

E.J. HOBSBAWM

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1848-1875

**ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ**

E. J. HOBSBAWM

Η ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ
ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1848-1875

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ

γ' ανάπτυξη

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2003

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου
The Age of Capital 1848-1875
Weidenfeld and Nicolson
London 1976

ISBN 960-250-088-3

Copyright για την ελληνική γλώσσα:
Μορφωτικό Ίδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1994

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

"Αν και τὸ βιβλίο αὐτὸ γράφτηκε μὲ τὴν πρόθεση νὰ εἶναι αὐτοτελές, ὅπως οἱ ἄλλοι τόμοι τῆς σειρᾶς 'Ιστορία τοῦ Πολιτισμοῦ, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μέρος, συμβαίνει ὡστόσο ὁ τόμος πού προηγήθηκε χρονολογικά σ' αὐτὴ τὴν σειρά νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα.* Ἐπομένως, ἐνδέχεται νὰ διαβαστεῖ Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ μερικούς πού γνωρίζουν τὴν Ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων 1789-1848, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους πού δὲν τὴν ἔχουν διαβάσει. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ζητῶ συγγνώμη γιατί χρησιμοποίησα, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὕλικὸ πού τοὺς εἶναι ἤδη γνωστὸ, ἔτσι ὥστε νὰ δώσω στοὺς δεύτερους τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ τόμου. Προσπάθησα νὰ περιορίσω αὐτὲς τίς ἐπαναλήψεις στὸ ἐλάχιστο καὶ νὰ τίς κάνω ἀνεκτές, διασκορπίζοντάς τες σὲ ὁλόκληρο τὸ κείμενο. Τὸ βιβλίο μπορεῖ, ἐλπίζω, νὰ διαβαστεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν προηγούμενο τόμο. Θὰ ἔλεγα, μάλιστα, ὅτι δὲν προϋποθέτει παρὰ μιὰ γενικὴ παιδεία, γιατί ἀπευθύνεται σκόπιμα στὸν μὴ εἰδήμονα. Ἄν οἱ ἱστορικοὶ θέλουν νὰ δικαιολογήσουν τοὺς πόρους πού διαθέτει ἡ κοινωνία στὸ ἀντικείμενό τους, ὅσο πενιχροὶ καὶ ἂν εἶναι αὐτοί, δὲν πρέπει νὰ γράφουν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἄλλους ἱστορικούς. Ὡστόσο, μιὰ στοιχειώδης ἐξοικείωση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία θὰ ἀποτελοῦσε πλεονέκτημα γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ὑποθέτω ὅτι, στὴν ἀνάγκη, οἱ ἀναγνώστες θὰ μποροῦσαν νὰ παρακολουθήσουν τὸ βιβλίο χωρὶς νὰ ἔχουν προηγούμενες γνώσεις γιὰ τὴν πτῶση τῆς Βασιλῆς ἢ γιὰ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἀλλὰ τέτοιες γνώσεις θὰ τοὺς βοηθήσουν.

Ἡ περίοδος τὴν ὁποία πραγματεύεται αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι σχετικὰ σύντομη, ἀλλὰ τὸ γεωγραφικὸ εὖρος της μεγάλο. Δὲν εἶναι χιμαρρικὸ νὰ γράψει κανεὶς γιὰ τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1848 μὲ

* E. J. Hobsbawm, Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων 1789-1848, MIET, Ἀθήνα 1992.

βλέμμα εύρωκεντρικό, σχεδόν μάλιστα περιορισμένο στη Βρετανία και τη Γαλλία. Άλλά, αφού τὸ κύριο στοιχείο τῆς μετὰ τὸ 1848 περιόδου εἶναι ἡ ἐξάπλωση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμο, καὶ ἐπομένως εἶναι πιά ἀδύνατο νὰ γραφτεῖ μιὰ καθαρὰ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ γράψει κανεὶς τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης χωρὶς νὰ στρέψει σοβαρὰ τὴν προσοχὴ του καὶ στὶς ἄλλες ἡπείρους. Ἡ μελέτη μου χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 ἀποτελοῦν τὸ προοίμιο γιὰ τὶς κύριες ἐξελίξεις τῆς περιόδου. Τὶς ἐξελίξεις αὐτές, πού καλύπτουν τὸ δεύτερο μέρος, τὶς ἐξετάζω μᾶλλον ἀπὸ πανευρωπαϊκὴ καί, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο, ἀπὸ παγκόσμια σκοπιὰ, παρὰ ὡς κεφάλαια κάποιας αὐτοτελοῦς «ἐθνικῆς» ἱστορίας. Τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου χωρίζονται πῶς πολὺ ἀπὸ τὰ θέματά τους παρὰ χρονολογικά, ἂν καὶ οἱ κύριες ὑποπερίοδοι —δηλαδή, χοντρικά, ἡ ἥσυχη ἀλλὰ ἐπεκτατικὴ δεκαετία τοῦ 1850, ἡ πῶς παραχώδης δεκαετία τοῦ 1860, ἡ οἰκονομικὴ ἔξαρση καὶ κατόπιν ἡ κρίση τῶν πρώτων χρόνων τῆς δεκαετίας τοῦ 1870— θὰ πρέπει νὰ εἶναι εὐδιάκριτες. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μιὰ ἐποπτικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα.

Δὲν εἶμαι εἰδικὸς παρὰ γιὰ ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ ὕλικου πού καλύπτεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ βιβλίο καὶ ἀναγκάστηκα νὰ στηριχθῶ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ σὲ πληροφορίες ἀπὸ δεύτερο ἢ ἀκόμα καὶ τρίτο χέρι. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτο. Ἐχουν ἤδη γραφτεῖ πάμπολλα γιὰ τὸν 19ο αἰώνα καὶ κάθε χρόνος πού περνάει προσθέτει ὕψος καὶ ὄγκο στὸ τεράστιο βουνὸ ἐξειδικευμένων δημοσιεύσεων πού σκιάζει τὸν οὐρανὸ τῆς ἱστοριογραφίας. Καθὼς τὸ φάσμα ἐνδιαφερόντων τῶν ἱστορικῶν διευρύνεται, γιὰ νὰ καλύψει σχεδὸν κάθε πτυχὴ τῆς ζωῆς πού κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον μας σήμερα, στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού πρέπει νὰ ἀφομοιωθοῦν ξεπερνᾷ τὶς πνευματικὲς δυνάμεις ἀκόμα καὶ τοῦ πῶς ἐργασιοπαιδικοῦ καὶ πολυμαθῆ μελετητῆ. Συχνὰ ὁ τελευταῖος, ὅταν ἐπιχειρεῖ μιὰ πλατύτερη σύνθεση, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ περιορίσει τὸ διαθέσιμο ὕλικὸ σὲ μιὰ δυὸ παραγράφους, μιὰ ἀράδα, μιὰ φευγαλέα μνεῖα ἢ καὶ νὰ τὸ παραλείψει μὲ λύπη. Καί, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, ὑποχρεώνεται θέλοντας καὶ μὴ νὰ στηριχτεῖ στὸ ἔργο ἄλλων.

Δυστυχῶς μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀκολουθῆσω τὴν ἀξιοθαύμαστη

σύμβαση πού ὑπαγορεύει στοὺς μελετητὲς νὰ ἀναφέρουν μὲ σχολαστικὸτητα καὶ εὐσυνειδησία τὶς πηγές τους, καὶ ἰδιαίτερα νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ὀφειλὴ τους σὲ ἄλλους, ὥστε κανένας νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διεκδικῆσει τὴν πατρότητα τῶν δικῶν τους εὐρημάτων. Πρῶτα πρῶτα, ἀμφιβάλλω ἂν θὰ μπορούσα νὰ ἀνιχνεύσω ὡς τὴν προέλευσὴ τους (κάποιο βιβλίο, κάποιο ἄρθρο, κάποια συζήτηση) ὅλες τὶς ἰδέες πού τόσο ελεύθερα δανείστηκα. Τὸ μόνο πού μπορῶ νὰ κάνω εἶναι νὰ παρακαλέσω ἐκείνους τῶν ὀποίων τὸ ἔργο λαφυραγώγησα, συνειδητὰ ἢ ὄχι, νὰ συγχωρέσουν τὴν ἀδιακρισία μου. Ἐπειτα, ἀκόμα καὶ ἡ προσπάθεια νὰ συμμορφωθῶ μὲ αὐτὴ τὴ σύμβαση θὰ παραφόρτωνε τὸ βιβλίο μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ δασκαλιστικὰ στοιχεῖα, κάτι πού δὲν ἀνήκει στὶς προθέσεις μου. Γιατὶ ὁ σκοπὸς μου δὲν εἶναι τόσο νὰ συγκεφαλαιώσω τὶς διαθέσιμες πληροφορίες (κάτι πού θὰ σήμαινε νὰ ὀδηγήσω τοὺς ἀναγνώστες σὲ πῶς λεπτομερειακὲς ἀναλύσεις τῶν διαφόρων ἐπιμέρους θεμάτων), ὅσο τὸ νὰ τὶς συμπλέξω σὲ μιὰ γενικὴ ἱστορικὴ σύνθεση, νὰ βγάλω νόημα ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα καὶ νὰ ἀνιχνεύσω τὶς ρίζες τοῦ σημερινοῦ κόσμου ὡς ἐκείνη τὴν περίοδο, ὅσο αὐτὸ εἶναι δικαιολογημένο. Ὑπάρχει, ὡστόσο, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ἓνας γενικὸς ὀδηγὸς γιὰ ἄλλα συναφῆ συγγράμματα (βλ. σσ. 477-483), πού περιλαμβάνουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα πού θεώρησα πῶς χρήσιμα καὶ στὰ ὀποῖα ἐπιθυμῶ νὰ ἀναγνωρίσω τὶς ὀφειλές μου.

Οἱ παραπομπές περιορίζονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς πηγές τῶν παραθεμάτων, σὲ στατιστικούς πίνακες καὶ σὲ ἄλλα ἀριθμητικὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ σὲ μερικὲς δηλώσεις πού εἶναι ἀμφιλεγόμενες καὶ ξενίζουσιν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σκόρπια στατιστικὰ στοιχεῖα πού εἶναι παρμένα ἀπὸ κλασικὲς πηγές ἢ ἀπὸ ἀνεκτίμητες ἐπιτομές ὅπως τὸ Dictionary of Statistics τοῦ Mulhall δὲν συνοδεύονται ἀπὸ εἰδικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Οἱ παραπομπές σὲ λογοτεχνικὰ ἔργα (π.χ. σὲ ρωσικὰ μυθιστορήματα), πού κυκλοφοροῦν σὲ πολλές ἐκδόσεις, περιορίζονται στοὺς τίτλους: θὰ ἦταν σκέτη σχολαστικὸτητα νὰ κάνω ἀκριβεῖς παραπομπές στὴν ἐκδόση πού χρησιμοποίησα ἐγώ, ἀλλὰ πού ἴσως νὰ μὴν εἶναι διαθέσιμη στὸν ἀναγνώστη. Οἱ παραπομπές στὰ ἔργα τῶν Μάρξ καὶ Ἐνγκελς, πού εἶναι δύο ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σχολιαστὲς αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀναφέρουν τόσο τὸν οἰκείο τίτλο τοῦ ἔργου ἢ τὴν ἡμερομηνία μιᾶς ἐπιστολῆς ὅσο

και τον τόμο και τη σελίδα στην πρότυπη έκδοση (K. Marx και F. Engels, Werke [Ἀνατολικὸ Βερολίνο 1956-71], στὸ ἐξῆς «Werke»). Ὅσο γιὰ τὰ τοπωνύμια, ὅπου χρειάζεται, τὸ σύγχρονο ὄνομά τους προστίθεται σὲ παρένθεση, π.χ. Λάιμπαχ (Λιουμπλιάνα).

Οἱ Sigurd Zienau και Francis Haskell εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσουν τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστῆμες και τὶς τέχνες και νὰ διορθώσουν μερικὰ ἀπὸ τὰ λάθη μου· ὁ Charles Curwen ἀπάντησε στὶς ἐρωτήσεις μου γιὰ τὴν Κίνα. Κανένας δὲν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὰ λάθη και τὶς παραλείψεις μου ἐκτὸς ἀπὸ ἐμένα τὸν ἴδιο. Οἱ W. R. Rodgers, Carmen Claudin και Maria Moisé μου πρόσφεραν τεράστια βοήθεια στὴ διαδικασία τῆς ἐρευνας σὲ διάφορα χρονικὰ διαστήματα. Ὁ Andrew Hobsbawm και ἡ Julia Hobsbawm με βοήθησαν νὰ ἐπιλέξω τὶς εἰκόνες. Τὸ ἴδιο και ἡ Julia Brown. Ἐκφράζω ἐπίσης τὶς εὐχαριστίες μου στὴν ἐπιμελήτρια τῆς [ἀγγλικῆς] ἔκδοσης Susan Loden.

E. J. H.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 μιὰ καινούρια λέξη προστέθηκε στὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ και πολιτικὸ λεξιλόγιο: «καπιταλισμός».* Ὅπως φαίνεται, λοιπόν, εἶναι σωστὸ νὰ δώσουμε σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον τὸν τίτλον Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου· αὐτὸς ὁ τίτλος μᾶς ὑπενθυμίζει, ἐπίσης, ὅτι τὸ κύριο ἔργο τοῦ πιὸ ἀμείλικτου πολέμιου τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ Κεφάλαιο τοῦ Κάρλ Μάρξ (1867), ἐκδόθηκε ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Γιατὶ ὁ παγκόσμιος θρίαμβος τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι τὸ ἐπιφανέστερο στοιχεῖο τῆς ἱστορίας στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν τὸ 1848. Ἦταν ὁ θρίαμβος μιᾶς κοινωνίας ποὺ πίστευε ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη βασιζόταν στὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, στὸ νὰ ἀγοράζει κανεὶς τὰ πάντα (ἀκόμα και τὴν ἐργασία) ὅσο τὸ δυνατὸν φτηνότερα και νὰ τὰ πουλάει ὅσο τὸ δυνατὸν ἀκριβότερα. Σύμφωνα με τὴν πεποίθηση τῶν ὑπέρμαχων αὐτοῦ τοῦ συστήματος, μιὰ τέτοια οἰκονομία, στηριγμένη στὰ γερὰ θεμέλια μιᾶς ἀστικῆς τάξης, με μέλη τῆς ἐκείνου τοῦς ὁποίους ἡ ἐνεργητικότητά, ἡ ἰκανότητα και ἡ εὐφυΐα εἶχαν ὑψώσει στὴν τωρινὴ τους θέση και τοὺς κρατοῦσαν ἐκεῖ, θὰ δημιουργοῦσε ἕναν κόσμον ποὺ θὰ τὸν χαρακτηρίζε ὄχι μόνον ἡ δίκαιη κατανομὴ τοῦ ὑλικοῦ πλοῦτου, ἀλλὰ και ἡ διαρκὴς ἐξάπλωση τοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ προαγωγή τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἀνθρώπινων εὐκαιριῶν, ἡ ἀνθση τῶν ἐπιστημῶν και τῶν τεχνῶν, με λίγα λόγια θὰ δημιουργοῦσε ἕναν κόσμον ἀδιάλειπτης και συνεχῶς ἐπιταχυνόμενης ὑλικῆς και ἠθικῆς προόδου. Τὰ λίγα ἐμπόδια ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὸ δρόμον τῆς ἀπρόσκοπτης ἀνάπτυξης τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης θὰ σαρώνονταν και αὐτά. Οἱ θε-

* Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ ὅρου μπορεῖ νὰ ἀνάγονται πρὸ τοῦ 1848, ὅπως προτείνω στὴν εἰσαγωγή τῆς Ἐποχῆς τῶν ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ ἡ ἐπισημασμένη ἐρευνα δείχνει ὅτι ἡ λέξη δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν ποθενὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1849 και δὲν γίνεται τρέχουσα πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860.¹

σμοί του κόσμου, ή μάλλον εκείνων των τμημάτων του κόσμου που δεν τὰ μάστιζε πια ή παράδοση και ή δεισιδαιμονία ή ή κακοτυχία των κατοίκων τους να μην έχουν λευκό δέρμα (κατά κύριο λόγο, δηλαδή, τής κεντρικής και βορειοδυτικής Ευρώπης), θά προσέγγιζαν σταδιακά τὸ διεθνὲς πρότυπο ἑνὸς «ἐθνικοῦ κράτους» με συγκεκριμένα σύνορα, με ἕνα σύνταγμα που θά ἐγγυόταν τὴν ἰδιοκτησία και τὰ πολιτικά δικαιώματα, με ἐκλεγμένα ἀντιπροσωπευτικά σώματα και κυβερνήσεις ὑπόλογες σ' αὐτά, και, ὅπου αὐτὸ ἦταν ἐνδεδειγμένο, με τὴ συμμετοχή του ἀπλοῦ λαοῦ στὴν πολιτικὴ μέσα σὲ ὅρια που να ἐγγυῶνται τὴ διατήρηση του ἀστικοῦ καθεστώτος και να ἀποσοβοῦν τὸν κίνδυνο τῆς ἀνατροπῆς του.

Δὲν εἶναι δουλειά αὐτοῦ του βιβλίου να παρακολουθήσει τὴν προγενέστερη ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Ἄρκει να θυμηθοῦμε ὅτι εἶχε ἤδη σημειώσει τις ἀποφασιστικότερες νίκες της, τόσο στὸ οικονομικὸ ὅσο και στὸ πολιτικοῖδεολογικὸ μέτωπο, στὰ ἐξήντα χρόνια που προηγήθηκαν τοῦ 1848. Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1848 (τὴν ὁποία πραγματεύθηκα στὸν προηγούμενο τόμο αὐτῆς τῆς σειρᾶς) σφραγίστηκε ἀπὸ μιὰ διττὴ ἐπανάσταση: τὸν βιομηχανικὸ μετασχηματισμὸ, που ἐγκαινιάστηκε και ὡς ἕναν μεγάλο βαθμὸ περιορίστηκε στὴ Βρετανία, και τὸν πολιτικὸ μετασχηματισμὸ, που συνδέθηκε με τὴ Γαλλία και ὡς ἕναν μεγάλο βαθμὸ περιορίστηκε σ' αὐτὴν. Και οἱ δύο αὐτὲς ἐπαναστάσεις σήμαιναν τὸ θρίαμβο μιᾶς καινούριας κοινωνίας, ἀλλὰ τὸ ἂν θά ἦταν ἡ κοινωνία τοῦ θριαμβευτῆ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, τοῦ «ἀστοῦ κατακτητῆ» ὅπως εἶπε ἕνας γάλλος ἱστορικός, ἦταν πιὸ ἄδηλο γιὰ τοὺς συγχρόνους ἀπὸ ὅσο γιὰ μᾶς σήμερα. Πίσω ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας βρισκόνταν οἱ μάζες, ἔτοιμες να μετατρέψουν τις μετριοπαθεῖς φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις σὲ κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις. Κάτω και γύρω ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες κόχλαζαν οἱ δυσαρεστημένοι και παραγκωνισμένοι «φτωχοὶ χειρώννακτες». Οἱ δεκαετίες τοῦ 1830 και τοῦ 1840 ἦταν μιὰ ἐποχὴ κρίσης, που τὴν ἀκριβῆ ἐκβασή τους μόνον οἱ αἰσιόδοξοι τολμοῦσαν να προβλέψουν.

Ὡστόσο, ὁ διττὸς χαρακτήρας τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1848 δίνει στὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς περιόδου ἐνότητα και συμμετρία. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη, εἶναι εὐκολο να γράψει και να διαβάσει κανεὶς γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, γιατί φαίνεται να ἔχει σαφὴ φυσιογνωμία, και τὸ

χρονολογικά της ὄρια εἶναι ὅσο πιὸ ξεκάθαρα μπορεῖ να περιμένει κανεὶς ὅταν πρόκειται γιὰ ἀνθρώπινες ὑποθέσεις. Με τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, που ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἡ προηγούμενη συμμετρία καταστρέφεται, ἡ φυσιογνωμία ἀλλάζει. Ἡ πολιτικὴ ἐπανάσταση ὀπισθοχωρεῖ, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση προχωρεῖ. Τὸ 1848, ἡ περίφημη «ἀνοιξη των λαῶν», ἦταν ἡ πρώτη και τελευταία εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση στὴν (σχεδὸν) κυριολεξία, ἡ στιγμιαία πραγματοποίηση των ὀνείρων τῆς Ἄριστερας, των ἐφιαλτῶν τῆς Δεξιᾶς, ἡ οὐσιαστικὰ ταυτόχρονη ἀνατροπὴ των παλαιῶν καθεστώτων στὸν κορμὸ τῆς ἡπειρωτικῆς Ευρώπης, στὰ δυτικὰ τῆς ρωσικῆς και τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν Κοπεγχάγη ὡς τὸ Παλέρμο, ἀπὸ τὸ Μπρασὸβ ὡς τὴ Βαρκελώνη. Ἦταν μιὰ ἐκρηξή που ἀναμενόταν και εἶχε προβλεφθεῖ. Ἐδειχνε να εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα και τὸ λογικὸ προϊόν τῆς ἐποχῆς τῆς διττῆς ἐπανάστασης.

Ἀπέτυχε παντοῦ, γρήγορα και (πράγμα που γιὰ ἀρκετὰ χρόνια δὲν μπορούσαν να τὸ συνειδητοποιήσουν οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες) ὀριστικά. Ἀπὸ τότε δὲν ἐπρόκειτο να ὑπάρξει ἄλλη γενικὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅπως τὴν ὀραματίζονταν οἱ ἐπαναστάτες πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 στὶς «προηγμένες» χῶρες τοῦ κόσμου. Τὸ κέντρο βάρους τέτοιων κοινωνικῶν ἐπαναστατικῶν κινήσεων, και ἐπομένως των σοσιαλιστικῶν και κομμουνιστικῶν καθεστώτων τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἔμελλε να μετατοπιστεῖ πρὸς τις περιφερειακὲς και καθυστερημένες χῶρες, παρόλο που στὴν περίοδο με τὴν ὁποία καταγίνεται τὸ βιβλίο τὰ κινήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔμειναν ἀπλὰ ἐπεισόδια, ἔχοντας και αὐτὰ χαρακτήρα ἀρχαῖο και «ὑπανάπτυκτο». Ἡ ξαφνικὴ, κολοσσιαία και φαινομενικὰ ἀπεριόριστη ἐξάπλωση τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς οικονομίας ἔδωσε πολιτικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις στὶς «προηγμένες» χῶρες. Ἡ (βρετανικὴ) βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶχε καταπιεῖ τὴ (γαλλικὴ) πολιτικὴ ἐπανάσταση.

Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ ἱστορία τῆς περιόδου μας εἶναι ἑτεροβαρῆς. Εἶναι, κατά κύριο λόγο, ἡ ἱστορία τῆς ραγδαίας πρὸς ἔλασης τῆς παγκόσμιας οικονομίας τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς τάξης πραγμάτων που ἀντιπροσώπευε, των ἰδεῶν και των πεποιθήσεων που ἔδειχναν να τὸν νομιμοποιοῦν και να τὸν ἐπικυρώνουν: ὀρθολογισμός, ἐπιστήμη, πρόοδος, φιλελευθερισμός. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ θριαμβευτῆ ἀστοῦ, ἂν και ἡ εὐρωπαϊκὴ μπουρζουαζία δίσταζε ἀκόμα να

ἐπωμιστεῖ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἀπὸ αὐτῆ —καὶ ἴσως μόνον ἀπὸ αὐτῆ— τὴν ἀποψη, ἡ ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης δὲν εἶχε πεθάνει. Οἱ μεσαῖες τάξεις τῆς Εὐρώπης φοβοῦνταν πάντα τὸ λαό: ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ «δημοκρατία» ἦταν τὸ βέβαιο καὶ σύντομο προοίμιον τοῦ «σοσιαλισμοῦ». Οἱ ἄνδρες ποὺ κατεῦθναν ἐπίσημα τὶς ὑποθέσεις τῆς νικηφόρας ἀστικῆς τάξης τῆ στιγμῆ τοῦ θριάμβου τῆς ἦταν ἕνας βαθιὰ ἀντιδραστικὸς εὐγενὴς τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τὴν Πρωσία, μιὰ ἀπομίμηση αὐτοκράτορα στὴ Γαλλία καὶ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ ἀριστοκράτες γαιοκτήμονες στὴ Βρετανία. Ὁ φόβος τῆς ἐπανάστασης ἦταν πραγματικὸς, ἡ ἀνασφάλεια ποὺ ἔδειχνε αὐτὸς ὁ φόβος ἦταν βαθιὰ ριζωμένη. Στὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, τὸ μόνον παράδειγμα ἐπανάστασης σὲ προηγμένη χώρα, μιὰ σχεδὸν τοπικὴ καὶ βραχύβια ἐξέγερση στὸ Παρίσι, προκάλεσε μεγαλύτερη αἰματοχυσία ἀπὸ ὁποιαδήποτε φάση τοῦ 1848 καὶ ἕνα χεῖμαρρο ἀπὸ νευρικὲς διπλωματικὲς ἐπαφές. Ὡστόσο, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ οἱ ἡγέτες τῶν προηγμένων κρατῶν τῆς Εὐρώπης ἄρχιζαν, μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἀπροθυμία, νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ «δημοκρατία», δηλαδὴ ἕνα κοινοβουλευτικὸ σύστημα βασισμένον στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου, ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ καὶ ὅτι, παρόλο ποὺ μᾶλλον θὰ γινόταν ἐνοχλητικὴ, πολιτικὰ θὰ ἦταν ἀκίνδυνη. Αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη τὴν εἶχαν κάνει πολὺν καιρὸ πρὶν οἱ ἡγέτες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Τὰ χρόνια λοιπὸν ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν μιὰ περίοδος ποὺ θὰ ἐνέπνεε ὅσους ἀναγνώστες ἀπολαμβάνουν τὰ δραματικὰ καὶ ἥρωικὰ θεάματα στὴ συμβατικὴ τους ἔννοια. Οἱ πόλεμοί τῆς —καὶ εἶδε πολὺ περισσότερες πολεμικὲς συρράξεις ἀπὸ ὅσες τὰ προηγούμενα τριάντα ἢ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια— ἦταν εἴτε σύντομες ἐπιχειρήσεις ποὺ κρίθηκαν ἀπὸ τὴν τεχνολογικὴ καὶ ὀργανωτικὴ ὑπεροχὴ, ὅπως οἱ περισσότερες ὑπερπόντιες ἐκστρατεῖες τῶν Εὐρωπαίων καὶ οἱ γρήγοροι, ἀποφασιστικοὶ πόλεμοι χάρις στοὺς ὁποίους ἐγκαθιδρύθηκε ἡ γερμανικὴ αὐτοκρατορία μεταξὺ 1864 καὶ 1871, εἴτε ἄτσαλες σφαγές, ποὺ ἀκόμα καὶ ὁ πατριωτισμὸς τῶν ἐμπόλεμων χωρῶν ἀρνήθηκε νὰ τις ὑποστηρίξει μὲ εὐχαρίστηση, ὅπως ὁ πόλεμος τῆς Κριμαίας στὰ 1854-56. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς πολέμους αὐτῆς τῆς περιόδου, ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος, κερδήθηκε σὲ τελευταία ἀνάλυση χάρις στὸ βάρος τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως καὶ τῶν ὑπέρτερων πόρων τοῦ

Βορᾶ. Ὁ νικημένος Νότος εἶχε καλύτερο στρατὸ καὶ καλύτερους στρατηγούς. Τὰ σποραδικὰ παραδείγματα ρομαντικοῦ, γραφικοῦ ἠρωισμοῦ, ὅπως ὁ Γαριβάλδης μὲ τὰ ἀνεμιστὰ μαλλιά του καὶ τὸ κόκκινο χιτῶνιο, ξεχώριζαν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν σπάνια. Δραματικότητά δὲν ὑπῆρχε πολλή οὔτε στὴν πολιτικὴν, ὅπου τὰ κριτήρια τῆς ἐπιτυχίας θὰ ὀρίζονταν ἀπὸ τὸν Οὐὼλτερ Μπάττσοτ ὡς κατοχὴ «συνθησμένων ἀντιλήψεων καὶ ἀσυνήθιστων ἱκανοτήτων». Ὁ Ναπολέων Γ' ἔβρισκε ὀλοφάνερα ἄβολο τὸ μανδῦα τοῦ μεγάλου θείου του, τοῦ πρώτου Ναπολέοντα. Ὁ Λίνκολν καὶ ὁ Βίσμαρκ, τῶν ὁποίων τὸ δημόσιο γόητρο ὠφελήθηκε ἀπὸ τὰ ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τους καὶ τὴν ὁμορφίαν τοῦ λόγου τους, ἦταν πράγματι μεγάλοι ἄνδρες, ἀλλὰ ὀφείλουν τὰ ἐπιτεύγματά τους στὰ προσόντα τους ὡς πολιτικῶν καὶ διπλωματῶν, ὅπως καὶ ὁ Καβούρ στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλειπαν ὀλότελα αὐτὰ ποὺ σήμερα θεωροῦμε χαρίσματά τους.

Τὸ πιὸ πρόδηλο δράμα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶχε οἰκονομικὸ καὶ τεχνολογικὸ χαρακτήρα: ἦταν τὸ σίδηρο ποὺ κατέκλυζε κατὰ ἐκατομμύρια τόνους τὸν κόσμον, ἐνῶ οἱ σιδερένιες κορδέλες τῶν σιδηροδρόμων φιθοσέρνονταν στὶς ἡπείρους, ἦταν τὰ ὑποβρύχια καλώδια ποὺ διέσχιζαν τὸν Ἀτλαντικόν, ἦταν ἡ κατασκευὴ τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἦταν οἱ μεγαλουπόλεις ὅπως τὸ Σικάγο, ποὺ ξεφύτρωναν ἀπὸ τὸ παρθένο ἔδαφος τῶν μεσοδυτικῶν διαμερισμάτων τῆς Ἀμερικῆς, ἦταν τὰ πελώρια κύματα μεταναστῶν. Ἦταν τὸ δράμα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ βορειοαμερικανικῆς δυνάμεως, ποὺ εἶχε τὸν κόσμον στὰ πόδια τῆς. Ἀλλὰ αὐτοὶ ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὸν κατακτημένον κόσμον ἦταν, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν περιθωριακὴ καὶ ἀριθμητικὰ ἀσήμαντη κατηγορίαν τῶν τυχοδιωκτῶν καὶ σκαπανέων, προσγειωμένοι ἄνθρωποι μὲ σοβαρὸ ντύσιμο, ποὺ σκορποῦσαν γύρω τους ἕναν ἀέρα ἐξιοπρατικῆς καὶ μιὰ αἰσθησὴ φυλετικῆς ἀνωτερότητας μαζί μὲ ἐγματαστάσεις φυσικοῦ ἀερίου, σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ δάνεια.

Ἦταν τὸ δράμα τῆς προόδου: αὐτὴ ἦταν ἡ λέξη-κλειδί τῆς ἐποχῆς· πρόοδος ραγδαία, ὀρθολογικὴ, σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, αὐτάρεσκη, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἀναπόφευκτη. Εἶναι ζήτημα ἂν, τουλάχιστον στὸν δυτικὸν κόσμον, ὑπῆρχε ἔστω καὶ ἕνας ἄνθρωπος μὲ ἐξουσίαν καὶ ἐπιρροὴν ποὺ νὰ ἔλπιζε νὰ τὴν ἀναχατίσει. Μόνον λίγοι στοχαστές, καὶ ἴσως κάπως περισσότεροι ἐκ δικαιοσύνης σκεπτικιστῆς, πρό-

βλεπαν ότι η αναπόφευκτη πρόοδος θα δημιουργούσε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από εκείνον προς τον οποίο φαινόταν να οδηγεί, ίσως μάλιστα τον ακριβώς αντίθετό του. Κανένας τους — ούτε καν ο Μάρξ, που το 1848 και για μια δεκαετία ακόμα δραματιζόταν την κοινωνική επανάσταση — δεν περίμενε την άμεση αναστροφή αυτής της εξέλιξης. Στη δεκαετία του 1860, ακόμα και οι δικές του προσδοκίες ήταν πιά μακροπρόθεσμες.

Το «δράμα της προόδου» είναι μεταφορική έκφραση. Άλλα για δύο κατηγορίες ανθρώπων είχε κυριολεκτική σημασία. Για τα εκατομμύρια των φτωχών που μεταφέρθηκαν σε έναν νέο κόσμο, συχνά περνώντας σύνορα και ωκεανούς, σήμαινε την κοσμογονική αλλαγή της ζωής τους. Για τους λαούς που βρίσκονταν έξω από το χώρο του καπιταλισμού, αλλά τώρα αναστατώνονταν και αυτοί από την επαφή μαζί του, σήμαινε την επίλογη μεταξύ μιάς καταδικασμένης σε άποτυχία αντίστασης, με τα μέσα που τους πρόσφεραν οι αρχαίες παραδόσεις και μέθοδοί τους, και μιάς τραυματικής διαδικασίας εξουκίωσης με τα όπλα της Δύσης ώστε να τα στρέψουν έναντι των κατακτητών, μιά διαδικασία δηλαδή που θα τους έκανε να κατανοήσουν την «πρόοδο» και να τη χειραγωγήσουν. Ο κόσμος στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν ένας κόσμος νικητών και θυμάτων. Η δραματικότητα του ήταν πρόβλημα κυρίως των τελευταίων, όχι των πρώτων.

Ο ιστορικός δεν μπορεί να είναι αντικειμενικός απέναντι στην περίοδο που αποτελεί το αντικείμενό του. Έδω διαφέρει (και αυτό αποτελεί διανοητικό πλεονέκτημα γι' αυτόν) από τους τυπικότερους ιδεολόγους εκπροσώπους της, που πίστευαν ότι η πρόοδος της τεχνολογίας, της «θετικής επιστήμης» και της κοινωνίας τους επέτρεπε να παρατηρούν το παρόν τους με την αναντίρρητη αμεροληψία του φυσικού επιστήμονα, τις μεθόδους του οποίου πίστευαν λαθασμένα ότι καταλάβαιναν. Ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου δεν μπορεί να κρύψει κάποια απάρεσκεια, ίσως και κάποια περιφρόνηση, για την εποχή με την οποία ασχολείται, αν και αυτό το συναίσθημά του το αμβλύνει ο θαυμασμός του για τις τιτάνιες υλικές επιτεύξεις της, καθώς και η προσπάθειά του να κατανοήσει ακόμα και αυτό που δεν του άρεσει. Δεν συμμερίζεται τη νοσταλγία για τη σιγουριά, την αυτοπεποίθηση του αστικού κόσμου των μέσων του 19ου αιώνα, νο-

σταλγία που κυριεύει πολλούς απ' όσους κοιτάζουν αυτή την περασμένη εποχή από τη σκοπιά του σημερινού, βυθισμένου στην κρίση δυτικού κόσμου. Η συμπάθειά του ανήκει σ' εκείνους που τη φωνή τους λίγοι άφουγκράζονταν πριν από έναν αιώνα. Όπως κι αν έχει το πράγμα, η βεβαιότητα και η αυτοπεποίθηση ήταν άδικαιολόγητες. Ο αστικός θρίαμβος ήταν σύντομος και παροδικός. Τη στιγμή ακριβώς που φαινόταν πλήρης, αποδείχτηκε ότι δεν ήταν άρραγής, αλλά γεμάτος ρωγμές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η οικονομική ανάπτυξη και ο φιλελευθερισμός φαινόταν άκαταμάχητα. Στο τέλος της ίδιας δεκαετίας αυτό δεν συνέβαινε πιά.

Αυτή η καμπή σημαδεύει το τέλος της περιόδου με την οποία ασχολείται το βιβλίο. Σε αντίθεση με την επανάσταση του 1848, που αποτελεί την αφετηρία της, το τέλος αυτό δεν αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη και κοινώς αποδεκτή χρονολογία. Αν έπρεπε να διαλέξουμε μια τέτοια χρονολογία, θα ήταν το 1873, το βικτωριανό αντίστοιχο της οικονομικής κρίσης της Ούωλ Στρήτ το 1929. Γιατί τότε άρχισε εκείνο που ένας παρατηρητής της εποχής το όνόμασε «έξαιρετικά παράξενη και από πολλές απόψεις πρωτοφανή διαταραχή και κάμψη των συναλλαγών, του εμπορίου και της βιομηχανίας», εκείνο που οι σύγχρονοι το αποκάλεσαν «η Μεγάλη Ύφεση» και που συνήθως τοποθετείται χρονικά στην περίοδο 1873-1896.

«Η πιο αξιοσημείωτη ιδιομορφία της [έγραφε ο ίδιος παρατηρητής] είναι η παγκοσμιότητά της: έπληξε τόσο τα έθνη που ενεπλάκησαν σε πόλεμο όσο και εκείνα που διαφύλαξαν την ειρήνη· εκείνα που έχουν σταθερό νόμισμα... και εκείνα που έχουν ασταθές νόμισμα...· εκείνα που ζούν σ' ένα σύστημα ελεύθερης ανταλλαγής αγαθών και εκείνα των οποίων οι ανταλλαγές είναι λίγο πολύ περιορισμένες. Στάθηκε επώδυνη για παλιές κοινότητες όπως η Αγγλία και η Γερμανία, αλλά και για την Αυστραλία, τη Νότια Αφρική και την Καλιφόρνια, που αντιπροσωπεύουν το καινούριο· υπήρξε συμφορά δυσβάσταχτη τόσο για τους κατοίκους της άγονης Νέας Γής και του Λαμπραντόρ όσο και για τα ήλιόλουστα ζαχαροπαραγωγά νησιά των Ανατολικών και Δυτικών Ινδιών και δεν πλούτισε εκείνους που βρίσκονται στα κέντρα των διεθνών ανταλλαγών και που τα κέρδη τους είναι κατά κανόνα μεγαλύτερα όταν οι δουλειές περνούν από διακυμάνσεις και άβεβαιότητα.»²

Αὐτὰ ἔγραφε ἓνας ἐπιφανὴς Βορειοαμερικανὸς τὴν ἴδια χρονιά πού, με τὴν ἔμπνευση τοῦ Κάρλ Μάρξ, ἰδρύθηκε ἡ Ἐργατικὴ καὶ Σοσιαλιστικὴ Διεθνὴς. Ἡ Ὑφεση ἐγκαινίασε μιὰ νέα ἐποχὴ, καὶ γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι κλείνει τὴν παλιά.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ

«Η ΑΝΟΙΞΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ»

Σε παρακαλώ, διάβαζε τις εφημερίδες πολύ προσεχτικά — τώρα αξίζει να τις διαβάσεις... Αυτή η 'Επανάσταση θ' αλλάξει τη μορφή του κόσμου — και έτσι πρέπει! Vive la République!

Ἵ ποιητῆς GEORG WEERTH στὴ μητέρα του, 11 Μαρτίου 1848¹

Στ' ἀλήθεια, ἂν ἤμουν νεότερος καὶ πιὸ εὐπορος ἀπ' ὅσο δυστυχῶς εἶμαι, θὰ μετανάστευα σήμερα στὴν Ἀμερική. Ὅχι ἀπὸ δειλία — γιατί οἱ καιροὶ μποροῦν νὰ μὲ βλάψουν προσωπικά τόσο λίγο ὅσο ἐγὼ αὐτούς— ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀσυγκράτητη ἀηδία μου γιὰ τὴν ἠθικὴ σήψη πού, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ λόγια τοῦ Σαίξπηρ, βρομάει ὡς τὸν οὐρανό.

Ἵ ποιητῆς JOSEPH VON EICHENDORFF σὲ ἐπιστολή του,
1η Αὐγούστου 1849²

I

Στις ἀρχές τοῦ 1848 ἓνας ἐπιφανῆς γάλλος πολιτικὸς στοχαστής, ὁ Ἄλεξις ντὲ Τοκβίλ, σηκώθηκε στὴ Βουλὴ γιὰ νὰ ἐκφράσει αἰσθήματα πού τὰ συμμαρίζονταν οἱ περισσότεροὶ Εὐρωπαῖοι: «Κοιμόμαστε πάνω σ' ἓνα ἡφαίστειο... Μὰ δὲν βλέπετε λοιπὸν ὅτι ἡ γῆ τρέμει πάλι; Πνέει ἄνεμος ἐπανάστασης, ἡ καταιγίδα εἶναι στὸν ὀρίζοντα». Περίπου τὸν ἴδιο καιρὸ δύο γερμανοὶ ἐξόριστοι, ὁ τριαντάχρονος Κάρλ Μάρξ καὶ ὁ εἰκοσιοκτάρχρονος Φρήντριχ Ἐνγκελς, διατύπωναν τίς βασικὲς ἀρχές τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης (γιὰ τὴν ὁποία προειδοποιοῦσε τοὺς συναδέλφους του ὁ ντὲ Τοκβίλ) στὸ πρόγραμμα πού λίγες ἐβδομάδες νωρίτερα εἶχαν ἐπιφορτιστεῖ ἀπὸ τὴ Γερμανικὴ Κομμουνιστικὴ Λίγκα νὰ καταρτίσουν, καὶ τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα στὸ Λονδίνο γύρω στὶς 24 Φεβρουαρίου 1848 μὲ τὸν (γερμανικὸ) τίτλο *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, ἀπρὸς δημοσίευση στὴν ἀγγλική, γαλλικὴ, γερμανικὴ, ἰταλικὴ, φλαμανδικὴ καὶ

δανική γλώσσα». * Μέσα σὲ μερικές ἐβδομάδες, στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ *Μανιφέστου* μέσα σὲ μερικές ὥρες, οἱ ἐλπίδες καὶ οἱ φόβοι τῶν προφητῶν ἐδειχναν νὰ βρίσκονται στὰ πρόθυρα τῆς πραγματοποίησης. Ἡ γαλλικὴ μοναρχία ἀνατράπηκε μὲ ἐξέγερση, ἀνακηρύχθηκε ἡ Δημοκρατία καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση εἶχε πιά ἀρχίσει.

Ἰπῆρξαν καὶ μεγαλύτερες ἐπαναστάσεις στὴν ἱστορία τοῦ σύγχρονου κόσμου, καὶ σίγουρα πολλές ἦταν πιὸ πετυχημένες. Ἄλλὰ δὲν ὑπῆρξε καμιὰ πού νὰ διαδόθηκε τόσο γρήγορα καὶ πλατιά, διασχίζοντας σὰν πυρκαγιὰ σύνορα, χῶρες, ἀκόμα καὶ ὠκεανούς. Στὴ Γαλλία, τὸ φυσικὸ κέντρο καὶ πυροδότη τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, κεφ. ζ', σ. 176), ἡ ἀβασιλευτὴ δημοκρατία ἀνακηρύχθηκε στὶς 24 Φεβρουαρίου. Ὡς τὶς 2 Μαρτίου ἡ ἐπανάσταση εἶχε κυριεύσει τὴ νοτιοδυτικὴ Γερμανία, ὡς τὶς 6 Μαρτίου τὴ Βαυαρία, ὡς τὶς 11 Μαρτίου τὸ Βερολίνο, ὡς τὶς 13 Μαρτίου τὴ Βιέννη καὶ σχεδὸν ἀμέσως τὴν Οὐγγαρία, ὡς τὶς 18 Μαρτίου τὸ Μιλάνο καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν Ἰταλία (ὅπου μιὰ ἄλλη ἐξέγερση κυριαρχοῦσε ἤδη στὴ Σικελία). Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, ἡ ταχύτερη ὑπηρεσία πληροφοριῶν πού ἦταν διαθέσιμη σὲ ὅλους (ἡ ὑπηρεσία τῆς τράπεζας Ρότσιλδ) δὲν μποροῦσε νὰ μεταφέρει τὰ νέα ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴ Βιέννη σὲ λιγότερες ἀπὸ πέντε μέρες. Μέσα σὲ λίγες ἐβδομάδες δὲν εἶχε ἀπομείνει ὄρθια καμιὰ κυβέρνησις σ' ἓναν γεωγραφικὸ χῶρο πού καλύπτεται σήμερα, ὀλιγά ἢ μερικά, ἀπὸ δέκα κράτη,** χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὸν μικρότερο ἀντίκτυπο σὲ μερικά ἄλλα. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, τὸ 1848 ἦταν ἡ πρώτη ὀνητηκὰ παγκόσμια ἐπανάσταση, ἀφοῦ ἡ ἄμεση ἐπίδρασή της μπορεῖ νὰ ἀνιχνευτεῖ στὴν ἐξέγερση τοῦ 1848 στὸ Περναμποῦκο (Βραζιλία) καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα στὴ μακρινὴ Κολομβία. Κατὰ μιὰ ἔννοια, ἦταν τὸ πρότυπο τῆς «παγκόσμιας ἐπανάστασης» πού θὰ ὄνειρευόνταν στὸ ἐξίς οἱ

* Στὴν πραγματικότητα μεταφράστηκε ἐπίσης στὰ πολωνικά καὶ στὰ σουηδικὰ τὴν ἴδια χρονιά, ἂν καὶ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ του ἀπήχησις ἔξω ἀπὸ κάποιους μικροὺς κύκλους γερμανῶν ἐπαναστατῶν ὑπῆρξε ἀσήμαντη ὡς τὴν ἐπανεκδόσή του στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

** Γαλλία, Δυτικὴ Γερμανία, Ἀνατολικὴ Γερμανία, Αὐστρία, Ἰταλία, Τσεχοσλοβακία, Οὐγγαρία, μέρος τῆς Πολωνίας, τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τῆς Ρουμανίας. Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐπανάστασης μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σοβαρὰς ἐπίσης στὸ Βέλγιο, τὴν Ἑλβετία καὶ τὴ Δανία.

ἀντιεξουσιαστὲς καὶ πού σὲ σπάνιες στιγμές, ὅπως π.χ. τὴν ἐπαύριο μεγάλων πολέμων, πίστευαν ὅτι μποροῦσαν νὰ διακρίνουν. Πράγματι, τέτοιες ταυτόχρονες ἐκρήξεις σὲ μιὰ ἡπειρο ἢ σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες. Στὴν Εὐρώπη ἡ ἐκρήξις τοῦ 1848 εἶναι ἡ μόνη πού ἄγγιξε τόσο τὶς «ἀνεπτυγμένες» ὅσο καὶ τὶς καθυστερημένες περιοχὲς τῆς ἡπείρου. Ἦταν μαζί ἡ πιὸ πλατιά ἐξαπλωμένη καὶ ἡ λιγότερο πετυχημένη ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἐξι μῆνες μετὰ τὴν ἐκρήξις τῆς ἡ ἦττα τῆς ἦταν σαφῶς προβλέψιμη παντοῦ, δεκαοχτῶ μῆνες μετὰ τὴν ἐκρήξις τῆς ὅλα τὰ καθεστῶτα πού ἀνέτρεψε, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, εἶχαν παλινρθωθεῖ, καὶ ἡ ἐξαίρεση (ἡ γαλλικὴ Δημοκρατία) κρατοῦσε ὅσο μποροῦσε μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐξέγερση στὴν ὁποία χρωστοῦσε τὴν ὑπαρξή της.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 ἔχουν παράξενη σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ἄν δὲν εἶχαν συμβεῖ, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ φόβος τῆς ἐπανάληψής τους, ἡ ἱστορία τῆς Εὐρώπης τὰ ἐπόμενα εἴκοσι πέντε χρόνια θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ. Τὸ 1848 ἀπέιχε πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι «ἡ στροφή ὅπου ἡ Εὐρώπη δὲν μπόρεσε νὰ στρίψει». Αὐτὸ πού δὲν μπόρεσε νὰ κάνει ἡ Εὐρώπη ἦταν νὰ στρίψει μὲ ἐπαναστατικὸ τρόπο. Ἐπειδὴ δὲν ἐγίνε αὐτό, ἡ χρονιά τῆς ἐπανάστασης στέκει στὴν ἱστορία ξεκομμένη, σὰν μιὰ οὐβερτούρα ἀλλὰ ὄχι ἡ κυρίως ὄπερα, σὰν μιὰ πύλη πού ὁ ἀρχιτεκτονικὸς ρυθμὸς τῆς δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μαντέψουμε τὸ χαρακτήρα αὐτοῦ πού θὰ βροῦμε μόλις τὴ διαβούμε.

II

Ἡ ἐπανάσταση θριάμβευσε σὲ ὀλόκληρο τὸν μεγάλο κεντρικὸ ὄγκο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου, ὄχι ὅμως στὴν περιφέρειά της. Σ' αὐτὴ τὴν περιφέρεια ἀνῆκαν χῶρες ὑπερβολικὰ μακρινὲς ἢ ὑπερβολικὰ ἀπομονωμένες ἱστορικὰ γιὰ νὰ ἐπηρεαστοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα (π.χ. ἡ Ἰβηρικὴ χερσόνησος, ἡ Σουηδία καὶ ἡ Ἑλλάδα), ὑπερβολικὰ καθυστερημένες γιὰ νὰ διαθέτουν τὰ πολιτικῶς ἀνήσυχτα κοινωνικὰ στρώματα τῆς ἐπαναστατημένης ζώνης (π.χ. ἡ Ρωσία καὶ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία), ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ μόνες ἤδη ἐκβιομηχανισμένες χῶρες, ὅπου τὸ πολιτικὸ παιχνίδι παιζόταν ἤδη μὲ ἀρκετὰ διαφορετικὸς κα-

νόνες: ἡ Βρετανία καὶ τὸ Βέλγιο.* Ὡστόσο ἡ ἐπαναστατημένη ζώνη, πού τὴν ἀποτελοῦσαν κυρίως ἡ Γαλλία, ἡ γερμανικὴ συνομοσπονδία, ἡ αὐστριακὴ αὐτοκρατορία, πού ἀπλωνόταν ὡς τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, καὶ ἡ Ἰταλία, ἦταν ἀρκετὰ ἑτερογενῆς, ἀφοῦ περιλάμβανε περιοχὲς τόσο καθυστερημένες καὶ διαφορετικῆς ὅσο ἡ Καλαβρία καὶ ἡ Τρανσυλβανία, τόσο ἀνεπτυγμένες ὅσο ἡ Ρηνανία καὶ ἡ Σαξονία, μὲ τόσο ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐγγραμμάτων ὅσο ἡ Πρωσία καὶ τόσο χαμηλὸ ὅσο ἡ Σικελία, τόσο ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους ὅσο τὸ Κίελο καὶ τὸ Παλέρνο, τὸ Περπινιὰν καὶ τὸ Βουκουρέστι. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς χώρες κυβερνοῦνταν ἀπὸ ὅ,τι μποροῦμε σὲ γενικῆς γραμμῆς νὰ ὀνομάσουμε ἀπόλυτους μονάρχες καὶ πρίγκιπες, ἀλλὰ ἡ Γαλλία ἦταν ἤδη ἓνα συνταγματικὸ καὶ μάλιστα ἀστικὸ βασίλειο, ἐνῶ ἡ μόνη ἀξιόλογη δημοκρατία τῆς ἡπείρου, ἡ ἐλβετικὴ συνομοσπονδία, εἶχε ἐγκαινιάσει τὸ ἔτος τῆς ἐπανάστασης μὲ ἓναν σύντομο ἐμφύλιον πόλεμον στὰ τέλη τοῦ 1847. Τὰ κράτη πού γνώρισαν τὴν ἐπανάσταση κυμαίνονταν ὡς πρὸς τὸν πληθυσμὸ τους ἀπὸ 35 ἑκατομμύρια (ὅπως ἡ Γαλλία) ὡς λίγες χιλιάδες (ὅπως τὰ ὀπερητικὰ πριγκιπάτα τῆς κεντρικῆς Γερμανίας): ὡς πρὸς τὴν ἰσχύ, ἀπὸ ἀνεξάρτητες μεγάλες δυνάμεις μὲ παγκόσμια ἀκτινοβολία ὡς ξενοκρατούμενες ἐπαρχίες ἢ δορυφόρους· καὶ ὡς πρὸς τὴ δομὴ, ἀπὸ συγκεντρωτικὰ καὶ ἐνιαῖα κράτη ὡς χαλαρὲς συμπολιτεῖες.

Πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ἱστορία —δηλαδὴ ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δομὴ— καὶ ἡ πολιτικὴ χῶριζαν τὴν ἐπαναστατημένη ζώνη σὲ δύο μέρη, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα εἰδειχναν νὰ ἔχουν πολὺ λίγα κοινὰ σημεῖα. Ἡ κοινωνικὴ δομὴ τους διέφερε ριζικὰ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ σχεδὸν καθολικὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου ἀπέναντι στὸν πληθυσμὸ τῶν πόλεων, τῶν μικρῶν πόλεων ἀπέναντι στίς μεγάλα πόλεις· γεγονὸς πού συχνὰ παραβλέπεται, γιὰ τὴν ὅ ἀστικὸς πληθυσμὸς καὶ ἰδιαιτέρως οἱ μεγάλες πόλεις ἔπαιζαν δυσανάλογα μεγάλο ρόλο στὴν πολιτικὴ.** Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη οἱ ἀγρότες ἦταν νομικῶς

ἐλεύθεροι καὶ τὰ μεγάλα ὑποστατικὰ σχετικὰ ἀσήμαντα· σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὑπῆρχαν ἀκόμα δουλοπάροικοι καὶ ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία ἦταν κυρίως συγκεντρωμένη στὰ χέρια τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων (βλ. Κεφάλαιο I'). Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ὁ ὅρος «μεσαία τάξη» δήλωνε τοὺς ντόπιους τραπεζίτες, ἐμπόρους, καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες, ὄσους ἀσκοῦσαν τὰ λεγόμενα «ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα» καὶ τοὺς ἀνώτερους κρατικούς λειτουργοὺς (συμπεριλαμβανομένων τῶν καθηγητῶν), ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἐνιωθάν ὅτι ἀνήκαν σὲ ἓνα ἀνώτερο στρώμα (τὴ μεγαλοαστικὴ τάξη), πρόθυμο νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὴν ἀριστοκρατία τῆς γῆς, τουλάχιστον στίς δαπάνες. Στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, τὸ ἀντίστοιχο ἀστικὸ στρώμα τὸ ἀποτελοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐθνικῆς ὁμάδες διαφορετικῆς ἀπὸ τὸν ντόπιον πληθυσμὸ, ὅπως π.χ. Γερμανοὶ καὶ Ἑβραῖοι, καὶ ὅπως δὴποτε αὐτὸ τὸ στρώμα ἦταν πολὺ μικρότερο. Τὸ πραγματικὸ ἀντίστοιχο τῆς «μεσαίας τάξης» ἦταν ἡ μορφωμένη καὶ ἢ ἡ στραμμένη σὲ ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητες μερίδα τῶν μικροεγενῶν τῆς ὑπαίθρου, ἓνα στρώμα πού σὲ μερικῆς περιοχῆς ἦταν ἐκπληκτικὰ μεγάλο (βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, σσ. 32, 260-1). Ἡ κεντρικὴ ζώνη, ἀπὸ τὴν Πρωσία ὡς τὴ βόρεια καὶ κεντρικὴ Ἰταλία, δηλαδὴ ἡ ζώνη πού ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τῆς ἐπαναστατημένης Εὐρώπης, συνδύαζε μὲ διάφορους τρόπους τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σχετικὰ ἀνεπτυγμένων καὶ τῶν καθυστερημένων περιοχῶν.

Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ἡ ἐπαναστατημένη ζώνη ἦταν ἐξίσου ἑτερογενῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὸ ἐπίμαχο ζήτημα δὲν ἦταν ἀπλῶς τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενον τῶν κρατῶν, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἢ μορφὴ ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ὑπαρξὴ τους. Οἱ Γερμανοὶ ἐπιδίωκαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ «Γερμανία» —ἐνιαῖα τάχα ἢ ὁμοσπονδιακῆ;— ἀπὸ ἓνα συνονθύλευμα γερμανικῶν πριγκιπάτων μὲ ποικίλο μέγεθος καὶ χαρακτήρα. Οἱ Ἰταλοὶ προσπαθοῦσαν καὶ αὐτοὶ νὰ μετατρέψουν κάτι πού ὁ αὐστριακὸς καγκελάριος Μέττερνιχ εἶχε ἀποκαλέσει, περιφρονητικὰ ἀλλὰ ὄχι ἀστοχα, «ἀπλὴ γεωγραφικὴ ἔκφραση» σὲ μιὰ ἐνωμένη Ἰταλία. Καὶ οἱ δύο, μὲ τὴ συνηθισμένη μεροληψία τῶν ἐθνικιστῶν,

πέντε ἐκπροσωποῦσαν μεγάλες πόλεις, εἴκοσι τέσσερις μικρὲς πόλεις καὶ μόνο δέκα τὴν ὑπαίθρο, ὅπου ζοῦσε ὡστόσο τὸ 73% τοῦ πληθυσμοῦ.³

* Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ περίπτωση τῆς Πολωνίας, πού ἦταν μοιρασμένη ἀπὸ τὸ 1796 ἀνάμεσα στὴ Ρωσία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Πρωσία, καὶ ἡ ὅποια θὰ συμμετείχε σίγουρα στὴν ἐπανάσταση, ἂν οἱ ρῶσοι καὶ οἱ αὐστριακοὶ ἐπικυρίαρχοὶ τῆς δὲν κατόρθωναν νὰ κινητοποιήσουν τὴν ἀγροτικὴ ἐναντίον τῆς (ἐπαναστατικῆς) ἀριστοκρατίας τῆς ὑπαίθρου. Βλ. παρακάτω, σ. 35.

** Ἀπὸ τοὺς ρηνανοὺς ἀντιπροσώπους στὸ γερμανικὸ «πρωκοινοβούλιο», σαράντα

περιλάμβαναν στα σχέδιά τους και λαούς που δεν ήταν, και συχνά ούτε ένιωθαν, Γερμανοί ή Ιταλοί, όπως για παράδειγμα τους Τσέχους. Γερμανοί, Ιταλοί και όλα τα έθνικα κινήματα που μπλέχτηκαν στην επανάσταση, με εξαίρεση τους Γάλλους, σκόνταφταν στη μεγάλη πολυεθνική αυτοκρατορία των Αψβούργων, που άπλωνόταν σε τμήματα της Γερμανίας και της Ιταλίας και έκλεινε στους κόλπους της τους Τσέχους, τους Ούγγρους και μια σημαντική μερίδα των Πολωνών, των Ρουμάνων, των Γιουγκοσλάβων και άλλων σλαβικών λαών. Μερικοί από αυτούς, ή τουλάχιστον οι πολιτικοί εκφραστές τους, έβλεπαν την αυτοκρατορία ως λιγότερο άπωθητική λύση από ό,τι την απορρόφησή τους από τον έπεκτατικό εθνικισμό των Γερμανών, ως πούμε, ή των Μαγιάρων. «Αν η Αυστρία δεν υπήρχε ήδη», λέγεται ότι είπε ο καθηγητής Πάλατσκι, τσέχος πολιτικός, «θα έπρεπε να την έπινοήσουμε». Έτσι, σε ολόκληρη την επαναστατημένη ζώνη ή πολιτική λειτουργούσε προς πολλές κατευθύνσεις ταυτοχρόνως.

Οι ριζοσπάστες είχαν, όμολογουμένως, μια απλή λύση: μια ενιαία, συγκεντρωτικά οργανωμένη, άβασίλευτη δημοκρατία της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ουγγαρίας ή οποιασδήποτε άλλης χώρας, οικοδομημένη σύμφωνα με τις δοκιμασμένες αρχές της Γαλλικής Έπανάστασης πάνω στα ερείπια όλων των βασιλείων και των πριγκιπάτων, μια δημοκρατία που θα ύψωνε τη δική της παραλλαγή της τρίχρωμης σημαίας, πού, ως συνήθως έμπνευσμένη από το γαλλικό πρότυπο, ήταν ή βασική μορφή εθνικής σημαίας (βλ. *Η εποχή των επαναστάσεων*, σσ. 188-9). Οί μετριοπαθείς, από την άλλη μεριά, ήταν μπερδεμένοι σ' έναν κυκλώνα από πολύπλοκους ύπολογισμούς, βασισμένους ουσιαστικά στο φόβο της δημοκρατίας, για την οποία πίστευαν ότι ισοδυναμούσε με κοινωνική επανάσταση. Εκεί όπου οι μάζες δεν είχαν ήδη σαρώσει τους πρίγκιπες και τους βασιλιάδες, θα ήταν άσυνετο να τις ένθαρρύνει κανείς να ύπονομεύσουν το κοινωνικό καθεστώς, και όπου το είχαν κάνει θα ήταν επιθυμητό να τις διώξουν από τους δρόμους και να γκρεμίσουν τα όδοφράγματα, που συμβόλιζαν το 1848. Έτσι, το ερώτημα ήταν ποιοι από τους ήγεμόνες που δεν είχαν έκθρονιστεί από την επανάσταση μπορούσαν να πειστούν να ύποστηρίξουν το «σωστό». Πώς ακριβώς έπρεπε να δημιουργηθεί μια όμοσπονδιακή και φιλελεύθερη Γερμανία ή Ιταλία, πάνω σε ποιά συνταγματική φόρμουλα και κάτω από τίνος την αιγίδα; Μπορούσε

άραγε να συμπεριλαμβάνει το βασιλιά της Πρωσίας και τον αυτοκράτορα της Αυστρίας (όπως πίστευαν οι «υπερμεγαλοϊδεάτες» γερμανοί μετριοπαθείς —να μην τους συγχέουμε με τους ριζοσπαστικούς γερμανούς δημοκράτες, που ήταν έξ όρισμού «μεγαλοϊδεάτες» διαφορετικού είδους) ή μήπως θα έπρεπε να είναι «μικρογερμανική», δηλαδή να μην περιλαμβάνει την Αυστρία; Με παρόμοιο τρόπο, οί μετριοπαθείς μέσα στην αυτοκρατορία των Αψβούργων σκαρφίζονταν όμοσπονδιακά και πολυεθνικά συντάγματα —ένα παιχνίδι που θα τελείωνε μόνο με το θάνατο της αυτοκρατορίας το 1918. Όπου ενέσκηπτε ή επανάσταση ή ό πόλεμος, δεν υπήρχε πολός καιρός για τέτοια συνταγματικά μαγειρέματα. Όπου δεν συνέβαινε αυτό, όπως στο μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας, ήταν έντονότατα. Αφού ένα μεγάλο ποσοστό των μετριοπαθών φιλελευθέρων αποτελούνταν από καθηγητές και κρατικούς λειτουργούς —το 68% των βουλευτών στη Συνέλευση της Φραγκφούρτης ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, το 12% ανήκε στα «έλευθέρια επαγγέλματα»— οί συζητήσεις αυτού του βραχύβιου κοινοβουλίου έγιναν συνώνυμο της πνευματικής ματαιοπονίας.

Οί επαναστάσεις του 1848, λοιπόν, άπαιτούν έμπεριστατωμένη μελέτη από κράτος σε κράτος, από λαό σε λαό, από περιοχή σε περιοχή, πράγμα που δεν άποτελεί το σκοπό αυτού του βιβλίου. Όσοστόσο, είχαν πολλά κοινά σημεία, και ένα από τα σημαντικότερα ήταν το γεγονός ότι έγιναν σχεδόν ταυτόχρονα, ότι οί τύχες τους ήταν άλληλένδετες και ότι τις διέκρινε όλες μια κοινή διάθεση και ένα κοινό ύφος, μια παράξενη ρομαντική και ούτοπική άτμόσφαιρα και μια παρόμοια ρητορική, για την όποία οί Γάλλοι έπινόησαν τη λέξη «quarante-huitard». Κάθε ιστορικός άναγνωρίζει άμέσως αυτό το ύφος: τά γένια, οί άνεμιστές γραβάτες και τά πλατύγυρα καπέλα των ριζοσπαστών, οί τρίχρωμες σημαίες, τά πανταχού παρόντα όδοφράγματα, ή άρχική αίσθηση άπελευθέρωσης με τις τεράστιες έλπίδες και την αισιόδοξη σύγχυση. Ήταν «ή άνοιξη των λαών» —και, όπως ή άνοιξη, δεν κράτησε πολύ. Πρέπει τώρα να έξετάσουμε περιληπτικά τά κοινά χαρακτηριστικά αυτών των επαναστάσεων.

Πρώτα άπ' όλα, όλες πέτυχαν και άπέτυχαν γρήγορα και, στίς περισσότερες περιπτώσεις, όλοκληρωτικά. Στους πρώτους λίγους μήνες όλες οί κυβερνήσεις στην επαναστατημένη ζώνη σαρώθηκαν ή παρέλυσαν. Όλες κατέρρευσαν ή παραιτήθηκαν ουσιαστικά χωρίς άν-

τίσταση. Ὡστόσο, μέσα σὲ σχετικά σύντομο χρονικὸ διάστημα ἡ ἐπανάσταση εἶχε χάσει τὴν πρωτοβουλία σχεδὸν παντοῦ: στὴ Γαλλία γύρω στὰ τέλη Ἀπριλίου, στὴν ὑπόλοιπη ἐπαναστατημένη Εὐρώπη τὸ καλοκαίρι, ἂν καὶ τὸ κίνημα διατήρησε κάποια δύναμη γιὰ ἀντεπίθεση στὴ Βιέννη, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Ἰταλία. Στὴ Γαλλία, τὸ πρῶτο ὀρόσημο τῆς ἀναβίωσης τοῦ συντηρητισμοῦ ἦταν οἱ ἐκλογές τοῦ Ἀπριλίου, ὅπου τὸ σύστημα τῆς γενικῆς ψήφου (παρόλο ποὺ ἀνέδειξε τοὺς μοναρχικοὺς σὲ μειοψηφία) ἔστειλε στὸ Παρίσι μιὰ μεγάλη πλειοψηφία συντηρητικῶν, ἐκλεγμένων μὲ τὶς ψήφους μιᾶς ἀγροτιᾶς ποὺ ἦταν πολιτικὰ ἄπειρη μᾶλλον παρὰ ἀντιδραστικὴ καὶ τὴν ὁποία ἡ Ἀριστερά, μὲ τὴν προσοχὴ τῆς στραμμένη ἀποκλειστικὰ πρὸς τὶς πόλεις, δὲν ἤξερε ἀκόμα πῶς νὰ προσελκύσει. (Πράγματι ὡς τὸ 1849 οἱ ἀντιμοναρχικὲς καὶ ἀριστερὲς περιοχὲς τῆς γαλλικῆς ὑπαίθρου, οἰκείες στοὺς μελετητὲς τῆς μεταγενέστερης γαλλικῆς πολιτικῆς, εἶχαν ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή τους, καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς — π.χ. στὴν Προβηγκία — προβλήθηκε ἡ πιὸ λυσσαλέα ἀντίσταση στὴν κατάργηση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας τὸ 1851.) Τὸ δεύτερο ὀρόσημο ἦταν ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἥττα τῶν ἐπαναστατῶν ἐργατῶν στὸ Παρίσι, ποὺ νικήθηκαν στὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου (βλ. παρακάτω, σ. 36).

Στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἡ καμπὴ ἦρθε ὅταν δόθηκε στὸν ἀψβουργικὸ στρατό, ποὺ ἡ ἐλευθερία κινήσεών του αὐξήθηκε μὲ τὴ φυγὴ τοῦ αὐτοκράτορα τὸν Μάιο, ἡ δυνατότητα νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ, νὰ καταστείλει μιὰ ἐξέγερση τῶν ριζοσπαστῶν στὴν Πράγα τὸν Ἰούνιο — ὄχι χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῆς μετριοπαθοῦς μεσαιᾶς τάξης, τσέχικης καὶ γερμανικῆς — ἀνακτώντας ἔτσι τὴ Βοημία, τὸν οἰκονομικὸ πυρῆνα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ἐπανεκτῆσε τὸν ἔλεγχον στὴ βόρεια Ἰταλία. Μιὰ βραχύβια καὶ καθυστερημένη ἐπανάσταση στὶς παραδουναβίες ἡγεμονίες κατεστάλη μὲ τὴ ρωσικὴ καὶ τουρκικὴ ἐπέμβαση.

Ἀνάμεσα στὰ καλοκαίρι καὶ τὸ τέλος τοῦ χρόνου τὰ παλαιὰ καθεστῶτα ἀνέκτησαν τὴν ἐξουσία στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία, μολονότι ἡ ὄλο καὶ ἐπαναστατικότερη πύλη τῆς Βιέννης χρειάστηκε νὰ ἀνακαταληφθεῖ μὲ τὴ βία τῶν ὅπλων τὸν Ὀκτώβριο, πράγμα ποὺ στοίχισε τὴ ζωὴ σὲ περισσότερους ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες ἀνθρώπους. Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὸ ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας κατάφερε νὰ ἀποκαταστή-

σει τὴν ἐξουσία του πάνω στοὺς ξεσηκωμένους Βερολινέζους χωρὶς πολλὴ φασαρία καὶ ἀκολούθησε ἡ ὑπόλοιπη Γερμανία (μὲ ἐξαιρέση κάποια ἀντίσταση στὰ νοτιοδυτικά), ἀφήνοντας τὸ γερμανικὸ κοινοβούλιο, ἢ μᾶλλον τὴ συντακτικὴ συνέλευση, ποὺ εἶχε ἐκλεγεί τὶς ἐλπιδοφόρες μέρες τῆς ἀνοιξῆς, καὶ τὴ ριζοσπαστικότερη πρωσικὴ καὶ ἄλλες συνέλευσεις νὰ συζητοῦν, περιμένοντας τὴ διάλυσή τους. Τὸ χειμῶνα μόνον δύο περιοχὲς βρέσκονταν ἀκόμα στὰ χέρια τῆς ἐπανάστασης: τμήματα τῆς Ἰταλίας καὶ ἡ Οὐγγαρία. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ ἀσθενέστερη ἀναζωπύρωση τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1849, καὶ οἱ δύο αὐτὲς περιοχὲς εἶχαν ἀνακαταληφθεῖ ὡς τὰ μέσα τῆς ἴδιας χρονιάς.

Μετὰ τὴ συνθηκολόγηση τῶν Οὐγγῶν καὶ τῶν Βενετῶν τὸν Αὐγούστο τοῦ 1849, ἡ ἐπανάσταση εἶχε πεθάνει. Μὲ μοναδικὴ ἐξαιρέση τὴ Γαλλία, ὅλοι οἱ παλιοὶ ἡγεμόνες εἶχαν ἐπανελθεῖ στὴν ἐξουσία — σὲ μερικὲς περιπτώσεις, μάλιστα, ὅπως στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, εἶχαν μεγαλύτερη ἐξουσία παρὰ ποτὲ — καὶ οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν σκορπιστεῖ στὴν ἐξορία. Πάλι μὲ ἐξαιρέση τὴ Γαλλία, οὐσιαστικὰ ὅλες οἱ θεσμικὲς ἀλλαγές, ὅλα τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ὄνειρα τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1848, εἶχαν σβῆσει μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ ἀκόμα καὶ στὴ Γαλλία δὲν ἀπόμειναν στὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία παρὰ μόνον ἄλλα δυόμισι χρόνια ζωῆς. Ὑπῆρχε μόνον μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀμετάκλητη ἀλλαγὴ: ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων.* Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ μοναδικό, ἂν καὶ ὁμολογουμένως σημαντικὸ, ἐπίτευγμα, τὸ 1848 ἐμφανίζεται ὡς ἡ μόνη ἐπανάσταση στὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία ποὺ συνδυάζει τὶς μεγαλύτερες ὑποσχέσεις, τὴ μεγαλύτερη ἐξάπλωση καὶ τὴν ἀμεσότερη ἀρχικὴ ἐπιτυχία μὲ τὴν πιὸ ὀλοκληρωτικὴ καὶ γρήγορη ἀποτυχία. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη, μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τὸ ἄλλο μαζικὸ φαινόμενο τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, τὸ κίνημα τῶν Χαριστῶν στὴ Βρετανία. Οἱ εἰδικότεροι στόχοι τῆς ἐπιτεύχθηκαν τελικὰ — ὄχι δ-

* Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν φεουδαρχικῶν δικαιωμάτων πάνω στοὺς ἀγρότες τῆς ὑπόλοιπης δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης (συμπεριλαμβανομένης τῆς Πρωσίας) εἶχε γίνει στὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ στὴ ναπολεόντεια περίοδο (1789-1815), ἂν καὶ μερικὰ κατάλοιπα τῆς φεουδαρχίας στὴ Γερμανία καταργήθηκαν μόλις τὸ 1848. Ἡ δουλοπαροικία στὴ Ρωσία καὶ τὴ Ρουμανία διάρκεισε ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1860 (βλ. Κεφάλαιο Γ').

μως με επανάσταση ή μέσα στο πλαίσιο επαναστατικών διαδικασιών. Οί πιο μακρόπνοες φιλοδοξίες της δεν χάθηκαν ούτε αυτές, αλλά τὰ κινήματα που επρόκειτο να τις κληρονομήσουν και να τις προωθήσουν θά ήταν ολότελα διαφορετικά από εκείνα του 1848. Δεν είναι τυχαίο ότι από όλα τὰ μνημεία εκείνης τής χρονιάς, εκείνο που είχε τον πιο διαχρονικό και σημαντικό αντίκτυπο στην παγκόσμια ιστορία είναι τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο.

Ὅλες οί επαναστάσεις είχαν και ἓνα ἄλλο κοινὸ σημεῖο, πὸν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀποτυχία τους. Ἦταν, πραγματικὰ ἢ ἐν σπέρματι, κοινωνικὲς επαναστάσεις τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων. Γι' αὐτὸ τρόμαξαν τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελευθέρους τοὺς ὁποίους ὡδήγησαν στὴν ἐξουσία — ἀκόμα και μερικὸς ἀπὸ τοὺς πιο ριζοσπαστικοὺς πολιτικοὺς — τουλάχιστον ὅσο και τοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν παλαιῶν καθεστώτων. Ὁ κόμης Καβούρ του Πεδεμοντίου, ὁ μελλοντικὸς ἀρχιτέκτονας τῆς ἐνωμένης Ἰταλίας, εἶχε ἐντοπίσει αὐτὴ τὴν ἀδυναμία μερικὰ χρόνια νωρίτερα (1846):

«Ἄν ἡ κοινωνικὴ εὐταξία ἐπρόκειτο νὰ ἀπειληθεῖ πραγματικὰ, ἂν οί σπουδαῖες ἀρχὲς στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἐπρόκειτο νὰ κινδυνέψουν σοβαρὰ, τότε εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιο ἀποφασισμένους ἐκπροσώπους τῆς ἀντιπολίτευσης, τοὺς πιο ἐνθουσιώδεις δημοκρατικούς, θὰ προσχωροῦσαν πρῶτοι στὶς γραμμὲς τοῦ συντηρητικῶν κόμματος».⁴

Αὐτοὶ που ἔκαναν τώρα τὴν επανάσταση ἦταν, ἀναμφισβήτητα, οί φτωχοὶ ἐργαζόμενοι. Αὐτοὶ πέθαιναν στὰ ὁδοφράγματα τῶν πόλεων: στὸ Βερολίνο ὑπῆρχαν μόνο γύρω στὰ δεκαπέντε μέλη τῶν μορφωμένων τάξεων και περίπου τριάντα ἀρχιτεχνίτες ἀνάμεσα στὰ τριακόσια θύματα τῶν ὁδομαχιῶν τοῦ Μαρτίου· στὸ Μιλάνο μόνο δώδεκα φοιτητὲς, ὑπάλληλοι ἢ ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων ἀνάμεσα στοὺς τριακόσιους πενήντα νεκροὺς τῆς ἐξέγερσης.⁵ Ἡ πείνα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων ἔτρεφε τις διαδηλώσεις που γύρισαν σὲ επαναστάσεις. Ἡ ὑπαιθρος τῶν δυτικῶν περιοχῶν ἔμεινε σχετικὰ ἡσυχῆ, ἂν και ἡ νοτιοδυτικὴ Γερμανία γνώρισε πολὺ περισσότερες ἀγροτικὲς κινητοποιήσεις ἀπ' ὅσο πιστεύεται γενικά. Ἄλλοῦ ὅμως ὁ φόβος τῆς ἀγροτικῆς ἐξέγερσης ἦταν τόσο ἐντονος ὥστε προκάλεσε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μετὰ μιὰ πραγματικὴ ἐξέγερση, μολοντί δεν χρειαζόταν νὰ εἶναι κανεὶς ιδιαίτερα εὐφάνταστος σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ νότια Ἰταλία, ὅπου οί ἀ-

γρότες ἐξορμοῦσαν παντοῦ με σημαῖες και τύμπανα γιὰ νὰ μοιράσουν τὰ μεγάλα ἀγροκτῆματα. Ἄλλὰ ἔστω και μόνον ὁ φόβος στάθηκε ἀρκετὸς γιὰ νὰ συνετίσει τοὺς γαιοκτῆμονες. Τρομοκρατημένη ἀπὸ ἀνυπόστατες φήμες γιὰ μιὰ τεράστια ἐξέγερση τῶν δουλοπαροικῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ ποιητῆ Σ. Πέτεφι (1823-1849), ἡ οὐγγρική Δίαιτα — ἓνα σῶμα ὅπου ἐπικρατοῦσαν συντριπτικὰ οί γαιοκτῆμονες — ψήφισε τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἤδη στὶς 15 Μαρτίου, ἀλλὰ μόλις λίγες μέρες πρὶν ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις, ἐπιζητώντας νὰ ἀπομονώσει τοὺς επαναστάτες ἀπὸ τις ἀγροτικὲς μάζες, ἀποφασίσει τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴ Γαλικία, τὴν κατάργηση τῆς ἐξαναγκαστικῆς ἐργασίας και ἄλλων φεουδαρχικῶν ὑποχρεώσεων στὴν Τσεχία. Δεν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι ἡ «κοινωνικὴ εὐταξία» κινδύνευε.

Αὐτὸς ὁ κίνδυνος δεν ἦταν τόσο ἄμεσος παντοῦ. Οί ἀγρότες μοροῦσαν νὰ ἐξαγοραστοῦν (και πράγματι ἐξαγοράστηκαν) ἀπὸ τις συντηρητικὲς κυβερνήσεις, ιδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου οί γαιοκτῆμονες ἢ οί ἔμποροι και δανειστὲς που τοὺς ἐκμεταλλεύονταν ἀνῆκαν σὲ ἄλλη, μερικὲς φορὲς «επαναστατικὴ», ἐθνότητα, τὴν πολωνικὴ, τὴν οὐγγρική ἢ τὴν γερμανικὴ. Εἶναι ἀπίθανο οί γερμανικὲς μεσαιῆς τάξεις, στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν και οί σταθερὰ ἀνερχόμενοι ἐπιχειρηματίες τῆς Ρηνανίας, νὰ ἀνησυχοῦσαν σοβαρὰ γιὰ τὴν ἄμεση προοπτικὴ προλεταριακοῦ κομμουνισμοῦ ἢ ἔστω προλεταριακῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία δεν εἶχε σοβαρὲς συνέπειες, μετὰ ἐξαίρεση τὴν Κολωνία (ὅπου ὁ Μάρξ ἐγκατέστησε τὸ στρατηγεῖο του) και τὸ Βερολίνο, ὅπου ἓνας κομμουνιστὴς τυπογράφος, ὁ Στέφαν Μπόρν, ὀργάνωσε ἓνα ἀρκετὰ σημαντικό ἐργατικὸ κίνημα. Ὡστόσο, ὅπως ἀκριβῶς οί εὐρωπαϊκὲς μεσαιῆς τάξεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 πίστευαν ὅτι ἀναγνώριζαν τὴ μορφή τῶν μελλοντικῶν κοινωνικῶν προβλημάτων τους στὴ βροχὴ και τὴν καπνία τοῦ Λάνκασαίρ, μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο πίστευαν ὅτι ἐβλεπαν μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ μέλλοντος πίσω ἀπὸ τὰ ὁδοφράγματα τοῦ Παρισιοῦ, αὐτοῦ τοῦ μεγάλου προάγγελου και ἐξαγωγέα επαναστάσεων. Και ἡ επανάσταση τοῦ Φεβρουαρίου ὄχι μόνον ἐγινε ἀπὸ «τὸ προλεταριάτο», ἀλλὰ και ἦταν μιὰ συνειδητὰ κοινωνικὴ επανάσταση. Ὁ σκοπὸς της δεν ἦταν ἀπλῶς ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, ἀλλὰ ἡ «δημοκρατικὴ και κοινωνικὴ πολιτεία». Οί ἡγέτες της ἦταν σοσιαλιστὲς και κομμουνιστὲς. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις της συμπε-

ριλάμβανε έναν γνήσιο εργάτη, έναν μηχανικό γνωστό με το όνομα Άλμπέρ. Για μερικές μέρες ήταν άβέβαιο αν η σημαία της θα ήταν ή τρίχρωμη ή το κόκκινο λάβαρο της κοινωνικής εξέγερσης.

Έκτός από τις περιπτώσεις όπου έμεναν έκκρεμη ζητήματα εθνικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας, ή μετριοπαθής αντιπολίτευση στη δεκαετία του 1840 ούτε ήθελε την επανάσταση ούτε εργαζόταν σοβαρά γι' αυτήν, ενώ ακόμα και στο εθνικό ζήτημα οι μετριοπαθείς προτιμούσαν τις διαπραγματεύσεις και τους διπλωματικούς χειρισμούς από τη σύγκρουση. Σίγουρα θα προτιμούσαν να έχουν περισσότερα κέρδη, αλλά ήταν προθυμότεροι να δεχτούν παραχωρήσεις πού, όπως θα μπορούσαμε εύλογα να παρατηρήσουμε, όλα τα απολυταρχικά καθεστώτα, εκτός από τα πιο άνοητα και αυτάρεσκα (όπως του τσάρου), θα αναγκάζονταν, αργά ή γρήγορα, να κάνουν, ή να ικανοποιηθούν με διεθνείς αλλαγές πού, αργά ή γρήγορα, μάλλον θα γίνονταν αποδεκτές από την ολιγαρχία των «μεγάλων δυνάμεων» πού αποφάσιζαν για τέτοια ζητήματα. Συρμένοι στην επανάσταση από τις δυνάμεις των φτωχών και/ή από το παράδειγμα του Παρισιού, προσπαθούσαν, όπως ήταν φυσικό, να επωφεληθούν όσο μπορούσαν περισσότερο από μια αναπάντεχα ευνοϊκή κατάσταση. Όστόσο, είναι βέβαιο ότι σε τελική ανάλυση, και συχνά μάλιστα εύθως εξαρχής, ανησυχούσαν πολύ περισσότερο για τον «έξ άριστερών» κίνδυνο παρά για τον κίνδυνο πού αντιπροσώπευαν τα παλαιά καθεστώτα. Από τη στιγμή πού υψώθηκαν όδοφράγματα στο Παρίσι, όλοι οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι (και, όπως παρατήρησε ο Καβούρ, ένα σημαντικό ποσοστό ριζοσπαστών) ήταν δυνάμει συντηρητικοί. Καθώς οι μετριοπαθείς, περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα, άλλαξαν παράταξη ή αποτραβήχτηκαν από την επανάσταση, οι εργάτες, οι πιο αδιάλλακτοι ανάμεσα στους δημοκρατικούς ριζοσπάστες, έμειναν απομονωμένοι ή, πράγμα ακόμα πιο μοιραίο, βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν συνασπισμό των συντηρητικών και πρώην μετριοπαθών δυνάμεων με τα παλαιά καθεστώτα: με ένα «κόμμα της τάξης», όπως το ονόμασαν οι Γάλλοι. Το 1848 απέτυχε επειδή αποδείχτηκε ότι η αποφασιστική αναμέτρηση δεν ήταν ανάμεσα στα παλαιά καθεστώτα και τις ενωμένες «δυνάμεις της προόδου», αλλά ανάμεσα στην «τάξη» και την «κοινωνική επανάσταση». Η κρίσιμη αναμέτρηση δεν ήταν αυτή πού έγινε στο Παρίσι τον Φεβρουάριο, αλλά αυτή πού έγινε στο Παρίσι

τον Ιούνιο, όταν οι εργάτες, σπρωγμένοι έντεχνα σε μια απομονωμένη εξέγερση, νικήθηκαν και σφαγιαστήκαν. Πολέμησαν και πέθαναν άγρια. Κάπου 1.500 έπεσαν στις όδομαχίες —περίπου τα δύο τρίτα από αυτούς με την κυβερνητική παράταξη. Είναι ένδεικτικό για τη θηριωδία και το μίσος των πλουσίων για τους φτωχούς ότι κάπου τρεις χιλιάδες σφάχτηκαν μετά την ήττα, ενώ άλλες δώδεκα χιλιάδες συνελήφθησαν, για να μεταφερθούν οι περισσότεροι σε στρατόπεδα εργασίας στην Άλγερία.^{6*}

Η επανάσταση, λοιπόν, διατήρησε την όρμη της μόνον εκεί όπου οι ριζοσπάστες ήταν αρκετά ισχυροί και αρκετά δεμένοι με το λαϊκό κίνημα ώστε να σπρώξουν τους μετριοπαθείς προς τα εμπρός ή να κάνουν και χωρίς αυτούς. Αυτό είχε περισσότερες πιθανότητες να συμβεί σε χώρες όπου το κρίσιμο ζήτημα ήταν η εθνική απελευθέρωση, ένας σκοπός πού απαιτούσε τη συνεχή κινητοποίηση των μαζών. Νά γιατί η επανάσταση διάρκεσε περισσότερο στην Ιταλία και, πάνω απ' όλα, στην Ουγγαρία.**

Στην Ιταλία οι μετριοπαθείς, συσπειρωμένοι γύρω από τον αυστριακό βασιλιά του Πεδεμοντίου και ένισχυμένοι, μετά την εξέγερση του Μιλάνου, από τα μικρότερα πριγκιπάτα (όχι όμως χωρίς σημαντικές επιφυλάξεις), ανέλαβαν τον αγώνα έναντίον του καταπιεστή, λοξοκοιτώντας συνεχώς προς τους αντιμοναρχικούς και την κοινωνική επανάσταση. Χάρη στη στρατιωτική αδυναμία των ιταλικών κρατών, τους ένδοιασμούς του Πεδεμοντίου και, ίσως πάνω απ' όλα, την άρνησή τους να καλέσουν σε βοήθεια τους Γάλλους (πού, όπως πίστευαν, θα ένίσχυαν τους αντιμοναρχικούς), κατατροπώθη-

* Η επανάσταση του Φεβρουαρίου στο Παρίσι είχε στοιχίσει περίπου 370 ζωές.

** Στη Γαλλία το επίμαχο ζήτημα δεν ήταν η εθνική ένότητα και ανεξαρτησία. Ο γερμανικός εθνικισμός ήταν άπασχολημένος με την έννοιαση πολυάριθμων ξεχωριστών κρατών, εκείνο όμως πού εμπόδιζε την εκπλήρωση αυτού του σκοπού δεν ήταν η ξένη κυριαρχία, αλλά —εκτός από κάποια αυτονομιστικά συμφέροντα— η στάση δύο μεγάλων δυνάμεων πού θεωρούνταν επίσης γερμανικές: της Πρωσίας και της Αυστρίας. Οι σλαβικές εθνικές φιλοδοξίες συγκρούονταν άρχικά μ' εκείνες των «επαναστατικών» εθνών, όπως ήταν οι Γερμανοί και οι Μαγιάροι, και γι' αυτό οι Σλάβοι έμειναν άπρακτοι, αν δεν υποστήριξαν κιόλας την άντεπανάσταση. Ακόμα και η τσέχικη άριστερά θεωρούσε την αυτοκρατορία των Αψβούργων έχέγγυο έναντίον της άπορρόφησης από μια πανεθνική Γερμανία. Οι Πολωνοί δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτή την επανάσταση.

καν τὸν Ἰούλιο ἀπὸ τὸν ἀνασυγκροτημένο αὐστριακὸ στρατὸ στὴν Κουστόττζα. (Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ, μὲ τὴν εὐκαιρία, ὅτι ὁ μέγας ἀντιμοναρχικὸς Ι. Ματσίνι [1805-1872], μὲ τὸ ἀλάνθαστο ἔνστικτό του γιὰ τὴν πολιτικὴν ματαιοπονία, ἀντιτάχθηκε στὴν ἐκκλιση πρὸς τοὺς Γάλλους.) Ἡ ἤττα ἔριξε τοὺς μετριοπαθεῖς σὲ ἀνυποληψία καὶ ἔδωσε τὴν ἡγεσία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση στοὺς ριζοσπάστες, πού στὴ διάρκεια τοῦ φθινοπώρου ἐνίσχυσαν τὴ θέση τους σὲ διάφορα ἰταλικά κράτη καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 1849 ἱδρυσαν στὴ Ρώμη μιὰ ἀβασίλευτη δημοκρατία, πράγμα πού ἔδωσε στὸν Ματσίνι ἀφθονες εὐκαιρίες γιὰ ρητορικὲς ἐξάρσεις. (Ἡ Βενετία, ὑπὸ τὴν ἡγεσία ἐνὸς συνετοῦ δικηγόρου, τοῦ Ντανιέλε Μανίν [1804-1857], εἶχε ἤδη ἀνακηρυχθεῖ ἀνεξάρτητη δημοκρατία καὶ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὸν γενικὸ ἀναβρασμό, ὥσπου ὑποτάχθηκε ἀναπόφευκτα —ἀλλά, ὁμολογουμένως, ἀργότερα ἀπ’ ὅσο ἀκόμα καὶ οἱ Οὐγγροι— ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς στὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1849.) Οἱ ριζοσπάστες δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὴν Αὐστρία· ὅταν ἔκαναν τὸ Πεδεμόντιο νὰ κηρύξει πάλι πόλεμο τὸ 1849, οἱ Αὐστριακοὶ νίκησαν εὐκολὰ στὴ Νοβάρα, τὸν Μάρτιο. Ἄλλωστε, ἂν καὶ ἦταν πιὸ ἀποφασισμένοι νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ νὰ ἐνοποιήσουν τὴν Ἰταλία, συμμερίζονταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ φόβο τῶν μετριοπαθῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ἀκόμα καὶ ὁ Ματσίνι, μὲ ὅλο τὸ ζῆλο του γιὰ τὸν ἀπλὸ λαό, τὸν προτιμοῦσε νὰ περιορίζει τὰ ἐνδιαφέροντά του σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα, ἀπεχθανόταν τὸν σοσιαλισμὸ καὶ ἐναντιωνόταν σὲ κάθε μέτρο πού στρεφόταν κατὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἔτσι, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀποτυχία τῆς ἡ ἰταλικῆς ἐπανάστασης ζοῦσε ἀπὸ προθεσμία». Ἡ εἰρωνεία εἶναι ὅτι μεταξὺ αὐτῶν πού τὴν κατέστειλαν βρισκόνταν τὰ στρατεύματα μιᾶς μὴ ἐπαναστατημένης πλέον Γαλλίας, πού ἀνακυρίευσαν τὴ Ρώμη στὶς ἀρχές Ἰουνίου. Ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ρώμης ἦταν μιὰ προσπάθεια τῶν Γάλλων νὰ ἐπαναβεβαιώσουν τὴ διπλωματικὴ ἐπιρροή τους στὴ χερσόνησο τῶν Ἀπεννίνων ἐναντίον τῆς Αὐστρίας. Εἶχε ἐπίσης τὸ συμπτωματικὸ πλεονέκτημα νὰ εἶναι δημοφιλὴς στοὺς καθολικοὺς, στὴν ὑποστήριξη τῶν ὁποίων ὑπολόγιζε τὸ μετεπαναστατικὸ καθεστῶς.

Ἀντίθετα μὲ τὴν Ἰταλία, ἡ Οὐγγαρία ἦταν μιὰ λίγο πολὺ ἐνιαία πολιτικὴ ὄντοτητα (αὐτὰ ἐδάφη τοῦ στέμματος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου), μὲ ἓνα ἐνεργὸ σύνταγμα, ἓναν ὄχι ἀσήμαντο βαθμὸ ἀυτονομίας

καὶ μάλιστα μὲ τὰ περισσότερα στοιχεῖα ἐνὸς κυρίαρχου κράτους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία. Τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἦταν ὅτι ἡ μαγιάρικη ἀριστοκρατία πού κυβερνοῦσε αὐτὴ τὴν ἀχανὴ καὶ σὲ συντριπτικὸ ποσοστὸ ἀγροτικὴ ἔκταση δὲν ἐξουσίαζε μόνο τὴ μαγιάρικη ἀγροτιά τῆς μεγάλης πεδιάδας, ἀλλὰ ἓναν πληθυσμὸ πού ἴσως κατὰ 60% τὸν ἀποτελοῦσαν Κροάτες, Σέρβοι, Σλοβάκοι, Ρουμάνοι καὶ Οὐκρανοί, γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε τὴ σημαντικὴ γερμανικὴ μειονότητα. Αὐτοὶ οἱ ἀγροτικοὶ λαοὶ δὲν ἔτρεφαν ἐχθρικά αἰσθήματα γιὰ μιὰ ἐπανάσταση πού ἀπελευθέρωνε τοὺς δουλοπαροίκους, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν, καταρχήν, εὐμενὴ διάθεση τὴν ἀνταγωνιζόταν ἡ ἄρνηση ἀκόμα καὶ τῶν περισσότερων ριζοσπαστῶν τῆς Βουδαπέστης νὰ κάνουν ὁποιοσδήποτε παραχωρήσεις στὶς ἐθνικὲς διαφορὲς τῶν ἄλλων λαῶν ἀπὸ τοὺς Μαγιάρους, καθὼς οἱ πολιτικοὶ ἐκφραστὲς αὐτῶν τῶν λαῶν προσέκρουαν σὲ μιὰ ὠμὴ πολιτικὴ ἐκμαγίρισμο καὶ τὴν ἐνσωμάτωση μεθοριακῶν ἐδαφῶν, πού ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀπολάμβαναν κάποια αὐτονομία, σὲ ἓνα συγκεντρωτικὸ καὶ ἐνιαῖο μαγιάρικο κράτος. Ἡ βιεννέζικη Αὐλή, ἀκολουθώντας τὴ συνηθισμένη ἱμπεριαλιστικὴ μέθοδο τοῦ «διαίρει καὶ βασιλεύει», τοὺς πρόσφερε ὑποστήριξη. Ἡ ἐφοδος ἐναντίον τῆς ἐπαναστατημένης Βιέννης καὶ τῆς ἐπαναστατημένης Οὐγγαρίας ἔμελλε νὰ γίνῃ ἀπὸ ἓναν κροατικὸ στρατὸ, πού εἶχε ἀρχηγό του τὸν βαρόνο Γέλατσιτς, φίλο τοῦ Γκάι, τοῦ προδρόμου τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ ἐθνικισμοῦ.

Ὡστόσο, σὲ μιὰ ἔκταση πού συμπίπτει χοντρικὰ μὲ τὴ σημερινὴ Οὐγγαρία, ἡ ἐπανάσταση διατήρησε τὴ μαζικὴ ὑποστήριξη τοῦ (μαγιάρικο) λαοῦ, γιὰ λόγους τόσο ἐθνικὸς ὅσο καὶ κοινωνικοὺς. Οἱ ἀγρότες θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἐλευθερία τους δὲν τοὺς εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ οὐγγρικὴ Δίαιτα. Αὐτὸ ἦταν τὸ μόνο μέρος τῆς Εὐρώπης ὅπου τὴν ἤττα τῆς ἐπανάστασης τὴν ἀκολούθησε κάτι σὰν ἀγροτικὸ ἀντάρτικο, τὸ ὁποῖο ὁ φημισμένος κληστὴς Σάντορ Ρόσα κράτησε ζωντανὸ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια. Ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, ἡ Δίαιτα, πού τὴν ἀποτελοῦσαν μιὰ Ἄνω Βουλὴ μὲ συμβιβαστικοὺς ἢ μετριοπαθεῖς προύχοντες καὶ μιὰ Κάτω Βουλὴ ὅπου ἐπικρατοῦσαν ριζοσπαστικοὶ γαιοκτῆμονες καὶ δικηγόροι, δὲν εἶχε παρὰ νὰ περάσει ἀπὸ τίς διαμαρτυρίες στὴ δράση. Τὸ ἔκανε αὐτὸ πρόθυμα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία ἐνὸς ἱκανοῦ δικηγόρου, δημοσιογράφου καὶ ρήτορα, τοῦ Λάγιος Κόσσουτ (1802-1894), πού θὰ

γινόταν ή γνωστότερη διεθνώς επαναστατική φυσιογνωμία του 1848. Για πρακτικούς λόγους ή Ούγγαρία, με μιὰ κυβέρνηση συνασπισμού μετριοπαθών και ριζοσπαστών που αναγνωρίστηκε απρόθυμα από τή Βιέννη, ήταν ένα αυτόνομο μεταρρυθμισμένο κράτος, τουλάχιστον ώσπου να μπορέσουν οι Άψβούργοι να τήν ανακτήσουν. Μετά τή μάχη τής Κουστότσα πίστεψαν ότι είχε έρθει αυτή ή στιγμή. Ακυρώνοντας τους ούγγρικους μεταρρυθμιστικούς νόμους του Μαρτίου και εισβάλλοντας στη χώρα, έβαλαν τους Ούγγρους μπροστά στο δίλημμα να συνθηκολογήσουν ή να γίνουν ριζοσπάστες. Υπό τήν ήγεσία του Κόσσοτ, ή Ούγγαρία έκοψε τις γέφυρες με τήν Αυστρία, εκθρονίζοντας τόν αυτοκράτορα (άλλα χωρίς να ανακηρυχτεί τυπικά σε άβασίλευτη δημοκρατία) τόν Άπρίλιο του 1849. Η λαϊκή υποστήριξη και οι ικανότητες του στρατηγού Γκαίργκεϊ επέτρεψαν στους Ούγγρους να πετύχουν κάτι περισσότερο από τὸ να αντίσταθούν ήρωικά στον αυστριακό στρατό. Νικήθηκαν μόνον όταν ή Βιέννη, μέσα στην άπογνωσή της, επιστράτευσε τὸ ἔσχατο όπλο τής αντίδρασης, τις ρωσικές δυνάμεις. Αυτό είχε καθοριστικές συνέπειες. Στις 13 Αύγουστου τὰ υπολείμματα του ούγγρικου στρατού παραδόθηκαν όχι στον αυστριακό, αλλά στον ρώσο άρχιστράτηγο. Μόνη ανάμεσα στις επαναστάσεις του 1848, ή ούγγρική δεν κατέρρευσε ούτε έδειχνε σημάδια κατάρρευσης εξαιτίας έσωτερικών αδυναμιών και αντιθέσεων, αλλά εξαιτίας τής στρατιωτικής υπεροχής των εισβολέων. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι οι πιθανότητες της να αποφύγει τήν ήττα μετά τήν κατάρρευση όλων των άλλων επαναστάσεων ήταν μηδενικές.

Ήταν άραγε δυνατόν να υπάρξει κάποια άλλη έκβαση εκτός από αυτή τή γενική πανωλεθρία; Σχεδόν σίγουρα όχι. Από τις κύριες κοινωνικές ομάδες που μπλέχτηκαν στην επανάσταση, ή αστική τάξη ανακάλυψε, όπως είδαμε, ότι προτιμούσε τήν «εύταξία» από τήν εύκαιρία να πραγματοποιήσει τὸ πλήρες πρόγραμμά της, όταν είδε να απειλείται ή ιδιοκτησία. Αντιμετωπίζοντας τήν «κόκκινη» επανάσταση, οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι και οι συντηρητικοί συνασπίστηκαν. Οι «notables» τής Γαλλίας, δηλαδή οι εύπολοι, πλούσιες και ισχυρές σε έπιρροή οικογένειες που διαχειρίζονταν τις πολιτικές υποθέσεις τής χώρας, σταμάτησαν τις έριδες ανάμεσα στους υποστηρικτές των Βουρβόνων, των Όρλεανιστών, ακόμα και τής άβασίλευτης δημοκρατίας, και απέκτησαν μιὰ εθνική ταξική συνείδηση

μέσα από ένα νεότευκτο «κόμμα τής τάξης». Οι σπουδαιότερες μορφές στην παλινορθωμένη μοναρχία των Άψβούργων επρόκειτο να είναι ο ύπουργός έσωτερικών Άλεξάντερ Μπάχ (1806-1867), πρώην φιλελεύθερος μετριοπαθής εκπρόσωπος τής αντιπολίτευσης, και ο έφοπλιστής και μεγαλέμπορος Κ. φόν Μπρούκ (1798-1860), κείρια φυσιογνωμία στο άνθηρό λιμάνι τής Τεργέστης. Οι τραπεζίτες και οι έπιχειρηματίες τής Ρηναίας, που ήταν υπέρ του πρωσικού άστικού φιλελευθερισμού, θα προτιμούσαν μιὰ περιορισμένη συνταγματική μοναρχία, αλλά βολεύτηκαν μιὰ χαρά στην καινούρια τάξη πραγμάτων και έγιναν οι στυλοβάτες τής παλινορθωμένης Πρωσίας, που απόφυγε πάντως τήν καθιέρωση του γενικού δικαιώματος ψήφου. Σε αντίλλαγμα, τὰ παλινορθωμένα συντηρητικά καθεστώτα ήταν πρόθυμα να κάνουν παραχωρήσεις στον οικονομικό, νομικό, ακόμα και πολιτιστικό φιλελευθερισμό των έπιχειρηματιών, όσο αυτό δεν σήμαινε πολιτική υποχώρηση. Όπως θα δούμε, ή αντιδραστική δεκαετία του 1850 έμελλε να είναι, από οικονομική σκοπιά, μιὰ περίοδος συστηματικής φιλελευθεροποίησης. Έτσι, οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι έκαναν τὸ 1848-49 δύο σημαντικές ανακαλύψεις στη δυτική Ευρώπη: ότι ή επανάσταση ήταν επικίνδυνη και ότι μερικά από τὰ ουσιαστικότερα αιτήματά τους (ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα) μπορούσαν να ικανοποιηθούν και χωρίς αυτήν. Η άστική τάξη έπαψε να είναι επαναστατική δύναμη.

Ο μεγάλος όγκος των ριζοσπαστικών μικρομεσαίων στρωμάτων —δυσανεστημένοι τεχνίτες, μικροκαταστηματάρχες κ.λπ., ακόμα και άγρότες, των οποίων οι έκφραστές και ήγέτες ήταν διανοούμενοι, ιδιαίτερα νέοι και περιθωριακοί— αποτελούσε σημαντική επαναστατική δύναμη, αλλά μόνο σπάνια πρόσφερε μιὰ πολιτική έναλλακτική λύση. Σε γενικές γραμμές αυτά τὰ στρώματα άνηκαν στη δημοκρατική άριστερά. Η γερμανική άριστερά άπαιτούσε νέες εκλογές, γιατί σε πολλές περιοχές έκανε θεαματική επίδειξη ριζοσπαστισμού στα τέλη του 1848 και τις άρχές του 1849, αν και τής έλειπε πια τὸ έρεισμα των μεγάλων πόλεων, που είχαν ανακαταληφθεί από τήν αντίδραση. Στη Γαλλία οι ριζοσπαστικοί δημοκράτες συγκέντρωσαν τὸ 1849 δύο έκατομμύρια ψήφους, έναντι τριών έκατομμυρίων των μοναρχικών και όκτακοσίων χιλιάδων των μετριοπαθών. Οι διανοούμενοι τους τροφοδοτούσαν με άκτιβιστές, παρόλο που ίσως μόνο στη

Βιέννη ή «Ακαδημαϊκή Λεγεώνα» τῶν φοιτητῶν ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικά μάχιμη ομάδα κρούσης. Θὰ ἦταν παραπλανητικό νὰ ἀποκαλέσουμε τὸ 1848 «ἐπανάσταση τῶν διανοουμένων». Οἱ διανοούμενοι δὲν ἔπαιζαν σ' αὐτὴ σημαντικότερο ρόλο ἀπ' ὅσο στις περισσότερες ἐπαναστάσεις πὺν διαδραματίζονται, ὅπως συνέβη σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ μὲ αὐτὴ, σὲ σχετικὰ καθυστερημένες χώρες, ὅπου τὰ μεσαῖα στρώματα ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ἀνθρώπους πὺν τοὺς χαρακτηρίζει ἡ μόρφωση καὶ ἡ γνώση τοῦ γραπτοῦ λόγου: πτυχιούχους ὄλων τῶν εἰδῶν, δημοσιογράφους, δασκάλους, κρατικούς λειτουργούς. Ἄλλὰ δὲν χωραεὶ ἀμφιβολία ὅτι οἱ διανοούμενοι εἶχαν περίοπτη θέση στὴν ἐπανάσταση: ποιητές, ὅπως ὁ Πέτεφι στὴν Οὐγγαρία, ὁ Χέρβεγκ καὶ ὁ Φράιλιγκρατ στὴ Γερμανία (ἦταν μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς στὴν ἐφημερίδα τοῦ Μάρξ *Neue Rheinische Zeitung*), ὁ Βίκτωρ Οὐγκὸ καὶ ὁ συνεπὴς μετριοπαθὴς Λαμαρτίνος στὴ Γαλλία: πολυάριθμοι πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι (κυρίως μετριοπαθεῖς) στὴ Γερμανία,* γιαιτροὶ ὅπως ὁ Κ. Γ. Γιακόμπι (1804-1851) στὴν Πρωσία, ὁ Ἀδόλφος Φίσχοφ (1816-1893) στὴν Αὐστρία: ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Φ. Β. Ροσπάλγ (1794-1878) στὴ Γαλλία: καὶ ἕνα τεράστιο πλῆθος ἀπὸ δημοσιογράφους καὶ πολιτικούς ἀρθρογράφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Κόσσουτ ἦταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ πιὸ οὐάσημος καὶ ὁ Μάρξ ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ ὁ πιὸ ρωμαλέος.

Ὡς ἄτομα, αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποὶ μποροῦσαν νὰ παίξουν ἀποφασιστικό ρόλο: ἀλλὰ ὡς μέλη ἑνὸς ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ στρώματος ἢ ὡς ἐκφραστὲς τῆς ριζοσπαστικῆς μικροαστικῆς τάξης δὲν μποροῦσαν. Ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν «λαϊκῶν ἀνθρώπων», πὺν ἐκφραζόταν μὲ τὸ αἷτημα γιὰ «ἕνα δημοκρατικό σύνταγμα, εἴτε ὑπὸ βασιλικὸ εἴτε ὑπὸ ἀβασίλευτο πολίτευμα, πὺν θὰ ἔδινε τὴν πλειοψηφία σ' αὐτοὺς καὶ στοὺς συμμάχους τους, τοὺς ἀγρότες, καθὼς καὶ μιὰ δημοκρατικὴ τοπικὴ διοίκηση, πὺν θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐλέγχουν τὴ δημοτικὴ περιουσία καὶ μιὰ σειρά λειτουργίες πὺν τώρα τις ἐπιτελοῦσαν γραφειοκράτες»,⁷ ἦταν ἀρκετὰ γνήσιος, μολονότι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μιὰ συγκυριακὴ κρίση, πὺν ἀπειλοῦσε τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ζωῆς τῶν

* Οἱ γάλλοι δάσκαλοι, παρόλο πὺν θεωροῦνταν ὑποπτοὶ ἀπὸ τις κυβερνήσεις, εἶχαν μείνει ἡσυχοὶ στὴ διάρκεια τῆς Ιουλιανῆς μοναρχίας καὶ τὸ 1848 εἰδειξαν νὰ συμμαχοῦν μὲ τις δυνάμεις τῆς «τάξης».

ἀρχιτεχνιτῶν καὶ τῶν ὁμοίων τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἢ προσωρινὴ οἰκονομικὴ ὑφεση τοῦ ἔδιναν μιὰ ξεχωριστὴ αἰχμηρότητα. Ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν διανοουμένων εἶχε λιγότερο βαθιὲς ρίζες. Ὁφειλόταν κυρίως στὴν (παροδική, ὅπως ἀποδείχτηκε) ἀνικανότητα τῆς νέας ἀστικῆς κοινωνίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 νὰ ἐξασφαλίσει ἀρκετὲς θέσεις ἀνάλογης περιωπῆς στοὺς μορφωμένους πὺν παρῆγε σὲ πρωτοφανεῖς ἀριθμούς καὶ τῶν ὁποίων ἢ ἀνταμοιβὴ ἦταν πολὺ κατώτερη ἀπὸ τις φιλοδοξίες τους. Τί ἔγιναν ὄλοι αὐτοὶ οἱ ριζοσπαστικοὶ φοιτητὲς τοῦ 1848 στὴν περίοδο εὐημερίας 1850-1860; Δημιούργησαν τὸ οἰκεῖο, καὶ μάλιστα παραδεκτὸ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη βιογραφικὸ πρότυπο τῶν νεαρῶν ἀστῶν πὺν ἐπιδίδονται σὲ πολιτικὲς καὶ σεξουαλικὲς τρέλες στὰ νιάτα τους, πρὶν «ανοικοκυρευτοῦν». Καὶ τοὺς δίνονταν ἀφθονες δυνατότητες νὰ «ανοικοκυρευτοῦν», ἰδιαίτερα καθὼς ἢ ἀπόσυρση τῆς παλιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ ἢ στροφὴ τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀστικῆς τάξης πρὸς τὸν πλουτισμὸ ἀφῆναν ὄλο καὶ περισσότερο χῶρο σ' ἐκείνους πὺν διέθεταν προπαντὸς ἀκαδημαϊκὰ προσόντα. Τὸ 1842 τὸ 10% τῶν γάλλων καθηγητῶν γυμνασίου προερχόταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς «notables», ἀλλὰ τὸ 1877 οὔτε ἕνας πιά. Τὸ 1868 ἢ Γαλλία ἔβγαζε ἐλάχιστα περισσότερους ἀποφοίτους Λυκείου («bacheliers») ἀπ' ὅσο στὴ δεκαετία τοῦ 1830, ἀλλὰ πολὺ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μποροῦσαν πιά νὰ περάσουν στὸν τραπεζικὸ κλάδο, στὸ ἐμπόριο, νὰ γίνουν πετυχημένοι δημοσιογράφοι καὶ, μετὰ τὸ 1870, ἐπαγγελματίες πολιτικοί.⁸

Ἐξάλλου, ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ἀκόμη καὶ οἱ μᾶλλον δημοκρατικοὶ ριζοσπάστες ἐκδήλωσαν τὴν τάση νὰ καταφύγουν σὲ ρητορείες, διχασμένοι ἀνάμεσα στὴ γνήσια συμπάθειά τους γιὰ «τὸ λαὸ» καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ιδιοκτησίας ἢ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ χρῆμα. Ἀντίθετα μὲ τὴ φιλελεύθερη ἀστικὴ τάξη, δὲν ἄλλαξαν παράταξη. Ἀπλῶς ἀμφιταλαντεύονταν, χωρὶς ποτὲ νὰ βρεθοῦν πολὺ δεξιά.

Ὅσο γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἐργαζομένους, τοὺς ἔλειπε ἢ ὀργάνωση, ἢ ὠριμότητα, ἢ ἠγεσία, ἴσως ὅμως πάνω ἀπ' ὄλα ἢ εὐνοϊκὴ ἱστορικὴ συγκυρία, γιὰ νὰ προβάλλουν μιὰ πολιτικὴ ἐναλλακτικὴ λύση. Ἦταν ἀρκετὰ δυνατοὶ ὥστε νὰ κάνουν τὴν προοπτικὴ τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης νὰ φαίνεται χειροπιαστὴ καὶ ἀπειλητικὴ, ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ἀδύναμοι γιὰ νὰ πετύχουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ τρομάξουν

τούς έχθρους τους. Οί δυνάμεις τους ήταν δυσανάλογα έντυπωσιακές, με την έννοια ότι οι πεινασμένες μάζες τους ήταν συγκεντρωμένες στα πολιτικά πιδ εύαισθητα σημεία, δηλαδή στις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα στις πρωτεύουσες. Αυτό συγάλυπτε κάποιες βασικές αδυναμίες: πρώτα πρώτα, τὸ ὅτι ὑστεροῦσαν ἀριθμητικὰ —δὲν ἀποτελοῦσαν πάντα τὴν πλειονότητα στις πόλεις, πού και αὐτὲς δὲν κάλυπταν παρὰ ἓνα μικρὸ ποσοστὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ— και ἔπειτα τὴν πολιτικὴ και ἰδεολογικὴ ἀνωριμότητά τους. Τό, ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, πιδ συνειδητὸ και δραστήριο στρώμα ἀνάμεσά τους τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ προβιομηχανικοὶ τεχνίτες (χρησιμοποιοῦμε αὐτὸν τὸν ὄρο με τὴ σημασία πού εἶχε τότε στὴ Βρετανία, ὅπου ἀναφερόταν στοὺς μεροκαματιάρηδες ἐργάτες, τοὺς βιοτέχνες, τοὺς εἰδικευμένους χειρῶνακτες ἐργάτες, στὰ μὴ ἐκμηχανισμένα ἐργαστήρια κτλ.). Ἐνῶ στὴ Γαλλία τῶν Ἰακωβίνων και τῶν Σανκιδὸτ εἶχαν παρασυρθεῖ σὲ κοινωνιοεπαναστατικὲς, ἀκόμα και σοσιαλιστικὲς ἢ κομμουνιστικὲς ἰδεολογίες, στὴ Γερμανία οἱ βλέψεις τους ἦταν σαφῶς πιδ ταπεινὲς, ὅπως διαπίστωσε ὁ κομμουνιστὴς τυπογράφος Στέφαν Μπόρν στὸ Βερολίνο. Οἱ φτωχοὶ και ἀνειδίκευτοι τῶν πόλεων και, με ἐξαίρεση τὴ Βρετανία, τὸ βιομηχανικὸ και ἐξορυκτικὸ προλεταριάτο, ὡς σύνολο, δὲν διέθεταν ἀκόμα ἀνεπτυγμένη πολιτικὴ ἰδεολογία. Στὴ βιομηχανικὴ ζώνη τῆς βόρειας Γαλλίας, ἀκόμα και ἡ ἰδέα τῆς ἀβασιλευτῆς δημοκρατίας δὲν σημείωσε σχεδὸν καμιά πρόοδο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Δεύτερης Δημοκρατίας. Τὸ 1848 εἶδε τὴ Λίλλη και τὸ Ρουμπαι ἀποκλειστικὰ ἀπασχολημένες με τὰ οικονομικὰ τους προβλήματα, και οἱ ἐξεγέρσεις τους στρέφονταν ὄχι ἐναντίον βασιλιάδων ἢ ἀστῶν, ἀλλὰ ἐναντίον τῶν ἀκόμα πιδ ἐξαθλιωμένων μεταναστῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὸ Βέλγιο.

Ἐποὺ οἱ πληβεῖοι τῶν πόλεων ἢ, σπανιότερα, οἱ καινούριοι προλετάριοι βρέθηκαν μέσα στὴν ἀκτίνα ἐπιρροῆς τῆς ἰακωβίνικης, τῆς σοσιαλιστικῆς, τῆς ἀντιμοναρχικῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας ἢ —ὅπως συνέβη στὴ Βιέννη— τῶν ριζοσπαστικῶν φοιτητῶν, ἀποτέλεσαν ἀξιόλογη πολιτικὴ δύναμη, τουλάχιστον ὡς διαδηλωτὲς και μαχητὲς. (Ἡ συμμετοχὴ τους στις ἐκλογὲς ἦταν ὡς τότε μικρὴ και ἀπρόβλεπτη, ἀντίθετα με τοὺς ἐξαθλιωμένους ἀγροτικούς ἐργάτες, πού, ὅπως στὴ Σαξονία ἢ στὴ Βρετανία, εἶχαν γίνε ἀκρως ριζοσπαστικοί.) Περιέργως, αὐτὸ ἦταν σπάνιο στὴ Γαλλία τῶν Ἰακωβίνων (ἔξω ἀπὸ τὸ Παρίσι), ἐνῶ στὴ Γερμανία ἢ Κομμουνιστικὴ Λίγκα τοῦ Μάρξ δη-

μιούργησε τὰ πρῶτα στοιχεῖα μιᾶς ἐθνικῆς δικτύωσης τῆς ἀκρας Ἀριστερᾶς. Ἐξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀκτίνα ἐπιρροῆς, οἱ φτωχοὶ ἐργαζόμενοι ἦταν πολιτικὰ ἀσήμαντοι.

Βέβαια δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμήσουμε τὸ δυναμικὸ μιᾶς ἔστω τόσο νεαρῆς και ἀνώριμης κοινωνικῆς δυνάμεις ὅπως τὸ «προλεταριάτο» τοῦ 1848, πού ὡς τότε εἶχε ἐλάχιστη ταξικὴ αὐτοσυνείδηση. Ἀπὸ μιᾶ ἀποψη, μάλιστα, τὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ του ἦταν μεγαλύτερο ἀπ' ὅσο στὴ συνέχεια. Ἡ σιδερένια γενιὰ τῆς φτώχειας και τῆς κρίσης πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 δὲν εἶχε ἐνθαρρύνει παρὰ ἐλάχιστους νὰ πιστέψουν ὅτι ὁ καπιταλισμὸς μποροῦσε, και πολὺ λιγότερο ὅτι ἤθελε, νὰ τοὺς ἐξασφαλίσει ἀξιοπρεπεῖς συνθήκες ζωῆς, ἢ ἀκόμα και ὅτι θὰ ἐπιβίωνε μακροπρόθεσμα. Ἡ ἴδια ἢ νεαρὴ ἡλικία και ἀδυναμία τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού ἀκόμη ἀναδυόταν ἀπὸ τὴ μάζα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων, τῶν ἀνεξάρτητων μαστόρων και τῶν μικροκαταστηματάρχων, ἐμπόδιζαν τὴν ἐπικέντρωση τοῦ ἀγῶνα τῆς σὲ ἀποκλειστικῶς οικονομικὰ αἰτήματα, ἀν ἐξαίρεσουμε τοὺς πιδ ἀδαεῖς και ἀπομονωμένους ἐκπροσώπους τῆς. Τὰ πολιτικὰ αἰτήματα, χωρὶς τὰ ὁποῖα δὲν γίνεται καμιά ἐπανάσταση, ἦταν ὀργανικὰ δεμένα με τὴν κατάστασή τους. Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ λαοῦ τὸ 1848, ἡ «δημοκρατικὴ και κοινωνικὴ πολιτεία», εἶχε τόσο κοινωνικὸ ὅσο και πολιτικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐμπειρίες τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐνοφθάλμισαν στὴν ἐπανάσταση, τουλάχιστον στὴ Γαλλία, καινοφανῆ θεσμικὰ στοιχεῖα, βασισμένα στὴ συνδικαλιστικὴ πρακτικὴ και τὴ συλλογικὴ δράση, παρέλο πού δὲν εἰσήγαγαν τόσο πρωτότυπα και δυναμικὰ στοιχεῖα ὅπως τὰ σοβιὲτ στὴ Ρωσία τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁμως, ἡ ὀργάνωση, ἡ ἰδεολογία και ἡ ἡγεσία βρίσκονταν σὲ θλιβερὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Ἀκόμα και ἡ πιδ στοιχειώδης μορφὴ ὀργάνωσης, τὸ συνδικάτο, περιοριζόταν σὲ σωματεῖα με λίγες ἑκατοντάδες, στὴν καλύτερη περίπτωσι λίγες χιλιάδες μέλη. Ἀρκιετὰ συχνά, ἀκόμα και οἱ ὀργανώσεις τῶν εἰδικευμένων πρωτοπόρων τοῦ συνδικαλισμοῦ ἔκαναν τὴν πρώτη τους ἐμφάνισι στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης —οἱ τυπογράφοι στὴ Γερμανία, οἱ πιλοποιοὶ στὴ Γαλλία. Οἱ ὀργανωμένοι σοσιαλιστὲς και κομμουνιστὲς ἦταν ἀκόμα πιδ ὀλιγάριθμοι: λίγες δεκάδες, τὸ πολὺ λίγες ἑκατοντάδες. Ὡστόσο, τὸ 1848 ἦταν ἡ πρώτη ἐπανάσταση ὅπου οἱ σοσιαλιστὲς, ἢ μᾶλλον οἱ κομμουνιστὲς —γιατὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 ὁ σοσιαλι-

σμός ήταν σε μεγάλο βαθμό ένα άπολιτικό κίνημα, που περιοριζόταν στην οικοδόμηση συλλογικών ούτοπιών— έμφανίστηκαν από την αρχή στο προσκήνιο. Δεν ήταν μόνον η χρονιά του Κόσσοιτ, του Α. Λεντρώ-Ραλλέν (1807-1874) και του Ι. Ματσίνι, αλλά και του Κάρλ Μάρξ (1818-1883), του Λουί Μπλάν (1811-1882) και του Λ. Α. Μπλαγκί (1805-1881) (του αδάμαστου επαναστάτη, που πέρασε σχεδόν ολόκληρη τη ζωή του στη φυλακή και τον άπελευθέρωναν μόνο για σύντομα χρονικά διαστήματα οι επαναστάσεις), του Μπακούινι, ακόμα και του Προυντόν. 'Αλλά τί άλλο σήμαινε ο σοσιαλισμός για τους πιστούς του εκτός από ένα όνομα για μια αυτοσυνειδητή έργατική τάξη, που θα είχε δικές της φιλοδοξίες και θα έργαζόταν για την άνατροπή του καπιταλισμού και την οικοδόμηση μιās διαφορετικής κοινωνίας; 'Ακόμα και ο έχθρός του δεν είχε σαφές περίγραμμα. Γίνονταν ένα σωρό συζητήσεις για την «έργατική τάξη» ή και για το «προλεταριάτο», αλλά, ακόμα και στη διάρκεια της επανάστασης, καμιά για τον «καπιταλισμό».

Πράγματι, ποιές ήταν οι πολιτικές προοπτικές μιās έστω σοσιαλιστικής έργατικής τάξης; 'Ο ίδιος ο Κάρλ Μάρξ δεν πίστευε ότι η προλεταριακή επανάσταση ήταν κάτι που θα γινόταν στο άμεσο μέλλον. 'Ακόμα και στη Γαλλία «το προλεταριάτο του Παρισιού ήταν ακόμα ανίκανο να ξεπεράσει την αστική δημοκρατία παρά στο χώρο των ιδεών, της φαντασίας». «Οί άμεσες, δηλωμένες ανάγκες του δεν τὸ έσπρωχναν να θέλει να ανατρέψει βίαια την αστική τάξη, ούτε ήταν σε θέση να ανταποκριθεί σ' αυτό το καθήκον.» Τὸ περισσότερο που μπορούσε να επιτευχθεί ήταν μιὰ αστική άβασίλευτη δημοκρατία, που θα άποκάλυπτε την πραγματική φύση της μελλοντικής πάλης —ανάμεσα στην αστική τάξη και τὸ προλεταριάτο— και θα έωνε τὰ ύπολείμματα των μεσαιών στρωμάτων με τὸς έργάτες, «καθώς η θέση τους γινόταν όλο και πιο άνυπόφορη και ο ανταγωνισμός τους με την αστική τάξη όλο και έντονότερος».⁹ Θὰ υπήρχε στην πρώτη φάση μιὰ αστική άβασίλευτη δημοκρατία, στη δεύτερη ή μετάβαση από μιὰ άνολοκλήρωτη αστική σε μιὰ προλεταριακή-λαϊκή επανάσταση και, τέλος, μιὰ προλεταριακή δικτατορία ή, σύμφωνα με την έκφραση που ο Μάρξ μπορεί να δανείστηκε από τον Μπλανκί, και η οποία άνταναικούσε την πρόσκαιρη προσέγγιση των δύο μεγάλων επαναστατών την έπαύριο του 1848, «η διαρκής επανά-

σταση». 'Αλλά, σε αντίθεση με τον Λένιν τὸ 1917, ο Μάρξ δεν σκέφτηκε την ύποκατάσταση της αστικής από την προλεταριακή επανάσταση παρά μόνο μετά την ήττα του 1848· και, αν συνέλαβε άργότερα μιὰ προοπτική άνάλογη με εκείνη του Λένιν (έδῶ έντάσσεται και η θέση του 'Ενγκελς «να στηριχτεί η επανάσταση με μιὰ καινούρια έκδοση του πολέμου των χωρικών»), δεν άκολουθήσε για πολὺ αὐτή την ιδέα. Δεν έπρόκειτο να υπάρξει δεύτερη έκδοση του 1848 στη δυτική και την κεντρική Εὐρώπη. 'Η έργατική τάξη, όπως συνειδητοποίησε γρήγορα ο Μάρξ, έπρεπε να άκολουθήσει διαφορετικό δρόμο.

'Ετσι λοιπόν, οι επαναστάσεις του 1848 ήταν σαν ένα μεγάλο κύμα που σηκώθηκε και έσπασε, χωρίς να αφήσει πίσω του πολλά πράγματα έξω από μύθους και ύποσχέσεις. «Θὰ έπρεπε» να είναι αστικές επαναστάσεις, αλλά η αστική τάξη άποτραβήχτηκε άπ' αυτές. Θὰ μπορούσαν να ένισχύσουν ή μιὰ την άλλη υπό την ήγεσία της Γαλλίας, έμποδίζοντας ή άναβάλλοντας την παλινόρθωση των παλιών ήγεμόνων και άπομονώνοντας τον τσάρο της Ρωσίας. 'Αλλά η γαλλική μπουρζουαζία προτίμησε την κοινωνική σταθερότητα στον τόπο της από τις άνταμοιβές και τὸς κινδύνους που θα συνόδευαν την προσπάθειά της να ξανακάνει τη Γαλλία («la grande nation»), και, για άνάλογους λόγους, οι μετριοπαθείς ήγέτες της επανάστασης δίσταζαν να ζητήσουν τη γαλλική επέμβαση. Καμιά άλλη κοινωνική δύναμη δεν ήταν άρκετά δυνατή για να δώσει στις επαναστάσεις του 1848 συνοχή και όρμη, εκτός από τις ειδικές περιπτώσεις όπου υπήρχε σε εξέλιξη άγώνας για την εθνική ανεξαρτησία έναντίον μιās πολιτικά κυρίαρχης δύναμης, αλλά και τότε ακόμα η έκβαση ήταν άρνητική, γιατί οι εθνικοί άγώνες ήταν άπομονωμένοι και πάντως υπερβολικά αδύναμοι για να άντισταθούν στη στρατιωτική ισχύ των παλιών δυνάμεων. Οι μεγάλες και χαρακτηριστικές μορφές του 1848 έπαιξαν τὸς ήρωικούς ρόλους τους στην εὐρωπαϊκή σκηνή για λίγους μήνες, για να εξαφανιστούν έπειτα μιὰ για πάντα —με εξαίρεση τον Γαριβάλδη, που έμελλε να γνωρίσει μιὰ ακόμα ένδοξότερη στιγμή δώδεκα χρόνια άργότερα. 'Ο Κόσσοιτ και ο Ματσίνι τέλειωσαν τη μακρόχρονη ζωή τους στην έξορία, με μικρή άμεση συμβολή στην κατάκτηση της άυτονομίας ή στην ένοποίηση των χωρών τους, αν και για άνταμοιβή τους έξασφάλισαν σίγουρη θέση στο έθνικό πάνθεο της πα-

τρίδας τους. Ὁ Λεντρὺ-Ρολλέν καὶ ὁ Ρασπαίγ δὲν γνώρισαν ποτὲ πιά ἄλλη τέτοια στιγμή ἀήγλης ὅπως ἡ Δεύτερη Δημοκρατία, καὶ οἱ εὐφραδεῖς καθηγητὲς τοῦ κοινοβουλίου τῆς Φραγκφούρτης ἀποσύρθηκαν στὰ σπουδαστήρια καὶ στὶς αἴθουσες διαλέξεων. Ἀπὸ τοὺς παθιασμένους ἐξόριστους τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, πού ἔκαναν μεγαλεπήβολα σχέδια καὶ ἀντικυβερνήσεις μὲς στὴν ὀμίχλη τοῦ Λονδίνου, δὲν ἀπόμεινε τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν περισσότερο ἀπομονωμένων καὶ λιγότερο τυπικῶν: τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς.

Καὶ ὅμως, τὸ 1848 δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνα σύντομο ἱστορικό ἐπεισόδιο χωρὶς συνέπειες. Μπορεῖ οἱ ἀλλαγές πού πέτυχε νὰ μὴν ἦταν αὐτὲς πού ἐπιδίωκαν οἱ ἐπαναστάτες καὶ νὰ μὴ μεταφράζονταν εὐκολὰ σὲ πολιτικά καθεστῶτα, νόμους καὶ θεσμούς, ὡστόσο ἦταν βαθιές. Τὸ 1848 σημάδεψε τὸ τέλος (τουλάχιστον στὴ δυτικὴ Εὐρώπη) τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς, τῶν μοναρχιῶν πού πίστευαν ὅτι οἱ λαοὶ τοὺς δέχονταν, καὶ μάλιστα μὲ χαρὰ (ἐκτὸς ἀπὸ κάποιους δύστροπους ἐκπροσώπους τῶν μεσαίων τάξεων), τὴν «ἐλέω Θεοῦ» ἐξουσία βασιλικῶν δυναστειῶν οἱ ὁποῖες διαφέντευαν ἱεραρχικά διαστρωματωμένες κοινωνίες, καθοσιωμένες ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία: σημάδεψε τὸ τέλος τῆς πίστης στὰ πατριαρχικά δικαίωματα καὶ καθήκοντα τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀνώτερων. Ὅπως ἔγραφε εἰρωνικά ὁ ποιητὴς Γκριλπάρτσερ (πού ὁ ἴδιος δὲν ἦταν καθόλου ἐπαναστάτης), ἀναφερόμενος μᾶλλον στὸν Μέττερνιχ:

Ἐνθάδε κεῖται, μ' ὄλο τὸ κλέος του λησμονημένο,
ὁ Ξακουστὸς Δὲν Κιχώτης τῆς Νομιμότητος,
πού, διαστρέφοντας τὴν ἀλήθεια καὶ τὰ γεγονότα,
φανταζόταν πὼς ἦταν σοφὸς
καὶ ἔφτασε νὰ πιστεύει τὰ ἴδια του τὰ ψέματα:
ἓνας ξεμωραμένος, πού ἦταν κατεργάρας στὰ νιάτα του:
δὲν μπορούσε πιά ν' ἀναγνωρίσει τὴν ἀλήθεια.¹⁰

Στὸ ἐξῆς οἱ δυνάμεις τοῦ συντηρητισμοῦ, τῶν προνομίων καὶ τοῦ πλούτου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀμυνθοῦν μὲ καινούριους τρόπους. Ἀκόμα καὶ οἱ ἄραχλοι καὶ ἀμαθεῖς ἀγρότες τῆς νότιας Ἰταλίας ἔπαψαν, τὴ μεγάλη ἀνοιξή τοῦ 1848, νὰ ὑποστηρίζουν τὴν ἀπολυταρχία, ὅπως εἶχαν κάνει πενήντα χρόνια νωρίτερα. Ὅταν ξεκινούσαν γιὰ νὰ καταλάβουν τὴ γῆ, σπάνια ἐξέφραζαν ἐχθρότητα πρὸς «τὸ σύνταγμα».

Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας ἔπρεπε νὰ μάθουν πὼς νὰ πολιτεύονται στὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ. Αὐτὴ ἦταν ἡ σημαντικότερη καινοτομία πού ἔφεραν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀντιδραστικότεροι πρῶσοι ἀριστοκράτες ἀνακάλυψαν ἐκείνη τὴ χρονιά ὅτι χρειάζονταν μιὰ ἐφημερίδα ἱκανὴ νὰ ἐπηρεάζει τὴν «κοινὴ γνώμη» —μιὰ ἔννοια συνυφασμένη μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἱεραρχία. Ὁ εὐφυέστερος ἀπὸ τοὺς πρῶσους ἀρχιαντιδραστικούς τοῦ 1848, ὁ Ὄττο φὸν Βίσμαρκ (1815-1898), θὰ ἔδειχνε ἀργότερα πόσο λαμπρὰ κατανοοῦσε τὴ φύση τῆς πολιτικῆς στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ πόσο τέλεια κατεῖχε τὶς τεχνικὲς τῆς. Ὡστόσο, οἱ σημαντικότερες πολιτικὲς καινοτομίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔγιναν στὴ Γαλλία.

Ἐκεῖ, ἡ ἥττα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου εἶχε ἀφήσει πίσω της ἓνα ἰσχυρὸ «κόμμα τῆς τάξης», ἱκανὸ νὰ νικήσει τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ ὄχι νὰ ἀποκτήσει μαζικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τὸ λαὸ ἢ ἔστω καὶ ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς, οἱ ὁποῖοι ὑπεράσπιζαν μὲν τὴν «τάξη», ἀλλὰ δὲν ἤθελαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὸν συγκεκριμένο τύπο μετριοπαθοῦς ἀντιμοναρχισμοῦ πού ἐπικρατοῦσε ἐκείνη τὴ στιγμή. Ὁ λαὸς ἦταν ἀκόμα σὲ μεγάλη κινητοποίηση, καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνεи σκέψη γιὰ περιορισμὸ τοῦ δικαιώματος ψήφου: μόλις τὸ 1850, μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοῦ «χύδην ὄχλου» —περίπου τὸ ἓνα τρίτο στὴ Γαλλία, περίπου τὰ δύο τρίτα στὸ ριζοσπαστικὸ Παρίσι— ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογές. Μπορεῖ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1848 οἱ Γάλλοι νὰ μὴν ἐξέλεξαν ἓναν μετριοπαθὴ ὡς νέο πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, δὲν ἐξέλεξαν ὅμως οὔτε καὶ ριζοσπάστη. (Δὲν ὑπῆρχε μοναρχικὸς ὑποψήφιος.) Νικητῆς, μὲ μεγάλη πλειοψηφία (5,5 ἀπὸ τὰ 7,4 ἑκατομμύρια ψήφους), ἦταν ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορα. Παρόλο πού ἀποδείχτηκε ὀξυδερκὴς πολιτικός, ὅταν μπῆκε στὴ Γαλλία, στὰ τέλη Σεπτεμβρίου, δὲν φαινόταν νὰ διαθέτει ἄλλα ἐφόδια ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα διάσημο ὄνομα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη μιᾶς ἀφοσιωμένης ἀγγλίδας ἐρωμένης. Προφανῶς δὲν ἦταν κοινωνικὸς ἐπαναστάτης, ἀλλὰ δὲν ἦταν οὔτε συντηρητικὸς: οἱ ὑποστηρικτές του, μάλιστα, ὑπολόγιζαν κάπως στὸ νεανικὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν σαινσιμονισμό (βλ. σ. 92) καὶ τὶς ὑποτιθέμενες συμπάθειές του γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Βασικά, ὅμως, νίκησε ἐπειδὴ τὸν ψήφισαν μαζικὰ οἱ ἀγρό-

τες, με τὸ σύνθημα: «Ὁχι ἄλλοι φόροι, κάτω οἱ πλούσιοι, κάτω ἡ Δημοκρατία, ζήτω ὁ Αὐτοκράτορας». Με ἄλλα λόγια, ὅπως παρατήρησε ὁ Μάρξ, ἀπορρίπτοντας τὴ δημοκρατία τῶν πλουσίων, οἱ ἐργάτες τὸν ψήφισαν ἐπειδὴ στὰ μάτια τους σήμαινε «τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Καβαϊνιάκ [ποῦ εἶχε καταστείλει τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου], τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν ἀστυκὸ ἀντιμοναρχισμό, τὴν ἀκύρωση τῆς νίκης τοῦ Ἰουνίου»¹¹ οἱ μικροαστοί, ἐπειδὴ δὲν ἔδειχνε νὰ ὑποστηρίζει τοὺς μεγαλοαστούς.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα σήμαινε ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ γενικὴ ψήφος, αὐτὸς ὁ θεσμὸς ποὺ ταυτιζόταν με τὴν ἐπανάσταση, μπορούσε νὰ συμβιβαστεῖ με τὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Ἀκόμα καὶ οἱ μάζες τῶν κοινωνικὰ δυσαρεστημένων δὲν ἦταν δεδομένο ὅτι θὰ ἐξέλεγαν πάντα ἡγέτες ἀφοσιωμένους στὴν «ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας». Τὰ γενικότερα διδάγματα αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας δὲν ἀφομοιώθηκαν ἀμέσως, γιατί σύντομα ὁ ἴδιος ὁ Λουδοβίκος Ναπολέον καταργήσε τὴ Δημοκρατία καὶ στέφθηκε αὐτοκράτορας, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ξέχασε τὰ πολιτικὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐλεγχόμενης γενικῆς ψήφου, τὴν ὁποία ἐπανακαθιέρωσε. Ἐμελλε νὰ εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς νεότερους ἀρχηγούς κρατῶν ποὺ δὲν κυβερνοῦσε μόνο με τὴ βία τῶν ὄπλων, ἀλλὰ με τὸ εἶδος ἐκεῖνο δημαγωγίας καὶ δημοσίων σχέσεων ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ καλλιεργήσῃ πολὺ εὐκολότερα ὅταν εἶναι στὴν κορυφὴ τοῦ κράτους παρά ὅπουδήποτε ἄλλου. Τὸ πείραμά του ἔδειξε ὅχι μόνον ὅτι ἡ «κοινωνικὴ εὐταξία» μπορούσε νὰ μεταμφιεστεῖ σὲ μιὰ δύναμη ἐγκυριαστὴ γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς «τῆς ἀριστερᾶς», ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι, σὲ μιὰ χώρα ἢ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ πολῖτες εἶχαν κινητοποιηθεῖ γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὴν πολιτικὴ, κάτι τέτοιο ἔπρεπε νὰ συμβεῖ. Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 φανέρωσαν καθαρά ὅτι οἱ μεσαῖες τάξεις, ὁ φιλελευθερισμὸς, ἡ πολιτικὴ δημοκρατία, ὁ ἐθνικισμὸς, ἀκόμα καὶ οἱ ἐργατικὲς τάξεις, ἀποτελοῦσαν πιά μόνιμα στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ. Ἡ ἦρτα τῶν ἐπαναστάσεων μπορεῖ νὰ τὰ ἔκανε προσωρινὰ ἀφανή, ἀλλὰ ὅταν ξαναπρόβαλλαν θὰ καθόριζαν τὴ δρᾶση ἀκόμα καὶ ἐκείνων τῶν πολιτικῶν ποὺ ἔτρεφαν τὶς λιγότερες συμπάθειες γι' αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΚΡΗΞΗ

Ἐδῶ ὅποιος εἶναι δυνατός στα ὄπλα τῆς εἰρήνης, σέ κεφάλαιο καί μηχανήματα, τὰ χρησιμοποιεῖ γιά νά δίνει ἀνακούφιση καί χαρά στό κοινό, τοῦ ὁποῖου εἶναι ὑπρέτης, καί ἔτσι γίνεται πλούσιος πλουτίζοντας τοὺς ἄλλους μέ τὰ προϊόντα του.

WILLIAM WHEWELL, 1852¹

Ἐνας λαός μπορεῖ νά ἀποκτήσει ὕλική εὐημερία χωρίς ἀνατρεπτική τακτική, ἂν εἶναι εὐάγωγος, ἐργάζεται σκληρά καί προσπαθεῖ συνεχῶς νά βελτιωθεῖ.

*Ἀπό τὸ καταστατικό τῆς Société contre l'Ignorance
τοῦ Κλερμόν-Φερράν, 1869²*

Ἡ κατοικημένη περιοχή τοῦ κόσμου ἀπλώνεται γοργά. Νέες κοινότητες, δηλαδή νέες ἀγορές, ξεφυτρώνουν καθημερινά στίς ἄλλοτε ἐρημες ἐκτάσεις τοῦ Νέου Κόσμου στή Δύση καί στα ἀνέκαθεν εὐφορα νησιά τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου στήν Ἀνατολή.

«Philoponos», 1850³

I

Λίγοι παρατηρητές θά προφήτευαν, τὸ 1849, ὅτι τὸ 1848 ἔμελλε νά εἶναι ἡ τελευταία γενική ἐπανάσταση στή Δύση. Τὰ πολιτικά αἰτήματα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ δημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ καί τοῦ ἐθνικισμοῦ (ὄχι ὅμως καί τῆς «κοινωνικῆς δημοκρατίας») ἔμελλε νά πραγματοποιηθοῦν βαθμιαῖα, τὰ ἐπόμενα ἑβδομήντα χρόνια, στίς περισσότερες ἀνεπτυγμένες χῶρες χωρίς μεγάλες ἐσωτερικές ἀναστατώσεις, καί ἡ κοινωνική δομή τοῦ ἀνεπτυγμένου τμήματος τῆς Εὐρώπης θά ἀποδεικνυόταν ικανή νά ἀντέξει στα καταστροφικά πλήγματα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τουλάχιστον ὡς σήμερα (1974). Ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίσκεται κυρίως στίς ἐκπληκτικές διαστάσεις πού πῆραν ὁ οἰκονομικός μετασχηματισμός καί ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἀνάμεσα στό 1848 καί τίς ἀρ-

χές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐξέλιξη πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἦταν ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἔγινε καπιταλιστικὸς καὶ μιὰ σημαντικὴ μειοψηφία «ἀνεπτυγμένων» χωρῶν ἔγιναν βιομηχανικὲς οἰκονομίες.

Ἡ ἐποχὴ τῆς πρωτοφανοῦς οἰκονομικῆς ἀνόδου ἄρχισε μὲ μιὰ ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη πού γίνεται θεαματικότερη ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὴν ἀνέστειλαν προσωρινὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1848. Οἱ ἐπαναστάσεις εἶχαν ἐπισπευσθεῖ ἐξαιτίας τῆς τελευταίας, καὶ ἴσως μεγαλύτερης, ἀπὸ τὴν παλαιῶν τύπου οἰκονομικὴν κρίσιν, αὐτὴς πού ἀνήκον σὲ ἕναν κόσμον ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν ἀπρόβλεπτην διακυμάνσιν τῆς σοδειᾶς καὶ τὴν ἀστάθμητες καιρικὲς μεταβολές. Ὁ καινούριος κόσμος τοῦ «ἐμπορικοῦ κύκλου», τὸν ὁποῖο μόνον οἱ σοσιαλιστὲς ὡς ἐκείνη τὴν στιγμή ἀναγνώριζαν ὡς βασικὸν ρυθμὸν καὶ τρόπο λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, εἶχε τὴν δικὴν του οἰκονομικὴν διακυμάνσιν καὶ τὴν δικὴν του συγκυριακὴν δυσκολίαν. Ὡστόσο, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἡ σκοτεινὴ καὶ ἀβέβαιη ἐποχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἔδειχνε νὰ πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος τῆς, ἄρχιζε τὸ μεγάλο ἄλμα πρὸς τὰ ἔμπροσθεν. Τὸ 1847-48 εἶδε μιὰ σοβαρὴν κάμψιν τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου, πού πιθανότατα τὴν ἔκανε χειρότερη τὸ γεγονός ὅτι συνέπεσε μὲ παλαιῶν τύπου δυσχέρειαν. Ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὰ καπιταλιστικὴ σκοπιὰ, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ κάπως ἀπότομη πτώσις στὴν ἀνοδικὴ γενικὰ καμπύλη τῶν ἐπιχειρηματικῶν μεγεθῶν. Ὁ Τζέιμς ντὲ Ρότσιλδ, πού ἐκτίμησε τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν στὴν ἀρχὴν τοῦ 1848 μὲ ἀξιοσημείωτη αὐταρέσκεια, ἦταν συνετὸς ἐπιχειρηματίας, ἂν καὶ μᾶλλον κακὸς πολιτικὸς προφήτης. Ἡ χειρότερη φάσις τοῦ «πανικοῦ» ἔδειχνε νὰ ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ οἱ μακροπρόθεσμες προοπτικὲς ἦταν ρόδινα. Καὶ ὅμως, παρόλο πού ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή ἀνέρρωσε ἀρκετὰ γρήγορα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν παράλυσιν πού προκάλεσαν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα, ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀβέβαιη. Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀρχὴν τῆς παγκόσμιαν ἀναπτυξιακῆς ἔκρηξης πρὶν ἀπὸ τὸ 1850.

Ὅτι ἀκολούθησε ἦταν τόσο ἐκπληκτικόν, ὥστε οἱ ἄνθρωποι δὲν μπορούσαν νὰ θυμηθοῦν κανένα προηγούμενον. Ποτέ, γιὰ παράδειγμα, οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς δὲν αὐξήθησαν γρηγορότερα ἀπὸ ὅσο στὴν περίοδον 1850-57. Τὰ βρετανικὰ βαμβακερά, πού γιὰ περισσότερον

ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ἦταν ὁ προπομπὸς τῆς εἰσβολῆς τῆς βρετανικῆς βιομηχανίας στὴν παγκόσμιαν ἀγορὰ, γνώρισαν ἐπιτάχυνσιν τοῦ ρυθμοῦ αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς τους σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενην δεκαετίαν. Μεταξὺ 1850 καὶ 1860 ἡ παραγωγή τους περίπου διπλασιάστηκε. Σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς ἡ ἐπίδοσις αὐτοῦ τοῦ κλάδου εἶναι ἀκόμα ἐντυπωσιακότερη: ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ τὸ 1850 οἱ ἐξαγωγὲς βαμβακερῶν εἶχαν αὐξηθεῖ κατὰ 1.100 ἑκατομμύρια γιάρδες περίπου, ἀλλὰ μέσα στὴν δεκαετίαν 1850-60 αὐξήθησαν κατὰ πολὺ περισσότερα ἀπὸ 1.300 ἑκατομμύρια γιάρδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βαμβακουργῶν εἶχε αὐξηθεῖ κατὰ 100.000 περίπου ἀνάμεσα στὰ 1819-21 καὶ στὰ 1844-46, ἀλλὰ στὴν δεκαετίαν τοῦ 1850 ἡ αὐξήσις ἦταν διπλάσια.⁴ Καὶ μιᾶς ἐδῶ γιὰ μιὰ μεγάλη, παραδοσιακὴ βιομηχανία, ἡ ὁποία μάλιστα ἔχασε ἕδαφος στὴν εὐρωπαϊκὴν ἀγορὰν ἐκείνη τὴν δεκαετίαν, ἐξαιτίας τῆς γοργῆς ἀνάπτυξης τῶν τοπικῶν βιομηχανιῶν. Ὅπου καὶ ἂν κοιτάξουμε, θὰ βροῦμε ἀνάλογα πειστήρια ἀναπτυξιακῆς ἔκρηξης. Ἡ ἐξαγωγή σιδήρου ἀπὸ τὸ Βέλγιο ὑπερδιπλασιάστηκε ἀνάμεσα στὸ 1851 καὶ τὸ 1857. Στὴν Πρωσία, στὸ διάστημα 1825-1850, εἶχαν ἰδρυθεῖ 67 μετοχικὲς ἐταιρεῖες μὲ συνολικὸν κεφάλαιον 45 ἑκατομμύρια τάλιρα, ἀλλὰ στὸ διάστημα 1851-57 ἰδρύθησαν 115 τέτοιαις ἐταιρεῖαις — χωρὶς νὰ συνυπολογίσουμε τὴν σιδηροδρομικὴν ἐταιρείαν — μὲ συνολικὸν κεφάλαιον 114,5 ἑκατομμύρια τάλιρα· σχεδὸν ὅλες γεννήθησαν στὴν τετραετίαν 1853-57, πού ἦταν περίοδος οἰκονομικῆς εὐφορίας.⁵ Δὲν χρειάζεται νὰ συνεχίσουμε τὴν ἀπαρίθμηση τέτοιων στατιστικῶν στοιχείων, παρόλο πού οἱ ἐπιχειρηματίαις τῆς ἐποχῆς, προπαντὸς οἱ ἰδρυτὲς ἐταιρειῶν, τὰ διάβαζαν καὶ τὰ διέδιδαν κατὰ κόρον.

Αὐτὸ πού ἔκανε τὴν ἀναπτυξιακὴν ἔκρηξιν τόσο ἱκανοποιητικὴν γιὰ τοὺς διψασμένους γιὰ κέρδη ἐπιχειρηματίαις ἦταν ὁ συνδυασμὸς φτηνοῦ κεφαλαίου καὶ γρήγορης ἀνόδου τῶν τιμῶν. Ἡ νέου τύπου οἰκονομικὴ ὑφεσις (πού ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν διακυμάνσιν τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου) σήμαινε πάντα χαμηλὰς τιμὰς, τουλάχιστον κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξις δημιουργοῦσε πληθωριστικὰς τάσεις. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ αὐξήσις τοῦ βρετανικοῦ τιμάρθμου κατὰ τὸ 1/3 περίπου ἀνάμεσα στὰ 1848-50 καὶ τὸ 1857 ἦταν ἀσυνήθιστα μεγάλη. Ἐτσι, τὰ κέρδη πού, ὅπως φαινόταν, περιμεναν τοὺς παραγωγούς, τοὺς ἐμπόρους καὶ πάντως ἀπὸ ὅλα τοὺς ἰδρυ-

τές εταιρειών, άσκούσαν σχεδόν άκατανίκητη έλλξη. Κάποια στιγμή, τὸ ποσοστὸ κέρδους σὲ ἐξοφλημένο κεφάλαιο τοῦ παρισινοῦ *Credit Mobilier* — τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ ὀργανισμοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἐκείνη τὴν περίοδο (βλ. Κεφάλαιο IB') — ἄγγιξε τὸ 50%.⁶ Καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες δὲν ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ὠφελήθηκαν. Ὅπως εἴπαμε, ἡ ἀπασχόληση αὐξήθηκε ραγδαῖα, τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὶς ὑπερπόντιες χῶρες, ὅπου ἄντρες καὶ γυναῖκες μετανάστευαν τῶρα σὲ τεράστιους ἀριθμούς (βλ. Κεφάλαιο IA'). Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀνεργία, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη ὑπάρχει μιὰ ἐνδειξη μὲ ἀποφασιστικὴ σημασία. Ἡ ἀλματώδης ἄνοδος τοῦ κόστους τῶν δημητριακῶν (δηλαδὴ τοῦ κύριου παράγοντα ποὺ καθόριζε τὸ κόστος τῆς ζωῆς) ἀνάμεσα στὸ 1853 καὶ τὸ 1855 δὲν προκάλεσε, ὅπως ἄλλοτε, ἐξεγέρσεις πεινασμένων παρὰ μόνον σὲ μερικὲς πολὺ καθυστερημένες περιοχές, ὅπως ἡ βόρεια Ἰταλία (Πεδεμόντιο) καὶ ἡ Ἰσπανία, ὅπου εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι συντέλεσε στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1854. Ὁ ὑψηλὸς δείκτης ἀπασχόλησης καὶ ἡ προθυμία τῶν ἐπιχειρηματιῶν νὰ παραχωρήσουν προσωρινὲς αὐξήσεις τῶν ἀμοιβῶν, ὅταν καὶ ὅπου αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, ἄμβλυαν τὴ λαϊκὴ δυσἀρέσκεια. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς καπιταλιστές, τὰ ἄφθονα ἐργατικὰ χέρια ποὺ εἰσέβρεαν τῶρα στὴν ἀγορὰ ἐργασίας ἦταν σχετικὰ φτηνά.

Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἀναπτυξιακῆς ἐκρηξης ἦταν βαρυσήμαντες. Οἱ κυβερνήσεις ποὺ εἶχαν κλονιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση κέρδισαν μιὰ ἀνάπαυλα καί, ἀντίθετα, οἱ ἐλπίδες τῶν ἐπαναστατῶν ἐξανεμίστηκαν. Μὲ μιὰ λέξη, ἡ πολιτικὴ ἔπεσε σὲ χειμερία νάρκη. Στὴ Βρετανία ὁ Χαρτισμὸς πέθανε, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιθανάτια ἀγωνία του ἦταν πιὸ παρατεταμένη ἀπὸ ὅσο ὑπέθεταν παλαιότερα οἱ ἱστορικοὶ δὲν τὴν ἔκανε λιγότερο ἀμετάκλητη. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἔρνεστ Τζόουνς (1819-1869), ὁ πιὸ πεισματικὸς ἡγέτης του, ἐγκατέλειψε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 τὴν προσπάθεια νὰ ἀναστήσει ἕνα ἀνεξάρτητα ἐργατικὸ κίνημα καί, ὅπως οἱ περισσότεροι Χαρτιστὲς τῆς παλιᾶς φρουρᾶς, συντάχθηκε μὲ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ὀργανώσουν τοὺς ἐργάτες ὡς ὁμάδα πίεσης στὴ ριζοσπαστικὴ Ἀριστερὰ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ κοινοβουλευτικὴ μεταρρύθμιση ἔπαυσε νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς βρετανοὺς πολιτικοὺς γιὰ ἕνα διάστημα, ἀφήνοντάς τους ἐλεύθερους νὰ χορεύουν τὰ πολὺπλοκα κοινοβουλευτικὰ

μπαλέτα τους. Ἀκόμα καὶ οἱ μικροαστοὶ ριζοσπάστες, ὁ Κόμπντεν καὶ ὁ Μπράιτ, ἀφοῦ πέτυχαν τὴν κατάργηση τῶν Νόμων περὶ Σιτηρῶν τὸ 1846, ἀποτελοῦσαν τῶρα μιὰ ἀπομονωμένη, περιθωριακὴ ὁμάδα στὴν πολιτικὴ.

Γιὰ τὶς παλινρθωμένες μοναρχίες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καὶ τὸ ἀθέλητο παιδὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὴ Δεύτερη Αὐτοκρατορία τοῦ Ναπολέοντα Γ', ἡ ἀνάπαυλα ἦταν ἀκόμα ζωτικότερη. Στὸν Ναπολέοντα χάρισε ἐκείνες τὶς σχετικὰ γνήσιες καὶ ἐντυπωσιακὲς ἐκλογικὲς πλειοψηφίες ποὺ ἔκαναν ἀληθοφανῆ τὸν ἰσχυρισμὸ του ὅτι ἦταν «δημοκρατικὸς» αὐτοκράτορας. Στὶς παλιὲς μοναρχίες καὶ ἡγεμονίες ἔδωσε χρόνο νὰ συνέλθουν πολιτικὰ καὶ νομιμοποίησε τὴ σταθερότητα καὶ τὴν εὐημερία, ποὺ πολιτικὰ εἶχε τῶρα μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ὅσο ἡ νομιμότητα τῶν δυναστειῶν τους. Τοὺς ἔδωσε ἐπίσης πόρους, χωρὶς νὰ τοὺς ἀναγκάσει νὰ συμβουλευθῶνται ἀντιπροσωπευτικὰ σώματα καὶ ἄλλες ἐνοχλητικὲς ὁμάδες συμφερόντων, καὶ ἄφησε τοὺς πολιτικούς τους πρόσφυγες νὰ τρῶνε ἀνήμποροι τὰ νύχια τους στὴν ἐξορία καὶ νὰ ἀλληλοσπαράσσονται. Γιὰ τὴν ὥρα, τὶς ἄφησε ἀδύναμες ὡς πρὸς τὶς διεθνεῖς ὑποθέσεις, ἀλλὰ δυνατὲς ἐσωτερικὰ. Ἀκόμα καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ποὺ μόνον ἡ ἐπέμβαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ τὴν εἶχε σώσει τὸ 1849, ἦταν τῶρα σὲ θέση, γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ στὴν ἱστορία της, νὰ διοικεῖ ὅλα τὰ ἐδάφη της — ἀκόμα καὶ τοὺς ἀτίθασους Οὐγγρους — ὡς ἐνιαία, συγκεντρωτικὴ, γραφειοκρατικὴ ἀπολυταρχία.

Αὐτὴ ἡ περίοδος νηνεμίας τελείωσε μὲ τὴν ὕφεση τοῦ 1857. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, αὐτὴ ἡ ὕφεση δὲν ἦταν παρὰ ἕνα διάλειμμα στὴ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἡ ὁποία συνεχίστηκε σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη κλίμακα τὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὴν ἀναπτυξιακὴ ἐκρηξη τοῦ 1871-73. Ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ἄλλαξε τὴν κατάσταση. Εἶναι γεγονός ὅτι διέψευσε τὶς ἐλπίδες τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ περίμεναν ἕνα νὸς 1848, ἂν καὶ παραδέχονταν ὅτι «οἱ μάζες θὰ ἔχουν πέσει σὲ λήθαργο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς παρατεταμένης εὐημερίας». ⁷ Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ ἀναξωπυρῶθηκε. Μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ὅλα τὰ παλιὰ αἰτήματα τῆς φιλελευθερῆς πολιτικῆς ξαναμπῆκαν στὴν ἡμερησία διάταξη — ἡ ἐθνικὴ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γερμανίας, ἡ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση, οἱ πολιτικὲς ἐλευθερίες κτλ. Ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη

τῆς περιόδου 1851-57 εἶχε γίνει μέσα σὲ πολιτικὸ κενό, παρατείνοντας τὴν ἤττα καὶ τὴν ἐξάντληση τοῦ 1848-49, μετὰ τὸ 1859 συνέπεσε μὲ μιὰ ὄλο καὶ ἐντονότερη πολιτικὴ δραστηριότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, παρὰ τὶς διακοπὲς ποὺ προκάλεσαν διάφοροι ἐξωγενεῖς παράγοντες, ὅπως ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1861-65, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν σχετικὰ σταθερὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά. Ἡ ἐπόμενη ὕφεση τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου (ποὺ τοποθετεῖται, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ κάθε ἱστορικοῦ καὶ τὴν περιοχὴ, ἀνάμεσα στὸ 1866 καὶ τὸ 1868) δὲν ἦταν τόσο γενικὴ οὔτε τόσο δραματικὴ ὅσο ἐκείνη τοῦ 1857-58. Μὲ λίγα λόγια, ἡ πολιτικὴ ἀναβίωσε μὲν σὲ μιὰ περίοδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ δὲν ἦταν πιά ἡ πολιτικὴ τῆς ἐπανάστασης.

II

Ἄν ἡ Εὐρώπη ζοῦσε ἀκόμη: στὴν ἐποχὴ τῶν ἡγεμόνων τοῦ μπαρόκ, θὰ γέμιζε ἀπὸ φανταχτερὲς μάσκες, πομπὲς καὶ ὕπερες ποὺ θὰ ἀναπαριστοῦσαν ἀλληγορικά, μπροστὰ στοὺς κυβερνήτες τῆς, τὸν οἰκονομικὸ θρίαμβο καὶ τὴ βιομηχανικὴ πρόοδο. Πραγματικά, ὁ κόσμος τοῦ θριαμβευτῆ καπιταλισμοῦ εἶχε κάτι ἀντίστοιχο. Ἡ ἐποχὴ τῆς κατὰ κράτος νίκης του ἐγκαινιάστηκε καὶ λαμπρύνθηκε ἀπὸ καινούριες, κολοσσιαῖες τελετουργίες μὲ θριαμβολογικὸ χαρακτήρα: τὶς Μεγάλες Διεθνεῖς Ἐκθέσεις, ποὺ καθιερώθηκαν σὲ ἕνα μεγαλεπήβολο μνημεῖο τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς τεχνικῆς προόδου — τὸ Κρύσταλ Πάλας στὸ Λονδίνο (1851), τὴ Ροτούντα (ἡμεγαλύτερη ἀπὸ τὸ καὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴ Ρώμη) στὴ Βιέννη — καθιερώθηκαν σὲ ἐπιδείκνυε τὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερο πλῆθος καὶ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ποικιλία τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, καθιερώθηκαν σὲ προσέλκυε ἀστρονομικοὺς ἀριθμοὺς ντόπιων καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν. Δεκατέσσερις χιλιάδες ἐταιρείες ἐξέθεσαν τὰ προϊόντα τους στὸ Λονδίνο τὸ 1851 — ἡ μόδα ἐγκαινιάστηκε, ποὺ ἀλλοῦ, στὸ λίκνο τοῦ καπιταλισμοῦ — 24.000 στὸ Παρίσι τὸ 1855, 29.000 στὸ Λονδίνο τὸ 1862, 50.000 στὸ Παρίσι τὸ 1867. Πιστὴ στὶς φιλοδοξίες τῆς, ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες ἦταν ἡ πανηγυρικὴ ἐκθεση ποὺ ἐγένετο τὸ 1876 στὴ Φιλὰδελφεία μὲ ἀφορμὴ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἡ ἑναρξὴ τῆς κηρύχθηκε ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς χώρας

παρουσία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους τῆς Βραζιλίας — οἱ ἐστεμμένοι ὑπακλίνονταν πλέον συχνὰ μπροστὰ στὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας — καὶ ἑκατὸν τριάντα χιλιάδων ἐνθουσιωδῶν πολιτῶν. Ἦταν οἱ πρῶτοι ἀπὸ δέκα ἑκατομμύρια ἀνθρώπους ποὺ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀποτίσουν φόρο τιμῆς στὴν «Πρόοδα τῆς Ἐποχῆς».

Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς προόδου; Γιατί ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐπιταχύνθηκε τόσο θαυματικά σ' αὐτὴ τὴν περίοδο; Στὴν πραγματικότητά τὸ ἐρώτημα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιστραφεῖ. Αὐτὸ ποὺ μᾶς κάνει τὴ μεγαλύτερη ἐντύπωση, ἀναδρομικά, γιὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ τεράστιο καὶ ραγδαῖα ἀυξανόμενο παραγωγικὸ δυναμικὸ τῆς καπιταλιστικῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τὴν ἀνικανότητά του, θὰ λέγαμε, νὰ διευρύνει τὴ βάση του, νὰ σπάσει τὰ δεσμὰ ποὺ τὸ κρατοῦσαν αἰχμάλωτο. Μπορεῖ νὰ ἀυξανόταν θαυματικά, ἀλλὰ ἔδειχνε ἀνήμερο νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἀγορὰ γιὰ τὰ προϊόντα του, τὶς προσοδοφόρες ἐπενδύσεις γιὰ τὸ κεφάλαιο ποὺ συσσωρευόταν, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ δημιουργεῖ ἀπασχόληση σὲ ἀνάλογα ὑψηλὰ ποσοστὰ ἢ μὲ ἀντίστοιχα ἱκανοποιητικὸς μισθοὺς. Εἶναι διδακτικὸ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἀκόμα καὶ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 εὐφυεῖς καὶ καλὰ πληροφορημένοι παρατηρητὲς στὴ Γερμανία — τὶς παραμονὲς τῆς βιομηχανικῆς ἔκρηξης στὴ χώρα αὐτὴ — θεωροῦσαν, ὅπως κάνουν σήμερα στὶς ὑπανάπτυκτες χώρες, ὅτι καμιά ἐκβιομηχάνιση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει ἀπασχόληση στὸν τεράστιο καὶ ὀλοένα ἀυξανόμενο «πλεονάζοντα πληθυσμὸ» τῶν φτωχῶν. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο οἱ δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 ἦταν περίοδοι κρίσης. Οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν ἐλπίζει ὅτι αὐτὴ ἡ κρίση θὰ ἦταν ἡ τελικὴ, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες εἶχαν φοβηθεῖ ὅτι θὰ στραγγάλιζε τὸ βιομηχανικὸ τους σύστημα. (Βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, κεφ. 15.)

Οἱ ἐλπίδες καὶ οἱ φόβοι αὐτοὶ ἀποδείχθηκαν ἀνεδαφικοί γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ πρῶτη βιομηχανικὴ εὐφορία ἐρηῦρε — ὡς ἕνα μεγάλο βαθμὸ χάρη στὴν πίεση τῆς ἴδιας τῆς τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, ποὺ ζητοῦσε ἐπικερδὴ ἀξιοποίηση — αὐτὸ ποὺ ὁ Μάρξ ἀποκάλεσε «κορυφαῖο ἐπίτευγμά» τῆς: τὸ σιδηρόδρομο. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι, ἐν μέρει χάρη στὸ σιδηρόδρομο, τὸ ἀπρόπλοιο καὶ τὸν τηλεγράφο, «ποὺ τελικὰ ἀντιπροσώπευαν τὰ πικὰ κα-

τάλληλα για τὸν σύγχρονο τρόπο παραγωγῆς μέσα ἐπικοινωνίας»,⁸ ἡ γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μπόρεσε ξαφνικὰ νὰ πολλαπλασιαστεῖ, καθὼς ἐντείνονταν οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές της. Ὁλόκληρη ἡ ὑφήλιος ἔγινε τμῆμα αὐτῆς τῆς οἰκονομίας. Ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐνιαίου, ἀπέραντου κόσμου εἶναι, πιθανότατα, ἡ σημαντικότερη ἐξέλιξη τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Κοιτάζοντας πρὸς τὰ πίσω ἀπὸ ἀπόσταση σχεδὸν μισοῦ αἰῶνα ὁ Χ. Μ. Χάιντμαν, βικτωριανὸς ἐπιχειρηματίας καὶ ταυτόχρονα μαρξιστῆς (ἂν καὶ δὲν ἦταν τυπικὸς ἐκφραστὴς οὔτε τῆς μιᾶς οὔτε τῆς ἄλλης ιδιότητος), σύγκρινε ἀπόλυτα εὐστοχα τὴ δεκαετία 1847-1857 μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων καὶ κατακτήσεων ἀπὸ τὸν Κολόμβο, τὸν Βάσκο ντὰ Γκάμα, τὸν Κορτές καὶ τὸν Πιθάρρο. Παρόλο ποὺ δὲν ἔγιναν ἐντυπωσιακὲς νέες ἀνακαλύψεις καὶ (μὲ σχετικὰ ἐπουσιώδεις ἐξαιρέσεις) λίγες χῶρες κατακτήθηκαν ἐπίσημα ἀπὸ νέους στρατιωτικὸς «κονκισταδόρες», πρακτικὰ ἕνας ὁλόκληρος καινούριος οἰκονομικὸς κόσμος προστέθηκε καὶ ἐνσωματώθηκε στὸν παλιό.

Αὐτὸ εἶχε καίρια σημασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, γιατί ἔβαλε τὰ θεμέλια γιὰ τὴν κολοσσιαία ἔκρηξη τῶν ἐξαγωγῶν — σὲ ἐμπορεύματα, κεφάλαια καὶ ἀνθρώπους — ποὺ ἔπαιξε τόσο μεγάλο ρόλο, τουλάχιστον στὴ σπουδαιότερη ἐκείνου τὸν καιρὸ καπιταλιστικὴ χώρα, τὴ Βρετανία. Ἡ οἰκονομία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης δὲν εἶχε κάνει ἀκόμα τὴν ἐμφάνισή της, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Ἡ ἐγχώρια ἀγορὰ τῶν φτωχῶν, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἀνάγκες της δὲν ἱκανοποιούνταν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς μικροτεχνίτες, δὲν θεωροῦνταν ἀκόμα σημαντικὸ ὑπόστρωμα γιὰ πραγματικὰ θεαματικὴ οἰκονομικὴ πρόοδο.* Φυσικὰ, δὲν ἦταν καθόλου ἀμελητέα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ πληθυσμὸς τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου αὐξανόταν γοργὰ καὶ, πιθανότατα, βελτίωνε τὸ μέσο βιοτικὸ του ἐπίπεδο (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'). Ὡστόσο, ἡ τρεπταία ἐξωστρεφῆς διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς τόσο γιὰ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ ὅσο καὶ, ἴσως πάνω ἀπὸ ἅλα, τὰ ἀγαθὰ ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν οἱ καινούριες βιομη-

χανικὲς ἐγκαταστάσεις, νὰ ἐξοπλιστοῦν οἱ ἐταιρεῖες μεταφορῶν, νὰ ἀποδώσουν οἱ ἐπιχειρήσεις κοινῆς ὠφέλειας, νὰ χτιστοῦν οἱ καινούριες πόλεις, ἦταν ἀπαραίτητη. Ὁ καπιταλισμὸς εἶχε τώρα στὴ διάθεσή του ὁλόκληρο τὸν κόσμο, καὶ ἡ ἐπέκταση τόσο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ὅσο καὶ τῶν διεθνῶν ἐπενδύσεων δίνει τὸ μέτρο τοῦ ζήλου μὲ τὸν ὁποῖον βάλθηκε νὰ τὸν κατακτήσει. Ἀνάμεσα στὸ 1800 καὶ τὸ 1840 ὁ ὄγκος τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν δὲν εἶχε κἀν διπλασιαστεῖ. Ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1870 αὐξήθηκε κατὰ 260%. Ὅτι μποροῦσε νὰ πουληθεῖ πουλιόταν, ἀκόμα καὶ προϊόντα ποὺ συναντοῦσαν ἔντονη ἀντίσταση στὴς χῶρες-ἀποδέκτες, ὅπως τὸ ὄπιο, τοῦ ὁποῖου οἱ ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴ βρετανικὴ Ἰνδία στὴν Κίνα ὑπερδιπλασιάστηκαν σὲ ποσότητα καὶ σχεδὸν τριπλασιάστηκαν σὲ ἀξία.* Ὡς τὸ 1875 ἡ Βρετανία εἶχε ἐπενδύσει στὸ ἐξωτερικὸ ἕνα δισεκατομμύριο λίρες στερλίνες — τὰ 3/4 αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ μετὰ τὸ 1850 — ἐνῶ οἱ γαλλικὲς ἐπενδύσεις σὲ ξένες χῶρες ὑπερδεδεκαπλασιάστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1880.

Οἱ παρατηρητὲς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μὲ τὸ βλέμμα τους προσηλωμένο σὲ λιγότερο οὐσιώδεις πλευρὲς τῆς οἰκονομίας, θὰ ὑπογράμμιζαν σχεδὸν σίγουρα ἕνα τρίτο παράγοντα: τὴς ἀνακαλύψεις μεγάλων κοιτασμάτων χρυσοῦ στὴν Καλιφόρνια, τὴν Αὐστραλία καὶ ἄλλα μέρη μετὰ τὸ 1848 (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Αὐτὲς οἱ ἀνακαλύψεις πολλαπλασίασαν τὰ μέσα πληρωμῆς ποὺ διέθετε ἡ παγκόσμια οἰκονομία καὶ τερμάτισαν τὴν παραλυτικὴ ταμειακὴ στενότητα, γιὰ τὴν ὁποία παραπονοῦνταν πολλοὶ ἐπιχειρηματίες, μείωσαν τὰ ἐπιτόκια καὶ ἐνθάρρυναν τὴν ἐξάπλωση τῶν πιστώσεων. Μέσα σὲ ἑπτὰ χρόνια, τὰ παγκόσμια ἀποθέματα χρυσοῦ ἔγιναν ἕξι ὡς ἐπτὰ φορές μεγαλύτερα, ἐνῶ ἡ ποσότητα χρυσοῦ ποὺ ἔκοβαν σὲ νομίσματα ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία καὶ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες αὐξήθηκε ἀπὸ ἕνα ἐτήσιο μέσο ὄρο 4,9 ἑκατομμυρίων λιρῶν στερλινῶν τὸ 1848-49 σὲ 28,1 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες ἐτησίως ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1856. Ὁ ρόλος ποὺ παίζουν οἱ ράβδοι χρυσοῦ στὴν παγκόσμια οἰκονομία ἐξακολουθεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀρκετὰ ζωντανῆς διαμάχης, μιᾶς διαμάχης ὅμως ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ μιᾶς ἀπασχολή-

* Ἐνῶ οἱ ἐξαγωγὲς βρετανικῶν βαμβακερῶν τριπλασιάστηκαν σὲ ποσότητα ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1875, ἡ κατανάλωση βαμβακερῶν στὴν ἐγχώρια βρετανικὴ ἀγορὰ ἀπλῶς αὐξήθηκε κατὰ τὰ δύο τρίτα.⁹

* Ὁ μέσος ἀριθμὸς κιβωτίων μὲ ὄπιο τῆς Βεγγάλης καὶ τῆς Μάλουας ποὺ ἐξήγονταν ἐτησίως στὰ 1844-49 ἦταν 43.000· στὰ 1869-74 ἦταν 87.000.¹⁰

σει. Είναι πολύ πιθανό ότι η απουσία τους δεν ήταν τόσο σοβαρό εμπόδιο για το εμπόριο όσο πιστευόταν τότε, αφού άλλα μέσα πληρωμής, όπως οι έπιταγές (μια σχετικά καινούρια μέθοδος), οι συναλλαγματικές κτλ., μπορούσαν εύκολα να διαδοθούν και πραγματικά διαδίδονταν με σημαντική ταχύτητα. Ωστόσο, τρία αποτελέσματα που είχαν τα καινούρια αποθέματα χρυσού είναι σχεδόν αναμφισβήτητα.

Πρώτον, συντέλεσαν, αποφασιστικά ίσως, στη διαμόρφωση εκείνης της σχετικά σπάνιας συγκυρίας που υπήρχε ανάμεσα στο 1810 περίπου και το τέλος του 19ου αιώνα, εποχή ανόδου των τιμών ή μέτριου, αν και αυξομειούμενου, πληθωρισμού. Κατά βάση, αυτός ο αιώνας ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του αντιπληθωριστικός, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στη διαρκή τάση της τεχνολογίας να μειώνει τις τιμές στα βιομηχανικά προϊόντα και των νέων πηγών διατροφής και πρώτων υλών να μειώνουν τις τιμές (αν και με περισσότερα διαλείμματα) στα βασικά προϊόντα. Ο μακροπρόθεσμος αντιπληθωρισμός —δηλαδή η συμπίεση των περιθωρίων κέρδους— δεν έβλαψε πολύ τους επιχειρηματίες, γιατί παρήγαγαν και πουλούσαν πολύ μεγαλύτερες ποσότητες. Ωστόσο, ως τη λήξη της περιόδου που εξετάζουμε και ακόμα αργότερα, δεν ωφέλησε πολύ τους εργάτες, είτε γιατί το κόστος ζωής τους δεν έπεσε στον ίδιο βαθμό είτε γιατί το εισόδημά τους ήταν τόσο πενιχρό ώστε δεν τους επέτρεπε να επωφεληθούν αρκετά. Από την άλλη μεριά, ο πληθωρισμός μεγάλωνε αναμφίβολα τα περιθώρια κέρδους και έτσι ενθάρρυνε τους επιχειρηματίες. Η περίοδος που μας απασχολεί ήταν, σε γενικές γραμμές, ένα πληθωριστικό διάλειμμα σε έναν αντιπληθωριστικό αιώνα.

Δεύτερον, η ύπαρξη μεγάλων αποθεμάτων χρυσού συντέλεσε στην καθιέρωση του σταθερού και φερέγγυου νομισματικού συστήματος που βασιζόταν στη λίρα στερλίνα (με όρισμένη ισοτιμία σε χρυσό), χωρίς το οποίο, όπως δείχνει η εμπειρία της δεκαετίας του 1930 και αυτής του 1970, το διεθνές εμπόριο γίνεται πιο δύσκολο, πολύπλοκο και απρόβλεπτο. Τρίτον, οι ίδιοι οι χρυσοθήρες απέδωσαν νέες περιοχές, ιδιαίτερα γύρω από τον Ειρηνικό ωκεανό, στην έντονη οικονομική δραστηριότητα. Έτσι «δημιούργησαν αγορές από το τίποτα», όπως έγραφε μελαγχολικά ο Ένγκελς στον Μάρξ. Και γύρω στο 1875, ούτε η Καλιφόρνια ούτε η Αυστραλία και οι άλλοι τομείς της καινούριας «μεθορίου των όρυκτων» ήταν οικονομικά αμελητέοι. Στα

εδάφη τους ζούσαν περισσότεροι από τρία εκατομμύρια άνθρωποι, που διέθεταν πολύ περισσότερο ρευστό από όσο άλλοι πληθυσμοί με ανάλογο μέγεθος.

Οι άνθρωποι εκείνου του καιρού θα υπογράμμιζαν σίγουρα και τη συμβολή ενός τρίτου παράγοντα: της απελευθέρωσης της ιδιωτικής επιχείρησης, που ήταν, όπως συμφωνούσαν όλοι, ο κινητήριος μοχλός της βιομηχανικής προόδου. Ποτέ δεν υπήρξε τέτοια καθολική ομοφωνία ανάμεσα στους οικονομολόγους, ακόμα μάλιστα και ανάμεσα στους εύφυεις πολιτικούς και τεχνοκράτες, γύρω από τη σωστή συνταγή για την οικονομική ανάπτυξη: οικονομικός φιλελευθερισμός. Τα τελευταία θεσμικά εμπόδια για την ελεύθερη κίνηση των παραγόντων της παραγωγής, για την ελεύθερη επιχείρηση και οτιδήποτε θα μπορούσε να παρακωλύσει την επικερδή λειτουργία της, κατέρρευσαν έπειτα από μια καθολική επίθεση. Αυτή τη γενική άρση των φραγμών την κάνει αξιοσημείωτη το γεγονός ότι δεν περιορίστηκε στα κράτη όπου ο πολιτικός φιλελευθερισμός είχε θριαμβεύσει ή έστω είχε επιρροή. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι ήταν πιο σαρωτική στις παλινορθωμένες απόλυτες μοναρχίες και ήγεμονίες της Ευρώπης παρά στην Αγγλία, τη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, ακριβώς επειδή εκεί τα εμπόδια που έπρεπε να παραμεριστούν ήταν πολύ περισσότερα. Ο έλεγχος των συντεχνιών και των σωματείων στη βιοτεχνική παραγωγή, που είχε παραμείνει ισχυρός στη Γερμανία, έδωσε τη θέση του στην «Gewerbefreiheit» —την ελευθερία να μετέρχεται κανείς οποιοδήποτε επιτήδευμα ήθελε. Στην Αυστρία αυτό έγινε το 1859, στο μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας κατά την πενταετία 1860-65. Τελικά η Gewerbefreiheit αναγνωρίστηκε πλήρως στη βορειογερμανική ομοσπονδία (1869) και στη γερμανική αυτοκρατορία με αποτέλεσμα να δυσαρεστηθούν οι πολυάριθμοι τεχνίτες, που στη συνέχεια θα τηρούσαν όλο και έχθρικοτερη στάση απέναντι στο φιλελευθερισμό, για να αποτελέσουν, από τη δεκαετία του 1870 και έπειτα, την πολιτική βάση των δεξιών κινημάτων. Η Σουηδία, που είχε καταργήσει τις συντεχνίες το 1846, καθιέρωσε την πλήρη ελευθερία επιτηδεύματος το 1864· η Δανία κατέργησε την παλιά νομοθεσία για τις συντεχνίες το 1849 και το 1857· η Ρωσία, που στο μεγαλύτερο μέρος της δεν είχε γνωρίσει ποτέ το συντεχνιακό σύστημα, εξάλειψε τα τελευταία ίχνη του στις (γερμανικές) πόλεις των βαλτικών επαρχιών της το

1866, ἂν καί, γιά πολιτικούς λόγους, ἐξακολούθησε νά περιορίζει σέ μιὰ εἰδική ζώνη τὸ δικαίωμα τῶν Ἑβραίων νά ἐπιδίδονται στὸ ἐμπόριο καί στίς ἐπιχειρήσεις.

Αὐτὸς ὁ νομικὸς ἐνταφιασμὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ μερικαντιστικοῦ πνεύματος δὲν περιορίστηκε στὴ νομοθεσία γιά τὰ ἐπιτηδεύματα. Οἱ νόμοι κατὰ τῆς τοκογλυφίας, πού ἀπὸ καιρὸ ἦταν νεκρὸ γράμμα, καταργήθηκαν στὴ Βρετανία, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο καὶ τὴ βόρεια Γερμανία μεταξὺ 1854 καὶ 1867. Ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος πού ἀσκοῦσαν οἱ κυβερνήσεις στὸν ἐξορυκτικὸ τομέα —ἀκόμα καὶ στὴν πραγματικὴ λειτουργία τῶν ὀρυχείων— ἄρθηκε οὐσιαστικά, π.χ. στὴν Πρωσία ἀνάμεσα στὸ 1851 καὶ τὸ 1865, ἔτσι ὥστε ὁποιοσδήποτε ἐπιχειρηματίας (μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶχε τὴν ἄδεια τῆς κυβέρνησης)μποροῦσε νά διεκδικήσει τὸ δικαίωμα νά ἐκμεταλλεύεται ὁποιαδήποτε ὀρυκτὰ κοιτάσματα ἀνακάλυπτε, καὶ μὲ τὸν τρόπο πού ἔκρινε καταλληλότερο. Ἡ ἴδρυση ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν (ἰδιαίτερα ἐταιρειῶν περιορισμένης εὐθύνης ἢ τῶν ἀντιστοίχων τους) ἔγινε τώρα σημαντικὰ εὐκολότερη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν γραφειοκρατικὸ ἔλεγχο. Ἡ Βρετανία καὶ ἡ Γαλλία ἔδωσαν τὸ σύνθημα. Ἡ Γερμανία δὲν καθιέρωσε τὴν αὐτόματη ἀναγνώριση τῶν ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν παρὰ μόνον τὸ 1870. Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο προσαρμόστηκε στὴν κυρίαρχη ἀτμόσφαιρα ζωηρῆς ἐξάπλωσης τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἄλλὰ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις ἡ ἐντυπωσιακότερη τάση ἦταν τὸ κίνημα πρὸς τὴν πλήρη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου. Εἶναι γεγονός ὅτι μόνον ἡ Βρετανία (μετὰ τὸ 1846) ἐγκατέλειψε ὀλίγετα τὸν προστατευτισμὸ, διατηρώντας τοὺς δασμοὺς —θεωρητικὰ τουλάχιστον— μόνον γιά δημοσιονομικοὺς σκοποὺς. Ὡστόσο, ξέχωρα ἀπὸ τὴν ἄρση ἢ τὴ μείωση τῶν περιορισμῶν κτλ. στίς διεθνεῖς ὑδάτινες ἀρτηρίες, ὅπως ὁ Δούναβης (1857) καὶ ὁ πορθμὸς ἀνάμεσα στὴ Δανία καὶ τὴ Σουηδία, καὶ τὴν ἀπλούστευση τοῦ διεθνοῦς νομισματικοῦ συστήματος μὲ τὴ δημιουργία εὐρύτερων νομισματικῶν ζωνῶν (π.χ. τὴ Λατινικὴ Νομισματικὴ Ἐνωση ἀνάμεσα στὴ Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ἑλβετία καὶ τὴν Ἰταλία τὸ 1865), μιὰ σειρά ἀπὸ «συνθῆκες ἐλεύθερου ἐμπορίου» ἐλάττωσε σημαντικὰ, στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, τοὺς τελωνειακοὺς φραγμοὺς ἀνάμεσα στὰ κορυφαῖα βιομηχανικὰ ἔθνη. Ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία (τὸ 1863) καὶ ἡ Ἰσπανία (τὸ 1868) προσχώρησαν, ὡς ἓνα βαθμὸ, σ' αὐτὸ τὸ κίνημα. Μόνον οἱ Ἡνωμένες

Πολιτείες, πού ἡ βιομηχανία τους βασιζόταν πολὺ σὲ μιὰ προστατευμένη ἐγχώρια ἀγορὰ καὶ ὄχι τόσο στίς ἐξαγωγές, παρέμειναν προπύργιο τοῦ προστατευτισμοῦ. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἐκεῖ σημειώθηκε κάποια μικρὴ βελτίωση στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

Μποροῦμε μάλιστα νά προχωρήσουμε ἓνα βῆμα πιὸ πέρα. Ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ τολμηρὲς καὶ ἀμειλίχτες καπιταλιστικὲς οἰκονομίες δίσταζαν νά βασιστοῦν ὀλοκληρωτικὰ στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, τὴν ὁποία δέχονταν θεωρητικὰ, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ σχέση μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸν εὐαίσθητο τομέα ὁ ἐξωοικονομικὸς καταναγκασμὸς ὑποχώρησε. Στὴ Βρετανία ὁ νόμος «περὶ προϊσταμένων καὶ ὑφισταμένων» τροποποιήθηκε, καθιερώνοντας τὴν ἴση ἀντιμετώπιση τῶν δύο μερῶν σὲ περιπτώσεις παραβάσεων συμβολαίου ἢ «ἐτήσια δέσμευση» τῶν ἀνθρακωρῶν τῆς βόρειας Ἀγγλίας καταργήθηκε καὶ τὸ μισθωτήριο συμβόλαιο ἔτεινε ὄλο καὶ περισσότερο (γιά τοὺς ἐργάτες) νά ἀκυρώνεται βραχυπρόθεσμα. Ἐκεῖνο πού προκαλεῖ, μὲ τὴν πρώτη ματιά, περισσότερη ἐκπληξη εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὸ 1867 καὶ τὸ 1875 ὄλα τὰ σημαντικὰ νομικὰ ἐμπόδια γιά τὴ δημιουργία συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων καὶ τὸ δικαίωμα ἀπεργίας καταργήθηκαν μὲ ἀξιοσημείωτα λιγοστὴ ἀντίσταση (βλ. Κεφάλαιο 5). Πολλὲς ἄλλες χώρες δίσταζαν νά δώσουν τέτοιες ἐλευθερίες στὰ ἐργατικά συνδικάτα, ἂν καὶ ὁ Ναπολέων Γ' χαλάρωσε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴ νομικὴ ἀπαγόρευση τῶν συνδικαλιστικῶν ἐνώσεων. Ὡστόσο, ἡ γενικὴ κατάσταση στίς ἀνεπτυγμένες χώρες ἔτεινε νά γίνει ὅπως τὴν περιέγραφε ἡ γερμανικὴ «Gewerbeordnung» τοῦ 1869: «Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες ἢ ἐπιχειρηματίες καὶ τοὺς ἐργάτες, βοηθοὺς καὶ μαθητευομένους τους, προσδιορίζονται ἀπὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο». Μόνον ἡ ἀγορὰ θά ρύθμιζε τὴν ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως καὶ ὁποιοσδήποτε ἄλλου πράγματος.

Ἀναμφισβήτητα, αὐτὴ ἡ κολοσσιαία διαδικασία φιλελευθεροποίησης ἐνθάρρυνε τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση καὶ ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ ἐμπορίου συντέλεσε στὴν οἰκονομικὴ ἐξάπλωση, ἂν καὶ δὲν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ τυπικὴ φιλελευθεροποίηση ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ περιττή. Ὅρισμένες μορφὲς ἐλεύθερης διακρατικῆς μετακίνησης πού σήμερα ἐλέγχονται, ἰδιαίτερα ἡ μετανάστευση κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, θεωροῦνταν ἤδη τὸ 1848 τόσο αὐτονόητες στὸν ἀνεπτυγμένο κόσμος,

ώστε σχεδόν δὲν ἀποτελοῦσαν κὰν ἀντικείμενο συζητήσεων (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ζήτημα τί ρόλο παίζουν οἱ θεσμικὲς ἢ οἱ νομικὲς ἀλλαγές στὴν ἐνθάρρυνση ἢ τὴν παρακώλυση τῆς εἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι πολὺ πρὸ σύνθετο ἀπὸ ὅσα ὑποδηλώνει ἡ ἀπλὴ φόρμουλα ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα: «ἡ φιλελευθεροποίηση παράγει οἰκονομικὴ πρόοδο». Ἡ ἐποχὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀκόμα ἀνακληθοῦν στὴ Βρετανία, τὸ 1846, οἱ «νόμοι περὶ σιτηρῶν». Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ φιλελευθεροποίηση παρήγαγε κάθε λογῆς ἐπιμέρους θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἔτσι, ἡ Κοπεγχάγη ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ὡς πόλη μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν «διαπορθμευτικῶν τελῶν», ποὺ ἀποθάρρυναν τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα νὰ μπαίνουν στὴ Βαλτικὴ (1857). Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὸ παγκόσμιο κίνημα πρὸς τὴ φιλελευθεροποίηση ἦταν αἰτία, παρακολούθημα ἢ συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πρέπει νὰ μείνει ἀνοιχτό. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι, ὅταν ἔλειπαν ἄλλες βάσεις γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη, ἡ φιλελευθεροποίηση ἀπὸ μόνη της δὲν κατάφερε πολλὰ πράγματα. Καμιὰ ἄλλη χώρα δὲν προχώρησε σὲ ριζικότερη φιλελευθεροποίηση ἀπὸ ὅσο ἡ Δημοκρατία τῆς Νέας Γρανάδας (Κολομβία) στὸ διάστημα 1848-1854, ἀλλὰ ποῖος θὰ ἰσχυρίζοταν ὅτι οἱ μεγάλες ἐλπίδες τῶν πολιτικῶν ἰθυόντων της γιὰ εὐημερία ἐκπληρώθηκαν;

Ἐστόσο, στὴν Εὐρώπη αὐτὲς οἱ ἀλλαγές μαρτυροῦσαν βαθιὰ καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐμπιστοσύνη στὸν οἰκονομικὸ φιλελευθερισμὸ, ἐμπιστοσύνη ποὺ φαινόταν δικαιολογημένη, τουλάχιστον γιὰ μιὰ γενιά. Μέσα στὰ ὄρια τῆς κάθε χώρας αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐκπληκτικὸ, ἀφοῦ ἡ ἐλεύθερη καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση γινώριζε μεγάλη ἀκμὴ. Στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ἀκόμα καὶ ἡ συμβασιακὴ ἐλευθερία τῶν ἐργατῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀνοχῆς πρὸς τὶς συνδικαλιστικὲς ἐνώσεις ποὺ ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὲς ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐπιβληθοῦν χάρη στὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη τῶν μελῶν τους, δὲν ἔδειχνε νὰ πολυαπειλεῖ τὰ κέρδη, ἀφοῦ οἱ «ἐργατικὲς ἐφεδρεῖες» (ὅπως τὶς ἀποκάλεσε ὁ Μάρξ), ἀποτελούμενες κυρίως ἀπὸ μάζες ἐπαρχιωτῶν, πρῶν τεχνιτῶν καὶ ἄλλων ποὺ συνέρρεαν στὶς μεγάλες πόλεις καὶ στὶς βιομηχανικὲς ζῶνες, φαίνονταν νὰ κρατοῦν τὶς ἀμοιβές σὲ ἱκανοποιητικὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο (βλ. Κεφάλαια ΙΑ' καὶ ΙΒ'). Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὸ ἐλεύθερο διεθνὲς ἐμπόριο προκαλεῖ, μὲ

τὴν πρώτη ματιὰ, μεγαλύτερη ἐκπληξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσή τῶν Βρετανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸ τὸ ἐμπορικὸ καθεστῶς σήμαινε, πρῶτον, ὅτι μποροῦσαν ἐλεύθερα νὰ πουλοῦν φτηνότερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε σὲ ὅλες τὶς ἀγορές τοῦ κόσμου, καὶ δεύτερον ὅτι ἐνθάρρυναν τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες νὰ τοὺς πουλοῦν τὰ προϊόντα τους —κυρίως εἶδη διατροφῆς καὶ πρῶτες ὕλες— φτηνὰ καὶ σὲ μεγάλες ποσότητες, ὥστε νὰ προσπορίζονται τὸ εἰσόδημα ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀγοράσουν βρετανικὰ βιομηχανικὰ προϊόντα.

Ἀλλὰ γιὰτί δέχτηκαν οἱ ἀνταγωνιστὲς τῆς Βρετανίας (μὲ ἐξαίρεση τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες) αὐτὸ τὸν φαινομενικὰ δυσμενὴ διακανονισμό; (Γιὰ τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες ποὺ δὲν ἐπιδίωκαν καθόλου νὰ ἀνταγωνιστοῦν βιομηχανικὰ τὴ Βρετανία, ἦταν φυσικὰ ἐλκυστικὸς: οἱ νότιες πολιτεῖες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, γιὰ παράδειγμα, ἦταν ἀπόλυτα εὐχαριστημένες νὰ ἔχουν μιὰ ἀπεριόριστη ἀγορὰ γιὰ τὸ βαμβάκι τους στὴ Βρετανία καὶ γι' αὐτὸ ἔμειναν σταθερὰ προσηλωμένες στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, ὥσπου κατακτῆθηκαν ἀπὸ τὸ Βορρά.) Εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἐλεύθερο διεθνὲς ἐμπόριο προόδευσε ἐπειδὴ, ἐκείνη τὴ σύντομη στιγμή, ἡ φιλελεύθερη οὐτοπία παρέσυρε πραγματικὰ ἀκόμα καὶ τὶς κυβερνήσεις —ἔστω καὶ μόνον ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι ἦταν ἱστορικὰ ἀναπόδραστη· ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπηρεάστηκαν βαθιὰ ἀπὸ οἰκονομικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ φαίνονταν νὰ ἔχουν σχεδόν τὴ δύναμη φυσικῶν νόμων. Ἐστόσο, οἱ θεωρητικὲς πεποιθήσεις σπάνια ἔχουν μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὸ συμφέρον. Ἀλλὰ τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἐκβιομηχανιζόμενες οἰκονομίες μποροῦσαν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, νὰ δοῦν δύο πλεονεκτήματα στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ γενικὴ ἐξάπλωση τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου, ποὺ ἦταν πραγματικὰ θεαματικώτατη σὲ σύγκριση μὲ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1840, τὶς ὠφέλησε ὅλες, ἔστω καὶ ἂν ὠφέλησε σὲ δυσανάλογο βαθμὸ τὴ βρετανικὴ ἐξάπλωση. Τόσο τὸ ἐντατικὸ καὶ ἀνεμπόδιστο ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο ὅσο καὶ ὁ ἐντατικὸς καὶ ἀνεμπόδιστος ἐφοδιασμὸς μὲ τρόφιμα καὶ πρῶτες ὕλες, μὲ εἰσαγωγές ὅπου ἦταν ἀναγκαῖες, ἦταν προφανῶς ἐπιθυμητὰ. Ἄν ὑπῆρχαν εἰδικὰ συμφέροντα ποὺ μποροῦσαν νὰ ζημιωθοῦν, ὑπῆρχαν ἄλλα ποὺ εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὴ φιλελευθεροποίηση. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν μελλοντικὸ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὶς καπιταλιστικὲς οἰκονομίες, σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐκβιομηχάνισης ἡ

δυνατότητά τους να έπωφεληθούν από τον μηχανικό εξοπλισμό, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και την τεχνογνωσία της Βρετανίας τις εξυπηρετούσε πολύ. Για να περιοριστούμε σε ένα παράδειγμα, που εξεικονίζεται από τον ακόλουθο πίνακα, το σιδηροδρομικό υλικό και ο σιδηροδρομικός μηχανικός εξοπλισμός, των οποίων οι εξαγωγές από τη Βρετανία ανέβηκαν στα ύψη, δεν εμπόδισε την εκβιομηχάνιση άλλων χωρών, αλλά αντίθετα τη διευκόλυνε.

ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (ΣΙΔΗΡΟΥ ΚΑΙ ΧΑΛΥΒΑ) ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ (άθροισμα για κάθε πενταετία: σε χιλιάδες τόνους)¹¹

	σίδηρος και χάλυβας	μηχανήματα	
1845-49	1.291	4,9	(1046-50)
1850-54	2.846	8,6	
1856-60	2.333	17,7	
1861-65	2.067	22,7	
1866-70	3.809	24,9	
1870-75	4.040	44,1	

III

Έτσι, η καπιταλιστική οικονομία δέχτηκε ταυτόχρονα (που δεν σημαίνει τυχαία) μια σειρά από ισχυρότατα ερεθίσματα. Ποιά ήταν τα αποτελέσματα; Ο πιο πρόσφορος τρόπος να μετρηθεί η οικονομική ανάπτυξη είναι η στατιστική, και τα χαρακτηριστικότερα μέτρα της τών 19ου αιώνα είναι η ατμοδύναμη (αφού η ατμομηχανή ήταν η τυπικότερη μορφή παραγωγής ενέργειας) και τα συναφή προϊόντα του άνθρακα και του σιδήρου. Τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν η κατεξοχήν εποχή του καπνού και του ατμού. Την παραγωγή κάρβουνου τη μετρούσαν από καιρά σε εκατομμύρια τόνους, αλλά τώρα πια κατέληξαν να τη μετρούν σε δεκάδες εκατομμύρια για τις επιμέρους χώρες και σε εκατοντάδες εκατομμύρια για ολόκληρο τον κόσμο. Το μισό περίπου αυτής της ποσότητας — μάλλον περισσότερο στην αρχή της περιόδου μας — προερχόταν από τον μεγαλύτερο (με μεγάλη απόσταση από τους άλλους) παραγωγό, τη Μεγάλη Βρετανία. Στη δεκαετία του

1830 η παραγωγή σιδήρου ήταν της τάξης των εκατομμυρίων (περίπου 2,5 εκατομμύρια τόνοι το 1850) στη Βρετανία, αλλά πουθενά άλλο. Το 1870, όμως, η Γαλλία, η Γερμανία και οι Ήνωμένες Πολιτείες παρήγαγαν καθεμιά ένα ως δύο εκατομμύρια τόνους, παρόλο που η Βρετανία, που ήταν ακόμα το «έργαστήρι του κόσμου», εξακολουθούσε να προηγείται με σημαντική διαφορά, παράγοντας σχεδόν 60 εκατομμύρια τόνους, δηλαδή περίπου το μισό της παγκόσμιας παραγωγής. Σ' αυτά τα είκοσι χρόνια η παγκόσμια παραγωγή κάρβουνου αυξήθηκε δύομισι φορές, η παγκόσμια παραγωγή σιδήρου τετραπλασιάστηκε. Η συνολική ατμοδύναμη, ωστόσο, αυξήθηκε τεσσαρισήμισι φορές, φτάνοντας από περίπου 4 εκατομμύρια ίππους το 1850 σε 18,5 εκατομμύρια το 1870.

Τέτοια πρόχειρα στοιχεία δεν δείχνουν πολλά πράγματα εκτός από το ότι η εκβιομηχάνιση προχωρούσε. Το σημαντικό είναι ότι τώρα η πρόοδος της ήταν γεωγραφικά ευρύτερη, αν και, επίσης, εξαιρετικά άνηση. Η διάδοση των σιδηροδρόμων και, σε μικρότερο βαθμό, των ατμοπλοίων εισήγαγε τη μηχανική ενέργεια σε όλες τις ηπείρους και σε χώρες που κατά τα άλλα δεν ήταν εκβιομηχανισμένες. Ο έρχομος του σιδηροδρόμου (βλ. Κεφάλαιο Γ') ήταν ένα καθαυτό επαναστατικό σύμβολο και επίτευγμα, γιατί η ένοποίηση της υδρογείου σε μια ενιαία οικονομία ήταν από πολλές απόψεις η πιο βαρυσήμαντη και όπωσδήποτε η θεαματικότερη πλευρά της εκβιομηχάνισης. 'Αλλά και η «άκίνητη ατμομηχανή», στο έργοστάσιο, στο όρυχείο, στο σιδηρουργείο, σημείωνε ραγδαία πρόοδο. Στην Έλβετία δεν υπήρχαν περισσότερες από τριάντα τέσσερις τέτοιες μηχανές το 1850, αλλά ως το 1870 είχαν πλησιάσει τις χίλιες· στην Αυστρία ο αντίστοιχος αριθμός ανέβηκε από 671 (το 1852) σε 9.160 (το 1875), ενώ η ιπποδύναμη υπερδεκαπενταπλασιάστηκε. (Για να δώσουμε ένα μέτρο σύγκρισης, μια πραγματικά καθυστερημένη ευρωπαϊκή χώρα όπως η Πορτογαλία εξακολουθούσε να έχει το 1873 μόνον 70 ατμομηχανές με συνολική ιπποδύναμη 1.200 HP.) Η συνολική ατμοδύναμη της Ολλανδίας δεκατριπλασιάστηκε.

Υπήρχαν και ελάχιστονες βιομηχανικές ζώνες, και μερικές ευρωπαϊκές βιομηχανικές οικονομίες όπως της Σουηδίας δεν είχαν αρχίσει ακόμα να εκβιομηχανίζονται σε μεγάλη κλίμακα. 'Αλλά το σημαντικότερο ήταν η άνηση ανάπτυξη των μεγάλων κέντρων. Στην αρχή

τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, ἡ Βρετανία καί τὸ Βέλγιο ἦταν οἱ μό-
νες χώρες ὅπου ἡ βιομηχανία εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐντατικά καί ἐξακολού-
θησαν καί οἱ δύο νὰ εἶναι οἱ πιὸ ἐκβιομηχανισμένες κατὰ κεφαλήν. Ἡ
κατανάλωσή τους σὲ σίδηρο ἀνὰ κάτοικο ἦταν τὸ 1850 170 καί 90
λίβρες ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἦταν 56, στὴ
Γαλλία 37 καί στὴ Γερμανία 27 λίβρες. Τὸ Βέλγιο εἶχε μικρή, ἀλλὰ
σχετικὰ σημαντικὴ οἰκονομία: τὸ 1873 ἐξακολουθοῦσε νὰ παράγει
περίπου τὴ μισή ποσότητα σιδήρου πού παρήγγε ἡ πολὺ μεγαλύτερη
γειτονικὴ του Γαλλία. Ἡ Βρετανία, φυσικά, ἦταν ἡ κατεξοχὴν βιο-
μηχανικὴ χώρα καί, ὅπως εἶδαμε, κατόρθωσε νὰ διατηρήσει τὴ σχε-
τικὴ θέση της, παρόλο πού ἡ παραγωγικὴ ἀτμοδύναμή της εἶχε ἀρ-
χίσει νὰ καθυστερεῖ σοβαρά. Τὸ 1850 παρήγγε πολὺ περισσότερο ἀπὸ
τὸ ἕνα τρίτο τῆς παγκόσμιας ἀτμοδύναμης (τῶν ἀκίνητων ἀτμομη-
χανῶν), ἐνῶ τὸ 1870 παρήγγε λιγότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τέταρτο:
900.000 ἵππους σὲ σύνολο 4,1 ἑκατομμυρίων. Σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς
οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες ὑπερεῖχαν ἤδη ἐλαφρὰ τὸ 1850 καί ξεπερνοῦ-
σαν κατὰ πολὺ τὴ Βρετανία τὸ 1870, μὲ ἀτμοδύναμη ὑπερδιπλάσια
ἀπὸ ἐκείνη τῆς παλιᾶς μητρόπολης. Ἄλλὰ ἡ ἀμερικανικὴ βιομηχανι-
κὴ ἀνάπτυξη, ὅσο ραγδαία καί ἀν ἦταν, φαινόταν λιγότερο ἐντυπω-
σιακὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Γερμανίας. Ἡ ἐνέργεια πού παρήγγαν οἱ ἀκίνη-
τες ἀτμομηχανὲς αὐτῆς τῆς χώρας τὸ 1850 ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ
—ἴσως 40.000 ἵπποι συνολικά, πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὸ 10% τῆς βρε-
τανικῆς. Ἄλλὰ τὸ 1870 εἶχε φτάσει τοὺς 900.000 ἵππους, περίπου
ὅσο ἡ βρετανικὴ, ξεπερνώντας κατὰ πολὺ τὴ Γαλλία, πού εἶχε σημαν-
τικὰ μεγαλύτερη παραγωγὴ τὸ 1850 (67.000 ἵππους), ἀλλὰ δὲν κα-
τάφερε νὰ παραγάγει περισσότερους ἀπὸ 341.000 ἵππους τὸ 1870
—οὔτε τοὺς διπλάσιους ἀπὸ ὅσους τὸ μικρὸ Βέλγιο.

Ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Γερμανίας ἦταν ἕνα μεῖζον ἱστορικὸ γεγονός.
Ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σημασία της, οἱ πολιτικὲς
ἐπιπτώσεις της ἦταν βαρυσήμαντες. Τὸ 1850 ἡ γερμανικὴ ὁμοσπον-
δία εἶχε περίπου ἴσο πληθυσμὸ μὲ τὴ Γαλλία, ἀλλὰ ἀσύγκριτα μικρό-
τερο βιομηχανικὸ δυναμικό. Τὸ 1871 ἡ ἐνωμένη γερμανικὴ αὐτοκρα-
τορία εἶχε κάπως περισσότερους κατοίκους ἀπὸ ὅσους ἡ Γαλλία, ἀλ-
λὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρότερη βιομηχανικά. Καί, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ καί
στρατιωτικὴ ἰσχύς βασιζόταν ὅλο καί περισσότερο στὸ βιομηχανικὸ
δυναμικό, τὴν τεχνολογία καί τὴν τεχνολογισία, οἱ πολιτικὲς συνέ-

πειες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ἦταν σοβαρότερες ἀπὸ κάθε ἄλλη
φορὰ. Αὐτὸ τὸ ἔδειξαν καθαρὰ οἱ πόλεμοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1860
(βλ. Κεφάλαιο Δ'). Ἀπὸ τότε, κανένας κράτος δὲν μποροῦσε νὰ δια-
τηρήσει τὴ θέση του στὴ χαρεῖα τῶν «μεγάλων δυνάμεων» χωρὶς
αὐτὴ.

Τὰ χαρακτηριστικὰ προϊόντα τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ σίδηρος καί ἡ
ἀνθρακας. Τὸ θεαματικότερο σύμβολό της, ὁ σιδηρόδρομος, τὰ συν-
δύαζε καί τὰ δυό. Τὰ ὑφάσματα, τὸ τυπικότερο προϊόν τῆς πρώτης
φάσης τῆς ἐκβιομηχάνισης, γνώρισαν σχετικὰ μικρότερη ἀνάπτυξη.
Στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἡ κατανάλωση βαμβακιῦ ἦταν περίπου 60%
μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο στὴ δεκαετία τοῦ 1840, ἔμεινε μᾶλλον στέσιμη
στὴ δεκαετία τοῦ 1860 (γιατὶ ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος διατάραξε τὴ
βαμβαουργία) καί αὐξήθηκε περίπου κατὰ 50% στὴ δεκαετία τοῦ
1870. Ἡ παραγωγὴ μαλλιῦ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἦταν περίπου
διπλάσια σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840. Ἄλλὰ ἡ
παραγωγὴ σιδήρου καί χυτοσιδήρου πενταπλασιάστηκε, ἐνῶ γιὰ
πρῶτη φορὰ ἐγίνε ἐφικτὴ ἡ μαζικὴ παραγωγὴ χάλυβα. Στὴ διάρκεια
αὐτῆς τῆς περιόδου οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες πού ἐγίναν στὴ βιο-
μηχανία σιδήρου καί χάλυβα ἐπαιζαν ρόλο ἀνάλογο μὲ τίς καινοτο-
μίες στὴν ὑφαντουργία κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Στὴν ἡπει-
ρωτικὴ Εὐρώπῃ (μὲ ἐξαιρέση τὸ Βέλγιο, ὅπου εἶχε ἐπικρατήσει ἀπὸ
καρὸ) ὁ γαιάνθρακας ἀντικατέστησε, στὴ δεκαετία τοῦ 1850, τὸν
ξυλάνθρακα ὡς κύριο καύσιμο στὴ διαδικασία τῆς ἐκκαμίνευσης. Παν-
τοῦ νέες μέθοδοι — ὁ μετατροπέας Μπέσσεμερ (1856), ἡ κάμιнос ἀ-
νοιχτῆς ἐστίας Ζήιμενς-Μάρτιν (1864)— ἐπέτρεπαν τώρα τὴν παρα-
γωγὴ φτηνοῦ χάλυβα, πού τελικὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀντικαταστήσει τὸν
σφυρήλατο σίδηρο. Ὡστόσο, ἡ σημασία του ἀνῆκε στὸ μέλλον. Τὸ
1870 μόνο 15% τοῦ καθαρῦ σιδήρου πού παραγόταν στὴ Γερμανία,
λιγότερο ἀπὸ τὸ 10% τῆς βρετανικῆς παραγωγῆς, κατέληγε σὲ χάλυ-
βα. Ἡ περίοδος στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε δὲν ἦταν ἐκόμμη ἐποχῆ
τοῦ χάλυβα, οὔτε καν στὸ χωρὸ τῶν ἐξοπλισμῶν, πού ἔδωσαν σημαν-
τικὴ ὠθηση στὸ νέο ὑλικό. Ἦταν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου.

Ὡστόσο, ἡ νέα «βασιὰ βιομηχανία», ἐν καί ἀνοίξε τὸ δρόμο γιὰ
τὴν ἐπαναστατικὴ τεχνολογία τοῦ μέλλοντος, δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπι-
ναστατικὴ, ἐκτὸς ἴσως ποσοτικά. Σὲ γενικότερη θεώρηση, ἡ βιομη-
χανικὴ ἐπανάσταση ἐξακολουθοῦσε, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ κ-

νεΐται με την ώθηση που τής έδωσαν οι τεχνολογικές καινοτομίες τής περιόδου 1760-1840. Άλλα είναι γεγονόδες ότι γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν δύο βιομηχανικοί κλάδοι που βασιζόνταν σε μία πολύ επαναστατικότερη τεχνολογία: ή χημική και (στο βαθμό που άφορούσε τις έπικοινωνιές) ή ηλεκτρική βιομηχανία.

Με λίγες εξαιρέσεις, οι κυριότερες τεχνικές εφευρέσεις τής πρώτης βιομηχανικής φάσης δεν άπαιτούσαν πολύ προχωρημένες επιστημονικές γνώσεις. Και μάλιστα (εύτυχώς για τή Βρετανία) βρίσκονταν μέσα στις δυνατότητες πρακτικῶν ανθρώπων με πείρα και κοινό νοῦ, όπως ήταν ο Τζώρτζ Στήβενσον, ο εφευρέτης του σιδηροδρόμου. Άλλα στα μέσα του αιώνα αυτή ή κατάσταση άρχισε να αλλάζει. Η τηλεγραφία συνδεόταν στενά με την ακαδημαϊκή επιστημονική παιδεία, μέσω ανθρώπων όπως ο Κ. Ούίτστον (1802-1875) από το Λονδίνο και ο Ούίλλιαμ Τόμσον (Λόρδος Κέλβιν) (1824-1907) από τή Γλασκόβη. Η βιομηχανία τεχνητῶν χρωστικῶν ουσιῶν, ένας θρίαμβος τής μαζικής χημικής σύνθεσης, παρόλα που το πρώτο της προϊόν (ή μοβείνη) δεν ήταν αισθητικά άποδεκτά από όλους, πέρασε από το εργαστήριο στο εργοστάσιο. Το ίδιο συνέβη με τις έκρηκτικές ύλες και τή φωτογραφία. Μία τουλάχιστον από τις ζωτικές καινοτομίες που έγιναν στην παραγωγή χάλυβα, ή «βασική» μέθοδος Γκίλκριστ-Τόμας, ήταν προϊόν ανώτερης εκπαίδευσης. Όπως μαρτυροῦν τὰ μυθιστορήματα του Ίουλίου Βέρν (1828-1905), ο καθηγητής έγινε μία πολύ σημαντικότερη για τή βιομηχανία μορφή από όσο ήταν στο παρελθόν: μήπως οι οίνοπαραγωγοί τής Γαλλίας δεν άπειθύνθηκαν στον μεγάλο Λ. Παστέρ (1822-1895) για να τους λύσει ένα δύσκολο πρόβλημα; (βλ. σ, 386) Έξάλλου, το έρευνητικό εργαστήριο έγινε αναπόσπαστο στοιχείο τής βιομηχανικής ανάπτυξης. Στην Εύρώπη έμεινε παράρτημα τῶν πανεπιστημίων ή τῶν παραπλήσιων ιδρυμάτων — το εργαστήριο του Έρνέστου Άμπε στην Ίένα εξελίχθηκε στα περίφημα εργοστάσια Zeiss— αλλά στις Ήνωμένες Πολιτείες είχε ήδη κάνει τήν εμφάνισή του το καθαρά έμπορικό εργαστήριο, ως επακόλουθο τής ανάπτυξης τῶν τηλεγραφικῶν εταιρειῶν. Σύντομα επρόκειτο να το λαμπρώνει ένας Τόμας Άλβα Έντισον (1847-1931).

Μία σημαντική συνέπεια αυτής τής διείσδυσης τής επιστήμης στη βιομηχανία ήταν ότι από τότε το εκπαιδευτικό σύστημα γινόταν ολο

και ζωτικότερο για τή βιομηχανική ανάπτυξη. Οι πρωτοπόροι τής πρώτης βιομηχανικής φάσης, ή Βρετανία και το Βέλγιο, δεν άνηκαν στις χώρες με το ύψηλότερο ποσοστό έγγραμμάτων, και τὰ συστήματα τεχνικής και ανώτερης εκπαίδευσής τους δεν ήταν καθόλου άξιοζήλευτα (αν εξαιρέσουμε το σκοτσέζικο). Από τώρα και στο εξής θα ήταν σχεδόν άδύνατο για μία χώρα που δεν διέθετε μαζική εκπαίδευση και κατάλληλα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα να γίνει «σύγχρονη» οίκονομία και, αντίστροφα, οι φτωχές και καθυστερημένες χώρες που είχαν καλό εκπαιδευτικό σύστημα έπαιρναν ευκολότερα το δρόμο τής ανάπτυξης, όπως π.χ. ή Σουηδία.*

Η πρακτική άξία μιᾶς καλής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τις επιστημονικές τεχνολογίες, τόσο στον οικονομικό όσο και στον στρατιωτικό τομέα, είναι πρόδηλη. Ένας όχι εύκαταφρόνητος λόγος για τήν εύκολία με τήν οποία οι Πρώσοι νίκησαν τους Γάλλους τὰ 1870-71 ήταν το άσύγκριτα μεγαλύτερο ποσοστό τῶν έγγραμμάτων στρατιωτῶν τους. Από τήν άλλη μεριά, αυτό που χρειαζόταν ή οικονομική ανάπτυξη σε ανώτερο επίπεδο δεν ήταν τόσο ή επιστημονική πρωτοτυπία και λεπταισθησία —αυτὲς μπορούσαν να τις δανειστοῦν— όσο ή ικανότητα κατανόησης και εφαρμογῆς τής επιστήμης: όχι τόσο ή έρευνα όσο ή «ανάπτυξη». Τὰ άμερικανικά πανεπιστήμια και οι τεχνικές ακαδημίες, που με τὰ κριτήρια π.χ. του Καίμπριτζ και τής École Polytechnique ήταν μέτρια, υπερτεροῦσαν οικονομικά τῶν αντίστοιχων βρετανικῶν, γιατί παρείχαν συστηματική εκπαίδευση για μηχανικούς, τέτοια που δεν υπήρχε ακόμα στη Βρετανία.** Ὑπερείχαν τῶν αντίστοιχων γαλλικῶν, γιατί παρήγαν μαζικά μηχανικούς με ικανοποιητικό επίπεδο γνώσεων, αντί να παράγουν λίγους με σπάνια

* Ἀναφαβητισμός σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες (άρρενες)¹²

Άγγλία	(1875)*	17%	Σουηδία	(1875)+	1%
Γαλλία	(1875)+	18%	Δανία	(1859-60)+	3%
Βέλγιο	(1875)+	23%	Ίταλία	(1875)+	52%
Σκωτία	(1875)*	9%	Αυστρία	(1875)+	42%
Έλβετία	(1879)+	6%	Ρωσία	(1875)+	79%
Γερμανία	(1875)+	2%	Ίσπανία	(1877)+	63%

* Ἀναφάβητοι παντρεμένοι + Ἀναφάβητοι κληρωτοί

** Ὡς τὸ 1898 ο μόνος τρόπος για να γίνει κανείς επαγγελματίας μηχανικός στη Βρετανία ήταν να περάσει από το στάδιο του μαθητευόμενου.

εύφρατα και κατάρτιση. Από αυτή την άποψη, οι Γερμανοί βασιζόνταν περισσότερο στην εξαιρετή δευτεροβάθμια εκπαίδευσή τους παρά στα πανεπιστήμιά τους, και στη δεκαετία του 1850 καθιέρωσαν πρώτοι τη Realschule, ένα πρακτικό γυμνάσιο με τεχνικό προσανατολισμό. Όταν το 1867 ζητήθηκε από τους περιβόητους για την «παιδεία» τους βιομήχανους της Ρηνανίας να συνεισφέρουν στον έορτασμό της πεντηκοστής επέτειου της ίδρυσης του Πανεπιστημίου της Βόννης, οι δεκατρείς από τις δεκατέσσερις βιομηχανικές πόλεις που βολιδοσκοπήθηκαν άρνήθηκαν, με το αίτιολογικό ότι «οι εξέχοντες τοπικοί βιομήχανοι δεν γνώρισαν ανώτερη ακαδημαϊκή [wissenschaftlich] εκπαίδευση σε πανεπιστήμια, ούτε την έχουν παράσχει ως τώρα στους γιούς τους».¹³

Η τεχνολογία, ωστόσο, βασιζόταν στην έπιστήμη, και είναι αξιοσημείωτο το πόσο εύρέως διαδίδονταν οι ανακαλύψεις σχετικά λίγων πρωτοπόρων έπιστημόνων, με την προϋπόθεση ότι μπορούσαν εύκολα να μεταφραστούν σε μηχανικές κατασκευές. Γι' αυτόν το λόγο καινούριες πρώτες ύλες, που συχνά υπήρχαν μόνον έξω από την Ευρώπη, απέκτησαν μιὰ σημασία που θα γινόταν ολοφάνερη στην κατοπινή περίοδο του Ιμπεριαλισμού.* Έτσι, το πετρέλαιο είχε ήδη τραβήξει την προσοχή μερικών πολυμήχανων Γιάνκηδων, που το χρησιμοποιούσαν ως καύσιμο για τις λάμπες, αλλά γρήγορα γνώρισε νέες χρήσεις με τη χημική κατεργασία. Το 1859 παρήχθησαν μόνο δύο χιλιάδες βαρέλια, αλλά το 1874 τὰ σχεδόν 11 εκατομμύρια βαρέλια που άντλήθηκαν από τη γη (κυρίως στην Πενσυλβανία και τη Νέα Υόρκη) έδιναν ήδη τη δυνατότητα στον Τζών Δ. Ροκφέλλερ (1839-1937) να δημιουργήσει έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από τη νέα βιομηχανία, ελέγχοντας τις μεταφορές της χάρη στην εταιρεία του, τη «Standard Oil Company».

Ωστόσο, αυτές οι καινοτομίες φαίνονται σημαντικότερες αναδρομικά από όσο στον καιρό τους. Στο κάτω κάτω, στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ένας έμπειρογνώμονας εξακολουθούσε να πιστεύει ότι

* Τα ευρωπαϊκά κοιτάσματα χημικών πρώτων ύλων γνώρισαν και αυτά έπτομη έξαρση της εκμετάλλευσής τους. Τα γερμανικά κοιτάσματα ποτάσας παρήγαγαν 58.000 τόνους το διάστημα 1861-65, 455.000 τόνους το 1871-75 και πάνω από 2-να εκατομμύρια τόνους το 1881-85.

τὰ μόνα μέταλλα που είχαν σοβαρό οικονομικό μέλλον ήταν τὰ γνωστά από την αρχαιότητα: ο σίδηρος, ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο μόλυβδος, ο υδράργυρος, ο χρυσός και ο άργυρος. Όπως υποστήριζε, το μαγγάνιο, το νικέλιο, το κοβάλτιο και τὰ αλουμίνιο «δεν φαίνονται προορισμένα να παίξουν τόσο σημαντικό ρόλο όσο τὰ πρεσβύτερα ξαδέλφια τους».¹⁴ Η αύξηση των εισαγωγών καουτσούκ στη Βρετανία από 7.600 άγγλικούς στατήρες το 1850 σε 159.000 το 1876 ήταν, πράγματι, αξιόλογη, αλλά οι ποσότητες ήταν άμελητές, ακόμα και αν συγκριθούν με εκείνες που εισάγονταν είκοσι χρόνια άργότερα. Οι κύριες χρήσεις αυτού του ύλικού — που στη συντριπτικά μεγαλύτερη ποσότητά του εξακολουθούσε να συλλέγεται σε φυσική κατάσταση στη Νότια Αμερική — ήταν ακόμα η κατασκευή αδιάβροχου ύματισμού και ελαστικών. Το 1876 λειτουργούσαν στην Ευρώπη άκριβώς 200 τηλεφωνα και στις Ένωμένες Πολιτείες 380, ενώ στη Διεθνή Έκθεση της Βιέννης η λειτουργία μιὰς άντλίας με ήλεκτρισμό ήταν μιὰ καινοτομία που προκάλεσε μεγάλη αίσθηση. Έκ των ύστερων μπορούμε να δούμε ότι η μεγάλη καμπή ήταν πολύ κοντά: ο κόσμος βρισκόταν στο κατώφλι της εποχής του ήλεκτρικού φωτός και της ήλεκτρικής ενέργειας, του χάλυβα και των κραμάτων του σίγκως έ ταχυχάλυβας, του τηλεφώνου και του φωνογράφου, της τουρμπίνας και της μηχανής έσωτερικής καύσης. Ωστόσο, στα μέσα της δεκαετίας του 1870 δεν είχε μπει ακόμα σ' αυτή την εποχή.

Η μεγαλύτερη βιομηχανική καινοτομία, πέρα από τους έξαρτημένους από την έπιστήμη τομείς που αναφέραμε, ήταν πιθανότατα η μαζική παραγωγή μηχανημάτων που πρωτύτερα κατασκευάζονταν ουσιαστικά με χειροτεχνικές μεθόδους, όπως συνέβαινε ακόμα με τις σιδηροδρομικές άτμομηχανές και τὰ πλοία. Οι περισσότερες προόδοι που σημειώνονταν στη μαζική παραγωγή μηχανημάτων προέρχονταν από τις Ένωμένες Πολιτείες, όπου γεννήθηκε το περίστροφο Κόλτ, το τουφέκι Γούντσεστερ, το ρολόι μαζικής παραγωγής, η ραπτομηχανή και (μέσω των σφαγείων του Σινισινάτι και του Σικάγου στη δεκαετία του 1860) ο σύγχρονος ταινιόδρομος συναρμολόγησης, δηλαδή η μηχανική μεταφορά του παραγόμενου αντικειμένου από τον ένα χειρισμό στον άλλο. Η ουσία της μηχανοποίησης μηχανής (που προϋπέθετε τη δημιουργία των σύγχρονων αυτόματων ή ήμιαυτόματων έργαλείων) ήταν ότι τη ζητούσαν τυποποιημένη σε πολύ μεγαλύ-

τερες ποσότητες από όσο οποιαδήποτε άλλη μηχανή, γιατί οι αγοραστές της ήταν άτομα και όχι έμπορικοί οίκοι ή ιδρύματα. Τò 1875 υπήρχαν σε όλόκληρο τόν κόσμο ίσως και 62.000 σιδηροδρομικές ατμομηχανές, αλλά τί ήταν αυτή ή ζήτηση σε σύγκριση με τὰ 400.000 ρολόγια που παρήχθησαν στις 'Ηνωμένες Πολιτείες μέσα σε μία μόνο χρονιά (1855) και τὰ τουφέκια που χρειάστηκαν τὰ τρία εκατομμύρια όμοσπονδιακοί και συνομοσπονδιακοί στρατιώτες στόν αμερικανικό εμφύλιο του 1861-65; Έτσι, τὰ προϊόντα που προσφέρονταν περισσότερο για μαζική παραγωγή ήταν εκείνα που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από πολύ μεγάλα πλήθη μικροπαραγωγών, όπως οί άγρότες και οί μοδίστρες (ραπτομηχανή), σε γραφεία (γραφομηχανή), καταναλωτικά άγαθά όπως ρολόγια χειρός, αλλά πάνω από όλα τὰ φορητά όπλα και τὰ πολεμοφόδια. Τέτοια προϊόντα ήταν ακόμα κάπως εξειδικευμένα και όχι τυπικά. Άνησυχούσαν τους εύφους Ευρωπαίους, που ήδη τή δεκαετία του 1860 παρατηρούσαν τήν τεχνολογική ύπεροχή τών 'Ηνωμένων Πολιτειών στη μαζική παραγωγή, όχι όμως και τους «πρακτικούς ανθρώπους», που σκέφτονταν απλώς ότι οί 'Αμερικανοί δεν θά έμπαιναν στόν κόπο να εφεύρουν μηχανές για να παράγουν κατώτερα είδη, αν είχαν στη διάθεσή τους τόσους εμπειρους και επίδεξιους τεχνίτες όσους οί Ευρωπαίοι. Στο κάτω κάτω, ακόμα και στις άρχές του 20ού αιώνα ένας γάλλος επίσημος δεν υποστήριζε τάχα ότι, ενώ ή Γαλλία ίσως δεν ήταν σε θέση να παρακολουθήσει άλλες χώρες στη βιομηχανία τής μαζικής παραγωγής, μπορούσε με τò παραπάνω να τὰ βγάλει πέρα στη βιομηχανία εκείνη όπου ή εφευρετικότητα και ή επίδεξιότητα εξακολουθούσαν να παίζουν αποφασιστικό ρόλο: στη βιομηχανία αυτοκινήτων;

IV

Έτσι λοιπόν ό επιχειρηματίας, κοιτάζοντας τόν κόσμο γύρω του στις άρχές τής δεκαετίας του 1870, μπορούσε να νιώσει μεγάλη αυτοπεποίθηση, για να μην πούμε μακαριότητα. Ήταν όμως δικαιολογημένο αυτό τò αίσθημα; Παρόλο που ή γιγάντια εξάπλωση τής παγκόσμιας οικονομίας, που τώρα βασιζόταν σταθερά στην έκβιομηχάνιση άρκετων χωρών και στην πυκνή και πραγματικά οικουμενική ροή έμπορευμάτων, κεφαλαίου και ανθρώπων, συνεχίστηκε και μάλιστα έ-

πιταχύνθηκε, τò αποτέλεσμα τών ειδικών ενέσεων ενέργειας που τής έγιναν στη δεκαετία του 1840 δεν είχε διάρκεια. Ό καινούριος κόσμος που ανοίχτηκε στην καπιταλιστική επιχείρηση θά εξακολουθούσε να μεγαλώνει — αλλά δεν θά ήταν πια έντελώς καινούριος. (Πράγματι, από τή στιγμή που προϊόντα όπως τὰ δημητριακά τών λιβαδιών τής Βόρειας 'Αμερικής, τής πάμπας τής Νότιας 'Αμερικής και τών στεπών τής Ρωσίας άρχισαν να κατακλύζουν τόν παλαιό κόσμο, όπως έγινε στις δεκαετίες του 1870 και του 1880, έμελλε να αναστατώσουν τή γεωργία τόσο τών παλιών όσο και τών καινούριων χωρών.) Επί μία γενεά, ή δημιουργία σιδηροδρόμων συνεχίστηκε σε όλο τόν κόσμο. Άλλά τί θά συνέβαινε όταν αυτή ή δραστηριότητα θά περιοριζόταν σε λιγότερες χώρες, επειδή οί περισσότερες σιδηροδρομικές γραμμές θά είχαν ήδη ολοκληρωθεί; Τò τεχνολογικό δυναμικό τής πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, τò βρετανικό δυναμικό σε βαμβάκι, κάρβουνο, σίδηρο και ατμομηχανές, φαινόταν τεράστιο. Άλλωστε, πριν από τò 1848 ελάχιστα είχε αξιοποιηθεί έξω από τή Βρετανία και άτελώς στην ίδια τή Βρετανία. Ή γενιά που άρχισε να εκμεταλλεύεται αυτό τò δυναμικό αποτελεσματικότερα μπορούσε να συγχωρεθεί για τήν πίστη της ότι ήταν ανεξάντλητο. Άλλά δεν ήταν, και στη δεκαετία του 1870 τὰ όρια αυτού του είδους τεχνολογίας ήταν ήδη όρατά. Τί θά συνέβαινε αν έφτανε στην εξάντλησή της;

Καθώς ό κόσμος έμπαινε στη δεκαετία του 1870, τέτοιες ζοφερές σκέψεις φαινονταν παράλογες. Είναι αλήθεια ότι, όπως ανακάλυπταν τώρα όλοι, ή διαδικασία τής εξάπλωσης είχε, περιέργως, καταστραφικά αποτελέσματα. Όξειες, μερικές φορές δραματικές και όλο και οικουμενικότερες κρίσεις διαδέχονταν τις φάσεις πρωτοφανούς οικονομικής άκμης, ώσπου οί τιμές να πέσουν άρκετά ώστε να έκτονώσουν τις υπερχορεσμένες άγορές και να ξεκαθαρίσουν τò έδαφος από τις χρεωκοπημένες επιχειρήσεις, ώσπου οί επιχειρηματίες να ξαναρχίσουν να επενδύουν και να επεκτείνονται, για να ανανεωθεί έτσι ό κύκλος. Τò 1860, έπειτα από τήν πρώτη τέτοια αληθινά παγκόσμια οικονομική κρίση (βλ. σ. 108), ή ακαδημαϊκή οικονομολογία, στο πρόσωπο του λαμπρού γάλλου οικονομολόγου Κλεμάν Ζυγκιάρ (1819-1905), αναγνώρισε και μέτρησε τήν περιοδικότητα αυτού του «έμπορικού κύκλου», για τόν όποιο ως τότε μιλούσαν κυρίως οί σοσιαλιστές και άλλα έτερόδοξα στοιχεία. Όστόσο, όσο δραματικές και αν

Ήταν αὐτὲς οἱ διακοπὲς τῆς ἀνάπτυξης, ἦταν προσωρινές. Ἡ οἰκονομικὴ εὐφορία δὲν ἦταν ποτὲ μεγαλύτερη στοὺς κύκλους τῶν ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ ὅσο στις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, στὰ περίφημα «Gründerjahre» (τὰ χρόνια τῆς ἱδρύσεως ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν) στὴ Γερμανία, τὴν ἐποχὴ ὅπου οἱ πιὸ ἐξωφρενικὲς καὶ ἐξόφθαλμα ἀπατεωνίστικες ἐπαγγελίες ὑποπτῶν ἑταιρειῶν προσέλκυαν κατὰ συρροὴ τὰ χρήματα τῶν κορόιδων. Ἦταν οἱ μέρες πού, ὅπως εἶπε ἕνας βιεννέζος δημοσιογράφος, «ιδρύονταν ἑταιρεῖες γιὰ νὰ μεταφέρουν μὲ ἀγωγούς τὸ βόρειο σέλας στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ γιὰ νὰ πουλήσουν βερνίκι παπουτσιῶν στοὺς ἰθαγενεῖς τῶν νησιῶν τοῦ Εἰρηνικοῦ».¹⁵

Καὶ ἔπειτα ἤρθε ἡ ἀνώμαλη προσγείωση. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ αἰσθητήριο μιᾶς ἐποχῆς πού τῆς ἄρεσε νὰ περιγράφει τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῆς μὲ ὑψιπετὴ λόγια καὶ ζωηρὰ χρώματα, ἦταν ἀρκετὰ δραματικὴ: 21.000 μίλια ἀμερικανικῶν σιδηροδρόμων χρεωκώπησαν, ἡ ἀξία τῶν γερμανικῶν μετοχῶν ἔπεσε περίπου κατὰ 60% ἀνάμεσα στὴν αἰχμὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐκρηξῆς καὶ τὸ 1877, καὶ (πιὸ οὐσιῶδες αὐτὸ) σχεδὸν οἱ μισὲς ὑψικάμινι τῶν κυριότερων σιδηροπαραγωγῶν χωρῶν τοῦ κόσμου σταμάτησαν νὰ λειτουργοῦν. Ἡ πλημμύρα τῶν μεταναστῶν πού ἔφταναν στὸν Νέο Κόσμο ἔγινε ποταμάκι. Ἀνάμεσα στὸ 1865 καὶ τὸ 1873, πάνω ἀπὸ 200.000 μετανάστες ἔφταναν κάθε χρόνο στὸ λιμάνι τῆς Νέας Ὑόρκης, ἀλλὰ τὸ 1877 ἦταν μόνο 63.000. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ παλιότερες κρίσεις πού διέκοπταν τὴ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἐκρηξῆ, αὐτὴ δὲν ἔδειχνε νὰ τελειώνει. Ἀκόμα καὶ τὸ 1889 μιὰ γερμανικὴ μελέτη πού αὐτοπροσδιοριζόταν ὡς «εἰσαγωγὴ σὲ οἰκονομικὲς μελέτες γιὰ κρατικοὺς λειτουργοὺς καὶ ἐπιχειρηματίες» παρατηροῦσε ὅτι «ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ χρηματιστηρίου τὸ 1873... ἡ λέξη "κρίση" εἶναι συνεχῶς στὸ μυαλὸ ὅλων, μὲ σύντομα μόνο διαλείμματα».¹⁶ Καὶ αὐτὸ στὴ Γερμανία, τὴ χώρα πού ἡ οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι θεαματικότερη. Οἱ ἱστορικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ πού ἀποκλήθηκε «ἡ Μεγάλη Ὑφεση» τοῦ 1873-1896, καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν οὔτε κατὰ διάνοια τόσο δραματικὴ ὅσο ἡ ὑφεση τοῦ 1929-1934, ὅταν ἡ παγκόσμια καπιταλιστικὴ οἰκονομία σχεδὸν παρέλυσε. Ὡστόσο, οἱ σύγχρονοι δὲν ἀμφέβαλλαν ὅτι μιὰ μεγάλη ὑφεση εἶχε διαδεχτεῖ τὴ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἐκρηξῆ.

Μὲ τὴν ὑφεση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀρχίζει μιὰ καινούρια ἐποχὴ στὴν ἱστορία, τόσο ἀπὸ πολιτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη. Μιὰ ἐποχὴ πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἀν καὶ μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ἐπιτροχάδην ὅτι ὑπονόμεισε ἢ κατέστρεψε τὰ θεμέλια τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, πού φαίνονταν τόσο ἀκλόνητα. Ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ περίοδος ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν, ὅπως ἀποφαινόταν ἡ συμβατικὴ σοφία τῆς ἐποχῆς, τὸ πρότυπο τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνάπτυξης, τῆς πνευματικῆς προόδου καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἐπιτευγμάτων, πού θὰ κυριαρχοῦσε ἐπάπειρον, μὲ ὀρισμένες βελτιώσεις βέβαια, ἀλλὰ μᾶλλον ἕνα διάλειμμα μὲ ἰδιόμορφο χαρακτήρα. Οἱ ἐπιτεύξεις τῆς, ὡστόσο, ἦταν ἐντυπωσιακότες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ καπιταλισμὸς ἔγινε μιὰ γνήσια παγκόσμια οἰκονομία, καὶ ἔτσι ἡ ὑδρόγειος μετατράπηκε ἀπὸ γεωγραφικὴ ἔκφραση σὲ διαρκὴ λειτουργικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἱστορία ἔγινε πιὸ παγκόσμια ἱστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΕΝΟΠΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ἡ ἀστική τάξη, χάρις στὴ γρήγορη βελτίωση ὄλων τῶν παραγωγικῶν μέσων, χάρις στὴν τεράστια ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν, παρασύρει στὸν πολιτισμὸ τοὺς πάντες, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ βάρβαρα ἔθνη... Μὲ μιὰ λέξη, δημιουργεῖ ἕνα κόσμον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσὴ τῆς.

Κ. ΜΑΡΞ καὶ Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ, 1848¹

Καθὼς τὸ ἐμπόριο, ἡ παιδεία καὶ ἡ γρήγορη μεταβίβαση τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης, χάρις στὸν τηλεγράφο καὶ τὸν ἀτμὸ, ἔχουν ἀλλάξει τὰ πάντα, πιστεύω ὅτι μᾶλλον ὁ μέγας Δημιουργὸς προετοιμάζει τὸν κόσμον γιὰ νὰ γίνῃ ἕνα ἔθνος, ποὺ θὰ μιλάει μία γλῶσσα, καὶ αὐτὴ ἡ κατακλιδα θὰ κάνει περιττοὺς τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς πολεμικοὺς στόλους.

Πρόεδρος ΟΔΥΣΣΕΑΣ Σ. ΓΚΡΑΝΤ, 1873²

«Θὰ ἔπρεπε ν' ἀκούσεις τί ἔλεγε — νὰ ζήσω κάπου σ' ἕνα βουνό, νὰ πάω στὴν Αἴγυπτο ἢ στὴν Ἀμερικὴ».

«Ἐ, καὶ τί μ' αὐτό;» παρατήρησε ὁ Στόλτς παγερά. «Σὲ δυὸ βδομάδες μπορεῖς νὰ βρεθεῖς στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ τρεῖς στὴν Ἀμερικὴ».

«Ποῖος πάει στὴν Ἀμερικὴ ἢ στὴν Αἴγυπτο; Οἱ Ἀγγλοὶ πάνε, ἀλλὰ ἔτσι τοὺς ἔφτιαξε ὁ Κύριος, καὶ ἔπειτα στὴν πατρίδα τους δὲν ἔχουν χῶρον νὰ ζήσουν. Ἀλλὰ παιδὲς ἀπὸ μᾶς θὰ ὄνειρευόταν νὰ πάει; Ἴσως κανένας ἀπελπισμένος, ποὺ δὲν ξέρεي τί νὰ κάνει τὴ ζωὴ του».

Ι. ΓΚΟΝΤΣΑΡΟΦ, 1859³

I

Ὅταν γράφουμε τὴν «παγκόσμια ἱστορία» πραγγενέστερων περιόδων, στὴν πραγματικότητά ἀθροίζουμε τὶς ἱστορίες τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ὕφης, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι, ἀκόμη καὶ ὅταν ἤξεραν κάτι γιὰ τὸ τί γινόταν σὲ μιὰ ἄλλη γωνιά τῆς γῆς, ἔχαν μόνον ἐπιουσιώδεις καὶ ἐπιφανειακὲς ἐπαφὲς μαζί της, ἐκτὸς ἂν τὴν εἶχαν κατακτήσει ἢ ἀποικίσει, ὅπως ἔκαναν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι μὲ τὴν Ἀμερικὴ. Μποροῦμε κάλλιστα νὰ γράψουμε τὴν παλιότερη ἱστορία τῆς Ἀφρι-

κῆς κάνοντας μόνον μιὰ πρόχειρη ἀναφορά στὴν ἱστορία τῆς Ἀπω Ἀνατολῆς, λίγες ἀναφορὲς στὴν Εὐρώπη (μὲ ἐξαιρέση τῆ δυτικῆ ἀκτῆ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἑλπίδας) καὶ περισσότερες ἀναφορὲς στὸν ἰσλαμικὸ κόσμον. Ὡς τὸν 18ο αἰώνα, τὸ τί συνέβαινε στὴν Κίνα δὲν ἀφοροῦσε καθόλου τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης (ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς Ρώσους) παρὰ μόνον μερικὲς εἰδικὲς κατηγορίες ἐμπόρων· τὸ τί συνέβαινε στὴν Ἰαπωνία ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀμεσης γνώσης ὄλων, ἂν ἐξαιρέσουμε μιὰ χούφτα ὀλλανδοὺς ἐμπόρους, στοὺς ὁποίους ἐπιτράπηκε νὰ διατηρήσουν ἐκεῖ μιὰ βάση ἀνάμεσα στὸν 16ο καὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀντίστοιχα, γιὰ τὴν Οὐράνια Αὐτοκρατορία ἢ Εὐρώπη δὲν ἦταν παρὰ μιὰ χώρα βαρβάρων, ποὺ εὐτυχῶς ζοῦσαν ἀρκετὰ μακριὰ ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἐπιτακτικὰ ἀναγκαῖος ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναμφίβολης ὑποτέλειάς τους στὸν Αὐτοκράτορα, ἂν καὶ προκαλοῦσαν κάποια δευτερεύοντα διοικητικὰ προβλήματα στοὺς ἀξιωματούχους ποὺ ἦταν ἀρμόδιοι γιὰ μερικὰ λιμάνια. Ἀκόμα καὶ προκειμένου γιὰ περιοχὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν σημαντικὲς σχέσεις, ὁ Εὐρωπαῖος μποροῦσε νὰ ἀγνοεῖ πολλὰ στοιχεῖα τους χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει σοβαρὲς συνέπειες. Γιὰ ποιούς στὴ δυτικῆ Εὐρώπη —ἐμπόρους ἢ πολιτικούς— εἶχε ἐπίπτωση τὸ τί γινόταν στὰ βουνὰ καὶ τὶς κοιλάδες τῆς Μακεδονίας; Ἄν ἕνας κατακλισμός κατὰπινε ὀλόκληρη τὴ Λιβύη, πόση ἀληθινὴ σημασία θὰ εἶχε αὐτὸ γιὰ τὸν ὁποιοδήποτε, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, στὴν ὁποία ἀνήκε τυπικὰ ἡ Λιβύη, ἢ ἀνάμεσα στοὺς διαφόρους ἐμπόρους ποὺ εἶχαν δοσοληψίες μὲ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο;

Ἡ ἀπουσία ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στὰ διάφορα τμήματα τῆς ὕδρογειοῦ δὲν ἦταν ἀπλῶς ζήτημα ἀγνοίας, ἂν καὶ φυσικά, ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα πολλῶν χωρῶν καὶ συχνὰ μέσα σ' αὐτά, ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει μεγάλη ἀγνοία γιὰ τὴν «ἐνδοχώρα». Ἀκόμα καὶ τὸ 1848 μεγάλες ἐκτάσεις τῶν διαφόρων ἠπείρων ἔμεναν λευκὲς στοὺς καλύτερους εὐρωπαϊκοὺς χάρτες —σημαντικὰ τμήματα τῆς Ἀφρικῆς, τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὶς σχεδὸν ὀλότελα ἀνεξερεύνητες Ἀρκτικὴ καὶ Ἀνταρκτικὴ. Οἱ χάρτες ποὺ θὰ σχεδίαζαν ἄλλοι χαρτογράφοι θὰ εἰδειχναν ὅπωςδήποτε ἀκόμα μεγαλύτερες ἀγνωστες ἐκτάσεις· γιὰτὶ ἂν οἱ

κρατικοί λειτουργοί τῆς Κίνας ἢ οἱ ἀγράμματοι σκαπανεῖς, ἔμποροι καὶ κυνηγοὶ τῆς κάθε ἡπειρωτικῆς περιοχῆς ἤξεραν πολὺ περισσότερα γιὰ μερικοὺς τόπους, μεγάλους ἢ μικροὺς, ἀπὸ ὅσα οἱ Εὐρωπαῖοι, τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τῶν γεωγραφικῶν γνώσεών τους ἦταν πολὺ πενιχρότερο. Ὅπως καὶ ἂν εἶχε τὸ πράγμα, ἡ ἀπλή πρόσθεση τῶν ὄσων ἤξεραν οἱ ἐπιμέρους εἰδικοί γιὰ τὸν κόσμον θὰ ἦταν μιὰ σκέτη ἀκαδημαϊκὴ ἄσκηση. Ἐπρόκειτο γιὰ πληροφορίες ποὺ δὲν ἦταν γενικὰ διαθέσιμες: στὴν πραγματικότητα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ γεωγραφικὴ ἀποψη, δὲν ὑπῆρχε ἓνας κόσμος.

Ἡ ἀγνοία ἦταν μᾶλλον σύμπτωμα παρὰ αἰτία τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἦταν ἐνιαῖος. Ἀντανακλοῦσε ὄχι μόνον τὴν ἀπουσία διπλωματικῶν, πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν σχέσεων, ποὺ πραγματικὰ ἦταν ὑποτυπώδεις,* ἀλλὰ καὶ τὴ χαλαρότητα τῶν οικονομικῶν δεσμῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ «παγκόσμια ἀγορά», αὐτὴ ἡ ζωτικὴ προϋπόθεση καὶ καίριο γνώρισμα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ καρδὸ νὰ ἀναπτύσσεται. Οἱ διεθνεῖς ἐμπορικὲς συναλλαγές** εἶχαν ὑπερδιπλασιαστῆ σὲ ἀξία ἀνάμεσα στὸ 1720 καὶ τὸ 1780. Στὴν περίοδο τῆς Διιτῆς Ἐπανάστασης (1780-1840) εἶχαν ὑπερτριπλασιαστῆ —ἀλλὰ ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ σημαντικὴ αὐξηση ἦταν μικρὴ σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε. Ὡς τὸ 1870 ἡ ἀξία τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἦταν γιὰ κάθε πολίτη τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Σκανδιναβίας τέσσερις ὡς πέντε φορές μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι τὸ 1830, γιὰ κάθε Ὁλλανδὸ καὶ Βέλγο περίπου τρεῖς φορές μεγαλύτερη, ἐνῶ ἀκόμα καὶ γιὰ κάθε πολίτη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν —μιᾶς χώρας γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο εἶχε δευτερεύουσα σημασία— εἶχε ὑπερδιπλασιαστῆ. Στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἀνταλλάσσονταν κάθε χρόνο διὰ

* Τὸ *Almanach de Gotha*, ποὺ στὴν Εὐρώπη ἦταν κάτι σὰν βιβλὸς διπλωματικῶν, γενεαλογικῶν καὶ πολιτικῶν πληροφοριῶν, κατέγραφε ἐπιμελῶς τὰ λῆγα ποὺ ἦταν γνωστὰ γιὰ τίς πρώην ἀποικίες ποὺ ἀποτελοῦσαν πιά πολιτείες τῶν ΗΠΑ, ἀλλὰ δὲν συμπεριέλαβε τὴν Περσία πρὶν ἀπὸ τὸ 1859, τὴν Κίνα πρὶν ἀπὸ τὸ 1861, τὴν Ἰαπωνία πρὶν ἀπὸ τὸ 1863, τὴ Λιβερία πρὶν ἀπὸ τὸ 1868 καὶ τὸ Μαρόκο πρὶν ἀπὸ τὸ 1871. Τὸ Σιάμ καταχωρίστηκε μόνον τὸ 1880.

** Δηλαδή τὸ σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν καὶ εἰσαγωγῶν ὅλων τῶν χωρῶν ποὺ καταγράφονταν στίς εὐρωπαϊκὲς οικονομικὲς στατιστικὲς αὐτῆς τῆς περιόδου.

θαλάσσης ἀνάμεσα στὰ σπουδαιότερα ἔθνη εἶχαν βάρος περίπου 88 ἑκατομμύρια τόνους, σὲ σύγκριση μὲ 20 ἑκατομμύρια τὸ 1840. Τριάντα ἓνα ἑκατομμύρια τόνοι κάρβουνο διέσχιζαν τίς θάλασσες, σὲ σύγκριση μὲ 1,4 ἑκατομμύρια· 11,2 ἑκατομμύρια τόνοι δημητριακά, σὲ σύγκριση μὲ λιγότερο ἀπὸ 2 ἑκατομμύρια· 6 ἑκατομμύρια τόνοι σίδηρος, σὲ σύγκριση μὲ 1 ἑκατομμύριο· μεταφέρονταν μάλιστα —σὰν προμήνυμα τοῦ 20οῦ αἰῶνα— 1,4 ἑκατομμύρια τόνοι πετρέλαιο, ποὺ ἦταν ἀγνωστο στὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο τὸ 1840.

Ἄς μετρήσουμε μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὴν πύκνωση τῶν οικονομικῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα σὲ μέρη τοῦ κόσμου ποὺ ἀπεῖχαν πολὺ μεταξύ τους. Οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγές πρὸς τὴν Τουρκία καὶ τὴ Μέση Ἀνατολὴ αὐξήθηκαν ἀπὸ 3,5 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες τὸ 1848 σὲ σχεδὸν 16 ἑκατομμύρια τὸ 1870· πρὸς τὴν Ἀσία, ἀπὸ 7 ἑκατομμύρια σὲ 41 ἑκατομμύρια (1875)· πρὸς τὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἀμερικὴ, ἀπὸ 6 ἑκατομμύρια σὲ 25 ἑκατομμύρια (1872)· πρὸς τὴν Ἰνδία, ἀπὸ περίπου 5 ἑκατομμύρια σὲ 24 ἑκατομμύρια (1875)· πρὸς τὴν Αὐστραλασία, ἀπὸ 1,5 ἑκατομμύριο σὲ σχεδὸν 20 ἑκατομμύρια (1875). Μὲ ἄλλα λόγια, μέσα σὲ τριάντα πέντε χρόνια ἡ ἀξία τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στὴν πιδ ἐκβιομηχανισμένη χώρα καὶ τίς πιδ μακρινές ἢ καθυστερημένες περιοχές τοῦ κόσμου αὐξήθηκε περίπου στὸ ἐξαπλάσιο. Βέβαια, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ αὐξηση δὲν εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, ἀλλὰ ἀπὸ ἀποψη ὄγκου ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ κάθε προηγούμενο. Τὸ δίκτυο ποὺ συνέδεε τίς διάφορες περιοχές τοῦ κόσμου πύκνωνε αἰσθητά.

Τὸ πῶς ἀκριβῶς συνδεόταν ἡ διαδικασία τῶν συνεχιζόμενων ἐξερευνήσεων, ποὺ γέμιζαν βαθμιαία τὰ κενὰ στοὺς χάρτες, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, εἶναι ἓνα πολὺπλοκο ἐρώτημα. Μερικὲς ἐξερευνήσεις ἦταν παραπροϊόντα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς διαφορῶν κρατῶν, ἄλλες ἀποτέλεσμα ἱεραποστολικοῦ ζήλου, ἄλλες ὀφείλονταν σὲ ἐπιστημονικὴ περιέργεια καί, πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε, μερικὲς προέρχονταν ἀπὸ δημοσιογραφικὲς καὶ ἐκδοτικὲς πρωτοβουλίες. Ὡστόσο, οὔτε οἱ I. Ρίτσαρντσον (1806-1851), E. Μπάρτ (1821-1865) καὶ A. Ὁφερβεκ (1822-1852), ποὺ τὸ 1849 στάλθηκαν ἀπὸ τὸ βρετανικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν νὰ ἐξερευνήσουν τὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ, οὔτε ὁ πολὺς Δαβίδ Λίβινγκστον (1813-1873), ποὺ ἀπὸ τὸ 1840 ὡς τὸ 1873 ὄργωνε τὴν καρδιά τῆς

Μαύρης Ἡπείρου στοῦ ὄνομα τοῦ καλβινισμοῦ, οὔτε (κατὰ μείζονα λόγο!) ὁ Χένρυ Μόρτον Στάνλεϋ (1841-1904), ὁ δημοσιογράφος τῆς *New York Herald*, ποῦ ξεκίνησε γιὰ νὰ βρεῖ τὰ ἴχνη τοῦ προηγούμενου, οὔτε οἱ Σ. Μπέικερ (1821-1892) καὶ Γ. Σπῆκ (1827-1864), ποῦ ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὴ γεωγραφία ἢ γιὰ τὴν περιπέτεια, ἀγνοοῦσαν ἢ μπορούσαν νὰ ἀγνοήσουν τὴν οἰκονομικὴ διάσταση τῶν ταξιδιῶν τους. Ὅπως τὸ ἔθεσε ἓνας γάλλος ἱερωμένος με ἱεραποστολικά ἐνδιαφέροντα: «Ὁ Πανάγαθος δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανέναν, καὶ ἡ διάδοσις τοῦ Εὐαγγελίου προχωρεῖ χωρὶς ἀνθρώπινη βοήθεια: ὡστόσο, θὰ ἦταν πρὸς δόξα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου, ἂν συνέβαλλε στοῦ γκρέμισμα τῶν φραγαμῶν ποῦ παρεμποδίζουν τὸν ἐκχριστιανισμό...».⁴ Οἱ ἐξερευνησεὶς δὲν σήμαιναν μόνο περισσότερες γνώσεις, ἀλλὰ καὶ «ἐκπολιτισμό», πρόοδο τῶν ἀγνωστων καὶ ἐπομένως ἐξ ὀρισμοῦ καθυστερημένων καὶ βάρβαρων λαῶν: σήμαιναν νὰ ντυθεῖ ἡ αἰσχροτήτα τῆς γύμνιας τῶν ἀγρίων με πουκάμισα καὶ παντελόνια, ποῦ μιὰ ἀγαθοεργὴ πρόνοια κατασκεύαζε στοῦ Μπόλτον καὶ στοῦ Ρουμπαί, νὰ μεταφερθοῦν στοὺς πρωτόγονους τὰ ἀγαθὰ τοῦ Μπίριμιγγαμ, ποῦ ἀναπόφευκτα ἔσερναν ξοπίσω τους τὸν πολιτισμό.

Στὴν πραγματικότητα, οἱ «ἐξερευνητές» στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ἦταν παρὰ μιὰ πολυδιαφημισμένη, ἀλλὰ ἀριθμητικὰ ὄχι πολὺ σημαντικὴ ὑποομάδα σὲ ἓνα πολὺ μεγάλο σύνολο ἀνθρώπων ποῦ παραβίαζαν τὶς πύλες τοῦ ἀγνωστου ὡς τότε κόσμου. Ἦταν αὐτοὶ ποῦ ταξίδευαν σὲ περιοχὲς ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δὲν ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ ζωνηρὴ οὔτε τὸ κέρδος ἀρκετὰ δελεαστικὸ ὥστε νὰ ἀντικατασταθεῖ ὁ «ἐξερευνητής» ἀπὸ τὸν (εὐρωπαϊο) ἔμπορο, τὸν μεταλλοδίφη, τὸν τοπογράφου, τὸν κατασκευαστὴ σιδηροδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν γραμμῶν, καὶ τέλος, ἂν τὸ κλίμα ἦταν κατάλληλο, τὸν λευκὸ ἀπκοικ. Οἱ «ἐξερευνητές» πρωτοστάτησαν στὴ χαρτογράφηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀφρικῆς, ἐπειδὴ αὐτὴ ἢ ἡπειρος δὲν φαινόταν νὰ παρουσιάζει ἰδιαίτερο οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Δύση στὴν περίοδο ἀνάμεσα στὴν κατάργηση τοῦ ἀτλαντικοῦ δουλεμπορίου καὶ τὴν ἀνακάλυψη ἀφενὸς πολυτίμων λίθων καὶ μετάλλων (στὰ νότια) καὶ ἀφετέρου τῆς οἰκονομικῆς ἀξίας ὀρισμένων βασικῶν προϊόντων, ποῦ μπορούσαν νὰ καλλιεργηθοῦν ἢ νὰ συλλεγοῦν μόνο σὲ τροπικὰ κλίματα καὶ ἀπεῖχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴ συνθετικὴ παραγωγή τους. Ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἢ Ἀφρικὴ δὲν εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς

Εὐρωπαίους, οὔτε καὶ τοὺς ἔδινε ἐλπίδες, ἂν καὶ φαινόταν ἀπίστευτο πῶς ἦταν δυνατόν μιὰ τόσο μεγάλη καὶ ἀναξιοποίητη ἡπειρος νὰ μὴν ἀποδειχθεῖ κάποτε, καὶ ὄχι στοῦ ἀπώτερο μέλλον, πηγὴ πλοῦτου καὶ κέρδους. (Στὸ κάτω κάτω, οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς πρὸς τὴ νοτιῶς τῆς Σαχάρας Ἀφρικῆ εἶχαν αὐξηθεῖ ἀπὸ περίπου ἐνάμισι ἑκατομμύριο λίρες στεργλίνες λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1850 σὲ περίπου 5 ἑκατομμύρια τὸ 1871 —μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1870 διπλασιάστηκαν, γιὰ νὰ φτάσουν γύρω στὰ 10 ἑκατομμύρια στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880— πρᾶγμα κάθε ἄλλο παρὰ ἀποθαρρυντικό.) Οἱ «ἐξερευνητές» πρωτοστάτησαν ἐπίσης στοῦ ἀνοιγμα τῆς Αὐστραλίας, ἐπειδὴ ἡ ἔρημος τῆς ἐνδοχώρας ἦταν ἀχανὴς, ἄδεια καί, ὡς τὰ μέσα τοῦ 20ου αἰῶνα, χωρὶς φανερὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ὠκεανοὶ ἔπαψαν νὰ ἀπασχολοῦν τοὺς «ἐξερευνητές», με τὴν ἐξάιρεση τοῦ Ἀρκτικοῦ ἢ Βόρειου Παγωμένου ὠκεανοῦ (ὁ Ἀνταρκτικὸς ὠκεανὸς δὲν πολυενδιέφερε τοὺς Εὐρωπαίους ἐκείνη τὴν ἐποχὴ).^{*} Ἀλλὰ ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ τοποθέτηση τῶν μεγάλων ὑπερβύχιων καλωδίων προϋπέθεταν ἓνα σωρὸ ἐγχειρήματα ποῦ μπορούσαν ἀνεπιφύλακτα νὰ θεωρηθοῦν ἐξερευνησεὶς.

Ἔτσι, τὸ 1875 ἡ γνώση τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὸν κόσμου ἦταν εὐρύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ. Ἀκόμα καὶ σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο ὑπῆρχαν πιά σὲ πολλὲς ἀνεπτυγμένες χῶρες λεπτομερεῖς χάρτες (τὶς περισσότερες φορὲς σχεδιασμένοι γιὰ στρατιωτικὸς σκοποῦς): ἡ δημοσίευση τῆς πρώτης ἐργασίας σ' αὐτὸ τὸν τομέα, τῶν ἐπιτελικῶν χαρτῶν τῆς Ἀγγλίας —ὄχι ὅμως τῆς Σκωτίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας— ὀλοκληρώθηκε τὸ 1862. Ἀλλὰ πιὸ σημαντικό ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν γνώσεων ἦταν τὸ γεγονός ὅτι τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα τμήματα τοῦ κόσμου ἀρχίζαν πιά νὰ συνδέονται μεταξύ τους χάρις σὲ μέσα συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας ποῦ δὲν εἶχαν προηγούμενο σὲ τακτικότητα, βιαιότητα μεταφορᾶς τεράστιων ποσοτήτων ἐμπορευμάτων καὶ πλήθους ἀνθρώπων, καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, σὲ ταχύτητα: τὸ σιδηρόδρομο, τὸ ἀτμόπλοιο, τὸν τηλεγράφο.

* Ἐδῶ τὸ κίνητρο ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκονομικὸ: ἡ ἀναζήτηση βορειοδυτικοῦ καὶ βορειοανατολικοῦ δικαίου, ποῦ θὰ ἐπέτρεπε στὰ πλοῖα νὰ περνοῦν ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ εἰς τὸν Εἰρηνικὸ: αὐτὸ θὰ ἐξοικονομοῦσε πολὺ χρόνο καὶ ἐπιπλέον χρήμα, ὅπως οἱ ὑπερπολικὲς πτήσεις στὶς μέρες μας. Ἐκείνη τὴν περίοδο, ἡ ἀναζήτηση τοῦ Βόρειου Πόλου αὐτοῦ καθαυτοῦ δὲν ἀκασχολοῦσε πολὺ τοὺς «ἐξερευνητές».

“Ὡς τὸ 1872 τὰ μέσα αὐτὰ εἶχαν ἤδη πραγματοποιήσει τὸ θρίαμβο πού ἐξιστόρησε ὁ Ἰούλιος Βέρν: τὴ δυνατότητα νὰ κάνει κανεὶς τὸ γύρο τοῦ κόσμου σὲ ὀγδόντα μέρες, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς διάφορες ἀναποδιές πού παραμόνευαν τὸν ἀδάμαστο Φιλέα Φόγκ. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ φλεγματικῆς ταξιδιώτη. Διέσχισε μὲ σιδηρόδρομο καὶ πορθμεῖο τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸ Λονδίνο ὡς τὸ Μπρίντιζι, καὶ ἐκεῖ πῆρε τὸ πλοῖο καὶ πέρασε τὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, πού εἶχε ἐγκαινιαστεῖ πρόσφατα (ὅλα αὐτὰ μέσα σὲ ἑπτὰ μέρες). Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Σουέζ στὴ Βομβάη μὲ τὸ πλοῖο ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει δεκατρεῖς μέρες. Τὸ σιδηροδρομικὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Βομβάη στὴν Καλκούτα θὰ τοῦ ἔπαιρνε τρεῖς μέρες, ἂν δὲν εἶχε μείνει ἡμιτελὲς ἓνα μέρος τῆς διαδρομῆς. Τὸ θαλάσσιο ταξίδι στὸ Χόνγκ Κόνγκ, τὴ Γιόκοχαμα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Σάν Φρανσίσκο, διαπλέοντας τὸν Εἰρηνικὸ, ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει συνολικὰ σαράντα μία μέρες. Ἄλλὰ, καθὼς ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πού διέσχιζε τὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1869, μόνον οἱ ἀπρόβλεπτοι κίνδυνοι τῆς ἄγριας Δύσης — ἀγέλες βισώνων, Ἰνδιάνοι κτλ. — ἐμπόδισαν τὸν ταξιδιώτη νὰ καλύψει ὁμαλὰ τὴν ἀπόσταση ὡς τὴ Νέα Ὑόρκη μέσα σὲ ἑπτὰ μέρες. Τὸ ὑπόλοιπο ταξίδι — μὲ τὸ πλοῖο ὡς τὸ Λίβερπουλ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸ σιδηρόδρομο ὡς τὸ Λονδίνο — δὲν θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα, ἂν δὲν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες τοῦ μυθιστορήματος νὰ κρατήσει σὲ ἀγωνία τὸν ἀναγνώστη. Πράγματι, λίγον καιρὸ ἀργότερα ἓνας ἀμερικανὸς ταξιδιωτικὸς πράκτορας μὲ ἐπιχειρηματικὸ δαιμόνιο πρόσφερε ἓναν παρόμοιο γύρο τοῦ κόσμου.

Πόσον καιρὸ θὰ ἤθελε ὁ Φιλέας Φόγκ γιὰ ἓνα τέτοιο ταξίδι τὸ 1848; Θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ σχεδὸν ὀλόκληρο διὰ θαλάσσης, ἀφοῦ ἡ ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη δὲν διασχίζοταν ἀκόμα ἀπὸ σιδηροδρομικὲς γραμμές, πού οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχαν πουθενὰ ἄλλοῦ στὸν κόσμον ἔκτος ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, χωρὶς, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ, νὰ προχωροῦν στὴν ἐνδοχώρα περισσότερο ἀπὸ διακόσια μίλια. Τὰ ταχύτερα ἱστιοφόρα, οἱ περίφημοι «δρόμωνες τοῦ τσαγιοῦ» (tea clippers), θὰ χρειάζονταν κατὰ μέσον ὄρο 110 μέρες γιὰ νὰ φτάσουν στὴν Καντόνα γύρω στὸ 1870, ὅταν βρισκόνταν στὸ ἀπόγειο τῆς τεχνικῆς τελειότητάς τους· δὲν θὰ τὸ κατόρθωναν σὲ λιγότερες ἀπὸ 90 μέρες, καὶ μερικὲς φορὲς χρειάζονταν 150 μέρες. Μὲ τὶς εὐνοϊκότερες συνθῆκες, ὁ περίπλους τῆς ὑδρογείου τὸ 1848 δὲν θὰ ἀπαιτοῦσε πολὺ λιγότερο

ἀπὸ ἔντεκα μῆνες, δηλαδὴ κάπου τέσσερις φορὲς περισσότερο ἀπὸ ὅσο χρειάστηκε ὁ Φιλέας Φόγκ, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὶς σταθμεύσεις στὰ λιμάνια.

Αὐτὴ ἡ μείωση τοῦ χρόνου πού χρειαζόταν γιὰ ἓνα ταξίδι μεγάλων ἀποστάσεων ἦταν σχετικὰ μέτρια, πράγμα πού ὀφειλόταν ἀποκλειστικὰ στὴν πολὺ ἀργὴ βελτίωση τῆς ταχύτητας τῶν πλοίων. Ἐνα ἀτμόπλοιο, γιὰ νὰ ταξιδέψει ἀπὸ τὸ Λίβερπουλ στὴ Νέα Ὑόρκη τὸ 1851, ἤθελε κατὰ μέσον ὄρο ἀπὸ ἔντεκα ὡς δωδεκάμισι μέρες· οὐσιαστικὰ ὁ χρόνος ἦταν ὁ ἴδιος τὸ 1873, ἂν καὶ οἱ ἀκτοπλοικὲς γραμμές «White Star» περηφανεύονταν ὅτι τὸν μείωναν στὶς δέκα μέρες.⁵ Ἄν ἐξαιρέσουμε τὰ τμήματα ὅπου ἡ ἴδια ἢ θαλάσσια διαδρομὴ εἶχε γίνεῖ μικρότερη, π.χ. χάρη στὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, ὁ Φιλέας Φόγκ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ταξίδευε πολὺ γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι ἓνας ταξιδιώτης τὸ 1848. Ἡ πραγματικὴ ἀλλαγὴ ἔγινε στὴν ξηρὰ — χάρη στὸ σιδηρόδρομο, καὶ πάλι ὄχι τόσο χάρη στὴν αὐξηση τῆς ταχύτητας πούμποροῦσαν τεχνικὰ νὰ πετύχουν οἱ ἀτμομηχανές, ὅσο χάρη στὴν ἐκπληκτικὴ ἐπέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ σιδηρόδρομοι τοῦ 1848 ταξίδευαν πράγματι πιὸ ἀργὰ ἀπὸ τοὺς σιδηροδρόμους τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἂν καὶ κάλυπταν ἤδη τὴν ἀπόσταση Λονδίνο - Χόλυχεντ μέσα σὲ ὀκτώμισι ὥρες, δηλαδὴ τρεισήμισι ὥρες περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὸ 1974. (Ὡστόσο, τὸ 1865 ὁ σὲρ Οὐίλλιαμ Οὐάιλντ, πατέρας τοῦ Ὁσκαρ καὶ διακεκριμένος ψαράς, πρότεινε στοὺς λονδρέζους ἀναγνώστες του νὰ πᾶνε τὸ Σάββατο γιὰ ψάρεμα στὴν Καννεμάρα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν τὴν Κυριακὴ, κάτι πού σήμερα θὰ ἦταν ἀδύνατο μέσα σὲ τόσο λίγο χρόνο μὲ τὸ τρένο καὶ τὸ πλοῖο καὶ καθόλου εὐκόλο χωρὶς νὰ καταφύγει κανεὶς στὸ ἀεροπλάνο.) Ἡ ἀτμομηχανὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 ἦταν, ὡστόσο, σὲ ἀξιοσημείωτο βαθμὸ ἀποτελεσματικὴ. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού δὲν ὑπῆρχε τὸ 1848 πουθενὰ ἄλλοῦ ἔκτος ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἦταν ἓνα σιδηροδρομικὸ δίκτυο.

II

Ἡ περίοδος μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶδε νὰ κατασκευάζονται ἐκτεταμένα σιδηροδρομικὰ δίκτυα παντοῦ στὴν Εὐρώπη, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἀκόμα καὶ σὲ λίγες ἄλλες περιοχές

του κόσμου. Οι ακόλουθοι πίνακες, από τους οποίους ο πρώτος δίνει μια γενική εικόνα και ο δεύτερος κάπως περισσότερες λεπτομέρειες, είναι εύγλωττοι. Το 1845, έξω από τα όρια της Ευρώπης, η μόνη «υπανάπτυκτη» χώρα που είχε έστω ένα μίλι σιδηροδρομικής γραμμής ήταν η Κούβα. Το 1855 υπήρχαν σιδηροδρομικές γραμμές και στις πέντε ηπείρους, αν και πρέπει να πούμε ότι στη Νότια 'Αμερική (Βραζιλία, Χιλή, Περού) και στην Αυστραλία μόλις που έκαναν αίσθητή την παρουσία τους. Το 1865 η Νέα Ζηλανδία, η 'Αλγερία, το Μεξικό και η Νότια 'Αφρική είχαν ήδη αποκτήσει τους πρώτους σιδηροδρόμους τους, και το 1875, ενώ η Βραζιλία, η 'Αργεντινή, το Περού και η Αίγυπτος είχαν ένα σιδηροδρομικό δίκτυο με μήκος γύρω στα χίλια μίλια η περισσότερα, η Κεϋλάνη, η 'Ιάβα, η 'Ιαπωνία, ακόμα και η μακρινή Ταϊτή διέθεταν ήδη σιδηροδρομικές γραμμές. Στο μεταξύ, το 1875 υπήρχαν σε όλόκληρο τον κόσμο 62.000 ατμομηχανές, 112.000 έπιβατικά όχήματα και σχεδόν μισό εκατομμύριο φορτηγά όχήματα, που μετέφεραν, όπως υπολογίστηκε, 1.371.000 έπιβάτες και 715 εκατομμύρια τόνους έμπορεύματα, δηλαδή περίπου έννιά φορές περισσότερους από όσους μεταφέρονταν δια θαλάσσης κάθε χρόνο (κατά μέσον όρο) εκείνη τη δεκαετία. Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν, από ποσοτική άποψη, η πρώτη πραγματική έποχή του σιδηροδρόμου.

ΜΗΚΟΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ (σε χιλιάδες μίλια)⁶

	1840	1850	1860	1870	1880
Ευρώπη	1,7	14,5	31,9	63,3	101,7
Βόρεια 'Αμερική	2,8	9,1	32,7	56,0	100,6
'Ινδία	—	—	0,8	4,8	9,3
'Υπόλοιπη 'Ασία	—	—	—	—	*
Αυστραλασία	—	—	*	1,2	5,4
Λατινική 'Αμερική	—	—	*	2,2	6,3
'Αφρική (με Αίγυπτο)	—	—	*	0,6	2,9
Σύνολο	4,5	23,6	66,3	128,2	228,4

* Λιγότερα από 500 μίλια.

Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ

	1845	1855	1865	1875
'Αριθμός χωρών στην Ευρώπη με σιδηρόδρομο με περισσότερα από 1.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	9	14	16	18
με περισσότερα από 10.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	3	6	10	15
—	—	3	3	5
'Αριθμός χωρών στη Β. και Ν. 'Αμερική με σιδηρόδρομο με περισσότερα από 1.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	3	6	11	15
με περισσότερα από 10.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	1	2	2	6
—	—	1	1	2
'Αριθμός χωρών στην 'Ασία με σιδηρόδρομο με περισσότερα από 1.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	—	1	2	5
με περισσότερα από 10.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	—	—	1	1
—	—	—	—	1
'Αριθμός χωρών στην 'Αφρική με σιδηρόδρομο με περισσότερα από 1.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	—	1	3	4
με περισσότερα από 10.000 χλμ. σιδηροδρομικής γραμμής	—	—	—	1
—	—	—	—	—

Όπως ήταν φυσικό, η κατασκευή των μεγάλων σιδηροδρομικών άρτηριών απολάμβανε τη μεγαλύτερη δημοσιότητα. Και πράγματι, αν τη δούμε ως σύνολο, ήταν το μεγαλύτερο πρόγραμμα δημοσίων έργων και σχεδόν το καταπληκτικότερο μηχανικό έπιτευγμα που είχε γνωρίσει ως τότε η ανθρώπινη ιστορία. Όταν οι σιδηρόδρομοι διαδόθηκαν έξω από την 'Αγγλία, με την όμαλή τοπογραφία της, τα τεχνικά έπιτεύγματά τους έγιναν ακόμα πιο αξιοσημείωτα. Ο Νότιος Σιδηρόδρομος από τη Βιέννη στην Τεργέστη περνούσε ήδη από τη διάβαση του Ζέμμερινγκ το 1854, σε ύψόμετρο περίπου 900 μέτρα:

τὸ 1871 οἱ σιδηρόδρομοι διέσχιζαν τὴν Ἄλπειν σὲ ὕψος πρὸς ἑφταναν τὰ 1.370 μέτρα· τὸ 1869 ὁ σιδηρόδρομος τῆς «Union Pacific» σκαρφάλωνε σὲ ὕψος 2.600 μέτρα, διαβαίνοντας τὰ Βραχώδη Ὅρη· καὶ τὸ 1874 ὁ Κεντρικὸς Σιδηρόδρομος τοῦ Περού, αὐτὸς ὁ θρίαμβος τοῦ τυχοδιώκτη Χένρυ Μέρικ (1811-1877), ἀργοσερνόταν σὲ ὑψόμετρο πρὸς ἑφταναν τὰ 4.830 μέτρα. Οἱ συρμοὶ αἰωροῦνταν ἀνάμεσα στὶς κορφές καὶ βυθίζονταν στὰ ἔγκατα τῶν βουνῶν, ἐπισιμάζοντας τὴν ἐπιτυχίαν τῶν πρώτων ἀγγλικῶν σιδηροδρόμων. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὴν μεγάλες ἀλπικὲς σήραγγες, ἡ σήραγγα τοῦ Σενίς, ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται τὸ 1857, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ 1870, καὶ τὰ ἑπτὰμισὶ μίλια τῆς διαδρομῆς τῆς διανύονταν ἀπὸ τὴν πρώτη ταχυδρομικὴ ἀμαξοστοιχία, συντομεύοντας ἔτσι κατὰ ἓνα εἰκοσιτετράωρο τὸ ταξίδι γιὰ τὸ Μπρίντιζι (πράγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπωφελήθηκε ὁ Φιλέας Φόγκ, ὅπως θυμόμαστε).

Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συμμεριστοῦμε τὴ συγκίνηση, τὴν αὐτοπεποίθησιν, τὴν περηφάνειαν πρὸς τὴν πλημμύριζαν ὅσους ἔζησαν αὐτὴ τὴν ἥρωικὴ ἐποχὴ τῶν μηχανικῶν, ὅταν ὁ σιδηρόδρομος ἔνωσε γιὰ πρώτη φορά τὴ Μάγχη μὲ τὴ Μεσόγειον, ὅταν κατορθώθηκε νὰ ταξιδεύει κανεὶς μὲ τὸ τρένο στὴ Σεβίλλη, τὴ Μόσχα, τὸ Μπρίντιζι, ὅταν οἱ ῥάγες ἀνοίγαν δρόμον πρὸς τὰ δυτικὰ, διασχίζοντας τὰ λιβάδια καὶ τὰ βουνὰ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καὶ τὴν Ἰνδικὴν χερσόνησον στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅταν ἀνέβαιναν τὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου καὶ διεῖσδυναν στὴν ἐνδοχώρα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς στὴ δεκαετία τοῦ 1870.

Πῶς μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ θαυμασμὸν μας γι' αὐτὰς τὴν «δυναμίαν κρούσης» τῆς ἐκβιομηχάνισις, τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἑφτιαξάν τὴν πρώτην σιδηροδρομικὴν γραμμὴν; Γιὰ τὴν στρατιάν τῶν χωρικῶν, πρὸς τὴν συχνὰ ὀργανωμένον σὲ συνεργείαν, μετακινούσαν μὲ τὴν ἀξίαν καὶ τὸ φτυάρι ἀπάνταστες ποσότητες χώματος καὶ βράχων; Γιὰ τοὺς ἀγγλοὺς καὶ ἱρλανδοὺς σκαφτιάδες καὶ ἐργοδηγούς, πρὸς ἑφτιαξάν τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους; Γιὰ τοὺς μηχανοδηγούς καὶ τοὺς μηχανικοὺς ἀπὸ τὸ Νιούκασλ ἢ τὸ Μπόλτον, πρὸς ξενιτεύονταν γιὰ νὰ χειριστοῦν τοὺς νεότευκτους σιδηροδρόμους τῆς Ἀργεντινῆς ἢ τῆς Νέας Νότιας Οὐαλίας;* Ἀκόμα καὶ σήμερον

* Βρίσκουμε τὰ ἔγγραφα τοὺς ἀνάμεσα στοὺς πετυχημένους ἐπιχειρηματίας, ὅπως ὁ μηχανικὸς Οὐίλλιαμ Πάττισον ἀπὸ τὸ Νιούκασλ, πρὸς ξενιτεύθηκε γιὰ νὰ γίνῃ ἐπι-

ἡ ὠραία ταινία *Pather Panchali* τοῦ Σατιατζιτ Ράι (βασισμένη σὲ ἓνα βεγγαλέζικον μυθιστόρημα τοῦ 19ου αἰῶνα) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε ἀναδρομικὰ τὸ θαῦμα τῆς πρώτης ἀμαξοστοιχίας πρὸς ἀντίκρισαν οἱ ντόπιοι, ἐνὸς θεόρατου σιδερένιου δράκου, ἐνσάρκωσης τῆς ἀκαταμάχητης καὶ δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου, ἐνὸς θηρίου πρὸς ἀνοίγει δρόμον ἐκεῖ ὅπου πρὶν μόνον βοῦδάμαξες καὶ μουλάρια περνοῦσαν.

Καὶ δὲν μποροῦμε νὰ μὴ συγκινηθοῦμε ἀπὸ τοὺς σκληροτράχηλους ἄντρες μὲ τὰ καπέλα «κλάκ», πρὸς ὀργάνωναν καὶ ἐπέβλεπαν αὐτὰς τὴν κολοσσιαίαν μεταμορφώσιν τοῦ ἀνθρώπινου τοπίου — ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν. Ὁ Τόμας Μπράσσεϋ (1805-1870), πρὸς κάποια στιγμή ἔφτασε νὰ ἀπασχολεῖ ὀγδόντα χιλιάδες ἀνθρώπους στὶς πέντε ἡπείρους, δὲν ἦταν παρὰ ὁ πρὸς ἑξακουστὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐργολάβους· ὁ κατάλογος τῶν ἔργων πρὸς ἀνέλαβε στὸ ἐξωτερικὸν ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὰ παράσημα πρὸς κέρδισαν στὸ πεδίον τῆς μάχης οἱ στρατηγοὶ λιγότερον φωτισμένων ἐποχῶν: ἡ γραμμὴ Πράτο - Πιστόια, ἡ γραμμὴ Λυὸν - Ἀβινιόν, ὁ νορβηγικὸς σιδηρόδρομος, ὁ σιδηρόδρομος τῆς Γιουτλάνδης, τὸ σιδηροδρομικὸν δίκτυον τοῦ Καναδά, ἡ γραμμὴ Μπιλμπάο - Μιράντα, ὁ σιδηρόδρομος τῆς ἀνατολικῆς Βεγγάλης, τῆς νήσου τοῦ Μαυρικίου, τῆς Κουησλανδίας, τῆς κεντρικῆς Ἀργεντινῆς, ἡ γραμμὴ Λεμβέργη - Τσέρνοβιτς, ὁ σιδηρόδρομος τοῦ Δελχί, ἡ γραμμὴ Μπόκα - Μπαρράκας, ἡ γραμμὴ Βαρσοβία - Τσερεσπόλ, ὁ σιδηρόδρομος τοῦ Καγιάο.

Ἡ «ἐποποιία τῆς βιομηχανίας», μιὰ φράση τὴν ὁποία γενιὲς ὀλόκληρες δημογωγῶν καὶ αὐτάρεσκων ἐμπόρων ἐμελλε νὰ ἀποστραγγίσουν ἀπὸ τὸ πρωταρχικὸν τῆς νόημα, ἀλλὰ καὶ ὁποιοδήποτε νόημα, εἶχε γιὰ ἥρωες τῆς ἀκόμα καὶ τοὺς τραπεζίτες, τοὺς χρηματιστές, τοὺς χρηματομεσίτες, πρὸς ἀπλῶς ἐβρίσκαν τὰ χρήματα γιὰ τὴν κατασκευὴν τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Κομῆτες στὸ οἰκονομικὸν στερέωμα, πρὸς πολὺ θύματα τῆς παραζάλης τους παρὰ ἀπατεῶνες, ἀνθρωποὶ ὅπως ὁ Τζώρτζ Χάντσον (1800-1871) ἢ ὁ Μπάρθελ Στράουσμπεργκ (1823-1884) χρεωκώπησαν τὸ ἴδιον ἀπότομα ὅσο πλούτισαν

σκευαστῆς-ἐργοδηγὸς σὲ ἓνα γαλλικὸν σιδηρόδρομον καὶ τὸ 1852 συνέβαλε στὴ δημιουργίαν μιᾶς ἐταιρείας κατασκευῶν πρὸς σύντομα ἐγένετο ἡ δεύτερη μεγαλύτερη τοῦ εἴδους τῆς στὴν Ἰταλία.⁸

και απέκτησαν κοινωνική αναγνώριση. Η κατάρρευσή τους αποτελούσε κάθε φορά και ένα όρόσημο στην οικονομική ιστορία. (Δέν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τους γνήσιους «ληστοβαρόνους» ανάμεσα στους αμερικανούς επιχειρηματίες που επένδυσαν κεφάλαια στους σιδηροδρόμους: άνθρωποι όπως ο Τζιμ Φίσκ [1834-1872], ο Τζέι Γκούλντ [1836-1892], ο αρχιπλοίαρχος Βάντερμπιλτ [1794-1877] κ.λπ. απλώς αγόραζαν και εκμεταλλεύονταν σιδηροδρόμους που υπήρχαν ήδη, όπως έκαναν με καθετί που μπορούσαν να βάλουν στο χέρι.) Είναι δύσκολο να αρνηθούμε έναν έστω απρόθυμο θαυμασμό ακόμα και για τους πιο άδιστακτους αγύρτες που συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγάλων σκαπανέων των σιδηροδρομικών συγκοινωνιών. Ο Χένρυ Μέγκς ήταν, με οποιαδήποτε κριτήρια και αν τον κρίνουμε, ένας ανέντιμος τυχοδιώκτης, που άφηγε πίσω του ούρα από απλήρωτους λογαριασμούς, δωροδοκίες και αναμνήσεις μιās ζωής γεμάτης χλιδή σε όλοκληρη τη δυτική πλευρά των δύο αμερικανικών ηπείρων, ένα υποκείμενο που ήταν στο στοιχείο του πιο πολύ στα μεγάλα κέντρα της αχρειότητας και της εκμετάλλευσης, όπως στο Σάν Φρανσίσκο και στον Παναμά, παρά στους κύκλους των εύπολων επιχειρηματιών. Αλλά πώς μπορεί όποιος έχει δει ποτέ τον Κεντρικό Σιδηρόδρομο του Περού να αρνηθεί το μεγαλείο της σύλληψης και της εκτέλεσης αυτού του σχεδίου που γέννησε ή ρομαντική, αν και φαύλη, φαντασία του Μέγκς;

Ίσως ή έντυπωσιακότερη έκφραση αυτού του κράματος από ρομαντισμό, επιχειρηματικό δαιμόνιο και χρηματικούς πόρους ήταν ή αλλόκοτη γαλλική αίρεση των Σαινσιμονιστών. Αυτοί οι απόστολοι της εκβιομηχάνισης εγκατέλειψαν, ιδιαίτερα μετά την άποτυχία της επανάστασης του 1848, μια σειρά ιδέες που τους έκαναν να περάσουν στην ιστορία ως «ουτοπικοί σοσιαλιστές», για να γίνουν δυναμικοί και τολμηροί βιομήχανοι, αλλά πάνω από όλα εργαλάβοι στον τομέα των συγκοινωνιών. Δεν ήταν οι μόνοι που ονειρεύτηκαν έναν κόσμο ενωμένο χάρη στο εμπόριο και την τεχνολογία. Ακόμα και ή αυτοκρατορία των Αψβούργων, ουσιαστικά ήπειρωτικό κράτος, δημιούργησε στην Τεργέστη το «Αυστριακό Λόυντ», του οποίου τα πλοία ονομάστηκαν *Βομβάη* και *Καλκούτα*, θαρρείς για να προαναγγείλουν τη διώρυγα του Σουέζ, που τότε δεν είχε ανοιχτεί ακόμα. Ωστόσο, ο Φ. Μ. ντε Λεσσέψ (1805-1894), αυτός που κατασκεύασε τελικά τη

διώρυγα του Σουέζ και σχεδίασε τη διώρυγα του Παναμά, για να βρεί άργότερα τον μελά του, ήταν Σαινσιμονιστής.

Οι άδελφοί Ίσαάκ και Έμιλ Περέρ επρόκειτο να αποκτήσουν φήμη κυρίως ως ριψοκίνδυνοι χρηματιστές, που αναδείχτηκαν στην Αυτοκρατορία του Ναπολέοντα Γ'. Αλλά ο Έμιλ είχε επιβλέψει ο ίδιος την κατασκευή της πρώτης γαλλικής σιδηροδρομικής γραμμής το 1837, μένοντας σε ένα διαμέρισμα πάνω από τα συνεργεία και στοιχηματίζοντας για την υπεροχή του νέου μεταφορικού μέσου. Στα χρόνια της Δεύτερης Αυτοκρατορίας οι άδελφοί Περέρ επρόκειτο να κατασκευάσουν σιδηροδρομικές γραμμές σε όλοκληρη την ήπειρωτική Ευρώπη, μονομαχώντας τιτάνια με τους πιο συντηρητικούς Ρότσιλντ, οι οποίοι τους κατέστρεψαν τελικά (1869). Ένας άλλος Σαινσιμονιστής, ο Π. Φ. Ταλαμπό (1789-1885), κατασκεύασε μεταξύ άλλων τις σιδηροδρομικές γραμμές της νοτιοανατολικής Γαλλίας, τις αποβάθρες της Μασσαλίας, το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ουγγαρίας, και αγόρασε τις μαοῦνες που είχαν αχρηστευτεί μετά τη χρεωκοπία της ποταμοπλοίας στον Ροδανό, ελπίζοντας να τις χρησιμοποιήσει για έναν εμπορικό στόλο που θα διέπλεε τον Δούναβη ως τη Μαύρη Θάλασσα —σχέδιο που ματαιώθηκε από το βέτο της Αυστρίας. Τέτοιοι άνθρωποι σκέφτονταν σε κλίμακα ήπειρων και ωκεανών. Γι' αυτούς ο κόσμος ήταν ενιαίος, σφιχτοδεμένος με σιδερένιες ράγες, αυλακωμένος από ατμομηχανές, γιατί οι ορίζοντες των επιχειρηματιών πρωτοβουλιών τους ήταν παγκόσμιοι, όπως τα όνειρά τους. Για τέτοιους ανθρώπους το ανθρώπινο πεπρωμένο, ή ιστορία και το κέρδος ήταν ένα και το αυτό.

Σε οικουμενική κλίμακα, το σιδηροδρομικό δίκτυο παρέμεινε συμπλήρωμα της διεθνούς ναυτιλίας. Από οικονομική σκοπιά, ο σιδηρόδρομος ήταν κατά κύριο λόγο μιὰ εφεύρεση ικανή να συνύσει μιὰ περιοχή που παρήγε ογκώδεις και βαριές πρώτες ύλες με ένα λιμάνι, όπου αυτά τα προϊόντα φορτώνονταν σε πλοία για να μεταφερθούν στα βιομηχανικά και αστικά κέντρα του κόσμου. Όπως είπαμε, τα θαλάσσια ταξίδια δεν έγιναν πολύ ταχύτερα στην περίοδο που εξετάζουμε. Η σχετική τεχνολογική καθυστέρηση της ναυσιπλοίας φαίνεται από το πασίγνωστο πια γεγονός ότι το ιστιοφόρο άντεξε άπροσδόκητα καλά στον ανταγωνισμό του ατμόπλοιου, χάρη στις βελτισώσεις της αποδοτικότητάς του, που τεχνολογικά ήταν λιγότερο δρα-

ματικές, αλλά πάντως ουσιαστικές. Η ατμοπλοία είχε πράγματι διαδοθεί πλατιά: ενώ το 1840 τα ατμόπλοια μετέφεραν μόνο γύρω στο 14% του συνόλου των εμπορευμάτων που διακινούνταν διεθνώς, το 1870 το ποσοστό αυτό έφτασε το 49%· αλλά τα ιστιοφόρα εξακολουθούσαν να έχουν ένα ελαφρό προβάδισμα. Μόνο στη δεκαετία του 1870 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1880 υποσκελίστηκαν όριστικά. (Γύρω στο 1890 μετέφεραν πια μόνο το 25% των εμπορευμάτων που ταξίδευαν στις θάλασσες του κόσμου.) Ο θρίαμβος του ατμόπλοιου ήταν ουσιαστικά ο θρίαμβος του βρετανικού εμπορικού ναυτικού, ή μάλλον της βρετανικής οικονομίας. Το 1840 και το 1850 τα βρετανικά σκάφη αποτελούσαν περίπου το ένα τέταρτο της ονομαστικής χωρητικότητας όλων μαζί των ατμοπλοίων του κόσμου, το 1870 κάτι περισσότερο από το ένα τρίτο, το 1880 πάνω από το μισό. Ανάμεσα στο 1850 και το 1880 η χωρητικότητα των βρετανικών ατμοπλοίων αυξήθηκε κατά 1.600%, ενώ η χωρητικότητα όλων των άλλων ατμοπλοίων περίπου κατά 440%. Αυτό ήταν φυσικό. Ο πιθανότερος προορισμός ενός φορτίου που φορτωνόταν στο Καγιό, τη Σαγκάη ή την Αλεξάνδρεια ήταν η Βρετανία. Και φορτώνονταν πάμπολλα πλοία. Ένα εκατομμύριο διακόσιες πενήντα χιλιάδες τόνοι εμπορευμάτων (οι 900.000 με προορισμό τη Βρετανία) πέρασαν το 1874 από τη διώρυγα του Σουέζ, ενώ τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της ή αντίστοιχη ποσότητα ήταν μικρότερη από μισό εκατομμύριο τόνους. Η κίνηση στον βόρειο Ατλαντικό ήταν ακόμα ζωηρότερη: το 1875, 5,8 εκατομμύρια τόνοι εμπορευμάτων μπήκαν στα τρία κύρια λιμάνια της ανατολικής ακτής των Ηνωμένων Πολιτειών.

Οι σιδηρόδρομοι και τα πλοία μετέφεραν αγαθά και ανθρώπους. Ωστόσο, από μια άποψη ο εκπληκτικότερος νεωτερισμός στην τεχνολογία της περιόδου που εξετάζουμε έγινε στη διαβίβαση μηνυμάτων με τον ηλεκτρικό τηλεγράφο. Φαίνεται ότι αυτή η επαναστατική εφεύρεση βρισκόταν ήδη στα πρόθυρα της πραγματοποίησής της γύρω στο 1835, με αυτόν τον μυστηριώδη τρόπο με τον οποίο τέτοια προβλήματα πλησιάζουν ξαφνικά στη λύση τους. Στα 1836-37 ο τηλεγράφος εφευρέθηκε σχεδόν ταυτόχρονα από διάφορους ερευνητές, από τους οποίους οι Κουκ και Ουίτστον σημείωσαν την πιο άμεση επιτυχία. Μέσα σε λίγα χρόνια εφαρμόστηκε στους σιδηροδρόμους και, πράγματι σημαντικό, το 1840 άρχισαν να γίνονται σχέδια για

υποβρύχια σύρματα, αν και τα σχέδια αυτά δεν πραγματοποιήθηκαν παρά μετά το 1847, όταν ο μέγας Φαρανταίη πρότεινε να μονωθούν τα καλώδια με γουταπέρκα. Το 1853 ένας Αυστριακός, ο Γκίντλ, και δυο χρόνια αργότερα ένας άλλος, ο Στάρκ, έδειξαν ότι δύο μηνύματα μπορούσαν να διαβιβαστούν από το ίδιο σύρμα και προς τις δύο κατευθύνσεις· στα τέλη της δεκαετίας του 1850 η Αμερικανική Τηλεγραφική Εταιρεία έγκαινιάσε ένα σύστημα για τη μεταβίβαση δύο χιλιάδων λέξεων την ώρα· το 1860 ο Ουίτστον εξασφάλισε την ερευνητική για έναν τηλεγράφο αυτόματης εκτύπωσης, πρόδρομο του τηλετύπου.

Η Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες εφαρμόζαν ήδη από τη δεκαετία του 1840 αυτή τη νέα εφεύρεση, ένα από τα πρώτα παραδείγματα τεχνολογικών νεωτερισμών που έγινε από επιστήμονες και που θα ήταν σχεδόν αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς μια εκλεπτυσμένη επιστημονική θεωρία. Οι ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης την υιοθέτησαν γοργά μετά το 1848: η Αυστρία και η Πρωσία το 1849, το Βέλγιο το 1850, η Γαλλία το 1851, η Ολλανδία και η Ελβετία το 1852, η Σουηδία το 1853, η Δανία το 1854. Η Νορβηγία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ρωσία και η Ελλάδα την εισήγαγαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1850, η Ιταλία, η Ρουμανία και η Τουρκία στη δεκαετία του 1860. Τα τηλεγραφικά σύρματα και οι τηλεγραφικοί στύλοι, τόσο οικείο θέμα σήμερα, πολλαπλασιάζονταν: 2.000 μίλια το 1849 στην ηπειρωτική Ευρώπη, 15.000 το 1854, 42.000 το 1859, 80.000 το 1864, 111.000 το 1869. Το ίδιο έγινε και με τα μηνύματα. Το 1852, λιγότερα από 250.000 τηλεγραφήματα διαβιβάστηκαν στις έξι χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης που είχαν ήδη εισαγάγει την τηλεγραφία. Το 1869 η Γαλλία και η Γερμανία έστειλαν πάνω από 6 εκατομμύρια τηλεγραφήματα καθεμιά, η Αυστρία πάνω από 4 εκατομμύρια, το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ρωσία πάνω από 2 εκατομμύρια, ακόμα και η Τουρκία και η Ρουμανία έστειλαν 600.000-700.000 καθεμιά.⁹

Ωστόσο, η σημαντικότερη εξέλιξη ήταν η εγκατάσταση υποβρύχιων καλωδίων. Τα πρώτα τοποθετήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1850 και συνέδεσαν τις δύο πλευρές της Μάγχης (Ντόβερ - Καλαί 1851, Ράμσγκεϊτ - Οστάνδη 1853), αλλά στη συνέχεια οι αποστάσεις που γεφυρώνονταν γίνονταν όλο και μεγαλύτερες. Γύρω

στο 1845 προτάθηκε η εγκατάσταση ενός καλωδίου στον βόρειο Ατλαντικό και το σχέδιο υλοποιήθηκε πράγματι στα 1857-8, αλλά το καλώδιο χάλασε εξαιτίας της κακής μόνωσης. Η δεύτερη απόπειρα, με τον περίφημο Μεγάλο Ανατολικό (*Great Eastern*) —το μεγαλύτερο πλοίο του κόσμου— πέτυχε το 1865. Ακολούθησε ένα κύμα από εγκαταστάσεις καλωδίων, που μέσα σε πέντε ή έξι χρόνια έζωσαν ουσιαστικά ολόκληρη την υδρόγειο. Μόνο το 1870 γίνονταν έργα για την τοποθέτηση καλωδίων από τη Σιγκαπούρη ως τη Βαταβία, από το Μαδράς ως το Πενάνγκ, από το Πενάνγκ ως τη Σιγκαπούρη, από το Σουέζ ως το Άντεν, από το Άντεν ως τη Βομβάη, από την Πενζάνς ως τη Λισαβόνα, από τη Λισαβόνα ως το Γιβραλτάρ, από το Γιβραλτάρ ως τη Μάλτα, από τη Μάλτα ως την Αλεξάνδρεια, από τη Μασσαλία ως την Μπόν, από το Έμντεν ως την Τεχεράνη (δια Ξηράς), από την Μπόν ως τη Μάλτα, από το Σαλκόμπ ως τη Βρέστη, από το Μπήτην Χέντ ως τη Χάβρη, από το Σαντιάγο της Κούβας ως την Τζαμάικα, από το Μαϊεν της Δανίας ως το Λιμπάου της Λεττονίας μέσω του νησιού Μπορνχόλμ, ενώ παράλληλα γινόταν η εγκατάσταση δύο άλλων γραμμών στη Βόρεια Θάλασσα. Το 1872 ήταν δυνατόν να τηλεγραφηθεί κανείς από το Λονδίνο στο Τόκιο και στην Αδελαΐδα. Το 1871 το αποτέλεσμα της υποδρομίας του Ντέρμπυ τηλεγραφήθηκε από το Λονδίνο στην Καλκούτα μέσα σε πέντε μόλις λεπτά, επίτευγμα πολύ συναρπαστικότερο από την είδηση. Τι ήταν οι ογδόντα μέρες του Φιλέα Φόγκ σε σύγκριση με αυτό το κατόρθωμα; Τέτοια ταχύτητα στις επικοινωνίες όχι μόνο δεν είχε προηγούμενο ούτε μπορούσε να συγκριθεί με οτιδήποτε, αλλά ήταν και αδιανόητη για τους περισσότερους ανθρώπους το 1848.

Η δημιουργία αυτού του παγκόσμιου τηλεγραφικού συστήματος συνδύαζε πολιτικά και έμπορικά στοιχεία: με μία μόνο σημαντική εξαίρεση (τις Ηνωμένες Πολιτείες), η χερσαία τηλεγραφία ήταν η έγινε σχεδόν εξολοκλήρου κρατική· ακόμα και η Βρετανία την έθνικοποίησε το 1869 και την υπήγαγε στην ταχυδρομική υπηρεσία. Από την άλλη μεριά, τα υποβρύχια καλώδια έμειναν σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια της ιδιωτικής επιχείρησης που τα είχε κατασκευάσει, αν και μια ματιά στο χάρτη φανερώνει ότι είχαν ουσιαστική στρατηγική σημασία, τουλάχιστον για τη βρετανική αυτοκρατορία.

Πράγματι, ενδιέφεραν ζωτικά τις κυβερνήσεις, όχι μόνο για στρατιωτικούς και αστυνομικούς, αλλά και για διοικητικούς σκοπούς —όπως μαρτυρεί το άπροσδόκητο μεγάλο πλήθος τηλεγραφημάτων σε χώρες όπως η Ρωσία, η Αυστρία και η Τουρκία, δηλαδή χώρες που ούτε η έμπορική ούτε η ιδιωτική τους κίνηση δικαιολογούσε τόσα τηλεγραφήματα. (Η κίνηση στην Αυστρία ήταν σταθερά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της βόρειας Γερμανίας ως τις αρχές της δεκαετίας του 1860.) Όσο μεγαλύτερη ήταν η επικράτεια, τόσο πιο χρήσιμο ήταν για την κεντρική διοίκηση να διαθέτει ένα γρήγορο μέσο επικοινωνίας με τις έσχατιες του κράτους.

Προφανώς οι επιχειρηματίες και οι έμποροι έκαναν εκτεταμένη χρήση του τηλεγράφου, αλλά σύντομα τον ανακάλυψαν και οι ιδιώτες —κυρίως για επείγουσες και συνήθως δραματικές επαφές με τους συγγενείς τους. Το 1869 το 60% περίπου των τηλεγραφημάτων στο Βέλγιο ήταν ιδιωτικά. Αλλά η σημασία αυτής της εφεύρεσης δεν μπορεί να μετρηθεί απλώς με τον αριθμό των μηνυμάτων που διαβιβάζονταν. Η τηλεγραφία σήμαινε επανάσταση στην είδησιογραφία, όπως προείδε ο Ιούλιος Ρούτερ (1816-1899), όταν ίδρυσε το τηλεγραφικό πρακτορείο του στο Αϊξ-λά-Σαπέλ (Άαχεν) το 1851. (Εισέβαλε στη βρετανική αγορά, με την οποία θα συνδεόταν στο έξης το γνωστό πρακτορείο «Ρούτερ», το 1858.) Από τη σκοπιά της δημοσιογραφίας, ο Μεσαίωνας τελείωσε στη δεκαετία του 1860, όταν οι διεθνείς ειδήσεις μπορούσαν να τηλεγραφηθούν εύκολα από αρκετά σημεία της υφηλίου ώστε να προφτάσουν τον αναγνώστη την άλλη μέρα το πρωί, την ώρα που έπαιρνε το πρωινό του. Η επικαιρότητα δεν μετριόταν πια σε μέρες ή, αν αφορούσε μακρινά μέρη, σε βδομάδες ή μήνες, αλλά σε ώρες ή και λεπτά.

Ωστόσο, αυτή η εκπληκτική αύξηση στην ταχύτητα της επικοινωνίας είχε ένα παράδοξο αποτέλεσμα. Μεγαλώνοντας το χάσμα ανάμεσα στους τόπους που ήταν προσιτοί στη νέα τεχνολογία και τους υπόλοιπους, έκανε έντονη τη σχετική καθυστέρηση των περιοχών του κόσμου όπου η ταχύτητα επικοινωνίας εξακολουθούσε να καθορίζεται από το άλογο, το βόδι, το μουλάρι, τα ανθρώπινα πόδια ή το πλοίο. Σε μια εποχή που η Νέα Υόρκη μπορούσε να τηλεγραφηθεί στο Τόκιο μέσα σε λίγα λεπτά ή ώρες, ξένιζε ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι όλα τα μέσα που διέθετε η εφημερίδα *New York Herald*

δὲν ἔφταναν γιὰ νὰ διαβιβαστεῖ ἓνα γράμμα τοῦ Δαβὶδ Λίβινγκστον ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ στὴν ἑφημερίδα μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ ὀκτώ ἢ ἑννιά μῆνες (1871-72)· κατὰ μείζονα λόγο ἀφοῦ οἱ *Times* τοῦ Λονδίνου μποροῦσαν νὰ ἀναδημοσιεύσουν τὸ ἴδιο γράμμα μιὰ μέρα μετὰ τὴ δημοσίευσή του στὴ Νέα Ὑόρκη. Ἡ «ἀγριότητα» τῆς «Ἀγρίας Δύσης», ἡ «μαυρίλα» τῆς «μαύρης ἡπείρου» ἦταν ἐν μέρει ἀποτελεσματικὰ τέτοιων ἀντιθέσεων.

Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ μεγάλο πάθος τοῦ κοινοῦ γιὰ τὸν ἐξερευνητὴ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔτεινε ὅλο καὶ περισσότερο νὰ ἀποκαλεῖται, ἀπλούστατα, «ταξιδευτὴς» — δηλαδὴ τὸ άτομο ποὺ ταξίδευε στὰ σύνορα ἢ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς τεχνολογίας, ἔξω ἀπὸ τὴ ζώνη ὅπου ἡ πολυτελὴς καμπίνα τοῦ ἀτμόπλοιου, ἡ κλινάμαξα (καὶ τὰ δύο καινοτομίες τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε), τὸ ξενοδοχεῖο καὶ ἡ πανσιὸν φρόντιζαν γιὰ τὴν καλοπέραση τοῦ τουρίστα. Ὁ Φιλέας Φόγκ ταξίδεψε ἀκροβατώντας πάνω σ' αὐτὰ τὰ σύνορα. Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσίαζε τὸ ἐγχεῖρημά του ἦταν διττό: ἔδειξε ὅτι ἀφενὸς ὁ σιδηρόδρομος, τὸ ἀτμόπλοιο καὶ ὁ τηλεγράφος ἀγκάλιαζαν πιά σχεδὸν ὀλόκληρὴ τὴν ὑφῆλιο, ἀφετέρου ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἀβεβαιότητες καὶ κάποια κατάλοιπα ἀπὸ λευκὲς περιοχὲς στὸ χάρτη, πράγμα ποὺ ἐμπόδιζε ἀκόμα τὸ γύρο τοῦ κόσμου νὰ γίνῃ ἓνα ταξίδι ρουτίνας.

Ὡστόσο οἱ «ταξιδευτὲς», τῶν ὁποίων οἱ διηγήσεις διαβάζονταν μετὰ τὴ μεγαλύτερη ἀπληστία, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετώπιζαν τοὺς κινδύνους τοῦ ἀγνώστου χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦν περισσότερα ἐφόδια τῆς σύγχρονης τεχνολογίας ἀπὸ ὅσα μποροῦσαν νὰ κουβαλήσουν στὴν πλάτη τους οἱ γεροδεμένοι καὶ πολυάριθμοι ἰθαγενεῖς βαστάζοι. Ἦταν οἱ ἐξερευνητὲς καὶ οἱ ἱεραπόστολοι, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι ποὺ εἰσέδωσαν στὰ βάθη τῆς Ἀφρικῆς, οἱ ἑραστὲς τῆς περιπέτειας, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι ποὺ ριψοκινδύνευαν στὰ ἐπισφαλῆ ἐδάφη τοῦ Ἰσλάμ, οἱ φυσιοδίφες ποὺ κυνηγοῦσαν πεταλοῦδες καὶ πουλιὰ στὶς ζουγκλὲς τῆς Νότιας Ἀμερικῆς ἢ στὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ. Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν, ὅπως ἀνακάλυψαν γρήγορα οἱ ἐκδότες, ἡ χαρναγὴ μιᾶς χρυσῆς ἐποχῆς γιὰ μιὰ καινούρια φύτρα «ταξιδευτῶν τοῦ γλυκοῦ νεροῦ», ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὸν Μπάρτον καὶ τὸν Σπῆκ, τὸν Στάνλεϋ καὶ τὸν Λίβινγκστον στὶς σαβάνες καὶ στὰ παρθένες τροπικὰ δάση.

III

Πάντως, τὸ ὅλο καὶ σφιχτότερο δίχτυ τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας παρέσυρε ἀκόμα καὶ τὶς πολὺ ἀπόμακρες περιοχὲς τοῦ πλανήτη σὲ ἄμεσες καὶ ὄχι ἀπλῶς φιλολογικὲς σχέσεις μετὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Αὐτὸ ποὺ εἶχε σημασία δὲν ἦταν μόνον ἡ ταχύτητα — μολονότι ἡ ὄλε καὶ ἐντονότερη κυκλοφορία ἀγαθῶν καὶ πληροφοριῶν ἔκανε τὴν ταχύτητα ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη — ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμβέλεια ποὺ εἶχε ὁ ἀπόηχος τῶν γεγονότων. Ἐνα εὐγλωττο παράδειγμα εἶναι καὶ τὸ οἰκονομικὸ συμβάν ποὺ ἐγκαινίασε τὴν περίοδο 1848-1875 καί, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, καθόρισε σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴ φυσιογνωμία της: ἡ ἀνακάλυψη χρυσοῦ στὴν Καλιφόρνια (καί, λίγον καιρὸ ἀργότερα, στὴν Αὐστραλία).

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1848 κάποιος ποὺ λεγόταν Τζέιμς Μάρσαλ ἀνακάλυψε τεράστιες, ὅπως ἔδειχναν τὰ πράγματα, ποσότητες χρυσοῦ στὸ Σάττερς Μιλ κοντὰ στὸ Σακραμέντο τῆς Καλιφόρνιας, μιὰ βόρεια προέκταση τοῦ Μεξικοῦ ποὺ μόλις εἶχε προσαρτηθεῖ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ δὲν παρουσίαζε σημαντικὸ οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον παρὰ μόνον γιὰ λίγους μεξικανοαμερικανοὺς μεταλλογαιοκτῆμονες καὶ κτηματίες, τοὺς ψαράδες καὶ τοὺς φαλαινοθηρὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὸ λιμάνι τοῦ ὄρμου τοῦ Σάν Φρανσίσκο, στὸ στόμιο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἓνα χωριὸ μὲ 812 λευκοὺς κατοίκους. Ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ ἔβλεπε πρὸς τὸν Εἰρηνικὸ καὶ τὴ χωρίζαν ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες Ἡνωμένες Πολιτεῖες μεγάλες ὄροσειρές, ἔρημοι καὶ πεδιάδες, ὁ ἔκδηλος φυσικὸς πλοῦτος της καὶ τὰ θέληγρά της δὲν προσφέρονταν ἄμεσα γιὰ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση, παρόλο ποὺ ἡ ἀξία τους εἶχε ἀναγνωριστεῖ. Ἡ χρυσοθηρία ἄλλαξε ἄρδην τὴν κατάσταση. Ὡς τὸν Αὐγούστο καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἐκείνης τῆς χρονιάς, ἀποσπασματικὲς εἰδήσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἔφτασαν βαθμιαία στὶς ὑπόλοιπες γωνιὲς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ δὲν κίνησαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὥσπου ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὸν Πρόεδρο Πόλκ στὸ προεδρικὸ μήνυμά του τοῦ Δεκεμβρίου. Γι' αὐτὸ ὁ πυρετὸς τῆς χρυσοθηρίας συμπίπτει μετὰ τὴν ἐπόμενη χρονιά. Ὡς τὸ τέλος τοῦ 1849 ὁ πληθυσμὸς τῆς Καλιφόρνιας εἶχε ἀύξηθεῖ ἀπὸ 14.000 σὲ κάτι λιγότερο ἀπὸ 100.000, ἐνῶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1852 εἶχε φτάσει τὶς 250.000· τὸ Σάν Φρανσίσκο ἦταν ἤδη μιὰ πόλη μὲ σχεδὸν 35.000 κατοίκους.

Στὸ τελευταῖο ἐννεάμηνο τοῦ 1849 ναυλοχοῦσαν στὸ λιμάνι τοῦ γύρω στὰ 540 πλοῖα, περίπου τὰ μισὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀμερικανικὰ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ εὐρωπαϊκὰ, ἐνῶ τὸ 1850 ἐλλιμενίζονταν ἐκεῖ 1.150 πλοῖα μὲ συνολικὸ φορτίο σχεδὸν μισὸ ἑκατομμύριο τόνους.

Οἱ οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ραγδαίας ἐξέλιξης στὴν Καλιφόρνια, καὶ ἀπὸ τὸ 1851 στὴν Αὐστραλία, ἔχουν προκαλέσει πολλὰ συζητήσεις, ἀλλὰ οἱ σύγχρονοι δὲν εἶχαν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴ σημασία τῆς. Τὸ 1852 ὁ Ἐνγκελς ἐπισήμανε μὲ πικρία στὸν Μάρξ: «Ἡ Καλιφόρνια καὶ ἡ Αὐστραλία εἶναι δύο περιπτώσεις πού δὲν προβλέψαμε στὸ [Κομμουνιστικὸ] Μανιφέστο: ἡ δημιουργία νέων μεγάλων ἀγορῶν ἀπὸ τὸ μηδέν. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ λάβουμε ὑπόψη μας». ¹⁰ Δὲν χρειάζεται νὰ ἀποφανθοῦμε ἐδῶ κατὰ πόσο αὐτὸ τὸ φαινόμενο εὐθυστόταν γιὰ τὴ γενικὴ ἔκρηξη στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, γιὰ τὴν παγκόσμια οἰκονομικὴ ἀνοδο (βλ. Κεφάλαιο Β') ἢ γιὰ τὸ ξαφνικὸ μεταναστευτικὸ κύμα (βλ. κεφάλαιο ΙΑ'). Ἐκεῖνο πού εἶναι φανερό, ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι ὅτι τοπικὲς ἐξελίξεις πού διαδραματίζονταν χιλιάδες μίλια μακριὰ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη εἶχαν, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη ἔγκυρων παρατηρητῶν, σχεδὸν ἄμεσο καὶ καταλυτικὸ ἀντίκτυπο σ' αὐτὴ τὴν ἡπειρο. Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε χαρακτηριστικότερο παράδειγμα γιὰ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας.

Δὲν μᾶς ἐκπλήσσει βέβαια τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χρυσοθήρες ἐπηρέασαν τὶς μητροπόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀνατολικῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, τοὺς φιλόδοξους ἐμπόρους, τοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ναυλωτὲς πλοίων πού ἔδρευαν ἐκεῖ. Πιὸ ἀναπάντεχη ἦταν ἡ ἄμεση ἀπήχησή τους σὲ ἄλλα, ἀπομακρυσμένα μέρη τοῦ κόσμου, ἂν καὶ τὴν ὑποβοηθοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι οὐσιαστικὰ ἡ Καλιφόρνια ἦταν προσπελάσιμη μόνον ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὅπου ἡ ἀπόσταση δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία. Ὁ πυρετὸς τοῦ χρυσοῦ διαδόθηκε γοργὰ πέρα ἀπὸ τοὺς ὠκεανούς. Οἱ ναυτικοὶ τῶν σκαφῶν πού ταξίδευαν στὸν Εἰρηνικὸ λιποτακτοῦσαν γιὰ νὰ δοκιμάσουν τὴν τύχη τους στὶς χρυσοφόρες περιοχές, ὅπως ἔκαναν οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Σάν Φρανσίσκο μόλις ἄκουσαν τὰ νέα. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1849 διακόσια σκάφη, ἐγκαταλελειμμένα ἀπὸ τὰ πληρώματά τους, ἔφραξαν τὴν παραλία, καὶ ἡ ξυλεία τους χρησιμοποιήθηκε τελικὰ γιὰ νὰ χτιστοῦν οἰκοδομές. Στὰ νησιά Σάντουιτς (Χαβάη), στὴν Κίνα καὶ στὴ Χιλή

οἱ ναῦτες μάθαιναν τὰ συνταρακτικὰ νέα, οἱ φρόνιμοι καπετάνιοι —ὅπως οἱ Ἄγγλοι πού ἐμπορεύονταν στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς— ἀντιστέκονταν στὸν πειρασμὸ νὰ βάλουν πλώρη γιὰ τὰ βόρεια, οἱ ναῦλοι καὶ οἱ μισθοὶ τῶν ναυτῶν τινάχτηκαν στὰ ὕψη, μαζὶ μὲ τὴν τιμὴ ὅποιοιδήποτε πράγματος μπορούσε νὰ ἐξαχθεῖ στὴν Καλιφόρνια· καὶ δὲν ὑπῆρχε τίποτα πού νὰ μὴν μπορούσε νὰ ἐξαχθεῖ. Στὰ τέλη τοῦ 1849 τὸ Κογκρέσο τῆς Χιλῆς, διαπιστώνοντας ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς χώρας εἶχε πλεύσει στὴν Καλιφόρνια, ὅπου ἀκίνητοποιήθηκε ἐξαιτίας τῆς λιποταξίας τῶν πληρωμάτων, ἐξουσιοδότησε ξένα σκάφη νὰ διεξάγουν προσωρινὰ τὸ παράκτιο ἐμπόριο. Ἡ Καλιφόρνια δημιούργησε γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα γνήσιο ἐμπορικὸ δίκτυο πού ἔνωσε τὶς ἀκτὲς τοῦ Εἰρηνικοῦ, καὶ χάρις σ' αὐτὸ τὸ δίκτυο μεταφέρονταν στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες δημητριακὰ ἀπὸ τὴ Χιλή, καφὲς καὶ κακάο ἀπὸ τὸ Μεξικὸ, πατάτες καὶ ἄλλα τρόφιμα ἀπὸ τὴν Αὐστραλία, ζάχαρη καὶ ρύζι ἀπὸ τὴν Κίνα, μετὰ τὸ 1854 μάλιστα ἀκόμα καὶ μερικὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία. (Τὸ περιοδικὸ τῆς Βαστόνης *Bankers Magazine* δὲν εἶχε προβλέψει χωρὶς λόγο τὸ 1850 ὅτι «δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ προσδοκοῦμε τὴ μερικὴ ἐπέκταση τῆς [ἐπιχειρηματικῆς καὶ ἐμπορικῆς] ἐπιρροῆς ἀκόμα καὶ στὴν Ἰαπωνία».) ¹¹

Ἀπὸ τὴ δικὴ μας σκοπιά, ἀκόμα σημαντικότερη ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ ἦταν ἡ δημογραφικὴ κίνηση. Ἡ μετανάστευση Χιλιανῶν, Περουβιανῶν καὶ «κοπριτῶν ἀπὸ τὰ διάφορα νησιά» (τοῦ Εἰρηνικοῦ), ¹² ἂν καὶ προκάλεσε προσοχὴ στὶς πρώτες φάσεις, δὲν ἦταν σημαντικὴ ἀριθμητικὰ. (Τὸ 1860 ζοῦσαν στὴν Καλιφόρνια μόνο γύρω στοὺς 2.400 Λατινοαμερικανοί, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Μεξικανούς, καὶ λιγότεροι ἀπὸ 350 νησιῶτες ἀπὸ τὸν Εἰρηνικό.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, «ἕνα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα ἀποτελέσματα τῆς ἐξαιτίας ἀνακάλυψης εἶναι ἡ ὠθηση πού ἔδωσε στὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῆς Οὐράνιας Αὐτοκρατορίας. Οἱ Κινέζοι, ὡς πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ τὰ πιὸ ράθυμοι καὶ φιλέστια πλάσματα τοῦ κόσμου, ἄλλαξαν ζωὴ μαθαίνοντας γιὰ τὰ χρυσαυρυχεῖα καὶ ἄρχισαν νὰ συρρέουν στὴν Καλιφόρνια κατὰ χιλιάδες». ¹³ Τὸ 1849 ὑπῆρχαν στὴν Καλιφόρνια ἑβδομήντα ἑξὶ Κινέζοι, στὰ τέλη τοῦ 1850 4.000, τὸ 1852 ἔφτασαν τουλάχιστον 20.000, ὥσπου τὸ 1876 ἦταν κάπου 111.000, δηλαδὴ τὸ 25% ὄλων τῶν ἑτεροχθόνων κατοίκων τῆς Καλιφόρνιας. Ἐφρασαν μαζὶ τους τὴ δεξιοτε-

χνία, την εύφύτα και τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τους, ἐνῶ ἕνα παρεπό-
μενο τῆς ἐγκατάστασής τους στὴν καινούρια πατρίδα τους ἦταν ὅτι
εἰσήγαγαν στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ τὸ δημοφιλέστερο πολιτιστικὸ
προϊὸν τῆς Ἀνατολῆς: τὸ κινεζικὸ ἐστιατόριο, ποὺ ἄκμαζε ἤδη τὸ
1850. Ἐκτεθειμένοι στὴν καταπίεση, τὸ μίσος, τοὺς ἐξευτελισμοὺς
καὶ πότε πότε στὸ λιντσάρισμα — ὀγδόντα ὀκτῶ δολοφονήθηκαν στὴ
διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ 1862— ἐδειξαν τὴ συνηθισμένη ἱκανότητα
αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λαοῦ νὰ ἐπιβιώνει καὶ νὰ προκόβει, ὥσπου τὸ
1882 ἡ Πράξη γιὰ τὸν Περιορισμὸ τῆς Μετανάστευσης ἀπὸ τὴν Κί-
να, ἀποκορύφωμα μιᾶς μακροχρόνιας φυλετικῆς ἀναταραχῆς, ἔβαλε
τέρμα σὲ ἕνα φαινόμενο ποὺ ἦταν ἴσως τὸ πρῶτο στὴν ἱστορία παρά-
δειγμα ἐθελοντικῆς μαζικῆς μετανάστευσης, μὲ οἰκονομικὰ κίνητρα,
ἀπὸ μιὰ ἀνατολικὴ σὲ μιὰ δυτικὴ κοινωνία.

Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ ἐρέθισμα τῆς χρυσοθηρίας ἀπλῶς μετακίνησε
στὴ δυτικὴ ἄκτὴ τοὺς παραδοσιακοὺς μετανάστες (ἀνάμεσα στοὺς
ὁποίους οἱ Βρετανοί, οἱ Ἴρλανδοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ ἀποτελοῦσαν τὴ
μεγάλη πλειονότητα) καὶ τοὺς Μεξικανούς.

Στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τους οἱ ἐπίδοξοι χρυσοθητῆρες κατέ-
φθαναν ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς Βορειοαμερικανούς
(προπαντὸς ἀπὸ τὸ Τέξας, τὸ Ἀρκανσω καὶ τὸ Μιζούρι, ἀλλὰ καὶ
ἀπὸ τὸ Οὐισκόνσιν καὶ τὴν Ἄιοβα — πολιτεῖες μὲ δυσανάλογα ἔντο-
νο μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Καλιφόρνια) ποὺ μᾶλλον ἔρχονταν
διὰ ξηρᾶς, κάνοντας ἕνα κοπιαστικὸ ταξίδι τριῶν ἢ τεσσάρων μηνῶν
ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκτὴ στὴν ἄλλη. Ἡ κύρια διαδρομὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ
ἀπόηχος τῆς «χρυσομανίας» ὁδηγοῦσε πρὸς τὰ ἀνατολικά, καλύπτον-
τας τὰ δεκάξι ὡς δεκαεφτά χιλιάδες μίλια θάλασσας ποὺ συνέδεαν
ἀφενὸς τὴν Εὐρώπη καὶ ἀφετέρου τὴν ἀνατολικὴ ἄκτὴ τῶν Ἠνω-
μένων Πολιτειῶν μὲ τὸ Σὰν Φρανσίσκο, μὲσω τοῦ Ἀκρωτηρίου
Χόρν. Τὸ Λονδίνο, τὸ Λίβερπουλ, τὸ Ἀμβουῆργο, ἡ Βρέμη, ἡ Χάβρη
καὶ τὸ Μπορντώ εἶχαν ἤδη ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν Καλιφόρνια στὴ
δεκαετία τοῦ 1850. Τὸ κίνητρο γιὰ νὰ συντομευτεῖ αὐτὸ τὸ ταξίδι
τῶν τεσσάρων ἢ πέντε μηνῶν, καθὼς καὶ γιὰ νὰ γίνεи ἀσφαλέστερο,
ἦταν ἰσχυρότατο. Τὰ μεγάλα καὶ ταχύπλοα ἱστιοφόρα ποὺ ναυπηγοῦν-
ταν στὴ Βοστώνη καὶ τὴ Νέα Ὑόρκη καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὸ ἐμπόριο
τσαγιοῦ ἀνάμεσα στὴν Καντόνα καὶ τὸ Λονδίνο μποροῦσαν τώρα νὰ
μεταφέρουν ἐξωτερικὸ φορτίο. Πρὶν ξεσπάσει ἡ μανία τῆς χρυσοθη-

ρίας, μόνο δύο εἶχαν παραπλεύσει τὸ Ἀκρωτήριο Χόρν, ἀλλὰ στὸ
δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1851 ἔφτασαν στὸ Σὰν Φρανσίσκο εἴκοσι τέσσα-
ρα (μὲ συνολικὸ φορτίο 34.000 τόνους), μειώνοντας τὴ διάρκειά τοῦ
ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴ Βοστώνη ὡς τὴ δυτικὴ ἄκτὴ σὲ λιγότερες ἀπὸ ἑκα-
τὸ μέρες (ἕνα μάλιστα κάλυψε τὴν ἀπόσταση σὲ ὀγδόντα μέρες). Φυ-
σικὰ οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἤθελαν νὰ συντομεύσουν τὸ ταξίδι ἀκόμα πε-
ρισσότερο. Ὁ ἰσθμὸς τοῦ Παναμᾶ ξανάγινε αὐτὸ ποὺ ἦταν στίς μέρες
τῆς ἰσπανικῆς ἀποικιοκρατίας: τὸ κύριο σημεῖο μεταφόρτωσης, ταυ-
λάχιστον ὥσπου νὰ κατασκευαστεῖ μιὰ διώρυγα. Τὸ ἔργο αὐτὸ προ-
γραμματίστηκε ἀμέσως, μὲ τὴν ἀγγλοαμερικανικὴ συνθήκη Μπούλ-
γουερ-Κλαίητον τοῦ 1850, καὶ ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται —παρὰ
τὴν ἀμερικανικὴ ἀντίθεση— στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἀπὸ τὸν ἰδιόρ-
ρυθμο γάλλο Σαισιμονιστῆ Λεσσέψ, ποὺ εἶχε νωπὲς ἀκόμα τὶς δάφ-
νες τοῦ θριάμβου του στὸ Σουεζ. Ἡ κυβέρνησις τῶν Ἠνωμένων Πο-
λιτειῶν φρόντισε γιὰ τὴν ἴδρυση μιᾶς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας μὲσω
τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Παναμᾶ, δημιουργώντας ἔτσι τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ
καθιερωθεῖ ἕνα τακτικὸ μηνιαῖο ἀτμοπλοικὸ δρομολόγιο ἀπὸ τὴ Νέα
Ὑόρκη στὴν Καραϊβικὴ καὶ ἀπὸ τὸν Παναμᾶ στὸ Σὰν Φρανσίσκο καὶ
τὸ Ὁρεγκον. Τὸ σχέδιο, ποὺ οὐσιαστικὰ ἄρχισε τὸ 1848 γιὰ πολιτι-
κοὺς καὶ ἡγεμονιστικοὺς σκοποὺς, ἔγινε περισσότερο ἀπὸ βιώσιμο ἐμ-
πορικὰ χάρις στὸν πυρετὸ τῆς χρυσοθηρίας. Ὁ Παναμᾶς ἔγινε αὐτὸ
ποὺ εἶναι ὡς σήμερα, μιὰ ἀνθηρὴ ἀμερικανοκρατούμενη πόλη, ὅπου
ἐκκολάπτονταν μελλοντικοὶ «ληυστοβαρόνοι», ὅπως ὁ ἀρχιπλοίαρχος
Βάντερμπιλτ καὶ ὁ Ο. Ράλστον (1828-1889), ἰδρυτῆς τῆς Τράπεζας
τῆς Καλιφόρνιας. Ἡ ἐξοικονόμηση χρόνου ἦταν τόσο τεράστια, ὥστε
ὁ ἰσθμὸς δὲν ἄργησε νὰ γίνεи τὸ σταυροδρόμι τῆς διεθνoῦς ναυτιλίας:
χάρις σ' αὐτόν, τὸ Σαουθάμπτον μποροῦσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ Σίδνεϋ
μέσα σὲ πενήντα ὀκτῶ μέρες, καὶ ὁ χρυσὸς ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὰ
πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 στὸ ἄλλο μεγάλο κέντρο ἐξό-
ρυξης, τὴν Αὐστραλία, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὰ παλιότερα πολῦτι-
μα μέταλλα τοῦ Μεξικοῦ καὶ τοῦ Περού, περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ πηγαί-
νοντας στὴν Εὐρώπη καὶ στίς ἀνατολικὰς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.
Μαζὶ μὲ τὸ καλιφορνέζικο χρυσάφι, εἶναι πιθανὸ ὅτι μεταφέρονταν
60 ἑκατομμύρια δολάρια ἑτησίως μὲσω τοῦ Παναμᾶ. Δὲν εἶναι λοι-
πὸν νὰ ἀπορεῖ κανεὶς ποὺ ἤδη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1855 διέσχισε τὸν
ἰσθμὸ ὁ πρῶτος σιδηρόδρομος. Τὸ ἔργο εἶχε σχεδιαστεῖ ἀπὸ μιὰ γαλ-

λιτή εταιρεία, αλλά, πράγμα χαρακτηριστικό, πραγματοποιήθηκε από μια αμερικανική.

Τέτοια ήταν τα όρατά και σχεδόν άμεσα αποτελέσματα γεγονότων που συνέβαιναν σε μια από τις πιο μακρινές γωνίες της γης. 'Επόμενο ήταν να βλέπουν οι παρατηρητές τον κόσμο όχι απλώς ως ένα σύνολο, αλλά ως οργανική ενότητα, που κάθε μέρος της ήταν ευαίσθητο στο τί συνέβαινε αλλού, ως ένα σώμα μέσα από το οποίο κρήματα, αγαθά και άνθρωποι μετακινούνταν όμαλά και με όλο και μεγαλύτερη ταχύτητα, σύμφωνα με τα άκαταμάχητα κίνητρα της ζήτησης και της προσφοράς, του κέρδους και της ζημίας, με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας. "Αν ως και οι πιο νωθροί (δηλαδή οι πιο αδιάφοροι απέναντι στα οικονομικά έρεθίσματα) άνθρωποι ανταποκρίνονταν τώρα μαζικά σε τέτοια έρεθίσματα —ή μετανάστευση Βρετανών στην Αυστραλία αύξηθηκε από είκοσι χιλιάδες σε ενενήντα χιλιάδες σχεδόν μέσα σε ένα χρόνο μετά την ανακάλυψη χρυσού εκεί— τότε τίποτα και κανένας δεν μπορούσε να τους αντισταθεί. Ναι, υπήρχαν ακόμα πολλά μέρη στον κόσμο, ακόμα και στην Ευρώπη, που ήταν λίγο πολύ ξεκομμένα από αυτό το κίνημα. 'Αλλά έμενε τάχα καμιά άμφιβολία ότι άργα ή γρήγορα θα παρασύρονταν από αυτό;

IV

Σήμερα είμαστε περισσότερο εξοικειωμένοι από όσο οι άνθρωποι των μέσων του 19ου αιώνα με αυτή τη σύζευξη όλων των τμημάτων της ύφης σε έναν ενιαίο κόσμο. 'Υπάρχει, ωστόσο, μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον τρόπο που βιώνουμε σήμερα αυτή τη διαδικασία και τον τρόπο που τη βίωναν οι άνθρωποι εκείνα τα χρόνια. Το έντυπωσιακότερο γνώρισμά της στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα είναι μια διεθνής τυποποίηση, που δεν περιορίζεται στην οικονομία και την τεχνολογία. 'Από αυτή την άποψη, ο κόσμος μας είναι πολύ πιο τυποποιημένος από όσο ήταν ο κόσμος του Φιλέα Φόγκ, αλλά ο μόνος λόγος είναι ότι σήμερα υπάρχουν περισσότερες μηχανές, παραγωγικές εγκαταστάσεις και επιχειρηματικές μονάδες. Οι σιδηρόδρομοι, οι τηλεγράφοι και τα πλοία του 1870 δεν αναγνωρίζονταν λιγότερο ως διεθνή «πρότυπα», όπου υπήρχαν, από όσο τα αυτοκίνητα

τα και τα αεροδρόμια του 1970. Αυτό που ήταν σχεδόν άυπαρκτο τότε ήταν η διεθνής και διαγλωσσική τυποποίηση της κουλτούρας, που σήμερα διαχέει, το πολύ πολύ με κάποια μικρή καθυστέρηση, σε όλοκληρο τον κόσμο τις ίδιες κινηματογραφικές ταινίες, την ίδια μουσική, τα ίδια τηλεοπτικά προγράμματα, ακόμα και τον ίδιο τρόπο ζωής. Είναι αλήθεια ότι μια ανάλογη τυποποίηση επηρέαζε τότε, ως ένα βαθμό, την ευάριθμη μεσαία τάξη και μερικούς εύπορους, τουλάχιστον όσο δεν την αναχαίτιζαν οι γλωσσικοί φραγμοί. Τα «πρότυπα» του ανεπτυγμένου κόσμου αντιγράφονταν από τις περισσότερα καθυστερημένες χώρες και έτσι διαδίδονταν λίγες κυρίαρχες εκδοχές: η αγγλική σε όλοκληρη τη βρετανική αυτοκρατορία, στις 'Ηνωμένες Πολιτείες και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, στην ηπειρωτική Ευρώπη, η γαλλική στη Λατινική 'Αμερική, στην ανατολική Μεσόγειο και σε όρισμένα μέρη της ανατολικής Ευρώπης, η γερμανοαυστριακή σε όλοκληρη την κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στη Σκανδιναβία και επίσης, ως ένα βαθμό, στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. Μπορούσε κανείς να διακρίνει ένα όρισμένο κοινό όπτικό στίλ, το παραφορτωμένο έσωτερικό του αστικού σπιτιού, τον μπαρόκ ρυθμό ενός θεάτρου ή μιας όπερας, αν και στην πράξη αυτή η εικόνα παρουσιαζόταν μόνον όπου είχαν εγκατασταθεί Ευρωπαίοι ή άποικοι που κατάγονταν από Ευρωπαίους (βλ. Κεφάλαιο ΙΓ'). 'Ωστόσο, αν εξαιρέσουμε τις 'Ηνωμένες Πολιτείες (και την Αυστραλία), όπου οι ύψηλοι μισθοί κατέστησαν δημοκρατικότερη την αγορά και κατά συνέπεια τον τρόπο ζωής των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων, αυτό το φαινόμενο περιοριζόταν σε σχετικά στενούς κύκλους.

Δεν υπάρχει άμφιβολία ότι οι άστοι προφήτες των μέσων του 19ου αιώνα προσέβλεπαν σε έναν ενιαίο, λίγο πολύ τυποποιημένο κόσμο, όπου όλες οι κυβερνήσεις θα αναγνώριζαν τις αλήθειες της πολιτικής οικονομίας και του φιλελευθερισμού, αλήθειες οι οποίες θα μεταλαμπαδεύονταν παντού από απρόσωπους ιεραποστόλους, ισχυρότερους από εκείνους που υπηρέτησαν τον χριστιανισμό ή το 'Ισλάμ. Ήταν κόσμος αναπλασμένο κατ' εικόνα και όμοίωση της αστικής τάξης, ίσως μάλιστα έναν κόσμο από τον οποίο θα εξαφανίζονταν, τελικά, οι εθνικές διαφορές. "Ήδη η ανάπτυξη των συγκοινωνιών και επικοινωνιών απαιτούσε νέες μορφές διεθνών οργανισμών για το συντονισμό και την τυποποίηση, όπως η «Διεθνής Τηλεγραφική Ένωση»

του 1865, ή «Παγκόσμια Ταχυδρομική Ένωση» του 1875, ό «Διεθνής Μετεωρολογικός Όργανισμός» του 1878, που υπάρχουν ως σήμερα. Ήδη είχε θέσει —και σε περιορισμένο βαθμό είχε λύσει, χάρη στον «Διεθνή Κώδικα Σημάτων» του 1871— τὸ πρόβλημα τῆς διεθνούς «γλώσσας». Μέσα σε λίγα χρόνια οί προσπάθειες νά ἐπινοηθεῖ μιὰ τεχνητὴ κοσμοπολιτικὴ γλώσσα ἐπρόκειτο νά γίνουν τῆς μόδας· ἡ ἀρχὴ ἔγινε μετὰ τὴ γλώσσα που σκάρωσε τὸ 1880 ἕνας Γερμανός, ἡ ὁποία ἄκουγε στὸ παράξενο ὄνομα «Volapük». (Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς γλώσσες δὲν ἐπιβλήθηκε, οὔτε καν ἡ πιὸ ἐλπιδοφόρα ἀπὸ αὐτὲς, ἡ Ἐσπεράντο, ἕνα ἄλλο προϊόν τῆς δεκαετίας τοῦ 1880.) Ήδη τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐτοιμαζόταν νά δημιουργήσει μιὰ παγκόσμια ὀργάνωση, που θὰ ἔβγαζε πολιτικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν προϊούσα ἐνοποίηση τοῦ κόσμου: τὴ «Διεθνή» (βλ. Κεφάλαιο 5').*

Ὡστόσο, ἡ διεθνὴς τυποποίηση καὶ ἐνοποίηση μετὰ αὐτὴ τὴν ἔννοια παρέμεινε διστακτικὴ καὶ μερική. Ὡς ἕνα βαθμὸ, μάλιστα, ἡ ἀνάδυσση νέων ἐθνῶν, που τὸ καθένα εἶχε δική του κουλτούρα καὶ χρησιμοποιοῦσε ξεχωριστὴ γλώσσα ἀντὶ γιὰ τὸ διεθνὲς ἰδίωμα κάποιας καλλιεργημένης μειονότητας, τὴ δυσχέραινε ἢ σωστότερα τὴν παρέλκυε. Οἱ συγγραφεῖς μπορούσαν νά ἀποκτήσουν εὐρωπαϊκὴ ἢ παγκόσμια φήμη μόνο χάρη σε μεταφράσεις. Εἶναι βέβαια σημαντικό ὅτι τὸ 1875 ὅσοι μιλοῦσαν γερμανικά, γαλλικά, σουηδικά, ὀλλανδικά, ἰσπανικά, δανικά, ἰταλικά, πορτογαλικά, τσεχικά καὶ οὐγγρικά μπορούσαν νά ἀπολαύσουν μερικὰ ἢ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ντίκενς (ὅπως θὰ συνέβαινε πρὶν τελειώσει ὁ αἰώνας καὶ μετὰ ὅσους μιλοῦσαν βουλγαρικά, ρωσικά, φιλανδικά, σερβοκροατικά, ἀρμενικά καὶ γίντις)· ἀλλὰ ἐξίσου σημαντικό εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία προϋπέθετε ἕναν ὅλο καὶ μεγαλύτερο γλωσσικὸ κατακερματισμὸ. Ὅποιες καὶ ἂν ἦταν οἱ μακροπρόθεσμες προοπτικὲς, οἱ σύγχρονοι φιλελεύθεροι παρατηρητὲς δέχονταν ὅτι, βραχυπρόθεσμα καὶ μεσοπρόθεσμα, ἡ ἀνάπτυξη προχωροῦσε μετὰ τὸ σχηματισμὸ ξεχωριστῶν καὶ ἀνταγωνιστικῶν ἐθνῶν (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Τὸ περισσότερο που μπορούσε κανεὶς νά ἐλπίζει ἦταν ὅτι αὐτὰ τὰ ἔθνη θὰ υἱοθετοῦσαν τὸν ἴδιο τύπο θεσμῶν, οἰκονομίας καὶ

* Τὸ ἂν ὁ Διεθνὴς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς (1860), ἐπίσης παιδί τῆς περιόδου που ἐξετάζουμε, ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία εἶναι περισσότερο ἀμφισβητήσιμο, ἀφοῦ ὀφείλει τὴ γέννησή του στὴν πιὸ ἀκριβὴ μορφή τῆς ἀπουσίας διεθνοποίησης: τοὺς διακρατικοὺς πολέμους.

ιδεῶν. Ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου προϋπέθετε τὴ διαίρεση. Τὸ παγκόσμιο σύστημα τοῦ καπιταλισμοῦ ἦταν ἕνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀνταγωνιστικὲς «ἐθνικὲς οἰκονομίες». Ὁ παγκόσμιος θρίαμβος τοῦ φιλελευθερισμοῦ στηριζόταν στὸν προσηλυτισμὸ ὄλων τῶν λαῶν, τουλάχιστον αὐτῶν που θεωροῦνταν «πολιτισμένοι». Ἀναμφισβήτητα, οἱ ὑπέρμαχοι τῆς προόδου στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα εἶχαν ἀρκετὴ σιγουριά ὅτι αὐτὸ θὰ συνέβαινε ἀργὰ ἢ γρήγορα. Ἀλλὰ ἡ σιγουριά τους βασιζόταν σε ἀσταθὴ θεμέλια.

Μιλοῦσαν βέβαια ρεαλιστικά καὶ πειστικά, ὅταν ἐπισήμαιναν τὴ σύσφιγξη τοῦ παγκοσμίου δικτύου συγκοινωνιῶν, που τὸ πιὸ ἀπτό ἀποτέλεσμά της ἦταν ἡ κολοσιαία αὔξηση τῆς ροῆς στὶς διεθνεῖς ἀνταλλαγὲς ἐμπορευμάτων καὶ ἀνθρώπων, δηλαδὴ στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ μετανάστευση, μετὰ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'). Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ διεθνοποιημένο τομέα, τὸν τομέα τῆς ἐπιχειρήσεως, ἡ ἐνοποίηση τοῦ κόσμου δὲν ἀποτελοῦσε ἀπὸ κάθε ἄποψη πλεονέκτημα. Γιατὶ, ἂν δημιουργοῦσε μιὰ παγκόσμια οἰκονομία, ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ οἰκονομία ὅπου ὅλα τὰ μέρη ἐξαρτῶνταν σε τόσο μεγάλο βαθμὸ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥστε τὸ τράβηγμα μιᾶς κλωστῆς θὰ μετακινοῦσε ἀναπόφευκτα ὅλες τὶς ἄλλες. Ἡ χαρακτηριστικότερη ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀλληλεξάρτησης ἦταν ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ ὑφεση.

Ὅπως εἶπαμε, στὴ δεκαετία τοῦ 1840 ὑπῆρχαν κυρίως δύο εἶδη οἰκονομικῶν διακυμάνσεων που ἐπηρέαζαν τὶς τύχες τοῦ κόσμου: ὁ παλιὸς ἀγροτικὸς κύκλος, βασισμένος στὴν ἀπόδοση τῆς σοδειᾶς καὶ τῶν κτηνῶν, καὶ ὁ καινοφανὴς «ἐμπορικὸς κύκλος», οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ μηχανισμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Στὴ δεκαετία τοῦ 1840 ὁ πρῶτος κύκλος ἐξακολουθοῦσε νά δεσπόζει στὸν κόσμο, ἂν καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του ἔτειναν νά εἶναι μᾶλλον τοπικὲς παρὰ οἰκουμενικὲς, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ πάνδημα φυσικὰ φαινόμενα — ὁ καιρὸς, οἱ ἐπιδημίες που μάστιζαν φυτὰ, ζῶα καὶ ἀνθρώπους — σχεδὸν ποτὲ δὲν ἐκδηλώνονταν ταυτόχρονα σε ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Στὶς ἐκβιομηχανισμένες οἰκονομίες κυριαρχοῦσε ἤδη ὁ ἐπιχειρηματικὸς κύκλος, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τῶν Ναπολεονεγείων Πολέμων, ἀλλὰ πρακτικὰ ἐπηρέαζε μόνο τὴ Βρετανία, ἴσως ἀκόμα τὸ Βέλγιο καὶ τοὺς μικροὺς τομεῖς ἄλλων οἰκονομιῶν που ἦταν ἐνσωματωμένοι στὸ διεθνὲς σύστημα. Οἱ κρίσεις που δὲν συνδέονταν μετὰ ταυ-

τόχρονες διαταραχές της γεωργικής παραγωγής, π.χ. η κρίση του 1826, του 1837 ή του 1839-42, κλονίζαν την Αγγλία και τους επιχειρηματικούς κύκλους στην ανατολική ακτή των Ήνωμένων Πολιτειών ή στο Αμβούργο, αλλά άφηναν ουσιαστικά ανεπηρέαστο το μεγαλύτερο μέρος ακόμα και της ίδιας της Ευρώπης.

Δύο εξελίξεις άλλαξαν αυτή την κατάσταση μετά το 1848. Πρώτον, η κρίση του επιχειρηματικού κύκλου έγινε πραγματικά παγκόσμια. Η κρίση του 1857, που άρχισε με την κατάρρευση μιᾶς τράπεζας στη Νέα Υόρκη, ήταν πιθανώς η πρώτη παγκόσμια οικονομική ύφεση του σημερινού τύπου. (Ίσως αυτό δεν ήταν τυχαίο: ο Κάρλ Μάρξ παρατήρησε ότι οι συγκοινωνίες είχαν φέρει τις δύο κύριες πηγές επιχειρηματικών διαταραχών, την Ινδία και την Αμερική, πολύ πιό κοντά στην Ευρώπη.) Από τις Ήνωμένες Πολιτείες ή κρίση πέρασε στη Βρετανία, από εκεί στη βόρεια Γερμανία, από εκεί στη Σκανδιναβία, για να επιστρέψει στο Αμβούργο, αφήνοντας πίσω της ένα κύμα χρεωκοπιών και ανεργίας, που στο μεταξύ αιλιάκωνε τους ωκεανούς τραβώντας προς τη Νότια Αμερική. Η ύφεση του 1873, που άρχισε στη Βιέννη, εξαπλώθηκε κατά την αντίθετη φορά και ακόμα πλατύτερα. Οι μακροπρόθεσμες συνέπειές της ήταν βαθύτερες, όπως θα δούμε και όπως άλλωστε ήταν επόμενο. Η δεύτερη εξέλιξη ήταν ότι, τουλάχιστον στις εκβιομηχανιζόμενες χώρες, οι παραδοσιακές διακυμάνσεις της γεωργικής παραγωγής έχασαν πολλή από την κερηκτικότητά τους, αφενός επειδή η μαζική μεταφορά ειδών διατροφής μείωνε τις τοπικές ελλείψεις και έτεινε να εξισώνει τις τιμές, αφετέρου επειδή οι κοινωνικές επιπτώσεις τέτοιων ελλείψεων αντισταθμιζόνταν τώρα από τον ικανοποιητικό βαθμό άπασχόλησης στον βιομηχανικό τομέα. Μια σειρά από κακές συγκομιδές θα εξακολουθούσε να επηρεάζει τη γεωργία, αλλά όχι απαραίτητα την υπόλοιπη χώρα. Εξάλλου, καθώς η παγκόσμια οικονομία εσφιγγε τη λαβή της, ακόμα και η τύχη της γεωργικής παραγωγής έμελλε να εξαρτάται πολύ λιγότερο από τις ιδιοτροπίες της φύσης παρά από τις διακυμάνσεις των τιμών στην παγκόσμια αγορά — όπως θα έδειχναν οι μεγάλες γεωργικές κρίσεις της δεκαετίας του 1870 και του 1880.

Όλες αυτές οι εξελίξεις επηρέαζαν μόνο το τμήμα του κόσμου που είχε ήδη ενσωματωθεί στην παγκόσμια οικονομία. Αλλά εξακολουθούσαν να υπάρχουν τεράστιες εκτάσεις και πληθυσμοί — ουσιαστικά

ολόκληρη ή Ασία και Αφρική, το μεγαλύτερο μέρος της Λατινικής Αμερικής και όχι άμελητά τμήματα της ίδιας της Ευρώπης — που δεν εντάσσονταν σε καμιά άλλη οικονομία εκτός από εκείνη των καθαρὰ τοπικών ανταλλαγών και δεν γνώριζαν ούτε λιμάνια, ούτε σιδηροδρόμους, ούτε τον τηλεγράφο. Γι' αυτό δεν πρέπει να υπερβάλλουμε το βαθμό ένοποιησης του κόσμου που επιτεύχθηκε ανάμεσα στο 1848 και το 1875. Στο κάτω κάτω, όπως επισήμανε ένας επιφανής χρονικογράφος εκείνης της εποχής, «Η παγκόσμια οικονομία βρίσκεται μόνο στις άπαρχές της»: αλλά, όπως πρόσθεσε ο ίδιος σωστά, «ακόμα και αυτές οι άπαρχές μᾶς επιτρέπουν να μαντέψουμε τη μελλοντική σημασία της, καθώς η τωρινή φάση αντιπροσωπεύει ήδη μια αληθινά εκπληκτική μεταμόρφωση στην παραγωγικότητα της ανθρωπότητας».¹⁴ Αν εστιάσουμε το βλέμμα μας σε μια περιοχή τόσο κοντινή στην Ευρώπη όσο, ἄς πούμε, η νότια ακτή της Μεσογείου και η βόρεια Αφρική, το 1870 λίγα από τα όσα είπαμε πιό πάνω θα ίσχυαν όπουδήποτε άλλο εκτός από την Αίγυπτο και τα μάλλον μικρά τμήματα της Αλγερίας όπου είχαν εγκατασταθεί γάλλοι ἄποικοι. Το Μαρόκο ἄπλῶς παραχώρησε στους ξένους, το 1862, το δικαίωμα να ἔμπορεύονται σε ολόκληρη την επικράτειά του: η Τυνησία δεν ἐφάρμοσε την ιδέα (που ἔμελλε να ἀποδειχτεί σχεδόν ἐξίσου ὀλέθρια ὡςο στην Αίγυπτο) να ἐπιταχύνει την ἀργή πρόοδό της με τη βοήθεια δανείων παρά μόνο μετά το 1865. Την ίδια περίπου ἐποχὴ παρατηρήθηκε κάτι που ἦταν ἀπότοκο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ διεθνούς ἐμπορίου: για πρώτη φορά ἀναφέρθηκε ἡ κατανάλωση τσαγιού στὰ νότια τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Ἀτλαντα, στην Οὐάργγλα, στο Τιμπουκτού και στο Ταφιλέλτ, ὡς εἶδους πολυτελείας ὅμως, ἀφοῦ ἡ τιμὴ μιᾶς λίβρας ἦταν ἰσοδύναμη με τὸν μηνιαῖο μισθὸ ἑνὸς μαροκινοῦ στρατιώτη. Ὡς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε στὶς ἰσλαμικὲς χώρες κανένα σημάδι τῆς χαρακτηριστικῆς σήμερα δημογραφικῆς ἐκρηξης. Ἀντίθετα, σε ὅλες τὶς χώρες τῆς Σαχάρας, καθώς και στην Ἰσπανία, ὁ παραδοσιακὸς συνδυασμὸς λιμοῦ και ἐπιδημίας, ὅπως ἐκδηλώθηκε στὰ 1867-69 (και ἐρήμωσε ἕνα τόσο μεγάλο μέρος τῆς Ἰνδίας τὴν ἴδια περίοδο), ἔχει πολὺ μεγαλύτερη οικονομική, κοινωνική και πολιτικὴ σημασία ἀπὸ ὅσο ὁποιαδήποτε ἐξέλιξη σχετικὴ με τὴν ἄνοδο τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, ἂν και ἴσως (ὅπως συνέβη στην Αλγερία) οἱ ἐπιπτώσεις του ἐντάθηκαν ἐξαιτίας της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ

Και ἡ ἀγγλικὴ ἱστορία μιλάει μεγάλφωνα στοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς λέει:

"Ἄν βαδίσετε ἐπικεφαλῆς τῶν ιδεῶν τοῦ αἰῶνα σας, αὐτὲς οἱ ιδέες θὰ σᾶς ἀκολουθήσουν καὶ θὰ σᾶς ὑποστηρίξουν.

"Ἄν βαδίσετε ἔσπίσω τους, θὰ σᾶς παρασύρουν μαζί τους.

"Ἄν βαδίσετε ἐναντίον τους, θὰ σᾶς ἀνατρέψουν!

ΝΑΠΟΛΕΩΝ Γ'¹

Ἡ ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε τὸ στρατιωτικὸ ἔνστικτο σ' αὐτὸ τὸ ἔθνος τῶν ἐφοπλιστῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν καταστηματαρχῶν... εἶναι γνωστὴ. [Ἡ Πυροβολικὴ Λέσχη τῆς Βαλτιμόρης] ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ ἓνα πράγμα: τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ φιλανθρωπικούς σκοποὺς καὶ τὴν τελειοποίησιν τῶν ὄπλων, πού τὰ θεωροῦσε ἐργαλεῖα τοῦ πολιτισμοῦ.

ΙΟΥΛΙΟΣ ΒΕΡΝ, 1865²

I

Γιὰ τὸν ἱστορικό, ἡ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 σημαίνει τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς οἰκουμενικῆς βιομηχανικῆς οἰκονομίας καὶ μιᾶς ἐνιαίας παγκόσμιας ἱστορίας. Γιὰ τοὺς ἡγέτες τῆς Εὐρώπης ἐκεῖνη ἡ ἐποχὴ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μιὰ ἀνάπαυλα, πού τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ πάρουν μιὰ ἀνάσα καὶ νὰ ξεχάσουν ἢ τουλάχιστον νὰ ἀμβλύνουν, μὲ τὴν εὐημερία καὶ τὴ συνετὴ διοίκηση, τὰ προβλήματα πού δὲν εἶχαν λύσει οὔτε οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 οὔτε ἡ καταστολὴ τους. Καὶ πράγματι, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων φαινόταν τώρα πολὺ πιὸ εὐκόλη, χάρις στὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπέκταση, τὴν καθιέρωση θεσμῶν καὶ πολιτικῶν κανόνων εὐνοϊκῶν γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη, καὶ τὸ ἄνοιγμα δικλίδων ἀσφαλείας — ὅπως ἡ ἱκανοποιητικὴ ἀπασχόληση καὶ ἡ μετανάστευση — ἱκανῶν νὰ ἐλαττώσουν τὴν πίεση τῆς μαζικῆς δυσφορίας. Ἄλλὰ τὰ πολιτικὰ προβλήματα παρέμειναν, καὶ στὸ τέ-

λος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἦταν φανερό ὅτι δὲν μποροῦσαν πιά νὰ παρακαμφθοῦν. Γιὰ κάθε κυβέρνηση, ἐπρόκειτο οὐσιαστικὰ γιὰ προβλήματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ, λόγω τῆς ἰδιομορφίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος κρατῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ Ρήνου, οἱ ἐσωτερικὲς καὶ οἱ διεθνεῖς ὑποθέσεις ἦταν στενὰ ἀλληλένδετες. Στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἀκόμα καὶ στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ στὶς παρυφῆς τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ἡ ριζοσπαστικὴ δημοκρατία, ἢ τουλάχιστον τὸ αἶτημα γιὰ δικαιώματα καὶ ἀντιπροσώπευση, δὲν μποροῦσε νὰ διαχωρισθεῖ ἀπὸ τὰ αἰτήματα γιὰ ἐθνικὴ αὐτονομία, ἀνεξαρτησία ἢ ἐνοποίηση. Καὶ αὐτό, μὲ τὴ σειρά του, μποροῦσε νὰ πυροδοτήσῃ διεθνεῖς συγκρούσεις· στὴν περίπτωσιν μάλιστα τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα ἦταν ἀναπόφευκτο.

Γιατὶ, ξέχωρα ἀπὸ τὸ συμφέρον ἄλλων δυνάμεων νὰ ὑπάρξουν οὐσιώδεις ἀλλαγές στὰ σύνορα τῆς Εὐρώπης, ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας σήμαινε τὴν ἀναδίπλωσιν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, στὴν ὁποία ἀνῆκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βόρειας Ἰταλίας. Ἡ ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας ἔθετε τρία ζητήματα: Ποιὰ ἀκριβῶς ἐδάφη θὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐνωμένη Γερμανία,* πῶς θὰ ἐντάσσονταν σ' αὐτὴν (ἂν ἐντάσσονταν) οἱ δύο μεγάλες δυνάμεις-μέλη τῆς γερμανικῆς συνομοσπονδίας, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία, καὶ τί θὰ συνέβαινε μὲ τις πολυάριθμες ἄλλες ἡγεμονίες, πού ποίκιλλαν ἀπὸ βασιλεία μεσαίου μεγέθους ὡς λιλιπούτεια πριγκιπάτα μὲ ὀπερετικὸ χαρακτήρα. Καί, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐνοποίηση τόσο τῆς Ἰταλίας ὅσο καὶ τῆς Γερμανίας ἀφοροῦσε ἄμεσα τὴ φύσιν καὶ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας

* Ἡ Γερμανικὴ Συνομοσπονδία περιλάμβανε τὸ μικρότερο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πρωσίας, καθὼς καὶ τὸ Χόλσταϊν-Λάουενμπουργκ, πού ἀνῆκε ἐπίσης στὴ Δανία καὶ τὸ Λουξεμβούργο, τὰ ὁποῖα εἶχαν δεσμοὺς καὶ μὲ μὴ γερμανικὰ κράτη. Δὲν συμπεριλάμβανε τὸ (τότε δανικὸ) Σλέσβιχ. Ἐξῆλλου, ἡ Γερμανικὴ Τελωνειακὴ Ἐνωσις (Zollverein), πού ἰδρύθηκε τὸ 1834, περιλάμβανε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ὅλη τὴν Πρωσία, ἀλλὰ κανένα τμῆμα τῆς Αὐστρίας. Ἐπίσης ἄφηγε ἔξω τὸ Ἀμβούργο, τὴ Βρέμη καὶ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῆς βόρειας Γερμανίας (τὸ Μεκλεμβούργο, τὸ Χόλσταϊν-Λάουενμπουργκ, καθὼς καὶ τὸ Σλέσβιχ). Μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ τίς περιπλοκὲς πού δημιουργοῦσε αὐτὴ ἡ κατάσταση.

των 'Αψβούργων. Πρακτικά, και στις δύο περιπτώσεις σήμαινε πόλεμο.

Εύτυχως για τους ηγέτες της Ευρώπης, αυτό το μεικτό φορτίο έσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων είχε πιάσει πιά να είναι έκρηκτικό· ή μάλλον ή ήττα της επανάστασης και ή επακόλουθη έξαρση της οικονομικής δραστηριότητας το είχαν εξουδετερώσει. Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 οι περισσότερες κυβερνήσεις άρχισαν πάλι να αντιμετωπίζουν έσωτερική πολιτική αναταραχή, που φορείς της ήταν ή μετριοπαθής φιλελεύθερη μεσαία τάξη και οι περισσότεροι ριζοσπαστικοί δημοκράτες, μερικές φορές μάλιστα και το άναδυόμενο εργατικό κίνημα. Μερικές κυβερνήσεις αποδείχθηκαν περισσότερο εύάλωτες από ό,τι παλιότερα απέναντι στην έσωτερική δυσάρεσκεια —ιδιαίτερα όταν είχαν νικηθεί σε μιά διεθνή σύρραξη, όπως ή Ρωσία στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854-56) και ή αύτοκρατορία των 'Αψβούργων στον 'Ιταλικό Πόλεμο του 1859-60. 'Οστόσο, αυτές οι νέες αναταραχές δεν ήταν επαναστατικές, εκτός σε μιά ή δύο έστιες, όπου απομονώθηκαν και εξουδετερώθηκαν. Το χαρακτηριστικότερο έπεισόδιο εκείνων των χρόνων ήταν ή σύγκρουση του έντονα φιλελεύθερου πρωσικού κοινοβουλίου, που είχε έκλεγεί το 1861, με το βασιλιά και την άριστοκρατία της Πρωσίας, που δεν είχαν την παραμικρή διάθεση να ένδώσουν στις αξιώσεις του. 'Η πρωσική κυβέρνηση, ξέροντας πολύ καλά ότι ή φιλελεύθερη άπειλή δεν είχε παρά ρητορικό χαρακτήρα, προκάλεσε τή σύγκρουση και αναγόρευσε σε πρωθυπουργό τόν πιό άδίστακτο συντηρητικό που μπόρεσε να βρει —τόν 'Οττο φόν Βίσμαρκ— για να κυβερνήσει περιφρονώντας το κοινοβούλιο και άγνωώντας τή άρνησή του να ψηφίσει φόρους. Πράγμα που εκείνος έκανε χωρίς δυσκολία.

'Οστόσο, το σημαντικότερο στη δεκαετία του 1860 δεν είναι ότι οι κυβερνήσεις διατηρούσαν σχεδόν πάντα τήν πρωτοβουλία και σχεδόν ποτέ δεν έχαναν τόν έλεγχο της κατάστασης για περισσότερο από μιά στιγμή, αλλά ότι ικανοποιούσαν πάντα μερικά από τὰ αίτήματα της λαϊκής αντιπολίτευσης, τουλάχιστον δυτικά από τή Ρωσία. 'Επρόκειτο για μιά δεκαετία μεταρρυθμίσεων, πολιτικής φιλελευθεροποίησης, ακόμα και κάποιων παραχωρήσεων στις λεγόμενες «δυνάμεις της δημοκρατίας». Στη Βρετανία, τή Σκανδιναβία και τις Κάτω Χώρες, όπου υπήρχαν ήδη κοινοβουλευτικά συντάγματα, το έκλογικό

σώμα διευρύνθηκε, για να μην αναφέρουμε μιά σειρά από συναφείς μεταρρυθμίσεις. Θεωρήθηκε μάλιστα ότι ή βρετανική Μεταρρυθμιστική Πράξη του 1867 έναπόθετε τήν έκλογική δύναμη στα χέρια των εργατών ψηφοφόρων. Στη Γαλλία, όπου ή κυβέρνηση του Ναπολέοντα Γ' είχε πιά χάσει ολοφάνερα τις ψήφους των πόλεων το 1863 —δεν μπόρεσε να εκλέξει παρά μόνον έναν από τους δεκατέντε βουλευτές του Παρισιού— γίνονταν όλο και πιό έκτεταμένες προσπάθειες να «φιλελευθεροποιηθεί» το αύτοκρατορικό καθεστώς. 'Αλλά αυτή ή άλλαγή της διάθεσης ήταν ακόμα πιό έντυπωσιακή στις μή κοινοβουλευτικές μοναρχίες.

Μετά το 1860 ή μοναρχία των 'Αψβούργων έγκατέλειψε τήν προσπάθεια να βασιλεύει σαν να μην είχαν οι υπήκοοί της πολιτική γνώμη. 'Αρχισε να συγκεντρώνει τήν προσοχή της στη δημιουργία ενός συνασπισμού δυνάμεων έπιλεγμένων ανάμεσα στις πολυάριθμες και δύστροπες εθνότητές της· ο συνασπισμός αυτός έπρεπε να είναι αρκετά ισχυρός ώστε να άδρανοποιήσει πολιτικά τις υπόλοιπες εθνότητες, στις όποιες ωστόσο έπρεπε πιά να γίνουν όρισμένες εκπαιδευτικές και γλωσσικές παραχωρήσεις (βλ. σ. 150-2). 'Ος το 1879, οι 'Αψβούργοι στήριζαν συνήθως αυτό το συνασπισμό στους μεσοαστούς φιλελεύθερους του γερμανόφωνου στοιχείου. Το καθεστώς δεν μπόρουσε να έλέγξει άποτελεσματικά τους Μαγιάρους, που κέρδισαν κάτι σχεδόν ίσοδύναμο με τήν ανεξαρτησία χάρη στο «Συμβιβασμό» του 1867, με τόν όποιο ή αύτοκρατορία μετατράπηκε στη δυαδική μοναρχία της Αύστρουγγαρίας. 'Ακόμα πιό θεαματικό, όμως, ήταν αυτό που συνέβη στη Γερμανία. Το 1862 ο Βίσμαρκ έγινε πρωθυπουργός της Πρωσίας, με πρόγραμμα που απέβλεπε στην περιφρούρηση της παραδοσιακής πρωσικής μοναρχίας και της πρωσικής άριστοκρατίας έναντίον του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και του γερμανικού έθνικισμού. Το 1871 ο ίδιος πολιτικός χρίστηκε καγκελάριος μιάς γερμανικής αύτοκρατορίας που είχε ένωθεί χάρη στις δικές του προσπάθειες, που είχε ένα κοινοβούλιο (χωρίς ιδιαίτερη σημασία, είναι αλήθεια) εκλεγμένο με καθολική ψηφοφορία ανάμεσα στον άρρενα πληθυσμό, και άπολάμβανε τήν ένθουσιώδη ύποστήριξη των (μετριοπαθών) γερμανών φιλελευθέρων. 'Ο Βίσμαρκ δεν ήταν με κανέναν τρόπο ούτε φιλελεύθερος ούτε έθνικιστής με τήν πολιτική έννοια του όρου (βλ. Κεφάλαιο Ε'). 'Απλώς ήταν αρκετά εύφυής ώστε

νά αντιληφθεί ότι στο έζξης ο μόνος τρόπος νά περισωθει ο κόσμος τῶν πρώσων Γιουνκερ δέν ήταν ἡ μετωπική σύγκρουση με τὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν ἔθνικισμὸ, ἀλλὰ ὁ εὐνοϊκὸς ἀναπροσανατολισμὸς καὶ τῶν δύο. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νά κάνει κάτι ποὺ ὁ βρετανὸς συντηρητικὸς ἡγέτης Βενιαμὶν Ντισραέλι (1804-1881) περιέγραφε, ὅταν εἰσηγήθηκε τὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πράξη τοῦ 1867, με τὰ λόγια «νά αἰφνιδιάσουμε τοὺς Οὐίγγους τὴν ὥρα ποὺ κάνουν μπάνιο καὶ νά τὸ σκάσουμε παίρνοντας τὰ ροῦχα τους».

Ἔτσι, τρεῖς διαπιστώσεις διαμόρφωσαν τὴν πολιτικὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἡγετῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Πρῶτον, ἀντιμετώπιζαν μιὰ κατάσταση οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν ποὺ δέν μποροῦσαν νά τις ἐλέγξουν, ἀλλὰ στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νά προσαρμοστοῦν. Τὸ πραγματικὸ δίλημμα —καὶ οἱ πολιτικοὶ τὸ συνειδητοποίησαν σαφῶς— ἦταν ἂν ἔπρεπε νά ἀρμενίσουν με πρῦμα τὸν ἄνεμο ἢ νά ἐπιστρατεύσουν τὴ ναυτικὴ τους ἱκανότητα γιὰ νά ὀδηγήσουν τὰ πλοῖα τους σὲ ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ ἴδιος ὁ ἄνεμος ὅμως ἦταν ἕνα φυσικὸ δεδομένο. Δεύτερον, ἔπρεπε νά κρίνουν ποιὲς παραχωρήσεις στὶς νέες δυνάμεις μποροῦσαν νά γίνουν χωρὶς νά ἀπειλήσουν τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς ἢ, σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, τὶς κατεστημένες πολιτικὲς δομές, καὶ νά προσδιορίσουν τὸ σημεῖο πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δέν μποροῦσαν νά προχωρήσουν χωρὶς νά ριψοκινδυνεύσουν. Ἄλλὰ τρίτον, εὐτυχῶς γι' αὐτοὺς μποροῦσαν νά πάρουν καὶ τὶς δύο ἀποφάσεις ὑπὸ συνθήκες ποὺ τοὺς ἐπέτρεπαν νά ἀναλάβουν σημαντικὲς πρωτοβουλίες, τοὺς ἄφηναν ἀξιόλογα περιθώρια χειρισμῶν καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα τοὺς ἔδιναν, οὐσιαστικά, τὴ δυνατότητα νά ἐλέγξουν τὴν πορεία τῶν γεγονότων.

Οἱ πολιτικοὶ ποὺ κατέχουν τὴν πιὸ ἐξέχουσα θέση στὰ παραδοσιακὰ συγγράμματα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης ἐκείνη τὴν περίοδο ἦταν, ἐπομένως, ὅσοι συνδύαζαν συστηματικὰ τὴν πολιτικὴ δεξιότητα με τὴ διπλωματία καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ, ὅπως ὁ Βίσμαρκ στὴν Πρωσία, ὁ κόμης Καμίλλο Καβούρ (1810-1861) στὸ Πεδεμόντιο καὶ ὁ Ναπολέων Γ' στὴ Γαλλία, ἢ ὅσοι ἔδειξαν τὴ μεγαλύτερη ἱκανότητα στὸ νά διεκπεραιώσουν τὴ δύσκολη διαδικασία τῆς ἐλεγχόμενης διεύρυνσης τοῦ ταξικῶν συστήματος ἐξουσίας, π.χ. ὁ φιλελεύθερος Γλάδστων (1809-1898) καὶ ὁ συντηρητικὸς Ντισραέλι στὴ Βρετανία. Καὶ οἱ πιὸ ἐπιτυχημένοι ἦταν ἐκεῖνοι

ποὺ ἤξεραν πῶς νά χρησιμοποιήσουν πρὸς ὄφελός τους παλιὲς καὶ νέες ἀνεπίσημες πολιτικὲς δυνάμεις, εἴτε τὶς ἐπιδοκίμαζαν εἴτε ὄχι. Ὁ Ναπολέων Γ' ἀνατράπηκε τὸ 1870, ἐπειδὴ τελικὰ δέν τὸ κατόρθωσε αὐτό. Δύο ὅμως πολιτικοὶ ἀποδείχτηκαν δεινοὶ σ' αὐτὸ τὸ δύσκολο ἐγχείρημα: ὁ μετριοπαθὴς φιλελεύθερος Καβούρ καὶ ὁ συντηρητικὸς Βίσμαρκ.

Καὶ οἱ δύο ἄνδρες ἦταν πολιτικοὶ με σπάνια ἐχεφροσύνη, ποὺ καθρεφτίζεται στὴ λιτὴ σαφήνεια τοῦ ὅφους τοῦ Καβούρ καὶ στὸν ἐξαιρετὸ χειρισμὸ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Βίσμαρκ, μιὰ μεγαλύτερη καὶ πιὸ σύνθετη φυσιογνωμία. Καὶ οἱ δύο ἦταν βαθιὰ ἀντεπαναστάτες καὶ δέν ἔτρεφαν καμιὰ συμπάθεια γιὰ τὶς πολιτικὲς δυνάμεις τῶν ὁποίων τὸ πρόγραμμα ἀναδέχθηκαν καὶ πραγματοποιήσαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία, ἐξαιρώντας τὶς δημοκρατικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς πλευρὲς του. Καὶ οἱ δύο φρόντισαν νά διαχωρίσουν τὴν ἔθνικὴ ἐνότητα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιρροή: ὁ Καβούρ ἐπιμένοντας νά μετατρέψει τὸ νέο βασίλειο τῆς Ἰταλίας σὲ προέκταση τοῦ Πεδεμοντιῦ, φτάνοντας ὡς τὸ σημεῖο νά ἀρνηθεῖ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τίτλου τοῦ βασιλιᾶ του ἀπὸ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Β' (τῆς Σαβοΐας) σὲ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Α' (τῆς Ἰταλίας), ὁ δὲ Βίσμαρκ κατοχυρώνοντας τὴν πρωσικὴ πρωτοκαθεδρία στὴ νεοσύστατη γερμανικὴ αὐτοκρατορία. Καὶ οἱ δύο ἦταν ἀρκετὰ εὐέλκτοι ὥστε νά ἐνσωματώσουν στὸ σύστημά τους τὴν ἀντιπολίτευση, ἀλλὰ ἀφαιρώντας τὴς τὶς προϋποθέσεις νά ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο.

Καὶ οἱ δύο ἀντιμετώπιζαν ἐξαιρετικὰ περίπλοκα προβλήματα διεθνούς τακτικῆς καὶ (στὴν περίπτωση τοῦ Καβούρ) ἔθνικῆς πολιτικῆς. Ὁ Βίσμαρκ, ποὺ δέν χρειάζεταν ἐξωτερικὴ βοήθεια καὶ ὅν εἶχε λόγο νά ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις, μποροῦσε νά δεχτεῖ μιὰ ἐνωμένη Γερμανία μόνον ἂν δέν ἦταν οὔτε δημοκρατικὴ οὔτε τόσο μεγάλη ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά δεσπόζει σ' αὐτὴν ἡ Πρωσία. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νά ἀποκλείσει τὴν Αὐστρία (τὸ πέτυχε χάρις σὲ δύο σύντομους πολέμους, τοῦ 1864 καὶ τοῦ 1866, τοὺς ὁποίους διεξήγαγε με ἕξοχο τρόπο), νά ἐξουδετερώσει τὴν ἐπιρροή της στὴ γερμανικὴ πολιτικὴ (τὸ πέτυχε ἐξασφαλίζοντας τὴν αὐτονομία τῆς Οὐγγαρίας μέσα στοὺς κόλπους τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων, τὸ 1867) καὶ ταυτόχρονα νά διαφυλάξει τὴν ὑπόστασή της (ἔργο στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε, στὴ συνέχεια, τὶς ἀξιοσημεῖωτες διπλωματικὲς ἱκανότη-

τές του).* Επίσης σήμαινε ότι έπρεπε να κάνει την πρωσική πρωτοκαθεδρία περισσότερο ευπρόσδεκτη από την αυστριακή στα μικρότερα γερμανικά κράτη, που είχαν μάλλον αντιπρωσικές διαθέσεις· αυτό το πέτυχε χάρη σε έναν πόλεμο έναντιον της Γαλλίας (1870-71), τον οποίο προκάλεσε και διεξήγαγε εξέισου λαμπρά όσο τους δύο πολέμους έναντιον της Δανίας και της Αυστρίας. Ο Καβούρ, εξέλληου, έπρεπε αφενός να κινητοποιήσει ένα σύμμαχο (τη Γαλλία) για να εκδιώξει την Αυστρία από την Ιταλία, και αφετέρου να τον ακινητοποιήσει έπειτα, όταν ή διαδικασία της ένοποίησης της Ιταλίας προχώρησε πολύ πιο πέρα από ό,τι είχε προβλέψει ο Ναπολέων Γ'. Αλλά το σοβαρότερο ήταν ότι είχε να κάνει με μια Ιταλία που κατά το ήμισυ είχε ένωθει χάρη σε έλεγχομένους χειρισμούς εκ των άνω και κατά το ήμισυ χάρη σε έπαναστατικό πόλεμο εκ των κάτω, όπου πρωτοστατούσαν οι δυνάμεις της δημοκρατικής-ρεπουμπλικανικής αντιπολίτευσης υπό τη στρατιωτική ήγηση του Ίωσηφ Γαριβάλδη (1807-1882), αυτού του άνολοκλήρωτου Φιντέλ Κάστρο των μέσων του 19ου αιώνα, άρχηγοῦ των έρυθροχιτώνων άνταρτών. Χρειάστηκαν γοργή σκέψη, γρήγορα λόγια και όρισμένοι έξοχοι έλιγμοι για να πειστεί ο Γαριβάλδης να παραδώσει την έξουσία στον βασιλιά, το 1860.

Οι χειρισμοί αυτών των πολιτικών έξακολουθούν να επιβάλλουν το θαυμασμό για την τεχνική λεπτότητά τους. Ωστόσο, αυτό που τους έκανε έκθαμβωτικούς δέν ήταν μόνο το προσωπικό τάλαντο των πολιτικών, αλλά και ή σπάνια έλευθερία κινήσεων που τους έδινε ή άπουσία σοβαρού έπαναστατικού κινδύνου και άνεξέλεγκτων διεθνών άνταγωνισμών. Η δράση των λαών ή των άνεπίσημων κινήμάτων, που εκείνη την περίοδο δέν μπορούσαν ακόμα να κατορθώσουν κάτι σημαντικό με τις δικές τους δυνάμεις, απέτυχε ή έγινε έπικουρικό στήριγμα της άλλιαγής που όργανωνόταν εκ των άνω. Οι γερμανοί φιλελεύθεροι, δημοκρατικοί ριζοσπάστες και κοινωνικοί έπαναστάτες δέν συνέβαλαν παρά έλάχιστα στη διαδικασία της γερμανικής ένοποίησης.

* Γιατί, άν ή μοναρχία των Αψβούργων διαλυόταν στις έθιότητες που τη συναπαρτιζαν, θα ήταν άδύνατο να έμποδίσει κανείς τους Γερμανούς της Αυστρίας να ένωθούν με τη Γερμανία, και έτσι θα κλονιζόταν ή πρωσική πρωτοκαθεδρία. Αυτό συνέβη πράγματι μετά το 1918, και το διαρκέστερο άποτέλεσμα που είχε ή «μείζων Γερμανία» του Χίτλερ (1938-1945) ήταν ή ολοκληρωτική έξαφάνιση της Πρωσίας. Σήμερα δέν μένει ούτε το όνομά της, εκτός μόνο σε ιστορικά βιβλία.

σης· απλώς ζητωκραύγαζαν ή δυσανασχετούσαν, παρακολουθώντας τα γεγονότα. Η ιταλική Άριστερά έπαιξε, όπως είδαμε, μεγαλύτερο ρόλο. Η σικελική έστρατεία του Γαριβάλδη, που κατέκτησε γρήγορα τη νότια Ιταλία, έσπρωξε τον Καβούρ να ανάλάβει δράση, αλλά, άν και ήταν σημαντικό έπίτευγμα, ή άισια έξβασή της θα ήταν άκατόρθωτη χωρίς την κατάσταση που δημιούργησαν ή Καβούρ και ο Ναπολέων Γ'. Όπωςδήποτε, πάντως, ή Άριστερά απέτυχε να εγκαθιδρύσει στην Ιταλία την άβασίλευτη δημοκρατία, την οποία θεωρούσε το ουσιώδες συμπλήρωμα της έιότητάς. Η μετριοπαθής μικρή άριστοκρατία της Ούγγαρίας πέτυχε την άυτονομία της χώρας της, έχοντας την κάλυψη του Βίσμαρκ, αλλά οι ριζοσπάστες άπογοητεύτηκαν. Ο Κόσσουτ έμεινε στην έξορία, όπου και πέθανε. Οι έξεγέρσεις των βαλκανικών λαών στη δεκαετία του 1870 θα κατέληγαν σε ένα είδος άνεξαρτησίας της Βουλγαρίας (1878), αλλά μόνο στο βαθμό που αυτό έξυπηρετούσε τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων: οι Βόσνιοι, που άρχισαν αυτές τις έξεγέρσεις στα 1875-76, απλώς άντάλλαξαν την τουρκική κυριαρχία με την πιθανώς καλύτερη διακυβέρνηση από τους Αψβούργους. Αντίθετα, όπως θα δούμε, οι άνεξάρτητες έπαναστάσεις είχαν άρνητική έξβαση (βλ. Κεφάλαιο Θ'). Ακόμα και ή ισπανική έπανασταση του 1868, που κατόρθωσε να δημιουργήσει μια βραχύβια ριζοσπαστική δημοκρατία το 1873, τελείωσε με τη γρήγορη επάνοδο της μοναρχίας.

Δέν μειώνουμε την άξια των μεγάλων πολιτικών άνδρων της δεκαετίας του 1860 έπισημαίνοντας ότι το έργο τους είχε γίνει πολύ εύκολότερο, έπειδή μπορούσαν να εισηγηθούν σημαντικές μεταρρυθμίσεις χωρίς σοβαρές πολιτικές συνέπειες, και, πράγμα ακόμα χαρακτηριστικότερο για την έποχή, έπειδή μπορούσαν να ξεκιούν και να σταματούν τους πολέμους σχεδόν όποτε ήθελαν. Έκείνη την περίοδο, τόσο ή έσωτερική όσο και ή διεθνής τάξη πραγμάτων μπορούσαν να τροποποιηθούν σε άξιοσημείωτα βαθμό με σχετικά μικρούς πολιτικούς κινδύνους.

II

Νά γιατί ή τριακονταετία μετά το 1848 ήταν περίοδος ακόμα θεαματικότερων άλλαγών στο πλέγμα των διεθνών σχέσεων παρά στο

χώρο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης, ἡ τουλάχιστον μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Ναπολέοντα (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Ε'), οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων πρόσεχαν πολὺ νὰ ἀποφεύγουν τὶς μείζονες συγκρούσεις μεταξύ τους, γιατί ἡ πείρα φαινόταν νὰ δείχνει ὅτι οἱ μεγάλοι πόλεμοι συμβάδιζαν μὲ μεγάλες ἐπαναστάσεις. Τώρα πού οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 εἶχαν ἔλθει καὶ παρέλθει, αὐτὸ τὸ κίνητρο γιὰ διπλωματικὴ αὐτοσυγκράτηση ἦταν πολὺ ἀσθενέστερο. Οἱ πρῶτες δύο τρεῖς δεκαετίες μετὰ τὸ 1848 ἦταν ἐποχὴ ὄχι ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ πολέμων. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πράγματι προϊόντα διεθνῶν ἐντάσεων καὶ ἀποτελοῦσαν ἐπαναστατικὰ ἢ ἡμιεπαναστατικὰ φαινόμενα. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι πόλεμοι —οἱ μεγάλοι ἐμφύλιοι πόλεμοι τῆς Κίνας (1851-64) καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν (1861-65)— δὲν ἀνήκουν μὲ τὴν αὐστηρῆ ἔννοια στὸ θέμα τοῦ βιβλίου μας, παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ πού πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐπίσης μὲ τὶς τεχνικὲς καὶ διπλωματικὲς πτυχὲς τοῦ πολέμου ἐκείνη τὴν περίοδο. Θὰ τοὺς ἐξετάσουμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαια Ζ' καὶ Η'). Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν κατὰ κύριο λόγο οἱ ἐντάσεις καὶ οἱ μετατοπίσεις πού σημειώθηκαν στὸ σύστημα τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ θὰ ἀσχοληθοῦμε μαζί τους ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴν παράξενη ἀλληλοδιαπλοκὴ τῆς διεθνοῦς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἄν ρωτούσαμε ἓναν ἐπιζώντα πολιτικὸ τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου —ἄς ποῦμε τὸν ὑποκόμη Πάλμερστον, πού διετέλεσε ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν τῆς Βρετανίας πολὺ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις καί, μὲ ὀρισμένα διαλείμματα, ἐξακολούθησε νὰ χειρίζεται τὶς ἐξωτερικὲς υποθέσεις ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1865— ποῖα ἦταν τὰ προβλήματα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, θὰ τὰ ἐξηγοῦσε πάνω κάτω ὡς ἐξῆς: Οἱ μόνες διεθνεῖς υποθέσεις πού εἶχαν πραγματικὴ βαρύτητα ἦταν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὶς πέντε εὐρωπαϊκὲς «μεγάλες δυνάμεις», τῶν ὁποίων οἱ συγκρούσεις μποροῦσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μείζονα ἀνάφλεξη: τὴ Βρετανία, τὴ Ρωσία, τὴ Γαλλία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Πρωσία (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Ε'). Τὸ μόνο ἄλλο κράτος πού εἶχε ἀρκετὲς φιλοδοξίες καὶ ἀρκετὴ δύναμη ὥστε νὰ ἀποτελεῖ ὑπολογίσιμο παράγοντα στὴ διεθνή σκηνὴ ἦταν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἀλλὰ αὐτὲς δὲν ἔπαιζαν σπουδαῖο ρόλο στὴν Εὐρώπη, γιατί περιορίζαν τὰ ἐνδιαφέροντά τους σὲ ἄλλες ἡπείρους, καὶ καμιὰ εὐρωπαϊκὴ

δύναμη δὲν εἶχε ἄλλες σοβαρὲς φιλοδοξίες στὴ Βόρεια ἢ στὴ Νότια Ἀμερικὴ ἔξω ἀπὸ τὶς οικονομικὲς, πού ἀφοροῦσαν τοὺς ἰδιῶτες ἐπιχειρηματίες καὶ ὄχι τὶς κυβερνήσεις. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὸ 1867 ἡ Ρωσία πούλησε τὴν Ἀλάσκα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες γιὰ 7 ἑκατομμύρια δολάρια περίπου, σὺν τὰ «δῶρα» πού δόθηκαν γιὰ νὰ πεισθεῖ τὸ ἀμερικανικὸ Κογκρέσο νὰ δεχθεῖ μιὰ χώρα πού ὅλοι τὴ θεωροῦσαν ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ βράχια, παγετῶνες καὶ ἀρκτική τούντρα. Οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, τουλάχιστον αὐτὲς πού ἦταν πραγματικὰ ὑπολογίσιμες διεθνῶς —ἡ Βρετανία λόγω τοῦ πλούτου καὶ τοῦ ναυτικοῦ της, ἡ Ρωσία λόγω τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ στρατοῦ της, ἡ Γαλλία λόγω τῆς ἔκτασης, τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐκπληκτικῶν στρατιωτικῶν ἐπιδόσεών της— εἶχαν φιλοδοξίες καὶ λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἢ μιὰ ἀπέναντι στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὄχι σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ διπλωματικοῦ συμβιβασμοῦ. Γιὰ περισσότερα ἀπὸ τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Ναπολέοντα τὸ 1815, καμιὰ μεγάλῃ δύναμη δὲν ἔστρεψε τὰ ὄπλα της ἐναντίον ἄλλης· οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τους περιορίζονταν στὴν καταστολὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἢ διεθνοῦς ἀνατρεπτικῆς δράσης, σὲ διάφορες τοπικὲς ἐστίες ἀναταραχῆς καὶ στὴν ἐπέκταση τῶν καθυστερημένο κόσμου.

Στὴν πραγματικότητα ὑπῆρχε μιὰ σχεδὸν μόνιμη πηγὴ προστριβῶν, πού προέκυπταν ἀπὸ τὴν ἀργὴ ἀποσύνθεση τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας (μὲ τὰ διάφορα μὴ τουρκικὰ στοιχεῖα νὰ θέλουν νὰ ἀποσπασθοῦν) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες φιλοδοξίες τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Βρετανίας στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὴ σημερινὴ Μέση Ἀνατολή καὶ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς Ρωσίας καὶ τὰ δυτικὰ σύνορα τῆς βρετανικῆς Ἰνδίας. Ὅσο οἱ ὑπουργοὶ ἐξωτερικῶν δὲν ἀνησυχοῦσαν μπροστὰ στὸν κίνδυνο γενικῆς κατάρρευσης τοῦ διεθνοῦς συστήματος λόγω ἐπανάστασης, τοὺς ἀπασχολοῦσε σχεδὸν μόνιμα τὸ λεγόμενο «Ἀνατολικὸ Ζήτημα». Ὡστόσο, ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια τους. Αὐτὸ τὸ ἀπέδειξαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, γιατί, παρόλο πού συγκλόμισαν σχεδὸν ταυτόχρονα τρεῖς ἀπὸ τὶς πέντε μεγάλες δυνάμεις, τὸ διεθνὲς σύστημα δυνάμεων βγήκε οὐσιαστικὰ ἀναλλοίωτο ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ λαίλαπα. Μὲ τὴ μερικὴ ἐξαίρεση τῆς Γαλλίας, μάλιστα, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ πολιτικὸ σύστημα ὄλων αὐτῶν τῶν κρατῶν.

Οι επόμενες δεκαετίες έμελλε να είναι σε έντυπωσιακό βαθμό διαφορετικές. Πρώτα πρώτα, η δύναμη την οποία οι άλλοι (ή τουλάχιστον οι Βρετανοί) θεωρούσαν δυνητικά την πιο διαλυτική, η Γαλλία, αναδύθηκε από την επανάσταση με τη μορφή μιᾶς λαϊκιστικής αυτοκρατορίας υπό έναν άλλο Ναπολέοντα, και, πράγμα σημαντικότερο, δὲν τὴ συγκρατοῦσε πιά ὁ φόβος τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἰακωβινισμό τοῦ 1793. Ὁ Ναπολέων, παρὰ τὶς σποραδικὲς διακηρύξεις του ὅτι «Αὐτοκρατορία σημαίνει Εἰρήνη», εἰδικεύτηκε στὶς διεθνεῖς ἐπεμβάσεις: στρατιωτικὲς ἐκστρατεῖες στὴ Συρία (1860), μαζί με τὴ Βρετανία στὴν Κίνα (1860), κατάκτηση τοῦ νότιου τμήματος τῆς Ἰνδοκίνας (1858-65), ἀκόμα καὶ —ἐνῶ οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἦταν ἀπασχολημένες με τὸν ἐμφύλιό τους— μιὰ περιπέτεια στὸ Μεξικό (1863-67), ὅπου ὁ δορυφόρος τῶν Γάλλων Μαξιμιλιανὸς (1864-67) δὲν ἔζησε γιὰ πολὺ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ εἰδικὰ γαλλικὸ σ' αὐτὲς τὶς ληστρικές ἐνέργειες, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ναπολέοντα νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ αὐτοκρατορικὸ μεγαλεῖο τῆς Γαλλίας γιὰ ψηφθηρικούς σκοπούς. Ἀπλῶς, ἡ Γαλλία ἦταν ἀρκετὰ δυνατὴ ὥστε νὰ συμμετέχει στὴ γενικὴ λεηλάτηση τοῦ μὴ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου· κάτι πού δὲν συνέβαινε π.χ. με τὴν Ἰσπανία, παρὰ τὶς μεγαλεπήβολες φιλοδοξίες της νὰ ἀνακτήσει ἕνα μέρος τῆς χαμένης ἐπιρροῆς της στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου. Ὅσο ἡ Γαλλία ἐπιδίωκε τοὺς φιλόδοξους σκοπούς της ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, δὲν ἔθιγε οὐσιαστικὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα δυνάμεων· ἀλλὰ ὅταν ἐπιδίωκε νὰ τοὺς πραγματοποιήσει σὲ περιοχὲς ὅπου ἀνταγωνίζονταν οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, διετάρασσε τὴ μᾶλλον λεπτὴ ἰσορροπία πού υπῆρχε.

Τὸ πρῶτο βαρυσήμαντο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διατάραξης ἦταν ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος (1854-56). Ἀπὸ ὅλες τὶς συρράξεις πού ἔγιναν μεταξύ 1815 καὶ 1914 ἦταν ἐκείνη πού ἔμοιαζε περισσότερο μετὰ πανευρωπαϊκὸ πόλεμο. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καινούριο ἢ ἀπροσδόκητο στὴν κατάσταση πού ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ μεγάλη, διαβόητα ἄσκοπη διεθνὴ σφαγὴ ἀνάμεσα στὴ Ρωσία ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, τὴ Βρετανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Τουρκία ἀπὸ τὴν ἄλλη· ὑπολογίζεται ὅτι χάθηκαν πάνω ἀπὸ 600.000 ψυχές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σχεδὸν μισὸ ἑκατομμύριο θερίστηκαν ἀπὸ ἐπιδημίες: τὸ 22% τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, τὸ

30% τῶν γαλλικῶν καὶ περίπου τὸ 50% τῶν ρωσικῶν. Οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύρραξη ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ, πού ἐπιδίωκε νὰ διαμελίσει τὴν Τουρκία ἢ νὰ τὴ μετατρέψει σὲ δορυφόρο (στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ πρῶτο), προέβλεπε ἢ ἔκανε ἀναγκαῖο ἕναν πόλεμο ἀνάμεσα στὶς μεγάλες δυνάμεις, καὶ πράγματι δὲν ὑπῆρχε ἄλλη πολεμικὴ σύγκρουση. Ἀλλὰ τόσο πρὶν ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπόμενης φάσης τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, ἡ ἀναμέτρηση τῶν μεγάλων δυνάμεων εἶχε οὐσιαστικὰ τὴ μορφή ἐνὸς παιχνιδιοῦ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντιπάλους, τὴ Ρωσία καὶ τὴ Βρετανία, ἐνῶ οἱ ἄλλες δυνάμεις ἦταν ἀπρόθυμες ἢ ἀνίκανες νὰ παρέμβουν περισσότερο ἀπὸ συμβολικά. Ἀλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ὑπῆρχε ἕνας τρίτος παίκτης, ἡ Γαλλία, τῆς ὁποίας τὸ στίλ καὶ ἡ στρατηγικὴ ἦταν, ἐπιπλέον, ἀστάθμητα. Δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστες ἀμφιβολίες ὅτι κανένας δὲν ἤθελε ἕναν τέτοιο πόλεμο, καὶ τελικὰ ἡ σύρραξη σταμάτησε μόλις οἱ δυνάμεις μπόρεσαν νὰ ἀπεμπλακούν, χωρὶς νὰ ὑπάρξει καμιὰ αἰσθητὴ καὶ μόνιμη ἀλλαγὴ στὸ «Ἀνατολικὸ Ζήτημα». Ἡ οὐσία ἦταν ὅτι ὁ μηχανισμὸς τῆς διπλωματίας τοῦ «Ἀνατολικοῦ Ζητήματος», σχεδιασμένος γιὰ ἀπλούστερες ἀντιπαράθεσεις, ἔπαθε προσωρινὴ ἐμπλοκὴ —πράγμα πού κόσισε κάμποσες ἑκατοντάδες χιλιάδες ζωές.

Τὰ ἄμεσα διπλωματικὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου ἦταν προσωρινὰ ἢ ἀσήμαντα, ἀν καὶ ἡ Ρουμανία (σχηματισμένη ἀπὸ τὴν ἔνωση δύο παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, πού τυπικὰ ἔμειναν ὑπὸ τὴν τουρκικὴ ἐπικυριαρχία ὡς τὸ 1878) ἔγινε de facto ἀνεξάρτητη. Τὰ γενικότερα πολιτικὰ ἀποτελέσματα ἦταν σοβαρότερα. Στὴ Ρωσία ὁ ἄκαιπτος φλοῖδς τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ τσάρου Νικολάου Α' (1825-55), πού ἤδη δεχόταν ὄλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις, ράγισε. Ἀρχισε μιὰ περίοδος κρίσεων, μεταρρυθμίσεων καὶ ἀλλαγῶν, πού κορυφώθηκε μετὰ τὴ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων (1861) καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς ρωσικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Ὁ πολιτικὸς χάρτης τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης ἐπρόκειτο ἐπίσης νὰ ἀλλάξει σὲ λίγο· οἱ διεθνεῖς ἀνακατατάξεις, πού ἐπισπεύσθηκαν μετὰ τὸ ἐπεισόδιο στὴν Κριμαία, διευκόλυναν αὐτὴ τὴ διαδικασία, ἂν δὲν ἀποτέλεσαν κιόλας προϋπόθεσή της. Ὅπως σημειώσαμε, στὸ διάστημα 1858-70 σχηματίστηκε τὸ ἐνωμένο βασιλεῖο τῆς Ἰταλίας, στὸ διάστημα 1862-71 ἡ ἐνωμένη Γερμανία, μετὰ ἐπακόλουθα τὴν κατάρ-

ρευση τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ναπολέοντα καὶ τὴν παρισινὴ Κομόνα (1870-71), ἐνῶ ἡ Αὐστρία ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴν ἐνωμένη Γερμανία καὶ ἀναδιάρθρωθῆκε βαθιὰ. Μὲ λίγα λόγια, ὅλες οἱ εὐρωπαϊκῆς «δυνάμεις», μὲ ἐξαιρέση τῆ Βρετανία, γνώρισαν οὐσιώδεις ἀλλαγές —στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀκόμα καὶ ἐδαφικῆς— ἀνάμεσα στὸ 1856 καὶ τὸ 1871, καὶ δημιουργήθηκε ἕνα νέο μεγάλο κράτος, ποὺ σύντομα θὰ συγκαταλεγόταν ἀνάμεσά τους: ἡ Ἰταλία.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀλλαγές προέκυψαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἀρχικὰ ἡ κινητήρια δύναμη αὐτῶν τῶν ἐνωτικῶν κινήσεων, ἡ διαδικασία τῆς ἐνοποίησης πραγματοποιήθηκε ἀπὸ κυβερνήσεις, δηλαδή, ὑπὸ τὶς δεδομένες συνθήκες, μὲ στρατιωτικὴ βία. Σύμφωνα μὲ τὴν περίφημη φράση τοῦ Βίσμαρκ, τὸ ζήτημα λύθηκε «μὲ αἷμα καὶ σίδηρο». Μέσα σὲ δώδεκα χρόνια ἡ Εὐρώπη γνώρισε τέσσερις μείζονες πολέμους: Γαλλία, Σαβοῖα καὶ Ἰταλοὶ ἐναντίον Αὐστρίας (1858-59), Πρωσία καὶ Αὐστρία ἐναντίον Δανίας (1864), Πρωσία καὶ Ἰταλία ἐναντίον Αὐστρίας (1866), Πρωσία καὶ γερμανικὰ κράτη ἐναντίον Γαλλίας (1870-71). Ἦταν σχετικὰ σύντομοι καί, σὲ σύγκριση μὲ τὶς μεγάλες σφαγές στὴν Κριμαία καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὄχι πολὺ δαπανηροὶ σὲ φόρο αἵματος, ἂν καὶ στὸν Γαλλοπρωσικὸ Πόλεμο σκοτώθηκαν κάπου 160.000 ἄνδρες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πλευρά. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ πόλεμοι βοήθησαν νὰ γίνῃ ἡ περίοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸς ὁ τόμος ἕνα μᾶλλον πολεμικὸ διάλειμμα στὴν κατὰ τὰ ἄλλα εἰρηνικὴ ἑκατονταετία 1815-1914. Ὡστόσο, παρόλο ποὺ οἱ πόλεμοι ἦταν ἀρκετὰ συχνοὶ ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ 1871, ὁ φόβος ἐνὸς γενικοῦ πολέμου, φόβος μὲ τὸν ὁποῖο ζεῖ οὐσιαστικὰ χωρὶς διακοπὴ ὁ κόσμος μας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δὲν κατέτρυχε ἀκόμα τοὺς πολίτες τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Ἀρχισε νὰ τοὺς κατατρώγει σιγὰ σιγὰ μόνον μετὰ τὸ 1871. Οἱ κυβερνήσεις εἶχαν ἀκόμα τὴ δυνατότητα νὰ ἀρχίσουν καὶ νὰ σταματήσουν κατὰ βούληση ἕναν διακρατικὸ πόλεμο, καὶ ὁ Βίσμαρκ ἐκμεταλλεύτηκε ἔξοχα αὐτὴ τὴ δυνατότητα. Μόνον οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ οἱ σχετικὰ λίγες διενέξεις ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ γνήσιους λαϊκοὺς πολέμους, ὅπως ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Παραγουάη καὶ τοὺς γείτονές της (1864-70), κατέληξαν σὲ ἐκείνες τὶς ἀνεξέλεγκτες σφαγές καὶ καταστροφές ποὺ εἶναι τόσο οἰκτεῖες

στὸν αἰῶνα μας. Κανένας δὲν γνωρίζει τὸ μέγεθος τῶν ἀπωλειῶν στοὺς πολέμους τῶν Γαῖπινγκ, ἀλλὰ ὑποστηρίζεται ὅτι μερικὲς κινεζικῆς ἐπαρχίαι δὲν ἔχουν ἀνακτήσει ὡς σήμερα τὸν ἀλλοτινὸ πληθυσμό τους. Ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος στοίχισε τὴ ζωὴ σὲ περισσότερους ἀπὸ 630.000 στρατιῶτες καὶ οἱ ἀπώλειες σὲ νεκροὺς καὶ τραυματίαι ἦταν ἀπὸ 33% ὡς 40% τῶν ἐνωτικῶν καὶ ὁμοσπονδιακῶν δυνάμεων. Ὁ Πόλεμος τῆς Παραγουάης σκότωσε 330.000 ἀνθρώπους (ἂν θεωρηθοῦν ἀξιόπιστες οἱ λατινοαμερικανικὲς στατιστικῆς), μειώνοντας τὸν πληθυσμὸ τοῦ κύριου θύματός του σὲ 200.000 περίπου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἴσως μόνον 30.000 ἦταν ἄντρες. Μὲ ὅποια κριτήρια καὶ ἂν κριθεῖ, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν μιὰ αἱματηρὴ δεκαετία.

Τὶ ἔκανε αὐτὴ τὴν περίοδο τόσο φονικὴ; Πρῶτα ἀπὸ ὅλα, ἦταν ἡ ἴδια ἡ διαδικασία τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς ἐπέκτασης, ποὺ πολλαπλασίαζε τὴν ἐνταση στὸν ἐξωευρωπαϊκὸ χῶρο, οἱ φιλοδοξίες τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου καὶ οἱ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες διενέξεις ποὺ προέκυπταν ἀπὸ αὐτές. Ἔτσι, ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος, ὅποια καὶ ἂν ὑπῆρξε ἡ πολιτικὴ ἀφετηρία του, ἦταν ὁ θρίαμβος τοῦ ἐκβιομηχανισμένου Βορρᾶ ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ Νότου· θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν σχεδὸν ἡ μεταφορὰ τοῦ Νότου ἀπὸ τὴν ἄτυπη σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Βρετανίας (ἀποτελοῦσε οἰκονομικὸ ἐξάρτημα τῆς βρετανικῆς βαμβακουργίας) στὴ νεότευκτη μεγάλη βιομηχανικὴ οἰκονομία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἕνα πρῶμο, ἀλλὰ τεράστιο βῆμα στὸ δρόμο πού, τὸν 20ὸ αἰῶνα, θὰ μετέτρεπε τὶς Ἀμερικῆς ἀπὸ βρετανικῆς σὲ ἀμερικανικῆς οἰκονομικῆς κτήσεις. Ὁ Πόλεμος τῆς Παραγουάης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μέρος τῆς ἐνσωμάτωσης τῆς λεκάνης τοῦ Ρίο ντὲ λὰ Πλάτα στὴν παγκόσμια οἰκονομία τῆς Βρετανίας: ἡ Ἀργεντινὴ, ἡ Οὐρουγουάη καὶ ἡ Βραζιλία, ποὺ τὸ πρόσωπο καὶ ἡ οἰκονομία τους ἦταν στραμμένα πρὸς τὸν Ἀτλαντικὸ, ἐξανάγκασαν τὴν Παραγουάη —τὴ μόνη χώρα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ὅπου οἱ Ἰνδιάνοι ἀντιστέκονταν ἀποτελεσματικὰ στοὺς λευκοὺς ἀποίκους— νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια ποὺ εἶχε διατηρήσει γιὰ τόσο πολὺν καιρὸ, ἴσως χάρη στὴν ἀρχικὴ διακυβέρνησή της ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες (βλ. Κεφάλαιο Ζ').* Ἡ ἐξέγερση

* Τὰ ὑπολείμματα τῶν Ἰνδιάνων ποὺ ἀντιστέκονταν στὴ λευκὴ κατάκτηση ἀπωθήθηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἀποικισμού. Μόνον στὴν ἄνω λεκάνη τοῦ Ρίο ντὲ

των Ταϊπίνγκ και η καταστολή της συνδέονται αναπόσπαστα με τη γοργή διείσδυση δυτικών όπλων και κεφαλαίου στην Ουράνια Αυτοκρατορία μετά τον πρώτο Πόλεμο του 'Οπίου (1839-42) (βλ. σ. 198-199).

Κατά δεύτερο λόγο, ο αίματηρός χαρακτήρας αυτής της περιόδου όφειλόταν στο γεγονός ότι, όπως είδαμε, όρισμένες κυβερνήσεις —ειδικά στην Ευρώπη— άρχισαν πάλι να θεωρούν τον πόλεμο κανονικό έργαλειό τής πολιτικής, έχοντας πάψει να πιστεύουν ότι έπρεπε να τον αποφεύγουν από φόβο μήπως οδηγήσει σε επανάσταση και έχοντας καταλήξει στη (σωστή) πεποίθηση ότι ο μηχανισμός τής έξουσίας ήταν ικανός να τις κρατήσει μέσα σε όρισμένα όρια. Σε μια εποχή επέκτασης, στην οποία φαινόταν ότι υπήρχε χώρος για όλους, ο οικονομικός ανταγωνισμός δεν οδηγούσε σχεδόν ποτέ σε κάτι περισσότερο από τοπικές προστριβές. Έξάλλου, σ' αυτή την κλασική περίοδο του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο επιχειρηματικός ανταγωνισμός ήταν περισσότερο ανεξάρτητος από την κυβερνητική υποστήριξη παρά ποτέ άλλοτε πριν ή μετά. Κανένας —ούτε καν ο Μάρξ, αντίθετα από την κοινή έντύπωση— δεν πίστευε ότι οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι είχαν πρωταρχικά οικονομικές αιτίες εκείνη την περίοδο.

Τρίτον, οι πόλεμοι μπορούσαν τώρα να διεξαχθούν με τη νέα τεχνολογία του καπιταλισμού. (Καθώς αυτή η τεχνολογία, χάρη στη φωτογραφία και τον τηλεγράφο, άλλαξε και το χαρακτήρα των πολεμικών ανταποκρίσεων στον Τύπο, έκανε την πραγματικότητα του πολέμου άμεσότερη για το έγγραμματο κοινό, αυτό όμως δεν είχε κανένα έντυπωσιακό αποτέλεσμα, με εξαίρεση την ίδρυση του Διεθνούς Έρυθρου Σταυρού το 1860 και τη Σύμβαση τής Γενεύης, που τον αναγνώρισε το 1864. 'Ακόμα και ο δικός μας αιώνας δεν έχει καταφέρει να ελέγχει αποτελεσματικότερα τις φοβερότερες από τις αίματοχυσίες του.) Οι πόλεμοι στην 'Ασία και στη Λατινική 'Αμερική έμειναν ουσιαστικά προτεχνολογικοί, αν εξαίρεσουμε τις μικροσκοπεμβάσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Στον χαρακτηριστικά άσκοπο

λά Πλάτα οι 'Ινδιάνοι παρέμειναν ένας συμπαγής πληθυσμός και η γλώσσα επικοινωνίας ανάμεσα στους ιθαγενείς και τους αποίκους εξακολούθησε να είναι de facto η γκουαράνι, και όχι τα ισπανικά ή τα πορτογαλικά.

και πρόχειρα οργανωμένο Κριμαϊκό Πόλεμο οι αντιμαχόμενοι δέν κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν κατάλληλα την τεχνολογία που είχαν στη διάθεσή τους. 'Αλλά στους πολέμους τής δεκαετίας του 1860 οι εμπόλεμοι χρησιμοποιούσαν το σιδηρόδρομο για την επιστράτευση και τη μεταφορά στρατιωτών και πολεμικού υλικού, διέθεταν τον τηλεγράφο για τη γρήγορη επικοινωνία, δημιούργησαν το θωρηκτό πολεμικό πλοίο και το «αντίδοτό» του, το βαρύ πυροβολικό, που διαπερνούσε το θώρακα του σκάφους, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν πυροβόλα όπλα μαζικής παραγωγής, ανάμεσα στα όποια το παλυβόλο Γιάτλινγκ (1861) και σύγχρονα έκρηκτικά (ο δυναμίτης εφευρέθηκε το 1866), με σημαντικές συνέπειες για την ανάπτυξη τής βιομηχανικής οικονομίας κάθε εμπόλεμου κράτους. Για όλους αυτούς τους λόγους οι πόλεμοι τής δεκαετίας του 1860 έμοιαζαν περισσότερο με τους σημερινούς από όσο οποιαδήποτε προγενέστερη σύρραξη. 'Ο άμερικανικός εμφύλιος κινητοποίησε 2,5 εκατομμύρια άνδρες σε ένα συνολικό πληθυσμό περίπου 33 εκατομμυρίων. Οι υπόλοιποι πόλεμοι του βιομηχανικού κόσμου ήταν μικρότεροι, γιατί ακόμα και οι 1.700.000 άνδρες που κινητοποιήθηκαν στον Γαλλογερμανικό Πόλεμο του 1870-71 άπατελούσαν λιγότερο από το 2,5% των 77 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων των δύο χωρών, ή γύρω στο 8% των 22 εκατομμυρίων ικανών να φέρουν όπλα. 'Αξίζει όμως να σημειώσουμε ότι από τα μέσα τής δεκαετίας του 1860 οι κολοσιαίες μάχες, στις οποίες έπαιρναν μέρος πάνω από 300.000 άνδρες, έπαψαν να είναι ασυνήθιστες (Σάντοβα [1866], Γκραβελότ, Σεντάν [1870]). Σε όλοκληρη την περίοδο των Ναπολεοντείων Πολέμων είχε γίνει μόνο μία τέτοια μάχη (τής Λιψίας, το 1813). 'Ακόμα και η μάχη του Σολφερίνο στον 'Ιταλικό Πόλεμο του 1859 ήταν μεγαλύτερη από όλες τις άλλες μάχες του Ναπολέοντα.

'Επισημάναμε ήδη τα ένδοκρατικά παραπροϊόντα αυτών των κυβερνητικών πρωτοβουλιών και πολέμων. 'Αλλά οι μακροπρόθεσμες διεθνείς συνέπειές τους επρόκειτο να αποδειχτούν ακόμα δραματικότερες. Γιατί στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα το διεθνές σύστημα άλλαξε ριζικά. —πολύ βαθύτερα από όσο θεωρούσαν οι σύγχρονοι παρατηρητές. Μόνο μία πλευρά του έμεινε απaráλλακτη: η συντριπτική υπεροχή του ανεπτυγμένου κόσμου πάνω στον υπανάπτυκτο, υπεροχή η οποία στην πραγματικότητα υπογραμμίστηκε (βλ. Κεφάλ-

Digitize by 10uk1s

λαιο Η') από τη σταδιοδρομία της μόνης μη λευκής χώρας που κατόρθωσε εκείνη την περίοδο να μιμηθεί τη Δύση: της 'Ιαπωνίας. 'Η σύγχρονη τεχνολογία έκανε κάθε κυβέρνηση που δεν την είχε να είναι στο έλεος κάθε κυβέρνησης που την είχε.

'Από την άλλη μεριά, οι σχέσεις ανάμεσα στις δυνάμεις τροποποιήθηκαν. Για μισόν αιώνα μετά την ήττα του Ναπολέοντα υπήρχε μόνο μία δύναμη που ήταν πραγματικά βιομηχανική και καπιταλιστική, μόνο μία που άσκούσε γνήσια παγκόσμια πολιτική, γιατί ο στόλος της έπλεε σε όλες τις θάλασσες: η Βρετανία. Στην Ευρώπη υπήρχαν δύο δυνάμεις που η ισχύς τους δεν βασιζόταν ουσιαστικά στην καπιταλιστική οικονομία, αλλά στη δυνητική υπεροχή των στρατευμάτων τους: η ισχύς της Ρωσίας έδραζόταν στον τεράστιο και σκληροτράχηλο πληθυσμό της, η ισχύς της Γαλλίας πήγαζε από τη δυνατότητα και την παράδοση επαναστατικής κινητοποίησης των μαζών. 'Η Αυστρία και η Πρωσία είχαν πολύ μικρότερη πολιτικοστρατιωτική σημασία. Στην 'Αμερική υπήρχε μία μόνο άσυναγώνιστη δύναμη, οι 'Ηνωμένες Πολιτείες, που, όπως είδαμε, δεν ριψοκινδύνευαν στο πεδίο του ανταγωνισμού των δυνάμεων. (Πριν από τη δεκαετία του 1850 αυτό το πεδίο δεν συμπεριλάμβανε την 'Απω 'Ανατολή.) 'Αλλά ανάμεσα στο 1848 και το 1871, η ακριβέστερα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, συνέβησαν τρία πράγματα. Πρώτον, η εξάπλωση της έκβιομηχάνισης δημιούργησε και άλλες πραγματικά βιομηχανικές-καπιταλιστικές δυνάμεις πλάι στη Βρετανία: τις 'Ηνωμένες Πολιτείες, την Πρωσία (Γερμανία) και, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από πριν, τη Γαλλία, ενώ αργότερα επρόκειτο να προστεθεί και η 'Ιαπωνία. Δεύτερον, με την πρόοδο της έκβιομηχάνισης ο πλούτος και η βιομηχανική ισχύς γίνονταν όλο και περισσότερο οι καθοριστικοί παράγοντες για την υπεροχή μιας χώρας στο διεθνές σύστημα δυνάμεων έτσι, η θέση της Ρωσίας και της Γαλλίας υποβαθμίστηκε, ενώ αναβαθμίστηκε σημαντικά η θέση της Πρωσίας (Γερμανίας). Τρίτον, η προσθήκη στη χορεία των μεγάλων δυνάμεων δύο έξωευρωπαϊκών κρατών, των 'Ηνωμένων Πολιτειών (που ενώθηκαν υπό την ηγεσία του Βορρά στον εμφύλιο πόλεμο) και της 'Ιαπωνίας (που άρχισε να «έκσυγχρονίζεται» συστηματικά μετά την επικράτηση του Μείτζι το 1868), δημιούργησε για πρώτη φορά τη δυνατότητα παγκόσμιας σύγκρουσης. 'Η όλο και μεγαλύτερη τάση των Ευρωπαϊκών

επιχειρηματιών και των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους έξω από τα όρια της Ευρώπης και να παρενοχλούν άλλες δυνάμεις σε περιοχές όπως η 'Απω 'Ανατολή και η Μέση 'Ανατολή (Αίγυπτος) ενίσχυσε αυτή τη δυνατότητα.

Στις άλλες ηπείρους αυτές οι μεταβολές στο σύστημα δυνάμεων δεν είχαν ακόμα σοβαρές επιπτώσεις. 'Αλλά στην Ευρώπη έγιναν αμέσως αισθητές. 'Η Ρωσία, όπως απέδειξε ο Κριμαϊκός Πόλεμος, είχε χάσει τη δυνατότητα να είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Το ίδιο και η Γαλλία, όπως απέδειξε ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος. 'Αντίθετα η Γερμανία, μία νέα δύναμη, που συνδύαζε αξιόλογη βιομηχανική και τεχνολογική ευρωστία με πληθυσμό πολύ μεγαλύτερο από οποιοδήποτε άλλο ευρωπαϊκό κράτος εκτός από τη Ρωσία, έγινε ο νέος αποφασιστικός παράγοντας σ' αυτό το μέρος του κόσμου, και θα παρέμενε ως το 1945. 'Η Αυστρία, στην καινοφανή έκδοχή της αυστρουγγρικής δυαδικής μοναρχίας (1867), παρέμεινε αυτό που ήταν από παλιά, μία «μεγάλη δύναμη», απλώς χάρη στο μέγεθός της και τα διεθνή συμφέροντα, αν και ήταν ισχυρότερη από την πρόσφατα ενωμένη 'Ιταλία, που ο μεγάλος πληθυσμός και οι διπλωματικές φιλοδοξίες της της επέτρεπαν να συμμετέχει και αυτή στο παιχνίδι των μεγάλων δυνάμεων.

'Ολο και περισσότερο, λοιπόν, η τυπική δομή του διεθνούς συστήματος δυνάμεων απέκλινε από την πραγματική. 'Η διεθνής πολιτική έγινε παγκόσμια πολιτική, με τουλάχιστον δύο μη ευρωπαϊκές δυνάμεις να παίζουν ζωτικό ρόλο σ' αυτήν, αν και χρειάστηκε να έρθει ο 20ός αιώνας για να γίνει φανερό αυτή η εξέλιξη. 'Επιπρόσθετα, η παγκόσμια πολιτική έγινε ένα είδος ολιγοπωλίου των καπιταλιστικών-βιομηχανικών δυνάμεων, που μονοπωλούσαν συλλογικά τον κόσμο, αλλά ανταγωνίζονταν ή μια την άλλη αυτό όμως δεν έγινε φανερό παρά στην εποχή του «ιμπεριαλισμού», μετά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Γύρω στο 1875 όλες αυτές οι αλλαγές ήταν ακόμα σχεδόν άφαντες. 'Αλλά τα θεμέλια του νέου συστήματος δυνάμεων μπήκαν στη δεκαετία του 1860, και ένα στοιχείο της νέας κατάστασης ήταν ο φόβος ενός πανευρωπαϊκού πολέμου, που από τη δεκαετία του 1870 άρχισε να κατατρώει τους παρατηρητές της διεθνούς σκηνής. Στην πραγματικότητα, δεν έμελλε να υπάρξει τέτοιος πόλεμος για άλλα σαράντα χρόνια. 'Αλλά ακόμα και η δική μας γε-

νιά, πού τή στιγμή πού γράφονται αὐτές οἱ γραμμές ἔχει πίσω τῆς σχεδόν τριάντα χρόνια χωρίς πόλεμο ἀνάμεσα στίς μεγάλες ἢ ἀκόμα καί τίς μεσαῖες δυνάμεις,* ξέρει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλη ὅτι ἡ ἀπουσία πολέμου μπορεῖ κάλλιστα νά συνοδεύεται ἀπό τόν μόνιμο φόβο τοῦ πολέμου. Παρά τούς ἀνταγωνισμούς καί τίς συγκρούσεις, ἡ ἐποχή τοῦ θριάμβου τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπῆρξε σταθερή. Μετά τὸ 1875 θὰ ἔπαυε νά εἶναι.

* Μὲ ἐξάιρεση τῆ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καί τὴν Κίνα στὴν Κορέα τὸ 1950-53, μιὰ περίοδο ἔπου ἡ Κίνα δὲν θεωροῦνταν ἀκόμα μείζων δύναμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΘΝΩΝ

Ἄλλὰ τί... εἶναι ἔθνος; Γιατί ἔραγε ἡ Ὀλλανδία εἶναι ἔθνος, ἐνῶ τὸ Ἀνόβερο καί τὸ Μεγάλο Δουκάτο τῆς Πάρμας δὲν εἶναι;

ΕΡΝΕΣΤΟΣ ΡΕΝΑΝ, 1882¹

Τί εἶναι ἔθνικόν; Ὅταν κανένας δὲν καταλαβαίνει λέξι ἀπὸ τῆ γλώσσας πού μιλάς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΕΣΤΡΟΥ, 1862²

Ἄν ἓνας μέγας λαός δὲν πιστεύει πὼς ἡ ἀλήθεια βρίσκεται μόνο σ' αὐτόν... ἂν δὲν πιστεύει πὼς μόνον αὐτός εἶναι ἱκανός καί προορισμένος νά ἐξυψώσει καί νά σώσει ὅλους τοὺς ἄλλους χάρις στὴν ἀλήθεια του, θὰ καταστήσει σκέτο ἔθνογραφικὸ ὑλικὸ καί θὰ πάψει νά εἶναι μέγας λαός... Ἐνα ἔθνος πού χάνει αὐτὴ τὴν πίστη παύει νά εἶναι ἔθνος.

Φ. ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ, 1871-72³

ΕΘΝΗ. Νὰ συνενώσουμε ἐδῶ ὅλους τοὺς λαούς (:)

ΓΟΥΣΤΑΥΟΣ ΦΛΩΜΠΕΡ, γύρω στὸ 1852⁴

I

Ἄν ἡ ἐξωτερικὴ καί ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἦταν στενὰ ἀλληλένδετες στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, ὁ πιὸ πρόδηλος δεσμός τους ἦταν αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «ἐθνικισμός», ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα ἐξακολουθοῦσαν νά τὸ χαρακτηρίζουν μὲ τὸν ὄρο «ἀρχὴ τῆς ἐθνότητος». Γύρω ἀπὸ τί περιστρεφόταν ἡ διεθνὴς πολιτικὴ ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1870; Ἡ παραδοσιακὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία ἐλάχιστα ἀμφέβαλλε: γύρω ἀπὸ τὴ δημιουργία μιᾶς Εὐρώπης πού θὰ τὴν ἀποτελοῦσαν ἐθνικὰ κράτη. Μπορεῖ νά ὑπῆρχε ἀρκετὴ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ φαινόμενο καί ἄλλα, πού συνδέονταν φανερά μαζί του, ὅπως π.χ. ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος, ὁ φιλελευθερισμός, ἴσως ἀκόμα καί ἡ δημοκρατία. Ἀλλὰ γιὰ τὸν κεντρικὸ ρόλο τοῦ ἔθνους δὲν ὑπῆρχε ἡ παραμικρὴ ἀβεβαιότητα.

Και πώς θα μπορούσε να υπάρξει; 'Οτιδήποτε άλλο και αν σήμαινε το 1848, ή «άνοιξη των λαών», όλοι έβλεπαν ότι σήμαινε επίσης (σε διεθνή μάλιστα κλίμακα κατά κύριο λόγο) την άφύπνιση του έθνικου αισθήματος ή μάλλον του ανταγωνισμού των εθνοτήτων. Γερμανοί, 'Ιταλοί, Ούγγροι, Πολωνοί, Ρουμάνοι κ.λπ. διεκδίκησαν το δικαίωμά τους να είναι ανεξάρτητα και ένιαία κράτη, που θα άγκάλιζαν όλους τους όμοιους τους, λυτρώνοντάς τους από καταπιεστικές κυβερνήσεις. Το ίδιο έκαναν και οι Τσέχοι, οι Κροάτες, οι Δανοί και άλλοι, αν και με αυξανόμενες άνησυχίες για τις επαναστατικές βλέψεις μεγαλύτερων εθνών, που φαίνονταν υπερβολικά πρόθυμα να θυσιάσουν τo δικό τους έθνος. 'Η Γαλλία ήταν ήδη ανεξάρτητο έθνικό κράτος, αλλά όχι λιγότερο έθνικιστικό από τo άλλα.

Οι επαναστάσεις απέτυχαν, αλλά ή ευρωπαϊκή πολιτική στα έπομένα είκοσι πέντε χρόνια κυριαρχήθηκε από τo ίδιο όραμα. "Όπως είδαμε, τo όραμα αυτό πραγματοποιήθηκε, με τή μιá ή τήν άλλη μορφή, αλλά με μή επαναστατικά μέσα ή με μέσα όπου τo στοιχείο τής επανάστασης έπαιζε περιθωριακό ρόλο. 'Η Γαλλία έγινε γελοιογραφία του «μεγάλου έθνους», με επικεφαλής μιá γελοιογραφία του Μεγάλου Ναπολέοντα, ή 'Ιταλία και ή Γερμανία ένοποιήθηκαν υπό τo σκίπτρο των βασιλέων τής Σαβοΐας και τής Πρωσίας αντίστοιχα, ή Ουγγαρία πέτυχε ουσιαστικά τήν έσωτερική αυτονομία της χάρη στον Συμβιβασμό του 1867, ή Ρουμανία έγινε κράτος χάρη στη συγχώνευση των δύο «παραδουνάβιων ήγεμονιών». Μόνον ή Πολωνία, που δεν είχε παίξει αξιόλογο ρόλο στην επανάσταση του 1848, δεν κατάφερε να κερδίσει τήν ανεξαρτησία ή τήν αυτονομία της με τήν εξέγερση του 1863.

Στη δυτική έσχατιá τής Ευρώπης, όπως και στη νοτιοανατολική, τo «έθνικό πρόβλημα» ήταν έντονο. Στην 'Ιρλανδία, τo κίνημα των Φενίων έθεσε αυτό τo πρόβλημα με τή μορφή μιás δυναμικής εξέγερσης, υποστηριγμένης από τo εκατομμύρια 'Ιρλανδών που ή πείνα και τo μίσος για τή Βρετανία είχαν αναγκάσει να μεταναστεύσουν στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. 'Η ένδημική κρίση τής πολυεθνικής όθωμανικής αυτοκρατορίας ξέσπασε με εξέγέρσεις των διαφόρων χριστιανικών λαών των Βαλκανίων, που έδω και τόσο καιρό ήταν υπόδουλοι της. 'Η 'Ελλάδα και ή Σερβία ήταν ήδη ανεξάρτητες, αν και πολύ μικρότερες ακόμα από όσο πίστευαν ότι έπρεπε να είναι. 'Η

Ρουμανία απέκτησε κάποια μορφή ανεξαρτησίας στα τέλη τής δεκαετίας του 1850. Οι λαϊκοί ξεσηκωμοί στις άρχες τής δεκαετίας του 1870 επέσπευσαν άλλη μιá έσωτερική και διεθνή κρίση τής Τουρκίας, που προς τo τέλος τής δεκαετίας έπρόκειτο να κάνει ανεξάρτητη τή Βουλγαρία και να έπιταχύνει τόν «έκβαλκανισμό» των Βαλκανίων. Το λεγόμενο «'Ανατολικό Ζήτημα», αυτός ό μόνιμος πονοκέφαλος των ύπουργών έξωτερικών, πρόβαλε τώρα κυρίως με τή μορφή του προβλήματος πώς να αναχαχθούν τo σύνορα τής ευρωπαϊκής Τουρκίας ανάμεσα σε έναν άκαθόριστο αριθμό νέων κρατών με άκαθόριστη έκταση, που διακήρυσσαν ότι αντιπροσώπευαν «έθνη» και για τo όποια έπικρατούσε όντως αυτή ή έντύπωση. Και λίγο βαρειότερα, τo έσωτερικά προβλήματα τής αυτοκρατορίας των 'Αψβούργων ήταν, πράγμα ακόμα πιό φανερό, τo προβλήματα των εθνοτήτων της, μερικές από τις όποιες (και δυνητικά όλες) διατύπωναν αίτήματα που έφταναν από τήν πολιτισμική αυτονομία ως τήν απόσχιση.

'Ακόμα και έξω από τo όρια τής Ευρώπης ή δημιουργία εθνών ήταν όφθαλμοφανής και συχνά έπαιρνε δραματικό χαρακτήρα. Τί άλλο ήταν ό άμερικανικός έμφύλιος πόλεμος, αν όχι ή προσπάθεια να διαφυλαχθεί ή ενότητα του άμερικανικού έθνους και να αποτραπεί ή διάσπασή του; Τί άλλο ήταν ή επικράτηση του Μείτζι, αν όχι ή έμφάνιση ενός νέου και περήφανου «έθνους» στην 'Ιαπωνία; Φαινόταν αδύνατο να άρνηθεί κανείς ότι ή «έθνογένεση», όπως τήν όνόμασε ό Ουώλτερ Μπάτζσοτ (1826-1877), διαδραματιζόταν σε όλόκληρο τόν κόσμο και ήταν ένα από τo κυρίαρχα χαρακτηριστικά τής έποχής.

'Ένα χαρακτηριστικό τόσο προφανές, ώστε ή φύση αυτού του φαινομένου δεν έρευνήθηκε σχεδόν καθόλου. «Το έθνος» ήταν κάτι που σχεδόν όλοι θεωρούσαν αυτονόητο. "Όπως είπε ό Μπάτζσοτ: «Δεν μπορούμε να φανταστούμε ποιό δυσκολεύονται να τo καταλάβουν: "Έξέρουμε τί είναι όταν δεν μās ρωτάτε", αλλά δεν μπορούμε να τo εξηγήσουμε ή να τo όρίσουμε έν συντομία»,¹ και πράγματι λίγοι θεωρούσαν ότι χρειαζόταν εξήγηση. 'Ηταν άραγε βέβαιο ότι ό "Άγγλος ήξερε τί σημαίνει να είσαι "Άγγλος, ότι ό Γάλλος, ό Γερμανός, ό 'Ιταλός ή ό Ρώσος δεν άμφέβαλλαν για τή συλλογική τους ταυτότητα; 'Ισως όχι, αλλά στην έποχή τής δημιουργίας των εθνών επικρατούσε ή πεποίθηση ότι αυτή ή έπίγνωση είχε ως λογικό, αναγκαίο και έπιθυμητό επακόλουθο τo μετασχηματισμό των «έθνών» σε κυ-

ρίαρχα έθνικὰ κράτη, με συμπαγή επικράτεια, καθορισμένη από τὸ χῶρο πού εἶχε ἀποικισθεῖ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ «ἔθνους», τὸ ὁποῖο ὀρίζοταν με τὴ σειρά του ἀπὸ τὴν ἱστορία του, τὸν κοινὸ πολιτισμὸ, τὴν ἔθνηκή του σύνθεση καί, σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὴ γλῶσσα του. Δὲν ὑπάρχει ὅμως τίποτα τὸ λογικὸ σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.

Ἄν ἡ ὑπάρξη διαφορετικῶν κοινοτήτων, πού διακρίνονται ἀπὸ ἄλλες κοινότητες με βάση ποικίλα κριτήρια, εἶναι ἀναμφισβήτητη καὶ ἐξίσου παλιὰ ὅσο ἡ ἱστορία, τὸ γεγονὸς ὅτι συνεπάγεται αὐτὸ πού ὁ 19ος αἰῶνας ἀποκαλοῦσε «ἔθνισμὸ» δὲν εἶναι τόσο ἀναμφισβήτητο. Ἀκόμα λιγότερο ἀναγκασία, ἀπὸ λογικὴ ἀποψη, εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν κοινοτήτων σὲ κράτη τοῦ τύπου πού επικρατοῦσε τὸν 19ο αἰῶνα, γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ κράτη πού συνέπιπταν με «ἔθνη». Αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἦταν σχετικὰ πρόσφατα στὴν ἱστορία, ἂν καὶ μερικὰ παλιότερα κράτη — ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Πορτογαλία, ἴσως ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία — θὰ μπορούσαν νὰ ὀριστοῦν ὡς «ἔθνικὰ κράτη» χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἐξόφθαλμα ἄτοπο. Ἀκόμα καὶ ὡς γενικὸ πρόγραμμα, ἡ φιλοδοξία τοῦ σχηματισμοῦ ἔθνικῶν κρατῶν στὴ θέση τῶν μὴ ἔθνικῶν ἦταν προῖον τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Πρέπει λοιπὸν νὰ κάνουμε σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ σχηματισμὸ ἔθνῶν καὶ τὸν «ἔθνισμὸ» ἀφενὸς (ὅπως ἐκδηλώθηκαν αὐτὰ τὰ φαινόμενα στὴν περίοδο 1848-75) καὶ τὴ δημιουργία ἔθνικῶν κρατῶν ἀφετέρου.

Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀναλυτικὸ, ἀλλὰ προπαντὸς πρακτικὸ. Γιατὶ ἡ Εὐρώπη (καὶ πολὺ περισσότερο ὁ ὑπόλοιπος κόσμος) ἦταν χωρισμένη σὲ δύο κατηγορίες «ἔθνῶν»: τὰ ἔθνη γιὰ τῶν ὁποίων τὰ κράτη ἢ τὶς φιλοδοξίες νὰ σχηματίσουν κράτη δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστες ἀμφιβολίες (δίκαια ἢ ἄδικα), καὶ ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχε ἀρκετὴ ἀβεβαιότητα. Τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον γιὰ τὰ πρῶτα ἦταν ἡ πολιτικὴ ὄντοτητα, ἡ θεσμικὴ ἱστορία ἢ ἡ πολιτισμικὴ ἱστορία τῶν ἐγγράμματων στρωμάτων. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Ρωσία ἦταν ἀναμφισβήτητα «ἔθνη», ἐπειδὴ εἶχαν κράτη πού ταυτίζονταν με τοὺς Γάλλους, τοὺς Ἀγγλοὺς κ.λπ. Ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Πολωνία ἦταν ἔθνη, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἓνα οὐγγρικὸ βασίλειο, ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα, ἔστω καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, καὶ ἐπειδὴ γιὰ μεγάλο διάστημα εἶχε ὑπάρξει ἓνα πολωνικὸ κράτος, πρὶν καταλυθεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ

Γερμανία ἦταν ἔθνος, ἀφενὸς ἐπειδὴ οἱ πολυάριθμοι ἡγεμονίες της, ἂν καὶ δὲν ἐνώθηκαν ποτὲ σὲ ἑνιαῖο κράτος, συναποτελοῦσαν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὴ λεγόμενη «Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἐθνους» καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ συναπαρτιζοῦν τὴ γερμανικὴ ὁμοσπονδία, καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ ὅλοι οἱ μορφωμένοι Γερμανοὶ εἶχαν τὴν ἴδια γραπτὴ γλῶσσα καὶ γραμματεία. Ἡ Ἰταλία, ἂν καὶ ποτὲ ὡς τότε δὲν εἶχε πολιτικὴ ὄντοτητα ὡς ἑνιαῖο κράτος, εἶχε ἴσως τὴν παλιότερη κοινὴ λογοτεχνικὴ παράδοση μεταξὺ τῶν μορφωμένων στρωμάτων της.* Καὶ πάει λέγοντας.

Ἔτσι, τὸ «ἱστορικὸ» κριτήριον τοῦ ἔθνισμοῦ προϋπέθετε τὴν καθοριστικὴ σημασία τῶν θεσμῶν καὶ τῆς κουλτούρας τῶν κυρίαρχων τάξεων ἢ τῶν μορφωμένων στρωμάτων, πού ὑποτίθεται ὅτι ταυτιζόταν ἢ τουλάχιστον δὲν ἦταν κατάφωρα ἀσύμβατα με τὶς παραδόσεις τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἰδεολογικὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ ἔθνισμοῦ ἦταν πολὺ διαφορετικὸ καὶ πολὺ πιὸ ριζοσπαστικὸ, δημοκρατικὸ καὶ ἐπαναστατικὸ. Βασιζόταν στὸ γεγονὸς ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί μαρτυροῦσε ἡ ἱστορία ἢ ἡ πνευματικὴ παράδοση, οἱ Ἴρλανδοὶ ἦταν Ἴρλανδοὶ καὶ ὄχι Ἀγγλοὶ, οἱ Τσέχοι ἦταν Τσέχοι καὶ ὄχι Γερμανοί, οἱ Φιλανδοὶ δὲν ἦταν Ρῶσοι, καὶ κανένας λαὸς δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης καὶ ὑποδούλωσης ἀπὸ ἓναν ἄλλον. Μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν ἢ νὰ ἐπινοηθοῦν ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ στηρίξουν αὐτὸ τὸ αἴτημα — πάντα μποροῦν νὰ ἀνακαλυφθοῦν — ἀλλὰ στὴν οὐσία τὸ σέχικο κίνημα δὲν βασιζόταν στὸ αἴτημα νὰ παλινορθωθεῖ τὸ Στέμμα τοῦ Ἀγίου Βεγκεσλάου, οὔτε τὸ ἱρλανδικὸ κίνημα στὴν Ἀνάκληση τῆς Ἐνώσεως τοῦ 1801. Ἡ αἴσθησις τῆς ἰδιαιτερότητας δὲν εἶχε ἀναγκαῖα «ἔθνηκή» βάση, με τὴν ἔννοια εὐδιάκριτων διαφορῶν στὴ φυσικὴ ἐμφάνιση, ἢ ἔστω γλωσσικὴ βάση. Στὴ διάρκεια τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, τὰ κινήματα τῶν Ἴρλανδῶν (πού οἱ περισσότεροὶ τοὺς μιλοῦσαν ἤδη ἀγγλικά), τῶν Νορβηγῶν (πού ἡ λόγια γλῶσσα τους δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὰ δανέζικα) ἢ τῶν Φιλανδῶν (πού οἱ ἔθνιαστές τους ἦταν δίγλωσσοι: σουηδῶφωνοι καὶ

* Κανένας σύγχρονος Ἀγγλος, Γερμανὸς ἢ Γάλλος δὲν μπορεῖ νὰ διαβάσει τὴ λογοτεχνία τοῦ 14ου αἰῶνα πού γράφτηκε στὴ χώρα του, χωρὶς νὰ μάθει μιὰ γλῶσσα πού στὴν πραγματικότητά του εἶναι ξένη. Ἀλλὰ ὅλοι οἱ μορφωμένοι Ἴταλοὶ μποροῦν σήμερα νὰ διαβάσουν Δάντη με λιγότερη δυσκολία ἀπὸ ὅση ἀντιμετωπίζουν οἱ σημερινοὶ ἀγγλόφωνοι ὅταν διαβάσουν Σαίξπηρ.

φιλανθρώπων) δὲν ἔδιναν ιδιαίτερη ἔμφαση στὸ στοιχεῖο τῆς γλώσσας. Ἄν ἡ ιδιαίτερότητα εἶχε πολιτισμικὸ χαρακτήρα, δὲν βασιζόταν στὸν «ἀνώτερο πολιτισμό», τὸν ὁποῖο ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λαοὺς δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀναπτύξει, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν προφορικὴ παράδοση — τραγούδια, μπαλάντες, ἔπη, ἤθη καὶ ἔθιμα «τοῦ λαοῦ» — τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, οὐσιαστικὰ δηλαδὴ τῆς ἀγροτικῆς. Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς «ἐθνικῆς ἀφύπνισης» ἦταν πάντα ἡ συλλογὴ, διάσωση καὶ καλλιέργεια περηφάνιας γι' αὐτὴ τὴ λαϊκὴ κληρονομία (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΔ'). Αὐτὸ τὸ κίνημα ὅμως δὲν εἶχε καθαρὰ πολιτικὸ χαρακτήρα. Οἱ πρωτεργάτες του ἦταν, συχνά, μορφωμένα μέλη τῆς ξένης ἀρχουσας τάξης ἢ ἐλίτ, ὅπως οἱ γερμανοὶ λουθηρανοὶ πάστορες ἢ καλλιεργημένοι εὐπατρίδες τῆς Βαλτικῆς, οἱ ὁποῖοι συνέλεξαν τὶς λαϊκὲς καὶ ἀρχαῖες παραδόσεις τῆς λεττονικῆς καὶ τῆς ἔσθονικῆς ἀγροτικῆς. Οἱ Ἴρλανδοὶ δὲν ἦταν ἐθνικιστὲς ἐπειδὴ πίστευαν στὰ ζωτικὰ τῆς λαϊκῆς τους παράδοσης.

Τὸ γιατί καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἐθνικιστὲς θὰ τὸ ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ τυπικὸ «μὴ ιστορικὸ» ἢ «ἡμιστορικὸ» ἔθνος ἦταν ἐπίσης ἓνα μικρὸ ἔθνος, καὶ αὐτὸ ἔφερε τοὺς ἐθνικιστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀντιμέτωπους μὲ ἓνα δίλημμα ποὺ πολὺ λίγοι συνειδητοποίησαν. Γιατὶ οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους» δέχονταν ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἐθνικὸ, ἀλλὰ καὶ «προοδευτικόν», δηλαδὴ ἱκανὸ νὰ ἀναπτύξει βιώσιμη οἰκονομία, τεχνολογία, κρατικὴ ὀργάνωση καὶ στρατιωτικὴ δύναμη, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι ἔπρεπε νὰ ἔχει τουλάχιστον μεσαῖο μέγεθος. Στὴν πραγματικότητά τὸ κράτος αὐτὸ προοριζόταν νὰ γίνῃ ἢ «φυσικὴ» μονάδα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης, φιλελεύθερης, προοδευτικῆς καὶ de facto ἀστυκῆς κοινωνίας. Ἡ «ἐνοποίηση» ἦταν ἐξίσου θεμελιώδης προϋπόθεσή του ὅσο ἡ «ἀνεξαρτησία», καὶ ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ιστορικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἐνοποίηση — ὅπως ὑπῆρχαν π.χ. γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία — ὁ σκοπὸς αὐτὸς διατυπωνόταν, ὅπου ἦταν ἐφικτό, ὡς πρόγραμμα. Δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξὴ ὅτι οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων θεώρησαν ποτὲ ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἔθνος, ἀλλὰ οἱ ἐθνικιστὲς ἰδεολόγοι ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα ὁραματίζονταν μιὰ «Ἰλλυρία» σχεδὸν ἐξίσου ἀνυπόστατη ὅσο αὐτὴ τοῦ Σαίξπηρ, ἓνα «γιουγκοσλαβικόν» κράτος ποὺ θὰ ἔνωσε Σέρβους, Κροάτες, Σλοβένους, Βοσνίους, Μακεδόνες καὶ ἄλλους λαοὺς,

οἱ ὁποῖοι ὡς καὶ σήμερα ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ γιουγκοσλαβικὸς ἐθνικισμὸς τοὺς συγκρούεται (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἐπιεικὴ ἔκφραση) μὲ τὰ αἰσθήματά τους ὡς Κροατῶν, Σλοβένων κ.λπ.

Ὁ πιὸ εὐγλωττος καὶ τυπικὸς ὑπέρμαχος τῆς «Εὐρώπης τῶν ἐθνότητων», ὁ Ἰωσήφ Ματσίνι (1805-1872), πρότεινε τὸ 1857 ἓνα χάρτη τῆς ἰδανικῆς, γι' αὐτόν, Εὐρώπης: ὁ τὸν ἀποτελοῦσαν μόνον ἔντεκα ἐνότητες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἰδέα του γιὰ τὰ «ἐθνικὰ κράτη» διέφερε πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Γούντρω Οὐίλσον, ποὺ στὰ 1919-20 πρωτοστάτησε, στὶς Βερσαλλίες, στὴ μοναδικὴ συστηματικὴ ἀναχάραξη τοῦ χάρτη τῆς Εὐρώπης σύμφωνα μὲ ἐθνικὰ κριτήρια. Τὴ δικὴ του Εὐρώπη τὴν ἀποτελοῦσαν εἴκοσι ἔξι ἢ (μαζὶ μὲ τὴν Ἰρλανδία) εἴκοσι ἑπτὰ κυρίαρχα κράτη καί, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήριά του, θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν σ' αὐτὰ λίγα ἀκόμα. Τί ἔπρεπε νὰ συμβεῖ μὲ τὰ μικρὰ ἔθνη; Ἐπρεπε σαφῶς νὰ ἐνσωματωθοῦν, μὲ ὁμοσπονδιακὴ ἢ ἄλλη μορφή, μὲ ἢ χωρὶς κάποια ἀκαθόριστη ἀκόμα αὐτονομία, στὰ βιώσιμα ἐθνικὰ κράτη, ἂν καὶ ὁ Ματσίνι δὲν φαινόταν νὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ πρότεινε νὰ ἐνωθεῖ ἢ Ἐλβετία μὲ τὴ Σαβοῖα, τὸ γερμανικὸ Τυρόλο, τὴν Καρινθία καὶ τὴ Σλοβενία δὲν δικαιούνταν νὰ κατηγορεῖ π.χ. τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ὅτι καταπατᾷ τὰ ἐθνικὰ δικαιώματα.

Τὸ ἀπλούστερο ἐπιχείρημα ὅσον ταῦτιζαν τὰ ἐθνικὰ κράτη μὲ τὴν πρόοδο ἦταν ὅτι οἱ μικροὶ καὶ καθυστερημένοι λαοὶ δὲν ἦταν «πραγματικὰ» ἔθνη, ἢ ὅτι ἡ πρόοδος θὰ τοὺς μετέτρεπε σὲ ἰδιόμορφα παρακλάδια τῶν «πραγματικῶν» ἐθνῶν, ἢ ἀκόμα καὶ ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε στὴν οὐσιαστικὴ ἐξαφάνισή τους, μὲ τὴν ἀφομοίωσή τους ἀπὸ κάποιον «Kulturvolk». Αὐτὴ ἡ προοπτικὴ δὲν φαινόταν ἐξωπραγματικὴ. Στὸ κάτω κάτω, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Μεκλεμβούργου ἀνῆκαν στὴ Γερμανία δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ μιλοῦν μιὰ διάλεκτο ποὺ ἔμοιαζε περισσότερο μὲ τὰ ὀλλανδικὰ παρά μὲ τὰ ἐπίσημα γερμανικὰ καὶ ποὺ κανένας Βαυαρὸς δὲν μπορούσε νὰ καταλάβει, ἐνῶ οἱ Σλάβοι τῆς Λουσατίας δέχονταν (καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ δέχονται) νὰ εἶναι ὑπήκοοι ἐνὸς γερμανικοῦ κράτους. Ἡ ιδιαίτερότητα τῶν Βρετόνων, τῶν Βάσκιων, τῶν Καταλανῶν καὶ τῶν Φλαμανδῶν τῆς Γαλλίας, γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε ὅσους μιλοῦσαν προβηγκιανὰ καὶ ὀξιτανικὰ, δὲν φαινόταν καθόλου ἀσύμβατη μὲ τὸ γαλλικὸ ἔθνος, στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν, ἐνῶ οἱ Ἀλσατοὶ ἀποτελοῦσαν πρόβλημα μόνον ἐπειδὴ ἓνα ἄλλο μεγάλο ἐ-

θνικό κράτος —ή Γερμανία— ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐθνικότητά τους. Ἐξάλλου, ὑπῆρχαν παραδείγματα μικρῶν γλωσσικῶν κοινοτήτων τῶν ὁποίων ἡ μορφωμένη ἐλίτ προσέβλεπε χωρὶς θλίψη στὴν ἐξαφάνιση τῆς γλώσσας τους. Ἐνα σωρὸ Οὐαλοὶ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχαν πάψει νὰ ἀντιστέκονται σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, καὶ μερικοὶ μάλιστα τὴ χαιρέτιζαν, θεωρώντας ὅτι θὰ διευκόλυνε τὴ διεξόδυση τῆς προόδου σὲ μιὰ καθυστερημένη περιοχὴ.

Ἦπῃρχε σὲ τέτοια ἐπιχειρήματα ἓνα ἔντονο στοιχεῖο ἀνισωτισμοῦ καὶ ἴσως ἓνα ἀκόμα ἐντονότερο στοιχεῖο δικολαβισμοῦ. Μερικὰ ἔθνη —τὰ μεγάλα, τὰ «προηγμένα», τὰ καθιερωμένα, στὰ ὁποῖα κάθε ἰδεολόγος κατέτασσε φυσικὰ καὶ τὸ δικό του— προορίζονταν ἀπὸ τὴν Ἱστορία νὰ ἐπικρατήσουν ἢ (ἂν ὁ ἰδεολόγος προτιμοῦσε τὴ δαρβινικὴ φρασεολογία) νὰ νικήσουν στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλα, ὄχι. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπλῶς ὡς συνωμοσία μερικῶν ἐθνῶν γιὰ νὰ καταπιέσουν τὰ ἄλλα, ἂν καὶ κανένας δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατηγορήσει τοὺς ἐκπροσώπους τῶν μὴ ἀναγνωρισμένων ἐθνῶν ἐπειδὴ ἔδιναν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Γιατὶ τὸ σχετικὸ ἐπιχειρήμα δὲν στρεφόταν μόνον ἐναντίον τῶν ἄλλοεθνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν τοπικῶν ἰδιωμάτων καὶ τῶν τοπικῶν παραδόσεων τοῦ ἴδιου ἔθνους, καὶ δὲν ἀποσκοποῦσε ἀναγκαῖα στὴν ἐξαφάνισή τους, ἀλλὰ στὴν ὑποβάθμισή τους ἀπὸ «γλώσσες» σὲ «διαλέκτους». Ὁ Καβὺρ δὲν ἀρνιόταν τὸ δικαίωμα τῶν κατοίκων τῆς Σαβοΐας νὰ μιλοῦν τὴ γλώσσα τους (ποὺ συγγένευε περισσότερο μὲ τὰ γαλλικὰ παρὰ μὲ τὰ ἰταλικὰ) σὲ μιὰ ἐνωμένη Ἱταλία: τὴ μιλοῦσε ὁ ἴδιος τὶς περισσότερες φορὲς ποὺ εἶχε νὰ κάνει μὲ ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις. Ἀπλῶς ἐπέμενε, αὐτὸς καὶ ἄλλοι ἰταλοὶ ἐθνικιστὲς, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μόνον μιὰ ἐπίσημη γλώσσα καὶ μέσο διδασκαλίας, τὰ ἰταλικὰ, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἔπρεπε νὰ βουλιάξουν ἢ νὰ ἐπιπλεύσουν ὅπως μπορούσαν. Σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο, οὔτε οἱ Σικελοὶ οὔτε οἱ Σάρδοι ἐπέμεναν ὅτι ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὲς ἐθνότητες ἔτσι, τὸ πρόβλημά τους μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ πολὺ πολὺ «τοπικισμός». Ἐνα τέτοιο πρόβλημα ἀποκοτοῦσε πολιτικὴ βαρῦτητα μόνον ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἓνας μικρὸς λαὸς διεκδικοῦσε τὸν ἐθνισμὸ του, ὅπως ἔκαναν οἱ Τσέχοι τὸ 1848, ὅταν οἱ ἐκπρόσωποὶ τους ἀπέρριψαν τὴν πρόσκληση τῶν γερμανῶν φιλελευθέρων νὰ συμμετάσχουν στὸ κοινοβούλιο τῆς Φραγκφούρτης. Οἱ Γερμανοὶ δὲν ἀρνοῦνταν ὅτι ὑπῆρχαν Τσέχοι. Δέχονταν ἀπλῶς, καὶ πολὺ σωστά, ὅτι

ὄλοι οἱ μορφωμένοι Τσέχοι διάβαζαν καὶ ἔγραφαν γερμανικὰ καὶ μοιράζονταν τὴν ἀνώτερη γερμανικὴ κουλτούρα· ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός ἐβγαζαν τὸ λανθασμένο συμπέρασμα ὅτι οἱ Τσέχοι ἦταν Γερμανοί. Τὸ ὅτι ἡ τσέχικη ἐλίτ μιλοῦσε ἐπίσης τσέχικα καὶ μοιραζόταν τὴν κουλτούρα τῶν ντόπιων λαϊκῶν στρωμάτων τοὺς φαινόταν πολιτικὰ ἀσήμαντο, ὅπως ἡ στάση τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ γενικὰ καὶ τῆς ἀγροτικῆς τάξης εἰδικότερα.

Ἀντιμετωπίζοντας, λοιπόν, τὶς ἐθνικὲς φιλοδοξίες τῶν μικρῶν λαῶν, οἱ ἰδεολόγοι τῆς «ἐθνικῆς Εὐρώπης» εἶχαν τρεῖς ἐπιλογές: μπορούσαν νὰ ἀρνηθοῦν ὀλωσδιόλου τὴ νομιμότητά τους ἢ καὶ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν λαῶν, νὰ τὶς ὑποβαθμίσουν σὲ κινήματα γιὰ τοπικὴ αὐτονομία καί, τέλος, νὰ τὶς δεχθοῦν ὡς ἀναντίρρητα, ἀλλὰ ἄλυτα προβλήματα. Οἱ Γερμανοὶ ἔτειναν πρὸς τὴν πρώτη ἐπιλογή προκειμένου γιὰ λαοὺς ὅπως οἱ Σλοβένοι· τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ Οὐγγροὶ γιὰ τοὺς Σλοβάκους.* Ὁ Καβὺρ καὶ ὁ Ματσίινη τηροῦσαν τὴ δεύτερη στάση ἀπέναντι στὸ ἰρλανδικὸ κίνημα. Τίποτα δὲν εἶναι περισσότερο παράδοξο ἀπὸ ὅσο ἡ ἀδυναμία τους νὰ ἐντάξουν στὸ ἐθνικιστικὸ σχῆμα τους τὸ μόνον ἐθνικὸ κίνημα γιὰ τὸν μαζικὸ χαρακτήρα τοῦ ὁποίου δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξει καμιά ἀμφιβολία. Οἱ πολιτικοὶ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων ἀναγκάστηκαν νὰ δεχτοῦν τὴν τρίτη ἀποψὴ προκειμένου γιὰ τοὺς Τσέχους, τῶν ὁποίων τὸ ἐθνικὸ κίνημα, ἂν καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἀπέβλεπε στὴν πλήρη ἀνεξαρτησία, δὲν μπορούσε πιά νὰ ἀγνοηθεῖ μετὰ τὸ 1848. Φυσικὰ, ὅποτε ἦταν δυνατὸ, δὲν ἔδιναν καμιά σημασία σὲ τέτοια κινήματα. Σχεδὸν κανένας ξένος δὲν ἔμπαινε στὸν κόπο νὰ ἐπισημάνει ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ καὶ καθιερωμένα «ἐθνικὰ» κράτη ἦταν στὴν πραγματικὴ πολυεθνικὰ (π.χ. ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία), γιατί οἱ Οὐαλοὶ, οἱ Σκοτσέζοι,

* Αὐτὴ ἡ στάση πρέπει νὰ ἀντιδιασταλεῖ ἀπὸ τὴ στάση τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ —τουλάχιστον στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε— δὲν ἀπέδιδαν ἰδιαίτερη σημασία στὸν ἐθνικισμὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἀντιμετώπιζαν ἐντελῶς πραγματιστικά. Γιὰ τὸν Μάρξ, ὁ οὐγγρικός καὶ ὁ πολωνικός ἐθνικισμὸς τὸ 1848 ἦταν κακοί, γιατί συμπαρατάσσονταν μὲ τὴν ἐπανάσταση, ἐνῶ ὁ τσέχικος καὶ ὁ κροατικός ἐθνικισμὸς ἦταν κακοί, γιατί ἀντικειμενικὰ ἦταν μὲ τὴν πλευρὰ τῆς ἀντεπανάστασης. Ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι τέτοιαι ἀπόψεις εἶχαν «μεγαλοεθνικιστικὴ» χροιά, πράγμα προφανὲς στὴν περίπτωση τῶν ἐξαιρετικὰ σαβινιστῶν γάλλων ἐπαναστατῶν (ἰδιαίτερα τῶν μπλανκιστῶν) καὶ ἀρκετὰ αἰσθητὸ ἀκόμα καὶ στὸν Ἐνγκελς.

οι Βρετόνοι, οι Καταλανοί κ.λπ. δὲν ἔθεταν διεθνὲς πρόβλημα καὶ (μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἐξαιρέση τῶν Καταλανῶν) δὲν ἀποτελοῦσαν σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν χωρῶν τους.

II

Ἐπῆρχε λοιπὸν μιὰ θεμελιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ κίνημα γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἐθνικῶν κρατῶν καὶ τὸν «ἐθνικισμὸ». Τὸ πρῶτο ἦταν ἓνα πρόγραμμα ποῦ ἀπέβλεπε σὲ ἓνα πολιτικὸ κατασκευάσμα βασι- σμένο, ὑποτίθεται, στὸν δεῦτερο. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ὄσους θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους «Γερμανοὺς» σὲ ὀρισμένα ζητήματα δὲν πίστευαν ὅτι αὐτὸ συνεπαγόταν ἓνα καὶ μοναδικὸ γερ- μανικὸ κράτος, ἓνα γερμανικὸ κράτος εἰδικοῦ τύπου, ποῦ νὰ ἀγκυλιό- ζει μάλιστα ὅλους τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ τὸν ποταμὸ Μάας στὰ δυτικὰ ὡς τὸν Μέμελ (Νιέμεν) στὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τοὺς πορθμοὺς τῆς Δα- νίας (τὸν Βέλτη) στὰ βόρεια ὡς τὸν ποταμὸ Ἀδίγη στὰ νότια, ὅπως ἔλεγε ὁ ἐθνικὸς ἕμνος. Ὁ Βίσμαρκ θὰ ἀρνιόταν ὅτι ἡ διαφωνία του μὲ αὐτὸ τὸ «μεγαλογερμανικὸ» πρόγραμμα ἔδειχνε ὅτι δὲν ἦταν Γερμα- νός, παρὰ ἀπλῶς πρῶτος Γιουίνκερ καὶ ὑπηρετῆς τοῦ κράτους. Ἦταν Γερμανός, ἀλλὰ ὄχι γερμανὸς ἐθνικιστῆς, πιθανότατα μάλιστα δὲν πίστευε ἀρχικὰ οὔτε καν σὲ ἓνα μικρότερο ἐνιαῖο γερμανικὸ κράτος, καὶ ἂς ἦταν ἐκεῖνος ποῦ ἔνωσε τὴ χώρα (ἀποκλείοντας τὰ ἐδάφη τῆς Αὐστρίας, ποῦ ἀνῆκαν κάποτε στὴν Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνοντας τὰ ἐδάφη ποῦ εἶχε ἀφαιρέσει ἡ Πρωσία ἀπὸ τὴν Πολωνία καὶ ποῦ ποτὲ δὲν ἀποτέλεσαν τμῆμα ἐκείνου τοῦ Ράιχ). Μιὰ ἀκραία περίπτωσις ἀπόκλισης ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ κράτος ἦταν ἡ Ἰταλία, ποῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνώθηκε ὑπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Σαβοΐας στὰ 1859-60, 1866 καὶ 1870. Μετὰ τὴ δύση τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἡ περιοχὴ ἀπὸ τίς Ἀλπεις ὡς τὴ Σικελία δὲν εἶχε ποτὲ ἐνιαῖα διοίκηση· ὁ Μέττερνιχ τὴν εἶχε χαρα- κτηρίσει, πολὺ σωστά, «ἀπλή γεωγραφικὴ ἔκφρασις». Ἐπολογίζεται ὅτι τὴ στιγμὴ τῆς ἐνοποίησης, τὸ 1860, μόνο 2,5% τῶν κατοίκων τῆς μιλοῦσαν πραγματικὰ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μιλοῦσαν ἰδιώματα τόσο διαφορετικὰ μεταξὺ τους, ὥστε οἱ Σικελοὶ νόμιζαν ὅτι οἱ δάσκαλοι ποῦ ἔστειλε στὰ μέρη τους τὸ ἰταλικὸ κράτος στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν Ἀγγλοὶ.⁷ Ὅσοι ἐκεί-

νὴ τὴν ἐποχὴ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους πάνω ἀπὸ ὅλα Ἰταλοὺς ἀντιπροσώπευαν πιθανότατα ἓνα κολὺ μεγαλύτερο ποσοστὸ, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι μιὰ σχετικὰ μικρὴ μειοψηφία. Δὲν εἶναι λοι- πὸν παράδοξο ποῦ ὁ Μάσιμο ντ' Ἀζέλιο (1792-1866) ἀναφώνησε τὸ 1860: «Φτιάξαμε τὴν Ἰταλία· τώρα πρέπει νὰ φτιάξουμε καὶ τοὺς Ἰταλοὺς».

Ὡστόσο, τὰ κινήματα ποῦ ἐξέφραζαν τὴν «ἐθνικὴ ἰδέα» αὐξάνον- ταν καὶ πολλαπλασιάζονταν, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ φύση καὶ τὸ πρό- γραμμά τους. Συχνά, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε κατὰ κανόνα, δὲν προπαγάν- διζαν αὐτὸ ποῦ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶχε γίνει ἡ τυπικὴ (καὶ ἀκραία) ἐκδοχὴ τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος, δηλαδὴ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει κάθε «λαὸς» ἓνα ἐντελῶς ἀνεξάρτητο, ἐδαφικὰ καὶ γλωσσικὰ ὁμοιογενές, ἐκκοσμικευμένο —καὶ πιθανῶς ἀβασίλευτο/κοινοβου- λευτικὸ— κράτος.* Ὅλα τους ὅμως ἐπιδίωκαν ὀρισμένες λίγο πολὺ φιλόδοξες πολιτικὲς ἀλλαγές, καὶ αὐτὸ ἦταν ποῦ τὰ ἔκανε «ἐθνικιστι- κά». Ἄς προσπαθήσουμε τώρα νὰ δοῦμε ποιὲς ἦταν αὐτὲς οἱ ἀλλα- γές, ἀποφεύγοντας τίς εὐκολες ἀναδρομικὲς κρίσεις, ἀλλὰ καὶ τὸν πειρασμὸ νὰ μπερδέσουμε τίς ἰδέες τῶν πιὸ θορυβωδῶν ἐθνικιστῶν ἡγετῶν μὲ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες πρέσβευαν στὴν πραγματικότητῃ οἱ ὀπαδοὶ τους.

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὴν οὐσιώδη διαφορὰ ἀνάμε- σα στὸν παλιὸ καὶ τὸν νέο ἐθνικισμὸ. Ὁ πρῶτος δὲν ἀφοροῦσε μόνο τὰ αἰστορικά ἔθνη ποῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα δικὸ τους κράτος, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα ποῦ εἶχαν ἀπὸ καιρὸ. Πόσο Βρετανοὶ αἰσθάνονταν οἱ Βρετα- νοὶ; Ὅχι πολὺ, παρόλο ποῦ σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο δὲν ὑπῆρχε, οὐσιαστι- κά, κανένα κίνημα γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς Οὐαλίας καὶ τῆς Σκο- τίας. Ἐπῆρχε ἀγγλικὸς ἐθνικισμὸς, ἀλλὰ δὲν τὸν συμπεριέζονταν τὰ μικρότερα ἔθνη τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἀγγλοὶ μετανάστες στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἦταν περὶ ἄνευ γιὰ τὴν ἐθνικότητά τους καὶ γι' αὐτὸ ἀπερ- θυμοὶ νὰ γίνουν ἀμερικανοὶ πολῖτες, ἐνῶ οἱ οὐαλοὶ καὶ οἱ σκοτσέζοι μετανάστες δὲν εἶχαν τέττοια φρονήματα. Εἴτε εἶχαν τὴ βρετανικὴ εἰ-

* Ὁ σιωνισμὸς, μὲ τίς ἀκρεῖες διεκδικήσεις του, τὸ δείχνει αὐτὸ καθαρά, γιὰτὶ ἐπιδίωκε νὰ καταλάβει μιὰ ἐδαφικὴ περιοχὴ, νὰ ἐπινοήσῃ μιὰ γλῶσσαν καὶ νὰ ἐκο- σμικεύσῃ τίς πολιτικὲς ἑθιμὲς ἑνὸς λαοῦ τοῦ ὁποῖο ἡ ἱστορικὴ ἐνότητα συνίστατο ἀποκλειστικὰ σὲ μιὰ κοινὴ θρησκεία.

τε την αμερικανική υπηκοότητα, μπορούσαν να παραμείνουν εξίσου περήφανοι που ήταν Ουαλοί ή Σκοτσέζοι, και γι' αυτό έγκλιματίζονταν εύκολα στη νέα τους πατρίδα. Πόσο Γάλλοι αισθάνονταν ακόμα και οι πολίτες του «grande nation»; Δεν το ξέρουμε, αλλά οι στατιστικές για τους ανυπότακτους στρατεύσιμους στις αρχές του αιώνα υπαινίσσονται ότι όρισμένες περιοχές της δυτικής και της νότιας Γαλλίας (για να μην αναφέρουμε την ειδική περίπτωση των Κορσικανών) θεωρούσαν την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία μάλλον δυσάρεστη άγγαραία παρά έθνικo καθήκον του γάλλου πολίτη. Οι Γερμανοί, όπως ξέρουμε, είχαν διάφορες απόψεις για το μέγεθος, το χαρακτήρα και τη δομή του μελλοντικού ενιαίου γερμανικού κράτους, αλλά πόσοι από αυτούς νοιάζονταν καθόλου για την ένοποίηση της Γερμανίας; Όλοι συμφωνούν ότι οι γερμανοί αγρότες δεν νοιάζονταν, ακόμα και στην επανάσταση του 1848, όταν το έθνικo ζήτημα δέσποζε στην πολιτική. Σ' αυτές τις χώρες ή ύπαρξη ενός μαζικού έθνικισμού και πατριωτισμού δεν μπορεί να άμφισβητηθεί, και το παράδειγμά τους φανερώνει πόσο άπερίσκεπτο είναι να θεωρούμε δεδομένη την καθολικότητα και ομοιογένεια του έθνικιστικού κινήματος.

Στά περισσότερα άλλα έθνη, ιδιαίτερα στα αναδυόμενα, μόνον ο μύθος και η προπαγάνδα θα θεωρούσαν αυτά τα στοιχεία δεδομένα στα μέσα του 19ου αιώνα. Τότε το «έθνικo» κίνημα έτεινε να γίνει πολιτικό, μετά τη συναισθηματική και λαογραφική φάση του, με την εμφάνιση πολυμελών ομάδων που είχαν στελέχη άφοσιωμένα στην «έθνικη ιδέα», εξέδιδαν έθνικα περιοδικά και βιβλία, ίδρυσαν έθνικες εταιρείες, προσπαθούσαν να καθιερώσουν εκπαιδευτικούς και μορφωτικούς θεσμούς, επιδίδονταν σε διάφορες πιο άμεσα πολιτικές δραστηριότητες. Αλλά σε γενικές γραμμές το κίνημα, σ' εκείνο το στάδιο, δεν είχε ακόμα σοβαρή υποστήριξη από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Η απήχρησή του περιοριζόταν κυρίως στα στρώματα που κατείχαν ένδιάμεση θέση ανάμεσα στην πλατιά μάζα και την τοπική μεγαλοαστική τάξη ή αριστοκρατία (αν υπήρχε), ιδιαίτερα στους μορφωμένους: δασκάλους, κατώτερους κληρικούς, μερικούς καταστηματαρχες και τεχνίτες των πόλεων, καθώς και όσους είχαν ταπεινή αγροτική καταγωγή, αλλά είχαν καταρθώσει, όσο ήταν δυνατό σε μια ιεραρχική κοινωνία, να αποκτήσουν κάποια περιωπή. Τέλος οι φοιτητές, σπουδαστές και μαθητές —κάποιων έθνοκεντρικών πανε-

πιστημίων, ιεροδιδασκαλείων και γυμνασίων— στελέχωναν αυτές τις ομάδες με μαχητικά μέλη. Φυσικά, στα «ιστορικά» έθνη, που σχεδόν δεν χρειάζονταν παρά την άρση της ξένης κυριαρχίας για να γίνουν κράτη, ή τοπική έλίτ —ή μικρή αριστοκρατία στην Ούγγαρία και την Πολωνία, οι μεσοαστοί γραφειοκράτες στη Νορβηγία— έδιναν στον έθνικισμό ένα άμεσότερο πολιτικό πλαίσιο και μερικές φορές μια ευρύτερη βάση (βλ. *Η έποχή των επαναστάσεων*, Κεφάλαιο Ζ'). Σε γενικές γραμμές, αυτή η φάση του έθνικισμού τελειώνει στη βόρεια, τη δυτική και την κεντρική Ευρώπη ανάμεσα στο 1848 και τη δεκαετία του 1860, αν και πολλοί από τους μικρότερους λαούς της Βαλτικής και του σλαβικού χώρου μόλις άρχιζαν να μπαίνουν σ' αυτήν.

Για προφανείς λόγους, τα πιο παραδοσιακά, καθυστερημένα ή φτωχά στρώματα ενός λαού ήταν τα τελευταία που συμμετείχαν σε τέτοια κινήματα: εργάτες, υπηρέτες και αγρότες άκολουθούσαν τα ίχνη της «μορφωμένης» έλίτ. Η φάση του μαζικού έθνικισμού, που έπομένως επηρεαζόταν κατά κανόνα από τις οργανώσεις των έθνικιστικών, φιλελεύθερων και δημοκρατικών μεσαίων τάξεων (έκτός από τις περιπτώσεις όπου υπήρχε ή αντίρροπη απήχρηση εργατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων), συμβάδιζε ως ένα βαθμό με την οικονομική και πολιτική εξέλιξη. Στα έδάφη των Τσέχων άρχισε με την επανάσταση του 1848, κάμφθηκε στο άπολυταρχικό κλίμα της δεκαετίας του 1850, αλλά αναζωπυρώθηκε θεαματικά με τη ραγδαία οικονομική πρόοδο της δεκαετίας του 1860, όταν και οι πολιτικές συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες. Η τσέχικη άστική τάξη είχε πια συσσωρεύσει άρκετόν πλούτο ώστε να μπορεί να ιδρύσει μια άποδοτική τσέχικη τράπεζα και τελικά να χρηματοδοτήσει δαπανηρά έργα, όπως το Έθνικo Θέατρο της Πράγας (που εγκαινιάστηκε το 1862). Πιο σημαντικό για το θέμα μας είναι το γεγονός ότι μαζικές πολιτιστικές οργανώσεις, όπως οι γυμναστικοί σύλλογοι Sokol (1862), κάλυπταν τώρα την ύπαιθρο, και οι πολιτικές έκδηλώσεις μετά τη ρύθμιση του 1867, από την όποια γεννήθηκε η Αυστροουγγαρία, έπαιρναν τη μορφή τεράστιων συλλαλητηρίων: στην περίοδο 1868-71 έγιναν περίπου 140 και υπολογίζεται ότι πήραν μέρος σ' αυτά 1,5 εκατομμύριο άνθρωποι.⁸ Άς σημειώσουμε, με την ευκαιρία, ότι αυτά τα συλλαλητήρια φανερώνουν τόσο την πρωτοτυπία όσο και τον πολιτισμικό «διεθνισμό» των μαζικών έθνικων κινήματων. Γιατί οι Τσέχοι,

καθώς δὲν εἶχαν δική τους λέξη γιὰ τέτοιες ἐκδηλώσεις, δανείστηκαν ἀρχικὰ τὸν ὄρο «meeting» ἀπὸ τὸ ἱρλανδικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσαν νὰ ἀντιγράψουν.* Πρὶν περάσει πολὺς καιρὸς ἐπινόησαν μιὰ ταιριαστὴ παραδοσιακὴ λέξη, ἀνατρέχοντας στοὺς Οὐσσίτες τοῦ 15ου αἰῶνα (ποὺ ἀποτελοῦσαν φυσικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν μαχητικὸ ἔθνικισμὸ τῶν Τσέχων): τὴ λέξη «tabor» τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ υἱοθετήσουν, μὲ τὴ σειρά τους, οἱ Κροάτες ἔθνικιστὲς γιὰ τὰ δικὰ τους συλλαλητήρια, παρόλο ποὺ οἱ Οὐσσίτες δὲν εἶχαν καμιὰ ἱστορικὴ σχέση μὲ τὴν Κροατία.

Αὐτὸ τὸ εἶδος μαζικοῦ ἔθνικισμοῦ ἦταν νεοπαγὲς καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἔθνικισμὸ τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ κινήματος, ποὺ εἶχε τὴ σφραγίδα τῆς ἐλίτ ἢ τῶν μεσαίων στρωμάτων. Ὑπῆρχε ὅμως ἀπὸ παλιὰ μιὰ ἄλλη μορφή μαζικοῦ ἔθνικισμοῦ: πιὸ παραδοσιακὴ, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἐπαναστατικὴ καὶ πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν τοπικὴ μεσαία τάξη, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ τελευταία δὲν εἶχε μεγάλη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ βαρῦτητα. Ἀλλὰ μπορούμε ἄραγε νὰ ἀποκαλέσουμε «ἔθνικιστικὲς» τὶς ἐξεγέρσεις τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ὀρεσίβιων ἐναντίον τῆς ξένης κυριαρχίας, ὅταν τὰ μόνα συνδετικὰ στοιχεῖα τους ἦταν ἡ ἐπίγνωση τῆς καταπίεσης, ἡ ξеноφοβία καὶ ἡ προσήλωση στὴν ἀρχαία παράδοση, τὴ γνήσια πίστη καὶ σὲ μιὰ ἀόριστη αἴσθηση ἔθνικῆς ταυτότητας; Μόνον ὅταν τύχαινε νὰ συνδέονται, γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, μὲ σύγχρονα ἔθνικὰ κινήματα. Ἐπιδέχεται ἀρκετὴ συζήτηση τὸ ἂν αὐτὴ ἡ προϋπόθεση ἴσχυε στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ὅπου τέτοιες ἐξεγέρσεις ἀποσύνθεσαν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα στὴ δεκαετία τοῦ 1870 (Βοσνία, Βουλγαρία): εἶναι ἀναμφισβήτητο, πάντως, ὅτι δημιούργησαν ἀνεξάρτητα κράτη (Ρουμανία, Βουλγαρία) ποὺ ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦταν ἔθνικὰ. Στὴν καλύτερη περίπτωση μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ «πρωτοεθνικισμό», ὅπως προκειμένου γιὰ τοὺς Ρουμάνους, ποὺ εἶχαν συνείδηση τῆς γλωσσικῆς διαφορᾶς τους ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς Σλάβους, Οὐγγρους καὶ Γερμανοὺς, ἢ γιὰ τοὺς Σλάβους, ποὺ εἶχαν μιὰ ὀρισμένη «σλαβικὴ» συνείδηση, τὴν ὁποία οἱ δια-

* Τὴ λέξη «meeting» τὴ δανείστηκαν ἐπίσης οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴσπανοὶ γιὰ τὰ μαζικὰ ἐργατικὰ συλλαλητήρια, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἐπηρέαστηκαν μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα.

νοούμενοι καὶ οἱ πολιτικοὶ προσπαθοῦσαν, στὴν περιόδὸ μας, νὰ μετεξελιξοῦν στὴν ἰδεολογία τοῦ πανσλαβισμού.* Ἀκόμα καὶ στὴ δική τους περίπτωσι, ὡστόσο, εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ δύναμη ποὺ ἔδινε τότε ὑπόστασι σ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογία ἦταν τὸ αἶσθημα ἀλληλεγγύης τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν μὲ τὴ μεγάλη ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία τῆς Ρωσίας.

Ὡστόσο, ὑπῆρχε ἓνα κίνημα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ ἦταν ἀναντίρρητα ἔθνικό: τὸ ἱρλανδικό. Ἡ Ἴρλανδικὴ Δημοκρατικὴ Ἀδελφότητα (οἱ Φένιοι) μὲ τὸ στρατιωτικὸ σκέλος τῆς, τὸν Ἴρλανδικὸ Δημοκρατικὸ Στρατό, ποὺ δρᾷ ὡς σήμερα, ἦταν κατευθεῖαν ἀπόγονος τῶν μυστικῶν ἐπαναστατικῶν ἀδελφοτήτων τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου καὶ ἡ μακροβιότερη ὀργάνωσι τοῦ εἶδους τῆς. Ἡ μαζικὴ ἀγροτικὴ ὑποστήριξι πρὸς τοὺς ἔθνικιστὲς πολιτικοὺς δὲν ἦταν καθαυτὴ καινούριον φαινόμενο, γιὰτὶ στὴν Ἴρλανδία ὁ συνδυασμὸς ξενικῆς κατοχῆς, φτώχειας, καταπίεσις καὶ μιᾶς κατὰ τὸ πλεῖστο ἀγγλικῆς/προτεσταντικῆς τάξης γαιοκτημόνων ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν ἱρλανδικὴ/καθολικὴ ἀγροτικὴ κινήσει ποιοῦσε ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ἀπολιτικὰ ἄτομα. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα οἱ ἡγέτες αὐτῶν τῶν μαζικῶν κινήσεων ἀνήκαν στὴν (εὐάριθμη) ἱρλανδικὴ μεσαία τάξη, καὶ ἡ ἐπιδιώξι τους —ποὺ τὴν ὑπέθαλπε ἡ μόνη ἀποτελεσματικὴ ἔθνικὴ ὀργάνωσι, ἡ Ἐκκλησία— ἦταν ἓνας μετριοπαθὲς συμβιβασμὸς μὲ τοὺς Ἀγγλους. Ἡ καινοτομία τῶν Φενίων, ποὺ πρωτοεμφανίστηκαν μὲ αὐτὴ τὴ μορφή στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἦταν ὅτι δὲν εἶχαν καμιὰ ἐξάρτησι ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς τῆς μεσαίας τάξης, ὅτι ἡ δύναμή τους προερχόταν ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες —ἀκόμα καὶ ἀπὸ τμήματα τῆς ἀγροτικῆς, παρὰ τὴν ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας— καὶ ὅτι ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ πρόβαλαν ἓνα πρόγραμμα πλή-

* Ὁ πανσλαβισμὸς εἶχε ἀπήχησι τόσο στοὺς συντηρητικοὺς πολιτικοὺς τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, στοὺς ὁποίους ὑποσχόταν ἐπέκτασι τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς, ὅσο καὶ στοὺς πολιτικοὺς τῶν μικρότερων σλαβικῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, στοὺς ὁποίους προσέφερε ἓναν ἰσχυρὸ σύμμαχον καὶ ἴσως ἐπίσης, πιὸ ἀόριστα, τὴν ἐλπίδα νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα μεγάλο βίωσιμον ἔθνος, ἀντὶ γιὰ ἓνα σύμφωνον ἀπὸ πολλὰ καί, ὅπως ἔδειχναν τὰ πράγματα, θνησιγενὲ ἔθνη. (Τὸν ἐπαναστατικὸ καὶ δημοκρατικὸ πανσλαβισμό τοῦ ἀναρχικοῦ Μπακουίν μπορούμε νὰ τὸν παραλείψουμε ὡς οὐτοπικό.) Γι' αὐτὸ ἀντιμετωπίστηκε πολὺ ἐχθρικὰ ἀπὸ τὴν Ἀριστερά, ποὺ ἔβλεπε στὴ Ρωσία τὸ κύριον προπύργιον τῆς διεθνούς ἀντίδρασις.

Digitize by 10uk1s

ρους ανεξαρτησίας από την 'Αγγλία, διακηρύσσοντας μάλιστα ότι αυτή ή ανεξαρτησία έπρεπε να έπιτευχθεί με ένοπλη εξέγερση. Παρά την όνομασία τους, που αναγόταν στην ήρωική μυθολογία της αρχαίας 'Ιρλανδίας, ή ιδεολογία τους δεν ήταν καθόλου παραδοσιακή, αν και ό άθρησκος, αν όχι αντικληρικός, έθνικισμός τους δεν μπορεί να κρύψει τó γεγονός ότι για τή μεγάλη μάζα των 'Ιρλανδών που τούς υποστήριζαν τó κριτήριο τής έθνικότητας ήταν (και εξακολουθεί να είναι) ή καθολική πίστη. 'Η όλόψυχη άφοσίωσή τους στη δημιουργία μιās 'Ιρλανδικής Δημοκρατίας με μέσο τήν ένοπλη πάλη αντικαθιστούσε ένα κοινωνικό και οικονομικό πρόγραμμα, ακόμα και ένα πρόγραμμα έσωτερικής πολιτικής, και ό ήρωικός θρύλος των αδάμαστων όπλοφόρων και μαρτύρων ήταν και εξακολουθεί να είναι τόσο έντονος, ώστε είχε ανασταλτική επίδραση σε όσους ήθελαν να διατυπώσουν ένα τέτοιο πρόγραμμα. Αυτό είναι ή «ρεπουμπλικανική παράδοση», που έπιζει στη δεκαετία του 1970 και αναζωπυρώθηκε με τόν εμφύλιο πόλεμο στο 'Αλστερ με τόν «Προσωρινό» IRA. 'Η προθυμία των Φενίων να συμμαχήσουν με τούς σοσιαλιστές επαναστάτες, και των τελευταίων να αναγνωρίσουν τόν επαναστατικό χαρακτήρα του φενισμού δεν πρέπει να μάς παρασύρει σε ψευδαισθήσεις σχετικά με αυτή τήν έλλειψη προγράμματος.*

'Από τήν άλλη μεριά, όμως, δεν πρέπει να υποτιμήσουμε τήν καινοτομία και τήν ιστορική σημασία ενός κινήματος του όποιου ή χρηματική υποστήριξη προερχόταν από τις μάζες των 'Ιρλανδών μεταναστών εργατών, ξενιτεμένων στις 'Ηνωμένες Πολιτείες εξαιτίας τής πείνας και του μίσους τους για τήν 'Αγγλία: ενός κινήματος που στρατολογοϋσε 'Ιρλανδούς προλετάριους στην 'Αμερική και τήν 'Αγγλία — στο χώρο που αποτελεί σήμερα τήν 'Ιρλανδική Δημοκρατία — και νεαρούς άγρότες ή εργάτες γής στα πατροπαράδοτα προπύργια τής 'Ιρλανδικής «άγροτικής τρομοκρατίας» ενός κινήματος, τέλος, του όποιου τά στελέχη προέρχονταν από τέτοια στρώματα ή ήταν κατώτεροι «χαρτογιακάδες» των πόλεων, και του όποιου οι ήγέτες αφιέρωναν τή ζωή τους στην επανάσταση. Τό κίνημα των Φενίων προαναγγέλλει τά επαναστατικά έθνικά κινήματα των υπανάπτυκτων χωρών στον

* 'Ο Μάρξ τούς υποστήριζε έντονα και άλληλογραφοϋσε με ήγέτες του κινήματος.

20ό αιώνα. Του έλειπε ό πυρήνας μιās σοσιαλιστικής εργατικής όργάνωσης ή ίσως ή έμπνευση μιās σοσιαλιστικής ιδεολογίας, που στον αιώνα μας έμελλε να κάνει τó συνδυασμό έθνικης άπελευθέρωσης και κοινωνικού μετασχηματισμού τρομακτική δύναμη. Στην 'Ιρλανδία δεν υπήρχε σοσιαλισμός, και πολύ περισσότερο σοσιαλιστική όργάνωση, και όσοι Φένιοι ήταν επίσης κοινωνικοί επαναστάτες, με έπιφανέστερο παράδειγμα τόν Μάικλ Ντάβιτ (1846-1906), κτόρθωσαν άπλως να καταδείξουν, με τόν 'Αγροτικό Σύνδεσμο (*Land League*), τή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στον μαζικό έθνικισμό και τή μαζική δυσρέσκεια των άγροτικών στρωμάτων: αλλά ακόμα και αυτό συνέβη μετά τó τέλος τής περιόδου που εξετάζουμε, στη διάρκεια τής μεγάλης 'Αγροτικής 'Υφεσης που έκδηλώθηκε στα τέλη τής δεκαετίας του 1870 και στη δεκαετία του 1880. 'Ο φενισμός ήταν μαζικός έθνικισμός στην έποχή του θριάμβου του φιλελευθερισμού. Δεν μπορούσε να κάνει πολύ περισσότερα από τó να άπορρίψει τήν 'Αγγλία και να διεκδικήσει με επαναστατικά μέσα τήν πλήρη ανεξαρτησία ενός καταπιεσμένου λαού, έλπίζοντας ότι έτσι θα λύνονταν κατά κάποιον τρόπο όλα τά προβλήματα τής φτώχειας και τής έκμετάλλευσης. 'Αλλά ακόμα και στην έπίδιωξη αυτού του περιορισμένου στόχου δεν είχε μεγάλη άποτελεσματικότητα, γιατί, παρά τήν άπαρνηση και τόν ήρωισμό των Φενίων, οι σκόρπιες εξεγέρσεις τους (1867) και έπιδρομές (π.χ. στον Καναδά από τις 'Ηνωμένες Πολιτείες) χαρακτηρίζονταν από προχειρότητα, και οι αίφνιδιαστικές ενέργειές τους μπορεί να ήταν έντυπωσιακές, αλλά, όπως συμβαίνει συνήθως με τέτοια έγχειρήματα, άποκτοϋσαν μόνο προσωρινή δημοσιότητα: μερικές φορές μάλιστα αυτή ή όημοσιότητα μάλλον τούς έβλαπτε παρά τούς όφελοϋσε. Δημιούργησαν τή δύναμη που έμελλε να χαρίσει τήν ανεξαρτησία στο μεγαλύτερο τμήμα τής καθολικής 'Ιρλανδίας, αλλά, καθώς δεν δημιούργησαν τίποτα άλλο, άφησαν τó μέλλον αυτής τής 'Ιρλανδίας στους μετριοπαθείς τής μεσαίας τάξης, στους πλούσιους άγρότες και στους έμπόρους των μικρών πόλεων, που έπρόκειτο να τούς κληρονομήσουν σε μιιά μικρή άγροτική χώρα.

"Αν και ή περίπτωση τής 'Ιρλανδίας ήταν μοναδική, δεν μπορούμε να άρνηθοϋμε ότι στην περίοδο που εξετάζουμε ό έθνικισμός γινόταν όλο και μαζικότερη δύναμη, τουλάχιστον στις χώρες που είχαν λευκό πληθυσμό. Μολονότι τó Κομμουνιστικό μανιφέστο δεν άεροβατοϋσε

τόσο όσο υποθέτουν πολλοί, όταν διακήρυσσε ότι «οί εργάτες δεν έχουν πατρίδα», ο εθνικισμός διαδιδόταν στην εργατική τάξη παράλληλα με την πολιτική συνείδηση, αν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστον επειδή η ίδια η παράδοση της επανάστασης ήταν εθνική (όπως στη Γαλλία) και επειδή οι ηγέτες και οι ιδεολόγοι των νεότευκτων εργατικών κινημάτων είχαν αναμειχθεί βαθιά στο εθνικό ζήτημα (όπως συνέβη σχεδόν παντού το 1848). Στην πράξη, η εναλλακτική πρόταση στην «εθνική» πολιτική συνείδηση δεν ήταν ο «εργατικός διεθνισμός», αλλά μια υποτυπώδης πολιτική συνείδηση, που εξακολουθούσε να λειτουργεί σε κλίμακα πολύ μικρότερη από εκείνη του εθνικού κράτους ή άσχετη με αυτήν. Οι άριστεροι που έκαναν σαφή επιλογή ανάμεσα σε εθνικά και υπερεθνικά ιδεώδη, όπως η υπόθεση του διεθνούς προλεταριάτου, ήταν λίγοι. Ο «διεθνισμός» της Άριστερας σήμαινε στην πράξη αλληλεγγύη και υποστήριξη σ' εκείνους που αγωνίζονταν για το ίδιο ιδανικό σε άλλα έθνη και, στην περίπτωση των πολιτικών προσφύγων, την προθυμία τους να συμμετάσχουν στον αγώνα όπου και αν βρίσκονταν. Άλλά, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα του Γαριβάλδη, του Κλουζερέ της παρισινής Κομούνας (ο οποίος βοήθησε τους Φένιους στην Αμερική) και πολλών πολωνών αγωνιστών, αυτό δεν ήταν ασυμβίβαστο με έναν ένθερμο εθνικισμό.

Ο «διεθνισμός» μπορούσε επίσης να σημαίνει την άρνηση του «εθνικού συμφέροντος», όπως το όριζαν οι κυβερνήσεις και διάφοροι άλλοι. Ωστόσο, οι γερμανοί και οι γάλλοι σοσιαλιστές που το 1870 διαμαρτυρήθηκαν από κοινού για τον «άδελφοκτόνο» Γαλλοπρωσικό Πόλεμο δεν άδιαφορούσαν για τον εθνικισμό, όπως τον έβλεπαν εκείνοι. Η παρισινή Κομούνα άντλούσε δύναμη τόσο από τον ιακωβίνικο πατριωτισμό των Παριζιάνων όσο και από τα συνθήματα για κοινωνική χειραφέτηση, ενώ οι Γερμανοί μαρξιστές σοσιαλδημοκράτες του Λίμπκνεχτ και του Μπέμπελ άντλούσαν ένα μεγάλο μέρος της δικής τους δύναμης από το γεγονός ότι έκαναν έκκληση στον ριζοσπαστικό δημοκρατικό εθνικισμό του 1848, αποχρούοντας την πρωσική έκδοση του εθνικού προγράμματος. Εκείνο που αντιπαθούσαν οι γερμανοί εργάτες ήταν η αντίδραση και όχι ο γερμανικός πατριωτισμός και μια από τις πιο απaráδεκτες ενέργειες της αντίδρασης ήταν ότι αποκαλούσε τους σοσιαλδημοκράτες «waterlandlose Gesellen» (άπατριδες, άρνησιπάτριδες), δηλαδή τους αρνιόταν το δικαίωμα να είναι,

εκτός από εργάτες, και καλοί Γερμανοί. Και, φυσικά, ήταν σχεδόν αδύνατο να μην έχει η πολιτική συνείδηση εθνικιστική χροιά. Το προλεταριάτο, όπως και η αστική τάξη, υπήρχε μόνο θεωρητικά ως διεθνής οντότητα. Στην πραγματικότητα ήταν ένα άθροισμα από ομάδες που όριζονταν από το εθνικό κράτος τους ή από την εθνική/γλωσσική ιδιαιτερότητά τους: Βρετανοί, Γάλλοι ή, στα πολυεθνικά κράτη, Γερμανοί, Ουγγροί, Σλάβοι. Και, αφού η ιδεολογία εκείνων που θέσπιζαν τους θεσμούς και κρατούσαν τα ήνία στην κοινωνία των πολιτών θεωρούσε ότι «κράτος» και «έθνος» ταυτίζονταν, η κρατική πολιτική συνεπαγόταν εθνική πολιτική.

III

Ωστόσο, όσο έντονα και αν ήταν τα εθνικά αισθήματα και (καθώς τα έθνη γίνονταν κράτη ή αντίστροφα) φρονήματα, το «έθνος» δεν δημιουργήθηκε αυτόματα, αλλά ήταν ένα τεχνητό κατασκευάσμα. Δεν αποτελούσε απλώς ιστορική καινοτομία, μολονότι ενσάρκωνε τα γνωρίσματα που είχαν ή νόμιζαν ότι είχαν κοινά τα μέλη μερικών παμπάλαιων ανθρώπινων κοινοτήτων έναντι των «ξένων». Στην πραγματικότητα έπρεπε να κατασκευαστεί. Από εδώ απορρέει η κρίσιμη σημασία των θεσμών που μπορούσαν να επιβάλουν την εθνική ομοιομορφία, δηλαδή κυρίως του θεσμού του κράτους και ειδικότερα της κρατικής εκπαίδευσης, της επαγγελματικής απασχόλησης στον κρατικό μηχανισμό και (στις χώρες που καθιέρωσαν την υποχρεωτική στρατεύση) της στρατιωτικής θητείας.* Το εκπαιδευτικό σύστημα των ανεπτυγμένων χωρών γνώρισε μεγάλη διάδοση αυτή την περίοδο, και μάλιστα σε όλες τις βαθμίδες. Ο αριθμός των φοιτητών πανεπιστημίου έμεινε πολύ μικρός, με τα σημερινά κριτήρια. Αν παραλείψουμε τους φοιτητές που σπούδαζαν θεολογία, η Γερμανία είχε το προβάδισμα στο τέλος της δεκαετίας του 1870, με σχεδόν δεκαεπτά χιλιάδες φοιτητές. Ακολουθούσαν με μεγάλη απόσταση η Ιταλία και η Γαλλία, με έννεα ως δέκα χιλιάδες καθεμιά, και η Αυστρία με οκτώ χιλιάδες περίπου.⁹ Το ποσοστό της φοίτησης σε πανεπιστήμια

* Η υποχρεωτική θητεία ίσχυε στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία, το Βέλγιο και την Αυστροουγγαρία.

γνώρισε αξιόλογη αύξηση μόνον εκεί όπου άσκήθηκε πίεση από τον έθνικισμό, αλλά και στις Ήνωμένες Πολιτείες, όπου οι θεσμοί τής ανώτερης παιδείας πολλαπλασιάζονταν.* Ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση άναπτύχθηκε παράλληλα με τις μεσαίες τάξεις, άν και οι θεσμοί τής εξακολουθήσαν να άντανακλούν τὸ πνεῦμα μιᾶς έλίτ (άλλωστε προορίζονταν να έξυπηρετήσουν τὴ μεγαλοαστική τάξη): έξαιρέση άποτελοῦσαν και πάλι οι Ήνωμένες Πολιτείες, όπου άρχισε τὴ θριαμβευτική σταδιοδρομία του τὸ δημόσιο («high school», ένας θεσμός με δημοκρατικό χαρακτήρα. (Τὸ 1850 ὑπῆρχαν μόνον έκατὸ τέτοια ιδρύματα σὲ ὅλοκληρο τὸ έθνος.) Στὴ Γαλλία, ἡ ἀναλογία φοίτησης στὴ δευτεροβάθμια εκπαίδευση αύξήθηκε ἀπὸ 1 πρὸς 35 (τὸ 1842) σὲ 1 πρὸς 20 (τὸ 1864): αλλά οι άπόφοιτοι —στὴν περίοδο 1860-65 ἦταν περίπου πεντέμισι χιλιάδες τὸ χρόνο, κατὰ μέσον ὄρο— άποτελοῦσαν μόνον τὸ 1 πρὸς 55 ἢ τὸ 1 πρὸς 60 τῆς αντίστοιχης κλάσης στρατευσίμων, άν και αὐτὴ ἡ ἀναλογία σήμαινε βελτίωση σὲ σύγκριση με τὴ δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν ἦταν μόνον 1 πρὸς 93.¹⁰ Οι περισσότερες χῶρες βρίσκονταν κάπου ανάμεσα στὶς έντελῶς «προεκπαιδευτικὲς» ἢ τὶς έντελῶς περιοριστικὲς χῶρες, ὅπως ἡ Βρετανία, ὅπου 25.000 άγόρια φοιτοῦσαν σὲ 225 καθαρὰ ιδιωτικὰ ιδρύματα, πὸν καταχρηστικὰ ὀνομάζονταν «δημόσια σχολεῖα», και τοὺς διψασμένους γιὰ μάθηση Γερμανούς, στὰ «Γυμνάσια» τῶν ὀποίων φοιτοῦσαν τὴ δεκαετία τοῦ 1880 γύρω στοὺς 250.000 μαθητές.

Ἄλλά ἡ μεγαλύτερη πρόοδος σημειώθηκε στὴν πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τῆς ὀποίας ὁ σκοπός, ὅπως παραδέχονταν ὅλοι, δὲν ἦταν μόνον νὰ διδάσκει γραφή και τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἀριθμητικῆς, αλλά, ἴσως ἔκτοτε περισσότερο, νὰ ἐπιβάλλει στοὺς μαθητὲς τὶς ἀξίες τῆς κοινωνίας (ἠθική, πατριωτισμός κτλ.). Αὐτὸς ὁ τομέας τῆς εκπαίδευσης εἶχε παραμεληθεῖ ὡς τότε ἀπὸ τὸ κοσμικὸ κράτος, και ἡ ἀνάπτυξή του συνδεόταν στενὰ με τὴν εἴσοδο τῶν μαζῶν στὴν πολιτική, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ καθιέρωση τῆς κρατικῆς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στὴ Βρετανία τρία χρόνια μετὰ τὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πρά-

* Ἀπὸ τὰ δεκαοκτῶ νέα πανεπιστήμια πὸν ιδρύθηκαν μετὰξὺ 1849 και 1875, τὰ έννέα βρίσκονταν στὸν έξευρωπαϊκὸ χῶρο (πέντε στὶς ΗΠΑ, δύο στὴν Αὔστραλία, ἀπὸ ένα στὸ Ἀλγέρι και στὸ Τόκιο), πέντε στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη (Ἰάσιο, Βουκουρέστι, Ὄδησσός, Ζάγκρεμπ και Τσέρνοβιτς). Δύο πολὺ ταπεινὰ ιδρύματα ἄνοιξαν στὴ Βρετανία.

ξη τοῦ 1867 και ἡ τεράστια έξάπλωση τοῦ συστήματος τὴν πρώτη δεκαετία τῆς Τρίτης Δημοκρατίας στὴ Γαλλία. Ἡ πρόοδος ἦταν πράγματι θεαματική: ανάμεσα στὸ 1840 και τὴ δεκαετία τοῦ 1880 ὁ πληθυσμός τῆς Γαλλίας αύξήθηκε κατὰ 33%, αλλά ὁ ἀριθμός τῶν νεαρῶν Γάλλων πὸν φοιτοῦσαν στὸ σχολεῖο κατὰ 145%. Ἄκόμα και στὴν Πρωσία, πὸν εἶχε καλὸ δίκτυο σχολείων, ὁ ἀριθμός τῶν δημοτικῶν σχολείων αύξήθηκε κατὰ περισσότερο ἀπὸ 50% ανάμεσα στὸ 1843 και τὸ 1871. Ἄλλά ἡ έντυπωσιακότερη αύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν στὴν περίοδο πὸν έξεταζουμε παρατηρήθηκε στὴν Ἰταλία: 460%, πράγμα πὸν δὲν ὀφειλόταν ἀπλῶς στὴν εκπαιδευτικὴ καθυστέρηση αὐτῆς τῆς χῶρας. Στὰ δεκαπέντε πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ένοποίηση ὁ ἀριθμός τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ διπλασιάστηκε.

Πράγματι, γιὰ τὰ νεότευκτα έθνικὰ κράτη αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ εἶχαν ζωτικὴ σημασία, γιατί μόνον με τὴ βοήθειά τους ἡ «έθνικὴ γλώσσα» (πὸν κατὰ κανόνα εἶχε διαμορφωθεῖ νωρίτερα χάρη σὲ ιδιωτικὲς προσπάθειες) μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἡ γραπτὴ και καθομιλουμένη γλώσσα τοῦ λαοῦ, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένους τομεῖς.* Ἀπὸ ἐδῶ άπορρέει, ἐπίσης, ἡ ζωτικὴ σημασία πὸν εἶχε γιὰ τὰ μαχόμενα έθνικὰ κινήματα ὁ ἀγώνας τους νὰ κατακτήσουν τὴν «πολιτισμικὴ αὐτονομία», δηλαδή νὰ ἐλέγξουν τοὺς σχετικὸς κρατικὸς θεσμούς, π.χ. νὰ κατοχυρῶσουν τὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας τους στὸ σχολεῖο και τὴ χρῆση τῆς στὴ διοίκηση. Τὸ ζήτημα δὲν άφοροῦσε τοὺς ἀγράμματος, πὸν ἔτσι κι ἄλλιῶς μάθαιναν τὴ διάλεκτό τους ἀπὸ τὶς μητέρες τους, οὔτε τὶς μειονότητες πὸν άφομοῖονταν μαζικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γλώσσα τῆς ἀρχουσας τάξης. Οι Ἑβραῖοι τῆς Εὐρώπης ἀρκοῦνταν νὰ κρατήσουν τὶς τοπικὲς γλώσσες τους —τὰ γίντις, πὸν εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ γερμανικὰ, και τὰ λαντίνο, πὸν προέρχονταν ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ ἰσπανικὰ— ὡς «Mame-Loschen» (μητρικὴ γλώσσα) γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν μετὰξὺ τους, ἐνῶ με τοὺς ἀλλόθρησκους ἐπικοινωνοῦσαν στὸ ἰδίωμα πὸν άποκοῦσε ἡ περίσταση και, άν γίνονταν ἄστοι, ἐγκατέλειπαν τὴν παλιὰ γλώσσα τους γιὰ χάρη τῆς γλώσσας πὸν μιλοῦσε ἡ ἀριστοκρατία και ἡ μεσαία τάξη: ἀγγλικὰ, γαλλικὰ,

* Τὸ «μέσα μιλιτῆς ἐνημέρωσης» —δηλαδή, ὁ ἑαίνο τὸ στάδιο, ὁ Τύπος— μποροῦσε νὰ ἐπιμετῆσουν αὐτὸ τὸν χαρακτήρα μόνον άν ὑπῆρχε ἕνα μαζικὸ ἐγγράμματο κοινὸ, πὸν διάβαζε τὴν πρότυπη γλώσσα.

πολωνικά, ρωσικά, ούγγρικά, προπαντός όμως γερμανικά.* 'Αλλά σ' εκείνη τή φάση οί 'Εβραίοι δέν ήταν έθνικιστές και ή άδυναμία τους νά δώσουν σημασία σέ μιá «έθνική» γλώσσα, καθώς και ή άδυναμία τους νά αποκτήσουν έθνική επικράτεια, έκαναν πολλούς νά άμφιβάλλουν άν μπορούσαν νά γίνουν «έθνος». 'Από τήν άλλη μεριά, όμως, τó ζήτημα είχε καίρια σημασία για τή μεσαία τάξη και τίς μορφωμένες έλίτ πού άναδύονταν από καθυστερημένους ή ύποπρονομιούχους λαούς. Αυτά ειδικά τά στρώματα δυσφορούσαν για τήν προνομιακή πρόσβαση πού είχαν σέ θέσεις ζωτικής σημασίας και κοινωνικής περσιπής όσοι μιλούσαν τήν «επίσημη» γλώσσα: έστω και άν (όπως συνέβαινε μέ τούς Τσέχους) ή άναγκαστική διγλωσσία τους άποτελοΰσε πλεονέκτημα για τή σταδιοδρομία τους, άπέναντι στους μονόγλωσσους Γερμανούς τής Βοημίας. Γιατί τάχα έπρεπε ένας Κροάτης νά μάθει Ιταλικά, τή γλώσσα μιáς μικρής μειοψηφίας, άν ήθελε νά γίνει άξιωματικός στο άυστριακό ναυτικό;

'Όστόσο, καθώς σχηματίζονταν έθνικά κράτη, καθώς πολλαπλασιάζονταν οί θέσεις στο δημόσιο και τά επαγγέλματα του «προοδευτικού πολιτισμοΰ», καθώς ή σχολική εκπαίδευση γενικευόταν, προπαντός όμως καθώς ή άστυφιλία εξάστιζε άγροτικούς λαούς, αυτή ή δυσφορία έβρισκε όλο και πλατύτερη άπήχηση. Γιατί τά σχολεία και οί άλλοι εκπαιδευτικοί θεσμοί, επιβάλλοντας μία όρισμένη γλώσσα στην εκπαίδευση, επέβαλλαν επίσης μία όρισμένη κουλτούρα, μία όρισμένη έθνικότητα. Σε περιοχές μέ όμοιογενή πληθυσμό αυτό δέν είχε σημασία: τó άυστριακό σύνταγμα του 1867 επέτρεπε νά γίνεται ή στοιχειώδης εκπαίδευση στη «γλώσσα τής χώρας». 'Αλλά γιατί άραγε οί Σλοβένοι ή οί Τσέχοι, όταν έρχονταν νά εγκατασταθοΰν σέ πόλεις πού ως τότε ήταν γερμανικές, έπρεπε νά γίνουν Γερμανοί για νά μάθουν γράμματα; Διεκδικούσαν λοιπόν τó δικαίωμα νά έχουν δικά τους σχολεία, έστω και άν άποτελοΰσαν μειοψηφία. Και γιατί άραγε οί Τσέχοι και οί Σλοβένοι τής Πράγας ή τής Λιουμπλιάνας (Λάιμπαχ), ενώ είχαν περιορίσει τούς Γερμανούς από πλειοψηφία σέ μειοψηφία, νά άντικρίζουν όνόματα δρόμων και δημοτικές διατάξεις

* Στά μέσα του αιώνα άρχισε νά αναπτύσσεται μιá κίνηση για τήν εξέλιξη τών γίντις, άργότερα και τών λαντίνο, σέ τυποποιημένες γραπτές γλώσσες. Αυτή τήν κίνηση θά τήν ύποστήριζαν άργότερα τά έβραϊκά επαναστατικά (μαρξιστικά) κινήματα, όχι όμως ό έβραϊκός έθνικισμός (σιωνισμός).

σέ μιá ξένη γλώσσα; 'Η πολιτική του άυστριακού τμήματος τής αυτοκρατορίας τών 'Αψβούργων ήταν τόσο περίπλοκη, ώστε ή κυβέρνηση ήταν άναγκασμένη νά σκέφτεται πολυεθνικά. 'Αλλά τί θά συνέβαινε άν άλλες κυβερνήσεις χρησιμοποιοΰσαν τή σχολική παιδεία, δηλαδή τó ισχυρότερο όπλο για τή διαμόρφωση τών έθνών, στα όποία ισχυρίζονταν ότι βασιζόνταν, για νά εκμαγιαρίσουν, νά εκγερμανίσουν ή νά έξιταλίσουν συστηματικά τόν πληθυσμό; Τó παράδοξο του έθνικισμού ήταν ότι, σχηματίζοντας τó έθνος, δημιουργούσε αυτόματα τόν αντίρροπο έθνικισμό εκείνων τούς όποιους έξανάγκαζε νά διαλέξουν άνάμεσα στην άφομοίωση και τήν κατωτερότητα.

'Η έποχή του φιλελευθερισμοΰ δέν συνέλαβε αυτό τó παράδοξο στοιχείο. Δέν καταλάβαινε μάλιστα ούτε τήν 'ΐδια τήν «άρχη τής έθνότητας», τήν όποία επιδοκίμαζε, θεωρούσε ότι ένσάρκωνε, και σέ όρισμένες εϋνοϊκές περιπτώσεις ύποστήριζε ένεργά. 'Αναμφισβήτητα οί παρατηρητές εκείνων τών χρόνων είχαν δικίο νά ύποθέτουν ή νά προϋποθέτουν ότι τά έθνη και ό έθνικισμός ήταν άκόμα σέ μεγάλο βαθμό άδιαμόρφωτα και εϋπλαστα. Τó άμερικανικό έθνος, για παράδειγμα, βασιζόταν στην παραδοχή ότι πολλά έκατομμύρια Εϋρωπαίων, μεταναστεύοντας πέρα από τόν 'Ατλαντικό, θά έκοβαν εϋκολα και γρήγορα τούς πολιτικούς δεσμούς μέ τήν πατρίδα τους και δέν θά άξιόναν τήν επίσημη άναγνώριση τής γλώσσας και τής κουλτούρας τους στη νέα έστία τους. Οί 'Ηνωμένες Πολιτείες (ή ή Βραζιλία ή ή 'Αργεντινή) δέν θά γίνονταν πολυεθνικές, αλλά θά άφομοίωναν τούς μετανάστες. Και αυτό πράγματι συνέβαινε στην περίοδο πού εξετάζουμε, άν και οί κοινότητες τών μεταναστών δέν έχασαν τήν ταυτότητά τους στο «χωνευτήρι» του νέου κόσμου, αλλά έμειναν Ιρλανδικές, γερμανικές, σουηδικές, Ιταλικές κτλ., και μερικές φορές μάλιστα ήταν περήφανες για τήν καταγωγή τους. Οί κοινότητες τών μεταναστών μπορεί νά έπαιζαν σημαντικό έθνικό ρόλο στις χώρες προέλευσής τους, όπως οί 'Ιρλανδοάμερικανοί στην πολιτική τής 'Ιρλανδίας' αλλά στις 'ΐδιες τίς 'Ηνωμένες Πολιτείες κΰτες οί κοινότητες είχαν σημασία κυρίως για τούς υποψήφιους στις δημοτικές εκλογές. Οί Γερμανοί τής Πράγας δημιουργούσαν, μέ τήν 'ΐδια τήν ύπαρξή τους, τά σοβαρότερα πολιτικά προβλήματα για τήν αυτοκρατορία τών 'Αψβούργων' αλλά οί Γερμανοί του Σινσινάτι ή του Μιλγουόκ ή δέν άποτελοΰσαν πρόβλημα για τίς 'Ηνωμένες Πολιτείες.

Φαινομενικά, επομένως, ο έθνικισμός ήταν ένας παράγοντας που μπορούσε εύκολα να ένταχθει στο πλαίσιο του άστικου φιλελευθερισμού και δεν ήταν ασυμβίβαστος με αυτόν. Σύμφωνα με τη γενική πεποίθηση, ο κόσμος των εθνών θα ήταν ένας φιλελεύθερος κόσμος, και έναν φιλελεύθερο κόσμο θα τον αποτελούσαν έθνη. Το μέλλον επρόκειτο να δείξει ότι η σχέση ανάμεσα στον έθνικισμό και τον φιλελευθερισμό δεν ήταν τόσο απλή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5'

ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η άστική τάξη πρέπει να ξέρει ότι στη διάρκεια της Δεύτερης Αυτοκρατορίας οι δυνάμεις της δημοκρατίας αναπτύχθηκαν παράλληλα με την ίδια. Θα βρει αυτές τις δυνάμεις ... τόσο εδραιωμένες, ώστε θα ήταν άφροσύνη να εξαπαλύνει νέον πόλεμο έναντίον τους.

HENRI ALLAIN TARGÉ, 1868¹

Αλλά, καθώς η πρόοδος της δημοκρατίας είναι αποτέλεσμα της γενικής κοινωνικής εξέλιξης, μια προηγμένη κοινωνία, ενώ θα έπειβάλλει μεγαλύτερη συμμετοχή στην πολιτική εξουσία, θα προσπαθεί ταυτόχρονα το Κράτος από τις δημοκρατικές υπερβολές. Άν οι τελευταίες υπερισχύσουν κάπου, για ένα διάστημα, θα καταταλαούν στη στιγμή.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877²

I

Αν ο έθνικισμός ήταν η μία ιστορική δύναμη που αναγνώριζαν οι κυβερνήσεις, ή «δημοκρατίες», δηλαδή ο αυξανόμενος ρόλος του απλού ανθρώπου στις κρατικές υποθέσεις, ήταν η άλλη. Οι δύο αυτές δυνάμεις συνέπιπταν, στο βαθμό που τα έθνικιστικά κινήματα εκείνης της περιόδου γίνονταν μαζικά κινήματα, και όπωςδήποτε σ' εκείνη τη φάση σχεδόν όλοι οι ριζοσπάστες έθνικιστές ήγέτες τις θεωρούσαν ταυτόσημες. Όσο, όπως είδαμε, στην πραγματικότητα μεγάλα τμήματα του απλού λαού, όπως π.χ. οι αγρότες, εξακολουθούσαν να είναι ανεπηρέαστα από τον έθνικισμό, ακόμα και στις χώρες όπου η συμμετοχή τους στην πολιτική ήταν αντικείμενο σοβαρών συζητήσεων, ενώ άλλα τμήματα, και συγκεκριμένα οι νέες εργαζόμενες τάξεις, παροτρύνονταν να ακολουθήσουν κινήματα που, τουλάχιστον θεωρητικά, τοποθετούσαν το κοινό διεθνές ταξικό συμφέρον πάνω από τα έθνικα αισθήματα. Όπως και αν έχει το πράγμα, από τη σκοπιά της αρχουσας τάξης το σημαντικότερο δεν ήταν τί πιστεύαν «οι μάζες», αλλά το γεγονός ότι αυτό που πιστεύαν είχε τώρα βαρύτητα

στην πολιτική. Ήταν εξ' όρισμού πολυπληθείς, άμαθεῖς καὶ ἐπικίνδυνες· ιδιαίτερα ἐπικίνδυνες ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς τάσης αὐτῶν τῶν ἀνίδεων νὰ πιστεύουν στὰ μάτια τους, πού τοὺς ἔλεγαν ὅτι οἱ διαφεντευτές τους δὲν πολυσκοτίζονταν γιὰ τὰ δικά τους βάσανα, καὶ στὴν ἀπλὴ λογικὴ, πού τοὺς ὑπαγόρευε τὴ σκέψη ὅτι, ἀφοῦ ἀποτελοῦσαν τὸν κύριο ὄγκο τοῦ λαοῦ, ἡ κυβέρνησις θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπηρετεῖ κατὰ κύριο λόγο τὰ δικά τους συμφέροντα.

Ἄλλὰ γινόταν ὅλο καὶ φανερότερο στὶς ἀνεπτυγμένες καὶ ἐκβιομηχανισμένες χώρες τῆς Δύσης ὅτι, ἀργὰ ἢ γρήγορα, τὰ πολιτικὰ συστήματα θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν χῶρο γιὰ τὶς μάζες. Γινόταν ἐπίσης φανερό ὅτι ὁ φιλελευθερισμός, πού ἀπατελοῦσε τὴ βασικὴ ιδεολογία τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, δὲν διέθετε κανένα θεωρητικὸ ἀμυντικὸ ὄπλο ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἐνδεχομένου. Ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή πολιτικῆς ὀργάνωσις πού προέβλεπε ὁ φιλελευθερισμός ἦταν ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνησις μέσω ἐλεγμένων σωμάτων, πού δὲν ἀντιπροσώπευαν (ὅπως στὰ φεουδαρχικὰ κράτη) κοινωνικὰ συμφέροντα ἢ ὁμοιογενὴ σύνολα, ἀλλὰ ἀθροίσματα ἀτόμων μὲ ἴσο νομικὸ καθεστῶς. Ἡ ἰδιοτέλεια, ἡ ἐπιφυλακτικότης ἢ ἀκόμα καὶ ὁ κοινὸς νοῦς μπορεῖ νὰ ὑποδείκνυαν στοὺς ἰθύνοντες ὅτι δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐξίσου ἱκανοὶ νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὰ μεγάλα ζητήματα διακυβέρνησις· οἱ ἀγράμματοι ἦταν λιγότερο ἱκανοὶ ἀπὸ τοὺς πτυχιούχους πανεπιστημίου, οἱ δεσποταίμονες λιγότερο ἀπὸ τοὺς πεφωτισμένους, οἱ ἀχαίρευτοι φτωχοὶ λιγότερο ἀπὸ ἐκείνους πού, μὲ τὸ νὰ κάνουν περιουσία, εἶχαν ἀποδείξει ὅτι ἤξεραν νὰ φέρονται ὀρθολογικά. Ὡστόσο, ξέχωρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τέτοια ἐπιχειρήματα δὲν ἔπειθαν παρὰ μόνο τοὺς συντηρητικότερους ἀπὸ τοὺς «παρακατιανούς», εἶχαν δύο σοβαρὰς ἀδυναμίες. Ἡ νομικὴ ἰσότης δὲν μποροῦσε νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ τέτοιες διακρίσεις. Ἄλλὰ καὶ στὴν πράξιν, πράγμα πολὺ σημαντικότερο, ἦταν ὅλο καὶ πῶς δύσκολο νὰ γίνουν, καθὼς ἡ κοινωνικὴ κινητικότητα καὶ ἡ πρόοδος τῆς ἐκπαίδευσης — στοιχεῖα αὐσιώδη γιὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία — ἔκαναν ἀσαφῆ τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὰ μεσαῖα καὶ τὰ κατώτερα στρώματα. Σὲ ποιά περιοχὴ τοῦ φάσματος τῆς μεγάλης καὶ διαρκῶς διογκούμενης μάζας τῶν «εὐυπόληπτων» ἐργατῶν καὶ τῶν μικρομεσαίων τάξεων, πού ἐνστερνίζονταν ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ, ὅσο τὸ ἐπέτρεπαν τὰ μέσα τους, τὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔπρεπε νὰ χαραχτεῖ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ; Ὁ-

που καὶ ἂν χαραζόταν, ἦταν πιθανὸ ὅτι, ἂν τὰ ὅρια περιέκλειαν σχετικὰ πολυπληθεῖς ὁμάδες ἀπὸ αὐτὰ τὰ στρώματα, θὰ συμπεριλάμβαναν ἕναν ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ πολιτῶν οἱ ὅποιοι δὲν ὑποστήριζαν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ιδέες πού ὁ ἀστικὸς φιλελευθερισμὸς θεωροῦσε βασικὲς γιὰ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ τὶς ἀντιμάχονταν φανατικά. Ἐξἄλλου, πράγμα πού εἶχε καίρια σημασία, οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 εἶχαν δείξει ὅτι οἱ μάζες μποροῦσαν νὰ εἰσβάλουν στὸν κλειστὸ κύκλο τῶν ἐξουσιαστῶν τους, καὶ ἡ ἴδια ἢ πρόοδος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἔκανε τὴν πίεσίν τους διαρκῶς μεγαλύτερη, ἀκόμα καὶ σὲ μὴ ἐπαναστατικὲς περιόδους.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1850 ἐπέτρεψε στοὺς περισσότερους κυρίαρχους νὰ πάρουν μιὰ ἀνάσα. Γιὰ περισσότερα ἀπὸ δέκα χρόνια δὲν εἶχαν λόγο νὰ ἀνησυχοῦν σοβαρὰ γιὰ τέτοια προβλήματα στὴν Εὐρώπῃ. Ὑπῆρχε ὡστόσο μιὰ χώρα στὴν ὁποία ὁ τροχὸς τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν δὲν μποροῦσε νὰ γυρίσει πίσω. Στὴ Γαλλία, πού εἶχε ἤδη πίσω τὴς τρεῖς ἐπαναστάσεις, ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν μαζῶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ φαινόταν αὐτοπία: στὸ ἐξῆς οἱ μάζες ἔπρεπε νὰ χειραγωγῶνται. Ἡ λεγόμενη Δεύτερη Αὐτοκρατορία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα (Ναπολέοντα Γ΄) ἔγινε κάτι σὰν ἐργαστήρι γιὰ ἕνα πῶς σύγχρονο εἶδος πολιτικῆς, ἂν καὶ μερικὲς φορές οἱ ἰδιομορφίες τοῦ χαρακτήρα τῆς ἀπέκρυπταν τὸ γεγονὸς ὅτι, σὲ πολλὰ σημεῖα, προανάγγελλε μεταγενέστερες μορφές πολιτικῆς χειραγώγησις. Ἐνας τέτοιος πειραματισμὸς ταίριαζε στὸ γοῦστο, ἂν καὶ ἴσως λιγότερο στὰ χαρίσματα, τῆς αἰνιγματικῆς προσωπικότητος πού στάθηκε πρωτεργάτης τῆς.

Ὁ Ναπολέων Γ΄ δὲν εὐτύχησε στὶς δημόσιες σχέσεις του. Εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἐνώσει ἐναντίον του τοὺς δεινότερους στὴν πολεμικὴ ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του, καὶ οἱ συνδυασμένες λαιδορίες τοῦ Κάρολ Μάρξ καὶ τοῦ Βίκτωρα Οὐγκὸ ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τοὺς γιὰ νὰ θάψουν τὴ μνήμη του, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε ἄλλα ὑποδεέστερα δημοσιογραφικὰ ταλέντα, πού ὅμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχαν ἐξίσου μεγάλη ἀπήχησις. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, τὰ πολιτικὰ ἐγχειρήματά του στὸν διεθνή χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴ Γαλλία, κατέληξαν σὲ παταγώδεις ἀποτυχίες. Ἐνας Χίτλερ μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσῃ ἱστορικά, παρὰ τὴν ἀμήθυμη κατακραυγὴ τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης, γιὰτὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι αὐτὸς ὁ μοχθηρὸς καὶ φρικώδης ψυχοπα-

θής πέτυχε εξαιρετικά πράγματα βαδίζοντας προς τὴ μᾶλλον ἀναπό-
φρευκτη καταστροφή· τὸ λιγότερο εὐκαταφρόνητο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ὅτι
διατήρησε τὴ συμπαγὴ ὑποστήριξη τοῦ λαοῦ του ὡς τὸ τέλος. Ὁ
Ναπολέον Γ' σαφῶς δὲν ἦταν τόσο εξαιρετικός ἢ ἔστω τρελός. Ὁ
ἄνθρωπος τὸν ὁποῖο ὁ Καβούρ καὶ ὁ Βίσμארκ ταπεινώσαν μὲ τοὺς
ἐλιγμούς τους, ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὁποῖου ἡ πολιτικὴ δύναμη εἶχε συρρι-
κνωθεῖ ἐπικίνδυνα πρὶν ἀκόμα ἡ αὐτοκρατορία του διαλυθεῖ ἔπειτα
ἀπὸ λίγες ἐβδομάδες πολέμου, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μετέτρεψε τὸν «βο-
ναπαρτισμὸ» ἀπὸ μείζονα πολιτικὸ παράγοντα στὴ Γαλλία σὲ ἱστο-
ρικὸ ἀνέκδοτο, θὰ περάσει μοιραῖα στὴν ἱστορία ὡς «Ναπολέον ὁ
Μικρός». Οὔτε κὰν τὸ ρόλο ποὺ διάλεξε ὁ ἴδιος δὲν ἔπαιξε καλά.
Αὐτὸς ὁ κρυφίνους, σκυθρωπός, ἀλλὰ συχνὰ γοητευτικός ἄντρας μὲ
τὰ μακριὰ κερωμένα μουστάκια, ὄλο καὶ πιὸ ταλαιπωρημένος ἀπὸ
τὴν κακὴ ὑγεία του, τρομοκρατημένος ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς μάχες ποὺ
ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐδραίωναν τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἴδιου καὶ τῆς Γαλλίας,
φαινόταν αὐτοκρατορικός μόνον *ex officio*.

Ἦταν στὴν οὐσία πολιτικός, ἓνας πολιτικός δολοπλόκος, ἀλλά, ὅ-
πως ἀποδείχτηκε, ἀποτυχημένος. Ὡστόσο, ἡ μοίρα καὶ ἡ προσωπικὴ
προϊστορία του τὸν προόριζαν γιὰ ἓναν ἐντελῶς καινούριο ρόλο. Ὡς
διεκδικητὴς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 — ἂν καὶ
ὁ ἰσχυρισμὸς του ὅτι ἦταν Βοναπάρτης προκαλοῦσε ἀμφισβητήσεις—
ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ σκέφτεται μὲ μὴ παραδοσιακὸ τρόπο. Μεγά-
λωσε στὸν κόσμο τῶν ἐθνικιστῶν ἐπαναστατῶν (προσχώρησε ὁ ἴδιος
στοὺς Καρμπονάρους) καὶ τῶν Σαισιμονιστῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμ-
πειρία του ἀντλήσε μιὰ ἰσχυρὴ, ἴσως ὑπερβολικὴ, πίστη στὸ ἀναπό-
τρεπτο ἱστορικῶν δυνάμεων ὅπως ὁ ἐθνικισμὸς καὶ ἡ δημοκρατία,
καθὼς καὶ κάποια ἀνορθόδοξη ἀντίληψη (ποὺ ἔμελλε ἀργότερα νὰ
ἀποδειχτεῖ πολύτιμη γι' αὐτὸν) γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ
τὶς πολιτικὲς μεθόδους. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία τῆς
ζωῆς του, ἐκλέγοντας τὸ ὄνομα Βοναπάρτης στὸ ἀξίωμα τοῦ προέ-
δρου μὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία, ἀλλὰ γιὰ ποικίλα κίνητρα. Δὲν
χρειαζόταν τὶς ψήφους τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία καί,
μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ 1851, νὰ αὐτοανακηρυχθεῖ αὐτοκράτορας,
ἀλλὰ ἂν δὲν εἶχε πρῶτα ἐκλεγεῖ δὲν θὰ κατόρθωνε, παρ' ὅλη τὴν
ικανότητά του στὶς μηχανορραφίες, νὰ πείσει τοὺς στρατηγούς ἢ ὁ-
ποιοὺς ἄλλους μὲ δύναμη καὶ φιλοδοξίες νὰ τὸν ὑποστηρίξουν. Ἐ-

τσι, ἦταν ὁ πρῶτος ἡγέτης μεγάλου κράτους ἔξω ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες
Πολιτεῖες ποὺ ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία χάρις στὴ γενικὴ ψηφοφορία
(τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ), καὶ δὲν τὸ ξέχασε αὐτὸ ποτέ. Ἐξακολού-
θησε νὰ μετέρχεται τὸ ἴδιο μέσο, στὴν ἀρχὴ σὰν λαοπρόβλητος καί-
σαρας, περίπου ὅπως ὁ στρατηγὸς Ντὲ Γκῶλ (ἡ ἐκλεγμένη ἐθνικὴ
ἀντιπροσωπεῖα ἦταν ἐντελῶς ἀσήμαντη), μετὰ τὸ 1860 σὲ ὄλο καὶ
μεγαλύτερο βαθμὸ μὲ τὴ συνεπικουρία τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Κα-
θὼς πίστευε στὶς κοινὰ παραδεκτὲς ἱστορικὲς ἀλήθειες τοῦ καιροῦ του,
μᾶλλον δὲν θεωροῦσε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντισταθεῖ σ' αὐτὴ τὴ «δύνα-
μη τῆς ἱστορίας».

Ἡ στάση τοῦ Ναπολέοντα Γ' ἀπέναντι στὸ θεσμὸ τῶν ἐκλογῶν
ἦταν ἐπαμφοτερίζουσα, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν κάνει ἐνδιαφέρουσα.
Ὡς «κοινοβουλευτικός» ἔπαιξε τὸ συνηθισμένο τότε πολιτικὸ παι-
χνίδι: φρόντιζε νὰ συγκεντρῶναι μιὰ ἱκανὴ πλειοψηφία στὴν ἐκλεγμέ-
νη ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεῖα, ποὺ ἦταν χωρισμένη σὲ χαλαρὲς καὶ εὐμε-
τάβλητες συμμαχίες μὲ ἀόριστες ἰδεολογικὲς ἐτικέτες (δὲν πρέπει νὰ
συγχέουμε αὐτὲς τὶς συμμαχίες μὲ τὰ σημερινὰ πολιτικὰ κόμματα).
Ἔτσι, πολιτικοὶ ποὺ εἶχαν ἐπιβιώσει ἀπὸ τὴν Ἰουλιανὴ Μοναρχία
τοῦ 1830-48, ὅπως ὁ Ἀδόλφος Θιέρσος (1797-1877), ἀλλὰ καὶ μελ-
λοντικὲς διασημότητες τῆς Τρίτης Δημοκρατίας, ὅπως ὁ Ἰούλιος
Φάβρ (1809-1880), ὁ Ἰούλιος Φερρὺ (1832-1893) καὶ ὁ Γαμβέττας
(1838-1882), ἀποκατέστησαν ἢ δημιούργησαν τὴ φήμη τους στὴ δε-
καετία τοῦ 1860. Ὁ Ναπολέον δὲν σημείωσε ἰδιαίτερη ἐπιτυχία σ'
αὐτὸ τὸ παιχνίδι, προπαντὸς ὅταν ἀποφάσισε νὰ χαλαρώσει τὸν αὐ-
στηρὸ γραφειοκρατικὸ ἔλεγχο τῶν ἐκλογῶν καὶ τοῦ Τύπου. Ἀπὸ τὴν
ἄλλη μεριά, ὡς ἐκλογικὸς ὑποψήφιος ὁ ἴδιος, κρατοῦσε σὲ ἐφεδρεία
(πάλι ὅπως ὁ στρατηγὸς Ντὲ Γκῶλ, μόνον ἴσως μὲ μεγαλύτερη ἐπι-
τυχία) τὸ ὄπλο τοῦ δημοψηφίσματος. Τὸ 1852 εἶχε ἐπικυρώσει τὸ
θρίαμβό του μὲ μιὰ συντριπτικὴ καί, παρὰ τὸ «ἐκλογομαγεῖρεμα»,
μᾶλλον γνήσια νίκη: 7,8 ἑκατομμύρια ψήφοι ὑπέρ, 240.000 κατά, καὶ
2 ἑκατομμύρια ἀποχές. Ἀκόμα καὶ τὸ 1870, τὴν παραμονὴ τῆς κα-
τάρρευσής του, τὸ δημοψήφισμα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀναστρέψει μιὰ ὄλο
καὶ δυσμενέστερη γι' αὐτὸν κοινοβουλευτικὴ κατάσταση, δίνοντάς
του μιὰ πλειοψηφία 7,4 ἑκατομμυρίων ψήφων ὑπέρ, ἔναντι 1,6 ἑκα-
τομμυρίου κατά.

Αὐτὴ ἡ λαϊκὴ ὑποστήριξη ἦταν πολιτικὰ ἀνοργάνωτη (ἂν ἐξαιρέ-

σουμε, φυσικά, τις γραφειοκρατικές πιέσεις). Αντίθετα με τους σημερινούς λαϊκούς ηγέτες, ο Ναπολέων Γ' δεν διέθετε κανένα «κίνημα», αλλά βέβαια ούτε το πολυχρειαζόταν, αφού ήταν άρχηγος του κράτους. Εξάλλου, η λαϊκή βάση του δεν ήταν καθόλου όμοιογενής. Προσωπικά θά ήθελε να έχει την υποστήριξη των «προοδευτικών» —της ιακωβίνικης-δημοκρατικής ψήφου, που ποτέ δεν τον είδε με συμπάθεια, τουλάχιστον στις μεγάλες πόλεις— και των εργαζόμενων τάξεων, των οποίων την κοινωνική και πολιτική σημασία έκτιμοῦσε περισσότερο από όσο οι ὀρθόδοξοι Φιλελεύθεροι. Ωστόσο, παρόλο που μερικές φορές είχε την υποστήριξη σημαντικών εκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ χώρου, ὅπως ὁ ἀναρχικὸς Πέτρος-Ίωσήφ Προυντόν (1809-1865), καὶ ἔκανε σοβαρὲς προσπάθειες νὰ προσεταιριστῆ καὶ νὰ δαμάσει τὸ ἀνερχόμενο ἐργατικὸ κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 (νομιμοποίησε τὶς ἀπεργίες τὸ 1864), δὲν κατόρθωσε νὰ σπάσει τοὺς παραδοσιακούς, ἀλλὰ καὶ λογικοὺς δεσμούς του με τὴν Ἀριστερά. Στὴν πράξη, λοιπόν, στηριζόταν στὸ συντηρητικὸ στοιχεῖο καὶ προπαντὸς στὴν ἀγροτικὴ τάξη, κυρίως τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων, τὸ ἀποτελοῦσαν τὰ δύο τρίτα τῆς χώρας. Γι' αὐτὸν τὸν κόσμο ἦταν ἓνας Ναπολέων, ἐπικεφαλῆς μιᾶς σταθερῆς καὶ ἀντεπαναστατικῆς κυβέρνησης, πὺ ἀντιμετώπιζε σθεναρὰ τὶς ἀπειλὲς κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ (ἂν ἐπρόκειτο γιὰ καθολικοὺς) ἦταν ὁ προστάτης τοῦ Πάπα, ρόλος τὸν ὁποῖο ὁ Ναπολέων θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀποποιηθεῖ γιὰ διπλωματικούς λόγους, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε, γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἄλλὰ ἡ ἡγεμονία του ἦταν ἀκόμα σημαντικότερη. Ὁ Κάρλ Μάρξ διέκρινε, με τὴ συνηθισμένη ὀξυδερκεῖά του, τὴ φύση τῆς σχέσης του με τὴ γαλλικὴ ἀγροτιά, πὺ ἦταν «ἀνίκανη νὰ ἐπιβάλλει τὸ ταξικὸ συμφέρον τῆς μόνῃ τῆς, εἴτε μέσω ἑνὸς κοινοβουλίου εἴτε μέσω μιᾶς συμβατικῆς συνέλευσης. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὸν ἑαυτό τῆς, πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύεται. Ὁ ἀντιπρόσωπός τῆς πρέπει νὰ ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὡς ἀφέντης τῆς, ὡς ἀνώτερη ἀρχή, ὡς ἀπειριόριστη κυβερνητικὴ ἐξουσία πὺ τὴν προστατεύει ἀπὸ ἄλλες τάξεις καὶ τῆς στέλνει ἀπὸ ψηλὰ τὴ βροχὴ καὶ τὴ λιακάδα. Ἡ πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῶν μικροαγροτῶν, ἐπομένως, βρίσκει τὴν τελικὴ ἔκφρασή τῆς στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία πὺ ὑποτάσσει τὴν κοινωνία στὸν ἑαυτό τῆς».³ Ὁ Ναπολέων ἦταν αὐτὴ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Πολλοὶ πολιτικοὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα —ἐθνικιστές, λαϊκιστές καὶ, στὴν πιὸ ἐπι-

κίνδυνη μορφή, φασίστες— ἐπρόκειτο νὰ ἐπανανακαλύψουν τὴ σχέση πὺ ἐγκαινίασε ὁ Ναπολέων Γ' με μάζες ἀνίκανες νὰ «ἐπιβάλλουν τὸ ταξικὸ συμφέρον τοὺς μόνες τοὺς». Ἐπίσης ἐπρόκειτο νὰ ἀνακαλύψουν ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ παρόμοια, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, με τὴ γαλλικὴ ἀγροτιά τῆς μετεπαναστατικῆς περιόδου.

Με ἐξάιρεση τὴν Ἑλβετία, τῆς ὁποίας τὸ ἐπαναστατικὸ σύνταγμα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει, κανένα ἄλλο εὐρωπαϊκὸ κράτος στὴ δεκαετία τοῦ 1850 δὲν λειτουργοῦσε με βάση τὴ γενικὴ ψηφοφορία (τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ).* (Πρέπει ἴσως νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς κατ' ὄνομα δημοκρατικὲς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς στὶς ἐκλογὲς ἦταν πολὺ χαμηλότερο ἀπὸ ὅσο στὴ Γαλλία: τὸ 1860 ὁ Λίνκολν ἐκλέχτηκε πρόεδρος χωρὶς νὰ τὸν ψηφίσουν οὔτε οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς 4,7 ἑκατομμύρια ψηφοφόρους, σὲ ἓναν πληθυσμὸ χονδρικὰ ἴσο με ἐκεῖνον τῆς Γαλλίας.) Οἱ ἀντιπροσωπευτικὲς συνελεύσεις, πὺ κατὰ κανόνα δὲν εἶχαν σοβαρὴ ἐξουσία ἢ ἐπιρροὴ ἔξω ἀπὸ τὴ Βρετανία, τὶς σκανδιναβικὲς χῶρες, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Σαβοῖα, ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένος θεσμός, ἀλλὰ ἡ ἐκλέγονταν με πολὺ ἔμμεσο τρόπο ἢ ἔμοιαζαν με τὶς παλιὲς συνελεύσεις τῶν «τάξεων» ἢ ἴσχυαν λίγο πολὺ αὐστηροὶ περιορισμοὶ ἡλικίας καὶ περιουσίας, τόσο γιὰ τοὺς ἐκλογεῖς ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ὑποψήφιους. Σχεδὸν πάντα οἱ ἐκλεγμένες ἀντιπροσωπεῖες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑπερφαλαγγίζονταν ἀπὸ ἀνώτερα, περισσότερο συντηρητικὰ σώματα, πὺ συνήθως διορίζονταν ἢ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ κληρονομικὰ ἢ ex officio μέλη. Τὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, με περίπου 1 ἑκατομμύριο ἐκλογεῖς σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 27,5 ἑκατομμυρίων κατοίκων, ἐπέβαλλε ὅπωςδῆποτε λιγότερους περιορισμοὺς ἀπὸ ὅσο π.χ. τὸ Βέλγιο, ὅπου σὲ πληθυσμὸ 4,7 ἑκατομμυρίων ὑπῆρχαν μόνο γύρω στοὺς 60.000 ψηφοφόρους, ἀλλὰ καμιά ἀπὸ τὶς δύο χῶρες δὲν ἦταν οὔτε ἠθελε νὰ εἶναι δημοκρατικὴ.

Ἡ ἐπανεκδήλωση τῆς λαϊκῆς πίεσης τὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ἄφηνε περιθώρια νὰ διατηρηθεῖ ἡ πολιτικὴ στεγανὴ ὡς πρὸς τὰ λαϊκὰ

* Τὸ ἐλβετικὸ Nationalrat ἐκλεγόταν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄρρενες ἡλικίας εἴκοσι ἐτῶν καὶ πάνω, χωρὶς περιουσιακοὺς περιορισμοὺς, ἀλλὰ τὸ δεύτερο νομοθετικὸ σῶμα ἐκλεγόταν ἀπὸ τὰ καντόνια.

στρώματα. Στο τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, μόνον ἡ τσαρική Ρωσία καὶ ἡ Τουρκία τῶν σουλτάνων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν τυπικά ἀπολυταρχικά καθεστῶτα, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ γενικὴ ψηφοφορία δὲν ἦταν πιά ἀποκλειστικὸ προνόμιο καθεστώτων πού προέκυψαν ἀπὸ ἐπανάσταση. Ἡ νεοσύστατη γερμανικὴ αὐτοκρατορία χρησιμοποιοῦσε αὐτὸν τὸ θεσμὸ γιὰ νὰ ἐκλέγει τὸ Reichstag τῆς, ἂν καὶ γιὰ σκοποὺς κυρίως διακοσμητικούς. Πολὺ λίγα κράτη σ' αὐτὴ τὴ δεκαετία ἀπέφυγαν τὴν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου, καὶ ἔτσι τὰ προβλήματα πού ἀπασχολοῦσαν ὡς τότε μόνον τὶς λίγες χῶρες ὅπου οἱ ἐκλογεὶς εἶχαν ἀληθινὴ σημασία — ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα στὴ λίστα ἢ τὸ σταυρό, ἡ «ἐκλογικὴ γεωμετρία» ἢ ἡ ὑστερόβουλη ἀνακατανομὴ τῶν ἐκλογικῶν περιφερειῶν, τὰ ἐμπόδια πού τὸ ἀνώτερο νομοθετικὸ σῶμα (ἡ Ἄνω Βουλὴ ἢ ἡ γερουσία)μποροῦσε νὰ θέσει στὸ κατώτερο, τὰ δικαιώματα πού ἐπιφυλάσσονταν στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κτλ.— ἦταν τώρα πονοκέφαλος γιὰ τὶς περισσότερες κυβερνήσεις. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει ὀξύτητα. Ἡ Δεύτερη Μεταρρυθμιστικὴ Πράξις στὴ Βρετανία, ἐνῶ διπλασίασε τὸν ἀριθμὸ τῶν ψηφοφόρων, δὲν τοὺς ἄφησε νὰ ξεπεράσουν τὸ 8% τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ στὸ ἀρτισύστατο βασιλεῖο τῆς Ἰταλίας οἱ ἐκλογεῖς ἀποτελοῦσαν μόνον τὸ 1% τοῦ πληθυσμοῦ. (Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἡ γενικὴ ψηφοφορία τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ θὰ σήμαινε πρακτικὰ τὴν παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στὸ 20 μὲ 25% τοῦ πληθυσμοῦ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς γαλλικὲς, τὶς γερμανικὲς καὶ τὶς ἀμερικανικὲς ἐκλογεὶς τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.) Ὡστόσο, εἶχαν γίνεи ἀλλαγὲς καὶ ἦταν ζήτημα χρόνου νὰ γίνουν καὶ ἄλλες.

Αὐτὰ τὰ βήματα πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν κυβέρνηση ὡμιουργοῦσαν δύο ἐντελῶς ξεχωριστὰ προβλήματα: τὸ πρόβλημα τῶν «τάξεων» καὶ τὸ πρόβλημα τῶν «μαζῶν», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ βρετανικὴ ὀρολογία τῆς ἐποχῆς. «Τάξεις» ἀποκαλοῦνταν οἱ ἐλίτ τῆς ἀνώτερης καὶ τῆς μεσαίας τάξης καὶ «μάζες» οἱ φτωχοί, πού σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπίσημες πολιτικὲς διεργασίες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο μεγάλες κατηγορίες ἦταν τὰ ἐνδιάμεσα στρώματα — μικροκαταστηματάρχες, τεχνίτες καὶ ἄλλοι «μικροαστοί», ἀγρότες μὲ ἑγγεια ἰδιοκτησία κ.λπ.— πού, ὡς κάτοχοι περιουσίας, ἔπαιζαν ἤδη ρόλο στὴν ἀντιπροσωπευτικὴ πολιτικὴ (ὅση ὑπῆρ-

χε). Οὔτε ἡ παλιὰ γαιοκτητικὴ καὶ κληρονομικὴ ἀριστοκρατία οὔτε ἡ νεοπαγῆς ἀστικὴ τάξη εἶχαν ἀριθμητικὴ δύναμη, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀριστοκρατία ἡ ἀστικὴ τάξη τὴ χρειαζόταν. Γιατὶ, ἐνῶ καὶ οἱ δύο διέθεταν πλοῦτο (τουλάχιστον στὰ ἀνώτερα κλιμάκιά τους), καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ ἐξουσία καὶ τοπικὴ ἐπιρροή πού αὐτόματα ἔκαναν τὰ μέλη τους, τουλάχιστον δυνάμει, «προκρίτους», δηλαδὴ πρόσωπα μὲ πολιτικὴ βαρῦτητα, ὡστόσο μόνον ἡ ἀριστοκρατία ἦταν θεσμικὰ κατοχυρωμένη: ἄλλοτε χάρη σὲ θεσμοὺς πού τὴν ἐξασφάλιζαν ἀπὸ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα — ὅπως ἡ Βουλὴ τῶν Λόρδων στὴ Βρετανία ἢ ἀνάλογα σώματα σὲ ἄλλες χῶρες— καὶ ἄλλοτε χάρη στὴ σκανδαλώδη ὑπεραντιπροσώπευση, ὅπως στὴν «ταξικὴ ψηφοφορία» τῆς πρωσικῆς καὶ τῆς αὐστριακῆς Δίαιτας ἢ στὶς συνελεύσεις τῶν παλαιῶν τάξεων (πού ὑπῆρχαν ἀκόμα σὲ ὀρισμένες χῶρες, ἀλλὰ ἐξαφανίζονταν μὲ γοργὸ ρυθμὸ). Ἐξἄλλου, στὰ μοναρχικὰ καθεστῶτα, πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη μορφή διακυβέρνησης στὴν Εὐρώπη, ἡ ἀριστοκρατία ἔβρισκε κατὰ κανόνα συστηματικὴ πολιτικὴ ὑποστήριξη ὡς τάξη.

Ἡ ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, βασιζόταν στὸν πλοῦτο τῆς, στὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ἀναντικατάστατη καὶ στὸ ἱστορικὸ πεπρωμένο πού τὴν ἔκανε, αὐτὴ καὶ τὶς ἰδέες τῆς, θεμέλιο τῶν «σύγχρονων» κρατῶν ἐκείνης τῆς περιόδου. Ὡστόσο, ἐκεῖνο πού τὴν ἔκανε πραγματικὴ δύναμη μέσα στὰ πλαίσια τῶν πολιτικῶν συστημάτων ἦταν ἡ ἰκανότητά τῆς νὰ κινητοποιεῖ ὑπὲρ τῆς ἴδιας τὰ μὴ ἀστικά στρώματα, πού εἶχαν ἀριθμητικὴ καὶ ἐπομένως ἐκλογικὴ δύναμη. Ὅποτε ἔχανε αὐτὴ τὴν ὑποστήριξη, ὅπως συνέβη στὴ Σουηδία πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ ἔμελλε νὰ συμβεῖ καὶ ἄλλοῦ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γνήσιας μαζικῆς πολιτικῆς, συρρικνωνόταν σὲ μιὰ ἐκλογικὰ ἀνίσχυρη μειοψηφία, τουλάχιστον στὴ σφαῖρα τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς. (Στὸ ἐπίπεδο τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ἐπρόκειτο νὰ τὰ καταφέρει καλύτερα.) Ἐτσι, εἶχε ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ διατηρεῖ τὴν ὑποστήριξη ἢ τουλάχιστο νὰ ἡγεμονεῖ τὴ μικροαστικὴ, τὴν ἐργατικὴ καὶ, σπανιότερα, τὴν ἀγροτικὴ τάξη. Σὲ γενικὲς γραμμὲς σημείωσε ἐπιτυχία τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Στὰ ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτικὰ συστήματα οἱ Φιλελεύθεροι (πού κατὰ κανόνα ἦταν τὸ κλασικὸ κόμμα τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς πόλης καὶ τῆς βιομηχανίας) ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ἐξουσία, τυπικὰ ἢ

άτυπα, με σποραδικά διαλείμματα. Στη Βρετανία αυτό συνέβαινε από το 1846 ως το 1874, στην Ολλανδία για είκοσι τουλάχιστον χρόνια μετά το 1848, στο Βέλγιο από το 1857 ως το 1870, στη Δανία λίγο πολύ ως το σόκ τής ήττας του 1864. Στην Αυστρία και τη Γερμανία οι Φιλελεύθεροι αποτελούσαν το σημαντικότερο τυπικό έρεισμα των κυβερνήσεων από τα μέσα τής δεκαετίας του 1860 ως το τέλος τής δεκαετίας του 1870.

Όστόσο, καθώς αυξανόταν η πίεση από κάτω, μια πιο δημοκρατική και ριζοσπαστική (προοδευτική, αντιμοναρχική) πτέρυγα έτεινε να άποσχιστεί από τους Φιλελεύθερους, όπου δεν ήταν ήδη λίγο πολύ ανεξάρτητη δύναμη. Στις σκανδιναβικές χώρες τα άγροτικά κόμματα αυτονομήθηκαν είτε ως «Αριστερά» (Venstre), όπως έγινε στη Δανία το 1848 και στη Νορβηγία τη δεκαετία του 1860, είτε ως ομάδα πίεσης που στρεφόταν έναντι των πόλεων, όπως έγινε στη Σουηδία το 1867. Στην Πρωσία (Γερμανία) τα υπολείμματα των δημοκρατικών ριζοσπαστών, που είχαν τη βάση τους στα μη έκβιομηχανισμένα νοτιοδυτικά διαμερίσματα τής χώρας, άρνήθηκαν να ακολουθήσουν τους άστούς έθνικοφιλελεύθερους στη συμμαχία τους με τον Βίσμαρκ μετά το 1866, ενώ μερικοί από αυτούς έτειναν να προσχωρήσουν στους μαρξιστές Σοσιαλδημοκράτες, που διαπνέονταν από αντιπρωσικά αισθήματα. Στην Ιταλία οι Ρεπουμπλικάνοι έμειναν στην αντιπολίτευση, ενώ οι μετριοπαθείς έγιναν ο στυλοβάτης του νεοσύστατου ενωμένου βασιλείου. Στη Γαλλία η άστική τάξη είχε χάσει από καιρό την ικανότητα να συσπειρώνει το λαό γύρω από τη δική της ή έστω τη φιλελεύθερη σημαία, και οι υποψήφιοι της επίζητούσαν τη λαϊκή υποστήριξη χρησιμοποιώντας όλο και έμπρηστικότερες ταμπέλες. Οι έτικέτες «μεταρρύθμιση» και «προοδευτικός» έπρόκειτο να παραχωρήσουν τη θέση τους στην έτικέτα «άντιμοναρχικός», αυτή με τη σειρά της στο «ριζοσπάστης» και, ακόμα και στην Τρίτη Δημοκρατία, «ριζοσπάστης-σοσιαλιστής». Καθεμιά από αυτές τις έτικέτες έκρυβε μια νέα φουρνιά από σχεδόν πανομοιότυπους γενειοφόρους, τυλιγμένους σε ρεντιγκότα, χρυσορρήμονες και συχνά χρυσολάτρες Σόλωνες, που μετά τους έκλογικούς θριάμβους τους με τις ψήφους των άριστερών μεταστρέφονταν γρήγορα σε μετριοπαθείς. Μόνο στη Βρετανία οι ριζοσπάστες παρέμειναν μια μόνιμη πτέρυγα του Φιλελεύθερου Κόμματος· πιθανώς έπειδή εκεί η άγροτική και η μι-

κροαστική τάξη, που τους επέτρεπαν να έδραιώσουν την πολιτική ανεξαρτησία τους σε άλλες χώρες, ήταν σχεδόν άυπαρκτες.

Για πρακτικούς σκοπούς, όμως, ο φιλελευθερισμός παρέμενε στην έξουσία, γιατί αντιπροσώπευε τη μόνη οικονομική πολιτική που, σύμφωνα με τη γενική αντίληψη, συνήθε με την ανάπτυξη (τόν «μικροεσθερισμό», όπως την άποκαλούσαν οι Γερμανοί), και επίσης γιατί αντιπροσώπευε τις δυνάμεις που ενσάρκωναν την έπισητήμη, τον όρθο λόγο, την ιστορία και την πρόοδο, όπως πίστευαν σχεδόν όλοι όσοι είχαν κάποια ιδέα από τέτοια πράγματα. Από αυτή την άποψη, σχεδόν κάθε πολιτικός και κάθε κρατικός λειτουργός στη δεκαετία του 1850 και του 1860 ήταν φιλελεύθερος, άσχετα από το ιδεολογικό στίγμα του, όπως ακριβώς σήμερα δεν είναι πια κανείς. Οι Ριζοσπάστες δεν είχαν καμιά βιώσιμη αντιπρόταση. Γι' αυτούς ήταν εν όχι άδύνατο, πάντως πολιτικά σχεδόν άδιανόητο να συμπαραταχθούν με τη γνήσια αντιπολίτευση έναντι του φιλελευθερισμού. Και οι δύο αποτελούσαν μέρος τής «Αριστεράς».

Η γνήσια αντιπολίτευση (ή «Δεξιά») εργόταν από εκείνους που άντιστέκονταν στις «δυνάμεις τής ιστορίας», ανεξάρτητα από την έπιχειρηματολογία τους. Στην Εύρώπη, λίγοι έλπίζαν πραγματικά ότι θα υπήρχε έπιστροφή στο παρελθόν, όπως συνέβαινε στις μέρες των ρομαντικών αντιδραστικών μετά το 1815. Η μόνη φιλοδοξία τους ήταν να άναγκαιτίσουν ή έστω να έπιβραδύνουν την άπειλητική επέλαση του παρόντος, ένας αντικειμενικός σκοπός που οι όποιοι διανοούμενοί τους έκλογίκευαν, διακηρύσσοντας ότι υπήρχε ανάγκη τόσο για κόμματα «κίνησης» όσο και για κόμματα «σταθερότητας», κόμματα «τάξης» και κόμματα «προόδου». Έτσι, ο συντηρητισμός είχε τις προϋποθέσεις να προσελκύει από καιρό σε καιρό τα μέλη και τις ομάδες τής φιλελεύθερης άστικής τάξης που αισθάνονταν ότι ή παραπέρα πρόοδος θα ξανάφερνε την επανάσταση άπειλητικά κοντά. Όπως ήταν φυσικό, τέτοια συντηρητικά κόμματα έβρισκαν την υποστήριξη έπιμέρους ομάδων, των όποιων τα άμεσα συμφέροντα συνέβαινε να συγκρούονται με την κυρίαρχη φιλελεύθερη πολιτική (π.χ. άγροτικών στρωμάτων και όπαδών του προστατευτισμού) ή ομάδων που άντιμάχονταν τους Φιλελεύθερους για λόγους άσχετους με τον φιλελευθερισμό τους, όπως π.χ. οι Φλαμανδοί του Βελγίου, που έθρεύονταν την κατά το πλείστον βαλλωνική άστική τάξη τής χώρας

και την πολιτιστική επικυριαρχία της. Χωρίς άμφιβολία, επίσης, οι οικογενειακές ή τοπικές αντίζηλιες, ιδιαίτερα στην αγροτική κοινωνία, ήταν επόμενο να υπεισέρχονται σε μια ιδεολογική πόλωση που δεν είχε σχεδόν καμιά σχέση μαζί τους. Στο μυθιστόρημα του Γκαρσία Μάρκες *Έκατό χρόνια μοναξιά*, ο συνταγματάρχης Άουρελιάνο Μπουεντία όργάνωσε την πρώτη από τις τριάντα δύο φιλελεύθερες έξεγέρσεις του στην ένδοχώρα της Κολομβίας όχι επειδή ήταν φιλελεύθερος ή έστω ήξερε τί σήμαινε αυτή η λέξη, αλλά επειδή τον έθιξε ένας τοπικός αξιωματούχος, που έτυχε να εκπροσωπεί μια συντηρητική κυβέρνηση. Ίσως υπάρχει μια λογική ή ιστορική εξήγηση γιατί οι Άγγλοι χασάπηδες της μεσοβικτωριανής περιόδου ήταν κατά το πλείστον συντηρητικοί (δεσμοί με τη γεωργία;) και οι Άγγλοι μπακάληδες της ίδιας περιόδου στη συντριπτική πλειοψηφία τους φιλελεύθεροι (δεσμοί με το υπερπόντιο έμπόριο;), αλλά καμιά τέτοια εξήγηση δεν έγινε γενικά αποδεκτή, και ίσως εκείνο που πρέπει να εξηγηθεί δεν είναι τούτο, αλλά γιατί αυτοί οι δύο πάγκοινοι τύποι κταστηματαρχών ον μοιράζονταν τις ίδιες ιδέες, όποιες και αν ήταν.

Στην ουσία όμως, ο συντηρητισμός βασιζόταν σ' εκείνους που υπεραμύνονταν της παράδοσης, της παλιάς και τακτοποιημένης κοινωνίας, του έθιμου και όχι της αλλαγής, σ' εκείνους που ήταν αντίθετοι προς καθετί το νέο. Κατά συνέπεια, είχαν ζωτική σημασία για τον συντηρητισμό οι έπίσημες έκκλησίες, όργανώσεις που άπειλούνταν από ό,τι συμβόλιζε ο φιλελευθερισμός, αλλά από την άλλη μεριά είχαν πάντα την ικανότητα να κινητοποιούν έναντιον του τεράστιες δυνάμεις, για να μη μιλήσουμε για τη δυνατότητά τους να παρεμβάλουν μια πέμπτη φάλαγγα στο ίδιο το κέντρο της αστικής εξουσίας, χόρη στη σαφώς μεγαλύτερη θρησκευτικότητα και παραδοσιοπληξία των γυναικών ως συζύγων και θυγατέρων, χάρη στον έλεγχο που ασκούσε ο Κλήρος στις τελετές της βάπτισης, του γάμου, του θανάτου και σε έναν μεγάλο τομέα της εκπαίδευσης. Ο έλεγχος αυτών των εκδηλώσεων ήταν αντιυείμενο έντονης διαπάλης και αποτελούσε το κύριο περιεχόμενο του πολιτικού ανταγωνισμού Συντηρητικών και Φιλελευθέρων σε διάφορες χώρες.

"Όλες οι έπίσημες έκκλησίες ήταν φύσει συντηρητικές, αν και μόνον ή μεγαλύτερη από αυτές, ή Ρωμαιοκαθολική, διατύπωσε ρητά και άπερίφραστα την έχθρότητά της προς την πλημμυρίδα του φιλελευθε-

ρισμού. Το 1864 ο πάπας Πίος Θ' προσδιόρισε τις απόψεις του με τον *Σύλλαβο Πλανών*. Εκεί καταδικάζει, με την ίδια δριμύτητα, όγδόντα πλάνες, ανάμεσά τους τη «φυσιοκρατία» (ή όποια άρνήσιον την επενέργεια του Θεού στους ανθρώπους και τον κόσμο), τον «όρθολογισμό» (τη χρήση της λογικής χωρίς αναφορά στο Θεό), τον «μετριοπαθή όρθολογισμό» (την άρνηση της έπιστήμης και της φιλοσοφίας να δεχτούν την έκκλησιαστική έποπτεία), τον «άδιαφορισμό» (την έλεύθερη έπιλογή όποιασδήποτε ή καμιάς θρησκείας), την κοσμική εκπαίδευση, το διαχωρισμό έκκλησίας και κράτους και γενικά (Πλάνη υπ' αριθμόν 80) την άποψη ότι «ο ρωμαίος ποντίφηκας μπορεί και πρέπει να συμφιλιωθεί και να συμβιβαστεί με την πρόοδο, τον φιλελευθερισμό και τον σύγχρονο πολιτισμό». Αναπόφευκτα, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη Δεξιά και την Άριστερά έγινε, σε μεγάλο βαθμό, διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε κληρικόφρονες και αντικληρικόφρονες: οι τελευταίοι ήταν κυρίως άθρησκοι στις καθολικές χώρες, αλλά επίσης —προπαντός στη Βρετανία— όπαδοι μειοψηφικών ή ανεξάρτητων θρησκειών, έξω από τους κόλπους της κρατικής εκκλησίας* (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ').

Το καινούριο στοιχείο στην πολιτική των «τάξεων» εκείνης της περιόδου ήταν κατά κύριο λόγο ή εμφάνιση της φιλελεύθερης αστικής τάξης ως δύναμης μέσα στα πλαίσια μιάς λίγο πολύ συνταγματικής πολιτικής, με την παρακμή της άπολυταρχίας, προπαντός στη Γερμανία, την Αύστρουγγαρία και την Ίταλία, δηλαδή σε μια ζώνη που κάλυπτε περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού της Εύρώπης. (Κάτι λιγότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού της ήπειρωτικής Εύρώπης εξακολουθούσε να ζει υπό καθεστώς όπου ή αστική τάξη δεν έπαιζε τέτοιο ρόλο.) Η πρόδος του περιοδικού τύπου —που, έξω από τη Βρετανία και τις Ήνωμένες Πολιτείες, εξακολουθούσε να άπειυθύνεται σχεδόν άποκλειστικά σε αστούς αναγνώστες— δείχνει καθαρά την αλλαγή: ανάμεσα στο 1862 και το 1873 ο αριθμός των περιоди-

* Η θέση των κρατικών εκκλησιών, όπου συνέβαινε να είναι θρησκείες μιάς μειοψηφίας, ήταν ρευστή. Οι όλλανδοί καθολικοί μπορεί να έπαιρναν το μέρος των Φιλελευθέρων έναντιον των κυρίαρχων καλβινιστών, ενώ οι γερμανοί καθολικοί, άντικεινοί να συμμαχήσουν με την προτεσταντική Δεξιά ή με τη φιλελεύθερη Άριστερά της βισμαρκικής αυτοκρατορίας, σχημάτισαν στη δεκαετία του 1870 ένα ξεχωριστό «Κόμμα του Κέντρου».

κων στην Αυστρία (χωρίς την Ουγγαρία) αυξήθηκε από 345 σε 866. Κατά τα άλλα, η αλλαγή αυτή δεν εισηγάγε πολύ περισσότερα από όσα ήταν ήδη οίκεϊα στις κατ' όνομα ή γνήσια έκλεκτορικές συνελεύσεις της πρό του 1848 περιόδου.

Το δικαίωμα ψήφου παρέμενε, στις περισσότερες περιπτώσεις, τόσο περιορισμένο, ώστε δεν μπορεί να γίνει λόγος για σύγχρονη ή όποιοδήποτε άλλου είδους μαζική πολιτική. Πράγματι, συχνά ο πλασματικός έκλογικός όγκος της μεσαίας τάξης μπορούσε σχεδόν να πάρει τη θέση του πραγματικού «λαού», τον οποίο υποτίθεται ότι αντιπροσώπευε. Λίγες περιπτώσεις ήταν τόσο άκραιες όσο εκείνες της Νεάπολης και του Πατέρμο στις αρχές της δεκαετίας του 1870: 37,5% και 44% αντίστοιχα των εκλογέων τους ήταν γραμμένοι στους έκλογικούς καταλόγους, χάρη στο γεγονός ότι διέθεταν κάποιου είδους πτυχίο. Άλλα ακόμα και στην Πρωσία ο θρίαμβος των Φιλελευθέρων το 1863 θα μάς φανεϊ λιγότερο έντυπωσιακός, αν θυμηθούμε ότι το 67% των ψήφων των πόλεων, που πήρε αυτή η παράταξη, αντιπροσώπευε στην πραγματικότητα μόνο γύρω στο 25% των ψηφοφόρων των αστικών κέντρων, αφού σχεδόν τα δύο τρίτα του, έτσι και αλλιώς περιορισμένου, εκλογικού σώματος των πόλεων δεν έκαναν τον κόπο να πәне μέχρι τις κάλπες.⁴ Οί λαμπροί εκλογικοί θρίαμβοι του φιλελευθερισμού στη δεκαετία του 1860 αντιπροσώπευαν άραγε, σε χώρες με περιορισμένο δικαίωμα ψήφου και λαϊκή απάθεια, τίποτα περισσότερο από την έτυμηγορία μιās μειοψηφίας εύπολων πολιτών που ζούσαν στα αστικά κέντρα;

Στην Πρωσία, ο Βίσμαρκ τουλάχιστον θα άπαντούσε άρνητικά, και γι' αυτό, όταν το 1862 κάποια σχέδια για μεταρρύθμιση του στρατού προκάλεσαν συνταγματική σύγκρουση ανάμεσα στη φιλελεύθερη Δίαιτα και τη μοναρχία, έλυσε το πρόβλημα κυβερνώντας χωρίς να λογοδοτεί στο κοινοβούλιο. "Όσο οί Φιλελεύθεροι δεν είχαν κανέναν άλλο υποστηρικτή έξω από την αστική τάξη και η αστική τάξη ήταν άνίκανη ή απρόθυμη να κινητοποιήσει όποιαδήποτε γνήσια δύναμη, στρατιωτική ή πολιτική, όλες οί κουβέντες για το Μακρό Κοινοβούλιο του 1640 ή για τις Γενικές Τάξεις του 1789 ήταν άερολογίες.* Ο Βίσμαρκ συνειδητοποίησε ότι ήταν κυριολεκτικά αδύνατο

* Αντίθετα, εκείνο που έδινε στους Φιλελευθέρους αληθινή δύναμη σε μερικές

να γίνει μιā «αστική επανάσταση», γιατί θα ήταν πραγματική επανάσταση μόνον αν ξεσηκώνονταν και άλλοι εκτός από την αστική τάξη, και όπωσδήποτε οί επιχειρηματίες και οί καθηγητές σπάνια ήταν διατεθειμένοι να σκαρφαλώσουν οί ίδιοι στα όδοφράγματα. Αυτό δεν τον έμπόδισε να εφαρμόσει το οικονομικό, νομοθετικό και ιδεολογικό πρόγραμμα της φιλελεύθερης αστικής τάξης, στο βαθμό που μπορούσε να συμβιβαστεί με την κυριαρχία της γαιοκτητικής άριστοκρατίας σε μιā προτεσταντική πρωσική μοναρχία. Δεν ήθελε να εξωθήσει τους Φιλελευθέρους σε μιā απελπισμένη συμμαχία με τις μάζες, και όπωσδήποτε δικό τους ήταν το πρόγραμμα για ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος, ή τουλάχιστον ή ύλοποίηση του δικού τους προγράμματος φαινόταν αναπόφευκτη. "Όπως ξέρουμε, ο Βίσμαρκ τα κατάφερε θαυμάσια. Ο κύριος όγκος των Φιλελευθέρων δέχτηκε (δεν είχε και άλλη επιλογή) την προσφορά του να εφαρμόσει το πρόγραμμά τους μεϊον την πολιτική έξουσία, και το 1866 αυτομετασχηματίστηκε στο Έθνοφιλελεύθερο Κόμμα, που αποτέλεσε το έρεισμα των έσωτερικών πολιτικών έλιγμών του Βίσμαρκ για το υπόλοιπο διάστημα της περιόδου μας.

Ο Βίσμαρκ και άλλοι συντηρητικοί ήξεραν ότι οί μάζες δεν ήταν φιλελεύθερες με την ίδια έννοια που ήταν οί επιχειρηματίες των αστικών κέντρων. Μερικές φορές, λοιπόν, θεωρούσαν ότι μπορούσαν να άπειλήσουν τους Φιλελευθέρους με την επέκταση του δικαιώματος ψήφου. Μπορεί μάλιστα και να πραγματοποιούσαν αυτή την άπειλή, όπως έκανε ο Βενιαμίν Ντισραέλι το 1867 και, πιό συκρατημένα, οί βέλγοι καθολικοί το 1870. Το σφάλμα τους ήταν ότι υπέθεταν πως οί μάζες ήταν συντηρητικές με τη δική τους έννοια. Χωρίς άμφιβολία, στα περισσότερα μέρη της Ευρώπης ή πλειονότητα των άγροτών ήταν προσηλωμένη στην παράδοση, έτοιμη να υποστηρίξει την εκκλησία, το βασιλιά ή τον αυτοκράτορα και τους ιεραρχικά ανώτερους της, προπαντός έναντίον των δόλιων σχεδίων που προπαραιοεύαζαν οί κάτοικοι των πόλεων. Άκόμα και στη Γαλλία, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στα δυτικά και νότια διαμερίσματα έξα-

καθυστερημένες χώρες, παρόλο που αποτελούσαν μειοψηφία, ήταν ή ύπαρξη φιλελευθέρων γαιοκτημόνων, των οποίων ή τοπική έξουσία ξέφευγε ούσιαστικά από την κυβερνητική έπιτροπή, ή άξιωματικών πρόθυμων να στασιάσουν για το συμφέρον των Φιλελευθέρων. Αυτό συνέβαινε σε ιβηρικές χώρες.

κολουθοῦσαν, στην Τρίτη Δημοκρατία, να ψηφίζουν τους υποστηρικτές τῆς δυναστείας τῶν Βουρβόνων. Χωρίς ἀμφιβολία, ἐπίσης, ὅπως ἐπίσημανε ὁ Οὐῶλτερ Μπάτζοτ, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἀνώδυνης δημοκρατίας, μετὰ τὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πράξι τοῦ 1867, ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ πολλῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων, ἀκόμα καὶ ἐργατῶν, σφραγιζόταν ἀπὸ σέβας γιὰ «τοὺς καλύτερούς τους». Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ μάζες εἰσέβαλαν στὴν πολιτικὴ σκηνή, ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ὑποδυθοῦν ἀργὰ ἢ γρήγορα καίριους ρόλους καὶ νὰ μὴ μείνουν ἀπλοὶ κομπάρσοι σὲ μιὰ καλοσκηνοθετημένη σκηνὴ πλήθους. Καί, ἐνῶ σὲ πολλὰ μέρη οἱ καθυστερημένοι ἀγρότες ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι «φερέγγυοι» γιὰ τὴν ἐξουσία, τὰ ὄλο καὶ πολυπληθέστερα λαϊκὰ στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων δὲν ἦταν. Αὐτὸ πού ἤθελαν δὲν ἦταν ὁ κλασικὸς φιλελευθερισμὸς, ἀλλὰ οὔτε ἦταν ἀπαραίτητα κάτι εὐπρόσδεκτο γιὰ τοὺς συντηρητικὸς ἰθύνοντες, ἰδιαίτερα ἐκείνους τοὺς ὄλο καὶ πῖο πολυάριθμους πού ἦταν ἀφοσιωμένοι σὲ μιὰ οὐσιαστικὰ φιλελεύθερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ. Αὐτὸ θὰ φαινόταν καθαρὰ στὴν περίοδο τῆς οἰκονομικῆς ὕφεσης καὶ ἀβεβαιότητος πού ἀκολούθησε τὴν κατάρρευση τῆς φιλελεύθερης ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τὸ 1873.

II

Ἡ πρώτη καὶ πῖο ἐπικίνδυνη ομάδα πού ἐδραίωσε τὴν ξεχωριστὴ ταυτότητα καὶ τὸ ρόλο τῆς στὴν πολιτικὴ ἦταν τὸ νεαρὸ προλεταριάτο, πού εἶχε διογκωθεῖ ἀριθμητικὰ ἔπειτα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ἐμβιομηχανισμοῦ.

Τὸ ἐργατικὸ κίνημα δὲν εἶχε τόσο ἀποσυντεθεῖ ὅσο εἶχε μείνει ἀκέφαλο μετὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1848 καὶ τὴν ἐπακόλουθη δεκαετία οἰκονομικῆς ἐπέκτασης. Οἱ διάφοροι θεωρητικοὶ ἐνὸς κοινωνικὰ διαφορητικοῦ μέλλοντος, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταστοιχειώσει τὸν ἀναβρασμὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1848 στὸ «φάσμα τοῦ κομμουνισμοῦ» καὶ εἶχαν δώσει στὸ προλεταριάτο μιὰ πολιτικὴ προοπτικὴ διάφορη ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ καὶ τὴ φιλελεύθερη ἢ ριζοσπαστικὴ, ἦταν φυλακισμένοι, ὅπως ὁ Αὐγούστος Μπλανκί, ἐξόριστοι, ὅπως ὁ Κάρλ Μάρξ καὶ ὁ Λουὶ Μπλάν, ξεχασμένοι, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Πεκέρ (1801-1887), ἢ καὶ τὰ τρία, ὅπως ὁ Ἐτιέν Καμπέ

(1788-1857). Μερικοὶ μάλιστα εἶχαν συνθηκολογήσει μὲ τὸ νέο καθεστῶς, ὅπως ἔκανε ὁ Προυντόν μὲ τὸν Ναπολέοντα Γ'. Ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ ὅσους πίστευαν στὸν ἐπικείμενο θάνατο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς, πού γιὰ ἓνα δυὸ χρόνια μετὰ τὸ 1849 διατηροῦσαν κάποιες ἐλπίδες γιὰ ἀναζωπύρωση τῆς ἐπανάστασης καὶ ἔπειτα ἐναπόθεσαν τίς προσδοκίες τους στὴν ἐπόμενη μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση (ἐκείνη τοῦ 1857), στὴ συνέχεια ἀναγκάστηκαν νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ μιὰ βραδύτερη ἐξέλιξη. Ἴσως εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ἔσβησε ὀλοκληρωτικὰ, ἀκόμα καὶ στὴ Βρετανία, ὅπου οἱ ἐγχώριοι σοσιαλιστὲς στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ τοῦ 1870 θὰ χωροῦσαν ἄνετα σὲ μιὰ σχετικὰ μικρὴ αἴθουσα· ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ 1860 δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν κανένας σοσιαλιστὴς πού νὰ μὴν ἦταν σοσιαλιστὴς καὶ τὸ 1848. Ἐμεῖς μποροῦν νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες γι' αὐτὸ τὸ διάλειμμα ἀναγκαστικῆς ἀπομόνωσης, πού ἔδωσε στὸν Κάρλ Μάρξ τὴν εὐκαιρία νὰ ὀριμᾷσει θεωρητικὰ καὶ νὰ βάλει τὰ θεμέλια τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν αἰσθάνοταν ἔτσι. Στὸ μεταξύ, οἱ πολιτικὲς ὀργανώσεις (ὅσες εἶχαν ἐπιβιώσει) τῆς ἐργατικῆς τάξης διαλύθηκαν, ὅπως ἡ Κομμουνιστικὴ Λίγκα τὸ 1852, ἢ ἐγίναν βαθμιαία ἀσήμαντες, ὅπως ὁ βρετανικὸς Χαρτισμὸς.

Ὡστόσο, στὸ ἔστω κατώτερο ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς πάλης καὶ τῆς αὐτοάμυνας, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης συνεχίστηκε καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ παρὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ. Καὶ αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, μὲ τὴ σημαντικὴ, ἀν καὶ μερικὴ ἐξαίρεση τῆς Βρετανίας, οἱ συνδικαλιστικὲς ἐνώσεις καὶ οἱ ἀπεργίες ἀπαγορευόταν διὰ νόμου σχεδὸν παντοῦ στὴν Εὐρώπη, μολονότι οἱ Φιλικὲς Ἐταιρεῖες (Ἐταιρεῖες Ἀμοιβαίας Βοήθειας) καὶ οἱ συνεργατικὲς —πού στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη εἶχαν παραγωγικὸ προσανατολισμὸ, ἐνῶ στὴ Βρετανία ἀφοροῦσαν, σὲ γενικὲς γραμμές, καταστήματα— ἦταν ἀνεκτές. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἀκαζαν: Στὴν Ἰταλία τοῦ 1862, ὁ μέσος ἀριθμὸς μελῶν τέτοιων Ἐταιρειῶν Ἀμοιβαίας Βοήθειας στὸ Πεδεμόντιο, ὅπου καὶ ἦταν ἰσχυρότερες, ὑπολείπονταν ἐλαφρὰ τοῦ πενήντα.⁵ Μόνο στὴ Βρετανία, τὴν Αὐστραλία καὶ —περιέργως— τίς Ἡνωμένους Πολιτεῖες οἱ συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν εἶχαν πραγματικὴ σημασία· στὶς δύο τελευταῖες περιπτώσεις, τίς ἔφεραν μέσα στὶς ἀποσκευές τους οἱ συνειδητοποιημένοι καὶ ὀργανωμένοι βρετανοὶ μετανάστες.

Στή Βρετανία, όχι μόνον οί ειδικευμένοι ἐργάτες τῶν μηχανουργικῶν βιομηχανιῶν καί οί τεχνίτες πού ἀσκοῦσαν παραδοσιακότερα ἐπαγγέλματα ἀλλά, χάρη στήν ὑπαρξή ἐνός πυρήνα ἀπό ἐξαιρετικά ειδικευμένους κλῶστες, καί οί βαμβακουργοί διατηροῦσαν ἰσχυρά τοπικά συνδικάτα, πού συνδέονταν μεταξύ τους περισσότερο ἢ λιγότερο ἀποτελεσματικά σέ πανεθνική κλίμακα· σέ μιὰ ἢ δύο περιπτώσεις, καί συγκεκριμένα στήν περίπτωση τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Μηχανικῶν (1852) καί τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Ξυλουργῶν καί Ἐπιπλοποιῶν (1860), ὑπῆρχαν πανεθνικές ἐνώσεις, πού συντονίζονταν οἰκονομικά, ἀν ὄχι στρατηγικά. Ἀποτελοῦσαν βέβαια μειοψηφία, ἀλλά ὄχι ἀμελητέα μειοψηφία, καί ἀνάμεσα στοὺς ειδικευμένους ἐργάτες μάλιστα ἀντιπροσώπευαν σέ μερικὲς περιπτώσεις τὴν πλειοψηφία. Ἐπιπρόσθετα, ἦταν ἓνα ὀρμητήριο γιὰ τὴν εὐκολότερη διάδοση τοῦ συνδικαλισμοῦ. Στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὰ συνδικάτα ἦταν ἴσως ἀκόμα ἰσχυρότερα, ἀν καί ἔμελλε νὰ ἀποδειχτοῦν ἀνίκανα νὰ ἀντέξουν στίς ἐπιπτώσεις τῆς πραγματικῆς ραγδαίας ἐκβιομηχάνισης πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα. Ἦταν ὅμως λιγότερο ἰσχυρά ἀπὸ ὅσο στὸν παράδεισο τῆς ὀργανωμένης ἐργασίας, τὴν Αὐστραλία, ὅπου οἱ οἰκοδόμοι κατέκτησαν τὸ ὀκτώωρο ἤδη τὸ 1856, γιὰ νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν σύντομα καί ἄλλοι κλάδοι. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι πουθενὰ ἡ διαπραγματευτικὴ θέση τοῦ ἐργάτη δὲν ἦταν ἰσχυρότερη ἀπὸ ὅσο σ' αὐτὴ τὴν ἀραιοκατοικημένη χώρα μὲ τὴ δυναμικὴ οἰκονομία, ὅπου ὁ πυρετὸς τῆς χρυσοθηρίας τὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἔκανε χιλιάδες νὰ φύγουν γιὰ ἄλλοῦ, αὐξάνοντας τίς ἀμοιβές τῶν λιγότερο ριψοκίνδυνων πού ἔμειναν.

Οἱ διορατικοὶ παρατηρητὲς δὲν περίμεναν ὅτι αὐτὴ ἡ σχετικὴ ἀσημαντότητα τοῦ ἐργατικῶν κινήματος θὰ συνεχιζόταν. Πράγματι, γύρω στὸ 1860 ἄρχισε νὰ φαίνεται ὅλο καὶ καθαρότερα ὅτι τὸ προλεταριάτο ἐπανερχόταν στὸ προσκήνιο, μαζί μὲ τὰ ἄλλα *dramatis personae* τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ἔστω καί μὲ λιγότερο ἀνατρεπτικὲς διαθέσεις. Ἀναδύθηκε μὲ ἀπροσδόκητη ταχύτητα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει σύντομα ἡ ἰδεολογία πού στὸ ἐξῆς θὰ ταυτιζόταν μὲ τὰ κινήματά τους: ὁ σοσιαλισμός. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἦταν ἓνα παράξενο ἀμάλαγμα πολιτικῆς καί βιομηχανικῆς δραστηριότητος, διαφόρων τύπων ριζοσπαστισμοῦ, ἀπὸ τὸν δημοκρατικὸ ὡς τὸν ἀναρχικὸ, ταξικῶν ἀγῶνων, ταξικῶν συμμαχιῶν καί παραχωρήσεων ἀπὸ τίς κυβερ-

νήσεις ἢ τοὺς καπιταλιστές. Ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν ἓνα φαινόμενο διεθνές, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἐκτυλισσόταν ταυτόχρονα σὲ διάφορες χώρες, ὅπως ἡ ἀναβίωση τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὴ διεθνή ἀλληλεγγύη τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τὴ διεθνή ἀλληλεγγύη τῆς ριζοσπαστικῆς Ἀριστερᾶς (κληροδοτήματα τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸ 1848). Τὸ προλεταριάτο βρῆκε τὴν ὀργανωτικὴ του ἔκφραση στὴ Διεθνή Ἐνωσὴ Ἐργατῶν, τὴν Πρῶτη Διεθνή τοῦ Κάρλ Μάρξ (1864-72). Τὸ ἀν ἀλήθευε ἡ θέση, ὅτι «οἱ ἐργάτες δὲν ἔχουν πατρίδα», ὅπως διατυπωνόταν στὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, χωράει πολλὴ συζήτηση: Σίγουρα οἱ ὀργανωμένοι καί ριζοσπάστες ἐργάτες τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας ἦταν πατριῶτες μὲ τὸν δικὸ τους τρόπο —εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἡ γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση ἦταν ἐθνικιστικὴ (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Ἀλλὰ σὲ μιὰ οἰκονομία ὅπου οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς κινοῦνταν ἐλεύθερα, ἀκόμα καί τὰ βρετανικὰ συνδικάτα, πού δὲν εἶχαν ἰδεολογικὴ χροιά, μποροῦσαν νὰ ἐκτιμήσουν πόσο ἀναγκαῖο ἦταν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς ἐργοδότες νὰ φέρνουν ἀπεργοσπάστες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ. Ὅλοι οἱ ριζοσπάστες ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι οἱ θρίαμβοι καί οἱ ἤττες τῆς Ἀριστερᾶς, ὅπουδήποτε στὸν κόσμον, εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στὸν δικὸ τους ἀγῶνα. Στὴ Βρετανία, ἡ Διεθνὴς προέκυψε ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς ἀναζωπυρωμένης προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης καί μιᾶς σειρᾶς ἐκκλήσεων γιὰ διεθνή ἀλληλεγγύη —μὲ τὸν Γαριβάλδη καί τὴν ἰταλικὴ Ἀριστερὰ τὸ 1864, μὲ τὸν Ἀβραὰμ Λίνκολν καί τοὺς Βορείους στὸν ἀμερικανικὸ ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1861-65, μὲ τοὺς δύστηνους Πολωνοὺς τὸ 1863. Οἱ διεθνιστὲς πίστευαν, καί πολὺ σωστά, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ κινήσεις ἐνίσχυαν τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴ λιγότερο πολιτικῆ, καθαρὰ συνδικαλιστικὴ μορφή του. Ἀκόμα καί ἡ ὀργανωμένη ἐπαφὴ ἀνάμεσα σὲ ἐργάτες τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης χώρας δὲν ἦταν δυνατὸ παρὰ νὰ ἔχει ἀντίκτυπο στὰ ἀντίστοιχα κινήματά τους, ὅπως διαπίστωσε ὁ Ναπολέων Γ', ὅταν ἐπέτρεψε στοὺς γάλλους ἐργάτες νὰ στείλουν μιὰ πολυμελὴ ἀντιπροσωπεῖα στὸ Λονδίνο, μὲ ἀφορμὴ μιὰ διεθνή ἐκθεση τὸ 1862.

Ἡ Διεθνὴς, πού ἰδρύθηκε στὸ Λονδίνο καί γρήγορα περιῆλθε στὰ ἱκανὰ χέρια τοῦ Κάρλ Μάρξ, ἦταν ἀρχικὰ ἓνα ἀλλόκοτο συνονθύλευμα ἀπὸ τοπικιστὲς καί φιλελεύθερους-ριζοσπαστικοὺς βρετανοὺς ἀρ-

χισυνδικαλιστές, γάλλους αγωνιστές του συνδικαλιστικού χώρου ιδεολογικά έτερόκλητους, αλλά μᾶλλον ἀριστερότερους, καὶ ἕνα σκιῶδες γενικὸ ἐπιτελεῖο, πού τὸ ἀποτελοῦσαν παλιοὶ ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴν Εὐρώπη, μὲ ὄλο καὶ πιὸ ἀνομοιογενεῖς καὶ ἀσυμβίβαστες ἰδέες. Οἱ ἰδεολογικὲς διαμάχες τους ἐπρόκειτο νὰ τὴ διαλύσουν τελικὰ. Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ θέμα τείνει νὰ προσελκύει τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πολλῶν ἄλλων ἱστορικῶν, ὅν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει πολὺ ἐδῶ. Χοντρικά, ἡ πρώτη μεγάλη μάχη, ἀνάμεσα στοὺς «ἀμιγεῖς» (δηλαδή στὴν πραγματικότητα φιλελεύθερους ἢ φιλελεύθερους-ριζοσπαστικούς) συνδικαλιστές καὶ ἐκείνους πού ἐμπνέονταν ἀπὸ πιὸ φιλόδοξα ὀράματα γιὰ κοινωνικὸ μετασχηματισμὸ, κερδήθηκε ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστές (ἂν καὶ ὁ Μάρξ φρόντισε νὰ κρατήσει τοὺς Βρετανούς, τοὺς κύριους ὑποστηρικτές του, ἔξω ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων). Στὴ συνέχεια ὁ Μάρξ καὶ οἱ ὀπαδοὶ του ἀντιμετώπισαν (καὶ νίκησαν) τοὺς γάλλους ὀπαδοὺς τοῦ Προυτόν, συνειδητοποιημένους καὶ μαχητικὸς τεχνίτες μὲ ἀντιπάθεια γιὰ τοὺς διανοούμενους, καὶ κατόπιν τὴν πρόκληση τῆς ἀναρχικῆς συμμαχίας τοῦ Μιχαὴλ Μπακούνιν (1814-1876), πού τὴν ἔκανε φοβερότερη τὸ γεγονός ὅτι λειτουργοῦσε μὲ κάθε ἄλλο παρὰ ἀναρχικὲς μεθόδους, ὅπως πειθαρχημένες μυστικὲς ὀργανώσεις, ὀμάδες κρούσης, κτλ. (βλ. Κεφάλαιο Θ'). Ἄνικανος νὰ διατηρήσει τὸν ἔλεγχον τῆς Διεθνούς, ὁ Μάρξ τὴν ξέγραψε σιωπηρὰ τὸ 1872, μεταφέροντας τὸ στρατηγεῖο τῆς στὴ Νέα Ὑόρκη. Ὡστόσο, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἡ ραχοκοκαλιὰ τοῦ μεγάλου ἐργατικῶν κινήματος, τοῦ ὁποῦ ἡ Διεθνὴς ἦταν μέρος καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ συντονιστῆς, εἶχε σπάσει ἔτσι κι ἀλλιῶς. Ἀλλά, ὅπως ἀποδείχθηκε, οἱ ἰδέες τοῦ Μάρξ εἶχαν θριαμβεύσει.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ἦταν τόσο εὐκόλο νὰ τὸ προβλέψει κανεὶς αὐτό. Ὑπῆρχε μόνον ἕνα μαρξιστικὸ, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μόνον ἕνα σοσιαλιστικὸ, μαζικὸ ἐργατικὸ κίνημα: ἐκεῖνο πού ἀναπτύχθηκε στὴ Γερμανία μετὰ τὸ 1863. (Ἄν μάλιστα ἐξαιρέσουμε τὸ θνησιγενὲς Ἐθνικὸ Ἐργατικὸ Μεταρρυθμιστικὸ Κόμμα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν [1872] —πολιτικὴ παραφυάδα τῆς φιλόδοξης Ἐθνικῆς Ἐργατικῆς Ἐνώσεως [1866-72], πού συνεργαζόταν μὲ τὴ Διεθνή— ἦταν τὸ μόνον πολιτικὸ ἐργατικὸ κίνημα πού λειτουργοῦσε σὲ πανεθνικὴ κλίμακα καὶ ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ «ἀστικὰ» ἢ «μικροαστικὰ» κόμματα.) Αὐτὸ ἦταν τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Φερδινάνδου Λασσάλ

(1825-1864), ἐνὸς ἔξοχου ὑποκινητῆ, πού ἔπασσε θύμα τῆς ἀρκετὰ ἐντονῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς του (πέθανε ἀπὸ τὰ τραύματα πού δέχθηκε σὲ μιὰ μονομαχία γιὰ μιὰ γυναίκα) καὶ πού θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του ὀπαδὸ τοῦ Μάρξ, στὸ βαθμὸ πού μποροῦσε νὰ εἶναι ὀπαδὸς ὁποιοῦδήποτε. Ἡ Γενικὴ Γερμανικὴ Ἐνωσὴ Ἐργατῶν (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, 1863) τοῦ Λασσάλ ἦταν, ἐπίσημα, πιὸ πολὺ ριζοσπαστικὴ-δημοκρατικὴ παρὰ σοσιαλιστικὴ. Τὸ ἄμεσο σύνθημά της ἦταν τὸ δικαίωμα γενικῆς ψήφου. Ἀλλὰ τὴ διέκριναν ἡ ἐντονὴ ταξικὴ συνείδηση καὶ ὁ ἀντιαστικὸς προσανατολισμὸς της, καὶ —παρόλο πού ἀρχικὰ δὲν εἶχε πολλὰ μέλη— ἦταν ὀργανωμένη σὰν σημερινὸ μαζικὸ κόμμα. Δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτη γιὰ τὸν Μάρξ, πού ὑποστήριξε μιὰ ἀνταγωνιστικὴ ὀργάνωση ὑπὸ τὴν ἡγεσία δύο πιὸ ἀφοσιωμένων (ἢ τουλάχιστον πιὸ ἀποδεκτῶν) ὀπαδῶν του: τοῦ δημοσιογράφου Γουλιέλμου Λίμπκνεχτ καὶ τοῦ προικισμένου νεαροῦ τορναδόρου Αὐγουστου Μπέμπελ. Αὐτὴ ἡ ὀργάνωση, πού εἶχε ἐπιρροὴ κυρίως στὴν κεντρικὴ Γερμανία, ἐφάρμοζε παραδόξως, ἂν καὶ ἐπίσημα ἦταν πιὸ σοσιαλιστικὴ, μιὰ λιγότερο ἀδιάλλακτη πολιτικὴ συμμαχία μὲ τὴν (ἀντιπρωσικὴ) δημοκρατικὴ Ἀριστερὰ τῶν παλιῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1848. Οἱ Λασσαλικοὶ, πού ἦταν ἕνα σχεδὸν ἐξολοκλήρου πρῶσιμὸ κίνημα, πίστευαν οὐσιαστικὰ ὅτι τὸ γερμανικὸ πρόβλημα θὰ τὸ ἔλυνε ἡ Πρωσία. Καθὼς αὐτὴ ἦταν πράγματι ἡ λύση πού ἄρχισε νὰ διαγράφεται καθαρὰ μετὰ τὸ 1866, οἱ διαφορὲς τῶν δύο ὀργανώσεων, πού ὄξυναν τὶς σχέσεις τους στὴ δεκαετία τῆς γερμανικῆς ἐνοποίησης, ἔπαψαν νὰ ἔχουν σημασία. Οἱ Μαρξιστὲς (μαζὶ μὲ μιὰ ὀμάδα πού εἶχε ἀποσχισθεῖ ἀπὸ τοὺς Λασσαλικούς καὶ ἐπέμενε στὸν καθαρὰ προλεταριακὸ χαρακτῆρα τοῦ κινήματος) ἱδρυσαν τὸ 1869 τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα καὶ τελικὰ (τὸ 1875) συγχωνεύθηκαν μὲ τοὺς Λασσαλικούς (οὐσιαστικὰ ὑποσκελίζοντάς τους, ὅπως ἀποδείχθηκε) στὸ ἰσχυρὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα τῆς Γερμανίας (SPD).

Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο κινήματα συνδέονταν, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μὲ τὸν Μάρξ, τὸν ὁποῖο θεωροῦσαν (ἰδιαίτερα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λασσάλ) θεωρητικὸ ἐμπνευστῆ καὶ δάσκαλό τους. Καὶ τὰ δύο χειραφετήθηκαν ἀπὸ τὴ ριζοσπαστικὴ-φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ λειτουργοῦσαν ὡς ἀνεξάρτητα ἐργατικὰ κινήματα. Καὶ τὰ δύο ἀπέκτησαν (χάρη στὸ δικαίωμα γενικῆς ψήφου, πού πα-

ραχώρησε ο Βίσμαρκ στη βόρεια Γερμανία το 1866 και σε ολόκληρη τη Γερμανία το 1871) άμεση μαζική υποστήριξη. Οι ήγέτες και των δύο εκλέχτηκαν στο κοινοβούλιο. Στο Μπάρμεν, τη γενέτειρα του Φρήντριχ Ένγκελς, οι σοσιαλιστές συγκέντρωσαν το 1867 το 34% των ψήφων και το 1871 το 51%.

Αλλά, αν η Διεθνής δεν ενέπνεε ακόμα εργατικά κόμματα που να έχουν βαρύτητα στις χώρες τους (έπίσημα, τα δύο γερμανικά κόμματα δεν συνεργάζονταν καν μαζί της), συνδεόταν ωστόσο με το μαζικό βιομηχανικό και συνδικαλιστικό κίνημα σε διάφορες χώρες, ένθαρρυνότας το συστηματικά, τουλάχιστον από το 1866 και έπειτα. Δεν είναι σαφές πόσο αποτελεσματική ήταν αυτή η ενθάρρυνση. (Η Διεθνής συνέβη να συμπέσει με την πρώτη διεθνή έξαρση των εργατικών αγώνων, μερικοί από τους οποίους, όπως εκείνοι των έριουργών του Πεδεμοντίου στα 1866-67, σίγουρα δεν είχαν καμιά σχέση μαζί της.) Ωστόσο, προπαντός από το 1868 και έπειτα, τέτοιοι αγώνες συνέκλιναν με τη γραμμή της, γιατί οι ήγέτες αυτών των κινήματων έλκύνονταν όλο και περισσότερο από τη Διεθνή ή και αποτελούσαν ήδη μαχητικά στελέχη της. Αυτό το κύμα εργατικής αναταραχής και άπεργιών σάρωσε την ήπειρωτική Ευρώπη, φτάνοντας ως την Ίσπανία, ακόμα μάλιστα και ως τη Ρωσία: το 1870 έγιναν άπεργίες στην Άγία Πετρούπολη. Συγκλόνησε τη Γερμανία και τη Γαλλία το 1868, το Βέλγιο το 1869 (διατηρώντας τη δύναμή του για μερικά χρόνια), την Αυστροουγγαρία λίγο αργότερα, για να φτάσει τελικά το 1871 στην Ίταλία (όπου κορυφώθηκε στα 1872-74) και την ίδια χρονιά στην Ίσπανία. Στο μεταξύ, στη Βρετανία το άπεργιακό κύμα ήταν επίσης στο ζενίθ του την περίοδο 1871-73.

Δημιουργήθηκαν νέα συνδικάτα. Αυτά έδωσαν στη Διεθνή τις μάζες των όπαδών της. Για να περιοριστούμε στο παράδειγμα της Αυστρίας, ανάμεσα στο 1869 και το 1872 οι καταγεγραμμένοι υποστηρικτές της αύξήθηκαν στη Βιέννη από 10.000 σε 35.000, στην Τσεχία από 5.000 σε σχεδόν 17.000, και από 2.000 στη Στυρία και την Καρινθία σε σχεδόν 10.000 μόνο στη Στυρία.⁶ Αυτή η αύξηση δεν φαίνεται έντυπωσιακή με τα μεταγενέστερα κριτήρια, αλλά σήμαινε πολύ μεγαλύτερη δύναμη κινητοποίησης —στη Γερμανία τα συνδικάτα έμαθαν να παίρνουν άπεργιακές αποφάσεις μόνο σε μαζικές συγκεντρώσεις, που αντιπροσώπευαν και τους άνοργάνωτους— και ό-

πωσδήποτε τρώμαξε τις κυβερνήσεις, ιδιαίτερα το 1871, όταν το άπακορύφωμα της λαϊκής άπήχησης της Διεθνούς συνέπεσε με την παρισινή Κομούνα (βλ. Κεφάλαιο Θ').

Πολλές κυβερνήσεις και τουλάχιστον τμήματα της άστικής τάξης είχαν προσέξει την άνοδο του εργατικού κινήματος από τα πρώτα κιόλας χρόνια της δεκαετίας του 1860. Ο φιλελευθερισμός ήταν τόσο προσκολλημένος στην όρθόδοξη αντίληψη του οικονομικού *laissez-faire*, ώστε δεν μπορούσε να εξετάσει σοβαρά το ένδεχόμενο κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, μολοντί μερικοί δημοκρατικοί ριζοσπάστες, συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο να χάσουν την υποστήριξη του προλεταριάτου, ήταν έτοιμοι να κάνουν ακόμα και αυτή τη θυσία, ενώ, σε χώρες όπου ο «μαντσεστερισμός» δεν νίκησε ποτέ κατά κράτος, ή άναγκαιότητα τέτοιων μεταρρυθμίσεων άπασχολούσε όλο και περισσότερο τους ιθύνοντες και τους διανοουμένους. Έτσι, στη Γερμανία, υπό την επίδραση του άνερχόμενου σοσιαλιστικού κινήματος, μιá μάλλον δυσώνυμη ομάδα «σοσιαλιστών προφεςόρων» (*Kathedersozialisten*) ίδρυσε το 1872 μιá όργάνωση με μεγάλη έπιρροή, την Έταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής (*Verein für Sozialpolitik*), που συνιστούσε την κοινωνική μεταρρύθμιση ως έναλλακτική λύση ή μάλλον ως αντίδοτο στη μαρξιστική ταξική πάλη.*

Ωστόσο, ακόμα και εκείνοι που θεωρούσαν οποιαδήποτε δημόσια παρέμβαση στο μηχανισμό της έλεύθερης άγοράς σίγουρη συνταγή για την καταστροφή ήταν τώρα πεπεισμένοι ότι η όργάνωση και οι δραστηριότητες του εργατικού κινήματος έπρεπε να άναγνωριστούν, προκειμένου να δαμαστούν. Όπως είδαμε, μερικοί πολιτικοί με δημογωγικές τάσεις, ανάμεσά τους ο Ναπολέων Γ' και ο Βενιαμίν Ντισραέλι, είχαν πλήρη έπίγνωση του εκλογικού δυναμικού της εργατικής τάξης. Στη δεκαετία του 1860, η νομοθεσία τροποποιήθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη, έτσι ώστε να έπιτρέψει τουλάχιστον κάποια στοιχειώδη μορφή εργατικής όργάνωσης και άπεργιών· ή μάλλον, για να ακριβολογήσουμε, τροποποιήθηκε έτσι ώστε ή θεωρία της

* Ο όρος «σοσιαλιστής», αντίθετα από τον περισσότερο έμπρηστικό όρο «κομμουνιστής», μπορούσε ακόμα να χρησιμοποιηθεί άόριστα για όποιονδήποτε συνιστούσε κρατική επέμβαση στην οικονομία και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Με αυτή την έννοια ήταν πολύ διαδομένος, ως τη γενική άνοδο των σοσιαλιστικών εργατικών κινήματων στη δεκαετία του 1880.

ελεύθερης αγοράς να χωρέσει και τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις των εργατών με τους εργοδότες. Ἄλλὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων παρέμεινε ἐξαιρετικὰ ἀβέβαιο. Μόνο στὴ Βρετανία τὸ πολιτικὸ βᾶρος τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν κινήματων τῆς ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο —κατὰ γενικὴ ὁμολογία οἱ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ— ὥστε νὰ παραγάγει, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο μερικῶν χρόνων (1867-75), ἕνα οὐσιαστικὰ πλήρες σύστημα νομικῆς ἀναγνώρισης, τόσο εὐνοϊκὸ γιὰ τὸ συνδικαλισμὸ, ὥστε ἀπὸ τότε γίνονται κατὰ περιόδους ἀπόπειρες νὰ περισταλεῖ ἡ ἐλευθερία ποὺ τοῦ παραχωρήθηκε.

Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς αὐτῶν τῶν μεταρρυθμίσεων ἦταν σαφῶς νὰ ἐμποδίσουν τὸ ἐργατικὸ κίνημα νὰ γίνῃ μιὰ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ καί, πολὺ περισσότερο, ἐπαναστατικὴ δύναμη. Ὁ σκοπὸς ἐπιτεύχθηκε σὲ χῶρες ὅπου εἶχαν ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπολιτικά ἢ φιλελεύθερα-ριζοσπαστικὰ ἐργατικὰ κινήματα. Ὅπου ἡ δύναμη τῆς ὀργανωμένης ἐργασίας ἦταν ἤδη μεγάλη, ὅπως στὴ Βρετανία καὶ τὴν Αὐστραλία, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐμφανιστοῦν ἀνεξάρτητα ἐργατικὰ κόμματα παρὰ πολὺ ἀργότερα, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τότε δὲν ἔμελλε νὰ ἔχουν πραγματικὰ σοσιαλιστικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἀναδύθηκε τὴν περίοδο τῆς Διεθνούς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν σοσιαλιστῶν, καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐπρόκειτο νὰ ταυτιστεῖ πολιτικὰ μὲ τὸ σοσιαλισμὸ, εἰδικὰ μὲ τὸ μαρξισμό. Ἔτσι, στὴ Δανία, ὅπου ἰδρύθηκε τὸ 1871 ἡ Διεθνὴς Ἐνωση Ἐργατῶν μὲ σκοπὸ τὴν ὀργάνωση ἀπεργιῶν καὶ συνεταιρισμῶν ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς, οἱ ἐπιμέρους τομεῖς αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, μετὰ τὴ διάλυση τῆς Διεθνούς ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τὸ 1873, σχημάτισαν ἀνεξάρτητες ἐνώσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπανενώθηκαν ἀργότερα μὲ τὴν ἐπωνυμία «Σοσιαλδημοκρατικὸς Σύνδεσμος». Αὐτὸ ἦταν τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τῆς Διεθνούς. Εἶχε κάνει τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀνεξάρτητο καὶ σοσιαλιστικὸ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, δὲν τὸ ἔκανε ἐπαναστατικὸ. Παρὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐνέσπειρε στὶς κυβερνήσεις, ἡ Διεθνὴς δὲν σχεδίαζε τὴν ἄμεση ἐπανάσταση. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἂν καὶ δὲν ἦταν λιγότερο ἐπαναστάτης ἀπὸ ὅσο πρὶν, δὲν θεωροῦσε σοβαρὸ ἕνα τέτοιον σχέδιο. Ἡ στάση του μάλιστα ἀπέναντι στὴ μόνη ἀπόπειρα προλεταριακῆς ἐπα-

νάστασης, τὴν παρισινὴ Κομμούνα, ἦταν ἀξιοσημείωτα ἐπιφυλακτικὴ. Δὲν πίστευε ὅτι εἶχε τὴν παραμικρὴ πιθανότητα ἐπιτυχίας. Τὸ καλύτερο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ πετύχει ἦταν νὰ ἔρθῃ σὲ συμφωνία μὲ τὴν κυβέρνηση τῶν Βερσαλλιών. Μετὰ τὸ ἀναπόφευκτο τέλος τῆς, ἔγραψε μιὰ συγκινητικώτατη νεκρολογία τῆς, ἀλλὰ ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ θαυμάσιου κειμένου (Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴ Γαλλία) ἦταν νὰ διδάξῃ τοὺς μελλοντικοὺς ἐπαναστάτες, καὶ σ' αὐτὸ πέτυχε. Ὡστόσο, ἡ Διεθνὴς, δηλαδὴ ὁ Μάρξ, τήρησε σιωπὴ ὅσο ὑπῆρχε ἡ Κομμούνα. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ὁ Μάρξ ἐργαζόταν γιὰ μακροπρόθεσμες προοπτικὲς καὶ ἀντιμετώπιζε ἐφεκτικὰ τίς βραχυπρόθεσμες. Θὰ ἦταν εὐχαριστημένος μὲ τὴν ἐδραίωση, τουλάχιστον στὶς μεγάλες βιομηχανικὲς χῶρες, ἀνεξάρτητων καὶ πολιτικοποιημένων ἐργατικῶν κινήματων, ὀργανωμένων (ὅπου αὐτὸ ἦταν νομικὰ ἐφικτὸ) σὲ μαζικὴ κλίμακα καὶ μὲ σκοπὸ τὴν κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, χειραφετημένων ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἐπιρροὴ τοῦ φιλελεύθερου ριζοσπαστισμοῦ (συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀπλοῦ «ρεπουμπλικανισμοῦ» καὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ), καθὼς καὶ ἀπὸ ὀρισμένους τύπους ἀριστερῆς ἰδεολογίας (ἀναρχισμὸ, προυντονισμὸ κτλ.), τοὺς ὁποῖους θεωροῦσε, ὄχι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα, κατάλοιπα μιᾶς παλιότερης ἐποχῆς. Δὲν ζητοῦσε κανὲν νὰ εἶναι αὐτὰ τὰ κινήματα «μαρξιστικὰ» στὶς συγκεκριμένες συνθήκες, μάλιστα, αὐτὸ θὰ ἦταν οὐτοπικό, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ ὁ Μάρξ δὲν εἶχε ὑπαδούς παρὰ μόνο στὴ Γερμανία καὶ ἀνάμεσα σὲ λίγους ἐξόριστους προχωρημένης ἡλικίας. Δὲν περίμενε νὰ καταρρεύσει ὁ καπιταλισμὸς οὔτε πίστευε ὅτι κινδύνευε ἄμεσα νὰ ἀνατραπεῖ. Ἀπλῶς ἔλπιζε νὰ γίνουν τὰ πρῶτα βήματα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν στρατευμάτων ποὺ θὰ ἀποδύονταν στὴ μικρόπνοη ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ καλὰ ὀχυρωμένου ἐχθροῦ.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 τὰ πράγματα ἔδειχναν ὅτι τὸ κίνημα δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ πετύχει αὐτὲς αὐτοὺς τοὺς μετρωπαθεῖς στόχους. Τὸ βρετανικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλέγχεται σταθερὰ ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους οἱ ἡγέτες του ἦταν τόσο διστακτικοὶ καὶ διεφθαρμένοι, ὥστε δὲν μπορούσαν οὔτε κανὲν νὰ μεταφράσουν τὴν ἀποφασιστικὴ καὶ ἐκλογικὴ τους δύναμη σὲ σημαντικὴ κοινοβουλευτικὴ παρουσία. Τὸ γαλλικὸ κίνημα ἦταν ἕνας ἐρειπιώνας μετὰ τὴν ἧττα τῆς Κομμούνας, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἐρείπια δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ διακρίνει σημάδια γιὰ κάτι καλύτερο ἀπὸ τὴν

παρωχημένο Μπλανκισμό, τον Σανκίλοτισμό και τον Προυντονισμό. Τò μεγάλο κύμα εργατικής αναταραχής ξεθύμανε στα 1873-75, αφήνοντας πίσω του συνδικάτα που δεν ήταν παρά ελάχιστα ισχυρότερα, και σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα ήταν ασθενέστερα, από εκείνα της περιόδου 1866-68. Η ίδια ή Διεθνής διαλύθηκε, αφού στάθηκε ανίκανη να εξαλείψει την έπιρροή της αναχρονιστικής 'Αριστεράς, της οποίας η άποτυχία ήταν εξόφθαλμη. Η Κομούνα ήταν νεκρή, και η μόνη άλλη ευρωπαϊκή επανάσταση, η ισπανική, πλησίαζε γοργά προς τò τέλος της: τò 1874 οί Βουρβόνοι είχαν ήδη επανέλθει στην 'Ισπανία, αναβάλλοντας την επόμενη 'Ισπανική Δημοκρατία για σχεδόν εξήντα χρόνια. Ομολογουμένως διαφαινόταν μιὰ νέα, άμυδρή ακόμα, προοπτική επανάστασης στις υπανάπτυκτες χώρες, και από τò 1870 ο Μάρξ άρχισε να έναποθέτει κάποιες ελπίδες στη Ρωσία. Ωστόσο, τò κίνημα που προκαλούσε τò πιο άμεσο ενδιαφέρον, γιατί ήταν εκείνο που είχε τις περισσότερες πιθανότητες να κλονίσει τή Βρετανία, τò προπύργιο τού παγκόσμιου καπιταλισμού, είχε καταρρεύσει επίσης. Τò κίνημα τών Φενίων στην 'Ιρλανδία έδειχνε και αυτό να έχει συντριβεί (βλ. Κεφάλαιο Ε').

Μια διάθεση αναδίπλωσης και απογοήτευσης χαρακτηρίζει τὰ τελευταία χρόνια τού Μάρξ. Έγραψε σχετικά λίγα* και ήταν λίγο πολύ άδρανής πολιτικά. Ωστόσο, μπορούμε σήμερα να δούμε ότι δύο επιτεύγματα της δεκαετίας τού 1860 ήταν μόνιμα. Στο έξις επρόκειτο να υπάρχουν οργανωμένα, ανεξάρτητα, πολιτικοποιημένα, σοσιαλιστικά και μαζικά εργατικά κινήματα. Η έπιρροή της προμαρξιστικής σοσιαλιστικής 'Αριστεράς είχε καταλυθεί σε μεγάλο βαθμό. Καί, κατά συνέπεια, η δομή της πολιτικής επρόκειτο να αλλάξει οριστικά.

Οί περισσότερες από αυτές τις αλλαγές δεν έγιναν φανερές παρά γύρω στα τέλη της δεκαετίας τού 1880, όταν αναβίωσε η Διεθνής, αυτή τή φορά ως κοινό μέτωπο μαζικών κομμάτων που ήταν κατά τò

* Τò περισσότερο από τò υλιό που ο Ένγκελς, μετά τò θάνατο τού Μάρξ, τακτοποίησε και δημοσίευσε ως 2ο και 3ο τόμο τού Κεφαλαίου, καθώς και τò «Θεωρίες για τήν υπεραξία», είχε γραφεί στην πραγματικότητα πριν δημοσιευτεί ο 1ος τόμος τò 1867. Από τὰ κύρια γραπτά τού Μάρξ, εκτός από μερικές επιστολές, μόνο τò Κριτική τού προγράμματος της Gotha (1875) γράφτηκε μετά τήν πτώση της Κομούνας.

πλείστον μαρξιστικά. Άλλά ακόμα και στη δεκαετία τού 1870, τουλάχιστον ένα κράτος ήταν αναγκασμένο να αντιμετωπίσει τò νέο πρόβλημα: η Γερμανία. Εμεί οί ψήφοι τών σοσιαλιστών (102.000 τò 1871) άρχισαν πάλι να αυξάνονται με φαινομενικά ασυγκράτητη δύναμη, έπειτα από μιὰ σύντομη υποχώρηση: 340.000 τò 1874, 500.000 τò 1877. Κανένας δεν ήξερε πώς να τὰ βγάλει πέρα με αυτό τò φαινόμενο. Οί μάζες που δεν τηρούσαν παθητική στάση ούτε ήταν πρόθυμες να υπακούσουν στα μελέσματα τών παραδοσιακών «άνωτέρων» τους ή της αστικής τάξης, και τών οποίων οί ήγέτες δεν μπορούσαν να άφομοιωθούν, δεν ταίριαζαν στο σχήμα της επίσημης πολιτικής. Ο Βίσμαρκ, που μπορούσε να παίζει τò παιχνίδι τού φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού για τούς δικούς του σκοπούς καλύτερα από όποιοδήποτε άλλον, δεν μπόρεσε να σκεφτεί καλύτερη λύση και άπαγόρευσε δια νόμου τή σοσιαλιστική δράση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

ΟΙ ΝΙΚΗΜΕΝΟΙ

Παρατηρείται τελευταία μιὰ μίμηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἡθῶν, ἀκόμη καὶ τῆς ἐπικίνδυνης τέχνης τοῦ δανεισμοῦ: ἀλλὰ, στὰ χέρια ἀνατολικῶν ἡγεμόνων, ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς εἶναι στεῖρος· καὶ ἀντὶ νὰ ἀναστυλώσει ἓνα ἐτοιμόρροπο κράτος, φαίνεται νὰ τὸ ἀπειλεῖ μὲ ταχύ-τερη κατάρρευση.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877¹

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν δίνει κύρος στὴ σύγχρονη τρυφερότητα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ... Σὲ ὅλες τὶς ἀνατολικὰς χώρες, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐμπνέει ἡ Κυβέρνηση φόβο καὶ δέος. Τότε, καὶ μόνο τότε, θὰ ἐκτιμηθοῦν τὰ ὠφελήματά της.

J. W. KAYE, 1870²

I

Σ' αὐτὸν τὸν «ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή» — μιὰ μεταφορικὴ ἔκφραση ποὺ ἀποδίδει τὸν πυρήνα τῆς οικονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ βιολογικῆς σκέψης τοῦ ἀστικῶ κόσμου— μόνον οἱ «ικανότεροι» θὰ ἐπιβίωναν, καὶ τὴν ικανότητά τους θὰ τὴν πιστοποιοῦσε ὄχι ἀπλῶς ἡ ἐπιβίωση, ἀλλὰ ἡ κυριαρχία τους. Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑψηλοῦ ἔπεσε θύμα ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ ὑπεροχὴ —οικονομική, τεχνολογική καί, κατὰ συνέπεια, στρατιωτικὴ— ἦταν ἀναμφισβήτητη καὶ φαινόταν ἀκαταμάχητη: τῶν οἰκονομιῶν καὶ κρατῶν τῆς βορειοδυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν ἐποικιστεῖ ἀπὸ Εὐρωπαίους, κατὰ κύριο λόγο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Μὲ τρεῖς σημαντικὰς ἐξαιρέσεις, τὴν Ἰνδία, τὴν Ἰνδονησία καὶ τμῆματα τῆς βόρειας Ἀφρικῆς, λίγες ἀπὸ αὐτὲς τὶς χώρες ἔγιναν ἢ ἦταν ἤδη τυπικὰ ἀποικίες στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. (Μποροῦμε νὰ παραλείψουμε τὰ ἐδάφη ποὺ ἐποικίστηκαν ἀπὸ Ἀγγλοσάξονες, ὅπως ἡ Αὐστραλία, ἡ Νέα Ζηλανδία καὶ ὁ Καναδὰς, γιὰτὶ, ἂν καὶ τυπικὰ δὲν ἦταν ἀκόμα ἀνεξάρτητα κράτη,

ἀντιμετωπιζόνταν σαφῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς περιοχὰς ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ «ἰθαγενεῖς» — ὄρος οὐδέτερος καθαυτὸν, ποὺ ὅμως ἀπέκτησε ἔντονα ἀρνητικὴ χροιά.) Εἶναι γεγονός ὅτι αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἦταν ἀμελητέες: μόνη τῆς ἡ Ἰνδία εἶχε, τὸ 1871, τὸ 14% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Ὡστόσο, ἡ πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῶν ὑπόλοιπων χωρῶν δὲν εἶχε μεγάλη σημασία. Οἰκονομικά, ἦταν στὸ ἔλεος τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χέρι του μποροῦσε νὰ τὶς ἀγγίξει. Ἀπὸ στρατιωτικὴ σκοπιὰ, ἡ κατωτερότητά τους ἦταν ὀφθαλμοφανής. Ἡ κανονιοφόρος καὶ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα φαίνονταν παντοδύναμα.

Στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν τόσο ἀκατανίκητα ὅσο ἔδειχναν ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκβίαζαν ἀδύναμες ἢ ὀπισθοδρομικὰς κυβερνήσεις. Ὑπῆρχαν ἓνα σωρὸ λαοὶ τοὺς ὁποίους οἱ βρετανοὶ κρατικοὶ λειτουργοὶ ἀρέσκονταν νὰ ἀποκαλοῦν, ὄχι χωρὶς θαυμασμό, «πολεμικὰς φυλές», λαοὶ ἀπόλυτα ικανοὶ νὰ νικήσουν τοὺς Εὐρωπαίους σὲ μάχες ἐκ παρατάξεως στὴν ξηρὰ (ποτὲ στὴ θάλασσα). Οἱ Τοῦρκοι ἀπολάμβαναν ἐπάξια τὴ φήμη καλῶν πολεμιστῶν, καὶ πράγματι ἡ ικανότητά τους ὄχι μόνον νὰ κατανικοῦν καὶ νὰ σφαγιάζουν τοὺς στασιαστὰς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιστέκονται στὸν πικρὸ ἐπικίνδυνον ἀντίπαλό τους, τὸν ρωσικὸ στρατό, συντέλεσε στὴ διατήρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐξίσου ὅσο καὶ οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις, ἢ τουλάχιστον ἐπιβράδυνε τὴν ἀποσύνθεσή της. Οἱ βρετανοὶ στρατιῶτες ἀντιμετώπιζαν μὲ σεβασμὸ τοὺς Σιχ καὶ τοὺς Παθάνους στὴν Ἰνδία ἢ τοὺς Ζουλοῦ στὴν Ἀφρική, οἱ Γάλλοι τοὺς Βερβέρους τῆς βόρειας Ἀφρικῆς. Ἡ πείρα ἔδειχνε καὶ πάλι ὅτι τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματα δυσκολεύονταν πολὺ ἀπὸ τὸν συστηματικὸ κλεφτοπόλεμο, ἰδιαίτερα στὶς σχετικὰ ἀπόμακρες, ὄρεινὰς περιοχὰς, ὅπου οἱ ξένοι δὲν εἶχαν τοπικὴ ὑποστήριξη. Οἱ Ρῶσοι ἀγωνίζονταν ὀλόκληρες δεκαετίες γιὰ νὰ νάμψουν αὐτὴ τὴν ἀντίσταση στὸν Καύκασο, ἐνῶ οἱ Βρετανοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν προσπάθεια νὰ ἐλέγξουν ἄμεσα τὸ Ἀφγανιστάν καὶ σχεδὸν περιορίστηκαν στὴν ἐπιτήρηση τῶν βορειοδυτικῶν συνόρων τῆς Ἰνδίας. Τέλος, ἡ μόνιμη κατοχὴ ἀχανῶν χωρῶν ἀπὸ μικρὰς μειοψηφίαις ξένων κατακτητῶν ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ δαπανηρὴ, καί, καθὼς οἱ ἀνεπτυγμέναιες χώρες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλουν σ' αὐτὰς τὶς χώρες τὴ θέληση καὶ τὰ συμφέροντά τους μὲ ἄλλο τρόπο, ἢ προσπά-

θεια φαινόταν σχεδόν περιττή. Ὡστόσο, σχεδόν κανένας δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι, στὴν ἀνάγκη, μποροῦσε νὰ γίνεи καὶ νὰ στεφθεῖ ἀπὸ ἐπιτυχία.

Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὀρίσει τὴν τύχη του. Στὴν καλύτερη περίπτωση μποροῦσε νὰ ἀντιδράσει στὶς ἐξωτερικὲς δυνάμεις, πού ἀσκοῦσαν ὄλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις. Σὲ γενικὲς γραμμὲς, αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν θυμάτων χωριζόταν σὲ τέσσερις μεγάλες κατηγορίες. Πρῶτον, ὑπῆρχαν οἱ ἐπιζῶσες ἐξευρωπαϊκὲς αὐτοκρατορίες ἢ ἀνεξάρτητα μεγάλα βασίλεια τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀσίας: ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἡ Περσία, ἡ Κίνα, ἡ Ἰαπωνία καὶ μερικὰ μικρότερα κράτη, ὅπως τὸ Μαρόκο, ἡ Βιρμανία, τὸ Σιάμ καὶ τὸ Βιετνάμ. Τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κράτη ἐπιβίωσαν, ἂν καὶ —μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Ἰαπωνίας, πού θὰ τὴν ἐξετάσουμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαιο Η΄)— διαβρώνονταν ὄλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὶς νέες δυνάμεις τοῦ καπιταλισμοῦ· τὰ μικρότερα κατακτῆθηκαν τελικὰ μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας, μὲ ἐξαίρεση τὸ Σιάμ, πού ἐπέζησε ὡς οὐδέτερη ζώνη ἀνάμεσα στὴ βρετανικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ σφαῖρα ἐπαρροῆς. Δεύτερον, ὑπῆρχαν οἱ πρώην ἀποικίες τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας στὴν Ἀμερικὴ, οἱ ὁποῖες τώρα ἀποτελοῦσαν τυπικῶς ἀνεξάρτητα κράτη. Τρίτον, ὑπῆρχε ἡ Ἀφρικὴ νότια τῆς Σαχάρας, ἕνας χῶρος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε πολλά, γιατί ἐκείνη τὴν περίοδο δὲν προκαλοῦσε ἰδιαίτερη προσοχή. Τέλος, ὑπῆρχαν τὰ θύματα πού εἶχαν ἤδη ἀποικιοποιηθεῖ ἢ κατακτηθεῖ καὶ τυπικά, κυρίως στὴν Ἀσία.

Ὅλες αὐτὲς οἱ χῶρες ἀντιμετώπιζαν τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα ποιά στάση νὰ κρατήσουν ἀπέναντι στὴν τυπικὴ ἢ ἄτυπη κατάκτησή τους ἀπὸ τὴ Δύση. Τὸ ὅτι οἱ λευκοὶ ἦταν τόσο ἰσχυροὶ ὥστε δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς ἀγνοήσει ἦταν, ἀλίμονο, ὀλοφάνερο. Οἱ Μάγια τῆς ζούγκλας τοῦ Γιουκατὰν ἐπιχείρησαν τὸ 1847 νὰ τοὺς διώξουν, ἐπιστρέφοντας στὸν πατροπαράδοτο τρόπο ζωῆς τους, καὶ μάλιστα τὸ κατάφεραν ἕως ἕνα βαθμὸ χάρη στὸν «Φυλετικὸ Πόλεμο», πού ἤρχισε τὸ 1847, ἀλλὰ τελικὰ, τὸν 20ὸ αἰῶνα, ἡ ἀγαυὴ ἢ ἄκαμπτος καὶ ἡ τσίγκλα τοὺς ξανάφεραν στὴν τροχιά τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ περίπτωση τους, ὡστόσο, ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση, γιατί τὰ Γιουκατὰν ἦταν ἀπομονωμένο, τὸ πλησιέστερο λευκὸ κράτος (τὸ Μεξικὸ) ἦταν ἀδύναμο καὶ οἱ Βρετανοὶ (μὰ ἀπὸ τὶς ἀποικίες τῶν ὁποίων γειτόνευε

μὲ τοὺς Μάγια) δὲν ἀποθάρρυναν τὶς προσπάθειές τους. Νομάδες ἐπιδρομεῖς καὶ ὀρεσίβιες φυλὲς μπορεῖ νὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ τοὺς κρατοῦν σὲ ἀπόσταση καὶ νὰ φαντάζονται ὅτι ἡ σπανιότητα τῶν «ἐπισκέψεων» τοὺς ὀφειλόταν στὴ δική τους δύναμη, ὄχι στὸ γεγονός ὅτι ζοῦσαν σὲ περιοχὴ ἀπομονωμένη καὶ οἰκονομικὰ ἀδιάφορη. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς πολιτικὰ πιὸ ὀργανωμένους λαοὺς τοῦ μὴ καπιταλιστικοῦ κόσμου, τὸ ζήτημα δὲν ἦταν ἂν μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν τὸν κόσμο τοῦ λευκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ πῶς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίδρασή του: ἀντιγράφοντάς τον, προβάλλοντάς ἀντίσταση στὴν ἐπιβροή του ἢ μὲ ἕνα συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν δύο ἀντιδράσεων;

Δύο ἀπὸ τὶς ἐξαρτημένες ζῶνες τοῦ κόσμου εἶχαν ἤδη περάσει ἀπὸ ἀναγκαστικὸ «ἐκδυτικισμό», λόγω τῆς εὐρωπαϊκῆς διοίκησής τους, ἢ γνώριζαν τώρα αὐτὴ τὴ διαδικασία: οἱ πρώην ἀποικίες τῆς Ἀμερικῆς καὶ οἱ νῦν ἀποικίες τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

Ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ εἶχε ἀναδυθεῖ ἀπὸ τὸ ἰσπανικὸ καὶ πορτογαλικὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς ὡς σύμφυρμα ἀπὸ τυπικῶς κυρίαρχα κράτη, ὅπου φιλελεύθεροὶ ἀστικοὶ θεσμοὶ καὶ νόμοι, βρετανικῆς ἢ γαλλικῆς ἔμπνευσης, ἐπικολλήθηκαν στὴ θεσμικὴ κληρονομία τοῦ ἰσπανικοῦ καὶ πορτογαλικοῦ παρελθόντος, εἰδικότερα στὸν ἔνθερμο καὶ βαθιὰ ριζωμένο, ἂν καὶ χρωματισμένο ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες, ρωμαιοκαθολικισμό τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ — πού τὸν ἀποτελοῦσαν Ἰνδιάνοι, μιγάδες καί, στὴν Καραϊβικὴ καὶ στὴν παράκτια ζώνη τῆς Βραζιλίας, κυρίως Ἀφρικανοί.* Ὁ ἰμπεριαλισμὸς τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου δὲν ἐπρόκειτο νὰ κάνει καμιά τέτοια συστηματικὴ προσπάθεια νὰ κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιο στὰ θύματά του. Ὅλες αὐτὲς οἱ χῶρες ἦταν ἀγροτικὲς καὶ οὐσιαστικὰ ἀπρόσιτες στὴν παγκόσμια ἀγορά, ὅταν βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ μεγάλα ποτάμια, θαλάσσια λιμάνια καὶ μουλαρόδρομους. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὴ ζώνη μὲ τὶς φυτεῖες τῶν δούλων καὶ τὶς φυλὲς τῆς ἀπροσπέλαστης ἐνδοχώρας ἢ τῶν μακρινῶν συνόρων στὸν ἀπώτατο Βορρὰ καὶ τὸν ἀπώτατο Νότο, οἱ κάτοικοί τους ἦταν κυρίως γεωργοὶ καὶ κτηνοτρόφοι διαφόρων χρωμάτων, ζοῦσαν σὲ αὐτόνομες κοινότητες, εἶχαν γίνεи δουλοπάροικοι τῶν μεγαλο-

* Στὶς περιοχὲς τῶν δούλων ἐπιβίωναν λατρεῖς ἀφρικανικῆς προέλευσης, λίγο πολὺ συγκερασμένες μὲ τὸν καθολικισμό, ἀλλὰ, μὲ ἐξαίρεση τὴν Αὐτὴ, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταγωνίζονταν τὴν κυρίαρχη θρησκεία.

γαιοκτημόνων ή, σπανιότερα, ήταν ανεξάρτητοι. Τους εξουσίαζαν οι πλούσιοι μεγαλογαιοκτήμονες, των οποίων η θέση είχε ενισχυθεί σημαντικά με την κατάργηση της Ισπανικής αποικιοκρατίας, γιατί το αποικιακό καθεστώς προσπαθούσε να διατηρήσει έναν όρισμένο έλεγχο πάνω τους, παρέχοντας μεταξύ άλλων κάποια προστασία στις κοινότητες των αγροτών (κυρίως Ινδιάνων). Επίσης, τους εξουσίαζαν οι ένοπλοι τους οποίους μπορούσαν να κινητοποιήσουν οι γαιοκτήμονες ή οποιοσδήποτε άλλος. Αυτοί οι ένοπλοι αποτέλεσαν τη βάση των καουδιλια, που, επικεφαλής των στρατών τους, έγιναν ένα τόσο γνώριμο στοιχείο του πολιτικού σκηνικού της Λατινικής Αμερικής. Κατά βάση, σχεδόν όλες οι χώρες της ηπείρου είχαν oligarchικά καθεστώτα. Στην πράξη, αυτό σήμαινε ότι τα εθνικά κράτη ήταν αδύναμα, εκτός αν μια χώρα ήταν πολύ μικρή ή ένας δικτάτορας αρκετά θηριώδης ώστε να έσπειρει, τουλάχιστον προσωρινά, τον τρόμο στους πιο μακρινούς υπηκόους του. Η οποία επαφή των χωρών αυτών με την παγκόσμια οικονομία γινόταν μέσω των ξένων, που έλεγχαν τις εισαγωγές και εξαγωγές των βασικών προϊόντων τους και τη ναυτιλία τους (με εξαίρεση τη Χιλή, που είχε δικό της και άκμαιο στόλο). Στην περίοδο που μας αφορά, αυτοί οι ξένοι ήταν κατά το πλείστον Άγγλοι, αν και υπήρχαν επίσης μερικοί Γάλλοι και Αμερικανοί. Η τύχη των κυβερνήσεών τους εξαρτιόταν από τις προμήθειες που τους έδιναν οι άλλοδαποι έμποροι και από τη δανειοληπτική ικανότητά τους (και έδω επίσης τα περισσότερα δάνεια προέρχονταν από τους Βρετανούς).

Οι πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία είδαν μια οικονομική και, σε πολλές περιοχές, δημογραφική κάμψη, με αξιοσημείωτες εξαίρεσεις, όπως η Βραζιλία, που αποσχίστηκε ειρηνικά από την Πορτογαλία υπό την ηγεμονία ενός τοπικού αυτοκράτορα, αποφεύγοντας την αναταραχή και τον εμφύλιο πόλεμο, και η Χιλή, που ο Ειρηνικός ωκεανός την απομόνωνε στη στενή εύκρατη λωρίδα της. Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που έκαναν οι νέες κυβερνήσεις αυτών των κρατών, τα οποία αποτελούσαν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση αβασίλευτων καθεστώτων στον κόσμο, δεν είχαν προς το παρόν αξιολογικές πρακτικές συνέπειες. Σε μερικά από τα μεγαλύτερα, και συνεπώς σημαντικότερα κράτη, όπως η Αργεντινή στα χρόνια του δικτάτορα Ρόσας (1835-52), δέσποζαν τοπικιστές, έσωστρεφείς oligarch-

χικοί, που αντιμετώπιζαν έχθρικά κάθε καινοτομία. Η έκπληκτική παγκόσμια εξέπλωση του καπιταλισμού στο τρίτο τέταρτο του αιώνα έπρόκειτο να αλλάξει την κατάσταση.

Στην πρώτη φάση, προς τα βόρεια του Ισθμού του Παναμά, αυτή η εξέλιξη οδήγησε σε πολύ περισσότερες άμεσες επεμβάσεις των «άνεπτυγμένων» κρατών από όσο είχε συνηθίσει η Λατινική Αμερική μετά την έκλειψη της Ισπανικής και πορτογαλικής κυριαρχίας. Το Μεξικό, το κύριο θύμα, έχασε τεράστιες εκτάσεις προς όφελος των Ηνωμένων Πολιτειών, εξαιτίας της αμερικανικής εισβολής του 1847. Στη δεύτερη φάση, η Ευρώπη (και σε μικρότερο βαθμό οι Ηνωμένες Πολιτείες) ανακάλυψε προϊόντα που άξιζε να εισαχθούν από αυτή τη μεγάλη υπανάπτυκτη ζώνη: γουάνο* από το Περού, καπνό από την Κούβα και διάφορες άλλες περιοχές, βαμβάκι από τη Βραζιλία και άλλοι (προπαντός στη διάρκεια του αμερικανικού Εμφυλίου), καφέ, μετά το 1840 κυρίως από τη Βραζιλία, νιτρικά άλατα από το Περού κτλ. Αρκετά από αυτά τα προϊόντα γνώρισαν τεράστια προσωρινή ζήτηση, για να παρακμάσουν κατόπιν εξίσου γρήγορα όσο έφτασαν στο μεσουράνημά τους: Η εποχή του περουβιανού γουάνο σχεδόν δεν είχε αρχίσει πριν από το 1848 και τελείωσε πριν ανατείλει η δεκαετία του 1880. Μόνο μετά τη δεκαετία του 1870 η Λατινική Αμερική ανέπτυξε εκείνο τον σχετικά σταθερό τύπο εξαγωγικών προϊόντων, που έπρόκειτο να επιβιώσει ως τα μέσα του αιώνα μας ή και ως σήμερα. Οι επενδύσεις κεφαλαίων από το έξωτερο αρχισαν να αναπτύσσουν την υποδομή της ηπείρου: σιδηροδρομικές γραμμές, λιμενικές εγκαταστάσεις, υπηρεσίες κοινής ωφέλειας ή μετανάστευση από την Ευρώπη αυξήθηκε και αυτή σημαντικά, τουλάχιστον στην Κούβα, τη Βραζιλία και προπαντός στις εύκρατες εκτάσεις της έκβολής του Ρίο ντε λα Πλάτα.**

Αυτές οι εξελίξεις ενίσχυσαν τη μειονότητα των Λατινοαμερικανών που ήταν άφοσιωμένοι στον έκσυχρονισμό της ηπείρου τους, μιας ηπείρου τόσο φτωχής στην πράξη όσο ήταν πλούσια σε δυναμικό και πλουτοπαραγωγικές πηγές: ενός «ζητιάνου που κάθεται πάνω

* Λίπασμα από περιττώματα ζώων, πουλιών, ψαριών.

** Γύρω στους 250.000 Ευρωπαίοι εγκαταστάθηκαν στη Βραζιλία ανάμεσα στο 1855 και το 1874, ενώ περισσότεροι από 800.000 μετανάστευσαν στην Αργεντινή και την Ούρουγουά την ίδια περίπου περίοδο.

σ' ένα σωρό χρυσάφι», όπως περιέγραψε ένας Ιταλός περιηγητής το Περού. Οί ξένοι, ακόμα και όταν αποτελούσαν ύπαρκτη άπειλή, όπως στο Μεξικό, φαινόταν λιγότερο επικίνδυνοι από όσο ο πανίσχυρος συνδυασμός έγχώριας αδράνειας, που χαρακτήριζε τους συντηρητικούς αγρότες, οπισθοδρομικών τσιφλικιάδων και, πάνω από όλα, τής Έγκλησίας. Ή, σωστότερα, ελάχιστες πιθανότητες αποτελεσματικής αντίστασης στους ξένους θα υπήρχαν, αν δεν παραμερίζονταν πρώτα αυτά τὰ εμπόδια. Και ο μόνος τρόπος να παραμεριστούν ήταν ο ακάθεκτος έκσυγχρονισμός και «έξευρωπαϊσμός».

Οί ιδεολογίες τής «προόδου», που συνέπαιρναν τους μορφωμένους Λατινοαμερικανούς, δεν ήταν απλώς ο «πεφωτισμένος» έλευθεροτεκτονισμός και ο μπενθαμιτικός φιλελευθερισμός, που τόσο δημοφιλείς ήταν στη διάρκεια του κινήματος για την ανεξαρτησία. Στη δεκαετία του 1840, διάφορες μορφές ούτοπικού σοσιαλισμού συγκινοῦσαν τους διανοούμενους, καθώς ευαγγελίζονταν όχι μόνο την κοινωνική τελειοποίηση αλλά και την οικονομική ανάπτυξη, ενώ στη δεκαετία του 1870 ο θετικισμός του Αύγουστου Κόντ άρχισε να διεισδύει βαθιά στη Βραζιλία (τής οποίας τὸ εθνικό έμβλημα έξακολουθεί να είναι ή ρήση του Κόντ «Τάξη και Πρόοδος») και, σε μικρότερο βαθμό, στο Μεξικό. Όστόσο, ο κλασικός «φιλελευθερισμός» έξακολουθοῦσε να επικρατεί. Ο συνδυασμός τής επανάστασης του 1848 και τής παγκόσμιας καπιταλιστικής εξάπλωσης έδωσε στους φιλελεύθερους τή μεγάλη ευκαιρία τους. Επέφεραν πράγματι τήν κατάλυση του παλιού άποικιακού νομικού καθεστώτος. Οί δύο σημαντικότερες —και άλληλένδεταις— μεταρρυθμίσεις ήταν ή κατάργηση κάθε δικαίωματος γαιοκτησίας, εκτός από εκείνο που εξασφάλιζε ή άτομική ιδιοκτησία και ή αγοραπωλησία (όπως έγινε στη Βραζιλία με τὸ νόμο του 1850 περί κτηματικής περιουσίας και στην Κολομβία, τήν ίδια χρονιά, με τήν άρση τῶν περιορισμῶν στον τεμαχισμό τῶν γαιῶν τῶν Ινδιάνων), και προπαντός ο φανατικός αντιιηρικός, που μεταξύ άλλων επιδίωκε και αυτός τήν κατάργηση τής έγγειας περιουσίας τής Έγκλησίας. Ή πιὸ ακραία μορφή αντιιηρικού έκδηλώθηκε στο Μεξικό, όταν ήταν πρόεδρος ο Μπενίτο Χουάρες (1806-1872) με τὸ σύνταγμα του 1857, ὅποτε ή Έγκλησία χωρίστηκε από τὸ Κράτος, καταργήθηκαν οί έγκλησιαστικοί φόροι, οί ιερείς ὑποχρεώθηκαν να δώσουν ὄρκο νομιμοφροσύνης, απαγορεύτηκε στους δημοσίους

ὑπαλλήλους να παρίστανται σε θρησκευτικές τελετές και ή έγκλησιαστική γῆ πουλήθηκε. Άλλά και άλλες χώρες δεν ὑστεροῦσαν πολύ σε αντικληρικό πνεῦμα.

Ή προσπάθεια να μεταρρυθμιστεῖ ή κοινωνία χάρη σε έναν θεσμικό έκσυγχρονισμό που τὸν επέβαλε ή πολιτική έξουσία απέτυχε, και ο βαθύτερος λόγος είναι ότι δεν μπόρεσε να στηριχτεῖ στην οικονομική ανεξαρτησία. Οί φιλελεύθεροι ήταν μιὰ μορφωμένη έλίτ τῶν πόλεων, σε μιὰ αγροτική ἡπειρο, και, ὅποτε διέθεταν γνήσια δύναμη, βασιζόταν σε άφερέγγυους στρατηγούς και σε τοπικές φατρίες γαιοκτημόνων, οί ὁποῖες, για λόγους που συχνά δεν είχαν παρά ελάχιστη σχέση με τὸν Τζὼν Στιούαρτ Μιλ ή τὸν Δαρβίνο, αποφάσιζαν να κινητοποιήσουν τήν πελατεία τους για δικὸ τους λογαριασμό. Από κοινωνική και οικονομική άποψη, ελάχιστα πράγματα είχαν αλλάξει στην ένδοχώρα τής Λατινικής Ἀμερικής τή δεκαετία του 1870, εκτός από τὸ ότι ή δύναμη τῶν γαιοκτημόνων είχε μεγαλώσει και τῶν αγροτῶν μειωθεί. Και οί αλλαγές που είχαν γίνει λόγω τής διείδυσης τής παγκόσμιας αγοράς είχαν ὡς αποτέλεσμα τήν ὑποταγή τής παλιάς οικονομίας στις ανάγκες του εισαγωγικού-έξαγωγικού έμπορίου, τὸ ὁποῖο έξυπηρετοῦσαν λίγα μεγάλα λιμάνια ή κεφάλαια και τὸ έλεγχαν οί άλλοδαποι ή ξένοι άποικοι. Ή μόνη αξιόλογη έξαίρεση ήταν οί χώρες του Ρίο ντε λα Πλάτα, όπου ή μαζική μετανάστευση Εὐρωπαίων έπρόκειτο να δημιουργήσε έναν έξολοκλήρου καινούριο πληθυσμό, με κοινωνική δομή έντελώς ανεξάρτητη από τήν παράδοση. Στο τρίτο τέταρτο του 19ου αἰώνα ή Λατινική Ἀμερική πήρε τὸ δρόμο του «έκδυτικισμού», στην αστιμοφιλελεύθερη έκδοχή του, με μεγαλύτερο ζήλο, και σε μερικές περιπτώσεις περισσότερο ριζοσπαστικά από ὅποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου εκτός από τήν Ἰαπωνία, αλλά τὰ αποτελέσματα ήταν άπογοητευτικά.

“Αν αφήσουμε κατά μέρος τίς περιοχές που κατοικοῦνταν από εὐρωπαίους άποίκους (κατά κανόνα σχετικά νεοφερμένους) και δεν είχαν μεγάλο αυτόχθονα πληθυσμό (Αὐστραλία, Καναδάς), οί άποικιακές αυτοκρατορίες τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων αποτελοῦνταν α) από λίγες χώρες όπου μιὰ πλειονότητα ή μειονότητα λευκῶν έποίκων συνυπῆρχε με έναν όχι άμελητέο ἰθαγενή πληθυσμό (Νότια Ἀφρική, Ἀλγερία, Νέα Ζηλανδία) και β) έναν μεγαλύτερο αριθμό χωρῶν όπου

δὲν ὑπῆρχε κἀν σημαντικὸς ἢ μόνιμος πληθυσμὸς Εὐρωπαϊῶν.* Οἱ ἀποικίες τῶν «λευκῶν οἰκιστῶν» ἐπρόκειτο, ὅπως εἶναι πασίγνωστο, νὰ δημιουργήσουν τὸ πιὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς ἀποικιοκρατίας, ἂν καὶ στὴν περιόδὸ μας δὲν εἶχε ἀκόμα μεγάλη διεθνή σημασία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ κύριο πρόβλημα τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν ἦταν πῶς νὰ ἀντισταθοῦν στὴν προέλαση τῶν λευκῶν ἀποίκων καὶ, παρόλο ποὺ οἱ Ζουλού, οἱ Μαορι καὶ οἱ Βέρβεροι ἦταν φοβεροὶ πολεμιστὲς, δὲν μποροῦσαν νὰ σημειώσουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τοπικὰ ἐπιτυχίες. Οἱ ἀποικίες ποὺ εἶχαν συμπαγῆ ἰθαγενῆ πληθυσμὸ προκαλοῦσαν σοβαρότερα προβλήματα, γιατί ἡ ἔλλειψη λευκῶν ἐπέβαλλε τὴν εὐρεία χρησιμοποίησι ντόπιων, γιὰ νὰ διευθύνουν καὶ νὰ ἐκφοβίζουν τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τοὺς γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐπικυριάρχων τοὺς, οἱ ὁποῖοι πάντως ἔπρεπε νὰ διοικοῦν τὴν ἀποικία μὲ βᾶση τοὺς ἐγγῶρους θεσμούς, τουλάχιστο σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀντιμετώπιζαν τὸ διττὸ πρόβλημα πῶς νὰ δημιουργήσουν ἓνα σῶμα ἀφομοιωμένων ἰθαγενῶν ποὺ θὰ ἔπαιρναν τὴ θέση τῶν λευκῶν καὶ πῶς νὰ ἀναπροσαρμόσουν τοὺς παραδοσιακοὺς θεσμούς αὐτῶν τῶν χωρῶν, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἦταν κάθε ἄλλο παρά κατ'ἀλληλοὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς τοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἰθαγενεῖς λαοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν πρόκληση τοῦ ἐκδυτικισμοῦ ὡς κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἀρκοῦσε ἀπλὴ ἀντίσταση.

II

Ἡ Ἰνδία —ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀποικίες— δείχνει καθαρὰ τὸν πολὺπλοκο καὶ παράδοξο χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς κατάστασης. Ἡ

* Ἡ ἐπιμειξία δὲν πῆρε μαζικὸ χαρακτῆρα σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς παλιὲς προβιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες —τιμήματα τῶν ὁποίων ἐπιζοῦσαν ἀκόμα (π.χ. Κούβο, Πουέρτο Ρίκο, Φιλιππίνες)— καὶ φαίνεται ὅτι, τουλάχιστον στὴν Ἰνδία, ἄρχισε νὰ ἀποθαρρύνεται ὅλο καὶ περισσότερα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Τέτοιαις ὁμάδες ἀπὸ μεστίσο, ποὺ δὲν ἦταν εὐκολο νὰ ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν «ἐγχρωμῆ» φυλὴ (ὅπως στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες) οὔτε νὰ «περάσουν» γιὰ λευκοί, χρησιμοποιοῦνταν μερικὲς φορές ὡς κάστα ὑποδεέστερων διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἢ τεχνικῶν, ὅπως στὴν Ἰνδονησία ἢ τὴν Ἰνδία, ὅπου μονοπωλοῦσαν τὴ διεύθυνση τῶν σιδηροδρόμων· ἀλλὰ, καταρχήν, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα: σὲ «λευκοὺς» καὶ «ἐγχρωμοὺς» ἦταν σαφὴς καὶ αὐστηρή.

ὑπάρξει ξένης κυριαρχίας δὲν δημιουργοῦσε ἀπὸ μόνη τῆς κανένα σοβαρὸ πρόβλημα ἐδῶ, γιατί τεράστιες ἐκτάσεις αὐτῆς τῆς ὑποηπείρου εἶχαν κατακτηθεῖ καὶ ξανακατακτηθεῖ στὴν πορεία τῆς ἱστορίας τῆς ἀπὸ διάφορους ξένους εἰσβολεῖς (μὲ ὀρηκτήριο κατὰ κανόνα τὴν κεντρικὴ Ἀσία), οἱ ὁποῖοι εἶχαν νομιμοποιηθεῖ ἱκανοποιητικὰ χάρις στὴν ἀποτελεσματικὴ διακυβέρνησή τους. Τὸ ὅτι οἱ ταρινοὶ κυρίαρχοι εἶχαν κάπως λευκότερο δέρμα ἀπὸ ὅσο οἱ Ἀφγανοὶ καὶ χρησιμοποιοῦσαν στὴ διοίκηση μιὰ γλώσσα λίγο πιὸ ἀκατανόητη ἀπὸ τὰ κλασικὰ περσικά, δὲν προκαλοῦσε ἰδιαίτερες δυσκολίες· τὸ ὅτι δὲν ἐπιδίωκαν μὲ μεγάλο ζῆλο νὰ προσηλυτίσουν τοὺς ντόπιους στὴν ἰδιόρρυθμη θρησκεία τους (πρὸς θλίψη τῶν ἱεραποστόλων) ἀποτελοῦσε πολιτικὸ πλεονέκτημα. Ὡστόσο, οἱ ἀλλαγές τὶς ὁποῖες ἐπέβαλλαν, σκόπιμα ἢ ὡς συνέπεια τῆς παράξενης ἰδεολογίας τους καὶ τῶν πρωτόγνωρων οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τους, ἦταν βαθύτερες καὶ ἀνατρεπτικότερες ἀπὸ ὅτιδήποτε εἶχε περάσει ὡς τότε ἀπὸ τὴ Διάβαση Κυμπέρ.

Ἄλλὰ οἱ ἀλλαγές αὐτὲς ἦταν ταυτόχρονα ἐπαναστατικὲς καὶ περιορισμένες. Οἱ Βρετανοὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἐκδυτικίσουν —ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις μάλιστα νὰ ἀφομοιώσουν— τοὺς ντόπιους, ὅχι μόνον ἐπειδὴ μερικὰ τοπικὰ ἔθιμα, ὅπως ἡ πυρπόληση τῶν χηρῶν γυναικῶν (σαττή), προκαλοῦσαν γνήσια ἀγανάκτηση σὲ πολλοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ αὐτὸ ἀπαιτοῦσαν ἡ διοίκηση καὶ ἡ οἰκονομία. Ἡ ἀποικιακὴ διοίκηση καὶ οἰκονομία ὑπέσκαπταν ἐπίσης τὴν ὑφιστάμενη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ πρόθεση τῶν Βρετανῶν. Ἔτσι, ἔπειτα ἀπὸ πολὺχρονας συζητήσεις, τὸ περίφημο ὑπόμνημα τοῦ Μακώλεϋ (1800-1859) τὸ 1835 εἶχε καθιερώσει ἓνα καθαρὰ ἀγγλικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γιὰ τοὺς λίγους Ἰνδοὺς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὁποίων ἐνδιαφερόταν ἐπίσημα ἡ βρετανικὴ διοίκηση, δηλαδή γιὰ τοὺς κατώτερους διοικητικὸς ὑπαλλήλους. Διαμορφώθηκε μιὰ μικρὴ ἐξαγγλισμένη ἐλίτ, μερικὲς φορές τόσο ξεκομμένη ἀπὸ τὶς μάζες τῶν Ἰνδῶν ὥστε τὰ μέλη τῆς δὲν μποροῦσαν νὰ μιλήσουν ἕνετα τὴν ἴδια τους τὴ γλώσσα ἢ ἐξάγγλιζαν τὰ ὀνόματά τους, παρόλο ποὺ ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ ἀφομοιωμένο Ἰνδὸ οἱ Ἀγγλοὶ δὲν τὸν ἀντιμετώπιζαν ὡς Ἀγγλο.* Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ-

* Ἡ βρετανικὴ Ἀριστερὰ ἦταν, πρὸς τιμὴν τῆς, δημοκρατικότερη, καὶ τελικὰ ἓνας ἢ δύο ἰνδοὶ μετανάστες ἐκλέχτηκαν στὸ βρετανικὸ κοινοβούλιο· ὁ πρῶτος ἀπὸ

μως, οί Βρετανοί άρνούνταν ή άδυνατούσαν νά έκδυτικίσουν τούς ντόπιους, έπειδή οί Ίνδοί ήταν σέ τελική άνάλυση ύποτελείς λαοί, πού ή λειτουργία τους δέν ήταν νά άνταγωνίζονται τόν βρετανικό καπιταλισμό, έπειδή οί πολιτικοί κίνδυνοι άπό τήν ύπέμετρη παρέμβαση στά λαϊκά ήθη ήταν σοβαροί, και τέλος έπειδή οί διαφορές ανάμεσα στόν τρόπο ζωής τών Βρετανών και τών περίπου 190 έκατομμυρίων Ίνδών (τό 1871) φαίνονταν τόσο μεγάλες, ώστε νά θεωρούνται ουσιαστικά άνυπέρβλητες, τουλάχιστον γιά μιá χούφτα βρετανών άποικιακών λειτουργών. Η άξιολογότετη βιβλιογραφία πού παρήγαγαν οί άνθρωποι οί όποιοι κυβέρνησαν ή είχυν πείρα άπό τήν Ίνδία τόν 19ο αιώνα, και πού συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη τής κοινωνιολογίας, τής κοινωνικής άνθρωπολογίας και τής συγκριτικής ιστορίας (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), είναι μιá σειρά παραλλαγών πάνω στό θέμα αύτής τής αντίφασης και άδυναμίας.

Ο «έκδυτικισμός» έμελλε νά γεννήσει τελικά τήν ήγεσία, τις ιδεολογίες και τά προγράμματα τού ίνδικού άπελευθερωτικού άγώνα, τού όποίου οί πνευματικοί και πολιτικοί ήγέτες έπρόκειτο νά άναδειχτούν μέσα άπό τις γραμμές όσων συνεργάστηκαν μέ τούς Βρετανούς, ώφελήθηκαν άπό τήν άποικιοκρατία ως μεταπρατική άστική τάξη ή μέ άλλους τρόπους, ή πάλι βάλθηκαν νά «έκσυγχρονιστούν» μιμούμενοι τή Δύση. Δημιούργησε τις καταβολές μιās τάξης αυτόχθονων βιομηχάνων, πού τά συμφέροντά τους έπρόκειτο νά τους φέρουν σέ σύγκρουση μέ τήν οικονομική πολιτική τής μητρόπολης. Πρέπει όμως νά τονιστεί ότι εκείνη τήν περίοδο ή «έκδυτικισμένη» έλίτ, γιά όσα πράγματα και άν δυσφορούσε, θεωρούσε ότι οί Βρετανοί άποτελοΰσαν πρότυπο και ταυτόχρονα έδιναν καινούριες δυνατότητες. Ο άώνυμος έθνικιστής στό *Mukherjee's Magazine* (Καλκούτα 1873) ήταν ακόμα μεμονωμένη περίπτωση, όταν έγραφε: «Θαμπωμένοι άπό τό έπιφανειακό λούστρο πού έβλεπαν γύρω τους ... οί ιθαγενείς ασπάζονταν ως τώρα τις αντίληψεις τών άνωτέρων τους και πίστευαν σ' αυτές σαν νά ήταν μιá έμπορική Βέδα. Άλλά μέρα μέ τή μέρα τό φώς τής γνώσης διαλύει τήν όμίχλη τού μυαλού τους».³ «Όταν υπήρχε αντίσταση στους Βρετανούς ως Βρετανούς, αύτή προ-

αύτους ήταν ύποψήριος τών Ριζοσπαστών σέ μιá έκλογική περιφέρεια τού Λονδίνου τό 1893.

ερχόταν άπό τούς παραδοσιοκράτες. Άλλά ακόμα και αύτή —μέ μιá σημαντική έξάιρεση— έσβησε, σέ μιá έποχή πού, όπως θά έλεγε άργότερα ό έθνικιστής Τίλακ άναπολώνοντας τήν, ό λαός «έντυπωσιάστηκε στην άρχή άπό τήν πειθαρχία τών Βρετανών. Σιδηρόδρομοι, τηλεγράφος, δρόμοι, σχολεία σάστισαν τό λαό. Οί ταραχές σταμάτησαν και ό κόσμος μπορούσε νά χαρεί τήν ειρήνη και τήν ήσυχία... Οί άνθρωποι άρχισαν νά λένε ότι ακόμα και ένας τυφλός μπορεί νά ταξιδέψει μέ ασφάλεια άπό τήν Μπεναρές στό Ραμεσβάρ μέ τό δισάκι του στόν ώμο γεμάτο χρυσάφι».⁴

Η σημαντική έξάιρεση ήταν ή μεγάλη έξέγερση τού 1857-58 στό πεδινά τής βόρειας Ίνδίας, γνωστή στή βρετανική ιστοριογραφική παράδοση ως «Ίνδική Άνταρσία». Έπρόκειτο γιά μιá καμπή στην ιστορία τής βρετανικής διακυβέρνησης τής Ίνδίας, καμπή πού εκ τών ύστέρων θεωρήθηκε άπό διαφόρους πρόδρομους τού ίνδικού έθνικού κινήματος. Ήταν ή τελευταία πράξη αντίστασης τής παραδοσιακής (βόρειας) Ίνδίας στην έπιβολή τής άμεσης βρετανικής έξουσίας, και τελικά γκρέμισε τήν παλιά Έταιρεία Άνατολικών Ίνδιών. Αυτό τό άλλόκοτο κατάλοιπο άποικιοκρατίας ένσαρκωμένης άπό μιá ιδιωτική έπιχείρηση, πού τήν άπορροφούσε όλο και περισσότερο ό βρετανικός κρατικός μηχανισμός, άντικαταστάθηκε τελικά άπό τόν τελευταίο. Η πολιτική τής συστηματικής προσάρτησης ίνδικών έδαφών πού ως τότε ήταν άπλώς έξαρτημένα, συνυφασμένη μέ τή διακυβέρνηση τού αντιβασιλέα λόρδου Νταλχάουζι (1847-56),* και ιδιαίτερα ή προσάρτηση, τό 1856, τού βασιλείου τού Άούντ, τελευταίου ύπολείμματος τής παλιās αυτοκρατορίας τών Μογγόλων, προκάλεσε τήν εξέγερση. Η ταχύτητα και ή έλλειψη τάκτ μέ τήν όποία έπιβλήθηκαν οί άλλαγές (άπό τούς Βρετανούς, όπως πίστευαν οί ντόπιοι), τήν επέσπευσαν. Η άφορμή ήταν ή καθιέρωση λιπασμένων φυσιγγίων, πού οί στρατιώτες τού στρατού τής Βεγγάλης θεώρησαν σκόπιμη πρόκληση γιά τις θρησκευτικές εύαισθησίες τους. (Τά ιδρύματα τών χριστιανών και τών ιεραποστόλων ήταν άπό τούς πρώτους στόχους τού λαϊκού μένους.) Άν και ή εξέγερση άρχισε ως άνταρσία τού στρατού τής

* Άνάμεσα στό 1848 και τό 1856 ή Βρετανία προσάρτησε τό Παντζάμπ, μεγάλα τμήματα τής κεντρικής Ίνδίας, τμήματα τής δυτικής άκτής και τό Άούντ, αύξάνοντας έτσι περίπου κατά τό ένα τρίτο τήν επικράτεια πού διοικούσαν άμεσα οί Βρετανοί.

Βεγγάλης (οι στρατοὶ τῆς Βομβάης καὶ τοῦ Μαδράς ἔμειναν ἀμέτοχοι), ἐξελίχτηκε σὲ μεγάλο λαϊκὸ ξεσηκωμὸ στὶς βόρειες πεδιάδες τῆς χώρας, ὑπὸ τὴν ἡγεσία παραδοσιακῶν ἀριστοκρατῶν καὶ πριγκίπων, καὶ σὲ προσπάθεια παλινόρθωσης τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Μογγόλων. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οικονομικοὶ λόγοι, ὅπως ἡ δυσφορία γιὰ τὶς ἀλλαγές πού ἐπέβαλαν οἱ Βρετανοὶ στὸ φόρο ἔγγειας ἰδιοκτησίας, τὴν κύρια πηγὴ δημοσίων ἐσόδων, ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ μπορούσαν μόνοι τους νὰ πυροδοτήσουν μιὰ τόσο σοβαρὴ καὶ ἐκτεταμένη ἐξέγερση. Ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε ἐναντίον μιᾶς κατάστασης πού, ὅπως πίστευε, ἔφερνε τὴν ὄλο καὶ πιὸ ραγδαία καὶ ἀνελέητη κατάλυση τοῦ τρόπου ζωῆς του ἀπὸ μιὰ ξένη κοινωνία.

Ἡ «Ἀνταρσία» πνίγηκε στὸ αἷμα, ἀλλὰ ἔμαθε στοὺς Βρετανούς νὰ εἶναι προσεκτικοί. Γιὰ πρακτικούς λόγους ἡ πολιτικὴ τῶν προσαρτήσεων σταμάτησε, μὲ ἐξαίρεση τὰ ἀνατολικά καὶ δυτικά σύνορα τῆς ὑποηπείρου. Οἱ ἐκτεταμένες περιοχές τῆς Ἰνδίας πού δὲν εἶχαν ἀκόμα ὑπαχθεῖ στὴν ἄμεση βρετανικὴ διοίκηση ἀφέθησαν νὰ κυβερνῶνται ἀπὸ ἀνδρείκελα, ἰθαγενεῖς πρίγκιπες τοὺς ὁποίους οἱ Βρετανοὶ ἔλεγχαν, ἀλλὰ ἐπίσημα τοὺς κολάκευαν καὶ τοὺς σέβονταν, καὶ αὐτοὶ οἱ πρίγκιπες ἔγιναν μὲ τὴ σειρά τους οἱ στυλοβάτες τοῦ καθεστώτος πού τοὺς ἐγγυόταν πλοῦτο, τοπικὴ ἐξουσία καὶ γόητρο. Ἀναπτύχθηκε μιὰ ἐκδηλῆ τάση τῶν Βρετανῶν νὰ στηρίζονται στὰ συντηρητικότερα στοιχεῖα τῆς χώρας (τοὺς γαιοκτῆμονες καὶ προπαντὸς τὴν ἰσχυρὴ μουσουλμανικὴ μειονότητα), ἀκολουθώντας τὴν παλιὰ αὐτοκρατορικὴ συνταγὴ τοῦ «Διαιρεῖ καὶ βασιλεύει». Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἔγινε κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀναγνώριση τῶν δυνάμεων ἀντίστασης τῆς παραδοσιακῆς Ἰνδίας ἐναντίον τῶν ξένων κατακτητῶν τῆς. Ἐγινε ἓνα ἀντίβαρο στὴν ἀργὰ ἀναπτυσσόμενη ἀντίσταση τῆς ἐλίτ τῶν νέων ἰνδικῶν μεσοστρωμάτων, πού ἦταν προϊόντα τῆς ἀποικιακῆς κοινωνίας καὶ μερικὲς φορές ὑπηρέτες τῆς.* Γιατὶ ὅποια πολιτικὴ καὶ ἂν ἀκολουθοῦσαν οἱ Βρετανοὶ

* Ἡ πρώτη ἀξιόλογη κριτικὴ τοῦ βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στὴν Ἰνδία ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ (τὰ ἔργα τοῦ R. C. Dutt, *Economic History of India* καὶ *India in the Victorian Age*) ἐπρόκειτο νὰ ἀκηθετῆ ἀπὸ ἓναν Ἰνδὸ, τοῦ ὁποίου ἡ σταδιοδρομία στὴ βρετανικὴ διοίκηση ἦταν λαμπρότερη ἀπὸ κάθε ἄλλην ὡς τότε. Ἐπίσης, ὁ ἰνδικὸς ἔθνικὸς ὕμνος γράφτηκε ἀπὸ ἓναν Ἰνδὸ πού ὑπηρετήσε στὸν βρετανικὸ διοικητικὸ μηχανισμό: τὸν μυθιστοριογράφου Μπανκίμ Τσάντρα Τσάττερτζι.

στὴν Ἰνδία, ἡ οικονομικὴ καὶ διοικητικὴ πραγματικότητα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξασθενίζει καὶ νὰ ἀποδιαρθρώνει τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης, νὰ ἐνισχύει τὶς δυνάμεις τῆς ἀνανέωσης καὶ νὰ ἐντείνει τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες καὶ τοὺς Βρετανούς. Ὄταν τερματίστηκε ἡ κυριαρχία τῆς Ἑταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς νέας κοινότητας ἀπὸ ἐκπατρισμένους Βρετανούς, πού συνοδεύονταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες τους, μιᾶς κοινότητας πού τόνιζε ὄλο καὶ περισσότερο τὸν ξεχωριστὸ χαρακτήρα καὶ τὴ φυλετικὴ ὑπεροχὴ τῆς, μεγάλωνε τὴν κοινωνικὴ τριβὴ μὲ τὰ νεοπαγῆ ἰθαγενῆ μεσοστρώματα. Τὰ οικονομικὰ προβλήματα στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἰῶνα (βλ. Κεφάλαιο ΙΖ') πολλαπλασίασαν τὰ ἀντιιμπεριαλιστικὰ ἐπιχειρήματα. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 ὑπῆρχε ἤδη τὸ Ἰνδικὸ Ἐθνικὸ Κογκρέσο — ὁ κύριος φορέας τοῦ ἰνδικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ κυβερνῶν κόμμα στὴν ἀνεξάρτητὴ Ἰνδία. Στὸν 20ὸ αἰῶνα οἱ μάζες τῶν Ἰνδῶν ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἰδεολογικὸ παράδειγμα τοῦ νέου ἐθνικισμοῦ.

III

Ἡ ἰνδικὴ ἐξέγερση τοῦ 1857-58 δὲν ἦταν ἡ μόνη φορὰ πού τὸ παρελθὸν ξεσηκωνόταν μαζικὰ ἐναντίον τοῦ παρόντος στὶς ἀποικίες. Στους κόλπους τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀλγερινὴ ἐξέγερση τοῦ 1871, πού τὴν ἐπέσπευσε ἡ ἀπόσπαση γαλλικῶν στρατευμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Γαλλοπρωσικοῦ Πολέμου καὶ, στὴ συνέχεια, ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λορραίνη, ἀποτελεῖ ἀνάλογο φαινόμενο. Ὡστόσο, σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ ἐμβέλεια τέτοιων ἐξεγέρσεων ἦταν περιορισμένη, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὰ περισσότερα θύματα τῆς δυτικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας δὲν ἦταν κατακτημένες ἀποικίες, ἀλλὰ τυπικὰ ἀνεξάρτητες κοινωνίες καὶ κράτη, πού ὅμως ἐξασθενοῦσαν καὶ ἀποδιοργανώνονταν ὄλο καὶ περισσότερο. Ἄς ἐξετάσουμε τὴν τύχη δύο τέτοιων κρατῶν στὴν περίοδὸ μας: τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κίνας.

Ἡ Αἴγυπτος, μιὰ χώρα πού οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε ἀνεξάρτητὴ ἡγεμονία, ἂν καὶ τυπικὰ παρέμενε στοὺς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, προοριζόταν γιὰ θύμα ἐξαιτίας τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου καὶ τῆς στρατηγικῆς θέσης τῆς. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο

παράγοντες τή μετέτρεψε σέ άγροτική έξαγωγική οίκονομία, πού προμήθευε στόν καπιταλιστικό κόσμο σιτάρι, άλλα προπαντός βαμβάκι, τοῦ ὁποίου οἱ πωλήσεις αὐξάνονταν άλματωδῶς. Ἀπό τις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 αὐτό τὸ προϊόν ἀπέφερε τὸ 70% τῶν ἐσόδων τῆς χώρας ἀπὸ τις ἐξαγωγές. Στὴ μεγάλη ἐκρηξη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 (ὅταν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες προκάλεσε ἀναστάτωση στὶς ἐξαγωγές ἀμερικανικοῦ βαμβακιοῦ), ἀκόμα καὶ οἱ ἀγρότες ὠφελήθηκαν πρόσκαιρα, παρόλο πού οἱ μισοὶ ἀπὸ αὐτοὺς στὴν Κἄτω Αἴγυπτο ἔπαθαν παρασιτικά νοσήματα, ἐξαιτίας τῆς ἐξάπλωσης τῆς μόνιμης ἄρδευσης. Αὐτὴ ἡ ραγδαία ἐξέλιξη ἐνσωμάτωσε τὸ αἰγυπτιακὸ ἐμπόριο στὸ διεθνές (βρετανικὸ) σύστημα καὶ προσέλκυσε πλήθη ξένων ἐπιχειρηματιῶν καὶ τυχοδιωκτῶν, πού ἦταν προθυμότατοι νὰ δώσουν περισσότερες πιστώσεις στὸν χεδίβη Ἰσμαήλ. Τὸ αἰσθητήριο τοῦ τελευταίου, ὅπως καὶ προγενέστερων ἀντιβασιλέων τῆς Αἰγύπτου, γιὰ τὰ οἰκονομικὰ ἦταν ἀτροφικό, ἀλλά, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 οἱ αἰγυπτιακὲς κρατικὲς δαπάνες ξεπερνοῦσαν τὰ κρατικὰ ἔσοδα ἴσως κατὰ 10% μόνον, ἀνάμεσα στὸ 1861 καὶ τὸ 1871, ὅταν τὰ κρατικὰ ἔσοδα σχεδὸν τριπλασιάστηκαν, οἱ κρατικὲς δαπάνες ἀποτελοῦσαν σαφῶς περισσότερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο τοῦ κυβερνητικοῦ εἰσοδήματος, καὶ τὸ ἔλλειμμα τὸ κάλυπταν δάνεια ὕψους περίπου 70 ἑκατομμυρίων λιρῶν στερλινῶν. Αὐτὰ τὰ δάνεια ἀπέφεραν πολὺ ἱκανοποιητικὰ κέρδη σὲ μιὰ ποικιλία χρηματιστῶν, ἀπὸ ψόγους ἐπαγγελματίες ὡς ὑποπτα ὑποκείμενα. Μὲ αὐτὰ τὰ μέσα ὁ χεδίβης ἔλπιζε νὰ κάνει τὴν Αἴγυπτο σύγχρονη καὶ ἐπιβλητικὴ δύναμη καὶ νὰ ἀνοικοδομήσει τὸ Κάιρο ὅπως ὁ Ναπολέων Γ' τὸ Παρίσι, πού ἀποτελοῦσε τότε τὸ πρότυπο τοῦ παραδείσου γιὰ εὐποροὺς ἡγεμόνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ δεύτερος παράγοντας, ἡ στρατηγικὴ θέση, προσέλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δυτικῶν δυνάμεων καὶ τῶν καπιταλιστῶν τους, ἰδιαίτερα τῶν Βρετανῶν, γιὰ τὸν παγκόσμιον ρόλο τῶν ὁποίων ἡ Αἴγυπτος ἀπέκτησε ζωτικὴ σημασία μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ. Ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ εὐγνωμονεῖ τὸν χεδίβη, ἐπειδὴ αὐτὸς ἀνέθεσε στὸν Βέρντι νὰ γράψει τὴν Ἀίντα (1871), πού πρωτοπαρουσιάστηκε στὴ νέα Ὅπερα τοῦ Καίρου γιὰ νὰ γιορταστοῦν τὰ ἐγκαίνια τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ (1869)· τὸ κόστος ὅμως ἦταν ὑπέρογκο γιὰ τοὺς ὑπηκόους του.

Ἡ Αἴγυπτος ἐνσωματώθηκε λοιπὸν στὴν εὐρωπαϊκὴ οίκονομία ὡς προμηθευτὴς ἀγροτικῶν προϊόντων. Οἱ τραπεζίτες, μέσω τῶν πασάδων, ἀπομυζοῦσαν τὸν αἰγυπτιακὸ λαό, καὶ ὅταν ὁ χεδίβης καὶ οἱ πασάδες δὲν μποροῦσαν πιά νὰ πληρώσουν τοὺς τόκους γιὰ τὰ δάνεια πού εἶχαν δεχτεῖ μὲ ἀπερίσκεπτο ἐνθουσιασμὸ — τὸ 1876 ἔφταναν σχεδὸν στὸ ὕψος τῶν μισῶν ἀπὸ τις πραγματικὲς εἰσπράξεις τοῦ κράτους ἐκείνη τὴ χρονιά— οἱ ξένοι ἐπέβαλαν ἔλεγχο.⁵ Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι θὰ ἦταν εὐχαριστημένοι μὲ τὸ νὰ ἐκμεταλλεύονται μιὰ ἀνεξάρτητη Αἴγυπτο. Ἀλλὰ ἡ κατάρρευση τόσο τοῦ «οἰκονομικοῦ θαύματος» ὅσο καὶ τῆς διοικητικῆς καὶ πολιτικῆς δομῆς τοῦ καθεστώτος τοῦ χεδίβη, ὑπονομευμένου ἀπὸ οἰκονομικὲς δυνάμεις καὶ πειρασμοὺς πού οἱ ἰθύνοντές του δὲν μποροῦσαν οὔτε νὰ κατανοήσουν οὔτε νὰ ἐλέγξουν, ἔκανε δύσκολη τὴ συνέχιση αὐτῆς τῆς κατάστασης. Οἱ Βρετανοὶ, τῶν ὁποίων ἡ θέση ἦταν ἰσχυρότερη καὶ τὰ συμφέροντά τους διακυβεύονταν ἀμεσότερα, ἔγιναν στὴ δεκαετία τοῦ 1880 οἱ νέοι κυβερνήτες τῆς χώρας.

Ἀλλὰ, στὰ μεταξύ, ἡ ἐντονότατη ἐκθεση τῆς Αἰγύπτου στὴ δυτικὴ ἐπίδραση εἶχε δημιουργήσει μιὰ καινούρια ἐλίτ γαιοκτημόνων, διανοουμένων, δημόσιων λειτουργῶν καὶ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐλίτ τέθηκε ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος τοῦ 1879-82, πού στρεφόταν τόσο ἐναντίον τοῦ χεδίβη ὅσο καὶ ἐναντίον τῶν ξένων. Στὴν πορεία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ παλιὰ τουρκικὴ ἢ τουρκοκρασιακὴ ἰθύνουσα τάξη εἶχε ἐξαγυπτισθεῖ, ἐνῶ πολλοὶ Αἰγύπτιοι εἶχαν ἀποκτήσει πλοῦτο καὶ ἐπιρροή. Τὰ ἀραβικὰ ἀντικατέστησαν τὰ τουρκικὰ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα, ἐνισχύοντας ἔτσι ἀκόμα περισσότερο τὴν ἤδη ἰσχυρὴ θέση τῆς Αἰγύπτου ὡς κέντρου τῆς ἰσλαμικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀξιόλογος πρωτοπόρος τῆς σύγχρονης ἰσλαμικῆς ἰδεολογίας, ὁ Πέρσης Τζαμάλ ἀντ-ντίν Ἀλ Ἀφγανί, βρῆκε ἐνθουσιῶδες κοινὸ ἀνάμεσα στοὺς αἰγύπτιους διανοουμένους, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γόνιμης παραμονῆς του σ' αὐτὴ τὴ χώρα (1871-79).* Τὸ σημαντικό μὲ τὸν Ἀλ Ἀφγανί, ὅπως καὶ μὲ τοὺς αἰγύπτιους μαθητὲς καὶ μιμητὲς του, ἦταν ὅτι δὲν ἐκπροσωποῦσε ἀπλῶς μιὰ ἀρνητικὴ ἰσλα-

* Ὁ Ἀλ Ἀφγανί συνέχισε τὴν κοσμοπολιτικὴ παράδοση τῶν διανοουμένων τοῦ Ἰσλάμ: ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πατρίδα του, τὸ Ἰράν, ταξίδεψε στὴν Ἰνδία, τὸ Ἀφγανιστάν, τὴν Τουρκία, τὴν Αἴγυπτο, τὴ Γαλλία, τὴ Ρωσία καὶ ἄλλοι.

μικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς Δύσης. Ἄλλωστε, ἡ θρησκευτικὴ ὀρθοδοξία τοῦ ἀμφισβητήθηκε βásiμα (τὸ 1875 ἔγινε μασόνος), ἂν καὶ ἦταν ἀρκετὰ ρεαλιστὴς ὥστε νὰ ξέρει ὅτι οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου δὲν ἔπρεπε νὰ κλονιστοῦν, καὶ μάλιστα ὅτι ἦταν ἀποτελεσματικὴ πολιτικὴ δύναμη. Τὸ ὄραμά του ἦταν ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ Ἰσλάμ, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε στὸν μουσουλμανικὸ κόσμον νὰ ἀφομοιώσει τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ ἔτσι νὰ συναγωνιστεῖ τὴ Δύση· νὰ ἀποδείξει ὅτι στὴν πραγματικότητά τὸ Ἰσλάμ ὑπαγόρευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, τὴν ἴδρυση κοινοβουλίου καὶ ἐθνικοῦ στρατοῦ.⁶ Τὸ ἀντιμπεριαλιστικὸ κίνημα στὴν Αἴγυπτο κοίταζε πρὸς τὰ ἐμπρός, ὄχι πρὸς τὰ πίσω.

Ἐνῶ οἱ πασάδες τῆς Αἰγύπτου μιμοῦνταν τὸ ἐλκυστικὸ παράδειγμα τοῦ Παρισίου τοῦ Ναπολέοντα Γ', στὴ μεγαλύτερη ἐξευρωπαϊκὴ αὐτοκρατορία διαδραματιζόταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ λεγόμενη ἐξέγερση τῶν Ταϊπίνγκ στὴν Κίνα (1850-66). Αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς εὐρωκεντρικοὺς ἱστορικοὺς, ἂν καὶ ὁ Μάρξ, τουλάχιστον, εἶχε ἀρκετὴ ἐπίγνωση τῆς σημασίας του ὥστε νὰ γράψει ἤδη τὸ 1853: «Ἴσως ὁ ἐπόμενος ξεσηκωμὸς τοῦ λαοῦ τῆς Εὐρώπης ἐξαρτηθεῖ περισσότερο ἀπὸ αὐτὸ πού συμβαίνει τώρα στὴν Οὐράνια Αὐτοκρατορία παρὰ ἀπὸ οποιαδήποτε ἄλλη ὑπαρκτὴ πολιτικὴ αἰτία». Ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἐπανάσταση ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ Κίνα, τῆς ὁποίας περισσότερη ἀπὸ τὴ μισὴ ἐπικράτεια ἔφτασαν κάποια στιγμή νὰ ἐλέγχουν οἱ Ταϊπίνγκ, ἦταν ἀπὸ τότε κιόλας τὸ μεγαλύτερο σὲ πληθυσμὸ κράτος τοῦ κόσμου (περίπου 400 ἑκατομμύρια κάτοικοι), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τοὺς ὁποίους πυροδότησε ἔγιναν σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλη κλίμακα καὶ μὲ φοβερὴ ἀγριότητα. Ὑπολογίζεται ὅτι γύρω στὰ 20 ἑκατομμύρια Κινέζοι ἔχασαν τὴ ζωὴ τους στὴ διάρκειά της. Αὐτὲς οἱ ἀναστατώσεις ἦταν, ἀπὸ μερικὲς σημαντικὲς ἀπόψεις, ἄμεση συνέπεια τῆς δυτικῆς ἐπιρροῆς στὴν Κίνα.

Ἡ Κίνα, ἴσως μόνη ἀνάμεσα στὶς μεγάλες παραδοσιακὲς αὐτοκρατορίες τοῦ κόσμου, εἶχε λαϊκὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση, μὲ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ πρακτικὴ ὀργάνωση. Ἰδεολογικά, οἱ λόγιοι καὶ ὁ λαὸς τῆς θεωροῦσαν βέβαιο ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τους ἦταν ἀκατάλυτη καὶ βρισκόταν στὰ κέντρο τοῦ κόσμου: θὰ ὑπῆρχε αἰώνια, μὲ ἐπι-

κεφαλῆς ἓναν αὐτοκράτορα (ἐκτὸς ἀπὸ σποραδικὰ διαλείμματα διχασμοῦ), καὶ θὰ τὴ διοικοῦσαν γραφειοκράτες λόγιοι πού εἶχαν γίνει κρατικοὶ λειτουργοὶ ἀφοῦ πέρασαν τὶς μεγάλες ἐθνικὲς ἐξετάσεις πού εἶχαν καθιερωθεῖ πρὶν ἀπὸ σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια, γιὰ νὰ ἐγκαταλειφθοῦν μόνον ὅταν ἡ ἴδια ἡ αὐτοκρατορία ἔπνεε πὰ τὰ λοιθία, τὸ 1910. Ὡστόσο, ἡ ἱστορία τῆς Κίνας ἦταν ἡ ἱστορία μιᾶς ἀλληλοδιαδοχῆς δυναστειῶν, καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνοῦσε (ὅπως πίστευαν οἱ Κινέζοι) ἓναν κύκλο ἀκμῆς, κρίσης καὶ παρακμῆς: κερδίζοντας καὶ τελικὰ χάνοντας τὴν κούράνια ἐντολή», πού νομιμοποιοῦσε τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τους. Στὴ διαδικασία τῆς ἀλλαγῆς ἀπὸ τὴ μιὰ δυναστεία στὴν ἄλλη, οἱ Κινέζοι γνώριζαν ὅτι θὰ ὑπῆρχαν λαϊκὲς ἐξεγέρσεις, πού θὰ γεννιοῦνταν ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς ληστείας, ἀπὸ ἀγροτικούς ξεσηκωμοὺς καὶ ἀπὸ τὴ δράση λαϊκῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν· καὶ μάλιστα περίμεναν ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις νὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιτυχία μιᾶς τέτοιας ἐξέγερσης ἦταν ἐνδειξὴ ὅτι ἡ κούράνια ἐντολή ἐξέπνεε. Ἡ διαχρονικότητα τῆς Κίνας, τοῦ κέντρου τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ, ἐπιτυγχάνοταν χάρις σ' ἓναν ἀέναο κύκλο ἐναλλαγῆς δυναστειῶν, πού συμπεριλάμβανε καὶ αὐτὸ τὸ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο.

Ἔτσι, ἡ δυναστεία τῶν Μαντσού, πού ἐπιβλήθηκε ἀπὸ βόρειους κατακτητὲς στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, εἶχε ἀντικαταστήσει τὴ δυναστεία τῶν Μίνγκ, πού μὲ τὴ σειρά της εἶχε ἀνατρέψει (μὲ λαϊκὴ ἐπανάσταση) τὴ δυναστεία τῶν Μογγόλων τὸν 14ο αἰῶνα. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ καθεστῶς τῶν Μαντσού φαινόταν ἀκόμα νὰ λειτουργεῖ ὁμαλά, ἔξυπνα καὶ ἀποτελεσματικὰ — ἂν καὶ ὑπῆρχαν φήμες γιὰ τεράστια διαφθορά—, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1790 ὑπῆρχαν σημάδια κρίσης καὶ ἀνταρσίας. Σὲ ὁποίους ἄλλους παράγοντες καὶ ἂν ὀφείλονταν αὐτὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐκπληκτικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας τὸν περασμένο αἰῶνα (αὔξηση τῆς ὁποίας τὰ αἴτια δὲν ἔχουν ἀκόμα διευκρινιστεῖ ἐντελῶς) εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖ ἔντονα οἰκονομικὰ προβλήματα. Λέγεται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Κίνας αὐξήθηκε ἀπὸ 140 ἑκατομμύρια περίπου τὸ 1741 σὲ σχεδὸν 400 ἑκατομμύρια τὸ 1834. Τὸ δραματικὸ καινούριο στοιχεῖο στὴν κατάσταση τῆς Κίνας ἦταν ἡ διείσδυση τῶν δυτικῶν, πού εἶχαν κατευνώσει τὴν Αὐτοκρατορία στὸν πρῶτο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1839-42). Ἡ συνθηκολόγηση μπροστὰ σὲ μιὰ μέτρια

ναυτική δύναμη τῶν Βρετανῶν προκάλεσε τρομερὸ σόκ, γιατί φανέρωσε πόσο εὐθραυστο ἦταν τὸ αὐτοκρατορικὸ σύστημα, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸ συνειδητοποίησαν αὐτὸ ἀκόμα καὶ τμήματα τῆς κοινῆς γνώμης πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν λίγων περιοχῶν ποὺ ἔζησαν ἄμεσα τὴν καταστροφή. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, αὐξήθηκαν ἄμέσως καὶ σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸ οἱ δραστηριότητες διαφόρων ἀντιπολιτευτικῶν δυνάμεων, προπαντὸς τῶν ἰσχυρῶν καὶ βαθιὰ ριζωμένων μυστικῶν ἐταιρειῶν, ὅπως ἡ *Τριάδα* τῆς νότιας Κίνας, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες στὴν ἀνατροπὴ τῆς ξένης δυναστείας τῶν Μαντσού καὶ στὴν παλινόρθωση τῶν Μίνγκ. Ἡ αὐτοκρατορικὴ διοίκηση εἶχε συγκροτήσει σώματα πολιτοφυλακῆς ἐναντίον τῶν Βρετανῶν καὶ ἔτσι συνέβαλε στὴ διανομὴ ὄπλων στοὺς πολίτες. Δὲν χρειαζόταν παρὰ ἓνας σπινθήρας γιὰ νὰ ἔρθει ἡ ἔκρηξη.

Αὐτὸς ὁ σπινθήρας ἦταν τελικὰ ἓνας μονομανῆς, ἴσως ψυχόπαθῆς προφήτης καὶ μεσσιανικὸς ἡγέτης, ὁ Χούνγκ Σιού Τσουάν (1813-1864), ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ὑποψήφιους ποὺ εἶχαν ἀποτύχει στίς ἐξετάσεις γιὰ τὴν πρόσληψη στὸν κρατικὸ μηχανισμό καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ἐπιρρεπεῖς στὴν πολιτικὴ δυσφορία. Μετὰ τὴν ἀποτυχία του στίς ἐξετάσεις, φαίνεται ὅτι ἔπαθε νευρικὴ κατάρρευση, ποὺ τὸν ὀδήγησε στὸν θρησκευτικὸ μυστικισμό. Γύρω στὰ 1847-48 ἴδρυσε στὴν ἐπαρχία Κουανγκσι μιὰ «Ἐταιρεία τῶν Θεοσεβῶν» καὶ γρήγορα τὸν ἀκολούθησαν χωρικοὶ καὶ μεταλλωρύχοι, ἄτομα ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα τῶν ἐξαθλιωμένων πλανόβιων Κινέζων, μέλη διαφόρων ἐθνικῶν μειονοτήτων καὶ ὀπαδοὶ τῶν παλιότερων μυστικῶν ἐταιρειῶν. Ὑπῆρχε ὁμως μιὰ σημαντικὴ καινοτομία στὸ κήρυγμά του. Ὁ Χούνγκ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ χριστιανικὰ κείμενα, εἶχε μάλιστα περάσει ἓνα διάστημα μὲ ἓναν ἀμερικανὸ ἱεραπόστολο στὴν Καντόνα, καὶ ἔτσι πρόσθεσε μερικὰ σημαντικὰ δυτικὰ στοιχεῖα σὲ ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα οἰκεῖο μεῖγμα ἀπὸ ἀντιδυναστικές, αἰρετικοθρησκευτικὲς καὶ κοινωνικοεπαναστατικὲς ἰδέες. Ἡ ἐξέγερση ξέσπασε τὸ 1850 στὸ Κουανγκσι καὶ διαδόθηκε μὲ τόση ταχύτητα, ὥστε μέσα σὲ ἓνα χρόνο ἀνακηρύχθηκε τὸ «Οὐράνιο Βασίλειο τῆς Παγκόσμιας Εἰρήνης», μὲ τὸν Χούνγκ ὑπέρτατο «Οὐράνιο Βασιλιά». Ἐπρόκειτο χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ καθεστῶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ποὺ τὸ στήριζαν κυρίως οἱ λαϊκὲς μάζες καὶ ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ταοϊκὲς, βουδιστικὲς καὶ χριστιανικὲς ἰδέες γιὰ ἰσότητα. Θεοκρατικὰ ὀργανωμένα κατὰ τὸ σχῆμα μιᾶς

πυραμίδας ἀπὸ οἰκογενειακὲς μονάδες, κατάργησε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία (ἡ γῆ μοιραζόταν μόνο γιὰ χρῆση, ὄχι γιὰ κυριότητα), καθιέρωσε τὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων, ἀπαγόρευσε τὸν καπνὸ, τὸ ὄπιο καὶ τὸ οἰνόπνευμα, εἰσήγαγε νέο ἡμερολόγιο (ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἐβδομάδα ἐπτὰ ἡμερῶν) καὶ διάφορες ἄλλες πολιτιστικὲς μεταρρυθμίσεις, χωρὶς νὰ παραλείψει νὰ μειώσῃ τοὺς φόρους. Στὰ τέλη τοῦ 1853 οἱ Ταϊπίνγκ, μὲ τουλάχιστον ἓνα ἑκατομμύριο μαχητὲς, ἔλεγχαν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς νότιας καὶ ἀνατολικῆς Κίνας καὶ εἶχαν καταλάβει τὸ Νανκίγγ, ἂν καὶ —σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπειδὴ τοὺς ἔλειπε τὸ ἵππικὸ— δὲν εἶχαν κατορθώσει οὐσιαστικὰ νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ Κίνα διχοτομήθηκε ἀκόμα καὶ οἱ περιοχὲς ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τοὺς Ταϊπίνγκ κλυδωνίζονταν ἀπὸ σοβαρὲς ἀναταραχὲς, ὅπως ἡ ἐξέγερση τῶν Νιέν (στασιαστῶν ἀγροτῶν) στὰ βόρεια, ποὺ δὲν κατεστάλη παρὰ μόλις τὸ 1868, ἡ ἐξέγερση τῆς ἐθνικῆς μειονότητας τῶν Μιάο στὸ Κβεϊτσόου, καὶ οἱ ξεσηκωμοὶ ἄλλων μειονοτήτων στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ταϊπίνγκ δὲν ἐπέζησε, οὔτε εἶχε πολλὲς πιθανότητες νὰ ἐπιζῆσει. Οἱ ριζοσπαστικὲς καινοτομίες τῆς ἀποξένωσαν τοὺς μετριοπαθεῖς, τοὺς παραδοσιοκράτες καὶ ὅσους εἶχαν περιουσία νὰ χάσουν —καὶ ποὺ δὲν ἦταν καθόλου μόνον οἱ πλούσιοι· ἡ ἀδυναμία τῶν ἡγετῶν τῆς νὰ τηρήσουν οἱ ἴδιοι τίς πουριτανικὲς ἀρχὲς τοὺς ἐξασθένησε τὴ λαϊκὴ ἀπῆχσή τῆς, καὶ δὲν ἄργησαν νὰ προκύψουν βαθιὰ ρήγματα στὴν ἡγεσία. Μετὰ τὸ 1856 ἡ ἐπανάσταση βρισκόταν σὲ ὑποχώρηση, καὶ τὸ 1864 οἱ κυβερνητικὲς δυνάμεις ἀνακατέλαβαν τὴν πρωτεύουσα τῶν Ταϊπίνγκ, τὸ Νανκίγγ. Ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνηση ἀνέρρωσε, ἀλλὰ τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε γιὰ νὰ ἀναρρώσει ἦταν βαρὺ καὶ τελικὰ ἀποδείχτηκε μοιραῖο. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ, ἔδειξε καθαρὰ πόσο περίπλοκες ἐπιπτώσεις εἶχε ἡ δυτικὴ ἐπιρροή.

Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι οἱ ἰθύνοντες τῆς Κίνας ἦταν μᾶλλον λιγότερο πρόθυμοι νὰ υἱοθετήσουν δυτικὲς καινοτομίες ἀπὸ ὅσο οἱ πληβεῖοι στασιαστὲς, συνηθισμένοι ἀπὸ καιρὸ νὰ ζοῦν σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ σύμπαν ὅπου ἀνεπίσημες ἰδέες, δανεισμένες ἀπὸ ξένες πηγές (ὅπως ὁ βουδισμός), ἦταν ἀποδεκτές. Γιὰ τοὺς κομφουκιστὲς γραφειοκράτες λογίους ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν αὐτοκρατορία, ὅ,τι δὲν ἦταν κινεζικὸ ἦταν βάρβαρο. Ἀπέρριπταν ἀκόμα καὶ τὴν τεχνολογία, ποὺ τόσο ἐξόφθαλμα ἔκανε τοὺς βαρβάρους ἀήττητους. Τὸ 1867, ὅταν δηλα-

δὴ ἡ ξένη διείσδυση βρισκόταν ἤδη σὲ προχωρημένη φάση, ὁ Μέγας Γραμματέας Γουό Τζέν ὑπέβαλε στὸ θρόνο ἕνα ὑπόμνημα, ὅπου προειδοποιοῦσε ὅτι ἡ ἴδρυση κολεγίου γιὰ τὴ διδασκαλία ἀστρονομίας καὶ μαθηματικῶν θὰ ἀπαρέδιδε τὸ λαὸ στὴν ξενομανία» καὶ θὰ κατέληγε «στὴν ἔκπτωση τῆς χρηστότητας καὶ στὴ διάδοση τῆς φαυλότητος». Ἡ ἀντίσταση στὴν κατασκευή σιδηροδρόμων καὶ τῶν συναφῶν ἐξακολούθησε νὰ εἶναι σοβαρή. Γιὰ εὐνόητους λόγους σχηματίστηκε ἕνα «ἐκσυγχρονιστικὸ» κόμμα, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ μαντέψουμε ὅτι ἀκόμα καὶ αὐτὸ θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀφήσει τὴν παλιὰ Κίνα ἀμετάβλητη, ἀπλῶς δίνοντάς της τὴ δυνατότητα νὰ παράγει στρατιωτικὸ ὄπλισμὸ δυτικῶν τύπου. (Ἡ προσπάθειά του νὰ ἀναπτύξει αὐτὴ τὴν παραγωγή στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ὑπῆρξε πολὺ πετυχημένη, ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο.) Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἡ ἀνίσχυρη αὐτοκρατορικὴ διοίκηση διαπίστωσε ὅτι δὲν εἶχε νὰ ἐπιλέξει παρὰ ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς βαθμοὺς παραχωρήσεων πρὸς τὴ Δύση. Ἀντιμετωπίζοντας μιὰ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπανάσταση, δὲν θέλησε οὔτε κἀν νὰ κινητοποιήσει ἐναντίον τῶν εἰσβολῶν τὴν τεράστια δύναμη τῆς ξενοφοβίας τοῦ κινεζικοῦ λαοῦ. Ὅπως ἔδειχνε ἡ πρακτικὴ της, ἡ καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης τῶν Ταϊπίνγκ ἦταν ἀσυζητητὴ τὸ ἐπιτακτικότερο πολιτικὸ πρόβλημά της, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἡ ξένη βοήθεια ἦταν, ἂν ὄχι οὐσιώδης, πάντως ἐπιθυμητὴ ἢ καλὴ θέληση τῶν ξένων ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαία. Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορικὴ Κίνα περιῆλθε γρήγορα σὲ πλήρη ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἀπὸ τὸ 1854 μιὰ ἀγγλογαλλοαμερικανικὴ τριανδρία ἔλεγε τὸ τελωνεῖο τῆς Σαγκάης, ἀλλὰ μετὰ τὸν δεύτερο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1856-58) καὶ τὴ λεηλασία τοῦ Πεκίνου (1860), ποὺ τελείωσε μὲ τὴν πλήρη συνθηκολόγησιν,* ἔπρεπε νὰ διοριστεῖ ἕνας Ἄγγλος γιὰ νὰ «βοηθᾷ» στὴ διαχείριση ὅλων τῶν ἐσόδων τοῦ κινεζικοῦ κράτους ἀπὸ τελωνειακοὺς δασμοὺς. Οὐσιαστικά, ὁ Ρόμπερτ Χάρτ, ποὺ διατέλεσε Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν Κινεζικῶν Τελωνεῶν ἀπὸ τὸ 1863

* Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ἔγιναν παραχωρήσεις μόνο στὴ Βρετανία, ἀλλὰ καὶ στὴ Γαλλία, τὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἡνωμένους Πολιτεῖες. Ἄνοιξαν καὶ ἄλλα λιμάνια, δόθηκαν στοὺς ξένους ἐμπόρους ἐλευθερία κινήσεων καὶ ἐτεροδικία, ἐνῶ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν ἡ ἐλευθερία δράσης γιὰ τοὺς ξένους ἱεραποστόλους, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, ἡ ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα τῶν ξένων στὰ ἐσωτερικὰ ὕδατα τῆς χώρας, βαριεὲς πολεμικὲς ἀποζημιώσεις κτλ.

ὡς τὸ 1909, ἦταν ὁ κύριος τῆς κινεζικῆς οἰκονομίας καί, παρόλο ποὺ οἱ κινεζικὲς κυβερνήσεις κατέληξαν νὰ τὸν ἐμπιστεύονται, καὶ ὁ ἴδιος ταυτίστηκε μὲ τὴ χώρα, στὴν πράξη αὐτὸς ὁ διακανονισμὸς συνεπαγόταν τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης στὰ συμφέροντα τῶν Δυτικῶν.

Οἱ Δυτικοὶ προτιμοῦσαν νὰ στηρίζουν τὴ δυναστεία τῶν Μαντσού παρὰ νὰ τὴν ἀνατρέψουν, γιὰτὶ τὸ τελευταῖο ἦ θὰ ἔφερνε στὴν ἐξουσία ἕνα μαχητικὸ ἐθνικιστικὸ ἐπαναστατικὸ καθεστῶς ἢ, πράγμα πιθανότερο, θὰ προκαλοῦσε ἀναρχία καὶ θὰ δημιουργοῦσε ἕνα πολιτικὸ κενό, τὸ ὁποῖο ἡ Δύση ἦταν ἀπρόθυμη νὰ καλύψει. (Ἡ ἄρχικὴ συμπάθεια μερικῶν ξένων γιὰ τὰ φαινομενικῶς χριστιανικὰ στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας τῶν Ταϊπίνγκ ἐξανεμίστηκε σύντομα.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κινεζικὴ αὐτοκρατορία συνῆλθε ἀπὸ τὴν κρίση ποὺ προκάλεσε ἡ ἐπανάσταση τῶν Ταϊπίνγκ χάρις σὲ ἕνα συνδυασμὸ παραχωρήσεων πρὸς τὴ Δύση, ἐπιστροφῆς στὸ συντηρητισμὸ καὶ μιᾶς μοιραίας διάβρωσης τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας της. Οἱ πραγματικοὶ νικητὲς στὴν Κίνα ἦταν οἱ παλιοὶ γραφειοκράτες λόγιοι. Ἀντιμέτωποι μὲ ἕναν θανάσιμο κίνδυνο, ἡ δυναστεία τῶν Μαντσού καὶ ἡ ἀριστοκρατία προσέγγισαν τὴν κινεζικὴ ἐλίτ, ἐκχωρώντας της ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἄλλοτινὴ ἐξουσία τους. Οἱ ἰκανότεροι ἀνάμεσα στοὺς λογίους κρατικοὺς λειτουργοὺς — ἄνθρωποι ὅπως ὁ Λι Χούνγκ-Τσάνγκ (1823-1901)— εἶχαν σώσει τὴν αὐτοκρατορία, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ Πεκίνο ἦταν ἀνήμερο, συγκροτώντας ἐπαρχιακοὺς στρατοὺς μὲ βάση τοὺς πόρους τῶν ἐπαρχιῶν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο προανάγγειλαν τὸν μεταγενέστερο κατακερματισμὸ τῆς Κίνας σὲ ἕνα συνονθύλευμα ἀπὸ περιοχὲς ποὺ τὶς κυβερνοῦσαν ἀνεξάρτητοι «πολέμαρχοι». Στὸ ἔξῃς, ἡ μεγάλη καὶ ἀρχαία αὐτοκρατορία τῆς Κίνας θὰ ζοῦσε μὲ πίστωση χρόνου.

Μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, λοιπόν, οἱ κοινωνίες καὶ τὰ κράτη ποὺ ἔγιναν θύματα τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου ἀπέτυχαν, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἰαπωνία (ποὺ θὰ τὴν ἐξετάσουμε χωριστά, βλ. Κεφάλαιο Η'), νὰ ἔρθουν σὲ γόνιμο διάλογα μαζί του. Οἱ κυβερνήτες καὶ οἱ ἐλίτ τους δὲν ἄργησαν νὰ πειστοῦν ὅτι ἡ ἀπλὴ ἄρνηση νὰ ἀσπαστοῦν τὸν πολιτισμὸ τῶν λευκῶν Δυτικῶν ἢ Βορείων ἦταν ἀνεφάρμαστη, ἀλλὰ, καὶ ἂν ἀκόμα μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ, θὰ διαιώνιζε ἀπλῶς τὴν ἀδυναμία

τους. Στις αποικίες που κατακτήθηκαν, επικυριαρχούνταν ή διοικούσαν από τη Δύση, αυτοί οι κύκλοι δεν είχαν πολλά περιθώρια έλλογής: ή τύχη τους καθοριζόταν από τους κατακτητές τους. Στις άλλες χώρες μοιράστηκαν ανάμεσα στην πολιτική της αντίστασης και της συνεργασίας ή των παραχωρήσεων, ανάμεσα σε έναν όλοψυχο «έκδυτικισμό» και κάποιες μεταρρυθμίσεις που θα τους επέτρεπαν να αποκτήσουν την έπιστήμη και την τεχνολογία της Δύσης, χωρίς να χάσουν τον δικό τους πολιτισμό και τους δικούς τους θεσμούς. Σε γενικές γραμμές, οι πρώην αποικίες των ευρωπαϊκών κρατών στην Αμερική διάλεξαν την άνευ όρων μίμηση της Δύσης, ενώ οι ανεξάρτητες και μερικές φορές πανάρχαιες μοναρχίες που εκτεινόταν σαν άλυσίδα από το Μαρόκο στον Ατλαντικό ως την Κίνα στον Ειρηνικό προτίμησαν κάποια μορφή μεταρρύθμισης, όταν είδαν ότι δεν μπορούσαν να στεγανοποιηθούν ολότελα απέναντι στη δυτική έπιρροή.

Η Κίνα και η Αίγυπτος αποτελούν, καθεμιά με διαφορετικό τρόπο, τυπικά παραδείγματα της δεύτερης έπιλογής. Και οι δύο ήταν ανεξάρτητα κράτη, θεμελιωμένα σε αρχαίους πολιτισμούς και σε μια μη ευρωπαϊκή πολιτισμική παράδοση. Υπονομεύθηκαν από τη διείσδυση του δυτικού έμπορίου και του δυτικού χρήματος (που τó δέχτηκαν πρόθυμα ή με τó ζόρι) και αποδείχτηκαν άνίκανες να αντισταθούν στις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις της Δύσης, όσο μικρές και αν ήταν αυτές, που κινητοποιήθηκαν έναντίον τους. Σ' αυτή τή φάση, τά καπιταλιστικά κράτη δεν ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα να κατακτήσουν έδαφικά και να διοικήσουν την Αίγυπτο ή την Κίνα, όσο οι πολίτες τους είχαν πλήρη έλευθερία να κάνουν ό,τι ήθελαν και απολάμβαναν τó προνόμιο της έτεροδικίας. Απλώς βρέθηκαν αναγκασμένα να ανακατεύονται όλο και περισσότερο στις πολιτικές υποθέσεις τέτοιων χωρών, εξαιτίας της κατάρρευσης των τοπικών καθεστώτων κάτω από την ξένη επίδραση, καθώς και εξαιτίας των ανταγωνισμών ανάμεσα στις δυτικές δυνάμεις. Οι ιθύνοντες της Κίνας και της Αίγυπτου απέρριψαν τήν πολιτική έθνικης αντίστασης, προτιμώντας —όσο ήταν στο χέρι τους— τήν εξάρτηση από τή Δύση, που εξασφάλιζε τή διατήρηση της πολιτικής έξουσίας τους. Σ' αυτή τή φάση, μόνο λίγοι από τούς ντόπιους που ήθελαν αντίσταση μέσω της έθνικης αναγέννησης ενοούσαν τόν άμεσο «έκδυτικισμό». Αντί γι' αυτόν, πρόκριναν κάποια μορφή ιδεολογικής μεταρρύθμισης, που θα τούς επέ-

τρεπε να άφομοιώσουν στο δικό τους πολιτισμικό σύστημα ό,τι έκανε τή Δύση τόσο άκαταμάχητη.

IV

Αυτές οι λύσεις απέτυχαν. Η Αίγυπτος βρέθηκε σύντομα υπό τόν άμεσο έλεγχο των κατακτητών της, ή Κίνα έγινε ένα σάψαλο που βάδιζε προς τήν πλήρη διάλυση. Αφού τά καθεστώτα και οι ήγεμόνες τους είχαν έπιλέξει τή δυτική εξάρτηση, δεν υπήρχε καμία πιθανότητα να πετύχουν οι έθνικοί μεταρρυθμιστές, γιατί ή προϋπόθεση για τήν έπιτυχία τους ήταν ή επανάσταση.* Αλλά ή ώρα της δεν είχε έρθει ακόμα.

Έτσι, αυτό που ονομάζουμε σήμερα «Τρίτο Κόσμο» ή «υπανάπτυκτες χώρες» ήταν στο έλεος της Δύσης, άνυπεράσπιστο θύμα της. Αλλά μήπως αυτές οι χώρες δεν άντλησαν αντισταθμιστικά όφέλη από τήν ύποταγή τους; Όπως είδαμε, υπήρχαν στίς καθυστερημένες χώρες άνθρωποι που τó πίστευαν αυτό. Ο έκδυτικισμός ήταν ή μόνη λύση, και αν σήμαινε ότι οι ντόπιοι έπρεπε όχι άπλως να μάθουν από τούς ξένους και να τούς μιμηθούν, αλλά και να τούς δεχτούν ως συμμάχους έναντίον των έγχωρίων δυνάμεων της παραδοσιακής, δηλαδή να δεχτούν τήν επικυριαρχία τους, τότε έπρεπε να πληρωθεί αυτό τó τίμημα. Είναι λάθος να βλέπουμε τέτοιους ένθερμους «εκσυγχρονιστές», στο φώς των μεταγενέστερων έθνικιστικών κινημάτων, σαν προδότες και πράκτορες του ξένου ιμπεριαλισμού. Πιθανότατα πρέσβευαν άπλως ότι οι ξένοι, ξεχωρα από τó ότι ήταν άκατανίκητοι, θα τούς βοηθούσαν να διασπάσουν τόν ασφυκτικό κλοιό της παράδοσης, και έτσι θα τούς επέτρεπαν να δημιουργήσουν τελικά μια κοινωνία ίκανή να αντισταθεί στη Δύση. Η μεξικανική έλιτ της δεκαετίας του 1860 ήταν ξενόφιλη έπειδή είχε άπελπιστεί από τή χώρα της.⁸ Τέτοια έπιχειρήματα χρησιμοποιούνταν και από δυτικούς επαναστάτες. Ο ίδιος ό Μάρξ χαιρέτισε τήν άμερικανική νίκη έπί του Μεξικού στον πόλεμο του 1847, γιατί έφερε ιστορική πρόοδο

* Πράγματι, οι μεγαλύτερες από τις παλιές, ανεξάρτητες, μη δυτικές αυτοκρατορίες καταλύθηκαν ή μεταρρυθμίστηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα με επανάσταση: ή Τουρκία, τó Ιράν και ή Κίνα.

και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για καπιταλιστική ανάπτυξη, δηλαδή για την τελική ανατροπή του καπιταλισμού. Οι απόψεις του για τη βρετανική «ἀποστολή» στην Ίνδία, όπως εκφράστηκαν το 1853, είναι γνωστές. Ήταν διπλή ἀποστολή: «ή ἐκμηδένιση τῆς παλαιᾶς ἀσιατικῆς κοινωνίας και ἡ ἐγκατάσταση τῶν ὑλικῶν θεμελιῶν τῆς δυτικῆς κοινωνίας στην Ίνδία». Πίστευε, εἶναι ἀλήθεια, ὅτι: «οἱ Ἰνδοὶ δὲν θὰ δρέψουν τοὺς καρποὺς τῶν νέων κοινωνικῶν στοιχείων πού θὰ σπεύρει γύρω τους ἡ βρετανικὴ ἀστικὴ τάξη, ὥσπου στὴν ἴδια τὴ Μεγάλῃ Βρετανία οἱ σημερινὲς ἀρχουσες τάξεις νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο ἢ ὥσπου οἱ ἴδιοι οἱ Ἰνδοὶ νὰ ἔχουν γίνεи ἀρκετὰ δυνατοὶ ὥστε νὰ ἀποτινάξουν ὀλωσδιόλου τὸν ἀγγλικὸ ζυγὸ». Ὡστόσο, παρὰ τὸ «αἷμα και τὴ λάσπη... τὴν ἐξαθλίωση και τὸν ἐξευτελισμὸ» στὰ ὁποῖα ἔσερνε ἡ ἀστικὴ τάξη τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου, ὁ Μάρξ ἔβλεπε στὶς κατακτήσεις τῆς μιᾶς θετικῆς και προοδευτικῆς ἐξέλιξης.

Ὅποιες ὅμως και ἂν ἦταν οἱ ἀπώτερες προοπτικὲς (και οἱ σημερινοὶ ἱστορικοὶ εἶναι λιγότερο αἰσιόδοξοι ἀπὸ ὅσο ὁ Μάρξ τῆς δεκαετίας τοῦ 1850), στὸ ἄμεσο παρὸν τὸ πιὸ πρόδηλο ἀποτέλεσμα τῆς δυτικῆς κατάκτησης ἦταν «ἡ ἀπώλεια τοῦ... παλιοῦ κόσμου χωρὶς τὸ κέρδος ἐνὸς νέου», πράγμα πού ἔδινε «ἐναν ἰδιαίτερα μελαγχολικὸ τόνο στὴ σημερινὴ ἀθλιότητα τῶν Ἰνδῶν»,⁹ καθὼς και ἄλλων λαῶν πού ἔπεσαν θύματα τῆς Δύσης. Στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα τὰ κέρδη ἦταν δυσδιάκριτα, οἱ ζημιὲς ὀλοφάνερές. Στὸ ἐνεργητικὸ ὑπῆρχαν ἀτμόπλοια, σιδηρόδρομοι και τηλεγράφοι, μικροὶ κύκλοι διανοουμένων με δυτικὴ μόρφωση, ἀκόμα μικρότεροι κύκλοι γαιοκτημόνων και ἐπιχειρηματιῶν πού συγκέντρωναν τεράστιες περιουσίες χάρις στὸ γεγονός ὅτι ἔλεγχαν τὶς πηγές τῶν ἐξαγωγῶν και διέθεταν ξένα δάνεια, ὅπως οἱ ἀσιεντάδο (οἱ κάτοχοι τῶν φυτειῶν) τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ἡ χάρις στὴ θέση τους ὡς μεσαζόντων γιὰ τὶς ξένες ἐπιχειρήσεις, ὅπως οἱ ἑκατομμυριῶχοι Πάρσοι τῆς Βομβάης. Ὑπῆρχε ὑλικὴ και πολιτισμικὴ ἐπικοινωνία. Ὑπῆρχε, σὲ μερικὲς πρόσφορες περιοχές, ἀνοδος τῆς παραγωγῆς πού προοριζόταν γιὰ ἐξαγωγή, ἂν και ὄχι ἀκόμα σὲ τεράστια κλίμακα. Ὑπῆρχαν (ἀλλὰ αὐτὸ χωραεὶ συζήτηση), σὲ μερικὲς περιοχές πού περιῆλθαν ὑπὸ τὴν ἄμεση ἀποικιακὴ διοίκηση, τάξη και ἀσφάλεια στὴ θέση τῆς ἀναρχίας και τῆς ἀνασφάλειας. Ἀλλὰ μόνον ὁ φύσει αἰσιόδοξος ἄνθρωπος

θὰ ὑποστήριζε ὅτι ὅλα αὐτὰ ὑπερσκέλιζαν τὸ παθητικὸ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ πιὸ ἐκδηλῆ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἀνεπτυγμένο και τὸν ὑπανάπτυκτο κόσμο ἦταν και παραμένει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ φτώχεια και τὸν πλοῦτο. Στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού πέθαιναν ἀπὸ πείνα, ἀλλὰ με τὰ κριτήρια τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν λίγοι: ἂς ποῦμε πεντακόσιοι τὸ χρόνο στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο. Στὴν Ἰνδία πέθαιναν κατὰ ἑκατομμύρια — ἕνας στοὺς δέκα ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ὀρίσα στὸ λιμὸ τοῦ 1865-66, τὸ ἕνα τέταρτο ὡς ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρατζπουτάνα τὸ 1868-70, τριάμισι ἑκατομμύρια (15% τοῦ πληθυσμοῦ) στὸ Μαδράς, ἕνα ἑκατομμύριο (20% τοῦ πληθυσμοῦ) στὴ Μυσόρη στὸ μεγάλο λιμὸ τοῦ 1876-78, τὸν χειρότερο ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ στὴ ζοφερὴ ἱστορία τῆς Ἰνδίας τοῦ 19ου αἰῶνα.¹⁰ Στὴν Κίνα δὲν εἶναι εὔκολο νὰ διαχωρίσουμε τὸ λιμὸ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἄλλες καταστροφές τῆς περιόδου, ἀλλὰ λέγεται ὅτι ὁ λιμὸς τοῦ 1849 στοίχισε σχεδὸν δεκατέσσερα ἑκατομμύρια ζωές, ἐνῶ πιστεύεται ὅτι ἄλλα εἴκοσι ἑκατομμύρια χάθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1854 και τὸ 1864.¹¹ Τμήματα τῆς Ἰάβας ἐρημώθηκαν τὸ 1848-50 ἀπὸ ἕναν φοβερὸ λιμὸ. Τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 και οἱ ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 εἶδαν μιὰ ἐπιδημία πείνας νὰ ἐξαπλώνεται σὲ ὀλόκληρη τὴ ζώνη τῶν χωρῶν πού ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν Ἰνδία ὡς τὴν Ἰσπανία.¹² Ἀνάμεσα στὸ 1861 και τὸ 1872 ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀλγερίας ἐλαττώθηκε κατὰ 20% και περισσότερο.¹³ Πιστεύεται ὅτι ἡ Περσία, τῆς ὁποίας ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 σὲ 6-7 ἑκατομμύρια, ἔχασε ἐνάμισι ὡς δύο ἑκατομμύρια στὸ μεγάλο λιμὸ τοῦ 1871-73.¹⁴ Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ἡ κατάσταση χειροτέρευσε σὲ σχέση με τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα (ἂν και εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη στὴν Ἰνδία και τὴν Κίνα) ἢ ἀπλῶς ἔμεινε ἀμετάβλητη. Ὅπως οἴεται, ὅμως, ἡ ἀντίθεση με τὶς ἀνεπτυγμένες χώρες στὴ διάρκεια τῆς ἴδιας περιόδου ἦταν δραματικὴ, ἔστω και ἂν δεχτοῦμε (ὅπως εἶναι πιθανόν, προκειμένου γιὰ τὴν Ἰνδία και τὴν Κίνα) ὅτι ἡ ἐποχὴ τῶν παραδοσιακῶν και καταστροφικῶν δημογραφικῶν κινήσεων ὑποχωροῦσε ἤδη, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα, μπροστὰ σὲ ἕναν νέο τύπο δημογραφικῆς ἐξέλιξης.

Μὲ λίγα λόγια, ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν λαῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου δὲν

ἔδειχνε ἀκόμα νὰ ὠφελεῖται ἀπὸ τὴν ἐκπληκτικὴν, τὴν ἀνευ προηγουμένου πρόοδο τῆς Δύσης. Ὅταν οἱ κάτοικοί τους δὲν θεωροῦσαν ὅτι αὐτὴ ἡ πρόοδος σήμαινε ἀπλῶς τὴν ἀποδιοργάνωση τοῦ πατροπαράδοτου τρόπου ζωῆς τους, τὴν ἔβλεπαν μᾶλλον ὡς πιθανὸν παράδειγμα παρὰ ὡς πραγματικότητά· ὡς κάτι ποῦ γινόταν ἀπὸ καὶ γιὰ κοινοπρόσωπους ἢ χλομοπρόσωπους ἀνθρώπους μὲ παράξενα σκληρὰ κάπελα καὶ κυλινδρικά παντελόνια, ποῦ ἔρχονταν ἀπὸ μακρινὲς χώρες ἢ ζοῦσαν σὲ μεγαλουπόλεις. Δὲν ἀνῆκε στὸν δικό τους κόσμον, καὶ οἱ περισσότεροί τους πολὺ ἀμφέβαλλαν ἂν τὴν ἤθελαν. Ἄλλὰ ὅσοι τῆς ἀντιστέκονταν στὸ ὄνομα τῶν ἀρχαίων παραδόσεών τους εἶχαν νικηθεῖ. Ἡ ὥρα ἐκείνων ποῦ θὰ τῆς ἀντιστέκονταν μὲ τὰ ὄπλα τῆς προόδου δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

ΟΙ ΝΙΚΗΤΕΣ

Ποιῆς τάξεις καὶ ποιὰ στρώματα τῆς κοινωνίας θὰ γίνουν τώρα οἱ πραγματικοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ μᾶς δίνομε τοὺς ἐπιστήμονες, τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς ποιητὲς μας, τίς δημιουργικὰ προσωπικότητες μας;

Ἡ μήπως δεῖ θὰ ἐμπορευματοποιηθοῦν, ὅπως στὴν Ἀμερικῇ;

JAKOB BURKHARDT, 1868-71¹

Ἡ δημόσια διαίτηση τῆς Ἰαπωνίας ἔχει γίνει πεφωτισμένη καὶ προοδευτικὴ; δέχεται ὡς ἡδηγὸ τῆς τὴν εὐρωπαϊκὴ πείρα; προσλαμβάνει στὴν ὑπηρεσίαν της ἀλλοδαπούς; καὶ τὰ ἀνατολικά ἦθῃ, οἱ ἀνατολικὲς ιδέες ὑποχωροῦν μπροστὰ στὸν δυτικὸ πολιτισμό.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877²

I

Ποτέ, λοιπόν, οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ἐξουσίαζαν τὸν κόσμον σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ περισσότερο ἀδιαφιλονίκητα ἀπὸ ὅσο στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε, ποτὲ λευκοὶ ἄνθρωποι μὲ εὐρωπαϊκὴ καταγωγή δὲν ἐξουσίαζαν τὸν κόσμον ἀντιμετωπίζοντας λιγότερο ἀνταγωνισμό. Γιατὶ ὁ κόσμος τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας καὶ ἐξουσίας συμπεριλάμβανε τουλάχιστον ἓνα ἐξευρωπαϊκὸ κράτος, ἢ μᾶλλον ὁμοσπονδία: τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἔπαιζαν ἀκόμα ζωτικὸ ρόλο στὶς παγκόσμιες ὑποθέσεις καὶ γι' αὐτὸ οἱ εὐρωπαῖοι πολιτικοὶ μόνο σποραδικὰ ἔστρεφαν τὴν προσοχή τους σ' αὐτὴ τὴν χώρα, ἐκτὸς ἂν εἶχαν συμφέροντα στὶς δύο ζώνες τοῦ κόσμου ποῦ τὴν ἐνδιέφεραν ἄμεσα: τὴν ἀμερικανικὴ ἠπειρὸ καὶ τὸν Εἰρηνικὸ ἠκεανό. Ἄλλὰ, ἂν ἐξαίρεσουμε τὴ Βρετανία, ποῦ ἀκούσε συνεπῆ παγκόσμια πολιτικὴ, κανένα ἄλλο κράτος δὲν εἶχε μόνιμη ἀνάμειξη σ' αὐτὲς τίς δύο περιοχές. Ἡ ἐπελευθέρωση τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς εἶχε ἐξαφανίσει ὅλες τίς εὐρωπαϊκὲς ἀποικίες ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴν Κεντρικὴν

καὶ Νότια Ἀμερική, μὲ ἐξαίρεση τὶς Γουϊάνες, ποὺ ἐξασφάλιζαν στοὺς Βρετανοὺς λίγη ζάχαρη, στοὺς Γάλλους μιὰ φυλακὴ γιὰ ἐπικίνδυνους ἐγκληματίες καὶ στοὺς Ὁλλανδοὺς ἓνα ἐνθύμιο τῶν ἀλλοτινῶν δεσμῶν τους μὲ τὴ Βραζιλία. Τὰ νησιά τῆς Καραϊβικῆς, ἂν παραλείψουμε τὴν Ἰσπανιόλα (μὲ δύο κράτη στὸ ἑδάφός της: τὴ νέγρικη Δημοκρατία τῆς Ἀιτῆς καὶ τὴ Δομινικανὴ Δημοκρατία, ποὺ τελικὰ χειραφετήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἰσπανικὴ ἐπικυριαρχία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν αἰτινὴ ὑπεροχὴ), παρέμειναν ἀποικίες τῆς Ἰσπανίας (Κούβα καὶ Πουέρτο Ρίκο), τῆς Βρετανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ὁλλανδίας καὶ τῆς Δανίας. Ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, ποὺ ἐπιδίωκε νὰ ἀνασυστήσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἀμερικανικὴ αὐτοκρατορία της, κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη δὲν νοιαζόταν γιὰ τὶς κτήσεις του στὶς Δυτικὲς Ἰνδίες περισσότερο ἀπὸ ὅσο μποροῦσε. Μόνο στὴ Βόρεια Ἀμερική ὑπῆρχε μιὰ χώρα ὅπου ἡ εὐρωπαϊκὴ παρουσία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι σημαντικὴ τὸ 1875: ὁ ἀχανὴς, ἀλλὰ ὑπανάπτυκτος καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκατοίκητος Καναδάς, μιὰ βρετανικὴ κτήση, τὴν ὁποία χώριζε ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες μιὰ μακριὰ καὶ ἀνοιχτὴ μεθόριος, ποὺ ἔτρεχε σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ Ὀντάριο ὡς τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό· οἱ μεθοριακὲς διαφορὲς διευθετήθηκαν εἰρηνικὰ — ἂν καὶ ὄχι χωρὶς σκληρὰ διπλωματικὰ παζαρέματα — στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα, τὶς περισσότερες φορὲς πρὸς ὄφελος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἄν δὲν κατασκευαζόταν ὁ ὑπερκαναδικὸς σιδηρόδρομος, ἡ Βρετανικὴ Κολομβία μπορεῖ νὰ ἦταν ἀνίκανη νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἔλξη τῶν ἀμερικανικῶν πολιτειῶν ποὺ βρέχονταν ἀπὸ τὸν Εἰρηνικό. Ὅσο γιὰ τὶς ἀσιατικὲς ἀκτὲς αὐτοῦ τοῦ ὠκεανοῦ, μόνον ἡ ρωσικὴ Σιβηρία, ἡ βρετανικὴ ἀποικία τοῦ Χόνγκ Κόνγκ καὶ ἡ βρετανικὴ βάση στὴ Μαλαισία σημάδευαν τὴν ἄμεση παρουσία τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγάλων δυνάμεων, ἂν καὶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Γάλλοι ἀρχίζαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τὴν κατοχὴ τῆς Ἰνδοκίνας. Τὰ ὑπολείμματα τῆς ἰσπανικῆς καὶ τῆς πορτογαλικῆς ἀποικιοκρατίας, καθὼς καὶ οἱ ὀλλανδικὲς κτήσεις στὴ σημερινὴ Ἰνδονησία, δὲν δημιουργοῦσαν διεθνή προβλήματα.

Ἔτσι, ἡ ἑδαφικὴ ἐπέκταση τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν δὲν προκαλεσε μεγάλη πολιτικὴ ἀναταραχὴ στὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις. Ἐνα μεγάλο τμῆμα τοῦ νοτιοδυτικοῦ χώρου — ἡ Καλιφόρνια, ἡ Ἀριζόνα, ἡ Γιούτα, τμῆματα τοῦ Κολοράδο καὶ τοῦ Νέου Μεξικῶ — εἶχαν

παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ Μεξικὸ ἔπειτα ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ πόλεμο τοῦ 1848-53. Τὸ 1867 ἡ Ρωσία πούλησε τὴν Ἀλάσκα. Αὐτὰ τὰ ἑδάφη, καθὼς καὶ ἄλλα, ποὺ εἶχαν κατακτηθεῖ παλιότερα, ἀνακηρύχθηκαν πολιτεῖες τῆς ὁμοσπονδίας, ὅταν ἔγιναν ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἢ ἀρκετὰ προσιτά: ἡ Καλιφόρνια τὸ 1850, τὸ Ὀρεγκον τὸ 1859, ἡ Νεβάδα τὸ 1864, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα ἡ Μινнесότα, τὸ Κάνσας, τὸ Γουισκόνσιν καὶ ἡ Νεμπράσκα ἀπέκτησαν καθεστῶς πολιτείας ἀνάμεσα στὸ 1858 καὶ τὸ 1867. Οἱ ἀμερικανικὲς ἑδαφικὲς φιλοδοξίες δὲν προχωροῦσαν μακρύτερα ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, ἂν καὶ οἱ δουλοκτητικὲς πολιτεῖες τοῦ Νότου ἤθελαν τὴν ἐπέκταση τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας στὰ μεγάλα νησιά τῆς Καραϊβικῆς καὶ μάλιστα εἶχαν βλέψεις ἀκόμα καὶ στὸν εὐρύτερο λατινοαμερικανικὸ χῶρο. Ὁ βασικὸς τύπος τῆς ἀμερικανικῆς κυριαρχίας ἦταν ὁ ἔμμεσος ἔλεγχος, ἀφοῦ καμιὰ ξένη δύναμη δὲν ἐμφανιζόταν ὡς ἄμεσος καὶ ἀποτελεσματικὸς ἀνταγωνιστῆς: ἀδύναμες, ἀλλὰ τυπικὰ ἀνεξάρτητες κυβερνήσεις, ποὺ ἤξεραν ὅτι ἔπρεπε νὰ τὰ ἔχουν καλὰ μὲ τὸν βόρειο γίγαντα. Μόνο στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὅταν ὁ ἱμπεριαλισμὸς μὲ τὴν τυπικὴ μορφή του ἔγινε παγκόσμια μόδα, οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαταλείψουν γιὰ ἓνα διάστημα αὐτὴ τὴν παράδοση. «Δύστυχο Μεξικόν», ἔμελλε νὰ ἀναστενάξῃ ὁ πρόεδρος Πορφίριο Ντίας (1828-1915), «τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεό, τόσο κοντὰ στὶς ΗΠΑ», ἐνῶ ἀκόμα καὶ τὰ λατινοαμερικανικὰ κράτη ποὺ αἰσθάνονταν ὅτι εἶχαν στενότερες σχέσεις μὲ τὸν Πανάγαθο συνειδητοποιοῦσαν σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὅτι, σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, ἡ προσοχὴ τους ἔπρεπε νὰ εἶναι στραμμένη κυρίως πρὸς τὴν Οὐάσιγκτον. Πότε πότε κάποιος βορειοαμερικανὸς τυχοδιώκτης ἐπιχειροῦσε νὰ ἐγκαθιδρύσῃ ἄμεσο ἔλεγχο στὶς στενὲς γέφυρες ξηρᾶς ποὺ χώριζαν τὸν Ἀτλαντικὸ ἀπὸ τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα, ὥσπου κατασκευάστηκε ἡ Διώρυγα τοῦ Παναμᾶ καὶ καταλήφθηκε ἀπὸ ἀμερικανικὲς δυνάμεις σ' ἓνα ἀνεξάρτητο κρατίδιο, ποὺ ἀποσχίσθηκε ἀκραιῶς γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἀπὸ ἓνα μεγάλο νοτιοαμερικανικὸ κράτος: τὴν Κολομβία. Αὐτὸ ὁμῶς ἔγινε ἀργότερα.

Ὁ περισσότερος κόσμος, καὶ εἰδικὰ ἡ Εὐρώπη, ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο τουλάχιστον ἐπειδὴ ἐκεῖνη τὴν περίοδο (1848-75) ἑκατομμύρια Εὐρωπαῖοι μετανάστευαν ἐκεῖ καὶ ἐπειδὴ ἡ τεράστια ἔκτασή τους, ἡ ἐκ-

πληκτική πρόοδος τους, τις έκαναν τὸ τεχνολογικὸ θαῦμα ὁλόκληρης τῆς ὕψης. Ὅπως ἐπισήμαναν πρῶτοι οἱ Ἄμερικανοί, ἦταν ἡ χώρα τῶν ὑπερθετικῶν. Ποῦ ἄλλοῦ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ μιὰ πόλη σὰν τὸ Σικάγο, μὲ μόνο 30.000 κατοίκους τὸ 1850, ποῦ μόλις σαράντα χρόνια ἀργότερα εἶχε γίνει τὸ ἕκτο σὲ πληθυσμὸ ἀστικὸ κέντρο τοῦ κόσμου, μὲ περισσότερους ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο κατοίκους; Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ σιδηρόδρομοι δὲν κάλυπταν μεγαλύτερες ἀποστάσεις ἀπὸ ὅσο οἱ ὑψηλῶς γραμμές της, καμιά ἄλλη χώρα δὲν εἶχε μεγαλύτερο σιδηρόδρομικὸ δίκτυο (49.168 μίλια τὸ 1870). Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ ἑκατομμυριοῦχοι δὲν ἦταν ἢ δὲν φαίνονταν πρὸ ἐντυπωσιακὰ αὐτοδημιούργητοι ἀπὸ ὅσο στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, καὶ ἂν δὲν ἦταν ἀκόμα οἱ πλουσιότεροι τοῦ εἴδους τους (θὰ γίνονταν ὅμως σύντομα) ἦταν ὅπως ἄποτε οἱ πρὸ πολυάριθμοι. Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ ἐφημερίδες δὲν ἦταν πρὸ ἐπισημογραφικῶν δημοσιογραφικῶν, πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ πολιτικοὶ δὲν ἦταν τόσο ἐπισημογραφικῶν διεφθαρμένοι, καμιά χώρα δὲν πρόσφερε τόσο ἀπεριόριστες δυνατότητες.

Ἡ «Ἄμερική» ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ Νέος Κόσμος, μιὰ ἀνοιχτὴ κοινωνία σὲ μιὰ ἀνοιχτὴ χώρα, ὅπου ὁ ἀπένταρος μετανάστης μποροῦσε, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψη, νὰ ξαναφτιάξει τὴ ζωὴ του (ὁ «αὐτοδημιούργητος ἄνθρωπος») καὶ παράλληλα νὰ οἰκοδομήσει ἕνα ἐλεύθερο, δημοκρατικὸ, οἰκαιο κράτος, τὸ μόνο μεγάλο καὶ σημαντικό ποῦ ὑπῆρχε στὸν κόσμο ὡς τὸ 1870. Ἡ εἰκόνα ποῦ παρουσίαζε τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὡς ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ ἀντιπρόταση στὸν Παλαιὸ Κόσμο τῆς μοναρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ὑποτελείας ἴσως δὲν ἦταν πρὸς τὸν ζῶντα ὅσο ἄλλοτε, τουλάχιστον ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορά τους. Τὴν ἀντικατέστησε ἡ εἰκόνα τῆς Ἄμερικῆς ὡς καταφυγίου γιὰ ὅσους πάλευαν νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὴ φτώχεια, ὡς τόπου προσωπικῆς ἐλπίδας, ποῦ τὴν ἔτρεφε ὁ προσωπικὸς πλουτισμός. Σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ Νέος Κόσμος ὄρθωνε τὸ ἀνάστημά του ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη, ὄχι ὡς νέα κοινωνία, ἀλλὰ ὡς κοινωνία τῶν νεόπλουτων.

Καὶ ὅμως, μέσα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τὸ ἐπαναστατικὸ ὄραμα κάθε ἄλλο παρὰ εἶχε πεθάνει. Ἡ ἀμερικανικὴ συμπολιτεία ἐξακολουθοῦσε νὰ θεωρεῖται ἡ χώρα τῆς ἰσότητας, τῆς δημοκρατίας, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα τῆς ἀπεριόριστης, ἀναρχῆς ἐλευθερίας, τῶν ἀπεριόριστων εὐκαιριῶν, καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀπέρρεε αὐτὸ ποῦ ἀργότερα θὰ

ὀνομαζόταν «προφανὲς πεπρωμένο».* Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τοῦ 19ου ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἂν δὲν συνεκτιμῆσει αὐτὴ τὴν οὐτοπικὴ συνιστώσα, παρόλο ποῦ ἡ αὐταρέσκεια γιὰ τὸν οἰκονομικὸ καὶ τεχνολογικὸ δυναμισμὸ (στὸν ὁποῖο συνέβαλλε καὶ ἡ ἴδια) τὴ συγκάλυπτε ὅλο καὶ περισσότερο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στιγμὲς κρίσης. Εἶχε τὶς καταβολὲς μιᾶς ἀγροτικῆς οὐτοπίας, ποῦ ὀραματιζόταν ἐλεύθερους καὶ ἀνεξάρτητους ἀγρότες σὲ παρθένα γῆ. Ποτὲ δὲν ἐναρμονίστηκε μὲ τὸν κόσμο τῶν μεγαλοπόλεων καὶ τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί, στὴν περίοδο ποῦ μᾶς ἀφορᾷ, δὲν εἶχε ἀκόμα συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν κυριαρχία τους. Ἀκόμα καὶ σὲ ἕνα τόσο τυπικὸ κέντρο τῆς ἀμερικανικῆς βιομηχανίας ὅπως ἡ ὑφαντουργικὴ πόλη Πάτερσον στὴ Νέα Ἰερσέη, τὸ ἐπιχειρηματικὸ ἦθος δὲν εἶχε ἀκόμα ἐπικρατήσει. Στὴ διάρκεια τῆς ἀπεργίας τῶν κλωστοῦφαντουργῶν τὸ 1877 οἱ ἐργοστασιάρχες παραπονούνταν πικρά, καὶ δικαιολογημένα, ὅτι ὁ ρεπουμπλικάνος δήμαρχος, οἱ δημοκρατικοὶ δημοτικοὶ σύμβουλοι, ὁ Τύπος, τὰ δικαστήρια καὶ ἡ κοινὴ γνώμη δὲν τοὺς ὑποστήριζαν.⁴

Ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν Ἄμερικανῶν ἦταν ἀκόμη ἀγρότες: τὸ 1860 μόνο 16% ζοῦσαν σὲ πόλεις μὲ πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 8.000 κατοίκους. Ἡ ἀγροτικὴ οὐτοπία στὴν καθαρότερη μορφή της — ὁ ἐλεύθερος κτηματίας ποῦ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλεῖται παρθένα γῆ — εἶχε περισσότερη πολιτικὴ δύναμη παρὰ ποτέ, ἰδιαίτερα στὸν αὐξανόμενον πληθυσμὸ τῶν μεσοδυτικῶν διαμερισμάτων. Συνέβαλε στὴ δημιουργία τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ Κόμματος καὶ στὸν ἀντιδουλοκτητικὸ προσανατολισμὸ του (γιατὶ, παρόλο ποῦ τὸ πρόγραμμα μιᾶς ἀταξικῆς δημοκρατίας ἐλευθέρων κτηματιῶν δὲν εἶχε καμιά σχέση μὲ τὴ δουλεία καὶ λίγο ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς νέγρους, ὥστόσο ἀπέκλειε τὴ δουλεία). Σημείωσε τὸν μεγαλύτερο θρίαμβό της μὲ τὸ Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης τοῦ 1862, ποῦ πρόσφερε σὲ κάθε ἀμερικανὸ οἰκογενειάρχῃ ἄνω τῶν εἰκοσιενὸς ἐτῶν 160 ἄκρ [acre = 4.047 τετραγωνιὰ μέτρα] κρατικῆς γῆς δωρεὰν ἔπειτα ἀπὸ πέντε χρόνια συνεχοῦς διαμονῆς ἢ πρὸς 1,25 δολάρια τὸ ἄκρ ἔπειτα ἀπὸ ἕξι μῆνες. Περιττὸ νὰ

* «Οἱ πολιτεῖες τοῦ Ἀτλαντικοῦ... ἀνανεώνουν διαρκῶς τὶς κυβερνήσεις καὶ τὰ κοινωνικὰ καθεστῶτα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Οἱ πολιτεῖες τοῦ Εἰρηνικοῦ πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ἐπιτελέσουν τὶς ἴδιες εὐγενεῖς καὶ εὐεργετικὲς λειτουργίες στὴν Ἀσία» (William H. Seward, 1850).³

πούμε ότι αυτή η ούτοπία διαψεύστηκε. Ἀνάμεσα στὸ 1862 καὶ τὸ 1890, λιγότερες ἀπὸ 400.000 οἰκογένειες ὠφελήθηκαν ἀπὸ τὸν Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης, ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν αὐξήθηκε κατὰ 32 ἑκατομμύρια καὶ τῶν δυτικῶν πολιτειῶν κατὰ περισσότερα ἀπὸ 10 ἑκατομμύρια. Μόνες τους οἱ σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες (στὶς ὁποῖες ἐγκωρήθηκαν τεράστιες ἐκτάσεις γῆς, γιὰ νὰ ἰσοσκελίσουν τὶς ζημιὲς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καὶ τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τῆς ἀκίνητης περιουσίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη) πούλησαν, πρὸς 5 δολάρια τὸ ἄκρ, περισσότερη γῆ ἀπὸ ὅση μεταβιβάστηκε σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης. Οἱ πραγματικὰ ὠφελημένοι ἀπὸ τὸ σύνθημα γιὰ δωρεὰν γῆ ἦταν οἱ κερδοσκόποι, οἱ χρηματομεσίτες καὶ οἱ ἐργολάβοι. Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα δὲν ἀκουγόταν πιά σχεδὸν τίποτα γιὰ τὸ βουκολικὸ ὄνειρο μιᾶς τάξης ἐλεύθερων μικροκτηματιῶν.

Εἴτε δοῦμε αὐτὸν τὸ μετασχηματισμὸ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ὡς τέλος ἐπαναστατικῶ ὄνειρου εἴτε ὡς ἐνηλικίωση, διαδραματίστηκε στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἴδια ἡ ἐθνικὴ μυθολογία μαρτυρεῖ τὴ σημασία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γιὰτὶ τότε γεννήθηκαν τὰ δύο θέματα ποῦ ἐπηρέασαν βαθύτερα καὶ μονιμότερα τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἱστορία: ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος καὶ ἡ Δύση. Αὐτὰ τὰ δύο εἶναι στενὰ συνδεδεμένα μεταξύ τους, ἀφοῦ τὸ ἀνοιγμα τῆς Δύσης (ἢ, ἀκριβέστερα, τῶν νότιων καὶ κεντρικῶν διαμερισμάτων της) ἐπέσπευσε τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς πολιτεῖες ποῦ ἀντιπροσώπευαν τοὺς ἐλεύθερους ἐποίκους καὶ τὸν ἀνερχόμενο καπιταλισμὸ τοῦ Βορρᾶ καὶ ἐκεῖνες ποῦ ἀντιπροσώπευαν τὴ δουλοκτητικὴ κοινωνία τοῦ Νότου. Ὁ σχηματισμὸς τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ Κόμματος ἐπισηπεύστηκε ἀπὸ τὴν ἀντιδικία ἀνάμεσα στὸ Κάνσας καὶ τὴ Νεμπράσκα γύρω ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς δουλείας στὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα. Αὐτὸ τὸ κόμμα ἐπρόκειτο νὰ ἐπιλέξει τὸν Ἀβραὰμ Λίνκολν (1809-1865) πρόεδρο τὸ 1860, γεγονός ποῦ ὀδήγησε τελικὰ στὴν ἀπόσχιση τῶν συνομοσπονδιακῶν πολιτειῶν τοῦ Νότου ἀπὸ τὴν Ὁμοσπονδία τὸ 1861.*

* Οἱ πολιτεῖες αὐτὲς ἦταν: ἡ Βιργινία, ἡ Βόρεια καὶ ἡ Νότια Καρολίνα, ἡ Γεωργία, ἡ Ἀλαμπάμα, ἡ Φλόριδα, τὸ Μισσισιπί, ἡ Λουιζιάνα, τὸ Τενεσσί, τὸ Ἀρκανσω, τὸ Τέξας. Μερικὲς παραμεθόριες πολιτεῖες δίστασαν, ἀλλὰ δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν ἔνωση: τὸ Μαίρυλαντ, ἡ Δυτικὴ Βιργινία, τὸ Κεντάκι, τὸ Μιζούρι, τὸ Κάνσας.

Ἡ ἐξάπλωση πρὸς τὰ δυτικὰ δὲν ἦταν κάτι καινούριο. Ἀπλῶς ἐπιταχύνθηκε ραγδαῖα στὴν περίοδο ποῦ μᾶς ἀφορᾶ, χάρις στὸ σιδηρόδρομο — ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ ἔφτασε καὶ γεφύρωσε τὸν Μισσισιπί στὰ 1854-56 — καὶ χάρις στὴν ἀνάπτυξη τῆς Καλιφόρνιας (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Μετὰ τὸ 1849 «ἡ Δύση» ἔπαψε νὰ εἶναι ἓνα εἶδος προθαλάμου τοῦ ἀπείρου καὶ ἔγινε ἓνας μεγάλος ἄδειος χῶρος ἀπὸ πεδιάδες, ἐρήμους καὶ βουνά, ἀπλωμένος ἀνάμεσα σὲ δύο γοργὰ ἀναπτυσσόμενες περιοχές: τὶς ἀνατολικὲς πολιτεῖες καὶ τὴν ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ. Οἱ πρῶτες διηπειρωτικὲς σιδηροδρομικὲς γραμμὲς ἄρχισαν νὰ κατασκευάζονται ταυτόχρονα πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ ἀφετηρία τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό, καὶ πρὸς τὰ δυτικά, μὲ ἀφετηρία τὸν Μισσισιπί, καὶ συναντήθηκαν κάπου στὴ Γιούτα, ὅπου ἡ αἵρεση τῶν Μορμόνων εἶχε μεταφέρει τὴ Σιών της ἀπὸ τὴν Ἄιοβα τὸ 1847, μὲ τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἀσφαλὴς ἀπὸ τὴ βέβηλη ἐπιρροὴ τῶν εἰδωλολατρῶν. Στὴν πραγματικότητα, πάντως, ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Μισσισιπί καὶ τὴν Καλιφόρνια (ἡ «Ἄγρια Δύση») ἔμεινε σχεδὸν ἀκατοίκητη στὴν περίοδο ποῦ ἐξετάζουμε: ἀντίθετα μὲ τὴν «ἡμερῆ» Δύση, δηλαδὴ τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα, ποῦ ἐποικίζονταν ὄλο καὶ μαζικότερα, καλλιεργοῦνταν, ἀκόμα καὶ ἐκβιομηχανίζονταν. Ὑπολογίστηκε ὅτι, στὴν περίοδο μεταξύ 1850 καὶ 1880, ὁ συνολικὸς μόνθος γιὰ τὴ δημιουργία ἀγροκτημάτων σὲ ὄλοκληρη τὴν ἀχανὴ ἔκταση τῶν παραμισσισιπίπειων, νοτιοδυτικῶν καὶ ὄρεινῶν πολιτειῶν δὲν ἦταν περισσότερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ δαπανήθηκε τὴν ἴδια περίοδο στὰ νοτιοανατολικά τῆς χώρας ἢ στὶς πολιτεῖες τῆς μέσης ἀκτῆς τοῦ Ἀτλαντικοῦ, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐποικιστεῖ πολὺ καιρὸ πρὶν.⁵

Τὰ λιβάδια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Μισσισιπί ἐποικίζονταν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ *φάρμερ*: ἡ συνέπεια ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση (μέσω τῆς βίαιης μεταφορᾶς) τῶν Ἰνδιάνων, ἀκόμα καὶ ἐκείνων ποῦ εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ μὲ βάση παλιότερη νομοθεσία, καθὼς καὶ ἡ σφαγὴ τῶν βουβαλιῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ζοῦσαν οἱ Ἰνδιάνοι στὰ πεδινά. Ἡ ἐξόντωσή τους ἄρχισε τὸ 1867, τὴν ἴδια χρονιά ποῦ τὸ Κογκρέσο ἱδρυσε τοὺς σημαντικότερους κρατικὸς καταυλισμοὺς (reservations) γιὰ τοὺς Ἰνδιάνους. Ὡς τὸ 1883, περίπου δεκατρία ἑκατομμύρια Ἰνδιάνοι εἶχαν σκοτωθεῖ. Τὰ βουνὰ δὲν ἔγιναν ποτὲ τόπος μαζικῆς ἐγκατάστασης καλλιεργητῶν. Ἦταν καὶ παρέμειναν πόλος ἔλξης γιὰ χρυσοθῆρες καὶ

μεταλλωρύχους: δέχτηκαν διαδοχικά κύματα από αφηνιασμένους τυχοδιώκτες, που έψαχναν για πολύτιμα μέταλλα (κυρίως άσχημι) ή μεγαλύτερη από αυτές τις κλοτσοπατινάδες ήταν εκείνη που προκάλεσε το 1859 ή ανακάλυψη της φλέβας Κόμστοκ στη Νεβάδα. Αυτή ή φλέβα απέδωσε 300 εκατομμύρια δολάρια μέσα σε είκοσι χρόνια, χάρισε άμύθητες περιουσίες σε πέντε έξι ανθρώπους, δημιούργησε καμιά είκοσαριά μικρότερους εκατομμυριούχους και επέτρεψε σε αρκετούς άλλους να συσσωρεύσουν λιγότερα, αλλά με τα μέτρα της εποχής έντυπωσιακά πλούτη. "Όταν έξαντλήθηκε, άφησε άδεια την πόλη της Βιργινίας, κατοικημένη πια μόνον από τα φαντάσματα των μεταλλωρύχων από την Κορνουάλη και την Ίρλανδία, που σύχναζαν τις μέρες της άκμης της στη Λέσχη του συνδικάτου και στην "Όπερα. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στο Κολοράδο, στο "Αινταχο και στη Μοντάνα.⁶ Από δημογραφική άποψη δέν είχαν σημαντικές συνέπειες. Το 1870 το Κολοράδο (που έγινε πολιτεία των ΗΠΑ το 1876) είχε λιγότερους από 40.000 κατοίκους.

Τά νοτιοδυτικά διαμερίσματα έμειναν ουσιαστικά μιá κτηνοτροφική περιοχή, όπου κυριαρχούσε ο τύπος του καουμπόη. Από εκεί τά τεράστια κοπάδια των κερασφόρων — περίπου τέσσερα εκατομμύρια ζώα ανάμεσα στο 1865 και το 1879— οδηγούνταν στα σημεία μεταφόρτωσης και στο τέρμα των σιδηροδρομικών γραμμών που τραβούσαν προς τά δυτικά, με τελικό προορισμό τά γιγάντια σφαγεία του Σικάγου. Αυτή ή κίνηση έδωσε σε κατά τά άλλα άσήμαντους οικισμούς του Μιζούρι, του Κάνσας και της Νεμπράσκα, όπως το "Αμπιλιν και το Ντότζ Σίτυ, τη φήμη που δικαιωνίστηκε από χίλια γουέστερν και που δέν επισκιαστήκε από την άυστηρή βιβλική χρηστότητα των φάρμερ της πεδιάδας.⁷

Η «"Αγρια Δύση» είναι ένας μύθος τόσο ισχυρός, ώστε δύσκολα μπορεί να αναλυθεί ρεαλιστικά. Σχεδόν το μόνο ιστορικά άκριβές στοιχείο της που είναι γνωστό στο πλατύ κοινό είναι ότι είχε σύντομη διάρκεια: το αποκορύφωμά της τοποθετείται ανάμεσα στον Έμφύλιο και τη δεκαετία του 1880, όποτε κατέρρευσε ή κτηνοτροφία και ή έξόρυξη πολύτιμων μετάλλων. Η «άγριότητά» της δέν όφειλόταν στους Ίνδιάνους, που ήταν μάλλον πρόθυμοι να συνυπάρξουν ειρηνικά με τους λευκούς, με εξαίρεση ίσως τις έσχατιές των νοτιοδυτικών διαμερισμάτων, όπου φυλές όπως οι "Απάτσι (1871-86) και οι (Με-

ξικανοί) Γιακί (1875-1926) έκαναν τον τελευταίο από τους μακροχρόνιους πολέμους τους για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους από τον λευκό άνθρωπο. Όφειλόταν στους θεσμούς, ή μάλλον στην άπουσία άποτελεσματικών θεσμών, κυβέρνησης και νόμου στις Ήνωμένες Πολιτείες. (Στον Καναδά δέν υπήρξε «"Αγρια Δύση», ακόμα και ή χρυσοθηρία δέν πήρε άναρχο χαρακτήρα, και οι Σιού, που πολέμησαν και νίκησαν τον Κάστερ στις Ήνωμένες Πολιτείες, πριν σφαγιαστούν, ζούσαν εκεί ειρηνικά.) Η άναρχία (ή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν πιο ουδέτερο όρο, το πάθος για ένοπλη άυτενέργεια) έντεινόταν ίσως από το όνειρο της έλευθερίας και του χρυσού, που παρέσυρε τους άντρες προς τά δυτικά. Πέρα από τη ζώνη των άγροτικών οικισμών και των πόλεων δέν υπήρχαν οικογένειες: στην πόλη της Βιργινίας του 1870, σε κάθε γυναίκα άναλογούσαν περισσότεροι από δύο άντρες, και τά παιδιά άποτελούσαν μόνο το 10% του πληθυσμού. Είναι άλήθεια ότι ο μύθος των γουέστερν έξευτέλιξε ακόμα και αυτό το όνειρο. Οι ήρωές τους είναι συνήθως βίαιοι κακοποιοί και μαπαρόβιοι πιστολάδες όπως ο "Αγριος Μπίλ Χίκουι, άνθρωποι με έλάχιστα προτερήματα ή συμπαθητικές πλευρές, και όχι οι συνδικαλισμένοι μετανάστες μεταλλωρύχοι. Άλλά και πάλι δέν πρέπει να εξιδανικεύουμε τά πράγματα. Το όνειρο της έλευθερίας δέν ίσχυε για τους Ίνδιάνους ή τους Κινέζους (που άποτελούσαν σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού του "Αινταχο το 1870). Στις ρατσιστικές νοτιοδυτικές πολιτείες — το Τέξας άνηκε στη Συνομοσπονδία— όπωσδήποτε δέν ίσχυε για τους νέγρους. Και επίσης δέν ίσχυε για τους Μεξικανούς, παρόλο που ένα σωρό γνωρίσματα της κουλτούρας του γουέστερν, από το ντύσιμο του καουμπόη ως το ισπανικής προέλευσης «έθιμο της Καλιφόρνιας», που έγινε ο άγραφος νόμος των μεταλλωρύχων στα άμερικανικά βουνά,⁸ προέρχονταν από τους Μεξικανούς: είναι πολύ πιθανό, άλλωστε, ότι ανάμεσα στους Μεξικανούς υπήρχαν περισσότεροι καουμπόηδες παρά σε οποιαδήποτε άλλη έθνότητα. Ήταν το όνειρο των φτωχών λευκών, που έλπίζαν ότι θα άντικαθιστούσαν την ιδιωτική έπιχείρηση του άστικου κόσμου με τη χαρτοπαιξιά, το χρυσάφι και τά πιστόλια.

"Αν και δέν υπάρχει τίποτα το σκοτεινό στο «άνοιγμα της Δύσης», ή φύση και τά αίτια του άμερικανικού Έμφυλίου (1861-65) όδήγησαν τους ιστορικούς σε άτελείωτες διαμάχες. Οι διαμάχες αυτές έ-

στιάζονται στη φύση τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας τῶν νότιων πολιτειῶν καὶ στοὺς κατὰ πόσο συμβιβαζόταν μὲ τὸν καπιταλισμὸ τοῦ Βορρᾶ, ποὺ ἐξαπλώνονταν δυναμικὰ. Μήπως δὲν ἦταν κὰν δουλοκτητικὴ κοινωνία, ἀφοῦ οἱ νέγροι ἀποτελοῦσαν πάντα μειονότητα ἀκόμα καὶ στὴν καρδιά τοῦ Νότου (ἐκτὸς ἀπὸ λίγους θύλακους) καὶ οἱ περισσότεροὶ δούλοι δὲν ἐργάζονταν στὴν κλασικὴ μεγάλη φυτεία, ἀλλὰ κατὰ μικρὰς ὁμάδες σὲ φάρμες λευκῶν ἢ ὡς οἰκόσιτοι δούλοι; Πολὺ δύσκολο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ δουλεία ἦταν ὁ κεντρικὸς θεσμὸς τῆς κοινωνίας τοῦ Νότου ἢ ὅτι ἦταν ἡ κύρια αἰτία τριβῶν καὶ ρήξεων ἀνάμεσα στὶς βόρειες καὶ τὶς νότιες πολιτείες. Τὸ πραγματικὸ ἐρώτημα εἶναι γιατί ὁδήγησε στὴν ἀπόσχιση καὶ στὸν ἐμφύλιον πόλεμο, ἀντὶ σὲ κάποια μορφή συνύπαρξης. Στὸ κάτω κάτω, παρόλο ποὺ οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι τοῦ Βορρᾶ ἀπεχθάνονταν ἀναμφίβολο τὴ δουλεία, ὁ καταργητισμὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀρκετὰ ἰσχυρὸς, ὡς μαχητικὸ κίνημα, ὥστε νὰ ὑπαγορεύσει ἀπὸ μόνος του τὴν πολιτικὴ τῆς ὁμοσπονδίας. Καὶ ὁ καπιταλισμὸς τοῦ Βορρᾶ, ὅποιος καὶ ἂν ἦταν οἱ προσωπικὲς ἀπόψεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν, θὰ μποροῦσε νὰ καταλήξει στὴ διαπίστωση ὅτι ἦταν δυνατὸν καὶ βολικὸ νὰ συνδιαλλαγεῖ μὲ τὸν δουλοκτητικὸ Νότο καὶ νὰ τὸν ἐκμεταλλεῖ, ὅπως κάνουν σήμερα οἱ διεθνεῖς ἐπιχειρηματικοὶ κύκλοι μὲ τὸ «ἀπαρτχάντ» τῆς Νότιας Ἀφρικῆς.

Φυσικὰ οἱ δουλοκτητικὲς κοινωνίες, χωρὶς νὰ ἐξαίρεται αὐτὴ τοῦ ἀμερικανικοῦ Νότου, ἦταν ἱστορικὰ καταδικασμένες. Καμιά τους δὲν ἐπέζησε μετὰ τὴν περίοδο 1848-90 —οὔτε κὰν ἡ Κούβα καὶ ἡ Βραζιλία (βλ. Κεφάλαιο Ι'). Ἦταν ἤδη ἀπομονωμένες, τόσο γεωγραφικὰ, μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀφρικανικοῦ δουλεμπορίου, ποὺ ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἦταν ζωηρὸ, ὅσο καὶ ἠθικὰ, γιατί οἱ φιλελεύθεροὶ ἄστοι συμφωνοῦσαν στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ὅτι ἡ δουλεία ἦταν ἕνα φαινόμενο ἀντίθετο μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἠθικὰ ἀνεπιθύμητο καὶ οικονομικὰ μὴ ἀποδοτικὸ. Εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὸν Νότο νὰ ἐπιβιώνει ὡς δουλοκτητικὴ κοινωνία στὸν 20ὸ αἰῶνα, ὅπως εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὴν ἐπιβίωση τῆς δουλοπαροικίας στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε (ὅπως κάνουν μερικὲς σχολὲς ἱστορικῶν) ὅτι δουλεία καὶ δουλοπαροικία εἶναι οικονομικὰ βιώσιμες ὡς συστήματα παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποῦ, στὴ δεκαετία τοῦ 1850, ὁδήγησε τὸν Νότο στὰ πρόθυρα τῆς κρίσεως ἦταν

ἕνα εἰδικότερο πρόβλημα: ἡ δυσκολία νὰ συνυπάρξει μὲ ἕνα δυναμικὸ βόρειο καπιταλισμὸ καὶ μὲ ἕνα κύμα μετανάστευσης πρὸς τὰ δυτικά.

Ἀπὸ καθαρὰ οικονομικὴ ἄποψη, ὁ Βορρᾶς δὲν ἀνησυχῶσε πολὺ γιὰ τὸν Νότο, μιὰ ἀγροτικὴ ζώνη ποὺ ἔμενε σχεδὸν ἀνέγγιχτη ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση. Ὁ χρόνος, ὁ πληθυσμὸς, οἱ φυσικοὶ πόροι καὶ ἡ παραγωγή ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ Βορρᾶ. Τὰ κύρια προσκόμματα ἦταν πολιτικά. Ὁ Νότος, οὐσιαστικὰ μιὰ ἡμιαποικία τῶν Βρετανῶν, στοὺς ὁποίους προμήθευε τὴ μεγαλύτερη ποσότητα τοῦ ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ τους, ἔβρισκε τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο ἐπωφελές, ἐνῶ ἡ βιομηχανία τοῦ Βορρᾶ ζητοῦσε ἀπὸ καιρὸ, ἐπίμονα καὶ μαχητικὰ, προστατευτικὸς δασμούς, τοὺς ὁποίους ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβάλλει σὲ βαθμὸ συμφωνο μὲ τὶς ἐπιθυμίες της, ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῶν νότιων πολιτειῶν (ποὺ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι τὸ 1850 ἀποτελοῦσαν τὸ μισὸ τοῦ συνόλου τῶν πολιτειῶν). Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ βιομηχανία τοῦ Βορρᾶ ἀνησυχῶσε περισσότερο γιὰ ἕνα ἔθνος ποὺ τὸ μισὸ ἐφάρμοζε τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο καὶ τὸ ἄλλο μισὸ τὸν προστατευτισμὸ παρὰ γιὰ ἕνα ἔθνος ποὺ τὸ μισὸ χρησιμοποιοῦσε δούλους καὶ τὸ ἄλλο μισὸ εἶχε καταργήσει τὴ δουλεία. Ἐξίσου σημαντικὸ ἦταν ὅτι ὁ Νότος ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει τὰ πλεονεκτήματα τοῦ Βορρᾶ, ἀποκόπτοντάς τον ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα του, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει μιὰ ζώνη ἐμπορίου καὶ ἐπικοινωνιῶν ποὺ νὰ βλέπει πρὸς τὰ νότια καὶ νὰ βασιζέται στὸ ποτάμιο σύστημα τοῦ Μισισσιππῆ, καὶ ἐπίσης ἐπιδιώκοντας νὰ ἀποκτήσει τὸ προβάδισμα στὴν ἐξάπλωση πρὸς τὰ δυτικά. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ, γιατί οἱ φτωχοὶ λευκοὶ τοῦ Νότου εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ παλιὰ νὰ ἐξερευνοῦν καὶ νὰ ἀνοίγονται πρὸς τὴ Δύση.

Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ οικονομικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Βορρᾶ σήμαινε ὅτι ὁ Νότος ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖ ὅλο καὶ πλεονάζοντα τὴν πολιτικὴ του δύναμη —νὰ διατυπώνει τὶς διεκδικήσεις του μὲ τὴν πλεονάζουσα μορφή (π.χ. ἐπιμένοντας στὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς δουλείας στὰ νέα δυτικὰ διαμερίσματα), νὰ τονίζει τὴν αὐτονομία τῶν πολιτειῶν («δικαιώματα τῶν πολιτειῶν») ἀπέναντι στὴν ὁμοσπονδιακὴ κυβέρνηση, νὰ ἀσκει βέτο σὲ θέματα ἐθνικῆς πολιτικῆς, νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψει τὶς οικονομικὲς ἐξελίξεις τοῦ Βορρᾶ κτλ. Οὐσιαστικὰ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀποτελεῖ ἐμπόδιο γιὰ τὸν Βορρᾶ, ἐνῶ ἀκολουθοῦσε ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ στὴ Δύση. Τὰ μόνον ἐφόδιά του ἦταν πολιτι-

κά. Γιατί (άφοῦ δὲν μπορούσε νὰ νικήσει τὸν Βορρὰ στὸ δικό του παι-
χνίδι, τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη) τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας ἀκολου-
θοῦσε ἀντίθετη ἀπὸ αὐτὸν κατεύθυνση. Κάθε βελτίωση στὶς συγκοι-
νωνίες ἐνίσχυε τοὺς δεσμοὺς τῆς Δύσης μὲ τὸν Ἀτλαντικό. Στὸ με-
γαλύτερο μέρος του τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο εἶχε φορὰ ἀπὸ τὰ ἀνα-
τολικά πρὸς τὰ δυτικά, καὶ δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν καμιὰ μεγάλη γραμμὴ
ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια. Ἐξάλλου, οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐποικοῦσαν
τὴ Δύση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν κατάγονταν ἀπὸ τὸν Βορρὰ ἢ τὸν
Νότο, δὲν ἦταν δουλοκτῆτες, ἀλλὰ φτωχοί, λευκοὶ καὶ ἐλεύθεροι, δι-
ψασμένοι γιὰ παρθένα καλλιεργήσιμη γῆ, χρυσάφι ἢ περιπέτεια. Ἐ-
πομένως, ἡ ἐπίσημη ἐπέκταση τῆς δουλείας στὰ νέα ἐδάφη καὶ πολι-
τεῖες εἶχε ζωτικὴ σημασία γιὰ τὸν Νότο, καὶ οἱ ὅλο καὶ ἐντονότερες
προστριβές τῶν δύο πλευρῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1850 περιστρέφονταν
κυρίως γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ταυτόχρονα, ἡ δουλεία δὲν εἶχε
καμιὰ σημασία γιὰ τὴ Δύση, καὶ μάλιστα εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἐξά-
πλωση πρὸς τὰ δυτικά ἐξασθένιζε τὸ δουλοκτητικὸ σύστημα. Δὲν
ἐξασφάλιζε τὴν ἐνίσχυση ποὺ προσδοκοῦσαν οἱ ἡγέτες τῶν Νοτίων,
ὅταν ὀραματίζονταν τὴν προσάρτηση τῆς Κούβας καὶ τὴ δημιουργία
μιᾶς αὐτοκρατορίας ποὺ θὰ ἀγκάλιαζε τίς φυτεῖες τῶν νότιων πολι-
τειῶν καὶ τῆς Καραϊβικῆς. Μὲ λίγα λόγια, ὁ Βορρὰς ἦταν σὲ θέση νὰ
ἐνώσει τὴν ἠπειρο, ὁ Νότος ὄχι. Παρὰ τὴν ἐπιθετικὴ στάση του, ἡ
μόνη λύση ποὺ εἶχε ὁ Νότος ἦταν νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἀγῶνα καὶ νὰ
ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ὀμοσπονδία. Καὶ πράγματι, αὐτὸ ἔκανε, ὅταν ἡ
ἐκλογὴ τοῦ Ἀβραὰμ Λίνκολν ἀπὸ τὸ Ἰλλινόις τὸ 1860 ἔδειξε καθα-
ρὰ ὅτι εἶχε χάσει τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα.

Ὁ πόλεμος μαινόταν πέντε χρόνια. Ἀπὸ ἀποψη θυμάτων καὶ κα-
ταστροφῶν ἦταν ἀσυζήτητὴ ὁ μεγαλύτερος πόλεμος στὸν ὁποῖο ἐνε-
πλάκη μιὰ «ἀνεπτυγμένη» χώρα τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, ἂν καὶ
ὠχρίᾳ μπροστὰ στὸν λίγο πολὺ σύγχρονό του Πόλεμο τῆς Παρα-
γουάης (σὲ σχετικὰ μεγέθη) ἢ τοὺς πολέμους τῶν Ταϊπίνγκ στὴν
Κίνα (σὲ ἀπόλυτα μεγέθη). Οἱ βόρειες πολιτεῖες, ἂν καὶ σαφῶς κα-
τώτερες σὲ στρατιωτικὴ ικανότητα, νίκησαν τελικὰ, χάρις στὴν τερά-
στια ὑπεροχὴ τους σὲ ἔμφυχο ὑλικό, παραγωγικὸ δυναμικὸ καὶ τε-
χνολογία. Στὸ κάτω κάτω, διέθεταν πάνω ἀπὸ τὸ 70% τοῦ συνολικοῦ
πληθυσμοῦ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, πάνω ἀπὸ τὸ 80% τῶν μάχι-
μων ἀνδρῶν καὶ πάνω ἀπὸ τὸ 90% τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς τῆς

χώρας. Ὁ θρίαμβός τους ἦταν ἐπίσης ὁ θρίαμβος τοῦ ἀμερικανικοῦ
καπιταλισμοῦ καὶ τῶν σύγχρονων Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἀλλά,
παρὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας, δὲν ἦταν ὁ θρίαμβος τοῦ νέγρου,
δούλου ἢ ἐλεύθερου. Ἐπειτα ἀπὸ πέντε χρόνια «ἀνασυγκρότησης»
(δηλαδὴ ἐξαναγκαστικοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ) ὁ Νότος περιῆλθε πάλι
στὸν ἔλεγχο συντηρητικῶν λευκῶν Νοτίων, δηλαδὴ ρατσιστῶν. Τὰ
βόρεια στρατεύματα κατοχῆς ἀποσύρθηκαν τελικὰ τὸ 1877. Ἀπὸ
μιὰ ἀποψη, οἱ Νότιοι πέτυχαν τὸ σκοπὸ τους: οἱ βόρειοι Ρεπουμπλι-
κάνοι (ποὺ διατήρησαν τὴν προεδρία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν γιὰ
τὸ μεγαλύτερο διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1932) δὲν μπο-
ροῦσαν νὰ εἰσχωρήσουν στὸν Νότο, ποὺ ἔδινε συμπαγῶς τὴν ψῆφο του
στοὺς Δημοκρατικούς· ἔτσι, ὁ Νότος διατήρησε οὐσιαστικὰ τὴν αὐ-
τονομία του. Ἐξάλλου, μπορούσε νὰ ἀσκήσει ἀρκετὴ ἐπιρροὴ σὲ πα-
νεθνικὴ κλίμακα, ἀφοῦ ἡ ὑποστήριξή του ἦταν ζωτικὴ γιὰ τὴν ἐκλο-
γικὴ ἐπιτυχία τοῦ ἄλλου μεγάλου κόμματος, τοῦ Δημοκρατικοῦ.
Στὴν πραγματικότητα, ὁ Νότος ἔμεινε ἀγροτικός, φτωχός, καθυστε-
ρημένος καὶ δυσσαρεστημένος: οἱ λευκοὶ δυσφοροῦν γιὰ τὴν ἥττα, ποὺ
δὲν τὴν ξέχασαν ποτέ, οἱ μαῦροι γιὰ τὴν πολιτικὴ περιθωριοποίησή
τους καὶ τὴν ἀνελέγη καταπίεσή τους, ποὺ ξανάγινε καθεστώς.

Ὁ ἀμερικανικὸς καπιταλισμὸς ἀναπτύχθηκε ραγδαῖα καὶ ἐντυπω-
σιακὰ μετὰ τὸν Ἐμφύλιο, ὁ ὁποῖος μᾶλλον εἶχε ἐπιβραδύνει προσω-
ρινὰ τὴν ἀνέλιξή του, ἂν καὶ πρόσφερε ἐπίσης σημαντικὲς εὐκαιρίες
στοὺς τυχοδιωκτικὲς μεγαλοεπιχειρηματίες, ποὺ πῆραν τὸ προσφυές
παρατσούκλι «ληστοβαρόνοι». Αὐτὴ ἡ ἐκπληκτικὴ πρόοδος ἀποτελεῖ
τὴν τρίτη μεγάλη συνιστώσα στὴν ἱστορία τῶν Ἠνωμένων Πολι-
τειῶν ἐκείνη τὴν περίοδο. Ἀντίθετα μὲ τὸν Ἐμφύλιο καὶ τὴν Ἀγρια
Δύση, ἡ ἐποχὴ τῶν ληστοβαρόνων δὲν ἔγινε μέρος τοῦ ἀμερικανικοῦ
λαϊκοῦ μύθου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ δαιμονολογία τῶν δημοκρατικῶν
καὶ τῶν λαϊκιστῶν, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μέρος τῆς ἀμερικανι-
κῆς πραγματικότητας. Οἱ ληστοβαρόνοι εἶναι καὶ σήμερα ἕνα εὐδιά-
κριτο στοιχεῖο τῆς ἐπιχειρηματικῆς σκηνῆς. Ἐχουν γίνει προσπά-
θειες νὰ δικαιολογηθοῦν ἢ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἄλ-
λαξαν τὸ λεξιλόγιο τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας: ὅταν ξέσπασε ὁ Ἐμφύ-
λιος, ἡ λέξη «ἐκατομμυριοῦχος» γραφόταν ἀκόμα μὲ πλάγια γράμ-
ματα, ἀλλὰ ὅταν ὁ μεγαλύτερος ληστοβαρόνος τῆς πρώτης γενιᾶς, ὁ
Καρνῆλιος Βάντερμπιλτ, πέθανε τὸ 1877, ἡ περιουσία του (100 ἑκα-

τομύρια δολάρια) επέβαλε τη δημιουργία ενός νέου όρου: «πολυεκατομμυριοῦχος». Έχει υποστηριχθεί ότι πολλοί αμερικανοί μεγαλοκαπιταλιστές ήταν στην πραγματικότητα δημιουργικοί νεωτεριστές, χωρίς τους οποίους οι θρίαμβοι της αμερικανικής εκβιομηχάνισης, που είναι πράγματι έντυπωσιακοί, δεν θα είχαν επιτευχθεί τόσο γρήγορα. Τά πλούτη τους, επομένως, δεν ήταν απόρροια ληστείας, αλλά, θα μπορούσε να πει κανείς, της γενναιοδωρίας με την οποία η κοινωνία ανταμείβει τους ευεργέτες της. Τέτοια επιχειρήματα δεν μπορούν να εφαρμοστούν για όλους τους ληστοβαρόνους, γιατί ακόμα και ο άπολογητής κλονίζεται όταν έχει να κάνει με αναίσχυντους άπατεῶνες όπως οι χρηματιστές Τζιμ Φίσκ και Τζέι Γκούλντ. Άλλα θα ήταν άσκοπο να αρνηθούμε ότι μερικοί από τους μεγιστάνες εκείνης της περιόδου είχαν θετική, και μερικές φορές σημαντική, συμβολή στην ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανικής οικονομίας ή (πράγμα που δεν είναι ακριβώς το ίδιο) στη λειτουργία του συστήματος της καπιταλιστικής επιχείρησης.

Τέτοια επιχειρήματα, όμως, παραβλέπουν την ουσία. Άπλως λένε με άλλο τρόπο κάτι αυτονόητο, ότι δηλαδή οι Ήνωμένες Πολιτείες του 19ου αιώνα ήταν μια καπιταλιστική οικονομία, όπου μπορούσε κανείς να βγάλει λεφτά —πολλά λεφτά— αξιοποιώντας και οργανώνοντας ορθολογικά τις παραγωγικές ικανότητες μιάς απέραντης και ραγδαία αναπτυσσόμενης χώρας σε μιά ραγδαία αναπτυσσόμενη παγκόσμια οικονομία. Τρία πράγματα διακρίνουν την εποχή των αμερικανών ληστοβαρόνων από τις άλλες ακμάζουσες καπιταλιστικές οικονομίες της ίδιας περιόδου, που εξέθρεψαν και αυτές ολόκληρες γενιές εκατομμυριούχων, μερικές φορές άρπαχτικών.

Το πρώτο ήταν η πλήρης απουσία οποιουδήποτε έλέγχου των επιχειρηματικών συναλλαγών, όσοδήποτε δόλιες και αν ήταν, και οι πραγματικά έντυπωσιακές δυνατότητες που υπήρχαν για τη διαφθορά τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο —προπαντός στη μετεμφυλιακή περίοδο. Στις Ήνωμένες Πολιτείες δεν υπήρχαν παρά λίγα στοιχεία αυτού που θα ονομάζαμε κυβέρνηση με τα ευρωπαϊκά κριτήρια, και το πεδίο που ανοιγόταν στους ισχυρούς και ανενδοίαστους πλούσιους ήταν ουσιαστικά απεριόριστο. Στην πραγματικότητα, η έκφραση «ληστοβαρόνοι» θα έπρεπε να δίνει έμφαση στο δεύτερο συνθετικό και όχι στο πρώτο, γιατί, όπως σ' ένα αδύναμο μεσαιω-

νικό βασίλειο, οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσβλέπουν στο νόμο παρά μόνο στη δική τους δύναμη —και, σε μια καπιταλιστική κοινωνία, ποιοι ήταν δυνατότεροι από τους πλούσιους; Οι Ήνωμένες Πολιτείες, μόνες ανάμεσα στα κράτη του άστικού κόσμου, ήταν μιά χώρα ιδιωτικής δικαιοσύνης και ιδιωτικών ενόπλων δυνάμεων, και στην περίοδο που εξετάζουμε αυτό ήταν περισσότερο εκδηλο παρά ποτέ άλλοτε. Άνάμεσα στο 1850 και το 1889, οι αυτοδιορισμένες «ομάδες επαγρύπνησης» σκότωσαν 530 υπετιθέμενους ή πραγματικούς παραβάτες του νόμου, δηλαδή εξή στα έφτά από όλα τα θύματα της ιστορίας αυτού του χαρακτηριστικά αμερικανικού φαινομένου, που εκτείνεται από τη δεκαετία του 1760 ως το 1909.*⁹ Το 1865 και 1866 κάθε σιδηρόδρομος, άνθρακωρυχείο, ύψικάμινος και ελασματοουργείο στην Πενσυλβανία είχε το νόμιμο δικαίωμα να προσλαμβάνει όσους ένοπλους αστυφύλακες ήθελε για να θροῦν όπως έκριναν κατάλληλο, αν και σε άλλες πολιτείες οι σερίφηδες και άλλοι τοπικοί αξιωματοῦχοι έπρεπε να διορίζουν τυπικά τα μέλη τέτοιων ιδιωτικών αστυνομικών δυνάμεων. Και σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο απέκτησε τη σιοτεινή φήμη της ή πιό διαβόητη από όλες τις ιδιωτικές αστυνομίες, οι «Πίνκερτον», που στην αρχή πολεμούσαν τους κακοποιούς, αλλά έπειτα όλο και συχνότερα τους εργάτες.

Το δεύτερο διακριτικό γνώρισμα αυτής της εποχής των πρωτοπόρων της αμερικανικής μεγαλοεπιχείρησης ήταν ότι οι περισσότεροι πετυχημένοι εκπρόσωποί της, σε αντίθεση με τóσους και τóσους μεγαλοεπιχειρηματίες του Παλαιού Κόσμου, που συχνά έδειχναν έμμονη στις τεχνικές κατασκευές, δεν φαινόταν άφοσιωμένοι σε έναν θρισμένο τρόπο πλουτισμού. Το μόνο που ήθελαν ήταν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, αν και λόγω συγκυρίας οι περισσότεροι συνέμιλιαν στην κατεξοχήν χρυσοφόρα πηγή της έπαχης: τους σιδηροδρόμους. Ο Κορνήλιος Βάντερμπιλτ είχε μόνο 10-20 εκατομμύρια δολάρια περιουσία πριν στραφεί στους σιδηροδρόμους, που του απέφεραν άλλα 80-90 εκατομμύρια μέσα σε δεκαέξι χρόνια. Δεν πρέπει να άπρωῦμε που άνθρωποι όπως τα μέλη της λεγόμενης «πικρέας της Καλιφόρνιας» —ο Κόλλινς Π. Χάντινγκτον (1821-1900), ο Λήλαντ Στάν-

* Από τις 326 καταγραμμένες ομάδες επαγρύπνησης, οι 230 έθρασαν σ' αυτή την περίοδο.

φορντ (1824-1893), ο Τσάρλς Κρόκερ (1822-1888) και ο Μάρκ Χόπκινς (1813-1878)— χρέωσαν το τριπλάσιο από το πραγματικό κόστος κατασκευής του Κεντρικού Ειρηνικού Σιδηροδρόμου, και κομπιναδόροι όπως ο Φίσκ και ο Γκούλντ ένθυλάκωσαν εκατομμύρια με τη λαθροχειρία και τη λαφυραγώγηση, χωρίς στην πραγματικότητα να οργανώσουν το στρώσιμο έστω και μιās τραβέρσας, την αναχώρηση έστω και μιās ατμομηχανής.

Λίγοι εκατομμυριούχοι τής πρώτης γενιάς έκαναν τη σταδιοδρομία τους σε έναν μόνο κλάδο. Ο Χάντινγκτον άρχισε πουλώντας σιδηρικά σε χρυσοθήρες στο Σακραμέντο. Ανάμεσα στους πελάτες του ήταν ίσως ο μεγαλύτερος κρεάτων Φίλιπ Άρμωρ (1832-1901), που δοκίμασε την τύχη του στα χρυσωρυχεία πριν ανοίξει παντοπωλειό στο Μιλγουόκι, πράγμα που του επέτρεψε με τη σειρά του να κάνει χρυσές δουλειές με το εμπόριο χοιρινού κρέατος στη διάρκεια του Έμφυλίου. Ο Τζιμ Φίσκ υπήρξε διαδοχικά βοηθός σε τσίρκο, ξενοδοχειακός υπάλληλος, γυρολόγος και πλασιέ ρούχων, πριν ανακαλύψει τις δυνατότητες που πρόσφεραν τα πολεμικά συμβόλαια και, αργότερα, το χρηματιστήριο. Ο Τζέι Γκούλντ υπήρξε, με τη σειρά του, χαρτογράφος και δερματέμπορος, πριν ανακαλύψει πόσα μπορούσε να πετύχει με τις μετοχές των σιδηροδρόμων. Ο Άντριου Κάρνεγκι (1835-1919) δέν συγκέντρωσε τη δραστηριότητά του στη χαλυβουργία παρά μόνον όταν έφτασε σχεδόν στα σαράντα. Άρχισε ως τηλεγραφητής, συνέχισε ως διοικητικός υπάλληλος στους σιδηροδρόμους (με το εισόδημά του να προέρχεται ήδη από επενδύσεις, των οποίων η αξία αυξανόταν γοργά), ανακατεύτηκε με το πετρέλαιο (το άγαπημένο πεδίο δράσης του Τζών Ντ. Ροκφέλλερ, που άρχισε τη ζωή του ως εμπορευπάλληλος και λογιστής στο Όχαιο), ενώ βαθμιαία διείσδυε στον βιομηχανικό κλάδο, όπου έμελλε να κυριαρχήσει. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι ήταν κερδοσκόποι και πρόθυμοι να κυνηγήσουν το πολύ χρήμα όπουδήποτε. Κανένας τους δέν είχε ιδιαίτερος ένδοιασμούς, ούτε μπορούσε να έχει σε μιὰ οικονομία και σε μιὰ εποχή όπου η άπάτη, η δωροδοκία, η συκοφαντία και, αν ήταν ανάγκη, τα όπλα αποτελούσαν συνηθισμένες μορφές ανταγωνισμού. Όλοι τους ήταν σκληροτράχηλοι, και οι περισσότεροί τους θα θεωρούσαν το έρώτημα αν ήταν έντιμοι πολύ πιο άσχετο με τις δουλειές τους από όσο το έρώτημα αν ήταν καπάτσι. Δέν είναι τυχαίο ότι ο κοινωνι-

κός δαρβινισμός», το δόγμα ότι όσοι σκαρφαλώνουν στην κορυφή είναι οι καλύτεροι, γιατί είναι οι ικανότεροι να επιβιώσουν στην ανθρώπινη ζούγκλα, έγινε κάτι σαν ένθικη θεολογία στις Ένωμένες Πολιτείες του τέλους του 19ου αιώνα.

Το τρίτο γνώρισμα των ληστοβαρόνων θα πρέπει να είναι ήδη φανερό, αλλά έχει υπερτονιστεί από τη μυθολογία του αμερικανικού καπιταλισμού: Ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς ήταν «αυτοδημιούργητοι», και δέν είχαν ανταγωνιστές στα πλούτη ή στην κοινωνική περιωπή. Βέβαια, παρά την έπιφανή παρουσία αρκετών «αυτοδημιούργητων» πολυεκατομμυριούχων, μόνο το 42% των επιχειρηματιών τής περιόδου μας που βιογραφούνται στο *Dictionary of American Biography* προέρχονταν από τα κατώτερα ή τα μικρομεσαία στρώματα.* Οι περισσότεροι κατάγονταν από οικογένειες επιχειρηματιών ή ευκατάστατων επαγγελματιών. Μόνο το 8% τής «βιομηχανικής έλίτ τής δεκαετίας του 1870» είχαν πατέρα εργάτη.¹⁰ Ωστόσο, για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, αξίζει να θυμίσουμε ότι από τους 189 βρετανούς εκατομμυριούχους που πέθαναν μεταξύ 1858 και 1879, τουλάχιστον το 70% θα πρέπει να ήταν απόγονοι το λιγότερο μιās και πιθανώς περισσότερων γενεών μεγαλωμένων μέσα στα πλούτη το 50% ήταν γαιοκτήμονες.¹¹ Φυσικά υπήρχαν στην Αμερική οι Άστορ και οι Βάντερμπιλτ, κληρονόμοι παλιών περιουσιών, και ο μεγαλύτερος από όλους τους αμερικανούς χρηματιστές, ο Τζών Π. Μόργκαν (1837-1913), ήταν ένας τραπεζίτης τής δεύτερης γενιάς, του οποίου η οικογένεια πλούτισε αποτελώντας έναν από τους σημαντικότερους μεσάζοντες για τη διοχέτευση βρετανικού κεφαλαίου στις Ένωμένες Πολιτείες. Άλλά τη μεγαλύτερη προσοχή την προκαλούσαν, όπως είναι εύνοητο, οι σταδιοδρομίες των νέων ανθρώπων που απλώς διέκριναν την ευκαιρία, την άδραχναν και κατανικούσαν όλους τους ανταγωνιστές τους: άνθρωποι που διαπνέονταν, πάνω από όλα, από την καπιταλιστική «ίδεολογία» τής συσσώρευσης. Οι ευκαιρίες ήταν πράγματι τεράστιες για ανθρώπους έτοιμους να ακολουθήσουν τη λογική του κέρδους με αρκετή ικανότητα, ενεργητικότητα, αναληγσία και απληστία. Οι περισπασμοί ήταν ελάχιστοι. Δέν υπήρχε

* Υπολογίζονται όσοι γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1820 και το 1849. Η έκτίμηση έγινε από τον C. Wright Mills.

παλιά άριστοκρατία για να δαλεάζει τους ανθρώπους με τίτλους ευγενείας και με τη μακάρια ζωή του ευπατρίδη γαιοκτήμονα, ενώ η πολιτική ήταν κάτι που μάλλον το αγόραζε κανείς παρά το άσκοψε, έκτός φυσικά όταν άποτελοῦσε ένα ακόμα μέσο πλουτισμού.

Άπό μια άποψη, έπομένως, οι ληστοβαρόνοι αισθάνονταν ότι αντιπροσώπευαν την Άμερική περισσότερο από όποιονδήποτε άλλον. Και δέν είχαν έντελώς άδικο. Τα όνόματα των μεγαλύτερων πολυεκατομμυριούχων — Μόργκαν, Ροκφέλλερ — μπήκαν στο βασίλειο του μύθου: αυτός είναι ο λόγος που, μαζί με τα πολύ διαφορετικά θρυλικά όνόματα των πιστολάδων και σερίφηδων της Δύσης, αντιπροσωπεύουν πιθανώς τους μόνους επώνυμους Άμερικανούς αυτής της περιόδου (έκτός ίσως από τον Άβραάμ Λίνκολν) που είναι πλατιά γνωστοί στο έξωτερικό και όχι μόνο σε όσους έχουν ειδικό ενδιαφέρον για την ιστορία των Ήνωμένων Πολιτειών. Και οι μεγάλοι καπιταλιστές έναπόθεσαν τη σφραγίδα τους στη χώρα τους. Κάποτε, έγραψε η *National Labor Tribune* το 1874, οι άνθρωποι στην Άμερική μπορούσαν να είναι κύριοι του έαυτού τους. «Κανένας δέν μπορούσε ούτε είχε δικαίωμα να γίνει αφέντης τους». Άλλά σήμερα «αυτά τα όνειρα δέν πραγματοποιήθηκαν ... Οι εργαζόμενοι αυτής της χώρας ... διαπιστώνουν ξαφνικά ότι το κεφάλαιο είναι έξισου άκαμπτο με την άπολυταρχία». ¹²

II

Άπό όλες τις μη ευρωπαϊκές χώρες, μόνο μία κατόρθωσε πραγματικά όχι απλώς να αντιμετώπισει, αλλά και να νικήσει τη Δύση με τα ίδια της τα όπλα. Αυτή η χώρα ήταν η Ίαπωνία, πράγμα που εξέπληξε κάπως τους συγχρόνους. Γι' αυτούς, η Ίαπωνία ήταν ίσως η λιγότερο γνωστή από όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, αφού ουσιαστικά ήταν έρμητικά κλειστή για τη Δύση στις αρχές του 17ου αιώνα και διατηρούσε μόνον ένα σταθμό άμοιβαίας παρατήρησης, όπου οι Όλλανδοί είχαν την άδεια να έμπορεύονται σε περιορισμένη κλίμακα. Στα μέσα του 19ου αιώνα δέν φαινόταν στους Δυτικούς διαφορετική από οποιαδήποτε άλλη χώρα της Άνατολής, η τουλάχιστον έδινε την έντύπωση ότι η οικονομική καθυστέρηση και η στρατιωτική κατωτερότητά της την προόριζαν να γίνει και αυτή θύμα του καπιταλισμού.

Το 1853-54 ο στόλαρχος Πέρρυ από τις Ήνωμένες Πολιτείες, του όποίου οι φιλοδοξίες στον Είρηνικό έκτείνονταν πολύ πιο πέρα από τα συμφέροντα των πολύ δραστήριων φαλαινοθηρών του (το 1851 οι τελευταίοι είχαν γίνει το θέμα του μεγαλύτερου καλλιτεχνικού δημιουργήματος της Άμερικής του 19ου αιώνα: του μυθιστορήματος του Χέρμαν Μέλβιλ *Μόμπυ Ντίκ*), έξανάγκασε τους Ίάπωνες, με τη συνηθισμένη μέθοδο των ναυτικών άπειλών, να άνοιξουν όρισμένα λιμάνια. Το 1862 οι Βρετανοί πρώτοι και άργότερα οι ένωμένες δυτικές δυνάμεις τους βομβάρδισαν με τη συνηθισμένη ελαφρότητα και άτιμωρησία: η πόλη της Καγκοσίμα δέχθηκε επίθεση ως αντίποινα για το φόνο ενός μόνον Άγγλου. Ελάχιστοι θα φαντάζονταν ότι μέσα σε μισό αιώνα η Ίαπωνία θα γινόταν σημαντική δύναμη, ικανή να νικήσει μόνη της μια ευρωπαϊκή δύναμη σε μια μείζονα σύρραξη, και ότι μέσα σε τρία τέταρτα του αιώνα θα κόντευε να συναγωνίζεται το βρετανικό ναυτικό: ακόμα λιγότεροι θα φαντάζονταν ότι στη δεκαετία του 1970 θα υπήρχαν παρατηρητές που θα πρόβλεπαν ότι η Ίαπωνία θα ξεπερνούσε την οικονομία των Ήνωμένων Πολιτειών μέσα σε λίγα χρόνια.

Οι ιστορικοί, με τη σοφία της στερνής γνώσης, δοκίμασαν ίσως λιγότερη έκπληξη για το ιαπωνικό θαύμα από όσο θα περίμενε κανείς. Επισήμαναν ότι από πολλές άποψεις η Ίαπωνία, παρά την έντελώς άλλότρια πολιτιστική της παράδοση, παρουσίαζε έκπληκτικές άναλογίες με τη Δύση στην κοινωνική δομή. Όπως δήποτε είχε κάτι πολύ παραπλήσιο με τη φεουδαρχία της μεσαιωνικής Ευρώπης: μια κληρονομική γαιοκτητική άριστοκρατία, ήμιυπόδουλους άγρότες και ένα σώμα από μεγαλεμπόρους και χρηματιστές, τριγυρισμένο από έξαιρετικά δραστήριες συντεχνίες χειροτεχνών, των όποιων η άκμή βασιζόταν στην ανάπτυξη των πόλεων. Άντίθετα από την Ευρώπη, οι πόλεις δέν ήταν ανεξάρτητες και οι έμποροι δέν ήταν έλευθεροι, αλλά ο όλο και μεγαλύτερος βαθμός συγκέντρωσης των ευγενών (των Σαμουράι) στις πόλεις τους έκανε να έξαρτώνται όλο και περισσότερο από τον μη γεωργικό τομέα του πληθυσμού, ενώ η συστηματική ανάπτυξη μιās κλειστής έθνικής οικονομίας, άποκομμένης από το έξωτερικό έμπόριο, δημιούργησε ένα σώμα έπιχειρηματιών με ουσιώδη σημασία για τη διαμόρφωση μιās έθνικής άγοράς και ταυτόχρονα στενά δεμένο με την κυβέρνηση. Οι Μιτσούι, για παράδειγ-

μα —που είναι και σήμερα μια από τις μεγαλύτερες δυνάμεις του ιαπωνικού καπιταλισμού— άρχισαν ψήνοντας σάκι (το έθνικό ποτό της Ιαπωνίας, φτιαγμένο από ρύζι) σε κάποια έπαρχία τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, στράφηκαν έπειτα στον τοκισμό και το 1673 εγκαταστάθηκαν στο Έντο (Τόκιο) ως καταστηματαρχες, ενώ παράλληλα άνοιξαν υποκαταστήματα στο Κιότο και την Όσάκα. Το 1680 ήταν ήδη αυτό που η Εύρώπη θα άποκαλούσε χρηματομεσίτες, λίγο καιρό αφοτου έγιναν οικονομικοί πράκτορες της αυτοκρατορίας οικογένειας και των Σογκουν (δηλαδή των ουσιαστικών έξουσιαστών της χώρας), καθώς και διαφόρων μεγάλων φεουδαρχικών οίκων. Οι Σουμιτόμο, που επίσης εξακολουθούν να έχουν και σήμερα περίοπτη θέση, άρχισαν με το εμπόριο φαρμακευτικών προϊόντων και ειδών κιγκαλερίας στο Κιότο και σύντομα έγιναν μεγαλέμποροι και έπεξεργαστές χαλκού. Στα τέλη του 18ου αιώνα διαχειρίζονταν τοπικά το μονοπώλιο του χαλκού και εκμεταλλεύονταν ορυχεία.

Είναι πολύ πιθανόν ότι η Ιαπωνία, αν αφήνόταν ελεύθερη, χωρίς ξένες έπιρροές, θα εξέλισόταν ανεξάρτητα προς την κατεύθυνση μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Ποτέ δέν θα υπάρξει όριστική άπάντηση σ' αυτό το έρώτημα. Αυτό που δέν επιδέχεται άμφισβήτηση είναι ότι η Ιαπωνία ήταν προθυμότερη από πολλές άλλες έξωευρωπαϊκές χώρες να μιμηθεί τη Δύση και ικανότερη να το κάνει. Η Κίνα είχε σαφώς την ικανότητα να νικήσει τους Δυτικούς με τα ίδια τους τα όπλα, τουλάχιστον από την άποψη ότι διέθετε σε άφθονία τις τεχνικές δεξιότητες, την πνευματική εκλέπτυνση, την παιδεία, τη διοικητική πείρα και το επιχειρηματικό δυναμικό που χρειαζόνταν γι' αυτόν το σκοπό. Άλλά η Κίνα ήταν τόσο τεράστια, τόσο αυτόαρκης, τόσο συνηθισμένη να θεωρεί τον έαυτό της κέντρο του πολιτισμού, ώστε η εισβολή άλλης μιας όρδης από επικίνδυνους βαρβάρους με μακριά μύτη δέν ήταν δυνατό, παρά την τεχνολογική ύπεροχή των εισβολέων, να πείσει άμέσως τους Κινέζους να εγκαταλείψουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους. Η Κίνα δέν ήθελε να μιμηθεί τη Δύση. Στο Μεξικό, πολλοί μορφωμένοι ήθελαν να μιμηθούν τον φιλελεύθερο καπιταλισμό όπως λειτουργούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, έστω και μόνο για να γίνει η χώρα τους αρκετά ισχυρή ώστε να άντισταθεί στον βόρειο γείτονα. Άλλά το βάρος μιας παράδοσης που ήταν πολύ αδύναμοι για να τη διακόψουν ή να την καταστρέψουν τους

εμπόδισε να το κατορθώσουν. Η Έκκλησία και οι άγγρότες, Ινδιάνοι ή έξισπανισμένοι με μεσαιωνικό τρόπο, είχαν ύπερβολικά μεγάλη δύναμη, και οι μορφωμένοι ήταν ύπερβολικά λίγοι. Η θέλησή τους ήταν μεγαλύτερη από τις άντικειμενικές δυνατότητές τους. Άλλά η Ιαπωνία είχε και τα δύο. Η ιαπωνική έλιτ ήξερε ότι η χώρα της ήταν μια από τις πολλές που άντιμετώπιζαν τους κινδύνους της κατάκτησης ή της ύποτέλειας, κινδύνους που την είχαν ήδη άπειλήσει έπανειλημμένως στη διάρκεια μιας μακραίωνης ιστορίας. Ήταν (για να χρησιμοποιήσουμε την εύρωπαϊκή φρασεολογία της έποχής) μάλλον ένα δυνάμει «έθνος» παρά μια οικουμενική αυτοκρατορία. Ταυτόχρονα, διέθετε τις τεχνικές και άλλες προϋποθέσεις, καθώς και τα στελέχη που άπαιτούσε μια οικονομία του 19ου αιώνα. Και, το σημαντικότερο ίσως, η ιαπωνική έλιτ διέθετε έναν κρατικό μηχανισμό και μια κοινωνική δομή που της επέτρεπαν να έλέγχει την κίνηση μιας όλόκληρης κοινωνίας. Είναι δυσκολότατο να μετασχηματίσει κανείς μια χώρα εκ των άνω χωρίς τον κίνδυνο να προκαλέσει παθητική άντίσταση, διάλυση ή επανάσταση. Οι ιθύνοντες της Ιαπωνίας βρίσκονταν στην ιστορικά σπανιότατη θέση να μπορούν να κινητοποιήσουν τον παραδοσιακό μηχανισμό της κοινωνικής ύπακοης για τους σκοπούς ενός ξαφνικού, ριζικού, αλλά έλεγχόμενου «έκδυτικισμού», άντιμετωπίζοντας την άντίσταση μόνο μερικών σχόρπιων Σαμουράι και κάποιες άσυντόνιστες άνταρσίες των άγροτών.

Το πρόβλημα πώς θα άντιμετωπίσουν τη Δύση άπασχολούσε τους Ιάπωνες για αρκετές δεκαετίες —τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1830— και η βρετανική νίκη επί της Κίνας στον πρώτο Πόλεμο του Όπίου (1839-42) φανέρωσε τα έπιτεύγματα και τις δυνατότητες των δυτικών μεθόδων. Άν μια Κίνα δέν μπόρεσε να τους άντισταθεί, δέν ήταν άραγε άναπότρεπτο να επικρατήσουν παντού; Η άνακάλυψη χρυσού στην Καλιφόρνια —αυτό το κρίσιμο γεγονός στην παγκόσμια ιστορία της περιόδου που έξετάζουμε— έφερε τις Ηνωμένες Πολιτείες κατευθείαν στο χώρο του Είρηνικού και την Ιαπωνία κατευθείαν στο έπίκεντρο των δυτικών προσπαθειών να «άνοίξουν» οι άγορές της, όπως ο Πόλεμος του Όπίου είχε «άνοίξει» τις άγορές της Κίνας. Η άμεση άντίσταση δέν είχε έλπίδες έπιτυχίας, όπως άπέδειξαν οι άναιμικές άπόπειρες όργάνωσής της. Οι παραχωρήσεις και οι διπλωματικές ύπεκφυγές δέν μπορούσαν να είναι τίποτα πα-

ραπάνω από προσωρινές λύσεις. Οι μορφωμένοι άξιωματούχοι και διανοούμενοι συζητούσαν ζωηρά για την ανάγκη μεταρρύθμισης, που για να γίνει έπρεπε να υιοθετηθούν οι απαραίτητες δυτικές τεχνικές και παράλληλα να αναζωπυρωθεί (ή να σφυρηλατηθεί) η θέληση για έθνικη ανάταση. 'Αλλά εκείνο που έφερε, το 1868, την «Παλινόρθωση του Μεϊτζι», δηλαδή την «επανάσταση εκ των άνω», ήταν η παταγώδης άποτυχία του φεουδαρχικού και γραφειοκρατικού στρατιωτικού συστήματος των Σογκούν να άντεπεξέλθει στην κρίση. Στα 1853-54 οι ιθύνοντες ήταν διχασμένοι και άβέβαιοι για το τί έπρεπε να κάνουν. Για πρώτη φορά η κυβέρνηση ζήτησε επίσημα τη γνώμη και τη συμβουλή των νταϊμούο, των φεουδαρχών, οι περισσότεροι από τους οποίους τάχθηκαν υπέρ της αντίστασης ή της παρελκυστικής τακτικής. Με αυτή την πράξη της η κυβέρνηση φανέρωσε την ανικανότητά της να δράσει αποτελεσματικά, και τα στρατιωτικά αντίμετρα της δεν ήταν μόνον αναποτελεσματικά, αλλά και τόσο δαπανηρά, ώστε να στραγγιξουν τα κρατικά ταμεία και να έξαντλήσουν το διοικητικό σύστημα της χώρας. 'Ενώ φανεωνόταν η άδεξιότητα και η αναποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας, και οι διάφορες φατρίες των εύγενών ανταγωνίζονταν ή μία την άλλη, η δεύτερη ήττα της Κίνας σε έναν νέο Πόλεμο του 'Οπίου (1857-58) έδειξε ακόμα καθαρότερα πόσο ανίσχυρη ήταν η 'Ιαπωνία απέναντι στη Δύση. 'Αλλά οι νέες παραχωρήσεις στους ξένους και η προϊούσα αποσύνθεση του παραδοσιακού πολιτικού συστήματος προκάλεσαν την αντίδραση των νεότερων διανοούμενων Σαμουράι, οι οποίοι, στα 1860-63, έξαπέλυσαν ένα από εκείνα τα κύματα τρομοκρατίας και φόνων (με θύματα άλλοδαπους και αντιδημοκρατικούς ντόπιους ήγέτες) που επαναλαμβάνονται κάθε τόσο στην ιαπωνική ιστορία. 'Από τη δεκαετία του 1840, φανατικοί πατριώτες συγκεντρώνονταν για στρατιωτική και ιδεολογική μελέτη τόσο στις έπαρχίες όσο και σε όρισμένες σχολές ξιφομαχίας του 'Εντο (Τόκιο), όπου περιέρχονταν υπό την έπιρροή φιλοσόφων με ανάλογες αντιλήψεις και επέστρεφαν στα τιμάρια τους (χάν) με δύο συνθήματα: «Διώξτε τους βαρβάρους» και «Τιμάρτε τον αυτοκράτορα». Και τα δύο συνθήματα ήταν λογικά: η 'Ιαπωνία δεν έπρεπε να πέσει θύμα των ξένων και, αφού οι Σογκούν είχαν αποτύχει, ήταν φυσικό να στραφεί η προσοχή των συντηρητικών στοιχείων στη μόνη παραδοσιακή έναλλακτική λύση που υπήρχε: τον θεωρητικά

παντοδύναμο, αλλά πρακτικά ανίσχυρο και άσημαντο αυτοκρατορικό θρόνο. 'Η συντηρητική μεταρρύθμιση (ή επανάσταση εκ των άνω) ήταν σχεδόν αναπόφευκτο να πάρει τη μορφή παλινόρθωσης της αυτοκρατορικής έξουσίας απέναντι στους Σογκούν. 'Η αντίδραση των ξένων στην τρομοκρατία των έξτρεμιστών, π.χ. ο βομβαρδισμός της Καγκοσίμα από τους Βρετανούς, έκανε έντονότερη την έσωτερική κρίση της 'Ιαπωνίας και υπονόμωσε το καθεστώς, που ήδη κλονιζόταν. Τον 'Ιανουάριο του 1868 (έπειτα από το θάνατο του παλιού αυτοκράτορα και την αναγόρευση ενός νέου Σογκούν) κηρύχτηκε τελικά, με τις δυνάμεις όρισμένων ισχυρών τοπαρχών, η άποκατάσταση της αυτοκρατορικής έξουσίας, που έπιβλήθηκε έπειτα από έναν σύντομο εμφύλιο πόλεμο. 'Η «Παλινόρθωση του Μεϊτζι» είχε πραγματοποιηθεί.

'Αν αυτή η αντίδραση ήταν απλώς μια έκρηξη συντηρητικής ξενοφοβίας, θα ήταν μάλλον άσημαντη. Οι μεγάλοι φεουδαρχικοί οίκοι της δυτικής 'Ιαπωνίας, ιδιαίτερα οι Σατσούμα και οι Τσόσου, των όποιων οι δυνάμεις άνέτρεψαν το παλαιό καθεστώς, αντιπαθούσαν κατά παράδοση τον οίκο των Τοκουγκάουα, που μονοπωλούσε τους Σογκούν. Ούτε η δική τους δύναμη ούτε η φανατική παραδοσιοπληξία των νεαρών έξτρεμιστών αποτελούσαν πρόγραμμα από μόνες τους, και οι άνθρωποι που πήραν στα χέρια τους τις τύχες της 'Ιαπωνίας, κατά κύριο λόγο νεαροί Σαμουράι (με μέσο όρο ήλικίας λίγο πάνω από τα τριάντα το 1868) δεν αντιπροσώπευαν τις δυνάμεις της κοινωνικής επανάστασης, μολονότι ήταν σαφές ότι ανέλαβαν την έξουσία σε μια έποχή όλο και μεγαλύτερων οικονομικών και κοινωνικών εντάσεων, που τις άντανακλούσαν οι όλο και περισσότερες άγροτικές έξεγέρσεις (μεμονωμένες και με όχι έκδηλα πολιτικό χαρακτήρα) και η άνάδυση, μέσα από τη μεσαία και την άγροτική τάξη, πολιτικοποιημένων, μαχητικών στοιχείων. 'Αλλά άνάμεσα στο 1853 και το 1868 η πλειονότητα των νεαρών πολιτικοποιημένων Σαμουράι που επέζησαν (άρκετοι από τους πιο ξενόφοβους έχασαν τη ζωή τους στη διάρκεια της τρομοκρατικής δράσης τους) συνειδητοποίησαν ότι ο αντικειμενικός σκοπός τους, η σωτηρία της χώρας, προϋπέθετε τον συστηματικό έκδυτικισμό. Το 1868 άρκετοι από αυτούς είχαν ήδη έπαφες με ξένους: μερικοί μάλιστα είχαν ταξιδέψει και στο έξωτερικό. 'Ολοι άναγνώριζαν ότι το παλιό δεν μπορούσε να διατηρηθεί χωρίς να μετασχηματιστεί.

Ἡ Ἰαπωνία ἔχει παραλληλιστεῖ συχνὰ μὲ τὴν Πρωσία. Καὶ στὶς δύο χῶρες ὁ καπιταλισμὸς ἐγκαθιδρύθηκε τυπικὰ ὄχι ἀπὸ μιὰ ἀστική ἐπανάσταση, ἀλλὰ ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ μιὰ παλαιότερη τάξη πραγμάτων, ἀριστοκρατική καὶ γραφειοκρατική, πού κατάλαβε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσή της. Καὶ στὶς δύο χῶρες τὰ οἰκονομικοπολιτικὰ συστήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση διατήρησαν σημαντικὰ γνωρίσματα τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος: ἕνα ἦθος μὲ ἀκρογωνιαίους λίθους τὴν ὑπακοή, τὴν πειθαρχία καὶ τὸ σεβασμὸ, ἦθος πού διαπότιζε ὄχι μόνον τὰ μεσαῖα στρώματα, ἀλλὰ καὶ τὸ νεότευκτο προλεταριάτο καὶ βοήθησε τὸν καπιταλισμὸ νὰ λύσει τὰ προβλήματα τῆς ἐργασιακῆς πειθαρχίας· μιὰ ἔντονη ἐξάρτηση τῆς οἰκονομίας τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχειρήσεως ἀπὸ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ γραφειοκρατικοῦ κράτους· καί, τελευταῖο ἀλλὰ ὄχι ἥμιστο, ἕναν μόνιμο милитарισμό, πού ἐπρόκειτο νὰ κάνει καὶ τὶς δύο χῶρες φοβερὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, μαζί μὲ ἕνα ὑπόγειο ρεῦμα παράφορου (μερικὲς φορὲς παθολογικοῦ) ἐξτρεμισμού τῆς πολιτικῆς δεξιᾶς. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ διαφορὲς. Στὴ Γερμανία ἡ φιλελεύθερη ἀστική τάξη ἦταν ἰσχυρή, εἶχε ταξική συνείδηση καὶ ἀποτελοῦσε αὐτόνομη πολιτικὴ δύναμη. Ὅπως ἔδειξαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, ἡ «ἀστικὴ ἐπανάσταση» ἦταν μιὰ γνήσια δυνατότητα. Ὁ πρωσικὸς δρόμος πρὸς τὸν καπιταλισμὸ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ μιᾶς ἀστικῆς τάξης ἀπρόθυμης νὰ κάνει ἐπανάσταση καὶ τοῦ κράτους τῶν Γιούνκερ, πού ἦταν πρόθυμο νὰ δώσει στοὺς ἀστοὺς τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ πού ἤθελαν χωρὶς ἐπανάσταση, μὲ ἀντάλλαγμα τὴ διατήρηση τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου στὰ χέρια τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς γραφειοκρατικῆς μοναρχίας. Οἱ Γιούνκερ δὲν ἐγκαινίασαν αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ. Ἀπλῶς ἐξασφάλισαν (χάρη στὸν Βίσμαρκ) ὅτι δὲν θὰ σαρώνονταν ἀπὸ αὐτήν. Στὴν Ἰαπωνία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πρωτοβουλία, ἡ καθοδήγηση καὶ τὰ στελέχη τῆς «ἐπανάστασης ἐκ τῶν ἄνω» προήλθαν ἀπὸ τμήματα τῆς ἴδιας τῆς φεουδαρχικῆς τάξης. Ἡ ἰαπωνικὴ ἀστικὴ τάξη (ἢ τὸ ἀντίστοιχό της) ἔπαιξε ρόλο μόνον μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς στρώματος ἐπιχειρηματιῶν καὶ μεγαλεμπόρων ἔκανε ἐφικτὴ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα. Ἡ Παλινόρθωσις τοῦ Μεϊτζί, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὴ «ἀστικὴ ἐπανάσταση», ἔστω καὶ ἀτελής, ἂν καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν τὸ λειτουργικὸ ἰσοδύναμο μιᾶς συνιστώσας τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης.

Αὐτὸ κάνει ἀκόμα ἐντυπωσιακότερο τὸν ριζοσπαστικὸ χαρακτήρα τῶν ἀλλαγῶν πού ἐπέφερε. Κατάργησε τὶς παλιὲς φεουδαρχικὲς διοικητικὲς περιφέρειες καὶ τὶς ἀντικατέστησε μὲ ἕναν συγκεντρωτικὸ κρατικὸ μηχανισμό, πού καθιέρωσε νέο νόμισμα (βασισμένο στὸ δεκαδικὸ σύστημα), ἀπέκτησε ἕνα χρηματοπιστωτικὸ ἴδρυμα μέσω τοῦ πληθωρισμοῦ, μὲ τὴ βοήθεια δημοσίων δανείων βασισμένων σὲ ἕνα τραπεζικὸ σύστημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ ἀμερικανικὸ ἐθνικὸ τραπεζικὸ σύστημα, καὶ εἰσήγαγε (τὸ 1873) ἕναν ἐκτεταμένον φόρο ἐγγείας ἰδιοκτησίας. (Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι τὸ 1868 ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις δὲν διέθετε ἀνεξάρτητα ἔσοδα, ἀλλὰ ἐξαρτιόταν παροδικὰ ἀπὸ τὴ βοήθεια τῶν φεουδαρχικῶν ἐπαρχιακῶν διοικήσεων, πού σύντομα ἐπρόκειτο νὰ καταργηθοῦν, ἀπὸ ἀναγκαστικὰ δάνεια καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν περιουσία τοῦ οἴκου τῶν Τοκουγκάουα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐβγαίναν ἄλλοτε οἱ Σογκούν.) Αὐτὴ ἡ δημοσιονομικὴ μεταρρύθμιση συνεπαγόταν μιὰ ριζικὴ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση: ὁ Νόμος περὶ Ἐγγείου Ἰδιοκτησίας (1873) καθιέρωσε τὴν ἀτομικὴ καὶ ὄχι κοινοτικὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση καὶ συνακόλουθα ἀναγνώρισε στοὺς ἰδιῶτες δικαιώματα ἰδιοκτησίας, μὲ τὸ συναφὲς δικαίωμα τῆς πώλησης. Κατὰ συνέπεια, τὰ παλιότερα φεουδαρχικὰ δικαιώματα, πού σὲ ὅ,τι ἄφορᾶ τὴν καλλιεργημένη γῆ βρισκόνταν ἤδη σὲ παρακμὴ, καταργήθηκαν. Οἱ ἀνώτεροι εὐγενεῖς καὶ μερικοὶ Σαμουραῖ διατήρησαν λίγη ὀρεινὴ καὶ δασικὴ γῆ, ἡ παλιότερη κοινοτικὴ περιουσία πέρασε στὰ χέρια τῆς κυβέρνησεως, οἱ ἀγρότες ἄρχισαν νὰ γίνονται σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἐκμισθωτὲς πλούσιων γαιοκτητῶν. Ἔτσι, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ Σαμουραῖ ἔχασαν τὴν οἰκονομικὴ βάση τους. Σὲ ἀντάλλαγμα τοὺς δόθηκε ἀποζημίωση καὶ κυβερνητικὴ ἀρωγὴ, ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ πρὶν αὐτὲς ἀποδειχτοῦν ἀτελέσφορες γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δικαιούχους, ἡ ἀλλαγὴ τῆς κατάστασός τους ἦταν βαθιὰ. Τὴν ἔκανε ἀκόμα ριζικότερη ἡ στρατιωτικὴ μεταρρύθμιση, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Νόμος περὶ Στρατιωτικῆς Θητείας τοῦ 1873, πού, κατὰ τὸ πρωσικὸ πρότυπο, καθιέρωνε τὴν ὑποχρεωτικὴν θητεία. Ἡ ἀπώτερη συνέπεια τοῦ εἶχε δημοκρατικὸν χαρακτήρα, γιατί κατάργησε τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ξεχωριστῆς καὶ ἀνώτερης θέσεως τῶν Σαμουραῖ ὡς τάξης. Ὡστόσο, ἡ ἀντίσταση τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν Σαμουραῖ ἐναντίον τῶν νέων μέτρων — ἀνάμεσα στὸ 1869 καὶ τὸ 1874 γίνονταν κατὰ μέσον ὄρον περίπου τριάντα ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις τὸ χρόνο καὶ τὸ 1877 ξέ-

σπασε μιὰ σοβαρή ἀνταρσία τῶν Σαμουράι— κάμφθηκε χωρίς πολλή δυσκολία.

Δὲν ἦταν στόχος τοῦ νέου καθεστῶτος νὰ καταργήσει τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὶς ταξικὲς διακρίσεις, παρόλο πὺ αὐτὲς ἀπλοποιήθηκαν καὶ ἐκσυγχρονίστηκαν. Δημιουργήθηκε μάλιστα μιὰ καινούρια ἀριστοκρατία. Ταυτόχρονα, ὁ ἐκδυτικισμὸς συνεπαγόταν τὴν καταργησὴ τῶν παλιῶν προνομίων, μιὰ κοινωνία ὅπου τὴ θέση τοῦ ἀτόμου δὲν τὴν καθόριζε ἡ καταγωγή, ἀλλὰ ὁ πλοῦτος, ἡ μόρφωση καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπίρροή. Ἐπομένως, ὁ ἐκδυτικισμὸς περιέκλειε κάποιες γνήσια δημοκρατικὲς τάσεις: δυσμενεῖς γιὰ τοὺς φτωχότερους Σαμουράι, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατάντησαν ἀπλοὶ ἐργάτες, εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἀνθρώπους, στοὺς ὁποίους ἐπιτράπηκε (τὸ 1870) νὰ ἀποκτήσουν ἐπώνυμο, νὰ διαλέγουν ἐλεύθερα τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸν τόπο διαμονῆς τους. Γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἰαπωνίας ὅλα αὐτά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ ἀστικὴ κοινωνία, δὲν ἀποτελοῦσαν καθαυτὰ πρόγραμμα, ἀλλὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος, πὺ ἦταν ἡ ἐθνικὴ ἀναγέννηση. Ἦταν μέτρα ἀπαραίτητα καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν. Οἱ νέοι ἡγέτες μποροῦσαν νὰ τὰ δικαιολογήσουν ἀπέναντι στὰ στελέχη τῆς παλιᾶς κοινωνίας, καὶ σ' αὐτὸ βοήθησε ἡ τεράστια δύναμη τῆς παραδοσιακῆς ἰδεολογίας, πὺ ὄριζε ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ὑπηρετεῖ τὸ κράτος ἢ, πὺδ συγκεκριμένα, ὅτι εἶναι ἀνάγκη «νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ κράτος». Ἐξᾴλλου, ἡ διέξοδος πρὸς τὴ στρατιωτικὴ, δημοσιουπάλληλική, πολιτικὴ καὶ ἐπιχειρηματικὴ σταδιοδρομία, πὺ πρόσφερε ἡ νέα Ἰαπωνία σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ παλιὰ στελέχη, ἔκανε τὰ μέτρα λιγότερο δυσάρεστα. Ἡ ἀντίσταση προῆλθε ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς ἀγρότες καὶ Σαμουράι, προπαντὸς ἐκείνους στοὺς ὁποίους ἡ νέα Ἰαπωνία δὲν ἀνοίγε οὐσιαστικὰ λαμπρὲς προοπτικὲς. Ὡστόσο, ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν ἀλλαγῶν πὺ πραγματοποιιήθηκαν μέσα σὲ λίγα χρόνια, ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαπλαστεῖ στὴν παλαιὰ κοινωνία καὶ ἀνῆκαν στὴν περῆφανη τάξη τῆς στρατιωτικῆς μικροαριστοκρατίας, παραμένει πρωτοφανὲς καὶ ἀνεπανάληπτο φαινόμενο.

Ἡ κινητήρια δύναμη ἦταν ὁ ἐκδυτικισμὸς. Ἦταν φανερό ὅτι ἡ Δύση κατεῖχε τὸ μυστικὸ τῆς ἐπιτυχίας, καὶ γι' αὐτὸ ἡ Ἰαπωνία ἔπρεπε πάση θυσία νὰ τὴ μιμηθεῖ. Γιὰ τοὺς Ἰάπωνες, ἡ ἰδέα νὰ ἐργοληθοῦν τὸ σύνολο τῶν ἀξιών καὶ τῶν θεσμῶν μιᾶς ἄλλης κοινωνίας

ἦταν ἴσως λιγότερο ἀδιανόητη ἀπὸ ὅ,τι γιὰ πολλοὺς ἄλλους λαοὺς, ἐπειδὴ τὸ εἶχαν ξανακάνει —ἡ ἄλλη κοινωνία ἦταν σ' ἐκείνη τὴν περίπτωσι ἡ Κίνα. Ἀλλὰ πάντως ἐπρόκειτο γιὰ ἐκπληκτικὸ ἐγχείρημα, τραυματικὸ καὶ προβληματικὸ. Γιὰ τὸν δὲν ἀρκοῦσε ὁ ἐπιτόλαιος, ἐπιλεκτικὸς καὶ ἐλεγχόμενος ἐρατισμὸς, ἰδιαίτερα σὲ μιὰ κοινωνία μὲ κουλτούρα τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὅσο ἡ ἰαπωνικὴ. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ὑπερβάλλον ζῆλος μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ὑπέρμαχοι τοῦ ἐκδυτικισμοῦ ἀφοσιώθηκαν στὸ ἔργο τους. Γιὰ μερικοὺς, ὁ ἐκδυτικισμὸς φαινόταν νὰ σημαίνει πὺς ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν καθετὶ τὸ ἰαπωνικὸ, ἀφοῦ ὀλόκληρο τὸ παρελθὸν τῆς Ἰαπωνίας χαρακτηριζόταν ἀπὸ καθυστέρηση καὶ βαρβαρότητα: σῆμαινε τὴν ἀπλούστευση, ἴσως ἀκόμα καὶ τὴν ἀπεμπόληση τῆς ἰαπωνικῆς γλώσσας, τὴν ἀνανέωση τοῦ κατώτερου γενετικοῦ ὕλικου τῶν Ἰαπῶνων χάρη στὴ διασταύρωση μὲ ἀνώτερο, δυτικὸ γενετικὸ ὕλικὸ —αὐτὴ ἡ πρόταση βασιζόταν στὶς δυτικὲς ρατσιστικὲς θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ, πὺ πολλοὶ Ἰάπωνες τὶς ρούφηξαν ἄπληστα, καὶ μάλιστα βρῆκε γιὰ ἓνα διάστημα ὑποστηρικτὲς στὰ ἀνώτατα κλιμάκια τῆς ἡγεσίας.¹³ Ἡ δυτικὴ ἀμφίεση καὶ κόμμωση, ἡ δυτικὴ διατροφή (ὡς τότε οἱ Ἰάπωνες δὲν ἔτρωγαν κρέας) υἱοθετήθηκαν μὲ ὄχι λιγότερο ζῆλο ἀπὸ ὅσο ἡ δυτικὴ τεχνολογία, οἱ δυτικοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοὶ καὶ οἱ δυτικὲς ἰδέες.¹⁴ Μήπως ὁ ἐκδυτικισμὸς συνεπαγόταν καὶ τὸν ἐνστερνισμὸ τῶν ἰδεολογιῶν πὺ εἶχαν θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴ δυτικὴ πρόοδο, ἀκόμα καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ; Μήπως συνεπαγόταν τελικὰ τὴν ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν πατροπαράδοτων θεσμῶν, ἀκόμα καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ θεσμοῦ τοῦ αὐτοκράτορα;

Ἐδῶ ὅμως ὁ ἐκδυτικισμὸς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἐκσινισμὸ καλιότερα, ἔθετε ἓνα σοβαρὸ δῆλημα. Γιὰ τὴ «ἡ Δύση» δὲν ἦταν ἓνα ἐνιαῖο, συνεκτικὸ σύστημα, ἀλλὰ ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀνταγωνιστικὸς θεσμοὺς καὶ ἀνταγωνιστικὲς ἰδέες. Ποιοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς, ποιὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἰδέες ἔπρεπε νὰ διαλέξουν οἱ Ἰάπωνες; Πρακτικὰ, ἡ ἐπιλογή δὲν ἦταν δύσκολη. Τὸ βρετανικὸ πρότυπο ἦταν φυσικὸ νὰ χρησιμεύσει ὡς ὁδηγὸς γιὰ τοὺς σιδηροδρόμους, τὴν τηλεγραφία, τὰ δημόσια ἔργα, τὴν ὑφαντουργικὴ βιομηχανία καὶ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιχειρηματικῆς μεθοδολογίας. Τὸ γαλλικὸ πρότυπο ἐνέπνευσε τὴ νομικὴ μεταρρύθμιση, ἀρχικὰ μάλιστα καὶ τὴ στρατιωτικὴ μεταρρύθμιση, ὡσπὺ ἐπικράτησε τὸ πρωσικὸ μοντέλο. (Τὸ ναυτικὸ ἀκο-

λούθησε, φυσικά, τὸ βρετανικὸ ὑπόδειγμα.) Τὰ πανεπιστήμια ἦταν ἐπηρεασμένα πολὺ ἀπὸ γερμανικὰ καὶ ἀμερικανικὰ πρότυπα, ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση, οἱ καινοτομίες στὴ γεωργία καὶ οἱ ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Στὰ 1875-76 ἀπασχολούνταν στὴν Ἰαπωνία πεντακόσιοι ὡς ἐξακόσιοι ξένοι εἰδικοί, τὸ 1890 περίπου τρεῖς χιλιάδες — ὑπὸ ἰαπωνικὴ ἐπίβλεψη. Ποιὸ πολιτικὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἡ Ἰαπωνία; Τὸ σύστημα τῶν φιλελευθέρων ἀστικῶν κρατῶν — τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας — ἢ μήπως τὸ αὐταρχικότερο σύστημα τῆς πρωσογερμανικῆς μοναρχίας; Πάνω ἀπὸ ὅλα, ὅμως, ποιά μορφή δυτικῆς σκέψης ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἡ Ἰαπωνία; Ἐκείνη πού ἐκπροσωποῦσαν οἱ ἱεραπόστολοι (οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκπληκτικὴ ἀπήχηση σὲ ξεπεσμένους καὶ ἀποπροσανατολισμένους Σαμουράι, ἔτοιμους νὰ μεταφέρουν τὴν παραδοσιακὴ νομιμοφροσύνη τους ἀπὸ ἓναν κοσμικὸ ἄρχοντα στὸν Κύριο) ἢ ἐκείνη πού ἐκπροσωποῦσε ἡ ἀγνωστικιστικὴ ἐπιστήμη — ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ καὶ ὁ Κάρολος Δαρβίνος; Τὴ θύραθεν ἢ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία τῆς Δύσης;

Μέσα σὲ δυὸ τρεῖς δεκαετίες ἐκδηλώθηκε ἀντίδραση στὶς ἀκρότητες τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Σ' αὐτὸ βοήθησαν δυτικὲς παραδόσεις πού ἀντιμετώπιζαν κριτικὰ τὸν ἄκρατο φιλελευθερισμό, ὅπως ἡ γερμανικὴ παράδοση, πού ἔδωσε ὠθηση γιὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1889· οἱ κύριοι ἐμπνευστὲς αὐτοῦ τοῦ συντάγματος ἐξέφραζαν μιὰ νεοπαραδοσιοκρατικὴ ἀντίδραση, πού οὐσιαστικὰ ἔμελλε νὰ ἐπινοήσει μιὰ νέα κρατικὴ θρησκεία, ἐπικεντρωμένη στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα: τὸν σιντοϊσμό. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς νεοπαραδοσιοκρατίας καὶ ἐκλεκτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ (ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸ Αὐτοκρατορικὸ Διάταγμα περὶ Παιδείας τοῦ 1890) ἦταν πού ἐπικράτησε. Ἀλλὰ παρέμεινε καὶ ἡ διάσταση ἀνάμεσα σ' ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἐκδυτικισμὸς σήμαινε ρηξικέλευθη ἐπανάσταση καὶ ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους σήμαινε ἀπλῶς μιὰ ἰσχυρὴ Ἰαπωνία. Ἡ ἐπανάσταση δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἀλλὰ ἢ μεταμόρφωση τῆς Ἰαπωνίας σὲ πανίσχυρη σύγχρονη δύναμη πραγματοποιήθηκε. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, οἱ ἐπιδόσεις τῆς Ἰαπωνίας ἦταν ἀκόμα μέτριες τὴ δεκαετία τοῦ 1870 καὶ βασιζόνταν σχεδὸν ἐξολοκλήρου σὲ μιὰ ἀκραία οἰκονομία κρατικοῦ μερκαντισμοῦ, πού ἐρχόταν σὲ παράξενη ἀντίφαση μὲ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία τοῦ οἰκο-

νομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ πολεμικὴ δράση τοῦ νέου στρατοῦ στρεφόταν ἀκόμα ἐξολοκλήρου ἐναντίον τῶν ἀνυπότακτων ὑπερασπιστῶν τῆς παλιᾶς Ἰαπωνίας, ἂν καὶ πρέπει νὰ πούμε ὅτι ἤδη τὸ 1873 σχεδίαζόταν πόλεμος ἐναντίον τῆς Κορέας καὶ ἀποφεύχθηκε μόνον ἐπειδὴ οἱ πιὸ σάφρονες ἐκπρόσωποι τῆς ἰαπωνικῆς ἡγεσίας πίστευαν ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπλαση ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιπέτειες. Ἔτσι ἡ Δύση ἐξακολούθησε νὰ ὑποτιμᾷ τὴ σημασία τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς Ἰαπωνίας.

Οἱ δυτικοὶ παρατηρητὲς δυσκολεύονταν πολὺ νὰ καταλάβουν αὐτὴ τὴν παράξενη χώρα. Μερικοὶ δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὴν σχεδὸν τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἓναν ἐξωτικὸ καὶ ἐλκυστικὸ αἰσθητισμὸ κι ἐκείνες τὶς κομψές, ὑποτακτικὲς γυναῖκες πού ἐπιβεβαίωναν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου καὶ (ἔτσι νόμιζαν οἱ θιασῶτες τέτοιων ἀντιλήψεων) τῆς Δύσης: τὴ χώρα τοῦ Πίνκερτον καὶ τῆς Μαντὰμ Μπατερφλάι. Ἄλλοι ἦταν τόσο σίγουροι γιὰ τὴν κατωτερότητα καθετὶ μὴ δυτικοῦ, ὥστε δὲν ἔβλεπαν τίποτα. «Οἱ Γιαπωνέζοι εἶναι μιὰ εὐτυχημένη ράτσα καί, καθὼς ἀρκοῦνται στὰ λίγα, εἶναι ἀπίθανο νὰ πετύχουν πολλά», ἔγραψε ἡ *Japan Herald* τὸ 1881.¹⁵ Ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ἡ πεποίθηση ὅτι, τεχνολογικά, οἱ Ἰάπωνες εἶναι σὲ θέση νὰ παράγουν μόνο φτηνότερες ἀπομιμήσεις δυτικῶν προϊόντων ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς μυθολογίας τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου. Ἦδη ὅμως ὑπῆρχαν ὀξυδερκεῖς παρατηρητὲς — κυρίως Ἀμερικανοὶ — πού σημείωναν τὴν ἀποδοτικότητά τῆς ἰαπωνικῆς γεωργίας,* τὴ δεξιότητά τῶν ἰαπῶνων τεχνιτῶν, τὶς ἰκανότητες τῶν ἰαπῶνων στρατιωτῶν. Ἦδη τὸ 1878 ἓνας ἀμερικανὸς στρατηγὸς προφήτευσε ὅτι χάρη σ' αὐτοὺς ἡ Ἰαπωνία «προοριζόταν νὰ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴν παγκόσμια ἱστορία». ¹⁷ Καὶ μόλις οἱ Ἰάπωνες ἀπέδειξαν ὅτιμποροῦσαν πράγματι νὰ κερδίσουν πολέμους, οἱ γνῶμες τῶν δυτικῶν γι' αὐτοὺς ἔγιναν πολὺ λιγότερο αὐτάρεσκες. Ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε ἐδῶ ἡ κυρίαρχη ἀποψη γιὰ τὴν Ἰαπωνία ἦταν

* Μὲ «τὴ λιτότητα, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα στὴ γεωργία, χωρὶς ζωντανὰ γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς ὀργανιστικῆς βλάστησης τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς σὲ λίπασμα γιὰ τὰ ὀργανωμένα χωράφια του, χωρὶς κανένα σύστημα ἀμειψισπορίας... καὶ ἀβοήθητος ἀπὸ ὅποιαδήποτε μηχανήματα, ὁ ἰάπωνας ἀγρότης παράγει ἔτησίως ἀπὸ ἓνα ἄκρ γῆς τὶς σοδεῖες τεσσάρων ἐποχῶν μὲ τὸ σύστημα πού ἐφαρμόζεται στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες». ¹⁶

ακόμα ότι αποτελούσε ζωντανή απόδειξη για την υπεροχή και το θρίαμβο του δυτικού αστικού πολιτισμού έναντι όλων των άλλων και, σ' εκείνη τή φάση, οι ίδιοι οι μαρτωμένοι Ίάπωνες δὲν θὰ διαφωνοῦσαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ

[Σύμφωνα με τους κομμουνιστές]: «'Από τὸν καθένα ἀνάλογα με τις δυνατότητές του· στὸν καθένα ἀνάλογα με τις ἀνάγκες του». Με ἄλλα λόγια, δὲν πρέπει κανείς νὰ κερδίζει ἀπὸ τὴ δύναμη, τις ικανότητες ἢ τὴ φιλοπονία του, ἀλλὰ νὰ διακονεῖ τις ἀνάγκες τῶν ἀδυνάτων, τῶν ἡλιθίων καὶ τῶν τεμπέληδων.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877¹

'Η διακυβέρνηση περνάει ἀπὸ τὰ χέρια ὅσων κατέχουν κάποια περιουσία στὰ χέρια ἐκείνων πὺ δὲν κατέχουν τίποτα, ἀπὸ τὰ χέρια ὅσων ἔχουν ὑλικὸ συμφέρον στὴ διατήρηση τῆς κοινωνίας σὲ ἐκείνους πὺ δὲν νοιάζονται καθόλου γιὰ τὴν τάξη, τὴ σταθερότητα καὶ τὴ συντήρηση. ... Μήπως, σύμφωνα με τὸν μεγάλο νόμο τῆς ἐπίγειας ἀλλαγῆς, οἱ ἐργάτες εἶναι γιὰ τις σύγχρονες κοινωνίες μας ὅ,τι ἦταν οἱ βάρβαροι γιὰ τις κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητος: ὄργανα τῆς διάλυσης καὶ τῆς καταστροφῆς;

Οἱ ΓΚΟΚΚΟΥΡ στὴ διάρκεια τῆς Παρισινῆς Κομῦνας²

Καθὼς ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἡ ἀστική κοινωνία θριάμβευαν, ἡ προοπτική ἐνὸς ἄλλου δρόμου ὑποχωροῦσε, παρὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν μαζῶν στὴν πολιτική καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν ἐργατικῶν κινήματων. Τὸ 1872-73, ἃς ποῦμε, αὐτὴ ἡ προοπτικὴ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι λιγότερο εὐοίωνη. Καὶ ὅμως, μέσα σὲ λίγα χρόνια τὸ μέλλον τῆς κοινωνίας πὺ τόσο θεαματικὰ εἶχε θριαμβεύσει φαινόταν πάλι ἀβέβαιο καὶ σκοτεινό, καὶ τὰ κινήματα πὺ ἀπέβλεπαν στὴν ἀντικατάσταση ἢ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἄρχισαν πάλι νὰ συνιστοῦν σοβαρὴ ἀπειλή. Πρέπει, ἐπομένως, νὰ ἐξετάσουμε τὰ κινήματα πὺ εὐαγγελίζονταν τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, με τὴ μορφή πὺ εἶχαν στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπλῶς καὶ μόνο νὰ γράψουμε τὴν ἱστορία με τὴ σοφία τῆς στερνῆς γνώσης, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος νὰ στερηθεῖ ὁ ἱστορικὸς τὸ ἰσχυρότερο ἐφόδιό του, ἓνα ἐφόδιο πὺ κάθε τζογαδόρος καὶ κάθε ἐπενδυτῆς θὰ ἔκαναν

πώς και πώς να αποκτήσουν: τή γνώση του τί έπρόκειτο να συμβεί. Σημαίνει επίσης να γράψουμε την ιστορία όπως την έβλεπαν οι άνθρωποι εκείνης τής εποχής. Οι πλούσιοι και ισχυροί σπάνια έχουν τόση αυτόπεποιθηση ώστε να μη φοβούνται το τέλος τής εξουσίας τους. 'Ακόμα σημαντικότερο είναι ότι η ανάμνηση τής επανάστασης ήταν νωπή και έντονη. Το 1868, κάθε σαραντάρης είχε ζήσει προς το τέλος τής εφηβείας του τή μεγαλύτερη ευρωπαϊκή επανάσταση. Κάθε πενηντάρης είχε γνωρίσει στην παιδική ηλικία του τις επαναστάσεις του 1830 και ως ενήλικος τις επαναστάσεις του 1848. Οι 'Ιταλοί, οι 'Ισπανοί, οι Πολωνοί και άλλοι λαοί είχαν ζήσει, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, επανειλημμένες εξεγέρσεις, επαναστάσεις ή άλλα γεγονότα με έντονα επαναστατικά στοιχεία, όπως η απελευθερωτική εκστρατεία του Γαριβάλδη στη νότια 'Ιταλία. Δεν πρέπει λοιπόν να απορούμε που η έλπίδα ή ο φόβος τής επανάστασης δεν είχαν χάσει τή δύναμη και τή ζωηρότητά τους.

Σήμερα ξέρουμε ότι αυτά τα αίσθήματα δεν έμελλε ουσιαστικά να δικαιωθούν στα χρόνια που ακολούθησαν το 1848. Το να γράψουμε για κοινωνική επανάσταση στις μετά το 1848 δεκαετίες είναι σαν να γράψουμε για τα φίδια στη Βρετανία: υπάρχουν, αλλά δεν αποτελούν σημαντικό τμήμα τής πανίδας. 'Η πανευρωπαϊκή επανάσταση, τόσο κοντινή —ίσως μάλιστα τόσο χειροπιαστή— τή μεγάλη χρονιά τής έλπίδας και τής απογοήτευσης, χάθηκε από το όπτικό πεδίο όσων προσέβλεπαν σ' αυτήν. Οι Μάρξ και Ένγκελς, όπως ξέρουμε, είχαν έλπίσει ότι θα αναζωπυρωνόταν στα άμέσως επόμενα χρόνια. Προσδοκούσαν σοβαρά μια νέα γενική έκρηξη, ως επακόλουθο τής παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του 1857. 'Όταν αυτό δεν συνέβη, έπιψαν να τήν περιμένουν σε ένα προβλέψιμο μέλλον και όπωςδήποτε όχι με τή μορφή ενός άλλου 1848. Φυσικά, θα ήταν έντελως λάθος να υποθέσει κανείς ότι ο Μάρξ έγινε κάτι σαν σοσιαλδημοκράτης (με τή σημερινή έννοια του όρου), που πίστευε στη βαθμιαία εξέλιξη προς το σοσιαλισμό, ή έστω, ότι περίμενε να γίνει ειρηνικά ή μετάβαση στο σοσιαλισμό. 'Ακόμα και στις χώρες όπου οι εργάτες είχαν ίσως τή δυνατότητα να ανέβουν ειρηνικά στην εξουσία, κερδίζοντας τις έκλογες (ο Μάρξ ανέφερε ως παραδείγματα τις 'Ηνωμένες Πολιτείες, τή Βρετανία και ίσως τή 'Ολλανδία), ή άνοδός τους στην εξουσία και η κατάλυση του παλιού πολιτικού πλέγματος και των παλιών θεσμών,

τήν όποια ο Μάρξ θεωρούσε όρο ει: των ών ουκ άνευ, θα προκαλούσε πιθανότατα τή βίαιη αντίδραση τής παλιάς άρχουσας τάξης. Αυτή η συλλογιστική του ήταν, άναμφισβήτητα, ρεαλιστική. Οι κυβερνήσεις και οι άρχουσες τάξεις μπορεί να ήταν διατεθειμένες να άνεχτούν ένα εργατικό κίνημα που δεν άπειλούσε τήν εξουσία τους, αλλά δεν υπήρχε κανένας λόγος να υποθέσει κανείς (ιδίαιτερα μετά τήν άίμιατηρή καταστολή τής Παρισινής Κομούνας) ότι θα άνέχονταν ένα κίνημα που τήν άπειλούσε.

'Όστόσο, η προοπτική τής επανάστασης, και πολύ περισσότερο τής σοσιαλιστικής επανάστασης, στις άνεπτυγμένες χώρες τής Ευρώπης δεν άφορούσε πια τήν πρακτική πολιτική και, όπως είδαμε, ο Μάρξ έπαψε να τήν περιμένει στο προσεχές μέλλον, ακόμα και στη Γαλλία. Το άμεσο καθήκον στις καπιταλιστικές χώρες τής Ευρώπης ήταν η όργάνωση άνεξάρτητων μαζικών εργατικών κομμάτων, των όποιων τα βραχυπρόθεσμα πολιτικά αίτήματα δεν θα ήταν επαναστατικά. 'Όταν ο Μάρξ υπαγόρευσε το πρόγραμμα των Γερμανών Σοσιαλδημοκρατών (*Πρόγραμμα τής Gotha, 1875*) σε έναν άμερικανό δημοσιογράφο που του πήρε συνέντευξη, παρέλειψε τή μόνη παράγραφο που άναφερόταν σε ένα σοσιαλιστικό μέλλον («τήν ίδρυση σοσιαλιστικών παραγωγικών συνεταιρισμών... κάτω από τον δημοκρατικό έλεγχο του εργαζόμενου λαού»), γιατί αυτή η παράγραφος ήταν μια άπλη τακτική παραχώρηση στους Λασσαλικούς. 'Ο σοσιαλισμός, παρατήρησε ο Μάρξ, «θα είναι άποτέλεσμα του κινήματος. Αυτό όμως είναι ζήτημα χρόνου, μόρφωσης και ανάπτυξης νέων τύπων κοινωνίας».³

Αυτό το άπροσδιόριστο μακρινό μέλλον θα μπορούσε να γίνει πολύ πιο κοντινό χάρη σε εξέλιξεις που θα διαδραματίζονταν στο περιθώριο μάλλον παρά στο κέντρο τής αστικής κοινωνίας. 'Από τή πέλη τής δεκαετίας του 1860, ο Μάρξ άρχισε να άντιμετωπίζει σοβαρά τή στρατηγική τής έμμεσης προσέγγισης στην άναντροπή τής αστικής κοινωνίας από τρεις δρόμους, έκδο τους όποιους οι δύο έμελλε να άποδειχτούν προφητικοί και ο τρίτος λάθος: επανάσταση στις άποικίες, στη Ρωσία και στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. 'Η πρώτη δυνατότητα έγινε παράμετρος των υπολογισμών του χάρη στην άνοδο του ίρλανδικού επαναστατικού κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Ε'). 'Η Βρετανία έπαυε τότε άποφασιστικό ρόλο για το μέλλον τής προλεταριακής

ἐπανάστασης, ἐπειδὴ ἦταν ἡ μητρόπολις τοῦ κεφαλαίου, ἡ διαφεντευτρία τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καὶ ταυτόχρονα «ἡ μόνη χώρα ὅπου οἱ ὑλικές προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης ἔχουν φτάσει σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ ὠριμότητας».⁴ Ἐπομένως, ἡ κύρια ἐπιδίωξη τῆς Διεθνούς ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐπίσπευση τῆς ἀγγλικῆς ἐπανάστασης, καὶ τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἦταν νὰ ἀποκτήσει ἀνεξαρτησία ἡ Ἴρλανδία. Ἡ ἱρλανδικὴ ἐπανάσταση (ἢ, γενικότερα, ἡ ἐπανάσταση τῶν ὑποτελεῶν λαῶν) δὲν θεωροῦνταν αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσο πού θὰ μπορούσε νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἐπανάσταση στὶς κεντρικὲς ἀστικὲς χώρες, γιὰ τὴν ἡ ἀχίλλεια πτέρνα τοῦ μητροπολιτικοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ ρόλος τῆς Ρωσίας θὰ ἦταν ἴσως πῶς φιλόδοξος. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία ἄρχισε νὰ φαίνεται ὄχι ἀπλῶς ἐφικτὴ, ἀλλὰ πιθανή, ἴσως μάλιστα καὶ βέβαιη. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ 1848 ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτο ἐπειδὴ θὰ παραμέριζε ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο στὸ δρόμο πρὸς τὴ νίκη μιᾶς δυτικῆς ἐπανάστασης, τώρα ἀπέκτησε τὴ δική του σημασία. Μιὰ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση στὴ Δύση, ἔτσι ὥστε οἱ δύο νὰ ἀλληλοσυμπληρωθοῦν (ὅπως ἔγραψαν οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς στὸν πρόλογο μιᾶς νέας ἐκδόσεως τοῦ Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου στὰ ρωσικά).⁵ Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως (ἂν καὶ ὁ Μάρξ ποτὲ δὲν ἔδωσε μεγάλῃ βαρύτητα σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση) νὰ ὀδηγήσει τὴ Ρωσία κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ κοινοτισμὸ σὲ μιὰ κομμουνιστικὴ ἐξέλιξη, χωρὶς νὰ μεσολαβήσει τὸ στάδιο τοῦ ὠριμου καπιταλισμοῦ. Ὅπως προεῖδε ὁ Μάρξ, ὀρθότατα, μιὰ ἐπαναστατικὴ Ρωσία θὰ ἄλλαζε τὶς προοπτικὲς τῆς ἐπανάστασης παντοῦ.

Ὁ ρόλος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν θὰ ἦταν λιγότερο καιρῖος. Ἡ κύρια συνεισφορά αὐτῆς τῆς χώρας στὴν ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀρνητικὴ: νὰ σπάσει, χάρη στὴ ραγδαία ἀνάπτυξή της, τὸ βιομηχανικὸ μονοπώλιο τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, προπαντὸς τῆς Βρετανίας, καὶ νὰ καταστρέψει, χάρη στὶς ἐξαγωγὲς ἀγροτικῶν προϊόντων, τὰ θεμέλια τῆς μεγάλης καὶ μικρῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας στὴν Εὐρώπη. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση ἦταν, βέβαια, σωστὴ. Ἀλλὰ θὰ συνέβαλλε ἄραγε θετικὰ στὸ θρίαμβο τῆς ἐπανάστασης; Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς περίμεναν ὅπωςδήποτε, καὶ ὄχι ἀβάσιμα, κλυδωνισμοὺς στὸ

πολιτικὸ σύστημα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, καθὼς ἡ ἀγροτικὴ κρίση θὰ ἐξασθένιζε τοὺς φάρμερ, «τὴ βάση τοῦ πολιτεύματος», ἐνῶ ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐπιρροή τῶν κερδοσκόπων καὶ τῶν μεγαλοεπιχειρηματιῶν στὴν πολιτικὴ θὰ προκαλοῦσε δυσαρέσκεια στοὺς πολίτες. Ἐπίσης, ἔδιναν ἔμφαση στὶς τάσεις πρὸς δημιουργία ἐνὸς μαζικοῦ προλεταριακοῦ κινήματος. Ἴσως δὲν προσδοκοῦσαν καὶ τόσο πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάσεις, ἂν καὶ ὁ Μάρξ ἐκφραζόταν μὲ ἀρκετὴ αισιοδοξία: στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες «ὁ λαὸς εἶναι πῶς ἀποφασισμένος ἀπὸ ὅσο στὴν Εὐρώπη... Ὅλα ὠριμάζουν γρηγορότερα».⁶ Ὡστόσο, εἶχαν λάθος νὰ ἐξισώνουν τὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὡς τὶς δύο μεγάλες χώρες πού εἶχαν παραλειφθεῖ στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου: ἡ μελλοντικὴ ἐξέλιξή τους ἔπρόκειτο νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μάρξ ἔχουν τὸ βάρος τῶν μεταθανάτιων θριάμβων του. Ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἐκφράζονταν ἀπὸ καμιὰ σοβαρὴ πολιτικὴ δύναμη, ἂν καὶ τὸ 1875 ἦταν ἡδὴ ὀρατὰ δύο συμπτώματα τῆς κατοπινῆς ἐπιρροῆς του: ἕνα ἰσχυρὸ γερμανικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα καὶ μιὰ ραγδαία διάδοση τῶν ἰδεῶν του στὴ ρωσικὴ διανόηση (βλ. σ. 249) —κάτι πού δὲν τὸ περίμενε οὔτε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἐκ τῶν ὑστέρων βλέπουμε ὅτι δὲν ἦταν περίεργο. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὁ «ἐρυθρὸς δόκτωρ» θεωροῦνταν μερικὲς φορές ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐνέργειες τῆς Διεθνούς (βλ. Κεφάλαιο ζ'), τῆς ὁποίας ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ κραταιότερη φυσιογνωμία καὶ ἡ «φαιὰ ἐξοχότητα». Ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ἡ Διεθνὴς δὲν ἦταν μαρξιστικὸ κίνημα, ἀπλῶς εἶχε στοὺς κόλπους της μιὰ χούφτα ὀπαδοὺς τοῦ Μάρξ, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν γερμανοὶ αὐτοεξόριστοι τῆς δικῆς του γενιάς. Ἀποτελοῦσε ἕνα συνονθύλευμα ἀπὸ ἀριστερὲς ομάδες, πού τὸ κύριο, ἴσως τὸ μόνο, ἐνσποιητικὸ στοιχεῖο τους ἦταν ὅτι ἐπιδίωκαν ὅλες νὰ ὀργανώσουν «τοὺς ἐργάτες», καὶ μὲ ἀξιοσημείωτη, ἂν καὶ ὄχι πάντα μόνιμη, ἐπιτυχία. Οἱ ἰδέες τους ἀντιπροσώπευαν κατάλοιπα τοῦ 1848 (ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ 1789, ὅπως μεταπλάστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1830 καὶ τὸ 1848), κάποια σπέρματα τῶν μεταγενέστερων ρεφορμιστικῶν ἐργατικῶν κινήματων καὶ μιὰ ἰδιόρρυθμη παραλλαγή τοῦ ἐπαναστατικοῦ οὐείρου, τὸν ἀναρχισμό.

Ἀπὸ μιὰ ἀποψη, ὅλες οἱ ἐπαναστατικὲς θεωρίες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ

Ήταν, και δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι, προσπάθειες νὰ ἀφομοιωθεῖ ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸν Μάρξ ὅσο και γιὰ τὸν Μπακούνιν, τόσο γιὰ τοὺς παριζιάνους Κομμουνάρους ὅσο και γιὰ τοὺς ρώσους λαϊκιστὲς, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίες βγήκαν ἀπὸ τὴ μαγιά τῆς περιόδου 1830-48, ἂν ἓνα ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς πρὸ τοῦ 1848 ἐποχῆς δὲν εἶχε ἐξαφανιστεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς Ἀριστερᾶς: ὁ οὐτοπικὸς σοσιαλισμὸς. Τὰ κύρια οὐτοπικὰ ρεύματα εἶχαν πάψει νὰ ὑπάρχουν ὡς τέτοια. Ὁ σαινισμονισμὸς εἶχε κόψει τοὺς δεσμούς τους μετὰ τὴν Ἀριστερά. Εἶχε μετατραπεῖ στὸν «θετικισμὸ» τοῦ Αὐγούστου Κόντ (1798-1857) καὶ σὲ μιὰ νεανικὴ τρέλα ὀρισμένων καπιταλιστῶν τυχοδιωκτῶν (κυρίως Γάλλων). Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ρόμπερτ Ὀουεν (1771-1858) εἶχαν στρέψει τὴ θεωρητικὴ δρᾶση τους στὸν πνευματισμὸ καὶ στὸν ὕλισμὸ, καὶ τὴν πρακτικὴ δρᾶση τους στὸ ταπεινὸ ἔργο τῆς Ἰδρυσης συνεταιρικῶν καταστημάτων. Ὁ Φουριέ, ὁ Καμπὲ καὶ οἱ ἄλλοι ἐμπνευστὲς κομμουνιστικῶν κοινοτήτων, κυρίως στὴ χώρα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀπεριόριστων δυνατοτήτων, εἶχαν λησμονηθεῖ. Τὸ σύνθημα τοῦ Ὁράτιου Γκρήλυ (1811-1872) «Νέε, τράβα δυτικὰ» ἀποδείχτηκε πιὸ πετυχημένο ἀπὸ τὰ παλιότερα φουριεριστικὰ συνθήματά του. Ὁ οὐτοπικὸς σοσιαλισμὸς δὲν ἐπιβίωσε μετὰ τὸ 1848.

Ἀλλὰ οἱ πνευματικοὶ ἀπόγονοι τῆς μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐπιβίωσαν. Ἐφταναν ἀπὸ ριζοσπάστες ἀντιμοναρχικοὺς δημοκράτες (ποὺ ἄλλοτε ἔδιναν ἔμφαση στὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, ἄλλοτε ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ κοινωνικὰ προβλήματα) ὡς ἰακωβίνους κομμουνιστὲς τοῦ τύπου τοῦ Λ. Α. Μπλανκί, ποὺ ἔβγαине γιὰ λίγο ἀπὸ τὴ φυλακὴ ὅποτε μιὰ ἐπανάσταση στὴ Γαλλία τὸν ἀπελευθέρωνε. Αὐτὴ ἡ παραδοσιακὴ Ἀριστερὰ οὔτε εἶχε μάθει οὔτε εἶχε ξεχάσει τίποτα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐξτρεμιστικὰ στοιχεῖα τῆς στὴ διάρκειά τῆς Παρισινῆς Κομμῦνας δὲν μπόρεσαν νὰ σκερτοῦν τίποτα καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλάβουν ὅσο πιὸ πιστὰ μπορούσαν τὰ γεγονότα τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης. Ὁ μπλανκισμὸς, ἀποφασιστικὸς καὶ συνωμοτικὰ ὀργανωμένος, ἐπέζησε στὴ Γαλλία καὶ εἶχε κρίσιμη συμμετοχὴ στὴν Κομμῦνα, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ κύκνειο ἄσμα του. Ποτὲ πιὰ δὲν ἐπρόκειτο νὰ παίξει σημαντικὸ ἀνεξάρτητο ρόλο καὶ τοῦ ἦταν γραφτὸ νὰ χαθεῖ ἀνάμεσα στὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες τάσεις τοῦ νέου γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ὁ δημοκρατικὸς ριζοσπαστισμὸς ἦταν πιὸ ἀνθεκτικὸς, γιὰτὶ τὸ πρόγραμμά του ἀποτελοῦσε γνήσια ἔκφραση τῶν βλέψεων τοῦ ἀπανταχοῦ («λαουτζίκου») (μαγαζάτορες, δάσκαλοι, ἀγρότες), μιὰ οὐσιώδη συνιστώσα τῶν βλέψεων τῶν ἐργατῶν, καὶ τέλος ἓνα βολικὸ συνθηματολόγιο γιὰ τοὺς φιλελεύθερους πολιτικοὺς ποὺ ζητοῦσαν τίς ψήφους τους. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἀδελφосὶνὴ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πολὺ σαφὴ συνθήματα, ἀλλὰ οἱ φτωχοὶ καὶ ταπεινοὶ ποὺ ἔχουν ἀντίκρου τους τοὺς πλούσιους καὶ ἰσχυροὺς ξέρουν τί σημαίνουν. Ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα τοῦ δημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ πραγματοποιήθηκε, σὲ μιὰ χώρα ὅπου οἱ ἐκλογὲς βασιζόνταν στὴ γενικὴ ψηφοφορία καὶ στὴν ἰσότητα τῆς ψήφου, ὅπως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες,* ἡ ἀνάγκη νὰ ἀσκει «ὁ λαὸς» τὴν πραγματικὴ ἐξουσία ἐναντίον τῶν πλούσιων καὶ τῶν διεφθαρμένων κράτησε τὸ δημοκρατικὸ πάθος ζωντανό. Ἀλλὰ, βέβαια, ὁ δημοκρατικὸς ριζοσπαστισμὸς δὲν ἀποτελοῦσε πραγματικὴτητα σχεδὸν πουθενὰ ἄλλοῦ, ἔστω καὶ στὸν περιορισμένο τομέα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης.

Καὶ ὅμως, στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἡ ριζοσπαστικὴ δημοκρατία δὲν ἦταν πιὰ ἐπαναστατικὸ σύνθημα καθαυτό, ἀλλὰ μᾶλλον μέσο (ἄχι πάντως αὐτόματο μέσο) γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐνὸς ἄλλου σκοποῦ. Ἡ ἐπαναστατικὴ πολιτεία ἦταν ἡ «κοινωνικὴ πολιτεία», ἡ ἐπαναστατικὴ δημοκρατία ἦταν ἡ «κοινωνικὴ δημοκρατία» —καὶ αὐτὸ τὸν τίτλο υἱοθετοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο μαρξιστικὰ κόμματα. Αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο εὐνόητο γιὰ τοὺς, πρωταρχικά, ἐθνικιστὲς ἐπαναστάτες, ὅπως ἦταν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μαρσίνι στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ ἡ ἀπόκτηση ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ἐνοποίηση (μετὰ πολίτευμα τὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία) θὰ ἔλυναν κατὰ κάποιον τρόπο, ὅπως πίστευαν, ὅλα τὰ ἄλλα προβλήματα. Ὁ πραγματικὸς ἐθνικισμὸς ἦταν αὐτόματα δημοκρατικὸς καὶ κοινωνικὸς, καὶ ἂν δὲν ἦταν, τότε δὲν ἦταν πραγματικὸς. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μαρσίνι δὲν ἀποκήρυσσαν τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση, καὶ μάλιστα ὁ Γαριβάλδης δήλωνε ὅτι ἦταν σοσιαλιστὴς, ὅ,τι καὶ ἂν ἐννοοῦσε. Μετὰ τίς ἀπογοητεύσεις ποὺ

* Γενικὴ ψηφοφορία τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ: Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καμιά χώρα δὲν μελετοῦσε σοβαρὰ τὴν ἀναγνώριση πολιτικῶν δικαιωμάτων στὶς γυναῖκες, ἂν καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου ἡ Βικτόρια Γούντχελ ἔθεσε μάλιστα ὑποψηφιότητα γιὰ τὴν προεδρία τὸ 1872, εἶχαν ἀρχίσει ἐκαταρατεῖες γιὰ τὴν παραχώρηση ψήφου στὶς γυναῖκες.

ἔφερε ἡ ἐνοποίηση ἢ ὁ ρεπουμπλικανισμός, τὰ στελέχη τοῦ νεότευκτου σοσιαλιστικοῦ κινήματος ἐπρόκειτο νὰ ἀναδυθοῦν ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν πρώων ριζοσπαστῶν ρεπουμπλικάνων.

Ὁ ἀναρχισμός, ἂν καὶ μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἴχνη του στὴν ἐπαναστατικὴ μαγιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ἀποτελεῖ κυρίως προῖον τῆς μετὰ τὸ 1848 περιόδου, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Οἱ δύο πολιτικοὶ ἰδρυτὲς του ἦταν ὁ Προυντόν, ἕνας αὐτοδίδακτος γάλλος τυπογράφος καὶ πολυγραφότατος συγγραφέας, ποὺ οὐσιαστικὰ δὲν ἀναμείχθηκε στὶς πολιτικὲς ἀναταραχὲς, καὶ ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν, ἕνας περιπλανώμενος ρῶσος ἀριστοκράτης, ποὺ δὲν ἔχανε εὐκαιρία νὰ ἀνακατευτεῖ σ' αὐτές.* Ἀπὸ νωρὶς, καὶ οἱ δύο προῦλεσαν τὴ δυσαρέσκεια τοῦ Μάρξ καὶ ἀνταπέδωσαν τὴν ἐχθρότητά του, παρόλο ποὺ τὸν θαύμαζαν. Ἡ ἀσυστηματοποίητη, προκατειλημμένη καὶ βαθύτατα ἀντιφιλελεύθερη θεωρία τοῦ Προυντόν — ὁ ὁποῖος ἦταν ἀντιφεμινιστὴς καὶ ἀντισημίτης, καὶ τὸν ἔχει μάλιστα διεκδικήσει ἡ ἄκρα Δεξιὰ— δὲν παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καθαυτὴ, ἀλλὰ πρόσφερε στὴν ἀναρχικὴ σκέψη δύο στοιχεῖα: τὴν πίστη σὲ μικρὲς, ἀλληλοὑποστηριζόμενες ὁμάδες παραγωγῶν, ἀντὶ γιὰ τὰ ἀπάνθρωπα ἐργοστάσια, καὶ τὸ μίσος γιὰ κάθε κυβέρνηση. Αὐτὲς οἱ ιδέες εἶχαν ἐντονὴ ἀπήχηση ἀνάμεσα σὲ ἀνεξάρτητους μικροβιοτέχνες, εἰδικευμένους, ἀλλὰ σχετικὰ αὐτοδύναμους ἐργάτες ποὺ ἀντιστέκονταν στὴν προλεταριοποίηση, ἀνθρώπους ποὺ ζοῦσαν σὲ μεγαλουπόλεις, ἀλλὰ εἶχαν περάσει τὰ παιδικὰ τους χρόνια σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς ἢ κωμοπόλεις καὶ δὲν εἶχαν ξεχάσει αὐτὸ τὸ παρελθόν, σὲ περιοχὲς, τέλος, ποὺ βρισκόνταν στὸ περιθώριο τῆς προχωρημένης βιομηχανοποίησης. Σὲ τέτοιους ἀνθρώπους καὶ σὲ τέτοιους χώρους ὁ ἀναρχισμός ἐξασκοῦσε τὴν ἐντονότερη ἔλξη του: Οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι ἀναρχικοὶ τῆς Πρώτης Διεθνούς θὰ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς ὠρολογιοποιοὺς τῶν ἐλβετικῶν χωριῶν ποὺ εἶχαν συγροτήσῃ τὴν «Ὀμοσπονδία τοῦ Ἰούρα».

Ὁ Μπακούνιν, ὡς στοχαστὴς, δὲν πρόσθεσε πολλὰ στὸν Προυντόν, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἄσβεστο πάθος γιὰ τὴν ἐπανάσταση (ὅπως ἔλεγε, «τὸ πάθος τῆς καταστροφῆς εἶναι ταυτόχρονα δημιουργικὸ πάθος»), ἕναν

* Ὅτι μπορούσαμε νὰ καταρτίσουμε μιὰ γενεαλογία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε μεγάλη σχέση μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὶς μέρες μας.

ἄκριτο ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ τῶν ἐγκληματιῶν καὶ τῶν περιθωριακῶν, μιὰ γνήσια αἴσθηση γιὰ τὴν ἀγροτιά ὡς ἐπαναστατικὴ δύναμη καὶ ἰσχυρὴ διαίσθηση. Δὲν ἦταν σπουδαῖος στοχαστὴς, ἀλλὰ προφήτης, προπαγανδιστὴς καὶ —παρόλο ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ δὲν πίστευαν στὴν πειθαρχημένη ὀργάνωση, γιὰ τὴ θεωροῦσαν προάγγελο τῆς κρατικῆς τυραννίας— δεινὸς ὀργανωτὴς συνωμοτικῶν ὁμάδων. Χάρη σ' αὐτὰ τὰ προσόντα του, διέδωσε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἰταλία, τὴν Ἑλβετία καὶ (μέσω ὁπαδῶν του) στὴν Ἰσπανία καὶ ἔστησε μιὰ ὀργάνωση ποὺ ἔμελλε νὰ φέρει τὴ διάλυση τῆς Διεθνούς στὰ 1870-72. Χάρη στὰ ἴδια προσόντα δημιούργησε οὐσιαστικὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, γιὰ τὸ οἱ (γάλλοι) προντονιστὲς, ὡς σύνολο, δὲν ἦταν σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ μᾶλλον ὑπανάπτυκτη μορφή συνδικαλισμοῦ, ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ συνεταιρισμοῦ, ἐνῶ πολιτικὰ δὲν ἦταν πολὺ ἐπαναστατικοί. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἀναρχισμός ἀποτελοῦσε μείζονα δύναμη στὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἀλλὰ εἶχε δημιουργήσει κάποιες βάσεις στὴ Γαλλία καὶ τὴ γαλλικὴ Ἑλβετία, κάποιους πυρῆνες ἐπιρροῆς στὴν Ἰταλία, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα εἶχε σημειώσει ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία στὴν Ἰσπανία, ὅπου οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἐργάτες τῆς Καταλωνίας καὶ οἱ ἀγροεργάτες τῆς Ἀνδαλουσίας καλωσόρισαν τὸ νέο εὐαγγέλιο. Ἐκεῖ συγχωνεύτηκε μετὰ τὴν ντόπια πίστη ὅτι τὰ χωριά καὶ τὰ ἐργαστήρια μπορούσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μιὰ χαρὰ, ἂν παραμεριζόταν τὸ ἐποικοδόμημα τοῦ κράτους καὶ τῶν πλουσίων, καὶ ὅτι τὸ ἰδανικὸ μιᾶς χώρας συγκροτημένης ἀπὸ αὐτόνομους δήμους μπορούσε εὐκόλα νὰ πραγματοποιηθεῖ. Καὶ ὄντως, τὸ «καντοναλιστικὸ» κίνημα στὴ διάρκεια τῆς Ἰσπανικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1873-74 ἐπιχείρησε νὰ τὸ πραγματοποιήσει, ἐνῶ ὁ κορυφαῖος ἰδεολόγος του, ὁ Φ. Πι Ὑ Μαργάλ (1824-1901), ἔμελλε νὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἀναρχικὸ πάνθεο, μαζὶ μετὰ τὸν Μπακούνιν, τὸν Προυντόν καὶ τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ.

Ἐπειδὴ ὁ ἀναρχισμός ἦταν μιὰ ἐξέγερση τοῦ προβιομηχανικοῦ παρελθόντος ἐναντίον τοῦ παρόντος καὶ ταυτόχρονα παιδί αὐτοῦ τοῦ παρόντος, ἀπέρριπτε τὴν παράδοση, παρόλο ποὺ ὁ διαισθητικὸς καὶ αὐθόρμητος χαρακτήρας τῆς σκέψης καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν τοὺς ἔκαναν νὰ διατηροῦν —ἴσως μάλιστα καὶ νὰ τονίζουν— μιὰ σειρὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ ἀντισημιτισμός ἢ γενικότερα ἡ ξενοφοβία. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα ὑπάρχουν στὸν Προυντόν καὶ

στὸν Μπακούιν. Ταυτόχρονα, οἱ ἀναρχικοὶ μισοῦσαν θανάσιμα τὴ θρησκεία καὶ τὶς ἐκαλήσιες καὶ χαιρέτιζαν τὴν πρόοδο (χωρὶς νὰ ἐξαιροῦν τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία), τὸν ὀρθὸ λόγον καί, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα, τὴ «διαφώτιση» καὶ τὴ μόρφωση. Καὶ ἀφοῦ ὁ ἀναρχισμὸς ἀπέρριπτε κάθε ἐξουσία, συνέβαινε τὸ παράδοξο νὰ συγκλίνει μὲ τὸν ὑπερατομικισμὸ τῶν ἀστῶν ποὺ ἦταν ὑπέρμαχοι τοῦ laissez-faire καὶ ἐπίσης ἀπέρριπταν κάθε ἐξουσία. Ἰδεολογικά, ὁ Σπένσερ (ὁ κατοπινὸς συγγραφέας τοῦ *Ὁ ἄνθρωπος ἐναντίον τοῦ κράτους*) ἦταν ἐξίσου ἀναρχικὸς μὲ τὸν Μπακούιν. Τὸ μόνον ποὺ δὲν ἀντιπροσώπευε ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν τὸ μέλλον, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε νὰ πεῖ τίποτα, ἐκτὸς ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔρθει παρὰ μετὰ τὴν ἐπανάσταση.

Ὁ ἀναρχισμὸς δὲν ἔχει μεγάλη πολιτικὴ σημασία (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία) καὶ μᾶς ἀπασχολεῖ κυρίως ὡς παραμορφωτικὸς καθρέφτης τῆς ἐποχῆς. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐκείνων τῶν χρόνων ἦταν πολὺ διαφορετικὸ: ὁ ρωσικὸς λαϊκισμὸς. Δὲν ἦταν μαζικὸ κίνημα τότε, οὔτε ἔγινε ποτέ, καὶ οἱ δραματικότερες τρομοκρατικὲς πράξεις του, μὲ ἀποκορύφωμα τὴ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Β' τὸ 1881, ἔγιναν μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἀλλὰ εἶναι ὁ πρόγονος ἀφενὸς μιᾶς σημαντικῆς κατηγορίας κινήματων στὶς καθυστερημένους χώρες τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ἀφετέρου τοῦ ρωσικοῦ μπολσεβικισμοῦ. Ἀποτελεῖ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατικὴ τῆς περιόδου 1830-48 καὶ ἐκείνη τοῦ 1917 —περισσότερο, θὰ λέγαμε, ἀπὸ ὅσο ἡ Παρισινὴ Κομῦνα. Ἐξάλλου, ἐπειδὴ ἦταν ἓνα κίνημα ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν σχεδὸν ἐξολοκλήρου διανοούμενοι σὲ μιὰ χώρα ὅπου κάθε σοβαρὴ πνευματικὴ ἐκδήλωση ἔπαιρνε πολιτικὸ χαρακτήρα, πέρασε ἀμέσως στὴν παγκόσμια λογοτεχνία χάρι στοὺς μεγάλους ρώσους συγγραφεῖς ποὺ ὑπῆρξαν σύγχρονοί του: τὸν Τουργένιεφ (1789-1871) καὶ τὸν Ντοστογιέφσκι (1821-1881). Ἀκόμα καὶ οἱ Δυτικοὶ δὲν ἄργησαν νὰ ἀκούσουν γιὰ «τοὺς μηδενιστὲς» καὶ τοὺς μπερδεψάν μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ Μπακούιν. Αὐτὸ ἦταν κατανοητό, γιὰτὶ ὁ Μπακούιν ἀνακατεύτηκε στὸ ρωσικὸ κίνημα, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐπαναστατικὰ κινήματα, ἐνῶ γιὰ ἓνα διάστημα ἐμπλέξε μὲ μιὰ γνήσια γοττογοιερμικὴ μορφή (στὴ Ρωσία ἡ λογοτεχνία ἦταν πολὺ κοντὰ στὴ ζωὴ): τὸν νεαρὸ Σεργκέι Γκενάντιεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ πίστευε σχεδὸν παθολογικά στὴν τρομο-

κρατία καὶ τὴ βία. Ἀλλὰ ὁ ρωσικὸς λαϊκισμὸς δὲν ἦταν καθόλου ἀναρχικὸς.

Τὸ ὅτι «ἔπρεπε» νὰ ξεσπάσει ἐπανάσταση στὴ Ρωσία δὲν τὸ ἀμφισβητοῦσε σοβαρὰ κανένας στὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τοὺς πιὸ μετριοπαθεῖς φιλελεύθερους ὡς τοὺς ἀριστεροῦς. Τὸ πολιτικὸ καθεστῶς τῆς, μιὰ ἀπροκάλυπτη ἀπολυταρχία στὰ χρόνια τοῦ Νικολάου Α' (1825-55), ἀποτελοῦσε ἐξόφθαλμο ἀναχρονισμὸ καὶ, μακροπρόθεσμα, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιβιώσει. Τὸ κρατοῦσε στὴν ἐξουσία ἢ ἀπουσία ἰσχυρῆς μεσαίας τάξης καὶ προπαντὸς ἡ παραδοσιακὴ νομιμοφροσύνη ἢ παθητικότητά τῶν καθυστερημένων καὶ σὲ μεγάλο ποσοστὸ ὑπόδουλων ἀγροτῶν, ποὺ ἀποδέχονταν τὴν ἐξουσία τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας ἐπειδὴ ἦταν θέλημα Θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ τσάρος ἐκπροσωποῦσε τὴν Ἁγία Ρωσία καί, ἐπίσης, ἐπειδὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ τοὺς ἄφηναν ἡσυχους νὰ διεκπεραιώνουν τὶς μικροῦποθέσεις τους διαμέσου τῶν ἰσχυρῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, τῶν ὁπείων ἢ ὑπαρξῆ καὶ ἡ σημασία ἄρχισε νὰ προσελκύει τὴν προσοχὴ ρώσων καὶ ξένων παρατηρητῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι. Ἐξέχωρα ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴν καταπίεσή τους ἀπὸ τοὺς ἀφεντάδες τους, δὲν δέχτηκαν ποτὲ τὸ δικαίωμα τῶν γαιοκτημόνων νὰ κατέχουν τὴ γῆ: ὁ χωρικός ἀνῆκε στὸν ἀφέντη, ἀλλὰ ἡ γῆ ἀνῆκε στοὺς χωρικούς, γιὰτὶ μόνον αὐτοὶ τὴν καλλιεργοῦσαν. Ἦταν ἀπλῶς ἀδρανεῖς ἢ ἀνήμποροι. Ἄν ἀπέβαλλαν τὴν παθητικότητά τους καὶ ξεσηκώνονταν, ὁ τσάρος καὶ οἱ ἄρχουσες τάξεις τῆς Ρωσίας θὰ τὰ ἔβρισκαν σκυῶρα. Καὶ ἂν τοὺς κινητοποιοῦσε ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ Ἀριστερά, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ ἦταν μιὰ ἀπλὴ ἐπανάληψη τῶν μεγάλων ἐξεγέρσεων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα —τῆς *Πουγκατσόφσκινα*, ποὺ τάραζε τὸν ὕπνο τῶν ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας— ἀλλὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Μετὰ τὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας, ἡ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία δὲν φαινόταν πιὰ μόνον ἐπιθυμητή, ἀλλὰ ὄλο καὶ πιθανότερη. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη καινοτομία ποὺ ἔφερε ἡ δεκαετία τοῦ 1860. Τὸ καθεστῶς ποὺ, ὅσο ἀντιδραστικὸ καὶ ἀντιαποδοτικὸ καὶ ἂν ἦταν, φαινόταν ὡς τότε ἐσωτερικὰ σταθερὸ καὶ ἐξωτερικὰ ἰσχυρὸ, ὄχι μόνον ἄτρωτο ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀλλὰ καὶ ἱκανὸ νὰ ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῆς τὸ 1849, φανέρωνε τώρα ὅτι ἦταν ἐσωτερικὰ ἀστάθης καὶ ἐξωτερικὰ πιὰ ἀδύναμο ἀπὸ ὅσο νομιζόταν. Οἱ πιὸ καίριες ἀδυναμίες

του ήταν πολιτικές και οικονομικές, και οι μεταρρυθμίσεις του 'Αλεξάνδρου Β' (1855-81) μπορούν να θεωρηθούν μάλλον συμπτώματα παρά θεραπεία αυτών των αδυναμιών. Πράγματι, όπως θα δούμε (στο Κεφάλαιο Ι'), η χειραφέτηση των δουλοπαροίων το 1861 δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια επαναστατική αγροτιά, ενώ οι διοικητικές, δικονομικές και άλλες μεταρρυθμίσεις του τσάρου, που έγιναν στο διάστημα 1864-70, δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν τις αδυναμίες της τσαρικής απολυταρχίας ή έστω να αντισταθμίσουν την παραδοσιακή απόδοχή, την οποία είχε αρχίσει πια να χάνει. 'Η επανάσταση στη Ρωσία δεν ήταν πια ούτοπία.

Με δεδομένη την αδυναμία της αστικής τάξης και (σ' εκείνο το στάδιο) του νεογέννητου βιομηχανικού προλεταριάτου, υπήρχε μόνον ένα μικρό, αλλά συγκροτημένο κοινωνικό στρώμα που μπορούσε να γίνει φορέας της πολιτικής προπαγάνδας. Στη δεκαετία του 1860 αυτό το στρώμα απέκτησε αυτοσυνείδηση, δεσμούς με τον πολιτικό ριζοσπαστισμό και όνομα: *ίντελιγκέντσια* ή διανοήση. Είναι πιθανό ότι το ίδιο το μικρό μέγεθος της βοήθησε αυτή την ομάδα ατόμων με ανώτερη μόρφωση να αισθάνονται ότι αποτελούσαν συνεκτική δύναμη: 'Ακόμα και το 1897 οι «μορφωμένοι» δεν ήταν περισσότεροι από εκατό χιλιάδες άντρες και κάτι περισσότερο από έξι χιλιάδες γυναίκες σε ολόκληρη τη Ρωσία.' Οι αριθμοί αυτοί ήταν μηδαμικοί, αν και αυξάνονταν γοργά. Το 1840 η Μόσχα είχε λίγο περισσότερους από 1.200 εκπαιδευτικούς, γιατρούς, δικηγόρους και καλλιτέχνες, αλλά το 1882 ζούσαν σ' αυτή την πόλη 5.000 δάσκαλοι, 2.000 γιατροί, 500 δικηγόροι και 1.500 καλλιτέχνες. 'Αλλά το σημαντικό είναι ότι αυτοί οι «μορφωμένοι» δεν αφομοιώνονταν ούτε από τις επιχειρηματικές τάξεις (που τον 19ο αιώνα δεν απαιτούσαν πουθενά άλλοι έξω από τη Γερμανία ακαδημαϊκή παιδεία, εκτός ίσως ως πιστοποιητικό κοινωνικής προόδου) ούτε από τον μόνο μεγάλο εργοδότη των διανοομένων, τη γραφειοκρατία. 'Από τους 333 πτυχιούχους της 'Αγίας Πετρούπολης το 1848-50, μόνον ενενήντα έξι ακολούθησαν τον δημοσιούπαλληλο κλάδο.

Δύο πράγματα ξεχώριζαν τη ρωσική *ίντελιγκέντσια* από τα άλλα στρώματα διανοομένων: η αναγνώρισή της ως ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας και ένας πολιτικός ριζοσπαστισμός που είχε μάλλον κοινωνικούς παρά έθνικούς προσανατολισμούς. Το πρώτο την ξεχώριζε από

τους δυτικούς διανοομένους, που δέχονταν πρόθυμα να αφομοιωθούν από τα επικρατέστερα μεσοστρώματα και από την κυρίαρχη φιλελεύθερη ή δημοκρατική ιδεολογία. 'Αν εξαιρέσουμε τους μποέμ λογοτέχνες και καλλιτέχνες (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'), που εκπροσωπούσαν μια αναγνωρισμένη ή τουλάχιστον ανεκτή υποκουλτούρα, δεν υπήρχε καμία αξιόλογη ομάδα αντιφρονούντων, και οι μποέμ δεν ήταν αντιφρονούντες με την καθαυτό πολιτική σημασία. 'Ακόμα και τα πανεπιστήμια, που τόσο επαναστατικά ήταν ως και το 1848, πέρασαν στον πολιτικό κομφορμισμό. Γιατί, πράγματι, οι διανοομένοι να είναι διαφορετικοί την εποχή του αστικού θριάμβου; Το δεύτερο γνώρισμα διέκρινε τη ρωσική *ίντελιγκέντσια* από τους διανοομένους των αναδυόμενων ευρωπαϊκών λαών, των οποίων η πολιτική δραστηριότητα ήταν αφιερωμένη σχεδόν αποκλειστικά στον έθνικισμό, δηλαδή στον αγώνα για την οικοδόμηση μιās ανεξάρτητης φιλελεύθερης αστικής κοινωνίας, στην οποία θα μπορούσαν να ενσωματωθούν. 'Η ρωσική *ίντελιγκέντσια* δεν μπορούσε να ακολουθήσει τον πρώτο δρόμο, γιατί η Ρωσία σαφώς δεν ήταν αστική κοινωνία, και το τσαρικό σύστημα θεωρούσε ακόμα και τον μετριοπαθή φιλελευθερισμό επαναστατικό σύνθημα. Οι μεταρρυθμίσεις του τσάρου 'Αλεξάνδρου Β' στη δεκαετία του 1860 — η απελευθέρωση των δουλοπαροίων, οι αλλαγές στη δικαιοσύνη και το εκπαιδευτικό σύστημα και η θέσπιση κάποιου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης για την αριστοκρατία της υπαίθρου (τά *ζέμστβο* του 1864) και τις πόλεις (το 1870)— ήταν τόσο διστακτικές και περιορισμένες, ώστε δεν μπορούσαν να συντηρήσουν τον ένθουσιασμό των μεταρρυθμιστών, και όπωςσδήποτε αυτή η μεταρρυθμιστική φάση ήταν βραχύβια. 'Η ρωσική *ίντελιγκέντσια* δεν ακολούθησε ούτε τον δεύτερο δρόμο, όχι τόσο επειδή η Ρωσία ήταν ήδη ανεξάρτητο έθνος ή επειδή οι ρώσοι διανοομένοι δεν είχαν έθνικό φιλότιμο, αλλά κυρίως επειδή τα συνθήματα του ρωσικού έθνικισμού — 'Αγία Ρωσία, πανσλαβισμός κτλ.— τα είχε ήδη οικειοποιηθεί ο τσάρος, ή 'Εκκλησία και καθετί το αντιδραστικό. 'Ο ήρωας του Τολστόι (1828-1910) Πιέρ Μπεζούχοφ, που από μερικές απόψεις είναι ο πιο ρωσικός χαρακτήρας στο *Πόλεμος και ειρήνη*, ήταν υποχρεωμένος να έγκολπωθεί κοσμοπολιτικές ιδέες, ακόμα και να υπερασπίσει τον εισβολέα Ναπολέοντα, επειδή δεν ήταν ευχαριστημένος με τη Ρωσία όπως ήταν και τα πνευματικά άνίψια και εγγόνια του,

οί διανοούμενοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 καὶ τοῦ 1860, ἦταν ἀναγκασμένα νὰ κάνουν τὸ ἴδιο.

Ἦταν (καὶ πῶς θὰ μπορούσαν νὰ μὴν εἶναι, ἀφοῦ ἡ πατρίδα τους ἦταν ἡ κατεξοχὴν καθυστερημένη χώρα τῆς Εὐρώπης) ἐκσυγχρονιστές, δηλαδὴ «ὑπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ». Ἀλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι μόνον «ὑπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ», γιατί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ δυτικὸς φιλελευθερισμὸς καὶ καπιταλισμὸς δὲν ἀποτελοῦσαν βιώσιμη λύση γιὰ τὴ Ρωσία, καὶ ἡ μόνη δυνατικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀνάμεσα στὶς ρωσικὲς μάζες ἦταν ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ «λαϊκισμὸς», πού γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα κράτησε αὐτὴ τὴν ἀντίφαση σὲ μιὰ τεταμένη ἰσορροπία. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὁ «λαϊκισμὸς» φωτίζει πολλὰς πλευρὰς τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τοῦ Τρίτου Κόσμου στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ γοργὴ πρόοδος τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία μετὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε καὶ ἡ συνακόλουθη γοργὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς βιομηχανικοῦ προλεταριάτου ἱκανοῦ νὰ ὀργανωθεῖ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση ὅτι ξεπεράστηκαν οἱ ἀβεβαιότητες τῆς ἐποχῆς τοῦ λαϊκισμοῦ, καὶ τὸ δραματικὸ τέλος τῆς ἥρωικῆς φάσης τοῦ λαϊκισμοῦ —χοντρικὰ ἀπὸ τὸ 1868 ὡς τὸ 1881— ἐνθάρρυνε τὶς θεωρητικὲς ἐπανεκτιμήσεις. Οἱ μαρξιστές, πού ξεπήδησαν μέσα ἀπὸ τὰ εἰρήπια τοῦ λαϊκισμοῦ, ἦταν, τουλάχιστον στὴ θεωρία, ἀκραιφνῶς ὑπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ. Ἡ Ρωσία, ὑποστήριζαν, θὰ ἀκολουθοῦσε τὸν ἴδιον δρόμον μετὰ τὴ Δύση: θὰ γεννοῦσε τὶς ἴδιες δυνάμεις κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀλλαγῆς —μιὰ ἀστικὴ τάξη πού θὰ ἐγκαθίδρυε τὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία καὶ ἓνα προλεταριάτο πού θὰ ἔσκαβε τὸν τάφο της. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μερικοὶ μαρξιστές δὲν ἄργησαν νὰ συνειδητοποιήσουν —στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905— ὅτι αὐτὴ ἡ προοπτικὴ δὲν ἦταν ρεαλιστικὴ. Ἡ ρωσικὴ ἀστικὴ τάξη θὰ ἦταν ὑπερβολικὰ ἀδύναμη γιὰ νὰ παίξει τὸν ἱστορικὸν τῆς ρόλο, καὶ τὸ προλεταριάτο, μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀκατανίκητης δυνάμεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ μετὰ τὴν καθοδήγηση «ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν», θὰ ἀνέτρεπε τὸν τσαρισμὸ καὶ ταυτόχρονα ἓναν ἀνώριμον καὶ καταδικασμένον ρωσικὸν καπιταλισμὸν.

Οἱ λαϊκιστές ἦταν ἐκσυγχρονιστές. Ἡ Ρωσία τῶν ὀνείρων τους ἦταν καινούρια —μιὰ Ρωσία τῆς προόδου, τῆς ἐπιστήμης, τῆς μόρφωσης καὶ τῆς παραγωγῆς μετὰ ἐπαναστατικὰς μεθόδους— ἀλλὰ σοσιαλιστικὴ καὶ ὄχι καπιταλιστικὴ. Ὡστόσο, θὰ θεμελιωνόταν στὸν ἀρ-

χαϊότερο καὶ παραδοσιακότερο λαϊκὸ θεσμὸ τῆς Ρωσίας: στὴν ὀμπτοσίνα, στὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ, πού θὰ γινόταν ἔτσι ὁ γεννήτορας καὶ τὸ πρότυπον τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Κάθε τόσο οἱ λαϊκιστές διανοούμενοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ρωτοῦσαν τὸν Μάρξ, τοῦ ὁποίου τὶς θεωρίαι εἶχαν ἐνστερνιστεῖ, ἂν πίστευε ὅτι μπορούσε νὰ γίνῃ αὐτό, καὶ ὁ Μάρξ πάλιν μετὰ αὐτὴ τὴν ἐλκυστικὴν ἀλλά, σύμφωνα μετὰ τὶς θεωρίαι του, ἀπίθανη πρότασιν, καταλήγοντας διαστακτικὰ ὅτι ἴσως μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ Ρωσία ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψει τὶς παραδόσεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης —μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν δυτικὸν τύπον φιλελευθερισμοῦ ὅπως καὶ τὴν δυτικὴν τύπον δημοκρατία— ἐπειδὴ ἡ ἴδια δὲν εἶχε τέτοιαι παραδόσεις. Γιατὶ ἀκόμα καὶ ἐκείνη ἡ ἔκφρασις τοῦ λαϊκισμοῦ πού εἶχε τοὺς πιὸ ἄμεσους καὶ φανερούς δεσμούς μετὰ τὰ δυτικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς περιόδου 1789-1848 ἦταν, μετὰ ἓνα ἔννοια, διαφορετικὴ καὶ νεοπαγῆς.

Οἱ ἄντρες καὶ γυναῖκες πού συνωμοτοῦσαν γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὸν τσαρισμὸ μετὰ τὴν ἐξέγερσιν καὶ τὴν τρομοκρατία ἦταν κάτι περισσότερον ἀπὸ κληρονόμοι τῶν Ἰακωβίνων ἢ πρόδρομοι τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν. Ζητοῦσαν νὰ κόψουν κάθε δεσμὸν μετὰ τὴν κατεστημένην κοινωνία, γιὰ νὰ ἀφιερῶσουν ὀλοκληρωτικὰ τὴ ζωὴν τους στὸ «λαὸν» καὶ τὴν ἐπανάστασίν του, γιὰ νὰ διαχυθοῦν στὸ λαὸν καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴ θέλησίν του. Ἡ ἀφοσίωσίν τους σ' αὐτὸν τὸ σκοπὸν διακρινόταν γιὰ ἓνα ἀντιρομαντικὸν πνεῦμα ἀπόλυτης κύθοθυσίας, πού δὲν εἶχε σχεδὸν καμιά ἀναλογίαν μετὰ δυτικὰ φαινόμενα. Βρίσκονταν πιὸ κοντὰ στὸν Λένιν παρὰ στὸν Μπουοναρρότι. Καί, ὅπως τόσα καὶ τόσα μεταγενέστερα ἐπαναστατικὰ κινήματα, βρῆκαν τὰ πρῶτα στελέχη τους ἀνάμεσα στοὺς φοιτητὰς, ἰδιαίτερα τοὺς πρωτοετείς καὶ φτωχοὺς φοιτητὰς, ἀφοῦ τὰ πανεπιστήμια δὲν ἦταν πλέον προσιτὰ μόνον στὰ παιδιὰ τῶν εὐγενῶν.

Οἱ ἀγωνιστὰς τοῦ νέου ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν, πράγματι, μᾶλλον «καινούριοι» ἄνθρωποι παρὰ βλαστοὶ τῆς ἀριστοκρατίας. Ἀπὸ τὰ 924 ἄτομα πού φυλακίστηκαν ἢ ἐξορίστηκαν μετὰξὺ 1873 καὶ 1877, μόνον 279 κατάγονταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὰς οἰκογένειαι, 117 ἀπὸ κρατικὸς λειτουργοὺς πού δὲν ἦταν εὐγενεῖς, 33 ἀπὸ ἐμπόρους· 68 ἦταν Ἑβραῖοι, 92 προέρχονταν ἀπὸ ἓνα στῶμα πού μπορούμε νὰ περιγράψουμε ὡς μικροαστικὴν τάξιν τῶν πόλεων ἢ μικρομεσαίους (μεσοστάνει), 138 ἦταν κατ' ὄνομα ἀγρότες —ἀλλὰ στὴν πραγματι-

κότητα μάλλον προέρχονταν από παρόμοιο αστικό περιβάλλον— και όχι λιγότεροι από 197 ήταν παιδιά παπάδων. Ο αριθμός των κοριτσιών ανάμεσα τους ήταν εξαιρετικά έντυπωσιακός. Τουλάχιστον το 15% των περίπου 1.600 προπαγανδιστών που συνελήφθησαν την ίδια περίοδο ήταν γυναίκες.⁸ Αρχικά το κίνημα άμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην αναρχίζουσα τρομοκρατία μικρών ομάδων (έπηρεασμένο από τον Μπακούιν και τον Νετσάγιεφ) και τους υπέρμαχους της μαζικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης του «λαού». 'Αλλά εκείνο που επικράτησε τελικά ήταν μια αύστηρά πειθαρχημένη και συγκεντρωτική συνωμοτική οργάνωση, που συγγένευε με τον Ιακωβινισμό και τον Μπλανκί, μια οργάνωση ελίτίστικη στην πράξη, όποια και αν ήταν ή θεωρία της. Δηλαδή μια οργάνωση που αποτελούσε προάγγελο των μπολσεβίκων.

Ο λαϊκισμός είναι σημαντικός όχι για ό,τι πέτυχε (που ήταν σχεδόν μηδέν) ούτε για τα πλήθη που κινητοποίησε (που δέν ξεπερνούσαν τις λίγες χιλιάδες). Η σημασία του βρίσκεται στο γεγονός ότι αποτελεί την άπαρχή μιās συνεχούς ιστορίας ρωσικής επαναστατικής δράσης, που, μέσα σε πενήντα χρόνια, έμελλε να ανατρέψει τον τσαρισμό και να εγκαθιδρύσει το πρώτο στην παγκόσμια ιστορία καθεστώς που ήταν αφιερωμένο στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Οί λαϊκιστές ήταν σύμπτωμα τής κρίσης που, ανάμεσα στο 1848 και το 1870, μετέτρεψε γοργά —και για τους περισσότερους δυτικούς παρατηρητές άπροσδόκητα— την τσαρική Ρωσία από αklόνητο στυλοβάτη τής παγκόσμιας αντίδρασης σε γίγαντα με πλήινα πόδια, του οποίου η ανατροπή με επανάσταση φαινόταν βέβαιη. 'Αλλά οί λαϊκιστές ήταν και κάτι περισσότερο. 'Αποτέλεσαν, θά λέγαμε, το χημικό εργαστήριο στο οποίο όλες οί σημαντικές επαναστατικές ιδέες του 19ου αιώνα δοκιμάστηκαν, συνδυάστηκαν και μετασχηματίστηκαν σ' εκείνες του 20ου αιώνα. Χωρίς άμφιβολία, αυτό οφείλεται ως ένα βαθμό στην εύτυχη συγκυρία (τής οποίας τὰ αίτια είναι εξαιρετικά μυστηριώδη) ότι ο λαϊκισμός συνέπεσε με μια από τις λαμπρότερες και καταπληκτικότερες εκρήξεις πνευματικής δημιουργικότητας στην παγκόσμια ιστορία. Οί καθυστερημένες χώρες που επιδιώκουν να εκσυγχρονιστούν δανείζονται κατά κανόνα τις ιδέες τους από άλλου, αν και αυτό δέν σημαίνει άπαραίτητα ότι στερούνται πρωτοτυπίας στην πράξη. Συχνά, τὰ δάνειά τους φανερώνουν ελάχιστη εκλεκτικότητα:

οί βραζιλιανοί και μεξικανοί διανοούμενοι έγκολπώθηκαν άκριτα τον Αύγουστο Κόντ,⁹ οί Ισπανοί διανοούμενοι τής ίδιας περιόδου έναν σκοτεινό και ύποδεέστερο γερμανό φιλόσοφο των αρχών του 19ου αιώνα, κάποιον Κάρολο Κράουζε, τον όποϊον έκαναν κύριο όπλο τους στην άντικληρική έκστρατεία διαφώτισης που εξαπέλυσαν. Η ρωσική 'Αριστερά δέν είχε άπλως έπαφή με ό,τι καλύτερο και πιο προωθημένο είχε να παρουσιάσει ή σκέψη εκείνου του καιρού, κόνοντάς το δικό της κτήμα (στο Καζάν οί φοιτητές διάβαζαν Μάρξ πριν ακόμα το Κεφάλαιο μεταφραστεί στα ρωσικά), αλλά σχεδόν άμέσως άλλαξε την κοινωνική σκέψη των ίδιων των προηγμένων χωρών και όλοι άναγνώρισαν αυτή την ικανότητά της. Μερικοί από τους μεγάλους ρώσους συγγραφείς διατηρούν τή φήμη τους κυρίως σε έθνικό επίπεδο —ό Ν. Τσερνισέφσκι (1828-1889), ό Β. Μπιελίνσκι (1811-1848), ό Ν. Ντομπρολιούμποφ (1836-1861), από μια άποψη ακόμα και ό έξοχος 'Αλέξανδρος Χέρτσεν (1812-1870). 'Άλλοι μεταμόρφωσαν (ίσως όμως μια δυο δεκαετίες άργότερα) την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και την ιστοριογραφία όρισμένων δυτικών χωρών, για παράδειγμα ό Π. Βινογκράντοφ (1854-1925) στη Βρετανία, οί Β. Λουτσίσκι (1877-1949) και Ν. Καρέγιεφ (1850-1936) στη Γαλλία. 'Ο ίδιος ό Μάρξ εκτίμησε άμέσως τὰ πνευματικά έπιτεύγματα των ρώσων άναγνωστών του, και όχι μόνον επειδή αυτοί οί άναγνώστες αποτελούσαν το πρώτο διανοούμενο κοινό του.

“Ως τώρα μιλήσαμε για τους κοινωνικούς επαναστάτες. 'Αλλά τί συνέβαινε με τις επαναστάσεις; Η μεγαλύτερη τής περιόδου που εξετάζουμε ήταν ουσιαστικά άγνωστη στους περισσότερους παρατηρητές και όπωσδήποτε δέν είχε σχέση με τις επαναστατικές ιδεολογίες τής Δύσης: η επανάσταση των Ταϊπίνγκ (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Οί συχνότερες, εκείνες τής Λατινικής 'Αμερικής, έδειχναν να είναι κυρίως προνομισμαμένα (στρατιωτικά πραξικοπήματα) ή τοπικές άποσχίσεις που δέν άλλαζαν αισθητά την όψη των χωρών αυτών, με αποτέλεσμα να παραγνωρίζεται γενικά η κοινωνική συνιστώσα μερικών από αυτές. Οί ευρωπαϊκές επαναστάσεις ήταν είτε άποτυχημένες, όπως η πολωνική εξέγερση του 1863, είτε τις άπορροφούσε ό μετριοπαθής φιλελευθερισμός, όπως συνέβη με την επαναστατική κατάκτηση τής Σικελίας και τής νότιας 'Ιταλίας από τον Γαριβάλδη το 1860, είτε είχαν καθαρά έθνική σημασία, όπως οί Ισπανικές επανα-

στάσεις του 1854 και του 1868-74. Η πρώτη από αυτές τις ισπανικές επαναστάσεις ήταν, όπως η κολομβιανή επανάσταση στις αρχές της δεκαετίας του 1850, ένας απόηχος, μια τελευταία αναλαμπή του 1848. Ο Ιβηρικός κόσμος ήταν, ως συνήθως, εκτός φάσης σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Η δεύτερη ισπανική επανάσταση φάνηκε στους ταραγμένους συγχρόνους, που ζούσαν την πολιτική αναταραχή και τη δράση της Διεθνούς, προμήνυμα ενός νέου γύρου ευρωπαϊκών επαναστάσεων. Αλλά δεν πρόκειτο να υπάρξει νέο 1848. Υπήρξε μόνον η παρισινή Κομούνα του 1871.

Η παρισινή Κομούνα, όπως τόσα άλλα επαναστατικά γεγονότα στην περίοδο που εξετάζουμε, ήταν σημαντική όχι τόσο για αυτό που πέτυχε όσο για αυτό που προανάγγειλε: υπήρξε αποτελεσματικότερη ως σύμβολο παρά ως γεγονός. Η πραγματική ιστορία της επικαλύπτεται από τον πανίσχυρο μύθο που δημιούργησε, τόσο στην ίδια τη Γαλλία όσο και (χάρη στον Κάρλ Μάρξ) στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα: ένα μύθο που ακτινοβολεί ως τις μέρες μας, κυρίως στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας.¹⁰ Υπήρξε έντυπωσιακή, ήρωική, δραματική και τραγική, αλλά, με τη γυμνή γλώσσα των γεγονότων, ήταν μια βραχύβια και, σύμφωνα με τη γνώμη των σοβαρότερων παρατηρητών, θνησιγενής κυβέρνηση των εργατών σε μία μόνο πόλη: το κύριο επίτευγμά της ήταν ότι μπόρεσε όντως να γίνει κυβέρνηση, έστω και αν κράτησε λιγότερο από δύο μήνες. Μετά τον Οκτώβριο του 1917, ο Λένιν θα μετρούσε τις μέρες ώσπου να μπορέσει να πείθεται: Κρατήσαμε περισσότερο από την Κομούνα. Οι ιστορικοί, ωστόσο, θα όφειλαν να αντισταθούν στον πειρασμό να μειώσουν εκ των υστέρων τη σημασία της. "Αν δεν απείλησε σοβαρά το αστικό καθεστώς, ή υπαρκτή της και μόνο το έκανε να αλαφιάσει. Η ζωή και ο θάνατός της τυλίχτηκαν από πανικό και ύστερία, προπαντός στον διεθνή τύπο, που την κατηγόρησε ότι εγκαθίδρυσε τον κομμουνισμό, ότι απαλλοτρίωσε τις περιουσίες των πλουσίων και μοίρασε τις γυναίκες τους, ότι εξαπέλυσε τρομοκρατία και μαζικές ανθρωποφαγές, ότι έφερε το χάος και την αναρχία και ότι άλλο τάραζε τα όνειρα των ευυπόληπτων τάξεων — και, εννοείται, όλα αυτά τα είχε έξυφάνει ή Διεθνής. Πιο ουσιαστικό είναι ότι οι ίδιες οι κυβερνήσεις αισθάνθηκαν την ανάγκη να αναλάβουν δράση έναντι της διεθνούς απειλής κατά της τάξης και του πολιτισμού. Εκτός από τη διεθνή συνεργασία των

άστυνομιών και μία τάση (που τότε θεωρήθηκε πιο σκανδαλώδης από ό,τι θα ήταν σήμερα) να μην παραχωρείται πολιτικό άσυλο στους πρόσφυγες Κομμουνάρους, ο καγκελάριος της Αυστρίας — με την υποστήριξη του Βίσμαρκ, ενός ανθρώπου που δεν ήταν επιρρεπής σε πανικόβλητες αντιδράσεις — πρότεινε τη σύμπληξη μίας καπιταλιστικής Αντιδιεθνούς. Ο φόβος της επανάστασης έπαιξε βασικό ρόλο στη δημιουργία, το 1873, του Συνασπισμού των Τριών Αυτοκρατόρων (Γερμανίας, Αυστρίας, Ρωσίας), ο οποίος θεωρήθηκε νέα Ίερα Συμμαχία «έναντιον του ευρωπαϊκού ριζοσπαστισμού, που απειλεί όλους τους θρόνους και θεσμούς»,¹¹ αν και, τον καιρό που υπογράφηκε αυτό το σύμφωνο, ο γρήγορος έκφυλισμός της Διεθνούς το είχε κάνει λιγότερο επιτακτικό. Το σημαντικό σ' αυτή τη νευρικότητα ήταν ότι εκείνο που φοβούνταν τώρα οι κυβερνήσεις δεν ήταν η κοινωνική επανάσταση γενικά, αλλά η προλεταριακή επανάσταση. Έτσι, οι μαρξιστές, που έβλεπαν τη Διεθνή και την Κομούνα ως κατ' ουσία προλεταριακά κινήματα, συμφωνούσαν σ' αυτό το σημείο με τις κυβερνήσεις και την «ευυπόληπτη» κοινή γνώμη εκείνου του καιρού.

Και πράγματι, η Κομούνα ήταν εξέγερση εργατών — και μολονότι αυτή η λέξη αναφέρεται μάλλον σε ανθρώπους «που βρίσκονται ανάμεσα στο "λαό" και το "προλεταριάτο"» παρά στους εργοστασιακούς εργάτες, θα ταίριαζε στα δυναμικά στοιχεία και άλλων εργατικών κινήματων εκείνης της περιόδου.¹² Οι 36.000 Κομμουνάροι που συνελήφθησαν ήταν ουσιαστικά ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του παρισινού εργαζόμενου λαού: 8% υπάλληλοι γραφείων, 7% υπηρέτες, 10% μικροκαταστηματάρχες και παρόμοια επαγγέλματα, αλλά οι υπόλοιποι στη μεγάλη τους πλειονότητα εργάτες — από τον οικοδομικό κλάδο, τη μεταλλουργία, το χώρο των ανειδίκευτων χειρωνακτών, ενώ ακολουθούσαν οι πιο παραδοσιακές ειδικότητες (έπιπλοπιοί, κατασκευαστές ειδών πολυτελείας, τυπογράφοι, υφαντουργοί), που αντιπροσωπεύονταν από ένα δυσανάλογο υψηλό ποσοστό στα στελέχη της Κομούνας.* και, φυσικά, οι άνεκαθεν ριζοσπάστες υποδηματοποιοί. Αλλά ήταν η Κομούνα: σοσιαλιστική επανάσταση; Σχεδόν σίγουρα ναι, αν και ο σοσιαλισμός της ήταν ουσιαστικά το πρό του

* Το 32% των τυπογράφων που συνελήφθησαν και υπηρέτησαν στην Εθνοφρουρά ήταν αξιωματικοί ή υπαξιωματικοί. Το αντίστοιχο ποσοστό των ξυλουργών ήταν 19%, ενώ των οικοδόμων μόνον 7%.

1848 όνειρο για αυτόδιαχειριζόμενες συνεργατικές ή συντεχνιακές μονάδες παραγωγών, που τώρα ζητούσαν επίσης ριζική και συστηματική κυβερνητική παρέμβαση. Τά πρακτικά έπιτεύγματά της ήταν πολύ πενιχρότερα, αλλά αυτό δέν ήταν δικό της λάθος.

Κι αυτό γιατί ή Κομούνα ήταν ένα καθεστώς σέ κλοιό, τέκνο του πολέμου και τής πολιορκίας του Παρισιού, ή αντίδραση στή συνθηκολόγηση. Η προέλαση των Πρώσων τó 1870 κατέφερε μεγάλο πλήγμα στήν αυτοκρατορία του Ναπολέοντα Γ'. Οί μετριοπαθείς ρεπουμπλικάνοι που τον άνέτρεψαν συνέχισαν τόν πόλεμο με μισή καρδιά και έπειτα τά παράτησαν, συνειδητοποιώντας ότι ή μόνη αντίσταση που μπορούσε πιά να προβληθεί συνεπαγόταν τήν επαναστατική κινητοποίηση των μαζών, μιá νέα ιακωβίνικη και κοινωνική δημοκρατία. Στο Παρίσι, πολιορκημένο και έγκαταλειμμένο από τήν κυβέρνηση και τούς άστούς του, ή πραγματική έξουσία είχε περιέλθει στους δημάρχους των arrondissements (διαμερισμάτων) και στήν Έθνοφρουρά, δηλαδή ουσιαστικά στο λαό και τήν εργατική τάξη. Η άπόπειρα να άφοπλιστεί ή Έθνοφρουρά μετά τή συνθηκολόγηση που προκάλεσε τήν επανάσταση πήρε τή μορφή τής ανεξάρτητης κοινοτικής όργάνωσης του Παρισιού. Αυτό σήμαινε ή Κομούνα. Άλλά σχεδόν άμέσως ή ίδια ή Κομούνα βρέθηκε πολιορκημένη από τήν έθνική κυβέρνηση (που τώρα έδρευε στις Βερσαλλίες), ενώ όλόγυρα ό νικηφόρος γερμανικός στρατός άπέφευγε να επέμβει. Οί δύο μήνες τής Κομόνας ήταν μιá περίοδος σχεδόν συνεχούς πολέμου έναντίον των υπέρτερων δυνάμεων των Βερσαλλιών: ούτε δυό βδομάδες μετά τήν άνακήρυξή της στις 18 Μαρτίου, είχε χάσει τήν πρωτοβουλία. Στις 21 Μαΐου ό έχθρός είχε μπει πιά στο Παρίσι, και ή τελευταία βδομάδα έδειξε άπλώς ότι ό εργαζόμενος λαός του Παρισιού μπορούσε να πεθάνει εξίσου άγρια όσο είχε ζήσει. Η κυβέρνηση των Βερσαλλιών έχασε περίπου 1.100 άνδρες σέ νεκρούς ή άγνοουμένους, και ή Κομούνα είχε επίσης έκτελέσει καμιά έκατοστή όμήρους.

Ποιός ξέρει πόσοι Κομουνάροι σκοτώθηκαν στις μάχες; Χιλιάδες σφαγιάστηκαν μετά από αυτές: ή κυβέρνηση των Βερσαλλιών παραδέχτηκε ότι φονεύτηκαν ή έκτελέστηκαν 17.000, αλλά ό πραγματικός άριθμός θα πρέπει να είναι διπλάσιος. Πάνω από 43.000 αίχμαλωτίστηκαν, 10.000 καταδικάστηκαν, από τούς όποιους σχεδόν οί μισοί στάλθηκαν για καταναγκαστικά έργα στή Νέα Καληδονία και οί υπό-

λοιποι στή φυλακή. Αυτή ήταν ή εκδίκηση των «εύυπόληπτων». Στο έξής ένας ποταμός αίματος θα χώριζε τούς εργάτες του Παρισιού από τούς «καλύτερους» τους. Και, επίσης, στο έξής οί κοινωνικοί επαναστάτες ήξεραν τί τούς περίμενε αν δέν κατόρθωναν να διατηρήσουν τήν έξουσία.

ΜΕΡΟΣ Γ'
ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η ΓΗ

Ἐκείνη τὴν στιγμήν ποῦ ὁ Ἰνδιάνος θὰ κερδίζει τρία ρεάλια τὴν ἡμέρα, δὲν θὰ ἐργάζεται παρὰ μόνο τὴ μισὴ βδομάδα, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ βγάζει τὰ ἴδια ἐνιαῖα ρεάλια ποῦ παίρνει σήμερα. Ὅταν τὰ ἀλλάξεις ὅλα, θὰ βρεθεῖς ἀναγκασμένος νὰ γυρίσεις ἐκεῖ ὅπου ἄρχισες: στὴν ἐλευθερία, τὴν ἀληθινὴ ἐλευθερία, ποῦ δὲν θέλει οὔτε φόρους οὔτε ρυθμίσεις οὔτε μέτρα γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὴ γεωργία: σ' ἐκεῖνο τὸ θαυμάσιο *laissez-faire*, ποῦ εἶναι ἡ τελευταία λέξη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Μεξικανὸς γαιοκτῆμονας, 1865¹

Ἡ προκατάληψη ποῦ λειτουργοῦσε ἐναντίον ὅλων τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἐναντίον τῶν ἀγροτῶν. Δὲν μορφώνονται ὅπως οἱ μεσαιῆς τάξεις: ἀπὸ αὐτὸ ἀπορρέουν οἱ διαφορὲς τους, ἡ ἀπουσία ἐκτίμησης γιὰ τὸν κάτοικο τῆς υπαίθρου, ἡ διακαῆς ἐπιθυμία του νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν καταπίεση ποῦ φέρνει αὐτὴ ἡ περιφρόνηση. Ἀπὸ αὐτὸ ἀπορρέει ἡ παρακμὴ τῶν πατροπαράδοτων ἠθῶν καὶ ἐθίμων, ὁ ἐκφυλισμὸς καὶ ἡ χειροτέρευση τῆς φυλῆς μας.

Ἐφημερίδα τῆς Μάντοβας, 1856²

I

Τὸ 1848 ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑψηλῆς, ἀκόμα καὶ τῆς Εὐρώπης, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖται στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία του ἀπὸ κατοίκους τῆς υπαίθρου. Ἀκόμα καὶ στὴ Βρετανία, τὴν πρώτη ἐμβιομηχανισμένη οἰκονομία τοῦ κόσμου, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων δὲν ξεπέρασαν ἀριθμητικὰ τοὺς κατοίκους τῆς υπαίθρου παρὰ μόλις τὸ 1851, καὶ ὄχι κατὰ πολὺ (51%). Πουθενὰ ἄλλοῦ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴ Σαξονία, τὴν Πρωσία καὶ τὶς Ἕνωμένες Πολιτεῖες, οἱ πόλεις μὲ πληθυσμὸ 10.000 καὶ πάνω δὲν συγκέντρωναν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ. Γύρω στὰ μέσα ἢ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτὴ ἡ κατάσταση εἶχε ἀλλάξει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ἀλλά, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπερτερεῖ σαφῶς ἀπέναντι στὸν ἀστικό. Ἐτσι, ἡ

τύχη τῆς μεγάλης πλειονότητος τῆς ἀνθρωπότητος ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι δεμένη μετ' αὐτὸ πού συνέβαινε στὴ γῆ.

Αὐτὸ πού συνέβαινε στὴ γῆ ἐξαρτιόταν, ἐν μέρει, ἀπὸ οἰκονομικούς, τεχνικούς καὶ δημογραφικούς παράγοντες πού, παρὰ τὶς τοπικὰς ἰδιομορφίας καὶ τὸν διαφορετικὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, λειτουργοῦσαν σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἢ τουλάχιστον σὲ κλίμακα μεγάλων γεωγραφικῶν καὶ κλιματολογικῶν ζωνῶν· ἐπίσης ἐξαρτιόταν ἀπὸ θεσμικούς παράγοντες (κοινωνικούς, πολιτικούς, νομικούς κ.λπ.), πού διέφεραν πολὺ ριζικότερα, ἀκόμα καὶ ὅταν μέσω αὐτῶν ἐκδηλώνονταν οἱ γενικὰς τάσεις τῶν παγκόσμιων ἐξελίξεων. Ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, τὰ λιβάδια (prairies) τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, οἱ πάμπες τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, οἱ στέπες τῆς νότιας Ρωσίας ἢ τῆς Οὐγγαρίας εἶχαν πολλὰς ὁμοιότητες: ἦταν μεγάλας πεδιάδες, σὲ μιὰ ζώνη λίγο πολὺ εὐκρατῆ, καὶ προσφέρονταν γιὰ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν σὲ μεγάλη κλίμακα. Πράγματι, σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἀναπτύχθηκε ἕνας τύπος γεωργίας πού, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἦταν ὁ ἴδιος: παραγωγή σιτηρῶν γιὰ μαζικὴ ἐξαγωγή. Ἀλλὰ ἀπὸ κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ νομικῆς ἄποψης ὑπῆρχε πολὺ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀμερικανικὰς πεδιάδες, ὅπου ζοῦσαν σχεδὸν μόνον κυνηγετικὰς φυλὰς Ἰνδιάνων, καὶ τὶς εὐρωπαϊκὰς, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος ἀπὸ παλιὰ ἕνας ἔστω ἀραιὸς γεωργικὸς πληθυσμὸς· ἀνάμεσα στοὺς ἐλευθέρους κτηματίες ἐποίκους τοῦ Νέου Κόσμου καὶ τοὺς δουλοπάροικους τοῦ Παλαιοῦ, ἀνάμεσα στὶς μορφὰς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν πού ἐφαρμόστηκαν μετὰ τὸ 1848 στὴν Οὐγγαρία καὶ μετὰ τὸ 1861 στὴ Ρωσία, ἀνάμεσα στοὺς μεγαλοτσιφλικάδες τῆς Ἀργεντινῆς καὶ τὴ γαιοκτημονικὴ ἀριστοκρατία τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ὑπῆρχαν μεγάλας διαφορὰς στὸ νομικὸ σύστημα, τὸν διοικητικὸ μηχανισμό, τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τῶν διαφόρων κρατῶν. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ, εἶναι ἐξίσου ἀθέμιτο νὰ παραβλέπει τὰ κοινὰ γνωρίσματά τους ὅσο καὶ τὸ νὰ ἀγνοεῖ τὶς διαφορὰς τους.

Τὸ κοινὸ γνώρισμα ἑνὸς ὅλο καὶ μεγαλύτερου μέρους τοῦ γεωργικοῦ τομέα σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμον ἦταν ἡ ὑποταγὴ του στὴν παγκόσμια βιομηχανικὴ οἰκονομία. Οἱ ἀνάγκες τῆς πολλαπλασίασαν τὶς ἀγορὰς γεωργικῶν προϊόντων —κυρίως εἰδῶν διατροφῆς καὶ πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴν ὑφαντουργία, καθὼς καὶ ὀρισμένων βιομηχανικῶν φυτῶν μετ' ἡσσονα σημασία— τόσο σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, χάρη στὴ ραγδαία

ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, ὅσο καὶ διεθνῶς. Ἡ τεχνολογία τῆς ἐπέτρεπε στὴν παγκόσμια ἀγορὰ νὰ ἐπεκταθεῖ, χάρη στὰ σιδηρόδρομο καὶ στὰ ἀτμόπλοια, σὲ περιοχὰς ὡς τότε ἀνεκμετάλλευτες. Οἱ κοινωνικὰς ἀνακατατάξεις πού ἀκολούθησαν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γεωργία σὲ μιὰ γεωργία καπιταλιστικὴ, ἢ τουλάχιστον προσανατολισμένη πρὸς τὸ ἐμπόριο μεγάλων κλίμακας, χαλάρωσε τοὺς πατροπαράδοτους δεσμοὺς τῶν ἀνθρώπων μετ' τὴ γῆ τῶν προγόνων τους, προπαντὸς ὅταν οἱ ἀγρότες διαπίστωσαν ὅτι αὐτὴ ἡ γῆ δὲν τοὺς ἀνῆκε πιά ἢ ἦταν τόσο λίγη, ὥστε δὲν τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρήσουν τὴν οἰκογενεὶά τους. Ταυτόχρονα, ἡ ἀκόρεστη ζήτησις ἐργατικῶν χεριῶν ἀπὸ τὶς νέες βιομηχανίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν πόλεων, τὸ ὅλο καὶ βαθύτερο χάσμα ἀνάμεσα στὴν καθυστερημένη ὑπαιθρο καὶ τὴν προηγμένη πόλη, τοὺς ἔκανε νὰ μεταναστεύουν στὰ ἀστικὰ κέντρα. Στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, παρατηροῦμε τὴν ταυτόχρονη καὶ κολοσσιαία ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορίας γεωργικῶν προϊόντων, τὴ σημαντικὴ ἐπέκταση τῶν καλλιεργημένων ἐδαφῶν καὶ —τουλάχιστον στὶς χώρες πού ἐπηρεάζονταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν παγκόσμια καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη— μιὰ μαζικὴ ἀστυφιλία.

Δύο ἦταν οἱ λόγοι πού ἔκαναν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη νὰ ἀποκτήσει τόσο μεγάλας διαστάσεις στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις τῆς ἐκπληκτικῆς διεύρυνσης καὶ ἐμβάθυνσης τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἑνὸς φαινομένου πού εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ τεχνολογία ἐπέτρεψε νὰ ἀπλωθεῖ ἡ ἐξαγωγικὴ παραγωγή σὲ ἀπομακρυσμένες ἢ ἀπρόσιτες περιοχὰς, προπαντὸς στὶς πεδιάδες τῶν κεντρικῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Ρωσίας. Στὸ διάστημα 1844-53 ἡ Ρωσία ἐξῆγε περίπου 11,5 ἑκατομμύρια ἐκατόλιτρα δημητριακῶν τὸ χρόνο, ἀλλὰ στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτὴ ἡ ποσότητα κιναινόταν ἀπὸ 47 ὡς 89 ἑκατομμύρια. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτείες, πού κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 ἐξῆγαν ἀμελητέες ποσότητες (ἴσως 5 ἑκατομμύρια ἐκατόλιτρα), πούλοῦσαν τώρα στὸ ἐξωτερικὸ περισσότερα ἀπὸ 100 ἑκατομμύρια.³ Ταυτόχρονα παρατηροῦμε τὶς πρώτες προσπάθειες νὰ ἐξειδικευτοῦν ὀρισμένες ὑπερπόντιες χώρες στὴν παραγωγή προϊόντων πού προσῆζονταν γιὰ ἐξαγωγή στὸν ἀνεπτυγμένον κόσμον: λουλακιοῦ καὶ γιούτας στὴ Βεγγάλη, καπνοῦ στὴν Κολομβία, καφέ στὴ Βραζιλία καὶ τὴ Βενε-

ζουέλα, για να μην αναφέρουμε το βαμβάκι στην Αίγυπτο, κτλ. Αυτά τα νέα εξαγωγίματα προϊόντα αντικατέστησαν ή συμπλήρωσαν ανάλογες παραδοσιακές εξαγωγές, όπως η ζάχαρη της Καραϊβικής και της Βραζιλίας (ένα είδος του οποίου το εμπόριο γνώριζε παρακμή) ή το βαμβάκι των νότιων πολιτειών της 'Αμερικής (ο εμφύλιος πόλεμος του 1861-65 παρέλυσε προσωρινά το εμπόριο αυτού του προϊόντος). Συνολικά, με λίγες εξαιρέσεις (όπως ήταν το αιγυπτιακό βαμβάκι και η ινδική γιούτα), αυτή η οικονομική εξειδίκευση δεν αποδείχθηκε μόνιμη, αλλά ακόμα και όπου ήταν μόνιμη δεν αναπτύχθηκε σε κλίμακα συγκρίσιμη με εκείνη του 20ού αιώνα. Ο χαρακτήρας της παγκόσμιας εμπορευματοποιημένης γεωργίας δεν παγιώθηκε παρά μόνο στην περίοδο της ιμπεριαλιστικής παγκόσμιας οικονομίας, δηλαδή στο διάστημα 1870-1930. Γεωργικά προϊόντα γνώριζαν εκπληκτική ζήτηση και έπειτα παρακμή χώρες που αποτελούσαν την κύρια πηγή τέτοιων προϊόντων στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα έπρόκειτο να δούν αργότερα τις εξαγωγές τους να μένουν στάσιμες και σε μερικές περιπτώσεις θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την παραγωγή τους. Έτσι, αν η Βραζιλία ήταν ήδη ο κύριος παραγωγός καφέ, η πολιτεία του Αγίου Παύλου, που στον αιώνα μας ταυτίζεται κατεξοχήν με αυτό το προϊόν, απέδιδε ακόμα μόνο το ένα τέταρτο της παραγωγής του Ρίο και το πολύ το ένα πέμπτο ολόκληρης της χώρας, περίπου τη μισή από την παραγωγή της 'Ινδονησίας και μόνο το διπλάσιο από την απόδοση της Κεϋλάνης. Σ' αυτή την τελευταία, η ανάπτυξη της τειοκαλλιέργειας ήταν ακόμα τόσο ασήμαντη, ώστε οι εξαγωγές δεν άρχισαν να καταχωρίζονται χωριστά παρά μόνο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870, και πάλι όμως σε πολύ μικρές ποσότητες.

Ωστόσο, υπήρχε πια ένα υπολογίσιμο διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων, που κατά κανόνα ώθησε, για εύνοητους λόγους, τις χώρες παραγωγής στην άκρεια εξειδίκευση ή και στη μονοκαλλιέργεια. Την ανάπτυξη αυτού του εμπορίου την έκανε εφικτή η τεχνολογία, γιατί ως μην ξεχνάμε ότι το κύριο μέσο μαζικής μεταφοράς εμπορευμάτων σε μεγάλες χερσαίες αποστάσεις, δηλαδή ο σιδηρόδρομος, σχεδόν δεν υπήρχε πριν από τη δεκαετία του 1840. Παράλληλα, ήταν φανερό ότι η τεχνολογία ακολουθούσε τη ζήτηση ή επιδίωκε να την προλάβει. Εκεί που αυτό ήταν πιο οφθαλμοφανές ήταν οι εκτε-

ταμένες πεδιάδες των νοτιοδυτικών 'Ηνωμένων Πολιτειών και μερικών περιοχών της Νότιας 'Αμερικής, όπου τα βοοειδή πολλαπλασιάζονταν ούσιαστικά χωρίς ανθρώπινη προσπάθεια: τα κοπάδια τους, που τα έβοσκαν καουμπόηδες, γκάουτσο, λιανέρο και βακέρο, ήταν μεγάλο δέλεαρ για τους πολίτες με επιχειρηματικό πνεύμα. Το Τέξας έστειλε μερικά ζώα στη Νέα 'Ορλεάνη και μετά το 1849 στην Καλιφόρνια, αλλά ήταν η υπόσχεση της μεγάλης βορειοανατολικής αγοράς που έσπρωξε τους ιδιοκτήτες των ράντσων να εξερευνησουν τους ατέλειωτους δρόμους που αποτελούσαν μέρος του ήρωικού όνειρου της «'Αγρίας Δύσης»: αυτοί οι δρόμοι συνέδεαν τα απόμακρα νοτιοδυτικά διαμερίσματα με τις απολήξεις των σιδηροδρομικών γραμμών, που πλησίαζαν αργά, και μέσω αυτών με το τεράστιο διαμετακομιστικό κέντρο του Σικάγου, του οποίου οι μάντρες για ζώα άνοιξαν το 1865. Πριν από τον Εμφύλιο κατέφθαναν κάθε χρόνο δεκάδες χιλιάδες ζώα, τα πρώτα είκοσι χρόνια μετά τον Εμφύλιο εκατοντάδες χιλιάδες, ώσπου η ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου και η προέλαση του αρότρου στα λιβάδια έφεραν, στη δεκαετία του 1880, το τέλος της κλασικής περιόδου της «'Αγρίας Δύσης» (της οποίας η οικονομία βασιζόταν στην κτηνοτροφία). Στο μεταξύ διερευνούνταν μια άλλη μέθοδος εκμετάλλευσης των κοπαδιών: η διατήρηση του κρέατος, με τις παραδοσιακές μεθόδους του παστώματος, τη συμπύκνωση (η μέθοδος Λήμπιχ για την παρασκευή εκχυλίσματος από κρέας άρχισε να εφαρμόζεται στα κράτη του Ρίο ντε λα Πλάτα το 1863), την κονσερβοποίηση και, τέλος, χάρη στην αποφασιστική μέθοδο της κατάψυξης. Στα τέλη της δεκαετίας του 1860 έφταναν στη Βοστώνη φορτία κατεψυγμένου κρέατος και το Λονδίνο άρχισε, το 1865, να εισάγει μικρές ποσότητες από την Αυστραλία, αλλά το σχετικό εμπόριο δεν αναπτύχθηκε πραγματικά παρά μετά το τέλος της περιόδου μας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι δύο μεγάλοι άμερικανοί πρωτοπόροι του, οι Σουίφτ και Άρμωρ, μεγιστάνες στον κλάδο της συσκευασίας κρέατων, δεν εγκαταστάθηκαν στο Σικάγο παρά μόλις το 1875.

Το δυναμικό στοιχείο, λοιπόν, στην ανάπτυξη της γεωργίας ήταν η ζήτηση: η όλο και μεγαλύτερη ζήτηση τροφίμων από τα αστικά και βιομηχανικά κέντρα, η όλο και μεγαλύτερη ζήτηση εργασίας από τους ίδιους τομείς και, συνδυασμός κρίκος αυτών των δύο, η οικονομι-

κή άνθηση, πού ανέβασε τὰ επίπεδα κατανάλωσης τῶν μαζῶν και συνεπῶς τὴν κατὰ κεφαλὴ ζήτηση. Γιατὶ μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς γνήσια οἰκουμεικῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ξεφύτρωσαν ἀπὸ τὸ τίποτα (ὅπως παρατήρησαν οἱ Μάρξ και Ἐνγκελς) νέες ἀγορές, ἐνῶ οἱ παλιές μεγάλωναν ραγδαίᾳ. Γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ἡ δυνατότητα τῆς νέας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας νὰ δίνει ἀπασχόληση ἰσοσκελίσει τὴ δυνατότητά της νὰ πολλαπλασιάζει τὴν παραγωγή (βλ. Κεφάλαιο IB'). Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι, γιὰ νὰ πάρουμε ἕνα παράδειγμα, ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση τσαγιοῦ στὴ Βρετανία τριπλασιάστηκε ἀνάμεσα στὸ 1844 και τὸ 1876, ἐνῶ στὴν ἴδια περίοδο ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση ζάχαρης αὐξήθηκε ἀπὸ περίπου 17 σὲ περίπου 60 λίβρες.⁴

Ἔτσι, ἡ παγκόσμια γεωργία διαιρέθηκε σὲ δύο τομεῖς: ἕναν ὅπου δέσποζε ἡ καπιταλιστικὴ ἀγορὰ, ἐθνικὴ ἢ διεθνῆς, και ἕναν πού ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεξάρτητος ἀπὸ αὐτήν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὸν ἀνεξάρτητο τομεᾶ δὲν ἀγοραζόταν και δὲν πωλοῦνταν τίποτα, και πολὺ λιγότερο ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι παραγωγοὶ ἦταν αὐτάρκειοι, ἀν και εἶναι πιθανὸ ὅτι ἕνα ἀρκετὰ ὑψηλὸ ποσοστὸ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῶν ἀγροτῶν καταναλωνόταν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀγροτικὰ νοικοκυριά ἢ στὰ στενὰ ὄρια ἐνὸς τοπικοῦ συστήματος ἀνταλλαγῶν, ἀν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ ἀνάγκες τῶν μικρῶν πόλεων σὲ εἶδη διατροφῆς μποροῦσαν, σὲ πολλές περιοχές, νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ μιὰ ζώνη μὲ ἀκτίνα εἴκοσι ὡς σαράντα χιλιομέτρων. Ὑπάρχει, ὅμως, μιὰ οὐσιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία πού οἱ πωλήσεις της στὸν εὐρύτερο κόσμον εἶναι σχετικὰ ἀσήμαντες ἢ προαιρετικῆς, και τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία πού ἡ τύχη της ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτές. Γιὰ νὰ τὸ πούμε μὲ ἄλλα λόγια: ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού κατατρύχονται ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς σιτοδείας και τοῦ ἐπακόλουθου λιμοῦ και ἐκείνους πού ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸ ἀντίθετο, δηλαδή τὴν ὑπερπαραγωγή ἢ τὸν αἰφνίδιο ἀνταγωνισμό και τὴν ἀπότομη πτώση τῶν τιμῶν. Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 τὸ ποσοστὸ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς πού ἀνήκε στὴ δευτέρη κατηγορία ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὸ ὥστε νὰ κάνει τὴν ἀγροτικὴ κρίση παγκόσμια και ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ἐκρηκτικὴ.

Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, ὁ παραδοσιακὸς τομεᾶς τῆς γεωργίας ἦταν ἀρνητικὴ δύναμη: ἦταν ἀπρόσβλητος ἀπὸ τίς διακυμάνσεις τῆς

παγκόσμιας ἀγορᾶς ἢ, ἀν ὄχι, ἀντιστεκόταν στὶς ἐπιπτώσεις τους ὅσο καλύτερα μποροῦσε. Ὅπου ἦταν ἰσχυρὸς, κρατοῦσε τοὺς ἀγρότες στὴν ὑπαιθρο, ὅσο ἡ γῆ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρηθοῦν, ἢ ἔστειλε τὸν πλεονάζοντα πληθυσμὸ του στὰ χιλιοπατημένα μονοπάτια τῆς ἐποχικῆς μετανάστευσης, ὅπως ἐκεῖνα πού ἔφεραν τοὺς μικροκαλλιεργητῆς τῆς κεντρικῆς Γαλλίας στὰ γαιὰ τῶν Παρισιοῦ και ἔπειτα τοὺς γύριζαν πίσω. Σὲ ἀκραίες περιπτώσεις, μάλιστα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων μπορεῖ νὰ ἀγνοοῦσαν ὡς και τὴν ὑπαρξὴ του. Οἱ καταστροφικῆς ἀνομβρίας τῶν ἄγωνων ἐκτάσεων (sertão) τῆς βορειοανατολικῆς Βραζιλίας ἀνάγκαζαν τοὺς πεινασμένους κατοίκους αὐτῆς τῆς ἄγριας, ἀπομονωμένης περιοχῆς νὰ καταφεύγουν περιοδικὰ στὶς πόλεις, ἐξίσου καχεκτικοὶ μὲ τὰ ζωντανά τους· ἡ εἶδηση ὅτι ἡ ἀνομβρία πέρασε τοὺς ξανάφερνε πίσω στὰ ἀνδρα, σπαρμένα κάκτους μέρη τους, ὅπου κανένας «πολιτισμένος» Βραζιλιάνος δὲν πατοῦσε τὸ πόδι του, ἐκτὸς ἀν ἦταν νὰ πάρει μέρος σὲ στρατιωτικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον κάποιου προφήτη τῶν ἀγριανθρώπων. Ἵπῃρχαν περιοχῆς στὰ Καρπάθια, στὰ Βαλκάνια, στὰ δυτικὰ σύνορα τῆς Ρωσίας, στὴ Σκανδιναβία και στὴν Ἰσπανία — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν πιὸ ἀνεπτυγμένη ἡπειρο— ὅπου ἡ παγκόσμια οἰκονομία, και ἐπομένως ὁ ὑπόλοιπος σύγχρονος κόσμος, μὲ τίς ὑλικῆς και πνευματικῆς πλευρές του, δὲν σήμαινε παρά λίγα πράγματα. Ἄκόμα και τὸ 1931, οἱ κάτοικοι τῆς Πολεσίας, ὅταν οἱ πολῶνοι ἀπογραφεῖς τοὺς ρωτοῦσαν ποιά ἦταν ἡ ἐθνικότητά τους, δὲν καταλάβαιναν καν τὴν ἐρώτηση. Ἄπαντοῦσαν «Εἶμαστε ἀπὸ ἐδῶ γύρω» ἢ «Εἶμαστε ντόπιοι».⁵

Ὁ τομεᾶς τῆς ἀγορᾶς ἦταν πιὸ σύνθετος, ἀφοῦ ἡ τύχη του ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀγορᾶς (ἢ, σὲ μερικῆς περιπτώσεις, ἀπὸ τὸ μηχανισμό διανομῆς πού λειτουργοῦσε σ' αὐτήν), ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἐξειδίκευσης τῶν παραγωγῶν και ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς γεωργίας. Στὸ ἕνα ἄκρο, στὶς νέες ἀγροτικῆς περιοχῆς, ὑπῆρχε οὐσιαστικὴ μονοκαλλιέργεια, τὴν ὁποία ἐπέβαλλε ὁ προσανατολισμὸς τους πρὸς μιὰ μακρινὴ παγκόσμια ἀγορὰ και τὴν ἐνέτεινε, ἀν δὲν τὴν εἶχε δημιουργήσει κιόλας, ὁ χαρακτηριστικὸς μηχανισμὸς τῶν ξένων ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν πού ἔλεγχαν αὐτὸ τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἐγκατεστημένες στὰ μεγάλα λιμάνια· τέτοιες ἐταιρεῖες εἶχαν π.χ. οἱ Ἕλληνες, πού διαχειρίζονταν ἀπὸ παράδοση τὸ ρωσικὸ ἐμπόριο σιταριοῦ μέσω τῆς Ὀδησοῦ, ἢ οἱ Μπουῆγκε και Μπόρν ἀπὸ τὸ Ἄμ-

βοῦργο, πού ἐτοιμάζονταν νά ἀναλάβουν τήν ἴδια λειτουργία στίς χῶρες τοῦ Ρίο ντέ λά Πλάτα, μέ ἔδρα τους τὸ Μπουένος Ἀιρες καί τὸ Μοντεβιδέο. Ἐκεῖ ὅπου τέτοια προϊόντα παράγονταν ἀπὸ μεγάλα κτήματα, ὅπως συνέβαινε συνήθως μέ τίς τροπικῆς φυτεῖες (ζάχαρη, βαμβάκι κτλ.) καί σχεδὸν πάντα μέ τήν ὑπερατλαντικὴ κτηνοτροφία (βοοειδή, πρόβατα), ἀλλὰ λιγότερο συχνά μέ τίς ἀγροκαλλιέργειες, ἢ ἐξειδίκευση ἦταν πλήρης. Πρέπει νά ποῦμε, μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι σέ τέτοιες περιπτώσεις ἢ ταυτότητα συμφερόντων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ στενὴ συμβίωση ἀνάμεσα στοὺς μεγαλοπαραγωγούς (ἐκεῖ ὅπου ἦταν ντόπιοι καί ὄχι ξένοι οἱ ἴδιοι), τοὺς μεγάλους ἐμπορικοὺς οἴκους καί τοὺς μεταπρατικοὺς κύκλους τῶν λιμανιῶν ἐξαγωγῆς/εἰσαγωγῆς, καί τέλος τήν πολιτικὴ τῶν κρατῶν πού ἐκπροσωποῦσαν τίς εὐρωπαϊκῆς ἀγορῆς καί τοὺς εὐρωπαϊκοὺς προμηθευτές. Ἡ δουλοκτητικὴ ἀριστοκρατία τῶν νοτίων Ἠνωμένων Πολιτειῶν, οἱ ἔστανσιέρο τῆς Ἀργεντινῆς, οἱ μεγάλοι ἐριοπαραγωγοὶ τῆς Αὐστραλίας, ἦταν ἀφοσιωμένοι μέ ἐξίσου μεγάλο ἐνθουσιασμό στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο καί τήν ξένη ἐπιχείρηση ὅσο οἱ Βρετανοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἐξαρτημένοι, ἀφοῦ τὰ εἰσοδήματά τους προέρχονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη πώληση τοῦ προϊόντος τῶν κτημάτων τους. Σὲ ἀντάλλαγμα, ἦταν μέ τὸ παραπάνω πρόθυμοι νά δεχτοῦν ὁποιαδήποτε μὴ γεωργικὰ προϊόντα ἐξῆγαν οἱ πελάτες τους. Ἐκεῖ ὅπου οἱ σοδειῆς πωλοῦνταν τόσο ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα ὅσο καί ἀπὸ τοὺς μικροκτηματίες ἢ τοὺς χωρικοὺς, ἢ κατάσταση ἦταν πῶς πολὺπλοκη, ἂν καί στίς ἀγροτικῆς οἰκονομίες τὸ ποσοστὸ τῆς σοδειᾶς πού διοχετευόταν στὴν παγκόσμια ἀγορὰ (δηλαδὴ δὲν τὸ κατανάλωναν οἱ παραγωγοὶ) ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα ἦταν κατὰ κανόνα, γιὰ εὐνόητους λόγους, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού προερχόταν ἀπὸ τοὺς κλήρους τῶν χωρικῶν.

Στὸ ἄλλο ἄκρο, ἢ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων πολλαπλασίασε τὴ ζήτηση μιᾶς ποικιλίας εἰδῶν διατροφῆς, γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ὁποίων τὸ μεγάλο μέγεθος τῆς μονάδας καλλιέργειας δὲν πρόσφερε ἀπὸ μόνο του ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα, τουλάχιστον σὲ σύγκριση μέ ἐκεῖνα πού πρόσφεραν ἢ ἐντατικὴ καλλιέργεια καί ἢ φυσικὴ προστασία τῶν ὑψηλοῦ κόστους μεταφορικῶν καί τῆς ἐλαττωματικῆς τεχνολογίας. Ὅσοι παρήγαν μεγάλες ποσότητες δημητριακῶν μπορεῖ νά εἶχαν λόγους νά ἀνησυχοῦν γιὰ τὸν ἀνταγωνισμό σὲ ἐθνικὸ ἢ σὲ διεθνῆς ἐπίπεδο, παράγοντα πού δὲν ἀπασχολοῦσε σχεδὸν καθόλου ὄσους

πουλοῦσαν γαλακτοκομικὰ προϊόντα, ἀβγά, λαχανικά, φρούτα ἢ ἄκομα καί νωπὸ κρέας —ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀλλοιώσιμο προϊόν, πού δὲν μποροῦσε νά μεταφερθεῖ σὲ μεγάλες ἀποστάσεις. Ἔτσι, ἢ μεγάλη ἀγροτικὴ κρίση στίς δεκαετίες τοῦ 1870 καί 1880 ἦταν οὐσιαστικὰ μιὰ κρίση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς εἰδῶν διατροφῆς σὲ ἐθνικὸ καί παγκόσμιο ἐπίπεδο. Σὲ τέτοιες συνθήκες ἢ μεικτὴ καλλιέργεια, ἢ μικροκαλλιέργεια, ἰδιαίτερα ἀπὸ πλούσιους ἀγρότες μέ ἐμπορικὸ πνεῦμα, μποροῦσε νά ἀνθήσει.

Αὐτὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού οἱ προβλέψεις ὅτι ἢ ἀγροτικὴ τάξη θὰ καταστρεφόταν δὲν ἐπαληθεύτηκαν, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, οὔτε καὶ στίς περισσότερο ἐκβιομηχανισμένες καί ἀνεπτυγμένες χῶρες. Ἦταν εὐκόλο νά ἀποδειχθεῖ ὅτι μιὰ ἀγροτικὴ μονάδα δὲν ἦταν βιώσιμη κάτω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ὄριο ἔκτασης καί πόρων —ἓνα ὄριο πού ποίκιλλε ἀνάλογα μέ τὸ ἔδαφος, τὸ κλίμα καί τὸν τύπο παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἦταν πολὺ δυσκολότερο νά δειχθεῖ ὅτι ἢ οἰκονομία τῶν μεγάλων μονάδων παραγωγῆς ὑπερεῖχε ἀπὸ ἐκείνη τῶν μεσαίων ἢ ἄκομα καί τῶν μικρῶν μονάδων, προπαντὸς ὅταν οἱ ἀνάγκες τέτοιων μονάδων σὲ ἐργατικὰ χέρια μποροῦσαν νά καλυφθοῦν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὰ ἄμισθῃ ἐργασία τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν τῶν χωρικῶν. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς διαβρωνόταν διαρκῶς ἀπὸ τὴν προλεταριοποίηση ἐκείνων τῶν ὁποίων οἱ κληροῖ ἦταν ὑπερβολικὰ μικροὶ γιὰ νά τοὺς θρέψουν ἢ ἀπὸ τὴ μετανάστευση τῶν περισσίων στομάτων, πού τὰ πολλαπλασίαζε ἢ δημογραφικὴ ἐκρηξη καί δὲν μποροῦσε νά τὰ ταῖσει ἢ οἰκογενειακὴ γῆ. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ἀγροτικῆς τάξης ἦταν πάντα φτωχό, καί ὁ τομέας τῶν μικροκληρούχων ἢ νανοαγροτῶν ἔτεινε ἀναμφισβήτητα νά διογκώνεται. Ὡστόσο, ὅποια σημασία καί ἂν εἶχαν ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά, ὁ ἀριθμὸς τῶν μικρομεσαίων κλήρων ὄχι μόνον ἔμεινε σταθερὸς, ἀλλὰ καί αὐξανόταν μερικῆς φορῆς.*

* Στὴ Ρηνανία καί τὴ Βεστφαλία, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν νανοκλήρων μειώθηκε δραματικὰ καί τῶν μικρῶν κλήρων (12,5 ὡς 75 στρέμματα) αἰσθητὰ μεταξὺ 1858 καί 1878, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγαλοαγροτῶν αὐξήθηκε λίγο. Ἐπειδὴ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μικρότερους ἐξαφανίστηκαν (πιθανῶς ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὴ βιομηχανία), ἀποτελοῦσαν τώρα περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ συνόλου, ἐνῶ προηγουμένως ἦταν μόνο τὸ ἓνα τρίτο. Στὸ Βέλγιο ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κλήρων αὐξήθηκε ἀπὸ τὸ 1846 ὡς τὴν ἰρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἀλλὰ ἄκομα καί τὸ 1880 ὑπολογίζοταν ὅτι

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μεταμόρφωσε τὴ γεωργία, χάρη στὴ μαζικὴ ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς. Δὲν πρέπει, ἐπομένως, νὰ ἐκπλαγοῦμε πὺ ἡ περιόδός μας εἶδε τὴν αὐξηση τῆς καλλιεργημένης γῆς, γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη αὐξηση τῆς ἀπόδοσός τῆς χάρη στὴ βελτίωση τῆς παραγωγικότητάς. Κάτι πὺ παραγνωρίζεται γενικὰ εἶναι τὸ πόσο τεράστια ἦταν αὐτὴ ἡ επέκταση τῆς καλλιεργημένης γῆς. Ἄν πάρουμε τὸν στατιστικὰ προσιτὸ κόσμον ὡς σύνολο, ἀνάμεσα στὸ 1840 καὶ τὸ 1880 τὸ ἐμβαδὸν τοῦ γεωργικὰ ἀξιοποιημένου ἐδάφους αὐξήθηκε κατὰ 50%: ἀπὸ δύο δισεκατομμύρια στρέμματα περίπου σὲ σχεδὸν τρία δισεκατομμύρια.⁷ Ἡ μισὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν αὐξηση ἔγινε στὴν Ἀμερικὴ, ὅπου ἡ καλλιεργημένη γῆ τριπλασιάστηκε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο (πενταπλασιάστηκε στὴν Αὐστραλία καὶ αὐξήθηκε δύομισι φορές στὸν Καναδά). Ἐκεῖ πῆρε κυρίως τὴ μορφή τῆς γεωγραφικῆς προώθησης τῆς γεωργίας στὴν ἐνδοχώρα. Ἀνάμεσα στὸ 1849 καὶ τὸ 1877, ἡ καλλιέργεια σιταριοῦ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἐπεκτάθηκε κατὰ ἐννιά μοῖρες γεωγραφικοῦ μήκους, κυρίως στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε, βέβαια, ὅτι ἡ περιοχὴ πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Μισσισιππῆ, συγκριτικὰ, δὲν ἦταν ἀκόμη ἀνεπτυγμένη. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι ἡ καλύβη ἀπὸ κορμούς δέντρων ἔγινε τὸ σύμβολο τοῦ πρωτοπόρου *φάρμερ*: στὰ μεγάλα λιβάδια ἡ ξυλεία δὲν ἦταν τόσο ἄφθονη.

Ὡστόσο, οἱ ἀριθμοὶ πὺ ἀφοροῦν τὴν Εὐρώπη εἶναι, μὲ τὸν τρόπο τους, ἀκόμα πὺ ἐντυπωσιακοί, παρόλο πὺ ἡ αὐξηση ἐδῶ δὲν φαίνεται ἀμέσως σὲ ὅλο τῆς τὸ μέγεθος, γιὰτι ἔγινε ἀνάμεσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἤδη καλλιεργημένη γῆ. Ἡ Σουηδία ὑπερδιπλασίασε τὸ καλλιεργημένο ἐδαφὸς τῆς μεταξὺ 1840 καὶ 1880, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Δανία τὸ ἐπέκτειναν κατὰ περισσότερο ἀπὸ 50%, ἡ Ρωσία, ἡ Γερμανία καὶ ἡ Οὐγγαρία κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου.⁸ Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς αὐξησης προῆλθε ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς ἀγροανάπαυσης, ἓνα ἐπίσης μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ἐδαφῶν πὺ ἦταν ὡς τότε

τὸ 60% τῆς γεωργικὰ ἀξιοποιημένης γῆς τὸ καλλιεργοῦσαν ἀγρότες πὺ εἶχαν ἀπὸ 20 ὡς 500 στρέμματα, ἐνῶ ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση καὶ οἱ ναοκλήροι μοιράζονταν τὸ ὑπόλοιπο σὲ περίπου ἴσα ποσοστά. Ἐξ αὐτῆς τῆς τυπικῆς βιομηχανικῆς χώρες ἡ παραδοσιακὴ γεωργία διατήρησε σαφῶς τὶς θέσεις τῆς.⁶

χερσότοποι, ἐρεικῶνες ἢ βάλτοι, καὶ τέλος ἄλλο ἓνα μεγάλο μέρος, δυστυχῶς, ἀπὸ τὴν ἀποφίλωση τῶν δασῶν. Στὴ νότια Ἰταλία καὶ τὰ νησιά τῆς, γύρω στὰ ἔξι ἑκατομμύρια στρέμματα δεντροφύτης ἔκτασης —περίπου τὸ ἓνα τρίτο τοῦ μᾶλλον ἰσχυροῦ συνόλου πὺ ὑπῆρχε ἀκόμα σ' αὐτὰ τὰ ξερὰ τοπία— ἐξαφανίστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1911.⁹ Σὲ λίγες εὐνοημένες περιοχές, πὺ συμπεριλάμβαναν τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἰνδία, ἔπαιζαν ἐπίσης ρόλο τὰ μεγάλα ἀρδευτικὰ ἔργα, ἂν καὶ ἡ ἐνθουσιώδης πίστη στὴν τεχνολογία εἶχε ὀλέθριες καὶ ἀπρόβλεπτες παρενέργειες, ὅπως καὶ σήμερα.¹⁰ Μόνον στὴ Βρετανία ἡ νέα γεωργία εἶχε ἤδη κατακτήσει ὀλόκληρη τὴ χώρα. Ἐκεῖ, ἡ καλλιεργημένη ἔκταση αὐξήθηκε κατὰ λιγότερο ἀπὸ 5%.

Θὰ ἦταν βαρετὸ νὰ πολλαπλασιάσουμε τὰ στατιστικὰ παραδείγματα γιὰ τὴν αὐξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ παραγωγικότητάς. Ἐκεῖνο πὺ παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξακριβώσουμε σὲ ποιοὺ βαθμοὺ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ὀφειλόταν στὴν ἐκβιομηχάνιση, σὲ ποιοὺ βαθμὸ χρησιμοποιοῦσε τὶς ἴδιες μεθόδους καὶ τὴν ἴδια τεχνολογία πὺ μεταμόρφωναν τὴ βιομηχανία. Πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 ἡ ἀπάντηση θὰ ἦταν: σὲ πολὺ μικρὸ βαθμὸ. Ἀκόμα καὶ στὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γεωργίας ἐφάρμοζε μεθόδους πὺ θὰ ἦταν ἐντελῶς οἰκείες ἐκατὸ ἢ ἀκόμα καὶ διακόσια χρόνια νωρίτερα, πράγμα φυσικὸ, ἀφοῦ ἡ γενίκευση τῶν καλύτερων ἀπὸ τὶς μεθόδους πὺ γνώριζε ἡ προβιομηχανικὴ ἀγροκαλλιέργεια μποροῦσε ἀκόμα νὰ παραγάγει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Τὰ παρθένα ἐδάφη τῆς Ἀμερικῆς ἀποφιλώνονταν μὲ τὴ φωτιά καὶ τὸ τσεκούρι, ὅπως στὸν Μεσαίωνα: οἱ ἐκρηκτικὲς ὕλες γιὰ τὸν παραμερισμὸ τῶν κορμῶν ἦταν, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἐπικουρικὸ μέσο. Τὰ ἀποχετευτικὰ ὀρύγματα σκάβονταν μὲ φτυάρια, τὰ ἀλέτρια σύρονταν ἀπὸ ἄλογα ἢ βόδια. Γιὰ τὴν παραγωγικότητα, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ξύλινου ἀρότρου ἀπὸ τὸ σιδερένιο, ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ δρεπανιοῦ ἀπὸ τὸ θεριστήρι (μιὰ παραγνωρισμένη, ἀλλὰ σημαντικὴ ἐξέλιξη), εἶχαν μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ὅσο ἡ χρῆση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ, πὺ ποτὲ δὲν μπόρεσε νὰ συνταιριάξει μὲ τὶς βασικὲς χειρωνακτικὲς ἐργασίες τῆς φάρμας, γιὰτι ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκίνητη. Ἡ συγκομιδὴ ἀποτελοῦσε τὴ μόνη ἐξαίρεση, γιὰτι συνίστατο ἀπὸ μιὰ σειρά τυποποιημένες λειτουργίες πὺ ἀπαιτοῦσαν πολὺ μεγάλη δαπάνη μόχθου —καὶ μὲ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτε-

ρη ἔλλειψη ἐργατικῶν χειρῶν τὸ κόστος της, ἀνέκαθεν ὑψηλό, αὐξήθηκε ἀλματωδῶς. Οἱ ἀλωνιστικὲς μηχανὲς διαδόθηκαν στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες ὅπου γινόταν συγκομιδὴ δημητριακῶν. Ἡ κύρια καινοτομία —οἱ θεριστικὲς μηχανὲς— ἔμεινε περιορισμένη στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου τὰ ἐργατικὰ χέρια σπάνιζαν καὶ τὰ χωράφια ἦταν μεγάλα. Ἀλλά, σὲ γενικὲς γραμμὲς, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐφευρετικότητας καὶ ἐπινοητικότητος στὴ γεωργία σημείωσε πράγματι θεαματικὴ ἀνοδο. Στὸ διάστημα 1849-51 ὁ ἐτήσιος μέσος ὄρος τῶν γεωργικῶν διπλωμάτων εὐρεσιτεχνίας ποὺ ἐκδίδονταν στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἦταν 191· στὸ διάστημα 1859-61 ἦταν 1.282 καὶ στὸ διάστημα 1869-71 ξεπερνοῦσε τὰ 3.217.¹¹

Ὡστόσο, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ γεωργία καὶ τὰ ὑποστατικά ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι, ὀπτικά, ὅπως ἦταν πάντα στὰ περισσότερα μέρη τοῦ κόσμου: πιὸ ἀκμαῖα στὶς ἀνεπτυγμένες περιοχές, καὶ γι' αὐτὸ μὲ περισσότερες ἐπενδύσεις σὲ βελτιώσεις, κτίρια κτλ., μὲ περισσότερο ἐπιχειρηματικὸ χαρακτήρα σὲ πολλοὺς τόπους, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἔχουν μετασχηματιστεῖ ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνουν ἀγνώριστα. Ἀκόμα καὶ ἡ βιομηχανία καὶ ἡ τεχνολογία της εἶχαν διακριτικὴ παρουσία ἔξω ἀπὸ τὸν Νέο Κόσμο. Οἱ πῆλινι ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί, ἡ μαζικὴ παραγωγή τῶν ὁπείων ἦταν ἴσως ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τῆς βιομηχανίας στὴ γεωργία, ἦταν ὑπόγειοι, τὸ συρματόπλεγμα, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς τοίχους καὶ τοὺς φράχτες, ἔμεινε περιορισμένο στὴν Αὐστραλία καὶ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἀφοῦ τὸ κυματοειδὲς σιδερένιο ἔλασμα δὲν εἶχε ἀκόμα χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὸ σιδηρόδρομο, σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἐξελιχθεῖ. Ὡστόσο, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή συνέβαλλε τώρα σοβαρὰ στὸ γεωργικὸ κεφάλαιο, καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, χάρις στὴν ὀργανικὴ χημεία (ὅπου διέπρεπαν κυρίως οἱ Γερμανοί). Τὰ τεχνητὰ λιπάσματα (ποτάσα, νιτρικὰ ἄλατα) δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμα σὲ μεγάλη κλίμακα: ὡς τὸ 1870 οἱ εἰσαγωγὲς νίτρου τῆς Χιλῆς στὴ Βρετανία δὲν εἶχαν φτάσει τοὺς 60.000 τόνους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁμῶς, γνώρισε κολοσσιαία ἀνάπτυξη τὸ ἐμπόριο τοῦ φυσικοῦ λιπάσματος γουάνο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὠφεληθεῖ πρόσκαιρα ἡ οἰκονομία τοῦ Περού καὶ νὰ ἔχουν μόνιμα κέρδη μερικὲς βρετανικὲς καὶ γαλλικὲς ἐταιρεῖες: κάπου 12 ἑκατομμύρια τόνοι γουάνο ἐξήχθησαν ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1880, ὅταν ἡ ζήτησις αὐτοῦ τοῦ προϊόντος κατέρρευσε. Ἦταν ἓνα

ἐμπόριο ἀδιανόητο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παγκόσμιων μαζικῶν μεταφορῶν.^{12*}

II

Οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις ποὺ ἔθεταν σὲ κίνηση τὴ γεωργία, στὶς χώρες ὅπου ἦταν ἐπιδεκτικὴ σὲ ἀλλαγές, ἦταν οἱ δυνάμεις τῆς ἐπέκτασης. Ἀλλὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη προσέκρουε ἀναπόφευκτα σὲ κοινωνικὰ καὶ θεσμικὰ ἐμπόδια, ποὺ τὴν ἀπέτρεπαν ἢ τὴν παρακώλυαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐμποδίζεται, ἐπίσης, ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ἄλλου μεγάλου καθήκοντος ποὺ ἀνέθετε ἡ καπιταλιστικὴ (ἢ γενικὰ ἡ βιομηχανικὴ) ἀνάπτυξη στὸν γεωργικὸ τομέα. Γιατὶ ἡ λειτουργία του στὴ σύγχρονη οἰκονομία δὲν ἦταν ἀπλῶς νὰ παρέχει τροφίμα καὶ πρῶτες ὕλες σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερες ποσότητες, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη δεξαμενὴ ἐργατικῆς δύναμης γιὰ τὶς μὴ γεωργικὲς ἐνασχολήσεις. Τὴν τρίτη μεγάλη λειτουργία του, νὰ παρέχει δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀστικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὴν τὴν ἐπιτελεῖ, ἔστω καὶ ἀναποτελεσματικὰ καὶ στρεβλά, στὶς γεωργικὲς χώρες, ὅπου οἱ ἄλλες πηγὲς ἐσόδων ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὶς κυβερνήσεις καὶ τοὺς πλούσιους ἦταν λίγες.

Τὰ ἐμπόδια προέρχονταν ἀπὸ τρεῖς πηγές: τοὺς ἴδιους τοὺς χωρικούς, τοὺς κοινωνικά, πολιτικά καὶ οἰκονομικά ἀνωτέρους τους, καί, τέλος, ὁλόκληρο τὸ βάρος τῶν παραδοσιακῶν θεσμοποιημένων κοινωνικῶν, τῶν ὁποίων ἡ προβιομηχανικὴ γεωργία ἀποτελοῦσε τὴν καρδιὰ καὶ τὸν κορμό. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ὀντότητες ἦταν τὰ προκαθορισμένα θύματα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἂν καί, ὅπως εἶδαμε, οὔτε οἱ ἀγροτικοὶ πλῆθυσμοὶ οὔτε ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία τῆς ὑπαίθρου ἀπειλοῦνταν ἄμεσα μὲ κατάρρευση. Τὸ λιγότερο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε, ὁμῶς, εἶναι ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἀλληλένδετα φαινόμενα ἦταν, θεωρητικά, ἀσυμβίβαστα μὲ τὸν καπιταλισμὸ καὶ γι' αὐτὸ ἔτειναν νὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουση μαζί του.

* Οἱ ἐξαγωγὲς γουάνο ἄρχισαν τὸ 1841, καὶ τὸ 1848 ἔφτασαν σὲ ὄγκο 600.000 στερλινῶν. Στὴ συνέχεια ὁ μέσος ὄρος τους ἀνέβηκε σὲ 2,1 ἑκατομμύρια στερλίνες τὸ χρόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1850, καὶ σὲ 2,6 ἑκατομμύρια στὴ δεκαετία τοῦ 1860, γιὰ νὰ ἀρχίσουν ἔπειτα νὰ μειώνονται.

Για τον καπιταλισμό, η γη ήταν ένας παράγοντας παραγωγής και ένα εμπόρευμα, ιδιότυπο μόνον ως προς την άκίνησή και την περιορισμένη ποσότητά του, αν και η μαζική αξιοποίηση νέων γαιών στην περίοδο που εξετάζουμε έκανε αυτούς τους περιορισμούς να φαίνονται σχετικά άσημαντοι, προς το παρόν. Συνεπώς, το πρόβλημα πώς να αντιμετωπιστούν όσοι έτυχε να έχουν στα χέρια τους αυτό το «φυσικό μονοπώλιο», επιβάλλοντας φόρο στην υπόλοιπη οικονομία, φαινόταν σχετικά εύκολα επίλυσιμο. Η γεωργία ήταν μια «βιομηχανία» όπως όλες οι άλλες κι έπρεπε να λειτουργεί με βάση τις υγιείς αρχές της μεγιστοποίησης του κέρδους· ο κτηματίας ήταν επιχειρηματίας. Ο αγροτικός κόσμος, στο σύνολό του, ήταν μια αγορά, μια πηγή εργασίας και κεφαλαίου. Αν ο ξεροκέφαλος συντηρητισμός του τον εμπόδιζε να κάνει αυτό που απαιτούσε η πολιτική οικονομία, έπρεπε να εξαναγκαστεί να το κάνει.

Δεν υπήρχε τρόπος να συμβιβαστεί αυτή η άποψη με την αντίληψη των χωρικών ή των μεγαλογαιοκτημόνων, για τους οποίους η γη δεν ήταν απλώς μια πηγή μεγιστοποιήσιμου εισοδήματος, αλλά το πλαίσιο της ζωής τους, ούτε με τις αξίες κοινωνικών συστημάτων, για τα οποία οι σχέσεις των ανθρώπων με τη γη και μεταξύ τους μέσω της γης δεν ήταν προαιρετικές, αλλά υποχρεωτικές. Ακόμα και στο επίπεδο της διακυβέρνησης και της πολιτικής σκέψης, όπου οι «νόμοι της οικονομικής επιστήμης» μπορούσαν ευκολότερα να γίνουν αποδεκτοί, η διάσταση ήταν πλήρης. Μπορεί ο παραδοσιακός μεγαλογαιοκτημονισμός να ήταν οικονομικά ανεπιθύμητος, αλλά δεν ήταν άραγε το συγκολλητικό, ο έγγυητής της συνοχής μιάς κοινωνικής δομής, ή οποία μπορεί αλλιώς να διαλυόταν μέσα στην αναρχία και την επανάσταση; (Η βρετανική αγροτική πολιτική στην Ίνδία επρόκειτο να αποτύχει καταγωδώς εξαιτίας αυτού ακριβώς του διλήμματος.)

Από οικονομική σκοπιά, ίσως να ήταν απλούστερα τα πράγματα αν δεν υπήρχε καθόλου αγροτικός πληθυσμός, αλλά ο σθεναρός συντηρητισμός του δεν αποτελούσε τάχα έγγυηση κοινωνικής σταθερότητας, όπως οι εύρωστοι και πολυάριθμοι γόνοι του αποτελούσαν τη ραχοκοιλιά των περισσότερων στρατών; Σε μια εποχή που ο καπιταλισμός έφθειρε ολοφάνερα τους εργάτες του, δεν ήταν άραγε πολυτέλεια για ένα κράτος να στερηθεί μια δεξαμενή υγιών βλαστών

της υπαίθρου, με τους οποίους να ανεφοδιάζονται οι πόλεις;*

Όστόσο, ο καπιταλισμός δεν ήταν δυνατόν παρά να καταστρέψει τα αγροτικά θεμέλια της πολιτικής σταθερότητας, προπαντός στις παρυφές ή στην εξαρτημένη περιφέρεια της ανεπτυγμένης Δύσης. Οικονομικά, όπως είδαμε, η μετάβαση στην παραγωγή για την αγορά, και προπαντός η μονοκαλλιέργεια που στρεφόταν προς τις εξαγωγές, εξάρθρωσε τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις και αποσταθεροποίησε την οικονομία. Πολιτικά, ο «έκσυγχρονισμός» συνεπαγόταν, για εκείνους που τον ήθελαν, τη μετωπική σύγκρουση με το κύριο στήριγμα του συντηρητισμού, την αγροτική κοινωνία (βλ. Κεφάλαια Ζ' και Η'). Οι άρχουσες τάξεις της Βρετανίας, όπου οι γαιοκτήμονες και οι αγρότες της προκαπιταλιστικής εποχής είχαν εξαφανιστεί, και της Γερμανίας και της Γαλλίας, όπου είχε βρεθεί ένας τρόπος συνύπαρξης με τον αγροτικό πληθυσμό, θεμελιωμένος σε μια άνηρη και, όταν ήταν αναγκαίο, προστατευόμενη έγχωρια αγορά, μπορούσαν να στηριχτούν στη νομιμοφροσύνη της υπαίθρου. Αλλά σε άλλες χώρες δεν συνέβαινε αυτό. Στην Ιταλία και την Ισπανία, στη Ρωσία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Κίνα και τη Λατινική Αμερική, η υπαίθρος έτεινε να είναι ένας χώρος κοινωνικών ζυμώσεων και περιοδικής ανάφλεξης.

Για τον έναν ή τον άλλο λόγο, τρεις τύποι αγροτικής επιχείρησης δέχονταν μεγαλύτερη πίεση: η φυτεία δούλων, το τσιφλίμι και η παραδοσιακή, μη καπιταλιστική αγροτική οικονομία. Η πρώτη βγήκε από τη μέση στη διάρκεια της περιόδου μας, με την κατάργηση της

* «Ο... αγροτικός κόσμος (Bauernstand) είναι η σωματικά υγιέστερη και δυνατότερη μερίδα του πληθυσμού, από την οποία οι μεγαλουπόλεις, ιδιαίτερα, πρέπει να ανεφοδιάζονται συνεχώς», έγραψε ο J. Conrad, εκφράζοντας μια άποψη πολύ διαδομένη στην ηπειρωτική Ευρώπη. «Αποτελεί τον πυρήνα του στρατού... Πολιτικά, ο σταθερός χαρακτήρας του και η προσήλωσή του στο έδαφος τον κάνουν θεμέλιο μιάς σύμμερους κοινωνίας της υπαίθρου... Ο αγροτικός πληθυσμός ήταν ανέκαθεν το συντηρητικότερο στοιχείο του κράτους... Η επιτήρηση που τρέφει για την ιδιοκτησία, η αγάπη του για τη γενέθλια γη τον κάνει φυσικό έχθρο των επαναστατικών ιδεών της πόλης και απόρθητο όχυρο έναντι των σοσιαλδημοκρατικών επιδιώξεων. Ορθά, λοιπόν, έχει χαρακτηριστεί ως ο πιο ακλόνητος στυλοβάτης κάθε υγιούς κράτους, και με τη ραγδαία ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων ή σημασία του, από αυτή τη σκοπιά, αυξάνει».¹³

δουλείας στις 'Ηνωμένες Πολιτείες και στις περισσότερες χώρες της Λατινικής 'Αμερικής, έκτος από τη Βραζιλία και την Κούβα, όπου οι μέρες της ήταν πάντως μετρημένες: καταργήθηκε επίσημα και εκεί το 1889. Στο τέλος της περιόδου μας, η δουλεία είχε ουσιαστικά περιοριστεί στις πιο καθυστερημένες χώρες της Μέσης 'Ανατολής και της 'Ασίας, όπου δεν έπαιζε πια σημαντικό ρόλο στη γεωργία. Τα τσιφλίκια διαλύθηκαν τυπικά στην Εύρωπη άναμεσα στο 1848 και το 1868, αν και στη νότια και την ανατολική Εύρωπη οι αγρότες που είχαν πτωχεύσει, και προπαντός οι ακτήμονες, παρέμεναν συχνά σε κατάσταση ημιδουλοπαροικίας, γιατί εξακολουθούσαν να υπόκεινται σε καταθλιπτικές μη οικονομικές πιέσεις. 'Εκεί όπου οι αγρότες έχουν λιγότερα νομικά και πολιτικά δικαιώματα από εκείνα που απολαμβάνουν οι πλούσιοι και οι ισχυροί, μπορούν, ό,τι και αν προβλέπει η θεωρία, να υποκύψουν σε μη οικονομικούς καταναγκασμούς, και αυτό συνέβαινε πράγματι στα μεγάλα κτήματα της Βλαχίας, της 'Ανδαλουσίας ή της Σικελίας. Σε πολλές χώρες της Λατινικής 'Αμερικής οι υποχρεωτικές εκδουλεύσεις δεν καταργήθηκαν, αντίθετα εντάθηκαν, έτσι ώστε πολύ δύσκολα μπορούμε να μιλήσουμε για γενική κατάργηση της δουλοπαροικίας σ' αυτά τα μέρη.* Φαίνεται, ωστόσο, ότι η δουλοπαροικία έτεινε όλο και περισσότερο να περιορίζεται σε ινδιάνους αγρότες, τους οποίους εκμεταλλεύονταν μη ινδιάνοι γαιοκτήμονες. 'Ο τρίτος τύπος αγροτικής επιχείρησης διατηρήθηκε, όπως είδαμε.

Οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή την καθολική κατάργηση των προκαπιταλιστικών (δηλαδή μη οικονομικών) μορφών εξάρτησης των αγροτών είναι σύνθετοι. Σε μερικές περιπτώσεις, πολιτικοί παράγοντες έπαιξαν προφανώς αποφασιστικό ρόλο. Στην αυτοκρατορία των 'Αψβούργων το 1848, όπως και στη Ρωσία το 1861, αυτό που καθόρισε τη χειραφέτηση δεν ήταν τόσο η αντιδημοτικότητα της δουλο-

* Η διατήρηση τέτοιων υποχρεώσεων (που περιγράφονται με διάφορους τοπικούς όρους, όπως *yapasopa*, *huasirungo* κτλ.) δεν πρέπει να συγχέεται με λειτουργικά περαπλήσιους θεσμούς (π.χ. την υποδούλωση λόγω χρεών), όπως και η εισαγωγή ξένων έργων δεσμευμένων από περιοριστικά συμβόλαια δεν πρέπει να συγχέεται με τη δουλεία. Και οι δύο προϋποθέτουν την τυπική κατάργηση της δουλείας και προσπαθούν να την αναστήσουν μέσα στο πλαίσιο ενός τυπικά «ελεύθερου» συμβολαίου.

παροικίας μεταξύ των αγροτών (όσο αναμφισβήτητη και αν ήταν) όσο ο φόβος μπροστά σε μια μη αγροτική επανάσταση, που θα απεκτοῦσε αποφασιστική δύναμη κινητοποιώντας τη δυσαρέσκεια των αγροτικών πληθυσμών. Η αγροτική εξέγερση ήταν ένα μόνιμο ενδεχόμενο, όπως έδειχναν οι ξεσηκωμοί των αγροτών στη Γαλικία το 1846, στη νότια 'Ιταλία το 1848, στη Σικελία το 1860 και στη Ρωσία μετά τον πόλεμο της Κριμαίας. 'Εκείνο όμως που φόβιζε τις κυβερνήσεις δεν ήταν οι τυφλές αγροτικές εξεγέρσεις καθαυτές (αυτές ήταν βραχύβιες και καταστέλλονταν δια πυρός και σιδήρου, ακόμα και από τους φιλελευθέρους, όπως έγινε στη Σικελία¹⁴), αλλά η εκμετάλλευση της δυσφορίας των αγροτών από στοιχειά που ήθελαν να ανατρέψουν την κεντρική εξουσία. 'Ετσι, οι 'Αψβούργοι προσπαθούσαν να απομονώσουν τα διάφορα κινήματα εθνικής αυτονομίας από την αγροτική βάση τους, και το ίδιο έκανε ο τσάρος της Ρωσίας στην Πολωνία. Χωρίς την υποστήριξη του αγροτικού κόσμου, τα φιλελευθερα-ριζοσπαστικά κινήματα ήταν άσημαντα στις γεωργικές χώρες, ή τουλάχιστον μπορούσαν να αντιμετωπιστούν σχετικά εύκολα. Τόσο οι 'Αψβούργοι όσο και οι Ρομάνοφ το ήξεραν αυτό, και ενεργούσαν ανάλογα.

'Ωστόσο, η εξέγερση και η επανάσταση, είτε γίνονταν από αγρότες είτε από άλλους, δεν εξηγούν σχεδόν τίποτα περισσότερο από την επιλογή της συγκεκριμένης στιγμής για τη χειραφέτηση των δουλοπαροικιών σε όρισμένες χώρες: δεν εξηγούν καθόλου την κατάργηση της δουλείας. Γιατί, σε αντίθεση με τους ξεσηκωμούς των δουλοπαροικιών, οι εξεγέρσεις των δούλων ήταν σχετικά σπάνιες — ιδιαίτερα στις 'Ηνωμένες Πολιτείες¹⁵— και ποτέ δεν θεωρήθηκαν πολύ σοβαρή πολιτική απειλή τον 19ο αιώνα. Μήπως λοιπόν η πίεση που ώθησε προς την κατάργηση της δουλοπαροικίας και της δουλείας ήταν οικονομική; 'Οπωσδήποτε, ως ένα βαθμό. Είναι εύκολο για τους σημερινούς ιστορικούς-οικονομέτες να υποστηρίξουν, εκ των υστέρων, ότι στην πραγματικότητα η δουλεία ή η δουλοπαροικία στη γεωργία ήταν πιο επιμερδής, ή ακόμα και πιο αποδοτική, από όσο η χρήση ελεύθερης εργασίας.* Δέν αποκλείεται να έχουν δίκιο, και πράγματι

* Αυτή η άποψη έχει διατυπωθεί τεκμηριωμένα για τη δουλεία, αν και, ως τώρα, δεν υποστηρίχθηκε στον ίδιο βαθμό και για τη δουλοπαροικία.¹⁶

τὰ ἐπιχειρήματα πού προβάλλουν εἶναι ἰσχυρά. Ὡστόσο, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι οἱ σύγχρονοι, ἐφαρμόζοντας μεθόδους καὶ λογιστικά κριτήρια τῆς ἐποχῆς τους, πίστευαν ὅτι μειονεκτοῦσε, ἂν καὶ φυσικὰ δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ὡς ποῖο βαθμὸ ἢ ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἀπέχθειά τους γιὰ τὴ δουλεία ἢ τὴ δουλοπαροικία ἔκανε μεροληπτικούς τοὺς ὑπολογισμούς τους. Πάντως, ὁ Τόμας Μπράσσεϊ, ὁ ἐργολάβος σιδηροδρομικῶν ἔργων, μιλώντας μὲ τὴ φωνὴ τῆς ἐπιχειρηματικῆς κοινῆς λογικῆς, παρατήρησε γιὰ τὴ δουλοπαροικία ὅτι ἡ γεωργικὴ ἀπόδοση τῶν δουλοπάροικων στὴ Ρωσία ἦταν ἡ μισὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σαξονίας, καὶ μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι σὲ οποιαδήποτε ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα· γιὰ τὴ δουλεία παρατήρησε ὅτι ἦταν «προφανῶς» λιγότερο παραγωγικὴ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ δαπανηρότερη ἀπὸ ὅσο νόμιζε ὁ πολὺς κόσμος, ἂν λαμβάνονταν ὑπόψη τὰ ἐξοδα ἀγορᾶς ἢ διατροφῆς καὶ συντήρησης.¹⁷ Ὁ βρετανὸς πρόξενος στὸ Περναμπουίκο ὑπολόγισε (κάνοντας, εἶναι ἀλήθεια, ἀναφορὰ σὲ μιὰ κυβέρνηση πού ἦταν φανατικὸς πολέμιος τῆς δουλείας) ὅτι ὁ δουλοκτητῆς ἔχανε 12% τόκο, τὸν ὁποῖο θὰ τοῦ ἀπέφερε διαφορετικὰ τὸ κεφάλαιο πού ξόδεψε γιὰ νὰ ἀγοράσει τοὺς δούλους. Λανθασμένες ἢ ὄχι, τέτοιες ἀπόψεις ἦταν συνηθισμένες ἔξω ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν δουλοκτητῶν.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ δουλεία βρισκόταν ὀλοφάνερα σὲ παρακμῆ, καὶ ὄχι γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους, ἂν καὶ ὁ οὐσιαστικὸς τερματισμὸς τοῦ διεθνοῦς δουλεμπορίου ἐξαιτίας τῶν βρετανικῶν πιέσεων (ἡ Βραζιλία ἀποδέχτηκε τὴν κατάργηση τὸ 1850) ἀνέκοψε σαφῶς τὸν ἀνεφοδιασμὸ σὲ δούλους καὶ αὐξήσε τὴν τιμὴ τους. Οἱ εἰσαγωγῆς Ἀφρικανῶν στὴ Βραζιλία ἔπεσαν ἀπὸ 54.000 τὸ 1849 σχεδὸν στὸ μηδὲν πέντε ἔξι χρόνια ἀργότερα. Τὸ ἐσωτερικὸ δουλεμπόριο, πού οἱ ὀπαδοὶ τῆς κατάργησης τῆς δουλείας ἐπικαλοῦνταν συχνὰ ὡς ἐπιχείρημα, δὲν φαίνεται νὰ ἔπαιζε μεῖζονα ρόλο. Ἡ μετατόπιση ἀπὸ τὴ δουλικὴ στὴ μὴ δουλικὴ ἐργασία ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Τὸ 1872 ὁ ἐλεύθερος ἔγχρωμος πληθυσμὸς τῆς Βραζιλίας ἦταν ἤδη σχεδὸν τριπλάσιος ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῶν δούλων· ἀκόμα καὶ ἂν περιοριστοῦμε στοὺς ἀμιγεῖς νέγρους, οἱ δύο ομάδες ἦταν σχεδὸν ἰσάριθμες. Στὴν Κούβα, ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων εἶχε ἐλαττωθεῖ τὸ 1877 στὸ μισό: ἀπὸ 400.000 σὲ περίπου 200.000.¹⁸ Ἴσως ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ παραδοσιακὸ τομέα τῆς χρησιμοποίησης δούλων, στὴν παραγωγὴ ζάχαρης, ἡ ἐκμηχάνιση

τῶν ζαχαρόμυλων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ ἔπειτα μείωσε τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀνθρώπινα χέρια στὴν ἐπεξεργασία τοῦ προϊόντος, ἂν καὶ σὲ οικονομίες ὅπως ἡ κουβανέζικη, πού προσπαθοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἔξαρση στὴ ζήτηση ζάχαρης, ἐπέφερε μιὰ ἀντίστοιχη αὐξηση στὴ ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν γιὰ τὶς ὑπαίθριες ἐργασίες. Ἄν ὅμως σκεφτοῦμε τὸν ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀνταγωνισμὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς ζάχαρης ἀπὸ ζαχαρότευτλα καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλη βαρύτητα τοῦ παράγοντα ἐργασία στὴν παραγωγὴ ζάχαρης ἀπὸ ζαχαροκάλαμο, θὰ καταλάβουμε γιὰτί ἡ πίεση γιὰ μείωση τοῦ κόστους ἐργασίας ἦταν ὑπολογίσιμη. Μποροῦσε ἄραγε ἡ οἰκονομία τῆς φυτείας δούλων νὰ ἀντέξει τὴ διπλὴ δαπάνη τῶν μεγάλων ἐπενδύσεων σὲ μηχανήματα καὶ δούλους; Τέτοιοι ὑπολογισμοὶ ἐνθάρρυναν τὴν ἀντικατάσταση τῶν δούλων (τουλάχιστον στὴν Κούβα) ὄχι τόσο ἀπὸ ἐλεύθερη ἐργασία ὅσο ἀπὸ ἐργασία δεσμευμένη μὲ περιοριστικὰ συμβόλαια: γινόταν εἰσαγωγὴ Ἰνδιάνων Μάγια ἀπὸ τὸ Γιουκατάν, θυμάτων τοῦ Φυλετικοῦ Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Ζ'), ἢ Κινέζων ἀπὸ τὴν Ἄπω Ἀνατολή. Ὡστόσο, εἶναι μᾶλλον ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ δουλεία, ὡς τρόπος ἐκμετάλλευσης, βρισκόταν σὲ παρακμῆ στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ πρὶν ἀκόμα καταργηθεῖ τυπικά, καὶ ὅτι τὰ οικονομικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐργασίας φαίνονταν ὅλο καὶ πειστικότερα μετὰ τὸ 1850.

Ὅσο γιὰ τὴ δουλοπαροικία, τὰ οικονομικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον της ἦταν καὶ γενικὰ καὶ εἰδικὰ. Γενικά, φαινόταν αὐτονόητο ὅτι τὸ καθεστῶς πού ἔδενε τοὺς χωρικούς μὲ τὸ ἔδαφος ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ ἀντίληψη, προϋπέθετε τὴν ἐλεύθερη ἐργασία. Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας, ἐπομένως, ἦταν ἀναγκαῖος ὅρος γιὰ τὴν κινητικότητα τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας. Ἐξάλλου, πῶς μπορούσε μιὰ γεωργία βασισμένη στὴ δουλοπαροικία νὰ ἔχει ὀρθολογικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ, γιὰ νὰ παραθέσουμε ἕναν ρῶσο ὑπέρμαχο τῆς δουλοπαροικίας στὴ δεκαετία τοῦ 1850, «ἀποκλείει τὴ δυνατότητα νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια τὸ κόστος παραγωγῆς»;¹⁹ Ἐπίσης, ἀπέκλειε τὴν ὀρθολογικὴ προσαρμογὴ στὴν ἀγορά.

Εἰδικότερα, τόσο ἡ ἀνάπτυξη ἐγχώριας ἀγορᾶς γιὰ μιὰ ποικιλία εἰδῶν διατροφῆς καὶ γεωργικῶν πρώτων ὑλῶν ὅσο καὶ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐξαγωγικῆς ἀγορᾶς —κυρίως γιὰ σιτηρὰ— ὑπονόμευαν τὴ δου-

λοπαροικία. Στη βόρεια Ρωσία, που ποτέ δεν ήταν πολύ κατάλληλη για την έντατική καλλιέργεια δημητριακών, τὰ κτήματα τῶν χωρικών ἐπισκίαζαν τὰ τσιφλικία στήν παραγωγή κάνναβης, λιναριοῦ καὶ ἄλλων προϊόντων ἐντατικῆς καλλιέργειας, ἐνῶ οἱ βιοτεχνίες ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐπιπλέον ἀγορά γιὰ τοὺς ἀγρότες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δουλοπάροικων πού πρόσφεραν ὑπηρεσίες μετὴ μορφῆ ἀγγαρείας ἐλαττώθηκε — ἄλλωστε αὐτοὶ οἱ δουλοπάροικοι πάντα ἀποτελοῦσαν μειοψηφία. Συνέφερε τοὺς μεγαλογαιοκτῆμονες νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἀγγαρεία μετὴ μίσθωση σὲ πακτωτὲς πού ἀπέβλεπαν στήν ἀγορά. Στὸν ἄδειο Νότο, ὅπου ἡ παρθένα στέπα μετατρέποταν σὲ βοσκοτόπους καὶ ἀργότερα σὲ σταροχώραφα, ἡ δουλοπαροικία δὲν εἶχε μεγάλη σημασία. Ἐκεῖνο πού χρειάζονταν οἱ μεγαλογαιοκτῆμονες γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἐξαρση στὶς ἐξαγωγὲς γεωργικῶν προϊόντων ἦταν καλύτερες συγκοινωνίες, πιστώσεις, ἐλεύθερη ἐργασία, ἀκόμα καὶ μηχανήματα. Στὴ Ρωσία, ὅπως καὶ στὴ Ρουμανία, ἡ δουλοπαροικία ἐπιβίωσε κυρίως σὲ περιοχὲς ὅπου παραγόταν σιτάρι, περιοχὲς μετὴ πυκνὸ γεωργικὸ πληθυσμὸ, ὅπου οἱ τσιφλικιάδες μπορούσαν νὰ ἀντισταθμίσουν τὴ μικρὴ ἀνταγωνιστικότητά τους αὐξάνοντας τὶς ἀγγαρείες ἢ, ἐναλλακτικὰ, νὰ ἐλπίζουν ὅτι μετὴ τὴν ἴδια μέθοδο θὰ κατάρφερναν προσωρινὰ νὰ διεισδύσουν στήν ἀγορά ἐξαγωγῆς δημητριακῶν, χάρη στὶς χαμηλὲς τιμὲς τους.

Ὡστόσο, ἡ κατάρφηση τῆς ἀνελεύθερης ἐργασίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ ἀπλῶς μετὴ τὴ γλώσσα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν. Οἱ δυνάμεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἐναντιώνονταν στὴ δουλεία καὶ τὴ δουλοπαροικία ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὶς θεωροῦσαν οἰκονομικὰ ἀσύμφορες, οὔτε γιὰ ἠθικοὺς λόγους, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ φαίνονταν ἀσυμβίβαστοι μετὴ μιὰ κοινωνία πού βασιζόταν στήν ἀγορά καὶ τὴν ἐλεύθερη ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ δουλοκτῆτες καὶ οἱ τσιφλικιάδες ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, ὑπέρμαχοι τοῦ συστήματος, γιὰ τὴ θεωροῦσαν ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς τάξης τους. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴν μπορούσαν καθόλου νὰ φανταστοῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους χωρὶς τοὺς δούλους ἢ τοὺς δουλοπάροικους, πού προσδιόριζαν τὴν κοινωνικὴ τους θέση. Οἱ ρῶσοι τσιφλικιάδες δὲν στασίασαν, οὔτε μπορούσαν νὰ στασιάσουν, ἐναντίον τοῦ τσάρου, γιὰ τὸ μόνον αὐτὸς τοὺς ἐξασφάλιζε κάποια νομιμοποίηση ἀπέναντι σὲ ἕναν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ πού πίστευε βαθιὰ ὅτι ἡ γῆ

ἀνήκει σὲ ἐκεῖνον πού τὴν καλλιεργεῖ, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι ἦταν φυσικὰ νὰ ὑποτάσσεται ἱεραρχικὰ στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Θεοῦ καὶ στὸν αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, ἀντιτάχθηκαν σθεναρὰ στὴ χειραφέτηση. Ἡ χειραφέτηση ἐπιβλήθηκε ἔξωθεν ἢ ἄνωθεν καὶ μετὴ ἀνώτερη βία.

Ἄν ἡ κατάρφηση τῆς δουλείας καὶ ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων ἦταν προῖον οἰκονομικῶν δυνάμεων καὶ μόνον, δὲν θὰ εἶχε παραγάγει τόσο ἀπογοητευτικὰ ἀποτελέσματα στὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Οἱ περιοχὲς ὅπου ἡ δουλεία ἢ ἡ δουλοπαροικία ἦταν σχετικὰ ἀσήμαντες ἢ γνήσια «ἀντιοικονομικὲς» — π.χ. ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια Ρωσία ἢ οἱ παραμεθόριες καὶ οἱ νοτιοδυτικὲς πολιτεῖες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν — προσαρμόστηκαν εὐκόλα στήν κατάρφηση τοῦ παλιοῦ συστήματος. Ἀλλὰ στὶς περιοχὲς πού ἀποτελοῦσαν τὸν πυρῆνα του, τὰ προβλήματα ἦταν πολὺ πιὸ δυσεπίλυτα. Ἔτσι, στὶς καθαρὰ ρωσικὲς ἐπαρχίες τῆς «μαύρης γῆς» (κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν Οὐκρανία καὶ τὸ σύνορο τῆς στέπας) ἡ καπιταλιστικὴ γεωργία ἀναπτυσσόταν πολὺ ἀργά, ὁ θεσμὸς τῆς ἀγγαρείας ἔμεινε κυρίαρχος ὡς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, ἐνῶ ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιεργημένης γῆς (σὲ βάρος τῶν λιβαδιῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων καὶ μετὴ ἀντίτιμο τὴν ἐνίσχυση τοῦ παλιοῦ συστήματος τῆς τριαγρίας)* ὑστεροῦσε πολὺ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὰ σιτοπαραγωγὰ ἐδάφη τῆς νότιας Ρωσίας.** Μετὴ δυὸ λόγια, τὰ καθαρὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῆς οἰκονομίας τοῦ φυσικοῦ καταναγκασμοῦ παρέμειναν ἀμφισβητήσιμα.

Στὶς πρώην δουλοκτητικὲς οἰκονομίες, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ἀφοῦ ὁ Νότος εἶχε κατακτηθεῖ καὶ ἡ παλιὰ ἀριστοκρατία τῶν φυτειῶν ἦταν ἀνίσχυρη, τουλάχιστον προσωρινὰ (δὲν ἄργησε νὰ ἐπανέλθει). Στὴ Ρωσία, τὸ τσαρικὸ καθεστὼς σεβάστηκε καὶ ἐγγυήθηκε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὰ συμφέροντα τῆς τάξης

* [Παλιὸ σύστημα καλλιέργειας, κατὰ τὸ ὅποιο ἡ ἀξιοποίησις ἐπιφάνεια χωριζόταν σὲ τρία μέρη καὶ ἡ καλλιέργεια ἐκτελοῦσε ἕναν πριετὴ κύκλο, μετὴ σειρά: χειμερινὰ δημητριακὰ - θερινὰ δημητριακὰ - ἀγρανάπαυση. Σ.τ.Μ.]

** Ἡ μέση αὐξηση τῆς καλλιεργημένης ἐκτασῆς στὴ ζώνη τῆς μαύρης γῆς ἀνάμεσα στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν περίπου 60%. Ἀλλὰ στὴ νότια Οὐκρανία, τὸν κάτω ροῦ τοῦ Βόλγα, τὸν βόρειο Καύκασο καὶ τὴν Κριμαία διπλασιάστηκε, ἐνῶ στὸ Κούρσκ, τὸ Ρυαζάν, τὸ Ὀρέλ καὶ τὸ Βορόνιεζ αὐξήθηκε (ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1913) κατὰ λιγότερο ἐπὶ 25%.²⁰

των τσιφλικάδων. Έδω τὸ πρόβλημα εἶναι μᾶλλον γιατί ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων ἔδωσε μιὰ λύση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ποὺ δὲν ἱκανοποιοῦσε οὔτε τὴν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων οὔτε τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς οὔτε ὅσους προσέβλεπαν πρὸς μιὰ γνήσια καπιταλιστικὴ γεωργία. Καὶ στίς δύο χῶρες ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποῖα εἶναι ἡ ἀριστη μορφή γεωργίας (καὶ ἰδιαίτερα γεωργίας μὲ μαζικὴ παραγωγή) κάτω ἀπὸ καπιταλιστικὲς συνθῆκες.

Υπάρχουν δύο βασικὲς παραλλαγές τῆς καπιταλιστικῆς γεωργίας, τίς ὁποῖες ὁ Λένιν ὀνόμασε ἀντίστοιχα «πρωσικὸ» καὶ «ἀμερικανικὸ» τρόπο. Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μεγάλα ἀγροκτῆματα, διευθυνόμενα ἀπὸ καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες-γαιοκτῆμονες ποὺ χρησιμοποιοῦν μισθωτὴ ἐργασία, καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ἀνεξάρτητους κτηματίες, μεγάλους ἢ μικρούς, ποὺ ἔχουν ἐμπορικούς προσανατολισμούς καὶ χρησιμοποιοῦν ἐπίσης μισθωτὴ ἐργασία, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο, ἂν καὶ σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Καὶ οἱ δύο τύποι προϋποθέτουν μιὰ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ, ἐνῶ καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸ θρίαμβο τοῦ καπιταλισμοῦ τὰ περισσότερα μεγάλα ἀγροκτῆματα ποὺ λειτουργοῦν ὡς παραγωγικὲς μονάδες ὑπάρχουν γιὰ νὰ πωλοῦν ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ προϊόντος τους,* τὰ περισσότερα ἀγροτικὰ ὑποστατικά δὲν κάνουν τὸ ἴδιο, παρὰ προορίζονται πρωταρχικὰ γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση. Ἔτσι, τὸ πλεονέκτημα τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ φυτειῶν γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δὲν βρισκόταν τόσο στὴν τεχνολογικὴ ὑπεροχή τους, τῆ μεγαλύτερη παραγωγικότητά τους, τῆ μεγάλη κλίμακα τῆς ἐπιχείρησης κτλ., ὅσο στὴ μεγάλη ἱκανότητά τους νὰ δημιουργοῦν γεωργικὰ πλεονάσματα γιὰ τὴν ἀγορά. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀγροτικὴ παρέμενε «προεμπορικὴ», ὅπως σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Ρωσίας καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀπελεύθερων δούλων τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς ποὺ ἐπανερχόνταν στὴ γεωργία γιὰ νὰ αὐτοσυντηρηθοῦν, τὸ μεγάλο κτῆμα διατήρησε αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς φυσικοὺς καταναγκασμούς τῆς δουλοπαροικίας ἢ τῆς δουλείας δυσκολευόταν τώρα περισσότερο νὰ βρεῖ ἐργατικά χέρια, ἐκτὸς ἂν οἱ πρώην δούλοι ἢ δουλοπάροικοι ἦταν ἀκτῆμονες ἢ εἶχαν

* Βέβαια, ἕνα μεγάλο κτῆμα δὲν εἶναι ἀπαραίτητως παραγωγικὴ μονάδα. Μπορεῖ ἀλλυτὰ νὰ ἀποφέρει εἰσοδήματα μὲ τὴ μορφή μισθώματος (σὲ χρῆμα ἢ εἶδος) ἢ ἐνὸς μεριδίου ἀπὸ τὴ σοδειά (μορτῆ) τῶν καλλιεργητῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τίς πραγματικὲς μονάδες παραγωγῆς.

τόσο λίγη γῆ ὥστε ἀναγκάζονταν νὰ γίνουν ἑμμισθοὶ ἀγρεργάτες —στὴν περίπτωσι, βέβαια, ποὺ δὲν ἔβρισκαν δελεαστικότερη οὐλειά.

Ἄλλὰ οἱ περισσότεροι πρώην δούλοι ἀπέκτησαν πράγματι κάποια ἔκταση γῆς (ὄχι πάντως τὰ «160 στρέμματα καὶ ἕνα μουλάρει» ποὺ ὄνειρευόνταν) καὶ οἱ περισσότεροι πρώην δουλοπάροικοι, παρόλο ποὺ ἔχασαν ἀρκετὴ γῆ ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοκτῆμονες (ἰδιαίτερα στίς ζῶνες ὅπου ἐπεκτεινόταν ἡ ἐμπορικὴ γεωργία),* παρέμειναν ἀγρότες. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπιβίωσι —καὶ μάλιστα ἡ ἐνίσχυσι— τῆς παλιᾶς κοινότητος τοῦ χωριοῦ, μὲ τίς ρυθμίσεις τῆς γιὰ τὴν περιοδικὴ δίκαιη ἀνακατανομὴ τῆς γῆς, ἀποτελοῦσε ἐγγύησι γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη τάσι τῶν μεγαλογαιοκτημόνων νὰ πακτώνουν τὰ κτῆματά τους σὲ ἐπίμορτους, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τίς καλλιέργειες ποὺ προκαλοῦσαν στοὺς ἴδιους περισσότερες δυσκολίες παραγωγῆς. Τὸ ἂν ἡ ρωσικὴ ἀριστοκρατία γῆς, τσιφλικάδες ὅπως ὁ κόμης Ροστόφ τοῦ Τολστόϊ ἢ ἡ Ρα νιέφσκαγια τοῦ Τσέχοφ, εἶχαν περισσότερες ἢ λιγότερες πιθανότητες νὰ μετεξελιχθοῦν σὲ ἀγροτοκαπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες ἀπὸ ὅσες οἱ ἀμερικανοὶ προεμφυλιακοὶ ἰδιοκτῆτες φυτειῶν, ποὺ ὄνειρευόνταν τὸν Οὐῶλτερ Σκότ, εἶναι ἄλλο ζήτημα.

Ἄλλὰ ἂν ὁ «πρωσικὸς» ὁρόμος δὲν ἀκολουθήθηκε συστηματικά, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν «ἀμερικανικὸ». Ὁ τελευταῖος σήμαινε τὴ δημιουργία ἐνὸς μεγάλου σώματος ἀγροτῶν μὲ ἐπιχειρηματικὸ χαρακτήρα, ποὺ παρήγαν κυρίως γιὰ τὴν ἀγορά. Ἀπαραίτητη προϋπόθεσι γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἦταν νὰ ἔχει τὸ κτῆμα ἐμβαδὸν ὄχι μικρότερο ἀπὸ ἕνα μίνιμουμ, ποὺ ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις. Ἔτσι, στίς νότιες Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς μετεμφυλιακῆς ἐποχῆς, «ἡ πείρα ἔδειξε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει κέρδος ἕνας καλλιεργητῆς τοῦ ὁποῖου ἡ ἐτήσια σοδειά εἶναι λιγότερη ἀπὸ πενήντα μπάλες... Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ λιγότερο ὀκτώ ἢ δέκα μπάλες, δὲν ἔχει σχεδὸν κανένα στόχο στὴ ζωὴ του καὶ κανένα μέσο βιοπορισμοῦ».²¹ Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, πολλοὶ ἀγρότες ἐξακολούθησαν νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ ἀπλῶς γιὰ νὰ αὐτοσυντηρηθοῦν, ἂν τὰ χωράφια τους τοὺς παρεῖχαν αὐτὴ τὴ δυνατότητα, ἢ, σὲ διαφορετικὴ περίπτω-

* Ἄλλὰ στὴν κεντρικὴ ζώνη τῆς μαύρης γῆς οἱ ἀπώλειες ἦταν μικρὲς ἢ ὑπῆρξαν ἀκόμα καὶ κέρδη.

ση, αναγκάζονταν να ξενοδουλέψουν για να καλύψουν την ανεπάρκεια των χωραφιών τους (από τα όποια συχνά έλειπαν υπόζυγια ή κάρρα). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα στους κόλπους του αγροτικού κόσμου αναπτύχθηκε ένα ύπολογοισιμο πλήθος από εμπόρους αγρότες (στη Ρωσία είχε ήδη αποκτήσει σημαντική βαρύτητα τη δεκαετία του 1880), αλλά η ταξική διαφοροποίηση έμποδιζόταν από διάφορους παράγοντες — το ρατσισμό στις 'Ηνωμένες Πολιτείες, την άντοχή της οργανωμένης κοινότητας του χωριού στη Ρωσία* — και όχι σπάνια οι πλήρως έμπορικοποιημένοι και καπιταλιστικοί τομείς της αγροτικής οικονομίας ήταν έμποροι ή πιστωτές που προέρχονταν απ' έξω (έμπορικές εταιρείες και τράπεζες).

Ούτε η απελευθέρωση των δούλων, λοιπόν, ούτε η χειραφέτηση των δουλοπάροικων έδωσαν ικανοποιητική για τον καπιταλισμό λύση στο «αγροτικό πρόβλημα», και είναι αμφίβολο αν μπορούσε να δοθεί τέτοια λύση, εκτός αν υπήρχαν ήδη οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιās καπιταλιστικής γεωργίας, όπως συνέβαινε στις περιοχές που βρίσκονταν στις παρυφές της δουλοκτητικής/δουλοπαροικιακής οικονομίας, π.χ. στο Τέξας ή (στην Ευρώπη) στη Βοημία και σε τμήματα της Ούγγαρίας. Εκεί βλέπουμε να εφαρμόζεται το «πρωσικό» και/ή το «άμερικανικό» πρότυπο. Τα μεγάλα κτήματα της άριστοκρατίας μεταμορφώθηκαν, μερικές φορές με τη βοήθεια χρηματικών ενέσεων από τις αποζημιώσεις για την κατάργηση των άγγραρειών,** σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Στα τσεχικά έδάφη, αυτές οι επιχειρήσεις είχαν στην κατοχή τους, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, το 43% των ζυθοποιείων, το 65% των εργοστασίων παραγωγής ζάχαρης και το 60% των διυλιστηρίων οίνοπνευματωδών ποτών. Έδω, με την ειδίκευση σε καλλιέργειες που απαιτούσαν έντατική εργασία, άκμαζαν όχι μόνο μεγάλα κτήματα που χρησιμοποιούσαν

* Έδω η χειραφέτηση είχε ένα αποτέλεσμα παράδοξο από τη σκοπιά του φιλελευθериσμού: απέσπασε τους χωρικούς από την εξουσία του επίσημου νόμου και τους υπήγαγε στο έθιμικό δίκαιο της αγροτικής τάξης, που δεν ήταν καθόλου εύνοϊκό για τον καπιταλισμό.

** Στην Τσεχία, οι Σβάρτσενμπεργκ πήραν αποζημίωση 2,2 εκατομμύρια φιορίνια, οι Λόμπκοβιτς 1,2 εκατομμύρια, οι Βάλντσσταϊν και ο Άλσις Λίχτενσταϊν περίπου 1 εκατομμύριο καθέννας, οι Κίνσκυ, Ντήτριχσταϊν και Κολλορέντο-Μάνσφελτ γύρω στις 500.000 καθέννας.²²

μισθωτή εργασία, αλλά και μεγάλα ύποστατικά αγροτών,* τα όποια μάλιστα άρχισαν να συναγωνίζονται τα πρώτα. Στην Ούγγαρία, τα κτήματα των μεγαλογαιοκτημόνων διατήρησαν την υπεροχή και οι έντελώς άκτημονες δουλοπάροικοι απέκτησαν την έλευθερία τους χωρίς όμως να αποκτήσουν καθόλου γή.²⁴ Όστόσο, η διαφοροποίηση της αγροτικής τάξης σε πλούσιους και φτωχούς ή άκτημονες ήταν έντονη και στην προηγμένη Τσεχία, όπως δείχνει το γεγονός ότι ο αριθμός των αϊγών — του τυπικού ζώου των φτωχών — σχεδόν διπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1846 και το 1869. (Από την άλλη μεριά, η κατά κεφαλή παραγωγή βοδινού κρέατος διπλασιάστηκε και αυτή, πράγμα που αντικατοπτρίζει την ανάπτυξη της αγοράς τροφίμων στις μεγάλες πόλεις.)

Αλλά στις περιοχές που αποτελούσαν τον πυρήνα του παλιού συστήματος φυσικού καταναγκασμού, όπως η Ρωσία και η Ρουμανία, όπου η δουλοπαροικία διατηρήθηκε περισσότερο από όπουδήποτε άλλου, οι αγρότες παρέμειναν μιā σχετικά όμοιογενής μάζα (εκτός όπου τη διαιρούσε η φυλή ή η εθνικότητα) και δυσχεραστημένη, αν όχι όυνητικά επαναστατική. Μπορεί να έμνε άδρανής, επειδή ήταν άνισχυρη, εξαιτίας της φυλετικής καταπίεσης ή της εξάρτησης των άκτημόνων, όπως συνέβαινε με τους νέγρους της ύπαιθρου στον άμερικανικό Νότο ή με τους άγρεργάτες στις πεδιάδες της Ούγγαρίας. Από την άλλη μεριά, όμως, οι παραδοσιακοί αγρότες, ιδιαίτερα όταν ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες, απέκτησαν, θα μπορούσε να πεί κανείς, μεγαλύτερο σθένος από πριν. Η Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1870 έγκαινίασε μιā εποχή άναταραχής στην ύπαιθρο και αγροτικών επαναστάσεων.

Θά μπορούσε άραγε να άποφευχθεί αυτό με τη βοήθεια μιās «όρθολογικότερης» μορφής χειραφέτησης; Αμφίβολο. Γιατί διαπιστώνουμε πολύ παραπλήσια αποτελέσματα στις περιοχές όπου η προσπάθεια να δημιουργηθούν οι συνθήκες για μιā καπιταλιστική γεωργία

* Υπολογίζεται ότι το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, εουλχίστον στην Ούγγαρία, ένα γιόχ (περίπου 6 στρέμματα) απαιτούσε εργασία μιās μέρας αν ήταν βοσκότοπος, 6 ημερών αν ήταν λιβάδι, 8,5 ημερών αν ήταν σπαρμένο με δημητριακά, 22 ημερών αν ήταν σπαρμένο με καλαμπόκι, 23 ημερών αν έπρόκειτο για πατάτες, 30 ημερών για βολβόριζα, 35 ημερών για κηπευτικά, 40 ημερών για ζαχαρότευλα, 120 ημερών για άμπέλια και 160 ημερών για καπνά.²³

δὲν ἔγινε μὲ κάποιον οἰκουμενικὸν διάταγμα, ποὺ καταργοῦσε τὴν οἰκονομία τοῦ φυσικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ μὲ μιὰ γενικότερη στρατηγικὴ ἐπιβολὴ τοῦ νόμου τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ: μετατροπὴ ὅλης τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας σὲ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τῆς γῆς σὲ ἐμπόρευμα ποὺ μποροῦσε νὰ πωληθεῖ ἐλεύθερα, ὅπως κάθε ἄλλο. Θεωρητικὰ, αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶχε ἤδη ἐφαρμοστῆ σὲ μεγάλη κλίμακα τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ αἰῶνα (βλ. *Ἡ ἔποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Η'), ἀλλὰ στὴν πράξιν δέχτηκε τεράστια ὄθνησιν μετὰ τὸ 1850, χάριν στὸ θρίαμβο τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Αὐτὸ σήμαινε, πάνω ἀπὸ ὅλα, τὴ διάλυση τῶν παλιῶν κοινοτικῶν ὀργανώσεων καὶ τὴν κατανομὴ τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῆς γῆς ποὺ ἀποτελοῦσε συλλογικὴ ἰδιοκτησία ἢ βρισκόταν στὰ χέρια μὴ οἰκονομικῶν θεσμῶν, ὅπως ἡ *Ἐκκλησία*. Ἐκεῖ ποὺ αὐτὸ συνέβη μὲ τὸν πιὸ δραματικὸ καὶ ἀμείλικτο τρόπο ἦταν στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, π.χ. στὸ Μεξικὸ τοῦ Χουάρες κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἢ στὴ Βολιβία τοῦ δικτάτορα Μεγάρχο (1866-71). Ἀλλὰ ἔγινε σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ στὴν Ἰσπανίαν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1854, στὴν Ἰταλίαν μετὰ τὴν ἐνοποίηση τῆς χώρας ὑπὸ τοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς τοῦ Πεδεμοντιῦ, καὶ παντοῦ ἄλλοῦ ὅπου θριάμβευε ὁ οἰκονομικὸς καὶ νομικὸς φιλελευθερισμὸς. Καὶ ὁ φιλελευθερισμὸς προέβλεπε ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου οἱ κυβερνήσεις δὲν ἦταν τυφλὰ παραδομένες στὸν σταυροφορικὸ ζῆλον τοὺς γι' αὐτόν. Οἱ γαλλικὲς ἀρχὲς ἔκαναν κάποιες προσπάθειες νὰ διαφυλάξουν τὴν κοινοτικὴν περιουσίαν τῶν μουσουλμάνων ὑπηκόων στὴν Ἀλγερία, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ναπολέων Γ' (στὸ ψήφισμα τοῦ 1863) θεώρησε ἀπαράδεκτον νὰ μὴν κατοχυρώνονται τυπικὰ τὰ δικαιώματα ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς γιὰ τὰ μέλη τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων, «ὅπου αὐτὸ εἶναι ἐπιβεβλημένον καὶ ἐπιτακτικόν» —μέτρο ποὺ στὴν πράξιν ἐπέτρεψε στοὺς Εὐρωπαίους, γιὰ πρώτη φορὰ, νὰ τὰ ἐξαγοράζουν. Ὡστόσο, δὲν ἐπρόκειτο γιὰ διάταγμα ποὺ ἀπέβλεπε στὴν γενικὴ ἀπαλλοτρίωση, ὅπως ὁ νόμος τοῦ 1873, ὁ ὁποῖος (μετὰ τὴν μεγάλη ἐξέγερσιν τοῦ 1871) προέβλεπε τὴν ἀμεση ὑπαγωγὴν τῆς ἰθαγενεῦς ἰδιοκτησίας στὸ γαλλικὸν νομικὸν καθεστῶς. Αὐτὸ τὸ μέτρο «εἶναι ζήτημα ἂν ὠφέλησε κανέναν ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς [εὐρωπαίους] ἐπιχειρηματίας καὶ κερδοσκόπους». ²⁵ Μὲ τὴν χωρὶς ἐπίσημην ὑποστήριξιν, οἱ μουσουλμάνοι ἔχασαν τὴν γῆν τοὺς πρὸς ὄφελον λευκῶν ἐποίκων ἢ κτηματικῶν ἐταιρειῶν.

Ἡ ἀπληστία ἔπαιξε ρόλον σὲ τέτοιες ἀπαλλοτριώσεις: ἀπληστία τῶν κυβερνήσεων γιὰ κέρδη ἀπὸ τὴν πωλῆσιν γῆς ἢ ἄλλα ἔσοδα, ἀπληστία τῶν μεγαλοβιομηχανικῶν, τῶν ἐποίκων ἢ τῶν κερδοσκόπων γιὰ κτήματα ποὺ μποροῦσαν νὰ ἀποκτηθοῦν εὐκόλως καὶ φτηνά. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ἄδικο νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε στοὺς νομοθέτες τὴν εὐλαβικὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ μετατροπὴ τῆς γῆς σὲ ἐμπόρευμα καὶ ἡ μετατροπὴ κοινοτικῶν γαιῶν, ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, κληροδοτημάτων καὶ ἄλλων ἱστορικῶν ξεπερασμένων λειψάνων ἐνὸς ἀνορθολογικοῦ παρελθόντος σὲ ἰδιωτικὰ ἀκίνητα θὰ γινόταν, ἀπὸ μόνη τῆς, ἢ βάσει μιᾶς ἱκανοποιητικῆς ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνέβη, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀγρότους, ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὰς ἀρνήθησαν νὰ μεταλλαχθοῦν σὲ μιὰ ἀκμαίαν τάξιν ἐμποροκτηματιῶν, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶχαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ κάνουν. (Οἱ περισσότεροι δὲν τὴν εἶχαν, ἀφοῦ δὲν διέθεταν τὰ μέσα νὰ ἀποκτήσουν τὴν γῆν ποὺ προσφερόταν στὴν ἀγορά, οὔτε κἀν μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὴν περίπλοκην νομικὴν διαδικασίαν ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῆς.) Μπορεῖ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξις νὰ μὴν ἐνίσχυσε τὸ «λατιφούνδιον» καθ' αὐτὸ (ὁ ὅρος εἶναι ἀμφίσημος καὶ διαποτισμένος ἀπὸ τὴν πολιτικὴν μυθολογίαν), ἀλλὰ ὅποιος καὶ ἂν ἐνισχύθηκε, αὐτὸς πάντως δὲν ἦταν ὁ αὐτοσυντήρητος ἀγρότης, παλιῦ ἢ νέου τύπου, οὔτε ὁ περιθωριακὸς χωρικός, ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν κοινόκτητην γῆν, καί, σὲ περιοχὰς ποὺ δεινοπαθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἀποψίλωσιν καὶ τὴν διάβρωσιν τοῦ ἐδάφους, οὔτε ἡ ἴδια ἡ γῆ, ποὺ δὲν τὴν προστάτευε πιά ὁ κοινοτικὸς ἔλεγχος τῆς χρήσεως τῆς.* Τὸ κύριον ἀποτέλεσμα τῆς φιλελευθεροποιήσεως ἦταν ἡ ὀξύνσις τῆς ἀγροτικῆς δυσἀρέσκειας.

Τὸ καινούριον στοιχεῖον αὐτῆς τῆς δυσἀρέσκειας ἦταν ὅτι τώρα μποροῦσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ κινητοποιήσεις ὀργανωμένες ἀπὸ τὴν πολιτικὴν Ἀριστεράν. Στὴν πράξιν, αὐτὸ δὲν συνέβαινε ἀκόμα, ἂν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένα τμήματα τῆς νότιας Εὐρώπης. Στὴ Σικελίαν καὶ τὴν νότιαν Ἰταλίαν ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερσιν τοῦ 1860 προσηλώθηκε στὸν Γαριβάλδον, ἕναν μεγαλοπρεπεῖ ξανθὸ ἄντρα μὲ κόκκινον ποικύμισσον, ποὺ φαινόταν ἀπὸ τὴν κορυφὴν ὡς τὰ νύχια γνήσιος ἀπελευθερωτῆς τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ πίστις σὲ ἕνα ριζοσπαστικὸν, δημοκρατικὸν, ἀ-

* Ὁ Raymond Carr ἐπισημαίνει ὅτι, στὴν Ἰσπανίαν, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ δασικὸν ζήτημα ἀρχίζει νὰ ἀποτελεῖ κεντρικὸν θέμα στὴν καλιγενεσιακὴν βιβλιογραφίαν. ²⁶

βασιλεύτο, ακόμα και άοριστα «σοσιαλιστικό» πολίτευμα δὲν ἔδειχνε καθόλου ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πίστη τῶν χωρικῶν σὲ ἅγιους, στὴν Παναγία, στὸν πάπα καὶ (ἔξω ἀπὸ τὴ Σικελία) στὸν βουρβόνο βασιλιά. Στὴ νότια Ἰσπανία ὁ ἀντιμοναρχισμὸς καὶ ἡ Διεθνῆς (μὲ τὴν μπακουινική μορφή της) σημειῶναν ραγδαία πρόοδο: ἀνάμεσα στὸ 1870 καὶ τὸ 1874 δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν οὔτε μία πόλη ἢ κωμόπολη στὴν Ἀνδαλουσία ποὺ νὰ μὴν εἶχε τὴν «ἐργατικὴ ἔταιρεία» της.²⁷ (Στὴ Γαλλία, φυσικά, ὁ ἀντιμοναρχισμὸς, ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς Ἀριστερᾶς, εἶχε ἤδη ἐδραιωθεῖ σὲ ὀρισμένες ἀγροτικὲς περιοχὲς μετὰ τὸ 1848 καί, μὲ μιὰ μετριοπαθῆ μορφή, ἀπολάμβανε τὴν ὑποστήριξη τῆς πλειοψηφίας σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς μετὰ τὸ 1871.) Ἴσως μιὰ ἀγροτικὴ ἐπαναστατικὴ Ἀριστερὰ νὰ ἐμφανίστηκε στὴν Ἰρλανδία μὲ τοὺς Φένιους τῆ δεκαετία τοῦ 1860, γιὰ νὰ κραταιωθεῖ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1880 μὲ τὸν πανίσχυρο Ἀγροτικὸ Σύνδεσμο.

Εἶναι γεγονός ὅτι σὲ ἓνα σωρὸ χῶρες, ακόμα καὶ στὴν Εὐρώπη —καί, οὐσιαστικά, σὲ ὅλες τὶς ἐξωευρωπαϊκὲς χῶρες— ἡ Ἀριστερὰ, ἐπαναστατικὴ ἢ ἄλλη, δὲν εἶχε ακόμα ἀπήχηση στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς, ὅπως ἀνακάλυψαν οἱ ρῶσοι λαϊκιστὲς (βλ. Κεφάλαιο Θ') ὅταν ἀποφάσισαν, τῆ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ «πᾶνε πρὸς τὸ λαό». Ὅσο ἡ Ἀριστερὰ εἶχε τὴν ἀφετηρία της στὶς πόλεις καὶ εἶχε κοσμικό, ἢ ὄχι ἔντονα ἀντικληρικὸ χαρακτήρα (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), ὅσο περιφρονοῦσε τὴν ἀγροτικὴ «ὀπισθοδρομικότητα» καὶ ἀδυνατοῦσε νὰ κατανοήσει τὰ προβλήματα τῆς ὑπαίθρου, ἢ ἀγροτικὴ τάξη ἐξακολουθοῦσε σὲ πολλὲς περιπτώσεις νὰ τὴν ἀντιμετωπίζει μὲ καχυποψία καὶ ἐχθρότητα. Ἡ ἐπιτυχία ποὺ εἶχαν στὴν ἰσπανικὴ ὑπαίθρο οἱ φανατικὰ ἀντιχριστιανοὶ ἀναρχικοὶ ἢ στὴ γαλλικὴ ὑπαίθρο οἱ ρεπουμπλικάνοι ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις. Ὅστόσο, ἐκείνη τὴν περίοδο, τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη, ἡ συντηρητικὴ ἐξέγερση τῆς ὑπαίθρου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βασιλιά, ἐναντίον τῶν ἄθεων καὶ φιλελεύθερων πόλεων, ἔγινε πιά σπάνιο φαινόμενο. Ἀκόμα καὶ ὁ δεύτερος Πόλεμος τῶν Καρλιστῶν στὴν Ἰσπανία (1872-76) ἐξαπλώθηκε πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅσο ὁ πρῶτος, στὴ δεκαετία τοῦ 1830, καὶ οὐσιαστικά ἔμεινε περιορισμένος στὶς βασικινὲς ἐπαρχίες. Καθὼς ἡ μεγάλη οικονομικὴ ἔξαρση τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 παραχώρησε τὴ θέση της στὴν ἀγροτικὴ κρίση τοῦ τέλους

τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, δὲν μπορούσε πιά νὰ θεωρηθεῖ δεδομένο ὅτι ἡ ἀγροτικὴ τάξη ἀποτελοῦσε συντηρητικὸ στοιχεῖο στὴν πολιτικὴ.

Ἀλλὰ σὲ ποιοὺ βαθμοὺ οἱ δυνάμεις τοῦ Νέου Κόσμου διέρρηξαν τὸν ἴστο τῆς ζωῆς στὴν ὑπαίθρο; Δὲν εἶναι εὐκαλο νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὴ σημερινὴ σκοπιά, τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰῶνα, γιὰ τὸ δεύτερο μισὸ αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα ἢ ζωῆ στὴν ὑπαίθρο ἄλλαξε βαθύτερα ἀπὸ ὅσο σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη περίοδο μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς γεωργίας. Κοιτάζοντας πρὸς τὰ πίσω, μᾶς φαίνεται ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου ἦταν προσκολλημένη σὲ μιὰ ἀρχαία παράδοση ποὺ ἄλλαζε, ἢ ἄλλαζε καθόλου, μὲ ρυθμὸ χελώνας. Αὐτό, φυσικά, εἶναι ψευδαίσθηση, ἀλλὰ σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε τὸν ἀκριβὴ χαρακτήρα τῆς ἀλλαγῆς, ἐκτὸς ἴσως στὴν περίπτωση τῶν νέου τύπου καλλιεργητῶν τῆς γῆς, ὅπως ἦταν οἱ ἄποικοι τῆς ἀμερικανικῆς Δύσης, πρόθυμοι νὰ ἀλλάξουν φάρμα καὶ καλλιέργεια ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν τιμῶν ἢ τὰ προσδοκώμενα κέρδη, ἐξοπλισμένοι μὲ μηχανήματα, καὶ ἤδη σὲ θέση νὰ ἀγοράζουν τὰ προϊόντα τῆς πόλης χάρις στὸ καινοφανὲς σύστημα τῆς ταχυδρομικῆς παραγγελίας ἐμπορευμάτων.

Ὅσο ὑπῆρχαν ἀλλαγὲς στὴν ὑπαίθρο. Ὑπῆρχε ὁ σιδηρόδρομος. Ὑπῆρχε, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη συχνότητα, τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, ποὺ δίδασκε τὴν ἐθνικὴ γλῶσσα (μιὰ νέα καὶ δεύτερη γλῶσσα γιὰ τὰ περισσότερα χωριατόπαιδα) καί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐθνικὴ διοίκηση καὶ τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ, δίχαζε τὴν προσωπικότητά τους. Ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1875 ἡ χρῆση τῶν παρωνυμίων, μὲ τὰ ὅποια ἦταν γνωστοὶ καὶ ἀναγνωρίζονταν οἱ ἄνθρωποι στὰ χωριά τῆς ἐπαρχίας τοῦ Μπραί, στὴ Νορμανδία, ακόμα καὶ οἱ ἀνεπίσημες τοπικὲς ἐνδοχῆς τῶν μικρῶν ὀνομάτων τους, εἶχαν οὐσιαστικὰ ἐξαφανιστεῖ. Γι' αὐτὸ ἦταν ἀυπεύθυνοι οἱ δάσκαλοι, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν στὰ παιδιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν στὸ σχολεῖο ἄλλα ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὀνόματά τους.²⁸ Πιθανῶς δὲν εἶχαν τόσο ἐξαφανιστεῖ ὅσο ἀναδιπλωθεῖ, μαζὶ μὲ τὴν τοπικὴ διάλεκτο, στὸ χῶρο τῆς ιδιωτικῆς καὶ ἀνεπίσημης κουλτούρας τῶν ἀγράμματων. Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἢ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἐγγράμματους καὶ ἀγράμματους στὴν ὑπαίθρο ἦταν μιὰ ἀποφασιστικὴ δύναμη ἀλλαγῆς. Γιατὶ ἐνῶ στὸν κόσμο τῶν ἀγράμματων, ὅπου ἡ ἐπικοινωνία εἶναι ἐξολοκλήρου προφορικὴ, ἢ ἄγνοια τῆς γραφῆς, τῆς ἐθνικῆς

γλώσσας ή τῶν ἐθνικῶν θεσμῶν δὲν ἀποτελεῖ μειονέκτημα, ἐκτός γιὰ ἐκείνους τῶν ὁποίων ἡ δουλειὰ (κατὰ κανόνα ἀσχετὴ μὲ τὴ γεωργία) κάνει ἀπαραίτητες τέτοιες γνώσεις, σὲ μιὰ ἐγγράμματη κοινωνία ὁ ἀγράμματος εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερος καὶ ἔχει ἓνα ἰσχυρὸ κίνητρο νὰ ἄρει αὐτὴ τὴν κατωτερότητα, τουλάχιστον γιὰ τὰ παιδιὰ του. Τὸ 1849 οἱ ἐπαναστάτες ἦταν φυσικὸ νὰ προσπαθῆσουν νὰ κινητοποιήσουν τοὺς χωρικοὺς τῆς Μοραβίας μὲ τὴ φήμη ὅτι ὁ οὐγγρος ἐπαναστάτης ἡγέτης Κόσσουτ ἦταν γιὸς τοῦ «ἀγρότη αὐτοκράτορα» Ἰωσήφ Β', στενοῦ συγγενοῦ τοῦ παλιοῦ βασιλιᾶ Σβάτοπλουκ, καὶ ἐτοιμαζόταν νὰ εἰσβάλει στὴ χώρα ἐπικεφαλῆς ἑνὸς μεγάλου στρατοῦ.²⁹ Ἀλλὰ τὸ 1875 ἡ πολιτικὴ στὴν τσεχικὴ ὑπαίθρου ἐφάρμοζε πῶς ἐκλεπτυσμένες μεθόδους καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὅσοι προσδοκοῦσαν τὴν ἐθνικὴ σωτηρία ἀπὸ ὑποτιθέμενους συγγενεῖς («λαϊκῶν αὐτοκρατόρων»), παλιῶν ἢ σύγχρονων, θὰ ντρέπονταν λίγο νὰ τὸ ὁμολογήσουν. Αὐτὴ ἡ νοοτροπία περιοριζόταν τώρα ὅλο καὶ πῶς πολὺ σὲ χώρες μὲ ἐντελῶς ἀγράμματους λαοὺς, τοὺς ὁποίους ἀκόμα καὶ οἱ χωρικοὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης θὰ θεωροῦσαν καθυστερημένους, ὅπως π.χ. στὴ Ρωσία, ὅπου ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ οἱ λαϊκιστὲς ἐπαναστάτες προσπάθησαν —χωρὶς ἐπιτυχία— νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση μὲ τὸ στρατήγημα ἐνὸς «λαϊκοῦ ἀνταπαιτητῆ» τοῦ τσαρικοῦ θρόνου.³⁰

Ἦταν σχετικὰ λίγοι οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου ποὺ εἶχαν ἤδη μάθει ἀνάγνωση καὶ γραφή, ἂν ἐξαιρέσουμε ὀρισμένες χώρες τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης (κυρίως τὶς προτεσταντικὲς) καὶ τὴ Βόρεια Ἀμερικὴ.* Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὶς καθυστερημένες καὶ παραδοσιοκρατούμενες χώρες, δύο κατηγορίες ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου ἦταν οἱ

* Ἔτσι, λέγεται ὅτι στὴν Ἰσπανία τοῦ 1860 τὸ 75% τῶν ἀντρῶν καὶ τὸ 89% τῶν γυναικῶν ἦταν ἀγράμματοι, στὴ νότια Ἰταλία τοῦ 1865 περίπου τὸ 90% τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων, ἐνῶ ἀκόμα καὶ στὶς πῶς προηγμένες περιοχὲς τῆς Λομβαρδίας καὶ τοῦ Πεδεμοντίου ἀνάμεσα στὸ 57 καὶ τὸ 59%, στὴ Δαλματία τὸ 99% τῶν κληρωτῶν (γύρω στὸ 1870). Ἀντίθετα, στὴ Γαλλία τοῦ 1876, τὸ 80% τῶν ἀντρῶν καὶ τὸ 67% τῶν γυναικῶν τῆς ὑπαίθρου ἦταν ἐγγράμματοι, στὶς Κάτω Χώρες σχεδὸν τὸ 84% τῶν κληρωτῶν (89-90% στὶς ἐπαρχίες Ὁλλανδίας καὶ Γκρόνινγκεν), ἐνῶ ἀκόμα καὶ στὸ Βέλγιο, ποὺ δὲν εἶχε καθόλου καλὴ παιδεία, πάνω ἀπὸ τὸ 65% τῶν κληρωτῶν ἤξεραν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση τὸ 1869. Ἀναμφίβολα, τὰ κριτήρια ποὺ ἐφαρμόζονταν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ποσοστοῦ ἐγγραμμάτων ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐλαστικά.³¹

κύριοι στυλοβάτες τῶν πατροπαράδοτων ἠθῶν καὶ ἐθίμων: οἱ γέροι καὶ οἱ γυναῖκες, ποὺ μὲ τὰ «παραμύθια τῆς γιαγιάς» μεταβίβαζαν τὴν παράδοση στὶς νέες γενιὲς καί, πότε πότε, πρὸς ὄφελος τῶν ἀνθρώπων τῆς πόλης, στοὺς λαογράφους. Καὶ ὡστόσο, τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀλλαγὴ ἐρχόταν στὴν ὑπαίθρου συχνὰ μὲσω τῶν γυναικῶν. Μερικὲς φορές, οἱ ἐπαρχιωτοποῦλες μάθαιναν περισσότερα γράμματα ἀπὸ ὅσο τὰ ἐπαρχιωτόπουλα —αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνέβη, στὴν Ἀγγλία τὴ δεκαετία τοῦ 1850. Στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ὅπως οὔποτε ἦταν οἱ γυναῖκες αὐτὲς ποὺ ἐμπροσωποῦσαν τοὺς «πολιτισμένους τρόπους» —βιβλιοφιλία, ὑγιεινὴ, «ὁμορφά» σπίτια καὶ ἐπιπλα κατὰ τὸ πρότυπο τῆς πόλης, ἀποχὴ ἀπὸ τὸ οἶνοπνευμα— κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς τραχεῖς, βίαιους καὶ μέθυσους ἄντρες, ὅπως διαπίστωσε ὁ Χάκλμπερρυ Φιν (1884) ἀπὸ τὰ προσωπικά του παθήματα. Ἐκεῖνες ποὺ ἔσπρωχναν τοὺς γιούς τους νὰ «προκόψουν» ἦταν πῶς συχνὰ οἱ μητέρες παρὰ οἱ πατεράδες. Ἀλλὰ ἴσως ὁ σημαντικότερος παράγοντας αὐτοῦ τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» ἦταν ἡ μετανάστευση κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπαρχία στὴν πόλη, ὅπου γίνονταν ὑπηρέτριες σὲ σπίτια μεσοαστῶν καὶ μικροαστῶν. Πράγματι, τόσο γιὰ τοὺς ἄντρες ὅσο καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες, τὸ μεγάλο κύμα ξεριζωμοῦ ἦταν ἀναπόφευκτα μιὰ διεργασία ποὺ ὑπέσκαπτε τὰ πατροπαράδοτα ἤθη καὶ δίδασκε νέα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη πρέπει νὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ΄

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

Τὴ ρωτήσαμε ποῦ εἶναι ὁ ἄντρας τῆς.

«Στὴν Ἀμερικὴ εἶναι».

«Τί κάνει ἐκεῖ;»

«Βρῆκε δουλειά: κάνει τὸν Τσάρο».

«Μὰ πῶς μπορεῖ ἓνας Ἑβραῖος νὰ εἶναι Τσάρος;»

«Ὅλα εἶναι δυνατὰ στὴν Ἀμερικὴ», ἀπάντησε.

SCHOLEM ALEJCHEM,¹ γύρω στὸ 1900

Ἔμαθα: ὅτι οἱ Ἴρλανδοὶ ἀρχίζουν παντοῦ νὰ ἐκτοπίζουν τοὺς Νέγρους ἀπὸ τὶς οἰκιακὲς ὑπηρεσίες... Ἐδῶ τὸ φαινόμενο εἶναι γενικό· δύσκολα βρίσκεις ὅπουδήποτε ὑπρέτη πού νὰ μὴν εἶναι Ἴρλανδός.

Ἰ. Ο. Α. Η. CLOUGH στὸν Thomas Carlyle, Βοστώνη 1853²

I

Τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα σημαδεύουν τὴν ἀρχὴ τῆς μεγαλύτερης μετανάστευσης λαῶν ποὺ γνώρισε ποτὲ ἡ ἱστορία. Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ προσδιορίσουμε τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις τῆς, γιατί οἱ ἐπίσημες στατιστικὲς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀδυνατοῦν νὰ καταγράψουν ὅλες τὶς μετακινήσεις ἀντρῶν καὶ γυναικῶν στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς χώρας ἢ καὶ ἀπὸ κράτος σὲ κράτος: τὴν ἀγροτικὴ ἐξοδὸ πρὸς τὶς πόλεις, τὴ μετανάστευση ἀπὸ περιφέρεια σὲ περιφέρεια καὶ ἀπὸ πόλη, σὲ πόλη, τὴ διάβαση τῶν ὠκεανῶν καὶ τὴ διεξόδου σὲ ἡμιανεξερευνητες περιοχές, τὴ ροὴ ἀνθρώπων ποὺ πηγαινοέρχονταν μὲ τρόπους ἀκόμα πιὸ δυσπροσδιόριστους. Ὡστόσο, μποροῦμε νὰ δώσουμε κατὰ προσέγγιση τὸ μέγεθος μιᾶς ὀρισμένης, δραματικῆς μορφῆς αὐτῆς τῆς μετανάστευσης. Ἀνάμεσα στὸ 1846 καὶ τὸ 1875 ἐγκατέλειψαν τὴν Εὐρώπη περισσότεροι ἀπὸ ἑννέα ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, ἢ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ὁποίων μετανάστευσε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες.³ Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι ὑπερτετραπλάσιος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχε τὸ Λονδίνο τὸ 1851. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα δὲν ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ ἑνάμισι ἑκατομμύριο συνολικά.

Ἡ ἐκβιομηχάνιση συμβαδίζει μὲ πληθυσμικὲς ἀνακατατάξεις, γιατί ἡ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κόσμου προϋπέθετε μαζικὲς μετακινήσεις ἀνθρώπων, τὶς ἔκανε τεχνικὰ εὐκολότερες καὶ φτηνότερες χάρις στὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν καὶ, φυσικά, ἔδινε τὴ δυνατότητα στὴν οἰκουμένη νὰ συντηρεῖ ἓναν πολὺ μεγαλύτερο πληθυσμό. Ὁ μαζικὸς ξεριζωμὸς ποὺ παρατηρήθηκε στὴν περιόδὸ μας δὲν ἦταν οὔτε ἀναπάντεχος οὔτε χωρὶς προηγούμενα, σὲ μικρότερη κλίμακα. Ὁπωσδήποτε μποροῦσε νὰ προβλεφθεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 (βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, σσ. 242-243). Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ ἦταν προηγουμένως ἓνα ὄλο καὶ ζωηρότερο ρυάκι, φάνηκε νὰ γίνεται ξαφνικὰ χεῖμαρρος. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1845, μέσα σὲ μία μόνο χρονιά ἔφτασαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες περισσότεροι ἀπὸ 100.000 ξένοι. Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ 1846 καὶ τὸ 1850 ἔφευγαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κατὰ μέσον ὄρο περισσότεροι ἀπὸ 250.000 ἄνθρωποι τὸ χρόνο, ἐνῶ τὰ ἐπόμενα πέντε χρόνια αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς πλησίασε τὶς 350.000· μόνο τὸ 1854 ἔφτασαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τουλάχιστον 428.000. Καὶ παρόλο ποὺ οἱ ἀριθμοὶ κυμαίνονταν, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τόσο στὶς χώρες προέλευσης ὅσο καὶ στὶς χώρες ὑποδοχῆς, ἡ μετανάστευση συνεχίστηκε σὲ πολὺ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ὡστόσο, ὅσο μεγάλες καὶ ἂν ἦταν αὐτὲς οἱ μετακινήσεις, ὠχριοῦν καὶ αὐτὲς μπροστὰ στὶς μεταγενέστερες. Ἔτσι, στὴ δεκαετία τοῦ 1880 μετανάστευαν κάθε χρόνο 700.000 ὡς 800.000 Εὐρωπαῖοι κατὰ μέσον ὄρο, ἐνῶ μετὰ τὸ 1900 αὐξήθηκαν σὲ 1 ὡς 1,4 ἑκατομμύρια τὸ χρόνο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ἀνάμεσα στὸ 1900 καὶ τὸ 1910 μετανάστευσαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες πολὺ περισσότεροι ἄνθρωποι ἀπὸ ὅσο σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο.

Τὸ πιὸ φανερὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴ μετανάστευση ἦταν γεωγραφικό. Ἄν ἀφήσουμε καταμέρος τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀφρικανικοῦ δουλεμπορίου (ποὺ ἦταν πιά παράνομο καὶ τὸ καταπολεμοῦσε ἀρκετὰ αποτελεσματικὰ τὸ βρετανικὸ ναυτικὸ), ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἀποδήμων ἦταν Εὐρωπαῖοι, ἢ ἀκριβέστερα, στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, Δυτικοευρωπαῖοι καὶ Γερμανοί. Οἱ Κινέζοι εἶχαν ὀπωσδήποτε ἀρχίσει ἤδη νὰ μεταναστεύουν πρὸς τὶς βόρειες καὶ κεντρικὲς ἐσχατιὲς τῆς αὐτοκρατορίας τους, πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου βασιλεύαν ἄλλοτε

οί Χάν, και από τὰ νότια παράλια πρὸς τὶς χερσονήσους καὶ τὰ νησιά τῆς νοτιοανατολικῆς Ἀσίας. Εἶναι ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν μεταναστῶν, ἀλλὰ πιθανότατα δὲν ἦταν πολὺ μεγάλος. Τὸ 1871 ὑπῆρχαν ἴσως 120.000 Κινέζοι στὴ Μαλαικὴ χερσόνησο.⁴ Οἱ Ἴνδοι ἄρχισαν μετὰ τὸ 1852 νὰ μεταναστεύουν, σὲ μᾶλλον μικροὺς ἀριθμούς, πρὸς τὴ γειτονικὴ Βιρμανία. Τὸ κενὸ πού ἄφησε ἡ κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου ἀναπληρώθηκε, ὡς ἓνα βαθμὸ, μετὰ τὴ μεταφορὰ «δεσμευμένης» ἐργασίας, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα, ὑπὸ συνθήκες πού δὲν ἦταν παρὰ ἐλάχιστα καλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς δουλείας. Ἀνάμεσα στὸ 1853 καὶ τὸ 1874 μεταφέρθηκαν στὴν Κούβα 125.000 Κινέζοι.⁵ Αὐτὲς οἱ μεταφορὲς ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τὶς ἰνδικὲς κοινότητες τῆς Γουιάνας καὶ τῆς Τρινιδάδ, τῶν νησιῶν τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ τοῦ Εἰρηνικοῦ ὠκεανοῦ, καθὼς καὶ τὶς μικρότερες κινεζικὲς παροικίες τῆς Κούβας, τοῦ Περού καὶ τῆς Βρετανικῆς Καραϊβικῆς. Ἀρκετοὶ ριφοκίνδυνοι Κινέζοι μετανάστευαν ἤδη (βλ. Κεφάλαιο Γ') στὴν ἀμερικανικὴ ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ, ἐνέπνεαν στοὺς ντόπιους δημοσιογράφους διάφορα ἀστεῖα γιὰ κινέζους πλύντες καὶ μάγειρους (αὐτοὶ ἀνοίξαν τὰ πρῶτα κινεζικὰ ἐστιατόρια στὸ Σάν Φρανσίσκο, τὴν περίοδο τοῦ πυρετοῦ τοῦ χρυσοῦ)* καὶ σὲ περιόδους οἰκονομικῶν κρίσεων γίνονταν στόχος διαφόρων ντόπιων δημαγωγῶν, πού ἐκτόξευαν συνθήματα γιὰ φυλετικὴ ἀνωτερότητα. Οἱ ἐμπορικοὶ στόλοι τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσονταν ραγδαίως, ἦταν ἤδη ἐπανδρωμένοι σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ἰνδοὺς ναῦτες, πού ἄφησαν στὰ μεγαλύτερα διεθνή λιμάνια μικροὺς θύλακους ἔγχρωμου πληθυσμοῦ. Ἡ συγκρότηση ἀποικιακῶν στρατευμάτων —κυρίως ἀπὸ τοὺς Γάλλους, πού ἔλπιζαν νὰ ἀντισταθμίσουν ἔτσι τὴ δημογραφικὴ ὑπεροχὴ τῶν Γερμανῶν (ἓνα φαινόμενο πού προκαλοῦσε ἀνησυχίες τῆ δεκαετία τοῦ 1860)— ἔφερε μερικoὺς ἄλλους γιὰ πρώτη φορὰ σὲ εὐρωπαϊκὸ περιβάλλον.**

Ἀκόμα καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἡ μαζικὴ διηπειρωτικὴ μετανά-

* «Τὰ καλύτερα ἐστιατόρια τῆς περιοχῆς ἀνήρουν σὲ τυχοδιῶκτες ἀπὸ τὴ Χώρα τῶν Λουλουδιῶν», παρατηροῦσε τὸ *Bankers Magazine* τῆς Εἰσοτόνης.⁶

** Τὰ ντόπια στρατεύματα πού συγκροτοῦσαν οἱ Βρετανοὶ αὐτὴ τὴν περίοδο βρισκόνταν κυρίως στὴν Ἰνδία καὶ προορίζονταν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐκεῖ ἢ σὲ περιοχὰς τοῦ κόσμου πού ὑπέγονταν μᾶλλον στὶς ἰνδικὲς παρὰ στὶς λονδρέζικες ὑπηρεσίες τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης.

στευση περιορίζονταν στοὺς κατοίκους σχετικὰ λίγων χωρῶν, τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ προπαντὸς στοὺς Βρετανούς, τοὺς Ἴρλανδοὺς καὶ τοὺς Γερμανούς· τῆ δεκαετία τοῦ 1860 προστέθηκαν οἱ Νορβηγοὶ καὶ οἱ Σουηδοὶ —οἱ Δανοὶ δὲν μετανάστευσαν ποτὲ σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ— τῶν ὁποίων οἱ μικροὶ ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ συγκαλύπτουν τὸ τεράστιο σχετικὸ μέγεθος τῆς δημογραφικῆς τους ἀφαιμάξεως. Ἔτσι, ἡ Νορβηγία ἔστειλε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὰ δύο τρίτα τῆς προσαύξεσής τοῦ πληθυσμοῦ της καὶ τὴν ξεπέρασε μόνον ἡ ἄτυχη Ἰρλανδία, πού ἔστειλε στὸ ἐξωτερικὸ ἓνα ποσοστὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν προσαύξεσή της· αὐτὴ ἡ χώρα ἔβλεπε τὸν πληθυσμὸ της νὰ μειώνεται συνεχῶς κάθε δεκαετία μετὰ τὸν Μεγάλο Λιμὸ τοῦ 1846-47. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία ἔστειλαν στὸ ἐξωτερικὸ μόλις ἓνα 10% τῆς καθαρῆς δημογραφικῆς τους προσαύξεσής, σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς ἐπρόκειτο γιὰ πολὺ μεγάλα πλήθη. Μεταξὺ 1851 καὶ 1880, περίπου 5,3 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Βρετανικὰ Νησιά (3,5 ἑκατομμύρια γιὰ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, 1 ἑκατομμύριο γιὰ τὴν Αὐστραλία, μισὸ ἑκατομμύριο γιὰ τὸν Καναδά)· αὐτὴ ἦταν ἀσυζητητὴ ἡ μεγαλύτερη ἐθνικὴ ὁμάδα διηπειρωτικῶν μεταναστῶν σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο.

Οἱ Νοτιοϊταλοὶ καὶ οἱ Σικελοὶ, πού ἔμελλε νὰ κατακλύσουν ἀργότερα τὶς μεγαλοπόλεις τῆς Βόρειας καὶ Νότιας Ἀμερικῆς, σχεδὸν δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀρχίσει νὰ ξεμυτίζουν ἀπὸ τὰ φτωχοχώρια τους· οἱ Ἀνατολικοευρωπαῖοι, καθολικοὶ ἢ ὀρθόδοξοι, ἐξακολουθοῦσαν στὴ μεγάλη τους πλειονότητα νὰ ζοῦν ἐκεῖ ὅπου γεννήθηκαν, καὶ μόνον οἱ Ἑβραῖοι συνέρρεαν στὶς ἐπαρχιακὲς κωμοπόλεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκλείονταν ὡς τότε, γιὰ νὰ μεταπηδήσουν ἀπὸ ἐκεῖ σὲ μεγαλύτερες πόλεις.* Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες εἶναι ζήτημα ἂν ἄρχισαν νὰ μεταναστεύουν στοὺς ἀνοιχτοὺς χώρους τῆς Σιβηρίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1880, ἀλλὰ ἤδη μετακινοῦνταν μαζικὰ πρὸς τὶς στέπες τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τῶν ὁποίων ὁ ἀποικισμὸς εἶχε λίγο πολὺ ὁλοκληρωθεῖ τῆ δεκαετία τοῦ 1880. Οἱ Πολωνοὶ δὲν ἄρχισαν νὰ ἐπανδρῶνουν τὰ ἀνθρακωρυχεῖα τοῦ Ροῦρ πρὶν ἀπὸ τὸ 1890, οἱ Τσέχοι ὁμως μετακινοῦνταν ἤδη πρὸς τὰ νότια, μετὰ προορισμὸ τὴ Βιέννη. Ἡ περίοδος τῆς

* Οἱ κωμοπόλεις τῆς Οὐγγαρίας ἐπέτρεψαν τὴν ἐγκατάσταση Ἑβραίων μόλις τὸ 1840.

μεγάλης μετανάστευσης των Σλάβων, των Έβραίων και των Ίταλων στην αμερικανική ήπειρο άρχισε τη δεκαετία του 1880. Γενικά, οι περισσότεροι διακρατικοί μετανάστες προέρχονταν από τα Βρετανικά Νησιά, τη Γερμανία και τη Σκανδιναβία, αν εξαιρέσουμε μερικές ιδιαίτερα φιλαπόδημες μειονότητες, όπως οι Γαλικιανοί και οι Βάσκοι, που είναι πανταχού παρόντες στον ισπανόφωνο κόσμο.

Αφού οι περισσότεροι Ευρωπαίοι είχαν αγροτική καταγωγή, το ίδιο συνέβαινε και με τους περισσότερους μετανάστες. Ο 19ος αιώνας ήταν μια γιγάντια μηχανή για το ξερίζωμα των κατοίκων της υπαίθρου. Οι περισσότεροι τους πήγαν στις μεγάλες πόλεις, ή εν πάση περιπτώσει εγκατέλειψαν την παραδοσιακή αγροτική ζωή, για να αναζητήσουν την τύχη τους σε νέους κόσμους που ήταν ξένοι και ενέπνεαν το φόβο, αλλά γεννοῦσαν ένα σωρό ελπίδες: σε κόσμους όπου τα πεζοδρόμια των μεγαλουπόλεων ήταν, λέει, στρωμένα με χρυσάφι, αν και οι μετανάστες σπάνια έβρισκαν εκεί κάτι περισσότερο από μερικά μπακιρένια νομίσματα. Δεν αληθεύει εντελώς ότι τα ρεύματα της μετανάστευσης και της αστυφιλίας ταυτίζονταν. Ένα μικρό ποσοστό μεταναστών, που το αποτελούσαν κυρίως Γερμανοί και Σκανδιναβοί εγκατεστημένοι στην περιοχή των Μεγάλων Λιμνών των ΗΠΑ, ή οι παλιότεροι σκοτσέζοι μετανάστες στον Καναδά, αντίλλαξαν ένα φτωχό αγροτικό περιβάλλον με ένα καλύτερο ομοειδές: μόνο 10% των ξένων μεταναστών που ζούσαν στις Ήνωμένες Πολιτείες το 1880 απασχολούνταν στη γεωργία, και κατά κανόνα όχι ως φάρμερ —«πιθανώς», όπως είπε ένας παρατηρητής, «λόγω του κεφαλαίου που απαιτείται για την αγορά μιᾶς φάρμας και τον έφοδιασμό της με ζώα»⁷ (υπολογίζεται ότι, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, μόνον ο έξοπλισμός μιᾶς φάρμας κόστιζε 900 δολάρια).

Όστόσο, αν η ανακατανομή των ανθρώπων της υπαίθρου στην επιφάνεια του πλανήτη δεν είναι άμελητέα, δεν είναι τόσο έντυπωσιακή όσο η έξοδος τους από τον γεωργικό κόσμο. Η μετανάστευση και η αστυφιλία συμβαδίζαν, και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι κύριες χώρες όπου κατευθύνονταν οι μετανάστες (οι Ήνωμένες Πολιτείες, ή Αυστραλία, ή Αργεντινή) έβλεπαν τον αστικό πληθυσμό τους να αυξάνει με ρυθμό άξεπέραστο από οποιαδήποτε άλλη χώρα, εκτός από τη Βρετανία και τις βιομηχανικές περιοχές της Γερμανίας. (Το 1890, οι είκοσι μεγαλύτερες πόλεις του δυτικού κόσμου περι-

λάμβαναν ήδη πέντε από τη Βόρεια και Νότια Αμερική και μία από την Αυστραλία.) Άντρες και γυναίκες μετανάστευαν στις μεγάλες πόλεις, αν και ίσως (στη Βρετανία σίγουρα) προέρχονταν σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό από άλλες μεγάλες πόλεις.

Αν η μετακίνησή τους γινόταν μέσα στα όρια της χώρας τους, αυτό δεν δημιουργούσε πρωτόγνωρα τεχνικά προβλήματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ταξίδευαν μακριά ή, αν το έκαναν, ο δρόμος που οδηγούσε από την επαρχία στο αστικό κέντρο είχε ήδη προλειανθεί από συγγενείς και γείτονες, όπως ήταν οι γυρολόγοι και οι εποχικοί οικοδόμοι, που από παλιά συνήθιζαν να έρχονται στο Παρίσι από την κεντρική Γαλλία και αυξάνονταν παράλληλα με την οικοδομική δραστηριότητα στη γαλλική πρωτεύουσα, ώσπου, μετά το 1870, έγιναν, από εποχικοί, μόνιμοι μετανάστες.⁸ Μερικές φορές η τεχνολογία άνοιγε καινούριους δρόμους, όπως με το σιδηρόδρομο, που μετέφερε τους Βρετόνους στο Παρίσι, για να χάσουν την πίστη τους (σύμφωνα με την παροιμία) στις πύλες του σταθμού του Μονπαρνάς και να γεμίσουν τα πορνεϊά της πόλης με τις χαρακτηριστικότερες τροφίμους τους. Τα κορίτσια της Βρετάνης αντικατέστησαν τα κορίτσια από τη Λορραίνη, που ήταν ως τότε οι τυπικότερες πόρνες των παριζιάνικων μπορντέλων.

Οι έσωτερικές μετανάστριες γίνονταν κατά κανόνα υπηρέτριες, όπου να παντρευτούν κάποιον συγχωριανό τους ή να περάσουν σε κάποιο άλλο αστικό επάγγελμα. Η μετανάστευση οικογενειών ή έστω άντρογύνων ήταν σπάνιο φαινόμενο. Οι άντρες μετέρχονταν στην πόλη τα πατροπαράδοτα επαγγέλματα της περιοχής τους: οι Ουαλοί από το Κάρντιγκανσαίρ γίνονταν, όπου και αν πήγαιναν, γαλατάδες οι κάτοικοι της Όβέρνης, πωλητές καυσίμων. Αν ήταν ειδικευμένοι, επιδίδονταν στην τέχνη τους, αν είχαν επιχειρηματικό πνεύμα, ασχολούνταν με το μικρεμπόριο, κυρίως στον κλάδο των τροφίμων και των ποτών. Αλλιώς έβρισκαν απασχόληση προπαντός στους δύο μεγάλους τομείς που δεν απαιτούσαν ειδικευση: στις οικοδομές και τις μεταφορές. Στο Βερολίνο του 1885, το 81% των αντρών που ασχολούνταν με το εμπόριο τροφίμων, το 83,5% των οικοδόμων και πάνω από το 85% όσων απασχολούνταν στις μεταφορές είχαν γεννηθεί έξω από την πόλη.⁹ Αν και σπάνια είχαν πολλές πιθανότητες να προκόψουν στα πιάδι εξειδικευμένα χειρωνακτικά επαγγέλματα, εκτός αν

είχαν μάθει στην πατρίδα τους κάποια τέχνη, είναι ωστόσο πολύ πιθανό ότι βρισκόνταν σε καλύτερη θέση από τους φτωχότερους αυτόχθονες κατοίκους της πόλης. Τις χειρότερες μορφές φτώχειας τις συναντούσε κανείς μάλλον ανάμεσα στους ντόπιους παρά ανάμεσα στους μετανάστες. Στην περίοδο που εξετάζουμε, οι περισσότερες μεγάλες πρωτεύουσες δὲν πρόσφεραν ακόμα πολλές ευκαιρίες στον τομέα τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς αὐστηρὰ βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἦταν συγκεντρωμένο στις μεσαίες, ἀλλὰ γοργὰ ἀναπτυσσόμενες πόλεις, ἢ ἀκόμα καὶ (κυρίως στὸν ἐξορυκτικὸ τομέα καὶ σὲ ὀρισμένους κλάδους τῆς ὑφαντουργίας) σὲ χωριὰ καὶ κωμοπόλεις. Ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ζήτηση γιὰ μετανάστριες, ἀν ἐξαίρεσουμε τὴν ὑφαντουργία, καὶ οἱ ἄντρες μετανάστες ἔβρισκαν, σχεδὸν ἐξ ὀρισμοῦ, δουλειὰ ὡς ἀνείδικευτοὶ ἢ χαμηλόμισθοι.

Ἡ ἐξωτερικὴ μετανάστευση δημιουργοῦσε πιὸ σύνθετα προβλήματα, καὶ αὐτὸ ὄχι ἀναγκαστικὰ ἐπειδὴ συχνὰ (ὄχι ὅμως τόσο πολὺ στὴν περιόδο μας) σήμαινε τὴν εἴσοδο σὲ μιὰ χώρα, τῆς ὁποίας τὴ γλώσσα δὲν καταλάβαινε ὁ μετανάστης. Στὴν πραγματικὴτητα ὁ κύριος ὄγκος τῶν μεταναστῶν, πού προερχόταν ἀπὸ τὰ Βρετανικὰ Νησιά, δὲν ἀντιμετώπιζε σοβαρὰς γλωσσικὰς δυσκολίες, ἐνῶ ἀντίθετα ἀρκετοὶ ἐσωτερικοὶ μετανάστες, π.χ. στὶς πολυεθνικὰς αὐτοκρατορίες τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, εἶχαν τέτοια προβλήματα. Ὡστόσο, ἀν ἀφήσουμε καταμέρος τὴ γλώσσα, ἡ μετανάστευση ἔθετε ἀναμφίβολα τὸ ἐπιτακτικὸ ἐρώτημα πού ἀνῆκε ὁ μετανάστης (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Ἄν κάποιος ἔμενε γιὰ πάντα στὴ νέα πατρίδα του, ἦταν ἄραγε ὑποχρεωμένος νὰ κόψει τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν παλιά, καὶ ἂν ναί, τάχα ἤθελε νὰ τὸ κάνει; Τὸ ἐρώτημα δὲν ἴσχυε γιὰ ὅσους πῆγαιναν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς ἀποικίες τοῦ κράτους τους, ἀφοῦ αὐτοὶ μποροῦσαν νὰ παραμείνουν Ἄγγλοι ἢ Γάλλοι στὴ Νέα Ζηλανδία ἢ τὴν Ἀλγερία καὶ νὰ θεωροῦν τὴ μητρόπολη «πατρίδα» τους. Ἦταν ὅμως ἐπιτακτικότερο στὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, πού δέχονταν πρόθυμα μετανάστες, ἀλλὰ τοὺς πίεζαν νὰ γίνουν ὅσο γινόταν πιὸ γρήγορα ἀγγλόφωνοι ἀμερικανοὶ πολίτες, ἀφοῦ κάθε λογικὰς πολίτης δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἶναι Ἀμερικανός. Καὶ πράγματι, οἱ περισσότεροι αὐτὸ ἐπιθυμοῦσαν.

Ἡ ἀλλαγὴ ὑπηρεσιότητας δὲν συνεπαγόταν, φυσικὰ, διαζύγιο ἀπὸ

τὴν παλιὰ πατρίδα. Ἀπεναντίας. Ὁ τυπικὸς μετανάστης, στριμωγμένος μαζί μὲ τοὺς ὁμοίους του σ' ἓνα ἄγνωστο περιβάλλον πού τὸν ὑποδεχόταν ἀρκετὰ ψυχρὰ — ἢ φανατικὴ ξενοφοβία τῶν «Know-Nothings» ἦταν, τὴ δεκαετία τοῦ 1850, μιὰ ἀντίδραση τῶν γηγενῶν Ἀμερικανῶν στὴν εἰσροὴ πεινασμένων Ἴρλανδῶν— ἦταν φυσικὸ νὰ ἀναδιπλώνεται στὸν μόνον ἀνθρώπινο περίγυρο πού τοῦ ἦταν οἰκειὸς καὶ μποροῦσε νὰ τὸν βοηθήσει: τὴ συντροφιά τῶν συμπατριωτῶν του. Ἡ Ἀμερικὴ πού τοῦ δίδασκε, ὡς πρῶτες φράσεις στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα, «Ἀκούω τὴ σειρήνα. Πρέπει νὰ βιαστώ»,* δὲν ἦταν κοινωνία, ἀλλὰ ἓνας τρόπος νὰ βγάλεις λεφτὰ. Ὁ μετανάστης τῆς πρώτης γενιᾶς, μὲ ὅσο ζῆλο καὶ ἀν προσπάθοῦσε νὰ μάθει τὰ «κόλπα» τῆς νέας ζωῆς, ζοῦσε σὲ ἓνα αὐτοεπιβλητὸ γκέτο, ἀντλώντας ὑποστήριξη ἀπὸ τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα, ἀπὸ τοὺς ὁμοεθνεῖς του, ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τῆς παλαιᾶς πατρίδας, τὴν ὁποία εἶχε ἐγκαταλείψει ρίχνοντας πίσω του μαῦρη πέτρα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ γελαστὰ ἱρλανδικὰ μάτια ἔκαναν πλούσιους τοὺς μποῆμ καλλιτέχνες πού θὰ δημιουργοῦσαν σὲ λίγο τὶς βάσεις γιὰ τὴ σύγχρονη ἐπιχειρηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς δημοτικῆς μουσικῆς στὶς μεγάλες πόλεις τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἀκόμα καὶ οἱ πλούσιοι ἔβραῖοι χρηματιστὲς τῆς Νέας Ὑόρκης, οἱ Γκούγκενχαϊμ, οἱ Κούν, οἱ Ζάξ, οἱ Ζέλιγκμαν καὶ οἱ Λέμαν, πού εἶχαν ὅλα ὅσα μποροῦσε νὰ ἀγοράσει τὸ χρῆμα στὶς Ἠνωμένες

* Αὐτὲς οἱ φράσεις προέρχονται ἀπὸ ἓνα φυλλάδιο τῆς International Harvester Corporation, τὸ ὁποῖο προοριζόταν νὰ μάθει ἀγγλικά τοὺς πολωνοὺς ἐργάτες τῆς Οἱ ἀκόλουθες προτάσεις εἶναι ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημα:

Ἀκούω τὴ σειρήνα τῶν πέντε λεπτῶν.

Εἶναι ὥρα νὰ πάω στὴ δουλειά.

Παίρνω τὴν κάρτα μου ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς πύλης καὶ τὴν κρεμάω στὸν πίνακα τοῦ τμήματός μου.

Ἀλλάζω ροῦχα καὶ ἐτοιμάζομαι νὰ δουλέψω.

Ἡ σειρήνα σφυρίζει ἑναρξῆ.

Τρώω τὸ μεσημεριανό μου.

Ἀπαγορεύεται νὰ φάω ὡς τότε.

Ἡ σειρήνα σφυρίζει πέντε λεπτὰ πρὶν ξαναρχίσει ἡ δουλειά.

Ἐτοιμάζομαι νὰ ἐπιστρέψω στὴ δουλειά μου.

Ἐργάζομαι ὥσπου ἡ σειρήνα νὰ σημάνει λήξη.

Ἀφήνω τὴ θέση μου τακτοποιημένη καὶ καθαρὰ.

Πρέπει νὰ πάω σπῆτι μου.¹⁰

Πολιτείες (δηλαδή σχεδόν τὰ πάντα), δὲν ἦταν ἀκόμα Ἀμερικανοὶ μετὸν ἴδιο τρόπον ποὺ οἱ Βέρτχαιμσταϊν στὴ Βιέννη θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τοὺς Αὐστριακοὺς, οἱ Μπλάιχραϊντερ στὸ Βερολίνο Πρώσους, ὡς καὶ οἱ διεθνεῖς Ρότσιλδ στὸ Λονδίνο καὶ στὸ Παρίσι Ἕλληνας καὶ Γάλλους. Παρέμεναν ἐξίσου Γερμανοὶ ὅσο καὶ Ἀμερικανοί. Μιλοῦσαν, ἔγραφαν καὶ σκέφτονταν στὰ γερμανικά, συχνὰ ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους νὰ μορφωθοῦν στὴν παλιὰ πατρίδα, γίνονταν μέλη γερμανικῶν σωματείων καὶ τὰ χρηματοδοτοῦσαν.¹¹

Ἄλλὰ ἡ μετανάστευση δημιουργοῦσε πολὺ πιὸ στοιχειώδεις ὑλικές δυσκολίες. Οἱ ὑποψήφιοι μετανάστες ἔπρεπε νὰ βροῦν ποῦ θὰ πήγαιναν καὶ τί θὰ ἔκαναν ἐκεῖ ὅταν ἔφταναν. Ἐπρεπε νὰ φτάσουν στὴ Μιννεσότα ἀπὸ κάποιον μακρινὸ νορβηγικὸ φιόρδ, στὸ Γκρήν Λέικ τοῦ Οὐισκόνσιν ἀπὸ τὴν Πομερανία ἢ τὸ Βραδεμβούργο, στὸ Σικάγο ἀπὸ κάποια πολίχνη τοῦ Κέρρυ. Ἡ δαπάνη, ἀπὸ μόνη της, δὲν ἀποτελοῦσε ἀνυπέβλητη δυσκολία, ἀν καὶ οἱ συνθήκες στὰ ὑπερωκεάνια ποὺ μετέφεραν μετανάστες, ἰδιαίτερα μετὰ τὸν ἱρλανδικὸ λιμό, ἦταν φριχτές, ἀν ὄχι φονικές. Τὸ 1885 τὰ ναῦλα γιὰ τὸ ταξίδι ἐνὸς μετανάστη ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο στὴ Νέα Ὑόρκη ἦταν 7 δολάρια. Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Σαουθάμπτον στὴ Σιγκαπούρη, τὸ ὁποῖο γινόταν μὲ περισσότερες ἀνέσεις καὶ ἀπὸ ἐπιβάτες ἄλλης κοινωνικῆς στάθμης, στοίχιζε 110 λίρες στερλίνες στὴ δεκαετία τοῦ 1850 καὶ 68 στὴ δεκαετία τοῦ 1880.¹² Τὰ εἰσιτήρια ἦταν φτηνά, ὄχι μόνον ἐπειδὴ οἱ ναυτιλιακές ἐταιρεῖες πίστευαν ὅτι οἱ ἐπιβάτες ἀπὸ τις κατώτερες τάξεις δὲν χρειάζονταν καὶ δὲν ἄξιζαν πολὺ μεγαλύτερη ἀνεση ἀπὸ τὰ ζῶα (ἐνῶ εὐτυχῶς ἔπιαναν λιγότερο χῶρο), οὔτε κἀν χάρη στὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν, ἀλλὰ γιὰ οικονομικοὺς λόγους. Οἱ μετανάστες ἦταν ὠφέλιμο φορτίο. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ αὐτοὺς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ταξίδι πρὸς τὸ τελικὸ λιμάνι ἐπιβίβασης —τὴ Χάβρη, τὴ Βρέμη, τὸ Ἀμβούργο καὶ προπαντὸς τὸ Λίβερπουλ— ἦταν πολὺ δαπανηρότερο ἀπὸ ὅσο ὁ διάπλους τοῦ Ἀτλαντικοῦ.

Ἀκόμα καὶ ἔτσι, ὅμως, ὑπῆρχαν πολλοὶ πάμπτωχοι ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ πληρώσουν τὰ ναῦλα, ἀν καὶ ὅσοι εἶχαν ἤδη μεταναστεύσει στὴν Ἀμερικὴ ἢ τὴν Αὐστραλία μπορούσαν εὐκολὰ νὰ ἐξοικονομήσουν τέτοια ποσά, γιὰτὶ ἀμείβονταν σχετικὰ ἱκανοποιητικὰ, καὶ νὰ τὰ στείλουν στοὺς συγγενεῖς τους ποὺ εἶχαν μείνει στὴν παλιὰ πατρίδα. Καὶ πράγματι, τέτοια ἐμβάσματα ἀποτελοῦσαν ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ

τεράστιο ποσὸ τοῦ μεταναστευτικοῦ συναλλάγματος, γιὰτὶ οἱ μετανάστες, ἀσυνήθιστοι νὰ ξοδεύουν ὅπως οἱ ἀφομοιωμένοι Ἀμερικανοί, ἔκαναν μεγάλες οικονομίες. Οἱ Ἴρλανδοὶ μόνον ἔστελναν στὴν παλιὰ πατρίδα τους 1 ὡς 1,7 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες τὸ χρόνο στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1850.¹³ Ἐκεῖ πάντως ὅπου οἱ συγγενεῖς δὲν μπορούσαν νὰ βοηθήσουν, ὑπῆρχαν διάφοροι μεσάζοντες ποὺ εἶχαν χρηματικὸ συμφέρον νὰ τὸ κάνουν. Ὅπου ὑπάρχει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μεγάλη ζήτηση γιὰ ἐργασία (ἢ γῆ),* ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνας πληθυσμὸς ποὺ ἀγνοεῖ τις συνθήκες στὴ χώρα ὑποδοχῆς, καὶ ἀνάμεσα μεγάλη ἀπόσταση, ἐκεῖ ὁ πράκτορας ἢ ὁ ἐργολάβος κάνουν χρυσές δουλειές.

Οἱ ἀεριτζῆδες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔβγαζαν κέρδη στοιβάζοντας ἀνθρώπους σὰν ζῶα στὰ ἀμπάρια τῶν πλοίων ναυτιλιακῶν ἐταιρειῶν ποὺ ἤθελαν νὰ τὰ γεμίσουν πάση θυσία, ὀδηγώντας τους ἔπειτα σὲ κρατικές ὑπηρεσίες καὶ σιδηροδρομικές ἐταιρεῖες ποὺ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἀποικίσουν τὰ ἄδεια ἐδάφη τῆς χώρας τους, σὲ ἰδιοκτῆτες ὀρυχείων, σιδηροβιομήχανους καὶ ἄλλους ἐργοδότες ποὺ χρειάζονταν ἐργατικά χέρια. Ἀπὸ αὐτοὺς ἔβγαζαν λεφτά, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς, ἀνυπεράσπιστους ἀνθρώπους ποὺ ἴσως ἔπρεπε νὰ διασχίσουν μιὰ ξένη ἡπειρο πρὶν μπαρκάρουν στὸ πλοῖο ποὺ θὰ τοὺς πήγαινε πέρα ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ: ταξίδευαν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη στὴ Χάβρη, ἢ ἀπὸ τὴ βόρεια Εὐρώπη στὸ Λίβερπουλ, περνώντας τὴ Βόρεια θάλασσα καὶ διαβαίνοντας τις καπνισμένες κοιλάδες τῶν Πεννίνων. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι πολὺ συχνὰ αὐτοὶ οἱ ἀετονύχηδες ἐκμεταλλεύονταν τὴν ἄγνοια καὶ τὴν χρεῖα, ἀν καὶ οἱ ἀκραίες περιπτώσεις τῆς προσωπικῆς δέσμευσης λόγω συμβολαίου ἢ χρεῶν ἦταν μᾶλλον ἀσυνήθιστες σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, μὲ ἐξαιρέση τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους ποὺ μεταφέρονταν στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ νὰ δουλέψουν στὶς φυτεῖες. (Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἕνα σωρὸ Ἴρλανδοὶ ποὺ πλήρωναν, χωρὶς νὰ χρειάζεται, κάποιον «φίλο» ἀπὸ τὴν παλιὰ πατρίδα, γιὰ νὰ τοὺς βρεῖ δουλειὰ στὸ Νέο Κόσμο.) Σὲ γενικὲς γραμμές, ὅσοι ἔκαναν τὴ μετανάστευση ἐργολαβία ἦταν ἀνεξέλεγκτοι, ἀν ἐξαιρέσουμε κάποια ἐπιβλεψη τῶν συνθηκῶν θαλάσ-

* Ἐτσι, ἕνας γερμανὸς σιδηρουργὸς στὸ Πρίνστον τοῦ Οὐισκόνσιν ἀγόραζε καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις καὶ τις πουλοῦσε μὲ πίστωση στοὺς νεοφερμένους συμπατριῶτες του.¹⁴

σιας μεταφορᾶς, μετὰ τὴν τρομακτικὴ ἐπιδημία στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840. Εἶχαν μὲ τὸ μέρος τους τὴν κοινὴ γνώμη τῶν εὐπόληπτων πολιτῶν. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ἀστικὴ τάξις τῆς Εὐρώπης πίστευε ἀκόμα ὅτι ὑπῆρχε στὴν ἡπειρὸ τῆς ὑπερπληθυσμὸς φτωχῶν. "Ὅσο περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μπάρκαραν γιὰ τὸ ἐξωτερικόν, τόσο τὸ καλύτερον γιὰ τοὺς ἴδιους (γιατὶ θὰ βελτιῶναν τὴ θέσιν τους) καὶ γιὰ ὅσους θὰ ἔμεναν πίσω (γιατὶ θὰ γινόταν ἀποσυμφόρηση στὴν ἀγορὰ ἐργασίας). Φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, ἀκόμα καὶ συνδικάτα, φρόντιζαν νὰ ἐπιδοτοῦν τὴ μετανάστευση τῶν προστατευομένων τους ἢ τῶν μελῶν τους, κρίνοντας ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος ρεαλιστικὸς τρόπος νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀνεργία. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, οἱ ταχύτερα ἐκβιομηχανιζόμενες χῶρες, ὅπως ἡ Βρετανία καὶ ἡ Γερμανία, ἦταν ἐπίσης οἱ μεγαλύτεροι ἐξαγωγεῖς ἀνθρώπων, ἔδειχνε νὰ τοὺς δικαιώνει.

Σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ ἦταν λανθασμένο. Συνολικὰ, ἡ οἰκονομία τῶν δοτριῶν χωρῶν θὰ ὠφελοῦνταν περισσότερο ἀξιοποιώντας τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τῆς παρὰ διώχοντάς το. Ἀντίστροφα, οἱ οἰκονομίες τοῦ Νέου Κόσμου ὠφελήθηκαν ἀνυπολόγιστα ἀπὸ τὴν πληθυσμικὴ ἀφαίμαξη τοῦ Παλαιοῦ. Τὸ ἴδιο, φυσικὰ, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μετανάστες. Φαίνεται ὅτι ἡ χειρότερη περιῶδος τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσής τους στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἤρθε μετὰ τὸ τέλος τῆς δικῆς μας περιόδου.

Γιατὶ μετανάστευαν οἱ ἄνθρωποι; Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, δηλαδὴ ἐπειδὴ ἦταν φτωχοί. Παρὰ τίς πολιτικὲς διώξεις μετὰ τὸ 1848, οἱ πολιτικοὶ ἢ ἰδεολογικοὶ πρόσφυγες δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ ἓνα μικρὸ κλάσμα στὸ σύνολο τῶν μεταναστῶν, ἀκόμα καὶ στὸ διάστημα 1849-54, παρόλο ποὺ κάποια στιγμή οἱ ριζοσπάστες ἀνάμεσά τους ἔφτασαν νὰ ἐλέγχουν τὸν μισὸ γερμανόγλωσσο τύπο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, χρησιμοποιοῦντας τον γιὰ νὰ καταγγείλουν τὴ χώρα ποὺ τοὺς ἔδωσε ἄσυλο.¹⁵ Ἡ μεγάλη μάζα τῶν πολιτικῶν προσφύγων δὲν ἄργησε νὰ τακτοποιηθεῖ στὸ ἐξωτερικόν ὅπως οἱ περισσότεροι ἄλλοι μετανάστες, διοχετεύοντας τὴν ἐπαναστατικότητά τῆς στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς δουλείας. Ἡ φυγὴ τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων, ποὺ ζητοῦσαν μεγαλύτερη ἐλευθερία γιὰ νὰ ἐπιδίδονται στὶς, συχνά, ἀρκετὰ ἰδιόμορφες δραστη-

ριότητές τους, μᾶλλον ἦταν λιγότερο σημαντικὴ ἀπὸ ὅσο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ κυβερνήσεις τῆς μεσοβικτωριανῆς ἐποχῆς δὲν ἦταν θρησκευτικὰ ἀδιάλλακτες, μολονότι εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι εἶδαν μὲ χαρὰ νὰ τοὺς ἀδειάζουν τὴ γωνιά οἱ βρετανοὶ ἢ δανοὶ Μορμόνοι, τῶν ὁποίων ἡ ἔφεση πρὸς τὴν πολυγαμία δημιουργοῦσε προβλήματα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη οἱ φανατικὲς ἀντισημιτικὲς ἐκστρατείες, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσουν τὴ μαζικὴ μετανάστευση τῶν Ἑβραίων, δὲν ἦταν ἀιόμη τοῦ παρόντος.

"Αραγε οἱ ἄνθρωποι μετανάστευαν γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα στὴν πατρίδα τους ἢ γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν καλύτερη ζωὴ στὸ ἐξωτερικόν; Ἐχει γίνει πολλή, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνούσια συζήτηση γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ φτωχοὶ ἔτειναν περισσότερο νὰ μεταναστεύουν ἀπὸ ὅσο οἱ πλουσιότεροι καὶ ὅτι οἱ πιθανότερες νὰ μεταναστεύσουν αὐξάναν, ὅταν ὁ παραδοσιακὸς τρόπος βιοπορισμοῦ τους εἶχε γίνει δύσκολος ἢ ἀνύπαρκτος. Ἐτσι, στὴ Νορβηγία οἱ χειροτέχνες μετανάστευαν εὐκολότερα ἀπὸ ὅσο οἱ ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες· ἀργότερα οἱ ναυτικοὶ ἄρχισαν νὰ μεταναστεύουν ὅταν τὰ ἱστιοφόρα παραγκωνίστηκαν ἀπὸ τὰ ἀτμόπλοια, οἱ ψαράδες ὅταν τὰ πετρελαιοκίνητα σκάφη ἐκτόπισαν τίς παραδοσιακὲς ψαρόβαρκες. Ἐξίσου ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὅταν ἡ ἰδέα τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ πανάρχαιες ρίζες ἦταν ἀκόμα ξένη καὶ τρομαξε τὸν περισσότερο κόσμον, χρειαζόταν ἀνώτερη βία γιὰ νὰ σπρώξει τοὺς ἀνθρώπους στὸ ἄγνωστο. Ἐνας ἀγρεργάτης ἀπὸ τὸ Κέντ, σὲ ἓνα γράμμα τοῦ ἀπὸ τὴ Νέα Ζηλανδία, εὐχαρίστησε τοὺς κτηματίες ποὺ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ξενιτευτεῖ κηρύσσοντας ἀνταπεργία στὸ συνδικάτο ἀγρεργατῶν, γιατί διαφορετικὰ δὲν θὰ σκεφτόταν ποτὲ νὰ φύγει ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ δὲν θὰ ζοῦσε τώρα καλύτερα.

Ἐστόσο, ὅταν ἡ μαζικὴ μετανάστευση ἐγγράφηκε στὶς ἐμπειρίες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ καὶ κάθε παιδί στὴν κομητεία τοῦ Κιλντέαρ εἶχε κάποιον ξάδελφο, θεῖο ἢ ἀδελφὸ στὴν Αὐστραλία ἢ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἡ ἀποδημία ἔγινε συνηθισμένη —καὶ ὄχι ἀπαραιτήτως ἀμετάκλητη— ἐπιλογή, βασισμένη στὴν ἐκτίμηση τῶν προοπτικῶν, καὶ ἔπαψε νὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ δύναμη τοῦ πεπρωμένου. Ἄν ἔρχονταν εἰδήσεις πὼς εἶχε ἀνακαλυφτεῖ χρυσάφι στὴν Αὐστραλία ἢ πὼς ὑπῆρχαν πλῆθος καλοπληρωμένες δουλειές στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες,

ή μετανάστευση διογκωνόταν. Ἀντίστροφα, μειώθηκε κατακόρυφα μετὰ τὸ 1873, ὅταν ἡ οἰκονομία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν γνώρισε δραματικὴ ὑφεση. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρῶτο μεγάλο μεταναστευτικὸ κύμα τῆς περιόδου μας (1845-54) ἦταν οὐσιαστικά μιὰ φυγὴ ἀπὸ τὴν πείνα ἢ τὴ δημογραφικὴ πίεση στὴν ὑπαίθρο, προπαντὸς στὴν Ἰρλανδία καὶ τὴ Γερμανία, ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια παρεῖχαν τὸ 80% ὄλων τῶν ὑπερατλαντικῶν μεταναστῶν.

Ἄλλωστε, ἡ ἀποδημία δὲν ἦταν ἀπαραιτήτως μόνιμη. Οἱ ἀπόδημοι—δὲν ξέρουμε σὲ τί ποσοστὸ—ὄνειρευόνταν νὰ «πιάσουν τὴν καλὴ» στὸ ἐξωτερικὸ καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὰ χωριά τους πλοῦσοι καὶ σεβαστοί. Ἐνα σημαντικὸ ποσοστὸ—μεταξὺ 30% καὶ 40%—ἐπαναπατρίστηκαν ὄντως, ἂν καὶ τὶς περισσότερες φορές γιὰ τὸν ἀντίθετο λόγο, δηλαδὴ ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἄρεσε ὁ Νέος Κόσμος ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ ριζώσουν ἐκεῖ. Μερικοὶ μετανάστευαν ξανά. Μὲ τὴν ἐπανάσταση στὶς συγκοινωνίες, ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς εἰδικευμένους, ἐπεκτεινόταν ὀλοένα, ὥσπου ἀγκάλιασε ὀλόκληρο τὸν βιομηχανικὸ κόσμο. Ὁ κατάλογος μὲ τοὺς ἀρχισυνδικαλιστὲς τῶν βρετανικῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶναι γεμάτος ὀνόματα ἀντρῶν ποὺ δούλευαν γιὰ ἓνα διάστημα στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἢ κάπου ἄλλοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὅπως θὰ μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν γιὰ ἓνα διάστημα στὸ Νιούκασλ ἢ στὸ Μπάρροου-ἰν-Φέρνες. Τώρα μάλιστα ἀκόμα καὶ ἡ προσωρινὴ καὶ ἐποχικὴ μετανάστευση τῶν ἰταλῶν ἢ τῶν ἰρλανδῶν θεριστῶν ἢ κατασκευαστῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς ὠκεανούς.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μαζικὴ αὐξηση τῆς μετανάστευσης ὀφειλόταν, κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ, στὸν πρόσκαιρο ξενιτεμὸ: προσωρινὴ ἀποδημία, ἐποχικὴ μετανάστευση ἢ, ἀπλῶς, νομαδικὲς μετακινήσεις. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καθαυτὸ καινούριο σὲ τέτοιες μορφές ἀποδημίας. Ὁ θεριστής, ὁ περιπλανώμενος μεροκαματιάρης, ὁ πλανόδιος γανωτής, ὁ γυρολόγος, ὁ ἀγωγιάτης καὶ ὁ κτηνοτρόφος ποὺ ὀδηγοῦσε τὸ κοπάδι του στὸ παζάρι ἦταν ἀρκετὰ οἰκειῆς μορφές πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Ὡστόσο, ἡ ραγδαία καὶ παγκόσμια ἐξάπλωση τῆς νέας οἰκονομίας δὲν ἦταν δυνατὸν παρὰ νὰ ἀπαιτήσῃ, καὶ ἐπομένως νὰ δημιουργήσῃ, νέους τύπους τέτοιων ταξιδευτῶν.

Ἄς πάρουμε τὸ σύμβολο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, τὸ σιδηρόδρομο. Οἱ ἐργολάβοι σιδηροδρομικῶν ἔργων περιέτρεχαν τὴν ὑφήλιο καὶ πίσω

τους ἔσερναν (κατὰ κανόνα βρετανούς ἢ ἰρλανδοὺς) ἐργοδηγούς, εἰδικευμένους ἐργάτες καὶ τὴν ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν· μερικὲς φορές ὅλοι αὐτοὶ ἐγκαθίσταντο ὀριστικὰ σὲ κάποια ξένη χώρα καὶ τὰ παιδιὰ τους γίνονταν οἱ Ἀγγλοαργεντινοὶ τῆς ἐπόμενης γενιᾶς,* ἐνῶ ἄλλες φορές πήγαιναν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, ὅπως οἱ πολὺ πρὸ εὐαρίθμοι ὑπάλληλοι τῶν μεγάλων ἐταιρειῶν πετρελαίου στὶς μέρες μας. Ἀφοῦ σιδηροδρομικὲς γραμμὲς κατασκευάζονταν ὅπουδῆποτε, οἱ κατασκευάστριες ἐταιρεῖες δὲν μπορούσαν νὰ στηριχτοῦν ἀπαραίτητα στὸ ντόπιο ἐργατικὸ δυναμικὸ, ἀλλὰ δημιούργησαν ἓνα σῶμα νομαδικῶν ἐργατῶν (γνωστῶν στὰ ἀγγλικά μὲ τὸ ὄνομα «navvies»), ποὺ χαρακτηρίζει καὶ σήμερα τὰ μεγάλα κατασκευαστικὰ ἔργα σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Στὶς περισσότερες βιομηχανικὲς χώρες αὐτοὶ οἱ ἐργάτες στρατολογοῦνταν μεταξὺ περιθωριακῶν καὶ ἀνεργάτιστων ἀνθρώπων, πρόθυμων νὰ δουλέψουν σκληρὰ γιὰ ἓνα καλὸ μεροκάματο μὲ κακὲς συνθῆκες καὶ νὰ τὸ χάσουν στὸ πιστὸ ἢ στὸ χαρτί, χωρὶς νὰ πολυσκέφτονται τὸ μέλλον. Γιατὶ, ἀκριβῶς ὅπως γιὰ τοὺς ναυτικούς ἀνάλογου τύπου θὰ ὑπῆρχε πάντα κάποιο ἄλλο καράβι, ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς πλανόβιους σκαφτιάδες θὰ ὑπῆρχε πάντα κάποιο ἄλλο μεγάλο κατασκευαστικὸ ἔργο, ὅταν ἀποπερατωνόταν τὸ τωρινό. Ἀνεξάρτητοι ἄντρες, ποὺ δούλευαν στὰ σύνορα τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου καὶ σκανδάλιζαν τοὺς εὐυπόληπτους πολίτες ὄλων τῶν τάξεων, ἤρωες μιᾶς ἀνεπίσημης λατρείας τοῦ ἀνδρισμοῦ, ἔπαιζαν τὸν ἴδιο περίπου ρόλο ὅπως οἱ ναυτικοὶ καὶ οἱ χρυσοθῆρες, παρόλο ποὺ ἐβγαζαν περισσότερα λεφτὰ ἀπὸ ὅσα οἱ πρῶτοι καὶ δὲν εἶχαν τὶς ἐλπίδες τῶν δευτέρων νὰ κάνουν περιουσία.

Στὶς πρὸ παραδοσιακὲς ἀγροτικὲς κοινωνίες αὐτοὶ οἱ πλανόδιοι ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μιὰ σημαντικὴ γέφυρα ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ. Ὁργανωμένοι σὲ συνεργεῖα, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἐποχικῶν θεριστῶν, μὲ ἓναν ἐκλεγμένο ἀρχηγὸ ποὺ διαπραγματευόταν τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας καὶ μοίραζε τὶς εἰσπράξεις, φτωχοὶ χωρικοὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Κροατία ἢ τὴν Ἰρλανδία διέσχίζαν ἠπειροὺς ἢ ἀκόμα καὶ ὠκεανούς, γιὰ νὰ βροῦν δουλειὰ ἐκεῖ

* Οἱ ἰνδοὶ σιδηρόδρομοι ἐπανδρώνονταν κυρίως ἀπὸ Εὐρασιᾶτες, παιδιὰ ἰνδῶν γυναικῶν καὶ βρετανῶν ἐργατῶν, ποὺ ἦταν λιγότερο ἀπρόθυμοι νὰ ἐρθοῦν σὲ ἐπιμεξίαι ἀπὸ ὅσο οἱ μεσαῖες καὶ ἀνώτερες τάξεις.

όπου χτίζονταν πόλεις και εργοστάσια ή κατασκευάζονταν σιδηροδρομικές γραμμές. Στις πεδιάδες της Ούγγαρίας αυτή η μορφή μετανάστευσης άρχισε να εμφανίζεται τη δεκαετία του 1850. Οί πιδ άνοργάνωτοι δυσανασχετοῦσαν συχνά για τή μεγαλύτερη άποδοτικότητα και πειθαρχία (ή εὐπείθεια) αὐτῶν τῶν χωρικῶν, καθῶς και για τήν προθυμία τους να ἐργάζονται με χαμηλότερο μεροκάματο.

Δέν ἀρκεί ὅμως να ἐπισημάνουμε ἀπλῶς τήν αὐξηση αὐτοῦ ποῦ ὁ Μάρξ ὀνόμασε «ἐλαφρά ταξιαρχία» τοῦ καπιταλισμοῦ· πρέπει ἐπίσης να διακρίνουμε μιὰ σημαντική διαφοροποίηση μέσα στις ἀνεπτυγμένες χῶρες, ἤ, ἀκριβέστερα, ἀνάμεσα στὸν Παλαιὸ καὶ τὸν Νέο Κόσμο. Ἡ οἰκονομικὴ ἐπέκταση δημιουργοῦσε παντοῦ μιὰ «μεθόριο». Ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, μιὰ κοινότητα ἀνθρακωρύχων ὅπως τὸ Γκέλζενκίρχεν (στὴ Γερμανία), ποῦ σὲ διάστημα ἴσο με τὴ μισὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου (1858-1895) αὐξηση σὲ πληθυσμὸ του ἀπὸ 3.500 σὲ σχεδὸν 96.000, ἦταν ἓνας «Νέος Κόσμος», συγκρίσιμος με τὸ Μπουένος Ἄιρες ἢ με τὰ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Πενσυλβανίας. Ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ Παλαιὸς Κόσμος ἀντιμετώπιζε τήν ἀνάγκη του για ἓναν κινητικὸ πληθυσμὸ δημιουργῶντας, ἀπλῶς, μιὰ σχετικὰ μικρὴ καὶ ἀσταθὴ μάζα μετακινούμενων ἀνθρώπων, ἀν ἐξαιρέσουμε τὰ μεγάλα λιμάνια, ὅπου συνέρρεαν ξέμπαρκοι ναυτικοί, καὶ φυσικὰ τὶς μεγαλουπόλεις, ποῦ ἀπὸ παλιά ἦταν πόλος ἔλξης για τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου. Ὁ λόγος εἶναι ἴσως ὅτι στὸν Παλαιὸ Κόσμο οἱ ἀνθρωποι ἦταν ἤδη ἐνταχθέντοι ἢ μποροῦσαν να ἐνταχθοῦν γρήγορα σὲ κάποιο εἶδος κοινότητας ποῦ ἀνῆκε σὲ μιὰ δομημένη κοινωνία. Ἀλλὰ στὶς ἀραιοκατοικημένες περιοχὲς τοῦ Νέου Κόσμου, στὶς παρυφῆς ἢ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀποικισμένης ζώνης, ἐκεῖ ὅπου χρειάζονταν κινητὰ σώματα ἐργατῶν, τέτοιες ὁμάδες πραγματικῶν πλανόδιων ἔκαναν αἰσθητὴ τήν παρουσία τους ἢ τουλάχιστον ἦταν πιδ «ὄρατές». Ὁ Παλαιὸς Κόσμος ἦταν γεμάτος νομάδες κτηνοτρόφους, ἀλλὰ κανένας τους δὲν προκάλεσε τόση προσοχὴ ὅση οἱ ἀμερικανοὶ «καουμπόηδες», ἀν καὶ τὸ ἀντίστοιχὸ τους στὴν Αὐστραλία, οἱ περιφερόμενοι κουρεῖς προβάτων καὶ ἄλλοι ἀγροεργάτες τῆς ἐνδοχώρας, δημιούργησαν καὶ αὐτοὶ ἓνα μῦθο με μεγάλη τοπικὴ ἀπήχηση.

II

Για τοὺς φτωχοὺς, ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή ταξιδιοῦ ἦταν ἡ μετανάστευση. Για τὶς μεσαῖες τάξεις καὶ τοὺς πλούσιους, ἦταν σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ τουρισμὸς, ποῦ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε προϊόν τοῦ σιδηροδρομοῦ, τοῦ ἀτμόπλοιου καὶ (ἀφοῦ ἡ κάρτ ποστάλ, ποῦ ἐφευρέθηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ, εἶναι ὡς σήμερα βασικὸ συστατικὸ του) τῆς νέας κλίμακας καὶ ταχύτητας τῶν ταχυδρομικῶν ἐπικοινωνιῶν. (Αὐτὲς συστηματοποιήθηκαν διεθνῶς με τὴν ἴδρυση τῆς Διεθοῦς Ταχυδρομικῆς Ἐνωσης τὸ 1869.) Οἱ φτωχοὶ τῶν πόλεων ταξίδευαν ἀπὸ ἀνάγκη, ἀλλὰ σπάνια για τὴν εὐχαρίστησή τους, ἐκτὸς με τὰ πόδια —οἱ αὐτοβιογραφίες πολλῶν αὐτοδημιούργητων βικτωριανῶν βρίθουν ἀπὸ τιτάνιες πεζοπορίες στὴν ὑπαίθρο— καὶ για σύντομα χρονικὰ διαστήματα. Οἱ φτωχοὶ τῆς ὑπαίθρου δὲν ταξίδευαν καθόλου για εὐχαρίστηση, παρὰ συνδύαζαν τὸ τερπνὸν μετὰ τοῦ ὠφελίμου στὶς διάφορες ἐμποροπανηγύρεις. Ἡ ἀριστοκρατία ταξίδευε πολὺ για ἀναψυχὴ, ἀλλὰ με τρόπους ποῦ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ με τὸν σύγχρονο τουρισμὸ. Οἱ οἰκογένειες τῶν εὐγενῶν μετακινοῦνταν τακτικὰ ἀπὸ τὴν πόλη στὸ ἐξοχικὸ τους, με ἓνα συρμὸ ἀπὸ ὑπηρετές καὶ ἀμάξια, σὰν μικρὸς στρατός. (Μάλιστα, ὁ πατέρας τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν ἔδινε, στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, διαταγὲς με στρατιωτικὸ ὕφος στὴ γυναίκα του καὶ τοὺς δουλοπάροικούς του.) Μπορεῖ να ἔμεναν για ἓνα διάστημα σὲ κάποιο κοσμικὸ κέντρο, ὅπως ἐκεῖνη ἡ λατινοαμερικάνικη οἰκογένεια ποῦ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Ταξιδιωτικὸς Ὁδηγὸς τοῦ Παρισιοῦ* τοῦ 1867, κατέφθασε με δεκαοχτῶ ἀμάξια φορτωμένα ἀποσκευές. Ἡ πατροπαράδοτη περιοδεία τῶν νεαρῶν εὐγενῶν στὸ ἐξωτερικὸ δὲν εἶχε ἀκόμα κοινὸ με τὸν τουρισμὸ τῆς καπιταλιστικῆς ἐποχῆς οὔτε καν τὸ «Grand Hotel», ἀφενὸς ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ θεσμὸς ἦταν ἀκόμα στὰ σπάργανά του —ἀρχικὰ ἡ ὑπαρξὴ του ἐξαρτιόταν, συχνά, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς— καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ οἱ εὐγενεῖς πολὺ δύσκολα καταδέχονταν να μείνουν σὲ πανδοχεῖα.

Ὁ βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς δημιούργησε δύο νέες μορφές ταξιδιοῦ ἀναψυχῆς. Ἡ πρώτη ἦταν ὁ τουρισμὸς καὶ οἱ καλοκαιρινὲς διακοπὲς για τὴν ἀστικὴ τάξη· ἡ δευτέρη ἦταν οἱ ἡμερήσιες ἐκδρομὲς ποῦ ἔκαναν οἱ λαϊκὲς μάζες με κάποιο μηχανοκίνητο μέσο σὲ μερικὲς

χώρες όπως η Βρετανία. Και οι δύο ήταν άμεσα αποτελέσματα της χρήσης του ατμού στις συγκοινωνίες, αφού για πρώτη φορά στην ιστορία έγινε εφικτή η τακτική και ασφαλής διακίνηση μεγάλου πλήθους ανθρώπων και αποσκευών στην ξηρά και στη θάλασσα. Σε αντίθεση με τις ταχυδρομικές άμαξες, που μπορούσαν εύκολα να αιχμαλωτιστούν από ληστές στις έρημικες περιοχές, ο σιδηρόδρομος ήταν εξαρχής απρόσβλητος — με εξαίρεση την αμερικανική Δύση — ακόμα και σε τόπους που δεν φημίζονταν καθόλου για την ασφάλειά τους, όπως ήταν η Ισπανία και τα Βαλκάνια.

Η ημερήσια έκδρομη των λαϊκών μαζών ήταν, αν εξαίρεσουμε τις κρουαζιέρες που γίνονταν με ατμόπλοια, παιδί της δεκαετίας του 1850, ή μάλλον, για να ακριβολογήσουμε, της Μεγάλης Έκθεσης του 1851, που προσέλκυσε στο Λονδίνο τεράστια πλήθη επισκεπτών, περιέργων να δούν τα θαύματά της. Τέτοιες επισκέψεις ενθαρρύνονταν από τις σιδηροδρομικές εταιρείες, που πρόσφεραν μειωμένο εισιτήριο, και διοργανώνονταν από και για τα μέλη αναρίθμητων τοπικών σωματείων, ένοριών και δήμων. Ο ίδιος ο Θωμάς Κούκ, του οποίου το όνομα έμελλε να γίνει συνώνυμο του οργανωμένου τουρισμού τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια, είχε αρχίσει τη σταδιοδρομία του οργανώνοντας τέτοιες έκδρομές, και το 1851 τις ανέπτυξε σε μεγάλη επιχείρηση. Οι πολυάριθμες διεθνείς εκθέσεις (βλ. Κεφάλαιο Β') τραβούσαν στις πόλεις στρατιές ολόκληρες από περιέργους και η ανοικοδόμηση των πρωτευουσών ενθάρρυνε τους έπαρχιώτες να έρθουν για να χαζέψουν τα καινούρια αξιοθέατά τους. Δεν χρειάζεται να πούμε περισσότερο για τον μαζικό τουρισμό αυτής της περιόδου. Έμεινε περιορισμένος σε σύντομα ταξίδια, συχνά πολύ κουραστικά με τα σημερινά κριτήρια, και δημιούργησε ως παραπροϊόν μια μικρή, αλλά ανθηρή βιομηχανία «ένθυμιών». Σε γενικές γραμμές οι ιθύνοντες των σιδηροδρόμων, τουλάχιστον στη Βρετανία, δεν πολυενδιαφέρονταν για τα ταξίδια τρίτης θέσης, αν και η κυβέρνηση τους ανάγκασε να παρέχουν κάποιες στοιχειώδεις διευκολύνσεις στο ευρύ κοινό. Έπρεπε να φτάσουμε στο 1872 για να εισπράττουν οι βρετανικοί σιδηρόδρομοι το 50% των εσόδων τους από τις μετακινήσεις του απλού λαού. Όσο μάλιστα πλήθαιναν τα ταξίδια τρίτης θέσης, τόσο λιγότευαν οι έκδρομές με ειδικούς συρμούς.

Αλλά η μεσαία τάξη ταξίδευε περισσότερο. Η σημαντικότερη

μορφή τέτοιων ταξιδιών, από ποσοτική άποψη, ήταν μάλλον οι οικογενειακές καλοκαιρινές διακοπές ή (για τους πλουσιότερους και βαρυστομαχιασμένους) η ετήσια κούρα σε κάποια λουτρόπολη με ιαματικές πηγές. Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα είδε την αξιόλογη ανάπτυξη τέτοιων θερέτρων στις ακτές της Βρετανίας και στα βουνά της ήπειρωτικής Ευρώπης. (Μολονότι το Μπιαρρίτς ήταν ήδη πολύ της μόδας στη δεκαετία του 1860, χάρη στην προστασία του Ναπολέοντα Γ', και οι ιμπρεσιονιστές ζωγράφοι ενδιαφέρονταν εμφανώς για τις ακρογιαλιές της Νορμανδίας, ή αστική τάξη της ήπειρωτικής Ευρώπης δεν είχε αποκτήσει ακόμα τη σημερινή mania για τα θαλάσσια μπάνια και την ήλιοθεραπεία.) Γύρω στο 1865 οι καλοκαιρινές διακοπές ήταν ήδη τόσο διαδομένη συνήθεια στη μεσαία τάξη, ώστε αρκετές παράκτιες περιοχές της Βρετανίας γέμισαν με παραθαλάσσιους δρόμους περιπάτου, προκυμαίες και άλλα στολίσια, που έδωσαν την ευκαιρία στους ιδιοκτήτες γης να βγάλουν απρόσμενα κέρδη από αντιοικονομικές, ως τότε, άμμουδιές και βραχότοπους. Αυτά τα φαινόμενα χαρακτηρίζαν τα μεσαία και μικρομεσαία στρώματα. Σε γενικές γραμμές, αντίθετα, η συνήθεια της έκδρομης στη θάλασσα δεν διαδόθηκε στην εργατική τάξη παρά μόνο τη δεκαετία του 1880, ενώ η μεγάλη και η μικρή άριστοκρατία δεν θα θεωρούσαν μια διαμονή στο Μπόρνμουθ (όπου έμεινε ο γάλλος ποιητής Βερλαίν) ή στο Βέντνορ (όπου έπαιρναν τον αέρα τους ο Τουργκένιεφ και ο Κάρολ Μάρξ) ανάξια της θέσης τους.

Οι λουτροπόλεις της ήπειρωτικής Ευρώπης (οι βρετανικές δεν γνώρισαν ποτέ τέτοιες δόξες) ήταν πολύ πιο άρχοντικές: διέθεταν πολυτελέστερα ξενοδοχεία και πρόσφεραν διασκεδάσεις απαραίτητες για τέτοια πελατεία, όπως καζίνα και ακριβά μπορντέλα. Το Βισύ, το Σπά, το Μπάντεν Μπάντεν, το Αϊξ-λε-Μπαίν, αλλά πάνω από όλα οι περίφημες διεθνείς λουτροπόλεις του κράτους των Αψβούργων, το Γκασταίν, το Μαρίενμπαντ, το Κάρλσμπατ κτλ., ήταν για την Ευρώπη του 19ου αιώνα ό,τι ήταν το Μπάθ για την Αγγλία του 18ου: τόποι κοσμικών συγκεντρώσεων, που γίνονταν με αφορμή το ότι έπινε κανείς κάποιο είδος δυσάρεστου μεταλλικού νερού ή ότι βουτούσε σε κάποιο είδος ύγρου υπό την επίτηρηση ενός καλοπροαίρετου δικτάτορα, του γιατρού του. Το άρρωστο συκάτι, πάντως, καταργούσε τους ταξικούς φραγμούς: οι ιαματικές πηγές προσέλκυαν κάθε λογής

πλούσιους χωρίς άριστοκρατική καταγωγή και κάθε λογής μεσοστούς, τῶν ὁποίων ἡ τάση νὰ τρῶνε καὶ νὰ πίνουν ὑπερβολικὰ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν εὐμάρεια. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Δρ Κούγκελμαν συνέστησε τὸ Κάρλσμπαττ σὲ ἓνα τόσο λίγο τυπικὸ μέλος τῆς μεσαιᾶς τάξης ὅσο ὁ Κάρλ Μάρξ, ὁ ὁποῖος μὲ προνοητικὴ δῆλωσε «εἰσοδηματίας» γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀναγνώρισή του, ὥσπου ἀνακάλυψε ὅτι ὡς Δρ Μάρξ μπορούσε νὰ γλιτώσει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν ἀλμυρότατο «Kurtaxe» [φόρο θεραπείας].¹⁶ Στὴ δεκαετία τοῦ 1840, λίγα τέτοια κέντρα εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὴ βουκολικὴ ἀπλότητα. Ἄκόμα καὶ τὸ 1858, ὁ Ταξιδιωτικὸς Ὁδηγὸς τοῦ Μάρραιη περιέγραφε τὸ Μαρίενμπαττ ὡς «σχετικὰ καινούριο» καὶ σημείωνε ὅτι τὸ Γκάσταϊν εἶχε μόνο διακόσια δωμάτια γιὰ ξένους. Ἄλλὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 αὐτὲς οἱ λουτροπόλεις βρισκόνταν ἤδη σὲ πλήρη ἄνθησι.*

Τὰ θέρετρα καὶ οἱ λουτροπόλεις ἦταν γιὰ τὸν συνηθισμένο ἀστό· ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία, πού τιμοῦν τὶς παραδόσεις τους, ἐπιβεβαιώνουν ὡς σήμερα ὅτι ἡ ἐτήσια ἡπατοπάθεια ἦταν ἀστικός θεσμός. Γιὰ τοὺς λεπτεπίλεπτους ἐνδεικνύοταν ἡ ἀπαλὴ λιακάδα, δηλαδὴ τὸ ξεχειμῶνιασμα στὴ Μεσόγειο. Ἡ Κυανὴ Ἀκτὴ εἶχε ἤδη ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν λόρδο Μπρούαμ, τὸν ριζοσπάστη πολιτικὸ τοῦ ὁποῖου τὸ ἄγαλμα ἐξακολουθεῖ νὰ δεσπόζει στὶς Κάννες, καί, μολονότι οἱ καλύτεροι πελάτες τῆς ἔγιναν οἱ ρῶσοι ἀριστοκράτες καὶ μεγαλογαιοκτήμονες, τὸ ὄνομα «Promenade des Anglais» στὴ Νίκαια ὑπαινίσσεται ὡς σήμερα ποιοὶ ἐγκαινίασαν αὐτὸν τὸν νέο τόπο ἀναψυχῆς γιὰ τοὺς ἀργόσχολους πλούσιους. Τὸ Μόντε Κάρλο ἀπέκτησε «Hôtel de Paris» τὸ 1866. Μετὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὴν κατασκευὴ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς κατὰ μῆκος τοῦ Νείλου, ἡ Αἴγυπτος ἐγίνε προσφιλὴς τόπος διαχείμασης γιὰ ἐκείνους πού ἡ ὑγεία τους ἦταν εὐπρόσβλητη ἀπὸ τὴ φθινοπωρινὴ καὶ χειμῶνιατικὴ ὑγρασία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Βορρᾶ, καθὼς συνδύαζε τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἡπιοῦ κλίματος, τοῦ ἐξωτισμοῦ, τῶν μνημείων ἐνὸς ἀρ-

* Ἡ σημασία τους ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ ρόλο πού ἐπαιζοῦν στὴ διπλωματία τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ναπολεὼν συναντήθηκε μὲ τὸν Βίσμαρκ στὸ Μπιαρρίτς καὶ ὁ Καβούρ στὴν Πλομπιέρ, ἐνῶ στὸ Γκάσταϊν ὑπογράφθηκε μιὰ διεθνὴς συνθήκη, πρόδρομος τῶν πολλῶν διπλωματικῶν συνδιασκέσεων πού ἀπὸ τὸ 1890 ὡς τὸ 1940 γίνονταν στὶς ὄχθες κόποιας λίμνης ἢ σὲ κάποιο παραθαλάσσιο θέρετρο.

χαίου πολιτισμοῦ καὶ τῆς (ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀκόμα ἄτυπης) εὐρωπαϊκῆς ἐπικυριαρχίας. Ὁ χαλκέντερος Μπαίντεκερ κυκλοφόρησε τὸν πρῶτο ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ του γι' αὐτὴ τὴ χώρα τὸ 1877.

Τὸ νὰ πηγαίνει κανεὶς στὴ Μεσόγειο καλοκαιριάτικα, χωρὶς νὰ ψάχνει γιὰ καλλιτεχνικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, τὸ θεωροῦσαν τρέλα ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὴ λατρεία τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ μαυρισμένου δέρματος. Μόνο λίγα μέρη, ὅπως π.χ. ὁ κόλπος τῆς Νεάπολης καὶ τὸ Κάπρι, ἤδη φημισμένα χάρη στὴν προστασία τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ρωσίας, θεωροῦνταν ὑποφερτὰ στὴ διάρκεια τῆς θερμῆς περιόδου. Οἱ χαμηλὲς τοπικὲς τιμὲς τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ὑποδηλώνουν ἓνα πρῶτο ἀκόμα στάδιο τουριστικῆς ἀνάπτυξης. Φυσικά, πλούσιοι Ἀμερικανοί, ὑγιεῖς ἢ ἄρρωστοι —ἢ μᾶλλον, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, οἱ γυναῖκες καὶ οἱ κόρες τους— ἔβραζαν πλῶρη γιὰ τὰ κέντρα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὸ τέλος τῆς περιόδου μας οἱ ἀμερικανοὶ ἐκατομμυριοῦχοι ἀρχίζαν ἤδη νὰ παραθερίζουν σὲ εἰδυλλιακοὺς οἰκισμούς, χτισμένους σύμφωνα μὲ τὰ γούστα τους κατὰ μῆκος τῶν σκυθρωπῶν ἀκτῶν τῆς Νέας Ἀγγλίας. Στὶς θερμὲς χώρες οἱ πλούσιοι κατέφευγαν τὸ καλοκαίρι στὰ βουνά.

Πρέπει ὅμως νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο εἶδη διακοπῶν: τὴν πιὸ μακρόχρονη (θερινὴ ἢ χειμερινὴ) διαμονὴ σὲ ἓνα μέρος καὶ τὴν περιήγηση, πού γινόταν ὅλο καὶ πιὸ πρακτικὴ καὶ γρήγορη. Ὅπως πάντα, οἱ μεγαλύτερες ἀτραξιὸν ἦταν τὰ ρομαντικὰ τοπία καὶ οἱ ἀρχαιότητες, ἀλλὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ Βρετανοὶ (πρωτοπόροι, ὡς συνήθως) ἐξῆγαν ἤδη τὸ πάθος τους γιὰ τὴ φυσικὴ ἀσκηση στὰ βουνά τῆς Ἑλβετίας, ὅπου ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ καθιερώσουν τὸ σκι ὡς χειμερινὸ σπόρ. Τὸ 1858 ἰδρύθηκε ἡ Ἀλπικὴ Λέσχη καὶ τὸ 1865 ὁ Ἐντουαρντ Οὐίμπερ σκαρφίλιωσε στὸ Μάττερχορν. Γιὰ λόγους ἀδιάγνωστους, τέτοιες κοπιώδεις δραστηριότητες σὲ ἓνα ὑποβλητικὸ σκιερὸ ἐξασκοῦσαν ἰδιαίτερη ἔλξη σὲ ἀγγλοσάξονες διανοουμένους καὶ ἐπαγγελματίες μὲ φιλελεύθερες ἀντιλήψεις (ἴσως ἢ στενὴ συναναστροφή μὲ τοὺς γεροδεμένους καὶ εὐεϊδεῖς ντόπιους νέους, πού ἔκαναν τοὺς ξεναγούς, νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ αὐτό). Ἔτσι, ἡ ὀρειβασία προστέθηκε στὴν πεζοπορία ὡς χαρακτηριστικὸ χόμπι τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων τοῦ Καίμπριτζ, τῶν ἀνώτερων δημόσιων ὑπαλλήλων, τῶν δασκάλων, τῶν φιλοσόφων

και των οικονομολόγων, προς μεγάλη έκπληξη των λατίνων (αν και όχι τόσο των τευτόνων) διανοουμένων. Όσο για τους λιγότερο δραστήριους περιηγητές, τα βήματά τους τα οδηγούσε τώρα ο Τόμας Κούκ και οι όγκώδεις ταξιδιωτικοί οδηγοί της εποχής, ενώ οι πρωτοποριακοί βρετανικοί Ταξιδιωτικοί Οδηγοί του Μάρραιη επισκιάζονταν όλο και περισσότερο από τις βίβλους του τουρίστα, τους γερμανικούς Μπαίντεκερ, που κυκλοφορούσαν τώρα σε αρκετές γλώσσες.

Τέτοιες περιοδείες δεν ήταν φτηνές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ένας αγύρος της Ευρώπης που διαρκούσε έξι βδομάδες και έφερε τον τουρίστα από το Λονδίνο στο Βέλγιο, στην κοιλάδα του Ρήνου, στην Έλβετία και στη Γαλλία — σχεδόν αυτή είναι και σήμερα η κλασική τουριστική διαδρομή — στοίχιζε σε δύο άτομα κάπου 85 λίρες στερλίνες, δηλαδή γύρω στο 20% του ετήσιου εισοδήματος ενός ανθρώπου που έβγαζε 8 λίρες τη βδομάδα (εκείνο τον καιρό τόσο ήταν, πάνω κάτω, το εισόδημα ενός αξιοπρεπούς αστού που μπορούσε να έχει ύπηρετη).¹⁷ Ένα τέτοιο ποσό αποτελούσε περισσότερο από το 75% του ετήσιου εισοδήματος ενός ειδικευμένου, ύψηλόμισθου βρετανού εργάτη. Είναι φανερό ότι οι τουρίστες που είχαν κατά νου οι σιδηροδρομικές εταιρείες, οι ξενοδόχοι και οι ταξιδιωτικοί οδηγοί ανήκαν στην ευκατάστατη μεσαία τάξη. Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που παραπονούνταν σίγουρα επειδή στη Νίκαια το ετήσιο νοίκι των ανεπίπλωτων σπιτιών είχε αυξηθεί από 64 λίρες το 1858 σε 100 λίρες το 1876 και η άμοιβη μιας υπηρέτριας από 8-10 λίρες στο σκανδαλώδες ποσό των 24-30 λιρών το χρόνο.¹⁸ Αλλά μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι ήταν σε θέση να πληρώσουν αυτές τις τιμές.

Μήπως λοιπόν η μετανάστευση, τα ταξίδια και οι δημογραφικές ανακατατάξεις κυριαρχούσαν στον κόσμο της δεκαετίας του 1870; Εύκολα μπορούμε να ξεχάσουμε ότι η πλειονότητα των ανθρώπων εξακολουθούσαν να ζούν και να πεθαίνουν εκεί όπου γεννήθηκαν ή, για να ακριβολογήσουμε, ότι οι μετακινήσεις τους δεν ήταν μεγαλύτερες ούτε διέφεραν από εκείνες που θα έκαναν πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Όπωςδήποτε, υπήρχαν στον κόσμο περισσότεροι άνθρωποι που έμοιαζαν μάλλον με τους Γάλλους, το 88% των οποίων ζούσαν το 1861 στην περιοχή όπου γεννήθηκαν — στο διαμέρισμα του Λό το 97% των κατοίκων ζούσαν στην ένορρία της γέννησής τους — παρά με πιο κινητικούς και φιλαπόδημους πληθυσμούς.¹⁹ Ωστόσο, οι

άνθρωποι αποκόπτονταν βαθμιαία από τις ρίζες τους, συνήθιζαν να βλέπουν και να κάνουν πράγματα που οι πατεράδες τους δεν είχαν κάνει ποτέ και ακόμα και οι ίδιοι δεν περίμεναν ποτέ να κάνουν. Στο τέλος της περιόδου μας οι μετανάστες αποτελούσαν ήδη την πλειοψηφία όχι μόνο σε χώρες όπως η Αυστραλία και σε πόλεις όπως η Νέα Υόρκη και το Σικάγο, αλλά και στη Στοκχόλμη, τη Χριστιανία (το σημερινό Όσλο), τη Βουδαπέστη, το Βερολίνο και τη Ρώμη (μεταξύ 55 και 60%), το Παρίσι και τη Βιέννη (περίπου 65%).²⁰ Οι μεγάλες πόλεις και οι νέες βιομηχανικές ζώνες ήταν οι μαγνήτες που τους τραβούσαν. Τί είδους ζωή τους περίμενε εκεί;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ'

Η ΠΟΛΗ, Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

*Τώρα πιά ως και τὸ ψωμί μας
φήνεται μηχανικά.
Καὶ μιὰ ἄλλη μηχανή ὅπου νὰ 'ναι
θὰ μᾶς χώνει στὸ στόμα τὴ μπουκιὰ.*

*Τὸ Τράουτενακου ἔχει δύο νεκροταφεῖα,
ἓνα γιὰ τοὺς πλούσιους κι ἓνα γιὰ τοὺς φτωχοὺς·
οὔτε στὸν τάφο ἢ φτωχολογιά
δὲν γίνεται ἴση μὲ τοὺς δυνατοὺς.*

Ποίημα στὴν ἐφημερίδα *Trautenaу Wochenblatt*, 1869¹

*Τὸν παλιὸ καιρὸ, ἂν κάποιος ἀποκαλοῦσε ἕναν μεροκαματιάρη «εργάτη»,
θὰ ἔβρισκε τὸν μπелά του... Ἄλλὰ τώρα πού εἶπαν στοὺς μεροκαματιάρηδες
ὅτι οἱ ἐργάτες εἶναι ἡ κορυφή τοῦ κράτους, ὅλοι θέλουν νὰ εἶναι ἐργάτες.*

M. MAY, 1848²

*Τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τῆς ἀρρώστιας,
τοῦ χειμῶνα ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου φυσικοῦ φαινομένου.
Δὲν ξέρω πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐκλείψουν τέτοια φαινόμενα.*

WILLIAM MAKEPEACE THACKERAY, 1848³

I

Ἄν ποῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς τεχνολογίας προσέλκυε ὅλο καὶ περισσότερους μετανάστες, ἢ ὅτι νέες γενιές γεννιοῦνταν στοὺς κόλπους του, θὰ ποῦμε κάτι αὐτονόητο, ἀλλὰ ὄχι πολὺ διαφωτιστικὸ ἀπὸ μόνο του. Τί εἴδους κόσμος ἦταν;

Ἦταν, πρῶτα ἀπὸ ὅλα, ἕνας κόσμος πού τὸ χαρακτηριστικὸ του γνώρισμα δὲν ἦταν τόσο ὅτι τὸν ἀποτελοῦσαν ἐργοστάσια, ἐπιχειρηματίες καὶ προλετάριοι, ὅσο ὅτι μεταμορφωνόταν χάρη στὴν τεράστια πρόοδο τοῦ βιομηχανικοῦ τομέα του. Ὅσο θεαματικὲς καὶ ἂν ἦταν οἱ ἀλλαγές πού προκαλοῦσε ἢ ἐξάπλωση τῆς βιομηχανίας καὶ ἢ

ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, αὐτὲς οἱ ἀλλαγές δὲν δίνουν ἀπὸ μόνες τους τὸ μέτρο τοῦ ἀντίκτυπου πού εἶχε ὁ καπιταλισμός. Τὸ 1866 τὸ Ράιχενμπεργκ (Λίμπερετς), τὸ κέντρο τῆς βοημικῆς ὑφαντουργίας, ἐξακολουθοῦσε νὰ παράγει τὸ μισὸ ἀπὸ τὸ συνολικὸ προϊόν του στοὺς ἀργαλειοὺς τῶν χειροτεχνῶν ὑφαντῶν, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτῶνταν πλέον ἀπὸ λίγα μεγάλα ἐργοστάσια. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἦταν λιγότερο προηγμένο στὴ βιομηχανικὴ του ὀργάνωση ἀπὸ ὅσο τὸ Λάνκασαϊρ, ὅπου οἱ τελευταῖοι χειριστὲς χειροκίνητων ἀργαλειῶν ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ ἄλλα ἐπαγγέλματα στὴ δεκαετία τοῦ 1850· ἀλλὰ θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἦταν βιομηχανικὴ πόλη. Στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν ἡ ζήτηση ζάχαρης ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της, τὰ τσέχικα ἐργοστάσια ζάχαρης ἀπασχολοῦσαν μόνο 40.000 ἐργάτες. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ διάδοση πού εἶχε ἡ νεότευκτη βιομηχανία ζάχαρης ὅσο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔκταση ὅπου καλλιεργοῦνταν ζαχαρότευτλα στὴ βοημικὴ ὑπαίθρο εἶχε ὑπερικοσασπλασιαστεῖ ἀνάμεσα στὸ 1853-54 (4.800 ἐκτάρια) καὶ τὸ 1872-73 (123.800 ἐκτάρια).⁴ Τὸ ὅτι οἱ ἐπιβάτες τῶν βρετανικῶν σιδηροδρόμων σχεδὸν διπλασιάστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ 1854 —ἀπὸ περίπου 58 σὲ σχεδὸν 108 ἑκατομμύρια— ἐνῶ τὰ ἔσοδα τῶν σιδηροδρομικῶν ἐταιρειῶν ἀπὸ τὴ διακίνηση ἐμπορευμάτων αὐξήθηκαν σχεδὸν κατὰ 250% εἶναι περισσότερα σημαντικὰ ἀπὸ τὸ ἀκριβὲς ποσοστὸ βιομηχανικῶν ἀγαθῶν ἢ ἐπιχειρηματικῶν ταξιδιῶν πού ὑποκρύπτεται σ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς.

Ἄστόσο, ἡ βιομηχανικὴ ἐργασία, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ δομὴ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ σκηνικὸ της, καὶ ἡ ἀστικοποίηση —ἡ ζωὴ στὶς ραγδαῖα ἀναπτυσσόμενες πόλεις— ἦταν ὅπως ἄποτε οἱ ἐντυπωσιακότερες μορφές τοῦ νέου κόσμου· νέου, ἐπειδὴ ἀκόμα καὶ ἡ διαιώνιση μερικῶν τοπικῶν ἀπασχολήσεων ἢ προβιομηχανικῶν πόλεων ἐκρυβε βαρυσήμαντες ἀλλαγές. Λίγα χρόνια μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1887, ὁ γερμανὸς καθηγητὴς Φερδινάνδος Ταίνιες διατύπωσε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν *Gemeinschaft* (κοινότητα) καὶ τὴν *Gesellschaft* (κοινωνία ἀτόμων), ἕνα δίπτυχο πού σήμερα εἶναι οἰκεῖο σὲ κάθε φοιτητὴ τῆς κοινωνιολογίας. Αὐτὴ ἡ διάκριση μοιάζει μὲ ἄλλες πού ἔκαναν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ διάφοροι μελετητὲς σὲ κοινωνίες τίς ὁποῖες ἢ μεταγενέστερη ὀρολογία θὰ ἀποκαλοῦσε «παραδοσιακὲς» καὶ «σύγχρονες»: π.χ. ὁ Σέρ Χένρυ Μαίην περιέγραψε

συναπτικά την πρόοδο της κοινωνίας ως κίνηση «από την προκαθορισμένη κοινωνική θέση (status) προς το συμβόλαιον». Η ουσία, ωστόσο, είναι ότι ο Ταϊνιες δέν βάσισε την ανάλυσή του στη διαφορά ανάμεσα στην αγροτική κοινότητα και την αστικοποιημένη κοινωνία, αλλά ανάμεσα στην απαρχαιωμένου τύπου πόλη και το καπιταλιστικό άστυ, που είναι «ουσιαστικά μια έμπορική πόλη και, στο βαθμό που το έμπόριο κυριαρχεί στην παραγωγική εργασία της, μια εργοστασιακή πόλη».⁵ Αυτό το καινοφανές περιβάλλον και η δομή του αποτελούν το αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου.

Το άστυ ήταν, πράγματι, το έντυπωσιακότερο έξωτερικό σύμβολο του βιομηχανικού κόσμου, πλάι στο σιδηρόδρομο. Η αστικοποίηση επιταχύνθηκε άλματώδως μετά το 1850. Στο πρώτο μισό του αιώνα, μόνον η Βρετανία είχε να επιδείξει ετήσια ταχύτητα αστικοποίησης μεγαλύτερη από 0,20 μονάδες,* αν και είναι αλήθεια ότι το Βέλγιο σχεδόν έφτασε τον ίδιο ρυθμό. Αλλά ανάμεσα στο 1850 και το 1890, ακόμα και η Αυστροουγγαρία, η Νορβηγία και η Ίρλανδία αστικοποιήθηκαν με αυτόν το ρυθμό, το Βέλγιο και οι Ηνωμένες Πολιτείες με ρυθμό 0,30 ως 0,40 μονάδες, η Πρωσία, η Αυστραλία και η Αργεντινή με 0,40 ως 0,50 μονάδες, η Αγγλία και η Ουαλία (που εξακολουθούσαν να προηγούνται ελαφρά), καθώς και η Σαξονία, με ρυθμό πάνω από 0,50 μονάδες το χρόνο. Θεωρούνταν αυτόνομη πώς η συγκέντρωση ανθρώπων στις πόλεις ήταν «το πιο αξιοσημείωτο κοινωνικό φαινόμενο του αιώνα μας».⁷ Με τα σημερινά κριτήρια, αυτή η αύξηση της αστυφιλίας δέν ήταν και τόσο θαυμαστική: στο τέλος του 19ου αιώνα, μόνο καμιά δεκαριά χώρες είχαν φτάσει το ποσοστό συγκέντρωσης στις πόλεις που είχαν να επιδείξουν η Αγγλία και η Ουαλία το 1801. Ωστόσο, όλες (με εξαίρεση τη Σκοτία και τις Κάτω Χώρες) είχαν φτάσει σ' αυτό το επίπεδο μετά το 1850.

Η τυπική βιομηχανική πόλη της περιόδου εξακολουθεί να είναι μια πόλη μεσαίου μεγέθους, ακόμα και με τα μέτρα εκείνης της εποχής, μολονότι στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη μερικές πρωτεύουσες (που έτειναν να είναι πολύ μεγάλες) έγιναν επίσης σημαντικά βιομηχανικά κέντρα —π.χ. το Βερολίνο, η Βιέννη και η Αγία Πε-

* Αυτός ο δείκτης προκύπτει από τις ποσοστιαίες μονάδες αύξησης του αστικού πληθυσμού ανάμεσα στην πρώτη και την τελευταία απογραφή της περιόδου, διαιρημένες με τον αριθμό των ετών.⁶

τρούπολη. Το Όλνταμ είχε 83.000 κατοίκους το 1871, το Μπάρμεν 75.000, το Ρουμπάι 65.000. Πράγματι, οι φημισμένες προβιομηχανικές μεγαλουπόλεις σπάνια ήταν έλκυστικές για τα νέα είδη παραγωγής. Έτσι, η τυπική μορφή της νέας βιομηχανικής ζώνης προέκυπτε, κατά κανόνα, από τη συγχώνευση ξεχωριστών χωριών, που εξελίσσονταν σε μικρές πόλεις, και μικρών πόλεων, που εξελίσσονταν σε μεγαλύτερες. Δέν ήταν ακόμα οι πυκνά δομημένες αστικές περιοχές του 20ού αιώνα, παρόλο που οι καμινάδες των εργοστασίων, συχνά παραταγμένες κατά μήκος της κοιλάδας ενός ποταμού, οι σιδηροδρομικές διασταυρώσεις, ή μονοτονία του τούβλου με το ξεθωριασμένο χρώμα, ή πέπλος αιθάλης που κρεμόταν από πάνω τους, όλα αυτά τους έδιναν μια κάποια συνοχή. Λίγοι ήταν οι κάτοικοί τους που άπειχαν από τα κοντινότερα χωράφια περισσότερο από όσο διαρκούσε ένας περίπατος. Ως τη δεκαετία του 1870, οι μεγάλες πόλεις της έκβιομηχανισμένης δυτικής Γερμανίας, όπως η Κολωνία και το Ντύσσελτορφ, τρέφονταν από τους αγρότες της γύρω περιοχής, που έφερναν τα προϊόντα τους στην εβδομαδιαία λαϊκή αγορά.* Από μια άποψη, το σοκ της έκβιομηχανιστικής ξεκινούσε από την έντονη αντίθεση ανάμεσα στους μαύρους, μονότονους, συνωστισμένους και έλεεινούς βιομηχανικούς οικισμούς και τη χρωματική πανθαλασία των γειτονικών αγροκτημάτων και λόφων. Παράδειγμα το Σέφιλντ, «θορυβώδες, καπνισμένο, αποικουστικό (άλλε)... τριγυρισμένο από ένα από τα γοητευτικότερα τοπία που υπάρχουν σ' αυτό τον πλανήτη».⁹

Αυτή ακριβώς η ιδιομορφία έδινε στους εργάτες των έκβιομηχανισμένων περιοχών τη δυνατότητα να διατηρήσουν έναν ημιαγροτικό χαρακτήρα (αν και σε βαθμό που μειωνόταν γοργά). Ακόμα και μετά το 1900, οι βέλγοι ανθρακωρύχοι άφηναν τη δουλειά τους (στην ανάγκη με μια ετήσια «άπεργία της κατάταξ») για να φροντίσουν τα κατατοχώρατά τους. Ακόμα και στη βόρεια Αγγλία οι άνεργοι των αστικών κέντρων μπορούσαν εύκολα να βρουν δουλειά το καλοκαίρι στα γειτονικά αγροκτήματα: το 1859 οι άπεργοι ύφαντες του Πάντιχαμ (στο Λάνκασαϊρ) συντηρούσαν μαζεύοντας σκνό.¹⁰

Η μεγαλούπολη — που εκείνα τα χρόνια ήταν, μπορούμε να πούμε, ένα συγκρότημα με πληθυσμό μεγαλύτερο από 200.000* — δέν είχε

* Γύρω στο 1875 υπήρχαν, όπως υπολογιζόταν, στην Ευρώπη τέσσερις πόλεις

τόσο πολύ βιομηχανικό χαρακτήρα (αν και σε μερικές μεγαλουπόλεις υπήρχε πλήθος εργοστασίων)· ήταν μάλλον έμπορικό και διοικητικό κέντρο, συγκοινωνιακός κόμβος και έδρα των πολυσιδών υπηρεσιών που προσελκύει ή μεγάλη συγκέντρωση ανθρώπων οι όποιοι, με τη σειρά τους, πολλαπλασιάζονται. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους τους ήταν εργάτες του ενός ή του άλλου είδους, ανάμεσά τους πολλοί υπηρέτες και υπηρέτριες — σχεδόν ό ένας στους πέντε Λονδρέζους το 1851, ενώ στο Παρίσι ή αναλογία τους ήταν (περιέργως) μικρότερη.¹² Όστόσο, το ίδιο το μέγεθος τους αποτελούσε έγγυηση ότι ή κοινωνική τους σύνθεση συμπεριλάμβανε ένα σημαντικό ποσοστό από εκπροσώπους των μεσαίων και μικρομεσαίων στρωμάτων — 20 ως 23% στο Λονδίνο και το Παρίσι.

Τέτοιες πόλεις αναπτύσσονταν με έκπληκτική ταχύτητα. Ο πληθυσμός της Βιέννης αυξήθηκε από 400.000 και κάτι το 1846 σε 700.000 το 1880, του Βερολίνου από 378.000 το 1849 σε σχεδόν ένα εκατομμύριο το 1875, του Παρισιού από 1 σε 1,9 εκατομμύρια, του Λονδίνου από 2,5 σε 3,9 εκατομμύρια (1851-81). Αυτοί οι αριθμοί, μάλιστα, ωχριούν μπροστά στους αντίστοιχους μερικων υπερπόντιων πόλεων: του Σικάγου ή της Μεμβούρνης. Άλλα το σχήμα, ή εικόνα και ή δομή της πόλης άλλαζαν, πράγμα για το οποίο φρόντιζαν τόσο ή οικοδόμηση και ή ανασχεδιασμός που γίνονταν με πολιτικά κίνητρα (κυρίως στο Παρίσι και τη Βιέννη) όσο και οι οικοδομικές επιχειρήσεις, που διψούσαν για κέρδη. Ούτε οι πολεοδόμοι ούτε οι εργολάβοι έβλεπαν με καλό μάτι την παρουσία της φτωχολογιάς των πόλεων, δηλαδή της πλειονότητας του πληθυσμού τους, μολοντί και οι δύο αναγνώριζαν με θλίψη την αναγκαιότητά της.

Για τους πολεοδόμους, οι φτωχοί ήταν δημόσιος κίνδυνος: οι συνοικίες τους, που μπορούσαν να γίνουν εστία ανατρεπτικών στοιχεί-

με πληθυσμό από ένα εκατομμύριο και πάνω (Λονδίνο, Παρίσι, Βερολίνο, Βιέννη), έξι με περισσότερο από μισό εκατομμύριο (Άγία Πετρούπολη, Κωνσταντινούπολη, Μόσχα, Γλασκόβη, Λίβερπουλ, Μάντσεστερ) και είκοσι πέντε με περισσότερες από 200.000. Άπό αυτές, πέντε βρίσκονταν στο Ένωμένο Βασίλειο, από τέσσερις στη Γερμανία και την Ίταλία, τρεις στη Γαλλία, δύο στην Ίσπανία και από μία στη Δανία, την Ουγγαρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο, τη ρωσική Πολωνία, τη Ρουμανία και την Πορτογαλία. Σαράντα μία πόλεις είχαν περισσότερους από 100.000 κατοίκους: από αυτές, 9 βρίσκονταν στο Ένωμένο Βασίλειο και 8 στη Γερμανία.¹¹

ων, έπρεπε να διαμελιστούν από λεωφόρους, έτσι ώστε οι κάτοικοί τους να αναγκαστούν να μετεγκατασταθούν σε άπροσδιόριστες, αλλά ένδεχομένως πιο υγιεινές και σίγουρα λιγότερο επικίνδυνες γειτονίες. Αυτή ήταν επίσης ή άποψη που προπαγάνδιζαν οι σιδηροδρομικές εταιρείες, καθώς έκαναν τις γραμμές του τρένου να καταλήγουν στο κέντρο της πόλης, περνώντας κατά προτίμηση μέσα από τις φτωχογειτονίες, όπου οι τιμές των ακινήτων ήταν χαμηλές και οι διαμαρτυρίες άμελητές. Για τους εργολάβους οικοδομών και τους μεσίτες, οι φτωχοί ήταν μια αγορά χωρίς ενδιαφέρον, σε σύγκριση με τα κέρδη που υπόσχονταν οι έμπορικές συνοικίες, τα γερά σπίτια και διαμερίσματα για τη μεσαία τάξη ή τα αναπτυσσόμενα προάστια. Όταν οι φτωχοί δεν συνέρρεαν στις παλιές κεντρικές συνοικίες που εγκατέλειπαν οι πλουσιότεροι, τα σπίτια τους τα έχτιζαν κερδοσκοποί μικροεργολάβοι, που συχνά δεν ήταν παρά άπλοιοι τεχνίτες, ή οι κατασκευαστές εκείνων των πένθιμων πολυκατοικιών που στα γερμανικά λέγονται χαρακτηριστικά «Mietskasernen» (ένοικιαζόμενοι στρατώνες, καζάρμες). Άπό τις κατοικίες που χτίστηκαν στη Γλασκόβη μεταξύ 1866 και 1874, τα τρία τέταρτα είχαν μόνον ένα ή δύο δωμάτια, αλλά και αυτά ακόμα δεν άργούσαν να υπερπληρωθούν.

«Συνωστισμός» και «φτωχογειτονία» είναι λέξεις σχεδόν συνώνυμες με τη μεγαλούπολη των μέσων του 19ου αιώνα, και όσο γρηγορότερα μεγάλωνε ή πόλη, τόσο μεγαλύτερος γινόταν ή συνωστισμός. Παρά την υγειονομική μεταρρύθμιση και τον κάποιο σχεδιασμό, είναι πολύ πιθανό ότι οι συνθήκες συνωστισμού χειροτέρευαν σ' αυτή την περίοδο, και ούτε ή ιατρική περίθαλψη βελτιώθηκε ούτε ή θνησιμότητα ελαττώθηκε (αν δεν συνέβη μάλιστα το αντίθετο). Η θεαματική και σταθερή βελτίωση αυτών των συνθηκών άρχισε μόνο μετά το τέλος της περιόδου μας. Οι μεγαλουπόλεις εξακολουθούσαν να καταβροχθίζουν τον πληθυσμό τους, αν και είναι αλήθεια ότι οι βρετανικές, που ήταν οι αρχαιότερες της βιομηχανικής ζώνης, σχεδόν κατόρθωναν να αυτοαναπαράγονται, δηλαδή να μεγαλώνουν χωρίς τη συνεχή και μαζική μετάγγιση αίματος που σήμαινε ή μετανάστευση.

Είναι πολύ άμφίβολο αν ή μέριμνα για τις ανάγκες των φτωχών θα διπλασίαζε τον αριθμό των λονδρέζων αρχιτεκτόνων μέσα σε είκοσι χρόνια (άπό μόλις περισσότερους από χίλιους σε δύο χιλιάδες, ενώ στη δεκαετία του 1830 πρέπει να ήταν λιγότεροι από εκατό), παρόλο

πού ή κατασκευή και ή εκμίσθωση ακινήτων στις φτωχοσυνουκίες μπορούσε να είναι πολύ επικερδής επιχείρηση, αν κρίνουμε από τὸ εἰσόδημα πού ἀπέφεραν ἀνά κυβικὸ πόδι οἱ φτηνές κατοικίες.¹³ Ἡ ἔξαρση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἦταν τόσο μεγάλη ἀκριβῶς ἐπειδὴ τίποτα δὲν ἐξέτρεπε πρὸς ὄφελος τῆς φτωχολογίας τῶν πόλεων τῆ ροῆ κεφαλαίου ἀπὸ «τὸν μισὸ κόσμο... πού ψάχνει πού νὰ ἐπενδύσει» πρὸς «τὸν ἄλλο μισό, πού ψάχνει συνεχῶς γιὰ εὐπρόσωπη οἰκογενειακὴ ἐστία» (*The Builder*, 1848¹⁴): προφανῶς οἱ φτωχοὶ δὲν ἀνῆκαν καθόλου στὸν κόσμο. Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἡ πρώτη ἐποχὴ στὴν ἱστορία ὅπου ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὶς πόλεις σημείωσε παγκόσμια ἔξαρση —ἀλλὰ πρὸς ὄφελος μόνον τῆς ἀστικῆς τάξης. Τὸ χρονικὸ αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὄργασμοῦ στὸ Παρίσι ἀποτυπώθηκε στὰ μυθιστορήματα τοῦ Ζολά. Ἦταν μιὰ ἐποχὴ πού ἔμελλε νὰ δεῖ τὰ σπίτια στὰ ἀκριβὰ οἰκόπεδα νὰ ψηλώνουν ὀλοένα, τὴν ἐπακόλουθη γέννηση τοῦ ἀνεγκυστήρα καί, στὴ δεκαετία τοῦ 1880, τὴν ἀνέγερση τῶν πρώτων «οὐρανοξύστων» στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι, τῆ στιγμῆ πού οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ Μανχάτταν ἀρχίζουν νὰ ἀπλώνονται κυριολεκτικὰ πρὸς τὰ οὐράνια, τὸ Lower East τῆς Νέας Ὑόρκης ἦταν, πιθανότατα, ἡ φτωχογειτονιὰ μὲ τὸν μεγαλύτερο συνωστισμό στὸν δυτικὸ κόσμο: πάνω ἀπὸ 130 ἄνθρωποι ἀνά στρέμμα. Κανένας δὲν ἔχτισε οὐρανοξύστες γι' αὐτούς· καί ἴσως αὐτὸ νὰ ἦταν εὐτύχημα.

Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι, ὅσο περισσότερο ἡ μεσαία τάξη πολλαπλασιαζόταν καὶ εὐημεροῦσε, προκαλώντας ἐπενδύσεις στὴν κατασκευὴ κατοικιῶν γιὰ τοὺς ἀστούς, γραφείων, πολυκαταστημάτων (πολὺ χαρακτηριστικῆς ἐξέλιξης γι' αὐτὴ τὴν περίοδο) καὶ μεγαλοπρεπῶν κτιρίων, τόσο λιγότεροι πόροι διοχετεύονταν στὶς ἐργατικὲς συνουκίες, ἀν ἐξαιρέσουμε τίς γενικότερες μορφές κοινωνικῶν δαπανῶν, γιὰ δρόμους, ἀποχέτευση, φωτισμὸ καὶ ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφέλειας. Ἡ μόνη μορφή ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης (ἀκόμα καὶ στὸν οἰκοδομικὸ τομέα) πού στόχευε πρωταρχικὰ στὴ μαζικὴ ἀγορὰ ἦταν, πλὰι στὸ μικρομάγαζο, ἡ ταβέρνα καὶ οἱ παραφυάδες τῆς: τὸ θέατρο καὶ τὸ μιούζικ χόλ. Γιατί, καθὼς οἱ λαϊκοὶ ἄνθρωποι ἐργλιματίζονταν στὴ ζωὴ τοῦ ἄστεως, τὰ παλιὰ ἦθη καὶ ἔθιμα πού εἶχαν φέρεи μαζί τους ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο ἢ ἀπὸ τὴν προβιομηχανικὴ πόλη ἔχαναν τὴ σημασία τους ἢ γίνονταν ἀνεφάρμοστα.

Ἡ μεγαλούπολη ἦταν προμήνυμα τοῦ μέλλοντος, κι ἄς ζοῦσε σ' αὐτὴν ἡ μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ μεγάλη βιομηχανικὴ ἐπιχείρησις ἦταν, πρὸς τὸ παρόν, λιγότερο σημαντικὴ. Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, μάλιστα, τὸ μέγεθος τέτοιων ἐπιχειρήσεων δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐντυπωσιακό, ἀν καὶ ἔτεινε νὰ αὐξάνεται. Στὴ Βρετανία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἓνα ἐργοστάσιο μὲ 300 ἀπασχολούμενους μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πολὺ μεγάλο, ἐνῶ ἀκόμα καὶ τὸ 1871 ἓνα μέσο βρετανικὸ βαμβαουργεῖο ἀπασχολοῦσε 180 ἄνθρώπους καὶ ἓνα μέσο μηχανουργεῖο μόνον 85.¹⁵ Εἶναι ἀλήθεια, πάντως, ὅτι ἡ βαριὰ βιομηχανία, τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἦταν πολὺ μεγαλύτερη καὶ ἔτεινε νὰ συγκεντρώνει κεφάλαια πού ἔλεγχαν ὀλόκληρες πόλεις, ἀκόμα καὶ εὐρύτερες ζώνες, ἐνῶ ἀπασχολοῦσε τεράστια πλήθη ἐργατῶν.

Οἱ σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες ἦταν γιγάντιες ἐπιχειρήσεις, ἀκόμα καὶ ὅταν ἰδρύνονταν καὶ λειτουργοῦσαν κάτω ἀπὸ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ, πράγμα πού δὲν συνέβαινε συνήθως. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, τὴν ἐποχὴ πού σταθεροποιήθηκε τὸ βρετανικὸ σιδηροδρομικὸ σύστημα, κάθε σπιθαμὴ σιδηροτροχιᾶς ἀνάμεσα στὰ σύνορα τῆς Σκωτίας, τοὺς λόφους τῶν Πεννίνων, τὴ θάλασσα καὶ τὸν ποταμὸ Χάμπερ ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴ *North-Eastern Railway*. Τὰ ἀνθρακωρυχεῖα ἦταν ἀκόμα, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, ἀτομικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ μερικὲς φορές πολὺ μικρές, ἀν καὶ τὸ μέγεθος τῶν τραγικῶν δυστυχημάτων πού συνέβαιναν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ στὶς στοές τους μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν κλίμακα στὴν ὁποία λειτουργοῦσαν: 145 νεκροὶ στὴ Ρίσακα τὸ 1860, 178 στὸ Φέρντεϊλ (ἐπίσης στὴ νότια Οὐαλία) τὸ 1867, 140 στὸ Σουαίηδ (τοῦ Γιόρκσαϊρ) καὶ 110 στὸ Μόνς (τοῦ Βελγίου) τὸ 1875, διακόσιαι στὸ Χάι Μπλάντσαϊρ (τῆς Σκωτίας) τὸ 1877. Ἀλλὰ σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, καὶ ιδιαίτερα στὴ Γερμανία, ὁ συνδυασμὸς κάθετης καὶ ὀριζόντιας ὀργάνωσης δημιούργησε τίς βιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες πού διαφέντευαν τὴ ζωὴ χιλιάδων ἀνθρώπων. Τὸ συγκρότημα πού ἀπὸ τὸ 1873 εἶναι γνωστὸ ὡς *Gutehoffnungshütte A. G.* δὲν ἦταν καθόλου τὸ μεγαλύτερο στὰ Ρούρ, ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μετονομασίας του εἶχε ἤδη ἐπενταθεῖ ἀπὸ τὴ σιδηροχόρτα στὴν ἐξόρυξη σιδηρομεταλλεύματος καὶ ἀνθρακα —οὐσιαστικὰ παρῆγε μόνον του τοὺς 215.000 τόνους σιδηρομεταλλεύματος καὶ

τούς μισούς από τους 415.000 τόνους άνθρακα που χρειαζόταν— ενώ είχε ήδη ιδρύσει κλάδους για τις μεταφορές, την έλαση του σιδηρού, την κατασκευή γεφυρών, πλοίων και διαφόρων μηχανών.¹⁶

Δέν πρέπει να μᾶς εκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἐργοστάσια τοῦ Κρούπ, στὸ Ἔσσεν, αὐξήσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν τους ἀπὸ 72 τὸ 1848 σὲ σχεδὸν 12.000 τὸ 1873, ἢ ὅτι ὁ Σεντερὲρ στὴ Γαλλία ἔφτασε νὰ ἀπασχολεῖ τὸ 1870 12.500 ἄτομα, ἔτσι ὥστε περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς κατοίκους τῆς πόλης Κρεζὸ νὰ ἐργάζονται στὶς ὑψικαμίνους, τὰ ἐλασματουργεῖα, τὶς σφύρες καὶ τὰ μηχανουργεῖα τῆς ἐταιρείας.¹⁷ Ἡ βαριά βιομηχανία δὲν δημιουργοῦσε τόσο βιομηχανικὲς ζῶνες καθαυτές, ὅσο «ιδιόκτητες» πόλεις: πόλεις ὅπου ἡ μοίρα τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν τύχη καὶ τὴν καλὴ θέληση ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ ἀφέντη, πού εἶχε πίσω του τὴ δύναμη τοῦ νόμου καὶ τὶς κρατικὲς ἀρχές, ἀφοῦ νόμος καὶ κράτος θεωροῦσαν τὴν ἐξουσία του ἀναγκαῖα καὶ εὐεργετική.*

Γιατὶ τὴν ἐπιχείρησιν τὴ διηύθυνε μᾶλλον ὁ «ἀφέντης», μικρὸς ἢ μεγάλος, παρὰ ἡ ἀπρόσωπη ἐξουσία τῆς «εταιρείας». Ἀκόμα καὶ ἡ ἐταιρεία ταυτιζόταν μᾶλλον μὲ ἕνα ἄνθρωπο παρὰ μὲ ἕνα διοικητικὸ συμβούλιο. Στὴ σκέψιν τῶν περισσότερων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα, ὁ καπιταλισμὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ σημαίνει τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου, ἢ μᾶλλον τῆς μιᾶς οἰκογένειας, πού τὴ διαχειριζόταν ἡ ἴδια. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός δημιουργοῦσε δύο σοβαρὰ προβλήματα γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἐπιχείρησης: τὴν προμήθεια κεφαλαίων καὶ τὴ διαχείρισή της.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ τυπικὴ ἐπιχείρησιν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα λειτουργοῦσε μὲ ἰδιωτικὴ χρηματοδότηση —δηλαδὴ μὲ οἰκογενειακὰ κεφάλαια— καὶ ἐπεκτεινόταν ἐπανεπενδύοντας τὰ κέρδη της, ἂν καὶ αὐτὸ μποροῦσε κάλλιστα νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἐταιρεία, μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου της δεσμευμένο ἔτσι, εἶχε ἀνάγ-

* Τὸ ἄρθρο 414 τοῦ γαλλικοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ὅπως τροποποιήθηκε τὸ 1864, κήρυξε ἀδίκημα τὴν πρόκληση ἢ τὴν ἀπόπειρα πρόκλησης ἢ τὴ συνέχιση τῆς συλλογικῆς διακοπῆς τῆς ἐργασίας μὲ σκοπὸ τὴν αὐξηση ἢ τὴ μείωση τῶν ἡμερομισθίων, ἢ τὴ μὲ ὅποιοδήποτε τρόπο παρακώλυση τῆς ἐργασίας, μὲ τὴ χρῆση βίας, ἀπειλῶν ἢ ἀπάτης. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ τοπικὴ νομοθεσία δὲν ἀκολουθοῦσε αὐτὸ τὸ παράδειγμα, ὅπως στὴν Ἰταλία, ἡ στάση τοῦ νόμου καθοριζόταν σχεδὸν πάντα ἀπὸ τέτοια φιλοσοφία.¹⁸

κη ἀπὸ πιστώσεις γιὰ τὶς τρέχουσες λειτουργίες της. Ἀλλὰ τὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο μέγεθος καὶ κόστος ἐπιχειρήσεων ὅπως οἱ σιδηροδρομικὲς, οἱ μεταλλουργικὲς καὶ ἄλλες, πού ἀπαιτοῦσαν μεγάλες ἀρχικὲς δαπάνες, ἔκανε αὐτὸν τὸν τρόπο χρηματοδότησης δυσκολότερο, ἰδιαιτέρα σὲ χώρες πού μόλις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμβιομηχανίζονται καὶ τοὺς ἔλειπαν οἱ μεγάλες συσσωρεύσεις ἰδιωτικοῦ ἐπενδυτικοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ μερικὲς χώρες ὑπῆρχαν ἤδη τέτοια ἀποθέματα κεφαλαίου, τὰ ὅποια ὄχι μόνον ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὶς δικές τους ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ οἱ κάτοχοί τους ἦταν προθυμότατοι νὰ τὰ διαθέσουν στὴν ὑπόλοιπη παγκόσμια οἰκονομία (ἐννοεῖται μὲ συμφερτικὸ ἐπιτόκιο). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, οἱ Βρετανοὶ ἔκαναν ἐπενδύσεις στὸ ἐξωτερικὸ ὅσο ποτὲ παλιότερα ἢ, σὲ σχετικὰ μεγέθη (σύμφωνα μὲ μερικοῦς), ὅσο ποτὲ πιά ἀπὸ τότε. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Γάλλοι, θεωρητικὰ εἰς βάρος τῶν δικῶν τους βιομηχανιῶν, πού ἀναπτύσσονταν μᾶλλον βραδύτερα ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν καινούριοι τρόποι γιὰ νὰ ἀξιοποιηθοῦν αὐτὰ τὰ ἀποθέματα, γιὰ νὰ διοχετευθοῦν στὶς ἐπιχειρήσεις, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν μετοχικὲς ἐταιρεῖες στὴ θέση ἐκείνων πού λειτουργοῦσαν μὲ ἰδιωτικὴ χρηματοδότηση.

Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, λοιπόν, ἦταν μιὰ γόνιμη περίοδος πειραμάτων, πού ἀπέβλεπαν στὴν κινητοποίηση κεφαλαίων γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη. Μὲ τὴν ἀξιοσημεῖωτη ἐξάιρεση τῆς Βρετανίας, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πειράματα ἐνέπλεκαν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὶς τράπεζες, εἴτε ἄμεσα εἴτε μὲ τὸ τέχνασμα τῆς *Crédit mobilier*, πού ἦταν τότε πολὺ τῆς μόδας. Ἡ *Crédit mobilier* ἦταν ἕνα εἶδος ἐταιρείας βιομηχανικῆς χρηματοδότησης πού θεωροῦσε τὶς ὀρθόδοξες τράπεζες ἀνεπαρκεῖς ἢ ἀδιάφορες γιὰ τὴ χρηματοδότηση βιομηχανικῶν προγραμμάτων καὶ τὶς ἀνταγωνίζονταν. Οἱ ἀδελφοὶ Περέρ, αὐτοὶ οἱ δυναμικοὶ ἐκβιομηχανιστὲς πού ἐμπνέονταν ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Σαιν-Σιμόν καὶ εἶχαν κάποια ὑποστήριξη ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα Γ', δημιούργησαν τὸ πρότυπο τοῦ συστήματος. Κατόπιν τὸ διέδωσαν σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, ἀντιμετωπίζοντας σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ ἀπὸ τοὺς Ρότσιλδ, πού δὲν τοὺς ἄρεσε ἡ ἰδέα, ἀλλὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθήσουν, καὶ —ὅπως συμβαίνει συχνὰ σὲ περιόδους οἰκονομικοῦ ὄργασμοῦ, ὅταν οἱ χρηματιστὲς αἰσθάνονται ἥρωες καὶ τὸ χρῆμα ρέει ἄφθονο— τὸ σύστημα βρῆκε πολλοὺς μιμη-

τές, ιδιαίτερα στη Γερμανία. Οι *Crédits mobiliers* έγιναν μανία, τουλάχιστον ώσπου οι Ρότσιλδ κέρδισαν τη μάχη με τους Περέρ και — όπως επίσης συμβαίνει συχνά σε περιόδους οικονομικής ευφορίας — μερικοί χρηματιστές τόλμησαν να διαβούν τα πάντα άσαφη όρια ανάμεσα στην επιχειρηματική αισιοδοξία και την άπάτη. Πάντως, αναπτύσσονταν παράλληλα διάφορα άλλα συστήματα για παρόμοιους σκοπούς, προπαντός η τράπεζα επενδύσεων ή «banque d'affaires». Και φυσικά τα χρηματιστήρια, που ήδη έμπορεύονταν τις μετοχές βιομηχανικών και μεταφορικών επιχειρήσεων, γνώριζαν πρωτοφανή άνθηση. Το 1856, το χρηματιστήριο του Παρισιού διακινούσε τις μετοχές τριάντα τριών εταιρειών σιδηροδρόμων και διωρύγων, 38 εξορυκτικών εταιρειών, 22 μεταλλουργικών εταιρειών, 11 ναυτιλιακών εταιρειών, 7 λεωφορειακών επιχειρήσεων και εταιρειών οδικών μεταφορών, 11 εταιρειών αερίου και 42 άλλων βιομηχανικών επιχειρήσεων, που κάλυπταν πλατύ φάσμα, από τα υφάσματα ως το γαλβανισμένο σίδηρο και το καουτσούκ. Η συνολική αξία αυτών των μετοχών ήταν κάπου πεντέμισι εκατομμύρια χρυσά φράγκα, δηλαδή πάνω από το 25% των τίτλων που έμπορευόταν το χρηματιστήριο.¹⁹

Πόσο χρειάζονταν τέτοιοι νέοι τρόποι κινητοποίησης κεφαλαίων; Και πόσο αποτελεσματικοί ήταν; Οι βιομήχανοι δεν είδαν ποτέ με πολύ καλό μάτι τους χρηματιστές, και οι καθιερωμένοι βιομήχανοι προσπαθούσαν να έχουν όσο το δυνατόν λιγότερες δοσοληψίες με τους τραπεζίτες. «Η Λίλλη», έγραφε ένας τοπικός παρατηρητής το 1869, «δεν είναι καπιταλιστική πόλη, είναι πρώτα από όλα ένα μεγάλο βιομηχανικό και έμπορικό κέντρο»,²⁰ όπου οι επιχειρηματίες επανατοποθετούσαν τα κέρδη τους στην επιχείρησή τους, δεν τα «έπαιζαν» και έλπιζαν ότι δεν θα βρίσκονταν ποτέ στην ανάγκη να δανειστούν. Κανένας βιομήχανος δεν ήθελε να βρεθεί στο έλεος των πιστωτών. Μπαρεί, ωστόσο, να μην είχε άλλη λύση. Ο Κρουπ αναπτύχθηκε τόσο γρήγορα από το 1855 ως το 1866, ώστε εξαντλήθηκαν τα κεφάλαιά του. Υπάρχει ένα κομψό ιστορικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο όσο πιο καθυστερημένη είναι μια οικονομία και όσο πιο αργά άρχισε να εκβιομηχανίζεται, τόσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτησή της από τις νέες, μεγάλης κλίμακας μεθόδους για την κινητοποίηση και τοποθέτηση των αποταμιευμάτων. Στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες, οι ιδιωτικοί πόροι και η αγορά κεφαλαίου ήταν απόλυτα σε

θέση να ανταποκριθούν στις νέες εξελίξεις. Στην κεντρική Ευρώπη, οι τράπεζες και οι παραπλήσιοι θεσμοί έπρεπε να δράσουν πολύ συστηματικότερα ως «μυαιευτήρες» της ιστορίας. 'Ακόμα ανατολικότερα, νοτιότερα και στις υπερπόντιες χώρες, έπρεπε να παρέμβουν οι ίδιες οι κυβερνήσεις, κατά κανόνα με τη βοήθεια ξένων επενδυτών, είτε για να εξασφαλίσουν κεφάλαια είτε, συνηθέστερα, για να φροντίσουν ώστε οι επενδυτές να έχουν έγγραμμένα — ή τουλάχιστον να νομίζουν ότι έχουν έγγραμμένα — τα μερίσματα, χωρίς τα οποία δεν θα αποφάσιζαν να τοποθετήσουν τα χρήματά τους. Ένας τρίτος, εναλλακτικός τρόπος παρέμβασης ήταν να αναλαμβάνουν οι ίδιες οι κυβερνήσεις οικονομικές δραστηριότητες. 'Όποια και αν είναι η ισχύς αυτής της θεωρίας, δεν χωράει αμφιβολία ότι, στην περίοδο που εξετάζουμε, οι τράπεζες (και οι παρεμφερείς θεσμοί) έπαιζαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο ως μοχλοί της ανάπτυξης και καθοδηγητές της βιομηχανίας στη Γερμανία, την ανερχόμενη οικονομική δύναμη, από όσο στη δυτική Ευρώπη. Το αν αυτή ήταν η επιδίωξή τους — όπως συνέβαινε με τις *Crédits mobiliers* — ή αν διέθεταν έπαρκη έφοδια γι' αυτόν το ρόλο, είναι ένα ζήτημα πιο πολύπλοκο. Το πιθανότερο είναι ότι δεν είχαν και τόση ειδημοσύνη, ώσπου οι μεγαλοβιομήχανοι, αναγνωρίζοντας πια την ανάγκη για ένα χρηματοδοτικό σύστημα πιο σύνθετο από εκείνο του παλιού καιρού, άποικιοποίησαν τις μεγάλες τράπεζες, όπως άρχισε να συμβαίνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό στη Γερμανία μετά το 1870.

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν επηρέαζε πολύ την όργανωση των επιχειρήσεων, αν και σε όρισμένες περιπτώσεις επηρέαζε την πολιτική τους. 'Αλλά το πρόβλημα της διοίκησης ήταν δυσκολότερο. Γιατί το βασικό πρότυπο μιας επιχείρησης την οποία κατείχε και διαχειριζόταν ένα άτομο ή μια οικογένεια ήταν ή ιεραρχική δομή της πατριαρχικής οικογένειας, και αυτό το πρότυπο βρισκόταν σε όλο και μεγαλύτερη δυσαρμονία με τις κοινωνίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. «'Ο καλύτερος τρόπος να δίνονται οδηγίες», έγραφε ένα γερμανικό έγχειρίδιο το 1868, «είναι ο προφορικός. Οι οδηγίες όφείλουν να δίνονται από τον ίδιο τον επιχειρηματία, παντεπόπτη, πανταχοῦ παρόντα και πάντα διαθέσιμα, του οποίου οι προσωπικές διαταγές ενισχύονται από το προσωπικό του παράδειγμα, ένα παράδειγμα που οι υφιστάμενοί του έχουν συνεχώς πρό οφθαλμών».²¹ Αυτή η

συμβουλή, κατάλληλη για μικροβιοτέχνες ή κτηματίες, ίσως είχε ακόμα κάποιο νόημα στα σχετικά μικρά λογιστήρια των μεγαλοτραπεζιτών και των μεγαλεμπόρων, και εξακολούθησε να ισχύει στο βαθμό που οι *όδηγίες* αποτελούσαν μια σημαντική πτυχή της διοίκησης των επιχειρήσεων στις πρόσφατα εκβιομηχανιζόμενες χώρες. Σε τέτοιες χώρες, ακόμα και άντρες με τη βασική εκπαίδευση του τεχνίτη (προπαντός στον τομέα της μεταλλοτεχνίας) έπρεπε τότε να διδάχτουν τα καθήκοντα του ειδικευμένου εργοστασιακού εργάτη. Φαίνεται ότι με αυτό τον τρόπο εκπαιδεύτηκαν στη δουλειά τους οι πιο πολλοί από τους ειδικευμένους εργάτες του Κρούπ, αλλά και όλων των γερμανικών μηχανουργικών επιχειρήσεων. Μόνο στη Βρετανία οι εργοδότες μπορούσαν ήδη να βασιστούν σε έτοιμους, σε μεγάλο ποσοστό μάλιστα αυτοδημιούργητους, ειδικευμένους εργάτες με βιομηχανική πείρα. Ο πατερναλισμός τόσο πολλών μεγάλων επιχειρήσεων της ήπειρωτικής Ευρώπης χρωστούσε κάτι σ' αυτόν το μακροχρόνιο δεσμό των εργατών με την εταιρεία με την οποία, θα λέγαμε, μεγάλωσαν και από την οποία εξαρτώνταν. 'Αλλά οι ιδύνοντες των σιδηροδρόμων, των ορυχείων και των χαλυβουργείων δεν είναι δυνατόν να περίμεναν πραγματικά ότι θα έπιτηρούσαν πατερναλιστικά τους εργάτες τους όλη την ώρα, και όπωσδήποτε δεν το έκαναν.

'Η εναλλακτική λύση στη συνεχή παροχή οδηγίων, και το συμπλήρωμά της, ήταν η επιτελική διοίκηση. 'Αλλά ούτε η αυταρχική έξουσία της οικογένειας ούτε οι περιορισμένες λειτουργίες της βιοτεχνίας και της έμπορικης επιχείρησης μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως πυξίδα για μια καπιταλιστική οργάνωση πραγματικά μεγάλης κλίμακας. Έτσι συνέβη το έξηξ παράδοξο: η ιδιωτική επιχείρηση στην περίοδο της μεγαλύτερης αχαλινωσίας και άναρχίας της έτεινε να καταφεύγει στα μόνα διαθέσιμα πρότυπα για τη διοίκηση μιᾶς μεγάλης οργάνωσης: τὸ στρατιωτικό και τὸ γραφειοκρατικό. Ένα άκραίο παράδειγμα αποτελούν οι σιδηροδρομικές εταιρείες, με την πυραμίδα των ενστολων και πειθαρχημένων εργατών, που ἀπολάμβαναν επαγγελματική ασφάλεια, συχνά προαγωγή λόγω ἀρχαιότητας, ακόμα και συντάξεις. Τὸ γόητρο των στρατιωτικών τίτλων, που ἐμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα ανάμεσα στους πρώιμους διοικητικούς υπαλλήλους των βρετανικών σιδηροδρόμων και τους διοικητές των μεγάλων λιμεναίων επιχειρήσεων, δεν βασιζόταν στην αἴγλη της στρατιωτικής

ιεραρχίας (ὅπως συνέβαινε στη Γερμανία), ἀλλὰ στὸ γεγονός ότι ἡ ιδιωτική επιχείρηση ἦταν ακόμα ἀνίκανη νὰ βρεῖ μιὰ εἰδική μορφή διοίκησης γιὰ τὶς μεγάλες επιχειρηματικὲς μονάδες. 'Οπωσδήποτε, αὐτὸ τὸ πρότυπο παρουσίαζε πλεονεκτήματα ἀπὸ ὀργανωτικὴ σκοπιά. 'Αλλὰ δὲν ἔλυνε γενικὰ τὸ πρόβλημα πῶς θὰ ἐξασφαλιζόταν ἡ μόνιμη ὑπακοή, φιλοπονία καὶ ὀλιγάρκεια τῶν εργατῶν. Σὲ χώρες ὅπου οἱ στολές ἦταν δημοφιλεῖς —πράγμα πού σίγουρα δὲν συνέβαινε στὴ Βρετανία καὶ τὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες— μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθάψει ἀνάμεσα στοὺς εργάτες τὶς στρατιωτικὲς ἀρετές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μιὰ ὄχι εὐκαταφρόνητη ἦταν ἡ χαμηλὴ ἀμοιβή.

Εἶμαι ἐργάτης, τῆς βιομηχανίας ἐργάτης
Κι ὅπως ἐσεῖς, ἔχω κι ἐγὼ τὴ σημαία μου.
'Η δουλειά μου πλούτισε τὴν πατρίδα.
Νὰ τὸ ξέρετε, ἔνδοξο εἶναι τὸ πεπρωμένο μου.²²

Έτσι τραγουδοῦσε ἕνας ποιητᾶστρος στὴ Λίλλη τῆς Γαλλίας. 'Αλλὰ ακόμα κι ἐκεῖ ὁ πατριωτισμὸς δὲν ἀρκοῦσε.

'Η ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου δυσκολεύτηκε νὰ ἀντεπεξέλθει σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. 'Η ἐπιμονὴ τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν ὑπακοή, τὴν πειθαρχία καὶ τὴν ὀλιγάρκεια δὲν μπορούσε νὰ κρύψει τὸ γεγονός ότι οἱ πραγματικὲς ἀπόψεις τῆς γιὰ τὸ τί ἔκανε τοὺς εργάτες νὰ δουλεύουν ἦταν ὀλότελα διαφορετικὲς. 'Αλλὰ ποιὲς ἦταν; Θεωρητικά, οἱ εργάτες ἔπρεπε νὰ δουλεύουν γιὰ νὰ πάψουν ὅσο τὸ δυνατόν συντομότερα νὰ εἶναι εργάτες, μπαίνοντας στὸν ἀστικὸ κόσμο. 'Οπως ἔγραφε ὁ «E. B.» τὸ 1867 στὸ *Songs for English Workmen to Sing* (Τραγούδια γιὰ νὰ τραγουδᾶνε οἱ ἄγγλοι εργάτες):

Δουλειά, παιδιά, δουλειά. Φτάνει
νὰ ὑπάρχει στὸ τραπέζι σας ψωμί.
'Ο ἄντρας πού ἔχει ἄξια
Θὰ κάνει περιουσία
'Αν τὸ ζόρι τῆς δουλειᾶς δὲν φοβηθεῖ.²³

Μπορεῖ αὐτὴ ἡ ἐλπίδα νὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ μερικοὺς πού πραγματικά ἐμελλε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ νὰ ἀνεβοῦν κοινωνικά. 'Ισως μάλιστα ἦταν ἀρκετὴ καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους, πού ποτὲ δὲν κατάφεραν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ δειρεύονται τὴν

έπιτυχία, διαβάζοντας έγχειρίδια όπως το *Self-Help* (Αυτοβοήθεια, 1859) του Σαμουήλ Σμάιλς. 'Αλλά ήταν ήλιου φαινόταρο ότι οι περισσότεροι εργάτες θα έμεναν εργάτες σε όλόκληρη τή ζωή τους, και μάλιστα ότι αυτό άπαιτούσε τὸ ἴδιο τὸ οἰκονομικό σύστημα. 'Η υπόσχεση στραταρχικής ράβδου μέσα στο γυλιό κάθε φαντάρου δὲν ὑπῆρξε ποτέ πρόγραμμα για τήν προαγωγή όλων τῶν στρατιωτῶν σε στρατάρχες.

'Αν ἡ προαγωγή δὲν ήταν άποτελεσματικό κίνητρο, μήπως ήταν τὰ λεφτά; 'Αλλά για τους εργοδότες τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα άποτελοῦσε αξίωμα ότι τὰ μεροκάματα έπρεπε νά διατηροῦνται ὡσο τὸ δυνατόν χαμηλότερα, ἂν και μερικοί εὔφους έπιχειρηματίες με διεθνή πείρα, ὡπως ὁ Τόμας Μπράσσεϋ, ὁ κατασκευαστής σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ἄρχιζαν νά έπισημαίνουν ότι ἡ εργασία τοῦ καλοπληρωμένου βρετανοῦ εργάτη ήταν στην πραγματικότητα φτηνότερη από ὡσο τοῦ κούλη, με τὸ έξευτελιστικό μεροκάματό του, γιατί ἡ παραγωγικότητά του ήταν πολὺ μεγαλύτερη. 'Αλλά τέτοιες παραδοξολογίες δὲν είχαν πολλές πιθανότητες νά πείσουν έπιχειρηματίες γαλοουημένους με τήν οἰκονομική θεωρία τοῦ «κονδυλίου ἡμερομισθίων», τήν ὡποία θεωροῦσαν έπιστημονική άπόδειξη ότι ἡ αύξηση τῶν ἡμερομισθίων ήταν άδύνατη και γι' αυτό τὰ συνδικάτα ήταν καταδικασμένα νά άποτύχουν. 'Η «έπιστήμη» έγινε σχετικά πιδ εὐέλικτη γύρω στο 1870, ὡταν ἡ ὡργανωμένη εργασία έδειχνε ότι γινόταν συμπρωταγωνιστής στη βιομηχανική σκηνή και δὲν περιοριζόταν στις σύντομες έμφανίσεις ενός κομπάρσου. 'Η μεγάλη άθθεντία στα οἰκονομικά, ὁ Τζῶν Στιούαρτ Μιλ (1806-1873) (πού συνέβαινε νά βλέπει με συμπάθεια τήν εργατική τάξη), τροποποίησε τὸ 1869 τή θέση του πάνω στο ζήτημα, και έπειτα από αυτό ἡ θεωρία τοῦ «κονδυλίου ἡμερομισθίων» έπαψε νά εἶναι θέσφατο. 'Ωστόσο, δὲν παρατηρήθηκε καμιά άλλαγή στις έπιχειρηματικές πρακτικές. Λίγοι εργοδότες ήταν πρόθυμοι νά πληρώσουν περισσότερα από ὡσα ήταν άναγκαῖο.

'Εξάλλου, πέρα από τὰ οἰκονομικά, ἡ μεσαία τάξη στις χῶρες τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου πίστευε ότι οι εργάτες έπρεπε νά εἶναι φτωχοί, ὡχι μόνον έπειδή πάντα ήταν, αλλά και έπειδή ἡ οἰκονομική κατωτερότητα ήταν δείκτης τῆς ταξικῆς κατωτερότητας. 'Αν, ὡπως συνέβαινε πολὺ σπάνια (π.χ. στη μεγάλη οἰκονομική έκρηξη τοῦ 1872-73), μερικοί εργάτες έβγαζαν πράγματι αρκετά ὡστε νά έπιτρέψουν στους

έαυτούς τους για μιὰ σύντομη στιγμή τις άπολαύσεις πού οι εργοδότες θεωροῦσαν δικό τους δικαίωμα, ἡ άγανάκτηση ήταν εἰλικρινής και πηγαία. Τί δουλειά είχαν οι άνθρακωρύχοι με τὰ πιάνα και τή σαμπάνια; Σε χῶρες με έλλειψη εργατικῶν χεριῶν, ὑποτυπώδη κοινωνική ιεραρχία και εὐερέθιστους εργαζόμενους με δημοκρατικά φρονήματα. τὰ πράγματα μπορεί νά ήταν διαφορετικά: αλλά στη Βρετανία και τή Γερμανία, τή Γαλλία και τήν αυτοκρατορία τῶν 'Αψβούργων, αντίθετα από ὡτι συνέβαινε στην Αὔστραλία ἡ στις 'Ηνωμένες Πολιτείες, τὸ μάζιμου τῶν παροχῶν στην εργατική τάξη έπρεπε νά εἶναι: αρκετά και ὑποφερτὸ φαγητὸ (κατὰ προτίμηση χωρίς πολλὰ δυνατά ποτά), μιὰ ὡχι πολὺ στενόχωρη κατοικία και μιὰ φορεσιά πού νά ανταποκρίνεται στις άπαιτήσεις τῆς ἡθικῆς, τῆς ὑγιεινῆς και τῆς ἔννεσης, χωρίς νά θέλει νά συναγωνιστεί τὸ ντύσιμο τῶν άνώτερων τάξεων. Οι άστοι έλπιζαν ότι ἡ καπιταλιστική πρόοδος θα έφερνε τελικά τους εργάτες πιδ κοντὰ σ' αυτό τὸ μάζιμου και θεωροῦσαν λυπηρὸ (ἂν και ὡχι άχρηστο για τή συμπίεση τῶν μεροκάματων) ὡτι ὑπῆρχαν τόσοι εργάτες πού ζοῦσαν πολὺ πιδ κάτω από αυτό τὸ επίπεδο. 'Αλλά ήταν περιττό, ανεπιθύμητο και επικίνδυνο νά αύξηθοῦν τὰ μεροκάματα πέρα από αυτό τὸ ὡρο.

Στην πραγματικότητα, οι οἰκονομικές θεωρίες και οι κοινωνικές προκαταλήψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς μεσαίας τάξης βρίσκονταν σε διάσταση μεταξύ τους. 'Από μιὰ άποψη, οι θεωρίες θριάμβευσαν. Στην περιόδό μας, ἡ σχέση εργοδότη-εργαζόμενου προσαρμοζόταν ὡλο και πιδ πολὺ στις συνθήκες τῆς ελεύθερης άγορᾶς. 'Ετσι, εἶδαμε ότι στη δεκαετία τοῦ 1860 ὁ βρετανικός καπιταλισμός έγκατέλειψε τὸν έξωοικονομικό καταναγκασμὸ πρὸς εργασία (ὡπως π.χ. τους νόμους πού τιμωροῦσαν με φυλάκιση τις παραβάσεις συμβολαίου από εργάτες), τις μακροπρόθεσμες συμβάσεις εργασίας (ὡπως ήταν ἡ «έτήσια δέσμευση» τῶν άνθρακωρύχων τῆς βόρειας 'Αγγλίας) και τες πληρωμές σε εἶδος, ἔνω ἡ μέση διάρκεια τῶν συμβάσεων μειώθηκε, ἡ μέση περίοδος πληρωμῆς εἰλαττώθηκε βαθμιαία σε μιὰ εβδομάδα, ἡ ακόμα και μιὰ μέρα ἡ μιὰ ὡρα, με άποτέλεσμα νά προϋποθέτουν οι διαπραγματεύσεις τώρα περισσότερη εὐαισθησία και εὐελιξία. 'Από τήν ἄλλη μεριά, ὡμως, οι μεσαίες τάξεις θα έμεναν έμβρόντητες και θα έφριταν ἂν οι εργάτες διεκδικοῦσαν τή ζωή πού αυτές θεωροῦσαν άποκλειστικό τους προνόμιο, και ακόμα περισσότερο ἂν έδειχναν ότι

θα πετύχαιναν τὸ σκοπὸ τους. Ἡ ἀνισότητά στὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὶς προσδοκίες ἦταν σύμφυτη μὲ τὸ σύστημα.

Αὐτὸ περιορίζε τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα ποὺ ἦταν πρόθυμοι νὰ παράσχουν οἱ ἄστοί. Ἦταν διατεθειμένοι νὰ συνδέσουν τὰ ἡμερομίσθια μὲ τὴν ἀπόδοση, χάρη σὲ διάφορα συστήματα «ἐργασίας μὲ τὸ κομμάτι», ποὺ φαίνεται ὅτι γνώρισαν διάδοση στὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, καὶ τόνιζαν ὅτι οἱ ἐργάτες καλὰ θὰ ἔκαναν νὰ τοὺς εὐγνωμονοῦν ποὺ τοὺς ἔδιναν δουλειά, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἕνας μέγας ἐφεδρικός στρατὸς ἀνέργων, ποὺ περίμεναν νὰ πάρουν τὶς θέσεις τους.

Ἡ πληρωμὴ ἀνάλογα μὲ τὰ ἀποτελέσματα εἶχε μερικὰ προφανῆ πλεονεκτήματα: ὁ Μάρξ εἶπε ὅτι ἦταν ἡ πιὸ συμφέρουσα, γιὰ τὸν καπιταλισμὸ, μορφή πληρωμῆς ἡμερομισθίων. Ἐδινε στὸν ἐργάτη ἕνα γνήσιο κίνητρο νὰ ἐντείνει τὴν ἐργασία του καὶ νὰ αὐξήσει ἔτσι τὴν παραγωγικότητά του, ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ἐναντίον τῆς νωθρότητας, αὐτόματο τέχνασμα γιὰ τὴ μείωση τῶν ἡμερομισθίων σὲ περιόδους ὑφεσης, καθὼς καὶ πρόσφορη μέθοδος (χάρη στὴ μείωση τῆς ἀμοιβῆς κατὰ κομμάτι) γιὰ νὰ περιοριστεῖ τὸ κόστος τῆς ἐργασίας καὶ νὰ μὴν αὐξηθοῦν τὰ μεροκάματα περισσότερο ἀπὸ ὅσο θεωροῦνταν ἀπαραίτητο ἢ ἐπιθυμητό. Δίχαζε τοὺς ἐργάτες, ἀφοῦ οἱ ἀποδοχές τους μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ ἄνισες μέσα στὴν ἴδια ἐπιχείρηση καὶ διάφοροι τύποι ἐργασίας μπορεῖ νὰ ἀμείβονταν μὲ ὀλότελα διαφορετικούς τρόπους. Μερικὲς φορές ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης ἦταν στὴν πραγματικότητα ἕνα εἶδος ὑπεργολάβου, ποὺ πληρωνόταν ἀνάλογα μὲ τὴν παραγωγή, μίσθωνε ἀνειδίκευτους ἐργάτες ὡς βοηθοὺς μὲ πάγιο μεροκάματο καὶ φρόντιζε νὰ δουλεύουν μὲ σταθερὸ ρυθμὸ. Τὸ πρόβλημα ἦταν ὅτι, ὅπου ἡ ἐργασία μὲ τὸ κομμάτι δὲν ἀποτελοῦσε ἤδη παράδοση, ἡ καθιέρωσή της προσέκρουε συχνὰ σὲ ἀντίσταση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ μεριά τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, καὶ ὅτι ἦταν ἕνα σύστημα μπερδεμένο ὄχι μόνον γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἐργοδότες, ποὺ συχνὰ δὲν εἶχαν σχεδὸν τὴν παραμικρὴ ἰδέα τί νόρμες παραγωγῆς ἔπρεπε νὰ καθορίσουν. Ἐπίσης, σὲ μερικὰ ἐπαγγέλματα τὸ σύστημα δὲν μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ εὐκόλα. Οἱ ἐργάτες προσπάθησαν νὰ ξεπεράσουν αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα, ἀποκαθιστώντας, μέσω τῶν συνδικάτων ἢ μὲ ἄτυπες πρακτικὲς τὴν ἰδέα τοῦ ἀσυμπίεστου καὶ προβλεπτοῦ βασικοῦ ἡμερομισθίου, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἕνα «κοινῶς ἀποδεκτὸ» ρυθμὸ ἐργασίας. Οἱ ἐργοδότες θὰ ξεπερνοῦ-

σαν σὲ λίγο τὰ δικὰ τους μειονεκτήματα μὲ ἕνα σύστημα ποὺ οἱ ἀμερικανοὶ πρωτεργάτες του ὀνόμασαν «ἐπιστημονικὴ διοίκηση». Ἀλλὰ στὴν περίοδό μας ἐξακολουθοῦσαν νὰ ψάχνουν ψηλαφητὰ γιὰ νὰ βροῦν τὴ λύση.

Ἴσως αὐτὸ ὀδήγησε στὸ νὰ δαθεῖ μεγαλύτερη ἔμφαση στὸ ἄλλο οἰκονομικὸ κίνητρο. Ὁ παράγοντας ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο ἐπηρέαζε τὴ ζωὴ τῶν ἐργατῶν τὸν 19ο αἰῶνα ἦταν ἡ ἀνασφάλεια. Δὲν ἤξεραν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐβδομάδας πόσα λεφτὰ θὰ ἔφερναν σπίτι στὸ τέλος τῆς. Δὲν ἤξεραν πόσα θὰ ἔμεναν στὴν τωρινή τους δουλειά ἢ, ἂν τὴν ἔχαναν, πότε θὰ ἔβρισκαν ἄλλη καὶ μὲ ποιὸς ὄρους. Δὲν ἤξεραν πότε θὰ πάθαιναν κάποιο ἀτύχημα ἢ πότε θὰ ἀρρώσταιναν, καὶ παρόλο ποὺ γνώριζαν ὅτι κάποια στιγμή στὴ μέση ἡλικία τους —Ἴσως στὰ 40-50 τους, ἂν ἦταν ἀνειδίκευτοι, Ἴσως στὰ 50-60 τους, ἂν εἶχαν κάποια εἰδικότητα— δὲν θὰ μπορούσαν πιά νὰ ἔχουν τὴ σωματικὴ ἀπόδοση ἑνὸς νέου ἐργάτη, δὲν ἤξεραν τί θὰ τοὺς συνέβαινε ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή ὡς τὸ θάνατό τους. Δὲν εἶχαν τὴν ἀνασφάλεια τῶν ἀγροτῶν, ποὺ ἦταν στὸ ἔλεος περιοδικῶν —καὶ, γιὰ νὰ εἶμαστε εὐλακρινεῖς, συχνὰ πιὸ ἐξοντωτικῶν— καταστροφῶν ὅπως ἡ ξηρασία καὶ ἡ σιτοδεία, ἀλλὰ ποὺ μπορούσαν νὰ προβλέψουν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια πῶς θὰ περνοῦσε ἕνας φτωχὸς τὶς περισσότερες μέρες τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὴν κούνια ὡς τὸν τάφο. Εἶχαν μιὰ ἀνασφάλεια βαθύτερη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα, πιθανῶς, σημαντικὸ ποσοστὸ ἐργατῶν ἀπασχολοῦνταν γιὰ μεγάλες περιόδους τῆς ζωῆς τους ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐργοδότη. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ εἰδικευμένοι δὲν εἶχαν σίγουρη τὴ θέση τους: στὴν ὑφεση τοῦ 1857-58 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ποὺ ἀπασχολοῦνταν στὴ βρετανικὴ μηχανολογικὴ βιομηχανία μειώθηκε σχεδὸν κατὰ τὸ ἕνα τρίτο.²⁴ Δὲν ὑπῆρχε τίποτα ἀντίστοιχο μὲ τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ ἀσφάλεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φιλανθρωπικὲς ὀργανώσεις καὶ κάποια χρηματικὰ βοηθήματα γιὰ τοὺς ἐνδεεῖς, ἀλλὰ μερικὲς φορές αὐτὴ ἡ ἀρωγὴ ἦταν ἐντελῶς ἀνεπαρκής.

Γιὰ τὸν κόσμον τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ἀνασφάλεια ἦταν τὸ τίμημα γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐλευθερία (χωρὶς νὰ ἀναφέρουμε τὸν πλοῦτον), καὶ τὴν ἔκανε ὑποφερτὴ ἢ συνεχῆς οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ἀσφάλεια ἔπρεπε νὰ ἀγοράζεται —μερικὲς φορές τουλάχιστον— ὄχι ὅμως γιὰ ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἀλλὰ, ὅπως ἔδειχνε καθαρὰ ἡ ἀγγλικὴ ὀρολογία, γιὰ «ὑπηρέτες» (servants), τῶν ὁποίων ἡ ἐλευθερία ἦταν

αύστηρά περιορισμένη: οικιακούς βοηθούς (domestic servants), «ύπηρέτες τῶν σιδηροδρόμων» (railway servants), ἀκόμα καὶ «ύπηρέτες τοῦ Δημοσίου», δηλαδή δημοσίους υπαλλήλους (civil servants ἢ public officials). Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμα καὶ ἡ πολυπληθέστερη κατηγορία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, οἱ οικιακοὶ βοηθοὶ στὰ ἀστικά κέντρα, δὲν ἀπολάμβανε τὴν ἀσφάλεια τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ τῶν παραδοσιακῶν εὐπατριδῶν, παρὰ ἀντιμετώπιζε μόνιμα τὴν ἀνασφάλεια στὴ φοβερότερη ἐκδοχὴ τῆς: τὴν ἄμεση ἀπόλυση χωρὶς συστατική ἐπιστολὴ γιὰ τοὺς μελλαντικούς ἐργοδότες ἀπὸ τὸν πρῶν κύριο ἢ (πὸ συχνὰ) τὴν πρῶν κυρία. Γιατὶ καὶ ὁ κόσμος τῶν «βλομεμένων» ἀστῶν θεωροῦνταν οὐσιαστικὰ ἀνασφαλής: ἦταν μιὰ ἐμπόλεμη κατάσταση καὶ μποροῦσαν ὅποιαδήποτε στιγμή νὰ πέσουν θύματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἀπάτης ἢ τῆς οικονομικῆς ὑφρασης, ἂν καὶ στὴν πράξη οἱ τόσο εὐάλωτοι ἐπιχειρηματίες ἀποτελοῦσαν πιθανῶς μειοψηφία μέσα στοὺς κόλπους τῶν μεσαιῶν τάξεων καὶ ἡ τιμωρία γιὰ τὴν ἀποτυχία σπάνια ἦταν ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία, πολὺ λιγότερο δὲ τὸ φτωχοκομεῖο. Ὁ σοβαρότερος κίνδυνος ποὺ τοὺς ἀπειλοῦσε ἀφοροῦσε τὰ (ἄθελά τους) παρασιτικὰ γυναικεῖα μέλη τῆς οἰκογένειάς τους: ἦταν ὁ ἀπροσδόκητος θάνατος τοῦ ἄντρα «κουβαλητῆ».

Ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπάλυνε αὐτὴ τὴ μόνιμη ἀβεβαιότητα. Δὲν ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις ὅτι τὰ πραγματικὰ μεροκάματα στὴν Εὐρώπη ἄρχισαν νὰ ἀνεβαίνουν σημαντικὰ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ πρὶν ἀρχίσει αὐτὴ ἡ ἀνοδος τὸ γενικὸ αἶσθημα ὅτι τὰ πράγματα πῆγαιναν καλύτερα ἦταν ἐκδηλοσὶς ἀνεπτυγμένες χώρες, ἢ ἀντίθεση μὲ τις ταραγμένες καὶ ζοφερές δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ 1840 ἦταν ὀφθαλμοφανής. Οὔτε ἡ πανευρωπαϊκὴ αὐξηση τοῦ κόστους ζωῆς τὸ 1853-54 οὔτε ἡ δραματικὴ καὶ παγκόσμια οικονομικὴ ὑφραση τοῦ 1858 προκάλεσαν σοβαρὴ κοινωνικὴ ἀναστάτωση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη οικονομικὴ «ἐκρηξη» ἐξασφάλιζε ἀπασχόληση —τόσο γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔμεναν στὸν τόπο τους ὅσο καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ μετανάστευαν— σὲ πρωτόγνωρη κλίμακα. Ὅσο δυσάρεστες καὶ ἂν ἦταν, οἱ δραματικὲς κυκλικὲς κρίσεις στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες ἔμοιαζαν τώρα περισσότερο μὲ προσωρινές διακοπὲς τῆς ἀνάπτυξης παρὰ μὲ ἀποδείξεις οικονομικῆς κατάρρευσης. Ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀπόλυτη ἀνεπάρκεια ἐργατικῶν χεριῶν, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ ἐφεδρεῖες

τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου (τόσο στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ) συνέρρεαν τώρα γιὰ πρώτη φορὰ μαζικὰ στὶς ἀγορὲς βιομηχανικῆς ἐργασίας. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς τους δὲν ἀντέστρεψε μιὰ ἐξέλιξη ποὺ ὄλοι οἱ μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι σήμαινε μικρὴ, ἀλλὰ αἰσθητὴ βελτίωση ὄλων τῶν ὄρων ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς περιβαλλοντικούς) φανερώνει τὴν κλίμακα καὶ τὴν ὄρμη τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης.

Ὅστόσο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεσαία τάξη, ὁ ἐργάτης συνήθως δὲν ἀπεῖχε παρὰ ἓνα μικρὸ βῆμα ἀπὸ τὸν πένητα. Ἐπομένως, ἡ ἀνασφάλειά του ἦταν συνεχῆς καὶ δικαιολογημένη. Δὲν διέθετε ἄξιες λόγου ἀποταμιεύσεις. Ὅσοι μποροῦσαν νὰ ζήσουν ἀπὸ τις οἰκονομίες τους γιὰ λίγες ἐβδομάδες ἢ μῆνες ἦταν μιὰ «σπάνια τάξη».²⁵ Τὰ μεροκάματα ἀκόμα καὶ τῶν ἐιδικευμένων ἐργατῶν ἦταν, στὴν καλύτερη περίπτωση, συγκρατημένα. Σὲ κανονικὲς συνθήκες, ἐκεῖνος ὁ ἐπόπτης σ' ἓνα κλωστήριο τοῦ Πρέστον ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ τὰ ἑφτά ἀπασχολούμενα παιδιὰ του, ἔβγαζε τέσσερις λίρες μέσα σὲ μιὰ ἐβδομάδα πλήρους ἀπασχόλησης, θὰ ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο φθόνου τῶν γειτόνων του. Ἀλλὰ ἄρκεσαν λίγες ἐβδομάδες κρίσης, ποὺ ἔφερε στὴν κλωστοῦφαντουργία τοῦ Λάνκασαϊρ ἡ διακοπὴ τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ μὲ πρώτες ὕλες ἐξαιτίας τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐμφυλίου, γιὰ νὰ βρεθεῖ ἀκόμα καὶ μιὰ τέτοια οἰκογένεια στὸ ἔλεος τῶν φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων. Συνήθως ὁ δρόμος τῆς ζωῆς περνοῦσε, ἴσως ἀναπόφευκτα, ἀπὸ βάραιρα, στὰ ὁποῖα ὁ ἐργάτης καὶ ἡ οἰκογένειά του κινδύνευαν νὰ γκρεμοτσακιστοῦν: 52% ὄλων τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν μικρὰ παιδιὰ ζοῦσαν ἴσως κάτω ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φτώχειας, καὶ αὐτὸ μάλιστα μιὰ ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ χρονιά (τὸ 1851), ὅταν οἱ οἰκογενειάρχες εἶχαν πλήρη ἀπασχόληση.²⁶ Ὅσο γιὰ τὰ γερατεῖα, ἦταν μιὰ καταστροφὴ ποὺ ὁ ἐργάτης ἔπρεπε νὰ περιμένει στωικά, μιὰ κάμψη τῆς ἀποδοτικότητας ἀπὸ τὰ σαράντα καὶ πέρα, καθὼς ἡ σωματικὴ ρώμη ἀρχίζε νὰ φθίνει —ἰδιαίτερα στοὺς λιγότερο ἐιδικευμένους— γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ φτώχεια, ποὺ τὰ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα καὶ τὰ ἐπιδόματα ἄλλοτε τὴν ἀνακούφιζαν καὶ ἄλλοτε ὄχι. Γιὰ τὴ μεσαία τάξη, τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς μέσης ἡλικίας, ὁπότε οἱ ἄντρες ἔφταναν στὸ ἀπόγειο τῆς σταδιοδρομίας, τῶν ἀποδοχῶν καὶ τῆς δραστηριότητάς τους, ἐνῶ ἡ σωματικὴ φθορὰ δὲν εἶχε γίνει ἀκόμα αἰσθητὴ. Μόνον γιὰ τοὺς καταπιεσμένους —τοὺς ἐργαζόμενους καὶ

τῶν δύο φύλων καὶ τὶς γυναῖκες ὄλων τῶν τάξεων— ὁ ἀνθὸς τῆς ζωῆς μαραινόταν μαζί με τὰ νιάτα.

Ἔτσι, οὔτε τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα οὔτε ἡ ἀνασφάλεια ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ ἀποτελεσματικὸ γενικὸ μηχανισμό γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἔντονου ρυθμοῦ ἐργασίας: τὰ πρῶτα ἐπειδὴ οἱ ὑποσχέσεις πού ἔδιναν ἦταν περιορισμένες, ἡ δευτέρα ἐπειδὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἦταν ἡ φαινόταν ἀναπόφευκτη, ὅπως τὰ καιρικὰ φαινόμενα. Ἡ μεσαία τάξη δυσκολευόταν νὰ τὸ καταλάβει αὐτό. Γιατί ἄραγε οἱ καλύτεροι, σοβαρότεροι καὶ ἱκανότεροι ἐργάτες νὰ εἶναι οἱ πιὸ ἐπιρρεπεῖς στὸ συνδικαλισμό, ἀφοῦ ἀπολάμβαναν (με τὴν ἀξία τους) τὰ ὑψηλότερα μεροκάματα καὶ τὴν τακτικότερη ἀπασχόληση; Ἀλλὰ τὰ μέλη τῶν συνδικάτων, καὶ ὅπωςδῆποτε οἱ ἡγέτες τους, ἦταν πράγματι τέτοιοι ἐργάτες, παρόλο πού ἡ ἀστική μυθολογία τοὺς παρουσίαζε ὡς ὄχλο ἡλιθίων καὶ ἀφελῶν, παρασυρμένων ἀπὸ δημαγωγούς πού δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀλλιῶς ἀνετη ζωὴ. Φυσικά, δὲν ὑπῆρχε κανένα μυστήριο. Οἱ ἐργάτες γιὰ τοὺς ὁποίους συναγωνίζονταν οἱ ἐργοδότες δὲν ἦταν μόνον ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀρκετὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη ὥστε νὰ κάνουν τὰ συνδικάτα βιώσιμα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι πού ἤξεραν καλύτερα ὅτι «ἡ ἀγορὰ» ἀπὸ μόνη της δὲν τοὺς ἐγγυόταν οὔτε ἀσφάλεια οὔτε τὰ ὅσα πίστευαν ὅτι εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀπολαύσουν.

Ὡστόσο, ὅταν δὲν ὀργανώνονταν (μερικὲς φορές ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ἔκαναν), οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες ἔδιναν στοὺς ἐργοδότες τους μιὰ λύση γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐργασιακοῦ ἐλέγχου: κατὰ κανόνα τοὺς ἄρεσε νὰ ἐργάζονται καὶ οἱ ἀπαιτήσεις τους ἦταν ἰδιαίτερα ταπεινές. Οἱ ἀνειδίκευτοι ἢ ἀνεκπαίδευτοι μέτοικοι ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ἦταν περήφανοι γιὰ τὴν εὐρωστία τους καὶ προέρχονταν ἀπὸ ἕνα περιβάλλον ὅπου ἡ σκληρὴ δουλειὰ ἦταν τὸ κριτήριο τῆς ἀξίας ἐνὸς ἀνθρώπου, ἕνα περιβάλλον ὅπου οἱ γυναῖκες δὲν ἐπιλέγονταν ὡς σύζυγοι ἀνάλογα με τὴν ὁμορφιά τους, ἀλλὰ ἀνάλογα με τὴν ἱκανότητά τους γιὰ ἐργασία. «Ἡ πείρα μου δείχνει», εἶπε τὸ 1875 ἕνας ἀμερικανὸς διευθυντὴς χαλυβουργείου, «ὅτι οἱ Γερμανοί, οἱ Ἴρλανδοί, οἱ Σουηδοὶ καὶ αὐτοὶ πού ἀποκαλῶ “Μπομπότες” (τὰ ντόπια χωριατόπαιδα), ἂν ἀναμειχθῶν σωστά, εἶναι ἡ πιὸ ἀποδοτικὴ καὶ εὐάγωγη δύναμη πού μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς» ἄλλωστε, ὅλοι οἱ ἄλλοι ἦταν καλύτεροι ἀπὸ «τοὺς Ἄγγλους, πού ὅλο γυρεύουν ψηλὰ μεροκάματα, χαμηλὴ παραγωγή καὶ ἀπεργίες».²⁷

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἐλαύνονταν ἀπὸ τὸ μὴ καπιταλιστικὸ κίνητρο τοῦ δεξιότητη καὶ φιλότιμου τεχνίτη. Οἱ ἴδιες οἱ μηχανές αὐτῆς τῆς περιόδου, σίδηρο καὶ μπροῦντζος λιμαρισμένα καὶ γυαλισμένα με χέρι ἀγάπης, σὲ ἄριστη κατάσταση ἀκόμα καὶ σήμερα, ἔπειτα ἀπὸ ἕναν αἰῶνα (ὅσες βέβαια ἐπιζοῦν), εἶναι ἡ ἀπόδειξη. Τὰ ἀναρίθμητα ἐκθέματα τῶν διεθνῶν ἐκθέσεων, ὅσο ἀπαίσια καὶ ἂν εἶναι ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη, ἀποτελοῦν μνημεῖα τοῦ φιλότιμου τῶν κατασκευαστῶν τους. Τέτοιοι ἀνθρώποι δὲν ἐβλεπαν με καλὸ μάτι τὶς διαταγές καὶ τὴν ἐπιτήρηση, συχνὰ μάλιστα δὲν μποροῦσαν οὐσιαστικὰ νὰ ἐλεγχθῶν ἀπὸ κανέναν ἐπόπτη· ὑπάκουαν μόνο στὸν συλλογικὸ ἔλεγχο τοῦ ἐργαστηρίου τους. Συχνὰ, ἐπίσης, ἀντιπαθοῦσαν τὴν ἀμοιβὴ με τὸ κομμάτι ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη μέθοδο γιὰ τὴν ἐπιτάχυνση πολὺπλοκων καὶ δύσκολων ἐργασιῶν, γιατί ἔτσι χειρότερε ἢ ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους καὶ συνακόλουθα θιγόταν τὸ φιλότιμό τους. Ἄν ὅμως δὲν ἤθελαν νὰ ἐργάζονται περισσότερο ἢ γρηγορότερα ἀπὸ ὅσο ἀπαιτοῦσε ἡ δουλειὰ τους, δὲν ἐργάζονταν οὔτε λιγότερο οὔτε βραδύτερα: δὲν χρειάζονταν εἰδικὸ κίνητρο γιὰ νὰ δώσουν τὸν καλύτερο ἑαυτό τους. Τὸ σύνθημά τους ἦταν «Καλὸ μεροδούλι γιὰ καλὸ μεροκάματο» («A fair day's work for a fair day's pay») καὶ, ἂν ἤθελαν νὰ εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τους ἱκανοποιητικὴ, ἤθελαν ἐπίσης νὰ ἱκανοποιεῖ ἡ δουλειὰ τους τοὺς πάντες, μαζί καὶ τὸν ἑαυτό τους.

Στὴν πράξη, βέβαια, αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὰ μὴ καπιταλιστικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἐργασία ὠφελοῦσε τοὺς ἐργοδότες περισσότερο ἀπὸ ὅσο τοὺς ἐργάτες. Γιατί στὴν ἀγορὰ ἐργασίας οἱ ἀγοραστὲς ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀρχὴ νὰ ἀγοράζουν ὅσο τὸ δυνατόν φτηνότερα καὶ νὰ πουλοῦν ὅσο τὸ δυνατόν ἀκριβότερα, ἂν καὶ μερικὲς φορές δὲν ἤξεραν πῶς νὰ ὑπολογίσουν σωστὰ τὸ κόστος. Ἀλλὰ οἱ πωλητές, κατὰ κανόνα, δὲν ζητοῦσαν τὴ μέγιστη ἀμοιβὴ πού μποροῦσε νὰ ἀντέξει ἡ ἀγορὰ καὶ δὲν πρόσφεραν σὲ ἀντάλλαγμα τὸ ἐλάχιστο τῆς ἐργασίας πού μποροῦσαν νὰ ἐπιτελέσουν. Προσπαθοῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰ ἀξιοπρεπὴ ζωὴ. Προσπαθοῦσαν ἴσως νὰ «καλυτερέψουν». Με λίγα λόγια, χωρὶς φυσικά νὰ τοὺς ἀφήνει ἀσυγκίνητους ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ χαμηλότερα καὶ τὰ ὑψηλότερα μεροκάματα, ἐβλεπαν τὴ δουλειὰ τους περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκοπιὰ παρὰ σὰν οἰκονομικὴ συναλλαγὴ.*

* Τὸ πιὸ ἀκραῖο παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ

III

Ἄλλὰ μπορούμε ἄραγε νὰ μιλήσουμε γιὰ «τοὺς ἐργάτες» ὡς ἐνιαία κατηγορία ἢ τάξη; Τί τὸ κοινὸ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σὲ ὁμάδες ἀνθρώπων ποὺ συχνὰ εἶχαν τόσο μεγάλες διαφορὲς στὸ περιβάλλον τους, στὴν κοινωνικὴ τους προέλευση, στὸν τρόπο ποὺ διαπλάσθησαν, στὴν οικονομικὴ τους κατάσταση, μερικὲς φορές ἀκόμα καὶ στὴ γλώσσα καὶ τὰ ἥθη τους; Οὔτε κὰν ἡ φτώχεια δὲν ἦταν κοινὸ τους γνώρισμα, γιατί, παρόλο ποὺ μὲ τὰ μέτρα τῆς μεσαιῶν τάξης ὅλοι τους εἶχαν χαμηλὰ εἰσοδήματα (μὲ ἐξαίρεση μερικὸς παραδείσους τῆς ἐργασίας, ὅπως ἡ Αὐστραλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ὅπου οἱ στοιχειοθέτες ἐφημερίδων μπορούσαν νὰ κερδίσουν ὡς καὶ 18 λίρες τὴ βδομάδα²⁸), μὲ τὰ κριτήρια τῶν φτωχῶν ὑπῆρχε τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν καλοπληρωμένο εἰδικευμένο «τεχνίτη», μὲ τὴ λίγο πολὺ τακτικὴ ἀπασχόληση, ποὺ τὶς Κυριακὲς ἢ ἀκόμα καὶ ὅταν πῆγαινε ἢ ἔφευγε ἀπὸ τὴ δουλειὰ του φοροῦσε ἕνα κοστούμι ἴδιο μὲ τοῦ εὐυπόληπτου ἀστοῦ, καὶ τὸν πεινασμένο κουρελή, ποὺ σχεδὸν ποτὲ δὲν ἤξερε πῶς θὰ ἐξασφάλιζε τὸ ἐπόμενο γεῦμα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ τὴν οἰκογένειά του. Τοὺς ἔνωσε ὅλους, ὡστόσο, ἡ κοινὴ αἰσθησις τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσής· τοὺς ἔνωσε ἐπίσης, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἡ κοινὴ μοίρα τῶν μεροκαματιάρηδων. Τοὺς ἔνωσε ὁ ὅλο καὶ μεγαλύτερος διαχωρισμὸς τους ἀπὸ μιὰ ἀστικὴ τάξη τῆς ὁποίας ὁ πλοῦτος αὐξάνοταν ραγδαίᾳ, ἐνῶ ἡ δική τους κατάστασις παρέμενε ἐπισφαλῆς, μιὰ ἀστικὴ τάξη ποὺ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ αὐτάρκης, ὅλο καὶ πιὸ στεγανὴ σὲ νέες προσχωρήσεις ἐκ τῶν κάτω.* Γιατὶ ὑπῆρχε κολοσσιαία διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς χαμη-

ἐπαγγελματικῶ ἀθλητισμοῦ, ἂν καὶ στὴν περιόδὸ μας οἱ σημερινὲς μορφὲς του βρίσκονταν ἀκόμα στὰ σπάργανα. Ὁ βρετανὸς ἐπαγγελματίας ποδοσφαιριστής, ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐμελλε νὰ ἐργάζεται —ὡς μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον— οὐσιαστικὰ μόνο γιὰ ἕνα σταθερὸ μεροκάματο σὺν τῇ δόξᾳ καὶ μερικὰ σποραδικὰ πρίμ, ἂν καὶ ἡ ἀξία του στὴν ἀγορὰ τῶν μεταγραφῶν θὰ ἔφτανε σύντομα τὶς χιλιάδες λίρες. Ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ ποδοσφαιρικὸς ἀστὴρας ζήτησε νὰ ἀμειβῆται ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία του στὴν ἀγορὰ σημαδεύει μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ἀθλήματος· αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε πολὺ νωρίτερα στὶς ΗΠΑ ἀπὸ ὅσο στὴν Εὐρώπη.

* Στὴ Λίλλη ἡ (ἀστικὴ) «ἀνώτερη τάξη» αὐξήθηκε ἀπὸ 7 σὲ 9% τοῦ πληθυσμοῦ ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ τὸ 1873-5, ἀλλὰ τὸ μερίδιό της στὸν πλοῦτο ποὺ κληροδοτή-

λοὺς λόφους τῆς ἀνεσης, στοὺς ὁποίους ὁ πετυχημένος ἐργάτης ἢ πρῶν ἐργάτης μπορούσε βásiμα νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ σκαρφαλώσει, καὶ στὰ πανύψηλα βουνὰ τοῦ συσσωρευμένου πλοῦτου. Οἱ ἐργάτες σπρώχνονταν νὰ ἀποκτήσουν κοινὴ συνείδηση ὄχι μόνον ἀπὸ αὐτὴ τὴν πώλωση, ἀλλὰ ἐπίσης, τουλάχιστον στὶς μεγαλουπόλεις, ἀπὸ ἕναν κοινὸ τρόπο ζωῆς —στὸν ὁποῖον κεντρικὸ ρόλο ἔπαιζε ἡ ταβέρνα («ἡ ἐκκλησία τοῦ ἐργάτη», ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ἕνας φιλελεύθερος ἀστός)— καὶ ἕναν κοινὸ τρόπο σκέψης. Οἱ λιγότερο συνειδητοποιημένοι ἐκλιναν πρὸς ἕναν σιωπηρὸ ἀντικληρικισμό, οἱ περισσότεροι συνειδητοποιημένοι ἔγιναν ριζοσπάστες, ὑποστηρικτὲς τῆς Διεθνούς στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870, μελλοντικοὶ ὁπαδοὶ τῶν σοσιαλιστῶν. Τὰ δύο φαινόμενα ἦταν ἀλληλένδετα, γιατί ἡ παραδοσιακὴ θρησκεία ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν παράγοντα κοινωνικῆς ἐνότητας, χάρις στὴν τελετουργικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς κοινότητος. Ἄλλὰ οἱ συνηθισμένες λιτανεῖες καὶ τελετὲς ἀτρόφησαν στὴ Λίλλη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Οἱ βιεννέζοι μικροτεχνίτες, τῶν ὁποίων τὴν ἀγαθὴ εὐσέβεια καὶ τὴν ἀπλοϊκὴ χαρὰ γιὰ τὴ λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπεια τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπίσημανε ὁ Λε Πλαί στὴ δεκαετία τοῦ 1850, ἔγιναν ἀδιάφοροι ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ πράγματα. Μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ δύο γενιὲς εἶχαν μεταφέρει τὴν πίστη τους ἀπὸ τὴ θρησκεία στὸν σοσιαλισμό.³⁰

Οἱ ἑτερογενεῖς ὁμάδες τῶν «φτωχῶν βιοπαλαιστῶν» ἔτειναν ἀναμφισβήτητα νὰ γίνουν μέρος ἑνὸς «προλεταριάτου» στὶς μεγαλουπόλεις καὶ τὶς βιομηχανικὲς ζῶνες. Αὐτὸ τὸ ἔδειχνε ἡ ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία τῶν συνδικάτων στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη (ἂς ἀφήσουμε τὴ δύναμη) τῆς Διεθνούς θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἀλλιῶς. Ὡστόσο, οἱ «φτωχοὶ βιοπαλαιστὲς» δὲν ἦταν προηγουμένως ἕνα ἀπλὸ ἄθροισμα ἑτερόκλητων ὁμάδων. Ἰδιαιτέρα στοὺς σκληροῦς, ζοφεροῦς καιροὺς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα εἶχαν συγχωνευτεῖ σὲ μιὰ ὁμοιογενὴ μάζα δυσαρεστημένων καὶ καταπιεσμένων. Αὐτὴ ἡ ὁμοιογένεια χανόταν τώρα. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀνθροῦ καὶ σταθεροῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ πρόσφερε στὴν «ἐργατικὴ τάξη» τὴ δυνατότητα νὰ βελτιώσῃ τὴ συλλογικὴ μοίρα της χάρις στὴ συλλογικὴ ὀργάν-

θηκε μὲ διαθέσιμες ἀνέβηκε ἀπὸ 58 σὲ 90%. Οἱ «λαϊκὲς τάξεις», ποὺ τὸ ποσοστὸ τους αὐξήθηκε ἀπὸ 62 σὲ 68%, ἄφησαν μόνο τὸ 0,23% τοῦ πλοῦτου τῶν διαθηκῶν, ἐνῶ τὸ 1821 τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ ἦταν 1,4%.²⁹

νωση. Ἄλλὰ ὅσοι παρέμεναν στὴν κατηγορία «λοιποὶ φτωχοὶ» δὲν μπορούσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ συνδικάτα καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὶς ἐταιρεῖες ἀμοιβαίας βοήθειας. Τὰ συνδικάτα ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμές, ὀργανώσεις εὐνοημένων μειοψηφιῶν, ἂν καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις οἱ μαζικὲς ἀπεργίες μπορούσαν νὰ κινητοποιήσουν καὶ εὐρύτερες μάζες. Ἐξάλλου, ὁ φιλελεύθερος καπιταλισμὸς πρόσφερε στὸν ἐργάτη, ὡς ἄτομο, σαφεῖς εὐκαιρίες νὰ βελτιώσει τὴ θέση του μὲ ἀστικὰ κριτήρια, εὐκαιρίες ποὺ μεγάλες κατηγορίες τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ δὲν μπορούσαν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ τὶς ἀξιοποιήσουν.

Ἔτσι λοιπόν, παρόλο ποὺ «ἡ ἐργατικὴ τάξη» ἀποκρυσταλλωνόταν σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὴ διέτρεχε τώρα ἓνα ρήγμα. Ἦταν ἓνα ρήγμα ποὺ χώριζε «τοὺς ἐργάτες» ἀπὸ «τοὺς φτωχοὺς» ἢ, γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἀλλιῶς, τοὺς «εὐυπόληπτους» ἀπὸ τοὺς «ἀνυπόληπτους». Μὲ πολιτικὸς ὅρους (βλ. Κεφάλαιο ζ'), χώριζε ἀνθρώπους ὅπως «ὁ εὐφυὴς τεχνίτης», στὸν ὁποῖο οἱ ριζοσπάστες τῆς βρετανικῆς μεσαίας τάξης ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ δώσουν δικαίωμα ψήφου, ἀπὸ τὶς ἐπικίνδυνες καὶ ρακένδυτες μάζες, τὶς ὁποῖες ἦταν πάντα ἀποφασισμένοι νὰ ἀποκλείσουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ δικαίωμα.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναλύσουμε τὸν ὄρο «εὐυπόληπτος» σὲ σχέση μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, γιὰτὶ ἐξέφραζε τὸ διαποτισμὸ τῆς ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς τῆς μεσαίας τάξης, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξέφραζε καὶ τὶς ιδιότητες χωρὶς τὶς ὁποῖες ὁ αὐτοσεβασμὸς τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ ἦταν δυσεπίτευκτος καὶ ἡ συλλογικὴ, ὀργανωμένη πάλη ἀδύνατη: ἐγκράτεια, αὐτοθυσία, ἀναβολὴ τῆς ἀπόλαυσης. Ἄν τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν σαφῶς ἐπαναστατικὸ, ἢ τουλάχιστον σαφῶς διαχωρισμένο ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς μεσαίας τάξης (ὅπως συνέβαινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 καὶ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ ξανά στὴν ἐποχὴ τῆς Β' Διεθνούς), τότε ἡ διάκριση θὰ ἦταν ἀρκετὰ εὐκόλη. Ἄλλὰ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν συχνὰ ἀδύνατον νὰ χαράξει κανεὶς μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν προσωπικὴ καὶ τὴ συλλογικὴ βελτίωση, ἀνάμεσα στὴ μίμηση τῆς μεσαίας τάξης καί, θὰ λέγαμε, τὴν καταπολέμησή της μὲ τὰ ἴδια της τὰ ὅπλα. Ποῦ νὰ τοποθετήσουμε τὸν Οὐίλλιαμ Μάρκροφτ (1822-1894); Εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ ὡς σεμνὸ παράδειγμα τῆς «αὐτοβοήθειας» τοῦ Σαμουήλ Σμάιλς: νόθος γιὸς μιᾶς ὑπηρέτριας καὶ ἐνὸς ὑφαντῆ, δὲν εἶχε καμιὰ τυπικὴ ἐκπαίδευση, ἀλλὰ ἐγινε ἀπὸ ἀπλὸς

ἐργάτης ὑφαντουργείου στὸ Ὀλνταμ ἐργοδότης σὲ ἓνα μηχανολογικὸ ἐργοστάσιο, ὥσπου τὸ 1861 ἄρχισε νὰ δουλεύει ἀνεξάρτητα ὡς ὀδοντογιατρός, γιὰ νὰ πεθάνει μὲ περιουσία σχεδὸν 15.000 λιρῶν, παρὸ καθόλου εὐκαταφρόνητο· σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του ὑπῆρξε ριζοσπαστικὸς φιλελεύθερος καὶ ὑπέρμαχος τῆς μετριοπάθειας. Ὡστόσο, ἡ ταπεινὴ θέση του στὴν ἱστορία ὀφείλεται στὸ ἰσόβιο πάθος του γιὰ τὴ συνεργατικὴ παραγωγὴ (δηλαδὴ τὸν σοσιαλισμὸ μὲσω τῆς αὐτοβοήθειας), στὴν ὁποία ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του. Ἀντίστροφα, ὁ Οὐίλλιαμ Ἄλλαν (1813-1874) πίστευε ἀναντίρρητα στὴν ταξικὴ πάλη καί, ὅπως εἰπώθηκε στὸν ἐπικηδεῖό του, «σὲ κοινωνικὰ ζητήματα ἔκλινε πρὸς τὴ σχολὴ τοῦ Ράμπερτ Ὀουεν». Καὶ ὁμως, αὐτὸς ὁ ριζοσπαστικὸς ἐργάτης, σφυρηλατημένος στὴν ἐπαναστατικὴ σχολὴ τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου, ἐμελλε νὰ μείνει στὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὡς συνετὸς, μετριοπαθὴς καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ἀποτελεσματικὸς ἰθύνων τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ ὅλες τὶς «νέου τύπου» ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις: τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Μηχανολόγων· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἦταν ἐνεργὸ μέλος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας καὶ «στὴν πολιτικὴ ἓνας σώφρων καὶ συνεπὴς φιλελεύθερος, ποὺ δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ κανενὸς εἶδους πολιτικὴ ἀγυρτεία».³¹

Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ ἱκανὸς καὶ εὐφυὴς ἐργάτης, ἰδιαίτερα ἂν συνέβαινε νὰ εἶναι εἰδικευμένος, ἦταν ἀφενὸς ὁ κύριος στυλοβάτης τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς βιομηχανικῆς πειθαρχίας καὶ ἀφετέρου τὸ δραστηριότερο στέλεχος τῶν ὀργανώσεων ποὺ εἶχαν σκοπὸ τους τὴ συλλογικὴ αὐτοάμυνα τῶν ἐργατῶν. Ἐπιτελοῦσε τὴν πρώτη λειτουργία ἐπειδὴ ὁ σταθερὸς, ἀκμαῖος καὶ ἀναπτυσσόμενος καπιταλισμὸς τὸν χρειαζόταν, τοῦ πρόσφερε δυνατότητες κάποιας βελτίωσης τῆς θέσης του καὶ ὅπωςδήποτε φαινόταν τώρα ἀναπόδραστο. Δὲν ἔδειχνε πιά νὰ εἶναι προσωρινός. Ἀντίστροφα, ἡ μεγάλη ἐπανάσταση δὲν φαινόταν τόσο ὡς πρώτη φάση μιᾶς ἀκόμα μεγαλύτερης ἀλλαγῆς, ἀλλὰ ὡς τελευταία φάση μιᾶς περασμένης ἐποχῆς: στὴν καλύτερη περίπτωσή μιὰ ζωηρὴ, ἐξαισια ἀνάμνηση, στὴ χειρότερη μιὰ ἀπόδειξη ὅτι δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ κόψει δρόμο γιὰ νὰ φτάσει στὸν προοδευμένο κόσμον τοῦ μέλλοντος. Ἄλλὰ ὁ ἴδιος ἐργάτης ἐπιτελοῦσε καὶ τὴ δεύτερη λειτουργία, ἐπειδὴ —μὲ ἐξαιρέση ἴσως τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὴ χώρα ποὺ φαινόταν νὰ ὑπόσχεται στὸν φτωχὸ ἓναν προσωπικὸ τρόπο νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν

ισόβια φτώχεια του, στον εργάτη μιὰ προσωπική έξοδο από την εργατική τάξη, και σε κάθε πολίτη ισότητα με όλους τους άλλους— αἱ ἐργατικές τάξεις ἤξεραν ὅτι ἡ ἐλεύθερη ἀγορὰ δὲν θὰ τοὺς ἔδινε ἀπὸ μόνη τῆς τὰ δικαιώματά τους οὔτε θὰ ἱκανοποιῶσε τὶς ἀνάγκες τους. Ἔπρεπε νὰ ὀργανωθοῦν και νὰ ἀγωνιστοῦν. Ἡ «ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν» τῆς Βρετανίας, ἓνα ἰδιόμορφο στρώμα σ' αὐτὴ τὴ χώρα ὅπου ἡ τάξη τῶν ἀνεξάρτητων μικροπαραγωγῶν, μικροκαταστηματάρχων κ.λπ. ἦταν σχετικὰ ἀσήμαντη, ὅπως ἦταν και ἡ τάξη τῶν μικρομεσαίων ὑπαλλήλων και κατώτερων γραφειοκρατῶν, συνέβαλε στὴ μετατροπὴ τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος σὲ κόμμα με πραγματικὰ μαζικὴ ἀπήχηση. Ταυτόχρονα, ἀποτέλεσε τὸν πυρήνα ἐνὸς ἀσυνήθιστα ἰσχυροῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Στὴ Γερμανία, ἀκόμα και οἱ πιὸ «εὐυπόληπτοι» ἐργάτες σπρώχονταν στὶς γραμμὲς τοῦ προλεταριάτου ἐξαιτίας τῆς ἀπόστασης ποὺ τοὺς χώριζε ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη και τῆς δυνάμεως τῶν ἐνδιάμεσων τάξεων. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα, οἱ ἄνθρωποι ποὺ γράφονταν μαζικὰ στὶς νέες ὀργανώσεις «αὐτομόρφωσης» (Bildungsvereine) τῆ δεκαετίας τοῦ 1860 —τὸ 1863 ὑπῆρχαν χίλιοι τέτοιοι σύλλογοι, ἐνῶ τὸ 1872 λειτουργοῦσαν μόνο στὴ Βαυαρία ὄχι λιγότεροι ἀπὸ 2.000— ἀπομακρύνθηκαν γρήγορα ἀπὸ τὸν μικροαστικὸ φιλελευθερισμὸ αὐτῶν τῶν σωματείων, ἀν και ἴσως ὄχι ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ μικροαστικὴ κουλτούρα ποὺ καλλιεργοῦσαν.³² Ἐμελλε νὰ γίνουν τὰ στελέχη τοῦ νέου σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος, προπαντὸς μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἀλλὰ πάντως «αὐτομορφώνονταν», ἦταν «εὐυπόληπτοι» ἐπειδὴ ὑπολήπτονταν τὸν ἑαυτό τους, και μετέφεραν τόσο τὶς καλὲς ὅσο και τὶς κακὲς πλευρὲς τοῦ «εὐυπόληπτου» στὰ κόμματα τοῦ Λασσάλ και τοῦ Μάρξ. Μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπανάσταση ἐξακολουθοῦσε νὰ φαίνεται ἡ μόνη ἐφικτὴ λύση στὰ προβλήματα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων ἢ ἐκεῖ ὅπου —ὅπως στὴ Γαλλία— ἡ παράδοση τῆς ἐξέγερσης και τῆς ἐπαναστατικῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας ἀποτελοῦσε τὴν κυρίαρχη πολιτικὴ παράδοση στὰ στρώματα τῶν ἐργαζομένων, ἡ «εὐυποληψία» ἦταν ἓνας σχετικὰ ἀσήμαντος παράγοντας ἢ περιοριζόταν στὶς μεσαῖες τάξεις και ἐκείνους ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταυτιστοῦν μαζί τους.

Και οἱ ἄλλοι; Παρόλο ποὺ ἦταν τὸ ἀντικείμενο πολὺ περισσότερων ἐρευνῶν ἀπὸ ὅσο οἱ «εὐυπόληπτοι» ἐργάτες (πράγμα ὅμως ποὺ σὲ αὐτὴ τὴ γενιὰ ἴσχυε σαφῶς λιγότερο ἀπὸ ὅσο πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 ἢ

μετὰ τὸ 1880), στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστα γνωρίζουμε γι' αὐτούς, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν φτωχοὶ και ἐξαθλιωμένοι. Δὲν ἐξέφραζαν δημόσια τὴ γνώμη τους και σπάνια ἀγγίζονταν ἀκόμα και ἀπὸ τὶς συνδικαλιστικές, πολιτικὲς κ.λπ. ὀργανώσεις ποὺ ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γι' αὐτούς. Ἀκόμα και ὁ Στρατὸς Σωτηρίας, ποὺ δημιουργήθηκε εἰδικὰ γιὰ νὰ περιθάλπει τοὺς «ἀνυπόληπτους» φτωχοὺς, δὲν κατάφερε σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνεῖ μιὰ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴ δωρεὰν δημόσια ψυχαγωγία (με τὶς στολὲς, τὶς ὀρχήστρες και τοὺς ζωηροὺς ὕμνους του), καθὼς και μιὰ χρήσιμη πηγὴ ἐλεημοσύνης. Στὴν πραγματικότητα, γιὰ πολλοὺς ἀνεπίδικτους ἢ περιθωριακοὺς ἐργαζομένους τὸ εἶδος ὀργάνωσης ποὺ ἄρχιζε νὰ ἀποτελεῖ τὴ δύναμη τῶν ἐργατικῶν κινήματων ἦταν ἐντελῶς ἀνεφάρμοστο. Τὰ μαχητικὰ πολιτικὰ κινήματα, ὅπως ὁ Χαρτισμὸς τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, μποροῦσαν νὰ τοὺς στρατολογήσουν ὡς ὀπαδοὺς: οἱ λονδρέζοι «costermongers» (πλανόδιοι μανάβηδες) ποὺ περιέγραφε ὁ Χένρυ Μαίηχιου ἦταν ὄλο Χαρτιστές. Οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις μποροῦσαν, ἀν και ἴσως μόνο γιὰ σύντομο διάστημα, νὰ ἐμπνεύσουν ἀκόμα και τοὺς πιὸ καταπιεσμένους και ἀπολιτικούς ἀνάμεσά τους: τὸ 1871 οἱ πόρνες τοῦ Παρισιοῦ ὑποστήριξαν με ἐνθουσιασμὸ τὴν Κομούνα. Ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ τοῦ θριάμβου τῆς ἀστικῆς τάξης δὲν ἦταν ἐποχὴ ἐπαναστάσεων, οὔτε καν μαζικῶν πολιτικῶν κινήματων. Ὁ Μπακούιν ἴσως δὲν ἔπεφτε ἐντελῶς ἔξω, ὅταν ὑπέθετε ὅτι σὲ τέτοιες περιόδους τὸ πνεῦμα τῆς τουλάχιστον δυνητικῆς ἐξέγερσης εἶχε τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐξακολουθήσει νὰ σιγοκαίει στοὺς περιθωριακοὺς και στὸ ὑποπρολεταριάτο, παρόλο ποὺ εἶχε λάθος νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὰ τὰ στρώματα θὰ ἦταν ἡ βάση τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων. Οἱ «λοιποὶ φτωχοὶ» ὑποστήριξαν τὴν παρισινὴ Κομούνα, ἀλλὰ τὰ δυναμικὰ στοιχεῖα τῆς ἦταν οἱ περισσότερὸ ἐιδικευμένοι ἐργάτες και τεχνίτες· ἐξάλλου, ὁ πιὸ περιθωριακὸς τομέας τῶν φτωχῶν —οἱ ἔφηβοι— ὑποαντιπροσωπεύονταν ἀνάμεσά τους. Οἱ ἐνήλικοι ἄντρες, προπαντὸς ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλοι ὥστε νὰ θυμούνται ἀκόμα, ἔστω και ἀμυδρά, τὸ 1848, ἦταν οἱ χαρακτηριστικοὶ ἐπαναστάτες τοῦ 1871.

Ἡ γραμμὴ ποὺ χώριζε τοὺς φτωχοὺς βιοπαλαιστὲς στὰ δυνάμει μαχητικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος και τοὺς ὑπόλοιπους δὲν ἦταν σαφής, ἀλλὰ ὑπῆρχε. Ἡ «ὀργάνωση» —ἡ ἐκούσια και συνειδη-

τῆ ἴδρυση δημοκρατικῶν σωματείων γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀμυνα καὶ βελτίωση— ἦταν ἡ μαγικὴ συνταγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ· χάρη σ' αὐτὴν ἐμελλε νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀκόμα καὶ τὰ ἐργατικά κινήματα ποὺ θὰ ἐγκατέλειπαν τὸν φιλελευθερισμό.³³ Ὅσοι ἤθελαν καὶμποροῦσαν νὰ «ὀργανωθοῦν» ἀποτελεσματικὰ μπορεῖ, στὴν καλύτερη περίπτωση, νὰ σήκωναν τοὺς ὤμους τοὺς καί, στὴ χειρότερη, νὰ περιφρονοῦσαν ἐκείνους ποὺ οὔτε μποροῦσαν οὔτε ἤθελαν, καὶ ποὺ μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοὺς ἦταν οἱ γυναῖκες, ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν συλλόγων. Τὰ ὄρια τοῦ τμήματος τῶν ἐργαζόμενων τάξεων—συμπεριλάμβανε ἀρκετοὺς ἀνεξάρτητους τεχνίτες, καταστηματαρχες, ἀκόμα καὶ μικροεπιχειρηματίες— ποὺ σὲ λίγο θὰ ἀναγνωρίζονταν ὡς ὑπολογίσιμη κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμη σχεδὸν συνέπιπταν μὲ τὰ ὄρια τοῦ κόσμου τῶν συλλόγων—ἐταιρειῶν ἀμοιβαίας βοήθειας, εὐαγῶν ἀδελφοτήτων (ποὺ κατὰ κανόνα εἶχαν αὐστηρὸ τελετουργικόν), χορωδιῶν, γυμναστικῶν ἢ ἀθλητικῶν συλλόγων, ἀκόμα καὶ ἐθελοντικῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων στὸ ἓνα ἄκρον, συνδικάτων καὶ πολιτικῶν ὀργανώσεων στὸ ἄλλο. Αὐτὸς ὁ χώρος κάλυπτε ἓνα ἀνομοιογενές, ἀλλὰ πάντως σημαντικό τμήμα τῆς ἐργατικῆς τάξης—στὸ τέλος τῆς περιόδου μας, ἴσως γύρω στὸ 40% στὴ Βρετανία. Ἀλλὰ ἄφηνε ἀπέξω μιὰ μεγάλη μερίδα τῆς. Αὐτοὶ οἱ «ἀπέξω» ἦταν τὰ ἀντικείμενα καὶ ὄχι τὰ ὑποκείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Οἱ ἄλλοι οὔτε περίμεναν οὔτε κέρδιζαν πολλὰ· αὐτοὶ ὅμως κέρδιζαν ἀκόμα λιγότερα.

Εἶναι δύσκολο νὰ σχηματίσουμε ἀναδρομικὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν κατάσταση ὄλων αὐτῶν τῶν ἐργαζομένων. Πρῶτα πρῶτα, ὁ ἀριθμὸς τῶν χωρῶν στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν σύγχρονες πόλεις καὶ σύγχρονη βιομηχανία ἦταν τώρα πολὺ μεγαλύτερος, ὅπως μεγαλύτερη ἦταν καὶ ἡ ποικιλία τῶν σταδίων βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ποὺ ἀντιπροσώπευαν. Ἔτσι, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γενικεύσουμε, καὶ ἡ ἀξία τέτοιων γενικεύσεων εἶναι μᾶλλον μικρὴ, ἀκόμα καὶ ἂν τις περιορίσουμε (ὅπως καὶ πρέπει) στὶς σχετικὰ ἀνεπτυγμένες χώρες, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τις καθυστερημένες, καὶ στοὺς ἐργαζομένους τῶν ἀστικῶν κέντρων, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ἀγροτικὸ τομέα. Τὸ πρόβλημα εἶναι πῶς νὰ συνεκτιμήσουμε δύο ἀντίθετα φαινόμενα: ἀφενὸς τὴ σκληρὴ φτώχεια, ποὺ ἐξαικολοθοῦσε νὰ σηματοθεῖ τὴ ζωὴ τῶν περισσώτερων ἐργαζομένων, τὸ ἀποκρουστικὸ φυσικὸ περιβάλλον

λον καὶ τὸ ἠθικὸ κενὸ ποὺ περιέβαλλε τόσο πολλοὺς ἀπὸ αὐτούς, καὶ ἀφετέρου τὴν ἀναμφισβήτητη γενικὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς καὶ τῶν προοπτικῶν τοὺς μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840. Αὐτάρεσκοι ἐκφραστὲς τῆς ἀστικῆς τάξης ἔτειναν νὰ ὑπερτονίζουν τὴ βελτίωση, ἂν καὶ κανένας τοὺς δὲν θὰ ἀρνιόταν αὐτὸ ποὺ ὁ Σερ Ρόμπερτ Γκίφεν (1837-1900), κάνοντας ἀνασκόπηση τῶν τελευταίων πενήντα χρόνων κοινωνικῆς ἐξέλιξης τῆς Βρετανίας ὡς τὸ 1883, ἀποκάλεσε διακριτικὰ «ἓνα κατάλοιπο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα βελτιωθεῖ», οὔτε ὅτι ἡ βελτίωση «ἀκόμα καὶ ἂν μετρηθεῖ μὲ ἓνα ὄχι φιλόδοξο ἰδεῶδες, εἶναι ὑπερβολικὰ μικρὴ», οὔτε ὅτι «κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικρίσει τὴν κατάσταση τῶν λαϊκῶν μαζῶν χωρὶς νὰ ἐπιθυμήσει κάτι σὰν ἐπανάσταση γιὰ τὸ καλύτερο».³⁴ Λιγότερο αὐτάρεσκοι κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστές, ἐνῶ δὲν ἀρνοῦνταν τὴ βελτίωση—καὶ μάλιστα τὴ σημαντικὴ βελτίωση στὴν περίπτωσή τῆς ἐργατικῆς ἐλίτ, ἡ ὁποία, χάρη στὴ σχετικὴ σπανιότητα εἰδικευμένων ἐργατῶν, ἔβρισκε σχεδὸν μόνιμη ἀπασχόληση— ἔδιναν μιὰ εἰκόνα λιγότερο ρόδινη:

«Ἀπομένουν (ἔγραφε ἡ δις Ἡντιθ Σίμκοξ, ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880)... περίπου δέκα ἑκατομμύρια ἐργάτες στὰ ἀστικά κέντρα, ἀνάμεσά τοὺς ὅλοι οἱ μηχανικοὶ καὶ χειρῶνακτες ποὺ ἡ ζωὴ τοὺς συνήθως δὲν σκιάζεται ἀπὸ τὸ φόβο μήπως ἀναγκαστοῦν νὰ ἀπλώσουν χέρι γιὰ ἐλεημοσύνη. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαράξουμε αὐστηρὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες ποὺ πρέπει καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγκαταλεγοῦν στοὺς «φτωχοὺς»: ὑπάρχει συνεχῆς ροή, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἶναι μόνιμα κακοπληρωμένοι ὑπάρχουν πολλοὶ τεχνίτες, ἀλλὰ καὶ μαγαζάτορες καὶ ἄνθρωποι τῆς ὑπαιθρου, ποὺ βυθίζονται συνεχῶς στὴ μιζέρια, μὲ δική τους ἢ χωρὶς δική τους ὑπαιτιότητα. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κρίνουμε πόσοι ἀπὸ τὰ δέκα ἑκατομμύρια ἀνήκουν ἢ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνήκουν στὴν εὐκατάστατη ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν, αὐτὸν τὸν ὄχι μὲ τὸν ὅποιο ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ οἱ πολιτικοὶ καὶ ἀπὸ τὸν ὅποιο προέρχονται ἐκεῖνοι ποὺ ἡ κοινωνία, μὲ μᾶλλον ὑπερβολικὴ σπουδὴ, χαιρετίζει ὡς «ἀντιπροσωπευτικοὺς ἐργάτες». ... Ὁμολογῶ ὅτι δὲν θὰ τολμοῦσα νὰ ἐλπίσω πῶς περισσότεροι ἀπὸ δύο ἑκατομμύρια εἰδικευμένοι ἐργάτες, ἀντιπροσωπεύοντας ἓναν πληθυσμὸ πέντε ἑκατομμυρίων, ἔχουν συνηθίσει νὰ ζοῦν μὲ σχετικὴ ἄνεση καὶ ἀσφάλεια. ... Τὰ ὑπόλοιπα πέντε ἑκατομμύρια περιλαμβάνουν τοὺς χειρῶνακτες καὶ τοὺς λιγότε-

ρο ειδικευμένους εργάτες, άντρες και γυναίκες, τών οποίων τὸ μέγιστο ἡμερομίσθιο ἐπαρκεῖ μόνο γιὰ τὰ ἀναγκαῖα καὶ γιὰ μιὰ στοιχειωδῶς ἀξιοπρεπῆ ζωὴ καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους, ἐπομένως, κάθε ἀναποδιά σημαίνει ἀνέχεια, πὺ γρήγορα μετατρέπεται σὲ ἐξαθλίωση». ³⁵

Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ τέτοιοι ἐνήμεροι καὶ καλοπροαίρετοι παρατηρητὲς ἦταν κάπως υπεραισιόδοξοι, γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, ἐπειδὴ (ὅπως δείχνουν καθαρὰ οἱ κοινωνικὲς μελέτες πὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880) εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἀν οἱ φτωχοὶ ἐργάτες —οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν σχεδὸν τὸ 40% τῆς ἐργατικῆς τοῦ Λονδίνου— ἀπολάμβαναν «μιὰ στοιχειωδῶς ἀξιοπρεπῆ ζωὴ», ἀκόμα καὶ μὲ τὰ ἀσκητικὰ κριτήρια πὺ ἐφαρμόζονταν τότε γιὰ τὶς κατώτερες τάξεις. Δεύτερον, ἐπειδὴ ἡ «σχετικὴ ἀνεση καὶ ἀσφάλεια» μεταφραζόταν σὲ λιτότητα. Ἡ νεαρὴ Βεατρίκη Πόττερ, πὺ ἔζησε ἀνώνυμα ἀνάμεσα στοὺς ὑφαντουργοὺς τοῦ Μπαίκαπ, δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι μοιράστηκε τὴ ζωὴ τῆς «βολεμένης ἐργατικῆς τάξης» —μιᾶς συμπαγοῦς κοινότητας χωρὶς περιστασιακὰ, περιθωριακὰ ἢ «ἀνυπόληπτα» μέλη, τριγυρισμένης ἀπὸ «τὴ γενικὴ ἀκμὴ τῆς καλοπληρωμένης ἐργασίας», μὲ «σπίτια ἀνετα καὶ καλοεπιπλωμένα, ὅπου ἐπινες ἐξοχο τσαῖ». Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ προσεκτικὴ παρατηρήτρια περιέγραψε τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους —σχεδὸν χωρὶς νὰ συνειδητοποιεῖ τί παρατηροῦσε— λέγοντας ὅτι πάθαιναν ὑπερκόπωση ὅταν ἐπεφτε πολλὴ δουλειά, ὅτι δὲν ἔτρωγαν καὶ δὲν κοιμοῦνταν ἀρκετά, ὅτι ἦταν τόσο ἐξαντλημένοι σωματικὰ ὥστε δὲν μποροῦσαν νὰ καταβάλουν διανοητικὴ προσπάθεια, ὅτι βρίσκονταν στὸ ἔλεος τῶν «πολλῶν πιθανοτήτων κατάρρευσης καὶ ἀποτυχίας, πὺ θὰ σήμαινε τὴν ἀπουσία ὑλικῶν ἀνέσεων». Ἡ βαθιὰ καὶ ἀπλοϊκὴ πουριτανικὴ εὐσέβεια αὐτῶν τῶν ἀντρῶν καὶ γυναικῶν ἦταν, ὅπως ἀντιλήφθηκε ἡ Πόττερ, ἀντίδραση στὸ φόβο μιᾶς «φθαρμένης καὶ ἀποτυχημένης ζωῆς».

«Ἡ ἔν Χριστῷ ζωὴ» καὶ ἡ ἐλπίδα γιὰ ἓναν ἄλλο κόσμο ἐξευγενίζουν καὶ κάνουν ὑποφερτὴ τὴν ὠμὴ πάλη γιὰ τὴν ἐπιβίωση, καταπραῦνουν τὸν ἄσβεστο πόθο γιὰ τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου χάρη στὴν ὑπόσχεση μιᾶς ἄλλης ζωῆς καὶ κάνουν τὴν ἀποτυχία «ὄργανο τῆς θείας χάριτος» ἀντὶ γιὰ σημάδι ἀξιοκαταφρόνητης ἀνικανότητος.» ³⁶

Δὲν ἔχουμε ἐδῶ τὴν εἰκόνα πεινασμένων ἔτοιμων νὰ ξυπνήσουν ἀπὸ τὴ νάρκη τους, ἀλλὰ οὔτε ἀνθρώπων «καλύτερων, ἀσύγκριτα

καλύτερων ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια» (Γκίφρεν), ³⁷ ὅπως ὑποστήριζαν οἱ αὐτάρεσκαὶ καὶ ἀπληροφόρητοι φιλελεύθεροὶ οἰκονομολόγοι. Ἔχουμε τὴν εἰκόνα ἀνθρώπων μὲ αὐτοσεβασμὸ, στηριγμένων στὶς δικὲς τους δυνάμεις, ἀνθρώπων μὲ θλιβερὰ μετρημένες φιλοδοξίες, ἀνθρώπων πὺ ἤξεραν ὅτι μποροῦσαν νὰ περνοῦν καὶ χειρότερα. πὺ ἴσως θυμοῦνταν ἐποχὲς ἀκόμα μεγαλύτερης ἀνέχειας, ἀλλὰ πὺ κατατρίχονταν πάντα ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς φτώχειας (ὅπως καταλάβαιναν οἱ ἴδιοι αὐτὸν τὸν ὄρο). Οἱ ἀπολαύσεις τῆς μεσαίας τάξης ἦταν ἀνέφικτες γι' αὐτοὺς, ἐνῶ ἡ ἐξαθλίωση ἦταν πάντα κοντὰ τους. «Δὲν πρέπει νὰ πέφτουμε μὲ τὰ μοῦτρα σ' ἓνα καλὸ πράγμα, γιὰτὶ τὰ λεφτὰ ξοδεύονται εὐκόλα», εἶπε ἓνας ἀπὸ τοὺς οἰκοδεσπότες τῆς Βεατρίκης Πόττερ, καθὼς ἔβαζε τὸ τσιγάρο πὺ ἐκείνη τοῦ πρόσφερε στὴν κορνίζα τοῦ τζακιῶ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ δυὸ ρουφηξιές, φυλάγοντάς το γιὰ τὸ ἄλλο βράδυ. Ὅποιος λησμονεῖ ὅτι ἔτσι σκέφτονταν ἐκεῖνες τὶς μέρες οἱ ἐργατικαὶ γιὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, δὲν θὰ εἶναι ποτὲ σὲ θέση νὰ ἀξιολογήσει τὴ μικρὴ, ἀλλὰ γνήσια βελτίωση πὺ ἔφερε ἡ μεγάλῃ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη σὲ μιὰ σημαντικὴ μερίδα τῶν ἐργαζόμενων τάξεων μέσα στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄλλὰ τὸ χάσμα πὺ τοὺς χώριζε ἀπὸ τὸν ἀστικὸ κόσμο ἦταν μεγάλο —καὶ ἀγεφύρωτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ'

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΟΥ

"Όπως ξέρεις, ζούμε σ' έναν αιώνα όπου οι άνθρωποι αποκοτούν αξία μόνο χάρη στις δικές τους προσπάθειες. Καθημερινά κάποιο άφρονικό, χωρίς αρκετή ενεργητικότητα ή σοβαρότητα, αναγκάζεται να κατεβεί από κοινωνικές βαθμίδες που τις νόμιζε παντοτινά δικές του, και κάποιος ξευπνος και τολμηρός υπάλληλος παίρνει τη θέση του.

'Η ΚΑ ΜΟΤΤΕ-ΒΟΣΣΟΥΤ στον γιο της, 1856¹

Δέστε γύρω του τα παιδιά του, λιάζονται στη θέρη του χαμόγελού του.

Παιδιάστικη αθωότητα και χαρά φωτίζουν τα εύτυχημένα πρόσωπά τους.

Είναι σεβαστός και τον σέβονται, είναι στοργικός και τον αγαπούν,

Είναι συνεπής και τον εκτιμούν, είναι σταθερός και τον φοβούνται.

Οι φίλοι του είναι οι πιο διαπρεπείς πολίτες.

Πάει στο νοικοκυρεμένο σπίτι του.

MARTIN TUPPER, 1876²

I

Τώρα πρέπει να στρέψουμε το βλέμμα μας σ' αυτή την αστική κοινωνία. Μερικές φορές, οι πιο επιφανειακές έντυπώσεις είναι οι πιο βαθιές. "Ας αρχίσουμε την ανάλυση αυτής της κοινωνίας, που έφτασε στο απόγειο της άκμης της στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, από τα ρούχα που φορούσαν τα μέλη της, τους έσωτερικούς χώρους όπου ζούσαν. «Τα ρούχα κάνουν τον άνθρωπο», λέει η γερμανική παροιμία, και καμιά εποχή δεν είχε περισσότερη συναίσθηση αυτού του γεγονότος απ' όσα η περίοδος που εξετάζουμε: η κοινωνική κινητικότητα μπορούσε πράγματι να δώσει σε πολλούς ανθρώπους την ιστορικά καινοφανή δυνατότητα να παίζουν νέους (και ανώτερους) κοινωνικούς ρόλους: έπρεπε, επομένως, να φορούν τα κατάλληλα κοστούμια. Δεν ήταν πολύς καιρός που ο Αύστριακος Νέστρου είχε γράψει τη διασκεδαστική και πικρή κωμωδία *Το φυλαχτό* (1840), όπου η τύχη ενός

φτωχού κοκκινομάλλη αλλάζει δραματικά με την απόκτηση, και στη συνέχεια την απώλεια, μιας μαύρης περούκας. 'Η οικογενειακή έστια ήταν για τον άστο ή πεμπτουσία του κόσμου του, γιατί εκεί, και μόνον εκεί, τα προβλήματα και οι αντιθέσεις της κοινωνίας του μπορούσαν να ξεχαστούν ή να καταργηθούν τεχνητά. 'Εκεί, και μόνον εκεί, η αστική και ακόμα περισσότερο ή μικροαστική οικογένεια μπορούσαν να διατηρήσουν την ψευδαίσθηση μιας αρμονικής, ιεραρχικά οργανωμένης, εύτυχισμένης ζωής, περιτριγυρισμένες από τα αντικείμενα που την έγγυωνταν και την εξεικονίζαν: μιας όνειρεμένης ζωής, με υπέρτατη έκφρασή της το οικογενειακό τελετουργικό που καλλιεργήθηκε συστηματικά γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό: τον έορτασμό των Χριστουγέννων. Το χριστουγεννιάτικο δειπνο (που εξυμνήθηκε από τον Ντίκενς), το χριστουγεννιάτικο δέντρο (που έπινοήθηκε στη Γερμανία, αλλά έγκλιματίστηκε γρήγορα στην 'Αγγλία χάρη στη βασιλική προστασία), τα χριστουγεννιάτικα άσματα — με γνωστότερο το γερμανικό «'Αγια Νύχτα» — συμβόλιζαν ταυτόχρονα την ψυχρότητα του έξω κόσμου, τη θαλπωρή του οικογενειακού κύκλου και την αντίθεση ανάμεσα σ' αυτά τα δύο.

Οι πρώτες έντυπώσεις που έδινε το έσωτερικό ενός αστικού σπιτιού στα μέσα του περασμένου αιώνα ήταν ο συνωστισμός και η απόκρυψη: ο έπισκέπτης έβλεπε ένα πλήθος αντικείμενα, που τις περισσότερες φορές ήταν μεταμφιεσμένα με κουρτίνες, μαξιλάρια, καλύμματα και ταπετσαρίες, και πάντα, όποια και αν ήταν η φύση τους, είχαν μια εκζήτηση. Δεν υπήρχε ζωγραφικός πίνακας χωρίς επίχρυση, σκαλιστή, ακόμα και καλυμμένη με βελούδο κορνίζα, δεν υπήρχε κάθισμα χωρίς επένδυση, μαξιλάρι ή κλίφι, δεν υπήρχε ύφασμα χωρίς κρόσια, δεν υπήρχε ξύλο που να μην είχε περάσει από τον τόρνο, δεν υπήρχε επιφάνεια χωρίς κάποιο ύφασμα ή αντικείμενο πάνω της. Χωρίς αμφιβολία, αυτό ήταν σημάδι πλούτου και κοινωνικής περιωπής: παλιότερα, η ωραία λιτότητα του ρυθμού Μπήντερμκιερ δεν άντανακλούσε τόσο το γούστο του γερμανού έπαρχιώτη άστου όσο την οικονομική του στενότητα, και στα αστικά σπίτια η επίπλωση των δωματίων του υπηρετικού προσωπικού ήταν αρκετά φτωχική. Τα αντικείμενα εκφράζουν το κόστος τους και, σε μια εποχή όπου τα περισσότερα αντικείμενα οικιακής χρήσης εξακολουθούσαν να κατασκευάζονται προπαντός με το χέρι, η επίτηδευση ήταν, σε μεγάλο

βαθμό, δείκτης του κόστους τους και της δαπανηρότητας των υλικών τους. Το κόστος εξασφάλιζε επίσης την άνεση, που γι' αυτόν το λόγο δεν βιωνόταν απλώς, αλλά ήταν και ορατή. Ωστόσο, τα αντικείμενα δεν ήταν απλώς λειτουργικά ή σύμβολα κοινωνικής θέσης και επιτυχίας. Είχαν δική τους αξία, ως έκφραση της προσωπικότητας, ως πρόγραμμα και πραγματικότητα της αστικής ζωής, ακόμα και ως όργανα αναμόρφωσης του ανθρώπου. Στο σπίτι, όλα αυτά εκφράζονταν συμπυκνωμένα. Γι' αυτό ήταν τόσο φορτωμένο το έσωτερικό του.

Τα αντικείμενα, όπως και τα σπίτια που τα περιείχαν, ήταν στέρεα, ένας όρος που, χαρακτηριστικά, αποτελούσε και τον ύψιστο έπαινο για μια επιχείρηση. Ήταν φτιαγμένα για να διαρκέσουν, και διαρκούσαν. Ταυτόχρονα έπρεπε να εκφράζουν, με την όμορφιά τους, τις ανώτερες, πνευματικές φιλοδοξίες του άστού, εκτός αν τις εξέφραζαν με την ίδια την ύπαρξή τους, όπως τα βιβλία και τα μουσικά όργανα (που, περιέργως, διατήρησαν τη λειτουργικότητα στο σχήμα τους, ξέχωρα από μερικές μάλλον δευτερεύουσες διακοσμήσεις της επιφάνειάς τους), ή αν εξυπηρετούσαν καθαρά πρακτικούς σκοπούς, όπως τα κουζινικά και οι αποσκευές. Η όμορφιά σήμαινε διακόσμηση, αφού η ίδια ή κατασκευή των σπιτιών της αστικής τάξης ή τα επιπλά τους σπάνια είχαν αρκετή μεγαλοπρέπεια ώστε να προσφέρουν πνευματική και ήθικη επιβεβαίωση, όπως έκαναν οι μεγάλοι σιδηρόδρομοι και τα ατμόπλοια. Το εξωτερικό αυτών των μέσων παρέμεινε λειτουργικό· διάκοσμο είχε μόνο το έσωτερικό τους, έφθον ανήκαν στον αστικό κόσμο, όπως οι κλινάμαξες Πούλμαν (που εγκαινιάστηκαν το 1865) ή τα σαλόνια και οι καμπίνες της πρώτης θέσης στα ατμόπλοια. Η όμορφιά, λοιπόν, σήμαινε διακόσμηση, κάτι που αφορούσε την επιφάνεια των αντικειμένων.

Έτσι, ο δεισμός ανάμεσα στο στέρεο και το ωραίο εξέφραζε μια έντονη διάσταση ανάμεσα στο υλικό και το ιδανικό, το σώμα και το πνεύμα —μια διάσταση χαρακτηριστικότερη για τον αστικό κόσμο· αλλά σ' αυτό τον κόσμο το πνεύμα και το ιδανικό εξαρτώνταν από την ύλη και μπορούσαν να εκφραστούν μόνο μέσω της ύλης, ή τουλάχιστον μέσω του χρήματος, που μπορούσε να αγοράσει την ύλη. Τίποτα δεν ήταν πνευματικότερο από τη μουσική, αλλά η χαρακτηριστική μορφή με την οποία έμπαινε στο αστικό σπίτι ήταν το πιάνο: μια

συσκευή υπερβολικά μεγάλη, πολύπλοκη και δαπανηρή, ακόμα και όταν τη συνέπτυσαν, για το βαλάντιο ενός λιγότερο εύπορου αλλά προσηλωμένου στις γνήσιες αστικές αξίες στρώματος, στις πιο εύχρηστες διαστάσεις του όρθιου πιάνου. Κανενός αστικού σπιτιού το έσωτερικό δεν ήταν πλήρες χωρίς πιάνο· δεν υπήρχε κόρη άστων που να μην ήταν υποχρεωμένη να κάνει ατέλειωτες ασκήσεις πάνω στα πλήκτρα του.

Ο δεσμός ανάμεσα στην ήθικότητα, την πνευματικότητα και τη φτώχεια, τόσο προφανής για τις μη αστικές κοινωνίες, δεν διαρρήχθηκε έντελως. Οι άστοι παραδέχονταν ότι η αποκλειστική επιδίωξη ευγενέστερων στόχων ήταν κατά κανόνα ανεπικερδής, με εξαίρεση όρισμένες πιο έμπορεύσιμες τέχνες, αλλά ακόμα και σ' αυτή την ειδική περίπτωση η υλική επιβράβευση (δηλαδή η ευμάρεια) θα έρχόταν μόνο στην ώριμη ηλικία: ο φτωχός φοιτητής ή ο νεαρός καλλιτέχνης, ως οικοδιδάσκαλος ή κυριακάτικος συνδαιτημόνας, ήταν ένα αναγνωρισμένο, έστω και υποδεέστερο, μέλος της αστικής οικογένειας, τουλάχιστον στις χώρες όπου υπήρχε ιδιαίτερος σεβασμός για την πνευματική καλλιέργεια. Άλλα το συμπέρασμα που έβγαζε ο άστος δεν ήταν ότι υπήρχε κάποια αντίφαση στην επιδίωξη υλικών και πνευματικών κατακτήσεων, παρά ότι οι μὲν αποτελούσαν την απαραίτητη προϋπόθεση για τις δέ. Όπως έγραφε ο μυθιστοριογράφος E.M. Φόρστερ, αναφερόμενος στο αινδικό καλοκαίρι της μπουρζουαζίας: «Κατέφθασαν τα μερίσματα, ψήλωσαν οι σκέψεις». Η ευνοϊκότερη μοίρα για έναν φιλόσοφο ήταν να είναι γιός τραπεζίτη, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του Γκέοργκ Λούκατς. Το κλέος της γερμανικής παιδείας, ο «Privatgelehrter» (ιδιώτης λόγιος), στηριζόταν στο ιδιωτικό εισόδημα. Ήταν σωστό και πρέπει να παντρεύεται ο φτωχός έβραϊος διανοούμενος την κόρη του πλουσιότερου τοπικού εμπόρου, γιατί ήταν αδιανόητο για μια κοινότητα που σεβόταν την παιδεία να μην ανταμείβει τους φωτοδότες της με κάτι πιο χειροπιαστό από τον έπαινο.

Αυτός ο δεισμός ύλης και πνεύματος συνεπαγόταν μια υποκρισία, την οποία οι έχθρικοί παρατηρητές θεωρούσαν όχι απλώς διάχυτη, αλλά και θεμελιώδες χαρακτηριστικό του αστικού κόσμου. Πουθενά αυτή η υποκρισία δεν ήταν πιο φανερή, με την κυριολεκτική σημασία, από όσο στο θέμα του σέξ. Αυτό δεν σημαίνει ότι στα μέσα του 19ου

αίωνα ο (άντρας) άστος (ή όσοι φιλοδοξούσαν να γίνουν σαν αυτόν) ήταν άπλώς άνέντιμος, ότι ενώ κήρυττε μιá όρισμένη ήθικη έφαρμοζε στην πράξη μιá άλλη, άν και είναι διαπιστωμένο ότι ο συνειδητός ύποκριτής συναντάται συχνότερα εκεί όπου το χάσμα ανάμεσα στην επίσημη ήθικη και τις ανάγκες τής ανθρώπινης φύσης είναι άγεφύρωτο, όπως συνέβαινε συχνά σ' εκείνη την περίοδο. Είναι εύνοητο ότι ο Χένρυ Ούωρντ Μπήτσερ, ο μέγας νεοορθόξος κήρυκας του πουριτανισμού, έπρεπε ή να άποφεύγει τις θορυβώδεις έξωσυζυγικές σχέσεις ή να διαλέξει μιá σταδιοδρομία που να μην τον αναγκάζει να είναι τόσο φανατικός ύπέρμαχος τής σεξουαλικής έγκράτειας: άν και, για να πούμε την αλήθεια, δέν μπορεί κανείς να μην τον οικτίρει κάπως για την άτυχία του να μπλέξει, στα μέσα τής δεκαετίας του 1870, με την όμορφη φεμίνιστρια και όπαδό του έλεύθερου έρωτα Βικτόρια Γούντχαλ, μιá κυρία τής όποίας οι πεποιθήσεις έκαναν δύσκολη τη μυστικότητα.* Άλλά είναι άναχρονισμός να υποθέτει κανείς, όπως έκαναν άρμετοι νεότεροι που έγραψαν για τους «Άλλους Βικτωριανούς», ότι ή επίσημη σεξουαλική ήθικη εκείνης τής έποχής δέν ήταν παρά σκέτη «βιτρίνα».

Πρώτα πρώτα, ή ύποκρισία της δέν ήταν άπλώς ένα ψέμα, εκτός ίσως στις περιπτώσεις εκείνων των όποιων οι σεξουαλικές προτιμήσεις δέν μπορούσαν να όμολογηθούν δημόσια, π.χ. των έπιφανών πολιτικών που έξαρτώνταν από πουριτανικές ψήφους ή των εύυπόληπτων όμοφυλόφιλων έπιχειρηματιών στις έπαρχιακές πόλεις. Ήταν ελάχιστα ύποκριτική σε όλες εκείνες τις χώρες (π.χ. στις περισσότερες ρωμαιοκαθολικές) όπου γινόταν άπροκάλυπτα δεκτή μιá διπλή ήθικη: άφενός άγνόητητα για τις άνύπαντρες άστές και συζυγική πίστη για τις παντρεμένες, άφετέρου κυνηγητό όλων των γυναικών (με εξαίρεση ίσως τις θυγατέρες των μεσαίων και άνώτερων τάξεων, άν

* Αυτή ή θαυμάσια γυναίκα, ή μιá από δύο εξίσου γοητευτικές και χειραφετημένες άδελφές, στοίχισε στον Μάρξ κάποιες στιγμές έννευρισμού, εξαιτίας των προσπαθειών της να μετατρέψει τον άμερικανικό τομέα τής Διεθνούς σε όργανο παραγάνδισης του έλεύθερου έρωτα και του πνευματισμού. Οι δύο άδελφές έκμεταλλεύτηκαν μιá χαρά τις σχέσεις τους με τον άρχιπλοίαρχο Βάντερμπιλτ, ο όποιος φρόντιζε για τά οικονομικά συμφέροντά τους. Τελικά ή Βικτόρια καλοπαντρεύτηκε και πέθανε με την ευωδία τής εύπολης γίας στην Άγγλία, στο Μπρέντον Νόρτον του Γούστερσαίρ.³

ήταν σε ήλικία γάμου) από όλους τους νεαρούς άστους και άνοχη τής άπιστίας για τους παντρεμένους. Έδώ οι ενδιαφερόμενοι γνώριζαν τέλεια τους κανόνες του παιχνιδιού, ένας από τους όποιους ήταν και ή αναγκαιότητα μιās κάποιας διακριτικότητας σε περιπτώσεις όπου ή σταθερότητα τής άστικής οίκογένειας ή περιουσίας μπορούσε να άπειληθεί: όπως ξέρει ακόμα και σήμερα κάθε Ίταλός τής μεσαιας τάξης, άλλο πράγμα είναι το πάθος και άλλο «ή μητέρα των παιδιών μου». Η ύποκρισία έμφιλοχωρούσε σ' αυτό το πρότυπο συμπεριφοράς μόνο στο βαθμό που ή επίσημη ήθικη άπαιτούσε από τις άστές να μείνουν έξω από το παιχνίδι και, έπομένως, να άγνοούν τί έκαναν οι άντρες και οι άλλες γυναίκες. Στις προτεσταντικές χώρες ή ήθικη τής σεξουαλικής έγκράτειας ήταν, θεωρητικά, δεσμευτική και για τά δύο φύλα, αλλά το γεγονός ότι αυτό πίστευαν ακόμα και εκείνοι που την παρέβαιναν τους όδηγούσε όχι τόσο στην ύποκρισία όσο σε συνειδησιακή κρίση. Είναι έντελώς άθέμιτο να θεωρεί κανείς ένα άτομο που βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση άπλώς άπατεώνα.

Έξάλλου, σε μεγάλο βαθμό ή άστική ήθικη έφαρμοζόταν πραγματικά: μπορεί μάλιστα να γινόταν όλο και πιό δραστική, καθώς οι μάζες των «εύυπόληπτων» εργατών άσπάζονταν τις κυρίαρχες άξίες, και τά μικρομεσαία στρώματα, που τις δέχονταν έξ όρισμού, αυξάνονταν άριθμητικά. Παρά το έντονο ενδιαφέρον του άστικού κόσμου για «στατιστικές ήθικης», τέτοια ζητήματα δέν έπιδέχονταν στατιστική προσέγγιση, όπως παραδέχτηκε με λύπη ένα έγκυκλοπαιδικό λεξικό στα τέλη του 19ου αιώνα, χαρακτηρίζοντας ως άποτυχημένες όλες τις άπόπειρες να μετρηθεί ή διάδοση τής πορνείας. Η μόνη έκτεταμένη προσπάθεια να έξακριβωθεί ή έξάπλωση των άφροδισίων νοσημάτων, που προφανώς σχετίζονταν άμεσα με κάποιες μορφές έξωγαμιαίου σεξ, δέν άποκάλυψε πολλά πράγματα, εκτός ότι στην Πρωσία,* όχι άναπάντεχα, τά άφροδίσια ήταν πολύ πιό διαδεδομένα στην μεγαλούπολη του Βερολίνου από όσο σε όποιαδήποτε άλλη έπαρχία (τείνοντας κατά κανόνα να μειώνονται μαζί με το μέγεθος των πόλεων και των χωριών), και ότι είχαں τη μεγαλύτερη διάδοση σε πόλεις

* Από τους γιατρούς τής Πρωσίας ζητήθηκε να δηλώσουν τον άριθμό όλων των άσθενών με άφροδίσια νοσήματα, τους όποιους θεράπευαν τον Άπρίλιο του 1900. Δέν ύπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι οι σχετικοί άριθμοί θα ήταν πολύ διαφορετικοί τριάντα χρόνια νωρίτερα.⁴

μέ λιμάνια, στρατιωτικές φρουρές και ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, δηλαδή σε κέντρα με μεγάλη συγκέντρωση ανύπαντρων νεαρών, που ζούσαν μακριά από το πατρικό τους σπίτι. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι ο μέσος Βικτωριανός και η μέση Βικτωριανή της μεσαίας τάξης, των μικρομεσαίων στρωμάτων ή της «ευυπόληπτης» εργατικής τάξης στη βικτωριανή Αγγλία ή στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν κατόρθωναν να ανταποκριθούν στις επιταγές της σεξουαλικής ήθικης τους. Οι νεαρές Αμερικανίδες που εξέπλησαν τους κυνικούς Γάλλους στο Παρίσι του Ναπολέοντα Γ' με την ελευθερία που τους έδιναν οι γονείς τους να κυκλοφορούν μόνες ή συνοδευόμενες από νεαρούς Αμερικανούς, αποτελούν εξίσου ισχυρές ενδείξεις για τα σεξουαλικά ήθη της εποχής όσο και οι δημοσιογραφικές αποκαλύψεις για άντρα άκολασίας στο μεσοβικτωριανό Λονδίνο· πιθανώς μάλιστα ισχυρότερες.⁵ Είναι πέρα για πέρα αθέμιτο να εφαρμόζουμε μεταφροϊδικά κριτήρια σε έναν προφροϊδικό κόσμο ή να δεχόμαστε ότι η σεξουαλική συμπεριφορά τότε πρέπει να ήταν όπως η δική μας. Με τα σημερινά κριτήρια, τα κολέγια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ, σωστά κοσμικά μοναστήρια, θα μπορούσαν να γεμίσουν όλκληρη αγγχειρίδια σεξοπαθολογίας. Τι θα λέγαμε σήμερα για έναν Λιούις Κάρολ που το πάθος του ήταν να φωτογραφίζει γυμνά κοριτσάκια; Με τα κριτήρια των βικτωριανών, το χειρότερο ελάττωμά τους ήταν σχεδόν σίγουρα η λαϊμαργία παρά η λαγνεία, και η συναισθηματική έλξη τόσων και τόσων πανεπιστημιακών για νεαρούς — έλξη σχεδόν σίγουρα «πλατωνική» (ο ίδιος ο όρος είναι αποκαλυπτικός)— ανήκε στις παραξενιές που ήταν φυσικό να έχουν οι αμετανόητοι εργένηδες. Είναι η δική μας εποχή που μετέτρεψε την έκφραση «κάνω έρωτα» σε απλό συνώνυμο της συνουσίας. Ο κόσμος του άστού κατατρυχόταν από το σέξ, όχι όμως απαραίτητα από την ελευθερογαμία: στον άστικό μύθο, όπως τόσο καθαρά διέκρινε ο μυθιστοριογράφος Τόμας Μάν, η χαρακτηριστική μορφή θείας δίκης έρχόταν έπειτα από ένα και μοναδικό παράπτωμα, όπως η τριτογενής σύφιλη του μουσικοσυνθέτη Αντριαν Λέβερκιν στον Δόκτορα Φάουστους. Ο ίδιος ο άκράϊος χαρακτήρας των φόβων του άστού άντανανκλά άφέλεια ή άθωότητα.*

* Η δύναμη των κυρίαρχων ήθικων προτύπων στις προτεσταντικές χώρες αποκαλύπτεται από τη συμπεριφορά των βορειοαμερικανών δουλοκτητών προς τις σιλάβες τους. Αντίθετα από ό,τι θα περίμενε ίσως κανείς, και αντίθετα με το κυρίαρχο

Όστόσο, αυτή ή ίδια ή άθωότητα μάς επιτρέπει να δούμε πολύ καθαρά το έντονο σεξουαλικό στοιχείο του άστικού κόσμου στο ντύσιμο των άστών, που ήταν ένας άπίθανος συνδυασμός πειρασμού και απαγόρευσης. Ο μεσοβικτωριανός άστος ήταν «φασκιωμένος» μέσα σε ρούχα που δεν άφηναν να φαίνεται σχεδόν τίποτα εκτός από το πρόσωπο, ακόμα και στους Τροπικούς. Σε άκραϊες περιπτώσεις (όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες), ακόμα και άντικείμενα που θύμιζαν το ανθρώπινο σώμα (π.χ. τα πόδια των τραπεζιών) κρύβονταν. Ταυτόχρονα, και προπαντός στις δεκαετίες του 1860 και 1870, κάθε δευτερεύον σεξουαλικό γνώρισμα υπερτονιζόταν άλλόκοτα: τα μαλλιά και τα γένεια των άντρών, τα μαλλιά, τα στήθη, οι γοφοί και οι γλουτοί των γυναικών· όλα αυτά τα χαρακτηριστικά αποκοτούσαν υπερφυσικό μέγεθος χάρη σε ψεύτικους κότσους, κορσέδες, τουρνύρ κτλ.* Το σάκ που προκαλεί ο διάσημος πίνακας του Μανέ Πρόγευμα στη χλόη (1863) προέρχεται άκριβώς από την αντίθεση ανάμεσα στο εξααιρετικά κόσμιο ντύσιμο των άντρών και τη γυμνότητα της γυναίκας. Ο ίδιος ο διάτορος τόπος, με τον όποιο ο άστικός πολιτισμός διακήρυσσε ότι ή γυναίκα είναι ουσιαστικά ένα άυλο όν, υπονοούσε άφενός ότι ο άντρας δεν είναι και άφετέρου ότι ή προφανής φυσική έλξη ανάμεσα στα δύο φύλα δεν μπορούσε να ένσωματωθεί στο σύστημα αξιών. Η αγωνιστική έπιτυχία ήταν άσυμβίβαστη με την ήδονή, όπως δέχεται και σήμερα ή κοινή αντίληψη για τον πρωταθλητισμό, όταν καταδικάζει τους άθλητές σε σεξουαλική άποχή πριν από τον μεγάλο άγώνα. Γενικότερα, ο πολιτισμός στηριζόταν στην καταστολή των ένστικτωδών όρμών. Ο μεγαλύτερος από όλους τους άστους ψυχολόγους, ο Ζίγκμουντ Φρόυντ, έκανε αυτή την πρόταση άκρογωνιαίο λίθο των θεωριών του, άν και οι μεταγενέστερες γενιές τις έρμήνευσαν ως έικληση για την κατάργηση της καταστολής.

Άλλά γιατί άραγε μιά, όχι άβάσιμη καθαυτή, άποψη ύποστηριόταν με έναν παθιασμένο, σχεδόν παθολογικό φανατισμό, ο όποιος (ό-

ήθος στις καθολικές-μεσογειακές χώρες — άδεν υπάρχει γλυκιά ταμάρινός ή παρθένα μιγάδα», έλεγε μιά κουβανέζικη παροιμία— φαίνεται ότι ή έπιμειξία, ακόμα μάλιστα και ή νοθογένεια, στον άγροτικό δουλοκτητικό Νότο ήταν μάλλον μικρές.⁶

* Η μόδα του κρινολίνου, που έκρυβε όλότελα το κάτω μέρος του σώματος, ένω υπερτόνιζε την αντίθεση ανάμεσα στη μέση και τους άόριστα ύποδηλωμένους γοφούς, ήταν μιά μεταβατική φάση της δεκαετίας του 1850.

πως θα παρατηρούσε ο Μπέρναρντ Σώ με τον γνωστό πνευματώδη τρόπο του) έρχοταν σε τόσο κατάφωρη αντίθεση με το ιδεώδες της μετριοπάθειας και του «juste milieu», που χαρακτήριζε παραδοσιακά τις κοινωνικές φιλοδοξίες και τους κοινωνικούς ρόλους της μεσαιάς τάξης;⁷ Στις κατώτερες βαθμίδες της κλίμακας των κοινωνικών βλέψεων, η απάντηση είναι εύκολη. Μόνον ήρωικές προσπάθειες μπορούσαν να βγάλουν έναν φτωχό άντρα, μια φτωχή γυναίκα ή και τα παιδιά τους από το τέλμα της εξαχρείωσης, να τους φέρουν στο στέρεο έδαφος της ευποληψίας και, πάνω από όλα, να όρίσουν τη θέση τους εκεί. "Όσο για το μέλος των 'Ανώνυμων 'Αλκοολικών, δεν μπορούσε να υπάρξει συμβιβαστική λύση: ή θα απέιχε ολοκληρωτικά από το αλκοόλ ή θα ξαναβούλιαζε για τα καλά στο βούρκο. Αυτό το δείχνει καθαρά το κίνημα για την ολοκληρωτική αποχή από το αλκοόλ, που άνηυσε εκείνη την εποχή στις προτεσταντικές και πουριτανικές χώρες. Ουσιαστικά ο σκοπός του δεν ήταν να καταργήσει, ούτε καν να περιορίσει τον μαζικό αλκοολισμό, αλλά να όριοθετήσει και να ξεχωρίσει τα άτομα εκείνα που είχαν αποδείξει με τη δύναμη του χαρακτήρα τους ότι διέφεραν από τους ανυπόληπτους φτωχούς. Την ίδια λειτουργία έπιτελούσε και ο σεξουαλικός πουριτανισμός. Αυτός όμως ήταν «άστυ:όν» φαινόμενο μόνο στο βαθμό που άντανακλούσε την κυριαρχία της ευποληψίας ως άστυικής αξίας. "Όπως το διάβασμα του Σαμουήλ Σμάιλς ή η εφαρμογή άλλων μορφών «αυτοβοήθειας» και «αυτοβελτίωσης», πιό συχνά υποκαθιστούσε την άστυική έπιτυχία παρά άνοιγε το δρόμο προς αυτή. Στο επίπεδο του «ευπόληπτου» τεχνίτη ή υπαλλήλου, συχνά η έγκράτεια έδινε μόνον ήθικη ικανοποίηση. 'Η ύλητη άνταμοιβή που έφερε ήταν πενιχρή.

Το πρόβλημα του άστυκού σεξουαλικού πουριτανισμού είναι πιό σύνθετο. 'Η δοξασία ότι οι άστοι των μέσων του 19ου αιώνα ήταν φοβερά «βαρβάτοι» και γι' αυτό αναγκασμένοι να δημιουργήσουν φοβερά ισχυρούς άμυντικούς μηχανισμούς έναντιον του πειρασμού δεν είναι πειστική: αυτό που έκανε τους πειρασμούς τόσο έντονους ήταν ακριβώς η υπερβολική αυστηρότητα της κρατούσας ήθικης, που έδινε αντίστοιχη δραματικότητα και στο παράπτωμα, όπως δείχνει η περίπτωση του καθολικού πουριτανού κόμη Μιφά στη Νανά του 'Εμίλ Ζολά, ένα μυθιστόρημα που μιλάει για την πορνεία στο Παρίσι της δεκαετίας του 1860. Φυσικά, το πρόβλημα ήταν ως ένα βαθμό οικονομικό, όπως θα δούμε. 'Η «οικογένεια» δεν ήταν μόνον ή βασική

κοινωνική μονάδα της άστυκής κοινωνίας, αλλά επίσης ή βασική ιδιοκτησιακή και επιχειρηματική μονάδα, που τη συνέδεε με άλλες τέτοιες μονάδες ένα σύστημα άνταλλαγής γυναικών συν περιουσίας («προίκας»). Σ' αυτό το σύστημα οι γυναίκες ήταν, σύμφωνα με μιá συνθήκη με προαστική προέλευση, *virgines intactae*. "Ό,τι αποδυνάμωνε την οικογένεια ήταν ανεπίτρεπτο, και τίποτα δεν την αποδυνάμωνε τόσο αυτόδηλα όσο το άνεξέλεγκτο σεξουαλικό πάθος, που έμπαζε στο παιχνίδι «άκατάλληλους» (δηλαδή οικονομικά άνεπιθύμητους) γαμπρούς και νύφες, χώριζε τους άνδρες από τις γυναίκες τους και διασπάθιζε τις κοινές προσόδους.

'Αλλά το πρόβλημα δεν ήταν άπλως οικονομικό. 'Απέκτησε ιδιαίτερα σοβαρές διαστάσεις στην περίοδο που μάς άπασχολεί, όταν ή ήθικη της έγκράτειας, της μετριοπάθειας και της αυτοσυγκράτησης συγκρουόταν δραματικά με την πραγματικότητα. Οι άστοι δεν ζούσαν πιά σε μιá οικογενειακή οικονομία της λιτότητας, ούτε σ' έναν κοινωνικό χώρο άπομακρυσμένο από τους πειρασμούς της «καλής κοινωνίας». Το πρόβλημά τους τώρα ήταν μάλλον πώς θα ξόδευαν παρά πώς θα άποταμίευαν. Το φαινόμενο του μη έργαζόμενου άστυού γινόταν όλο και πιό συχνό —στην Κολωνία οι εισοδηματίες (*rentiers*) που πλήρωναν φόρο εισοδήματος αύξήθηκαν από 162 το 1854 σε σχεδόν εξακόσιους το 1874⁸ — γιατί πώς άλλιω, αν όχι με το ξόδεμα χρημάτων, μπορούσαν οι πετυχημένοι άστοί, είτε είχαν πολιτική δύναμη ως τάξη είτε όχι, να έπιδεικνύουν τις καταιχήσεις τους; 'Η λέξη «*raffenru*» (νεόπλουτος) έγινε αυτομάτως συνώνυμο του σπάταλου, του άσωτου. Έίτε αυτοί οι άστοι προσπαθούσαν να μιμηθούν τον τρόπο ζωής της άριστοκρατίας είτε, όπως συνέβαινε με τον Κρούπ και άλλους βιομήχανους του Ρούρ που είχαν ταξική συνείδηση, έχτιζαν κάστρα και βιομηχανοφουδαρχικές αυτοκρατορίες άνάλογες και έντυπωσιακότερες από εκείνες των Γιούνκερ (των όποιών τους τίτλους άρνούνταν), έπρεπε να ξοδεύουν, και μάλιστα με έναν τρόπο που, άναπόφευκτα, έκανε το ύφος της ζωής των ίδιων, και άκόμα περισσότερο των θηλυκών μελών της οικογένειάς τους, να μοιάζει περισσότερο με εκείνο της (μη πουριτανικής) άριστοκρατίας. Πριν από τη δεκαετία του 1850, αυτό το πρόβλημα άπασχολούσε σχετικά λίγες οικογένειες σε μερικές χώρες μάλιστα, όπως ή Γερμανία, σχεδόν καμία. Τώρα όμως γινόταν πρόβλημα μιās ολοκληρης τάξης.

Ἡ ἀστική τάξη δυσκολευόταν τρομερὰ νὰ συνδυάσει τὰ ἔσοδα καὶ τὲς δαπάνες μὲ ἠθικὰ ἱκανοποιητικὸ τρόπο, ὅπως ἀκριβῶς ἀδυνατούσε νὰ ἐπιλύσει τὸ ἰσοδύναμο ὑλικὸ πρόβλημα, πῶς δηλαδὴ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ ἐξίσου δυναμικῶν καὶ ἱκανῶν ἐπιχειρηματιῶν μέσα στὴν ἴδια οἰκογένεια. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο γεγονός ἐνίσχυσε τὸ ρόλο τῶν θυγατέρων, πού μποροῦσαν νὰ μεταγγίσουν νέο αἷμα στὴν ἐπιχείρηση. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ τραπεζίτη Φρειδερίκου Βίχελχαους στὸ Βούπερταλ (1810-1886), μόνον ὁ Ροβέρτος (γεννημένος τὸ 1836) ἔγινε καὶ αὐτὸς τραπεζίτης. Οἱ ἄλλοι τρεῖς (γεννημένοι τὸ 1831, 1842 καὶ 1846) κατέληξαν γαιοκτήμονες οἱ δύο καὶ πανεπιστημιακὸς δάσκαλος ὁ τρίτος. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο κόρες (γεννημένες τὸ 1829 καὶ 1838) παντρεύτηκαν βιομηχάνους, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν μέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἐνγκελς.⁹ Τὸ ἴδιο τὸ κέρδος, γιὰ τὸ ὁποῖο μοχθοῦσε ἡ ἀστική τάξη, ἔπαψε νὰ εἶναι ἐπαρκὲς κίνητρο ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού εἶχε ἀποφέρει ἀρκετὰ πλούτη. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ ἀστική τάξη ἀνακάλυψε τουλάχιστον μιὰ προσωρινὴ συνταγὴ πῶς νὰ συνδυάζει τὰ ἔσοδα μὲ τὲς δαπάνες, ἔχοντας ὡς ἔρεισμα τὰ ἀποκτήματα τοῦ παρελθόντος. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1914 ἔμελλε νὰ εἶναι τὸ «ἰνδικὸ καλοκαίρι», ἡ «belle époque» τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ἓνας χρυσὸς αἰώνας, τὸν τερματισμὸ τοῦ ὁποῖου θρηνοῦσαν ἀργότερα οἱ ἐπιζῶντες. Ἀλλὰ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἀντιφάσεις εἶχαν πάρει ἴσως τὴν ὀξύτερη μορφή τους: ὁ μόχθος καὶ ἡ ἀπόλαυση συνυπῆρχαν, ἀλλὰ ἀλληλοσυγκρούονταν. Καὶ ἡ σεξουαλικότητα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ θύματα τῆς σύγκρουσης, ἐνῶ ἡ ὑποκρισία ἦταν ὁ νικητής.

II

Ἡ ἀστική οἰκογένεια, ὀχυρωμένη μὲ ροῦχα, τοίχους καὶ ἀντικείμενα, ἦταν ὁ πιὸ μυστηριώδης θεσμὸς τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ, ἂν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀνακαλύψουμε ἢ νὰ ἐπινοήσουμε συνάψεις ἀνάμεσα στὸν πουριτανισμό καὶ τὸν καπιταλισμὸ, ὅπως δείχνει μιὰ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, οἱ συνάψεις ἀνάμεσα στὴν οἰκογενειακὴ δομὴ καὶ τὴν ἀστική κοινωνία τοῦ 19ου αἰῶνα παραμένουν σκοτεινές. Σπάνια, μάλιστα, ἔχει ἔστω καὶ ἀπλῶς ἐπισημανθεῖ ἡ προφανὴς ἀντίθεση ἀνάμεσα στὲς δύο. Γιατὶ ἄραγε μιὰ κοινωνία ἀφοσιωμένη στὴν οἰκονομία τῆς

ἀνταγωνιστικῆς, κερδοφόρας ἐπιχείρησης, στὲς προσπάθειες τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου, στὴν ἰσότητά δικαιωμάτων καὶ εὐκαιριῶν, στὴν ἐλευθερία, νὰ στηρίζεται σ' ἓναν θεσμὸ πού τὰ ἀρνιόταν ὅλα αὐτὰ ὀλοκληρωτικά;

Ἡ βασικὴ μονάδα τῆς, τὸ μονοοικογενειακὸ (ἢ πυρηνικὸ) νοικοκυριό, ἦταν ἀφενὸς μιὰ πατριαρχικὴ δεσποτεία καὶ ἀφετέρου ἓνας μικροκοσμος τῆς κοινωνίας πού ἡ ἀστική τάξη ὡς τάξη (ἢ οἱ θεωρητικοὶ ἐκφραστὲς τῆς) κατήγγελλαν καὶ κατέλυαν: μιὰ ἱεραρχία προσωπικῶν ἐξαρτήσεων.

Ἐκεῖ, μὲ στέρεη σοφία, ἐξουσιάζει ὁ πατέρας, σύζυγος καὶ ἀφέντης.

Ἄλλα τὰ καλὰ παρέχει αὐτός, σὰν φύλακας, κριτῆς καὶ ὁδηγητῆς.¹⁰

Πιο κάτω ἀπὸ αὐτὸν —γιὰ νὰ ἐξακολουθήσουμε νὰ παραθέτουμε τὸν παροιμιᾶκὸ φιλόσοφο Μάρτιν Τάππερ— ἀγρυπνοῦσε «ὁ φύλακας ἄγγελος τοῦ σπιτιοῦ, ἡ μητέρα, σύζυγος καὶ κυρά»,¹¹ τῆς ὁποίας τὸ ἔργο, σύμφωνα μὲ τὸν πολὺ Ράσκιν, ἦταν: «1. Νὰ εὐχαριστεῖ τοὺς ἄλλους. 2. Νὰ τοὺς ταΐζει νόστιμα φαγητά. 3. Νὰ τοὺς ντύνει. 4. Νὰ τοὺς ἔχει περιποιημένους. 5. Νὰ τοὺς διδάσκει»,¹² ἓνα καθῆκον γιὰ τὸ ὁποῖο, περιέργως, δὲν χρειάζοταν νὰ δείχνει ἢ νὰ ἔχει οὔτε ἐξυπνάδα οὔτε μόρφωση («Νὰ εἶσαι καλὴ, κόρη γλυκιὰ, καὶ ἄσε τὴν ἐξυπνάδα γιὰ ἄλλους», ὅπως εἶπε ὁ Κάρολος Κίνγκσλεϋ). Αὐτὸ δὲν συνέβαινε μόνον ἐπειδὴ ἡ νέα λειτουργία τῆς γυναίκας τοῦ ἀστοῦ, νὰ ἐπιδεικνύει δηλαδὴ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀντρα τῆς νὰ τὴν ἔχει ἀργόσχολη καὶ φορτωμένη λοῦσα, συγκρουόταν μὲ τὲς παλιὲς λειτουργίες τῆς πραγματικῆς διεύθυνσης τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ κατωτερότητά τῆς ἀπέναντι στὸν ἀντρα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐμφανής:

Ἐχει σοφία; Πολύτιμο ἀγαθὸ, ἀλλὰ πρόσεξε μὴν τὸ παρακάνεις:

Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ εἶναι ὑπό, καὶ ἡ ἀληθινὴ ὑπεροχὴ εἶναι τοῦ νοῦ.¹³

Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ ὠραῖος, ἀδαῆς καὶ ἠλίθιος δοῦλος ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἀσκεῖ καθῆκοντα ἀφέντη: ὅχι τόσο πάνω στὰ παιδιά, τῶν ὁποίων ὁ κύριος ἦταν καὶ πάλι ὁ pater familias,* ὅσο πάνω στοὺς ὑπηρέτες,

* «Τὰ παιδιά πάλι ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ εὐφράνουν τὸν ἀγαπητό, τὸν λατρευτὸ πατέρα τους: ζωγράφισαν, δούλεψαν, ἀπήγγειλαν, ἔγραψαν ἐκθέσεις, ἔπαιζαν πιάνο». Αὐτὰ γιὰ νὰ γιορταστοῦν τὰ γενέθλια τοῦ πρίγκιπα Ἀλβέρτου, συζύγου τῆς βασίλισσας Βικτωρίας.¹⁴

Digitized by 10uk1s

των όποιων ή παρουσία ξεχώριζε τόν άστώ από τούς κοινωνικά κατωτέρους του. Η «κυρία» μπορούσε νά όριστεί ως μιá γυναίκα πού δέν έργαζόταν, πού γι' αυτό διέταζε κάποιους άλλους νά έργαστούν,¹⁵ και ή ύπεροχή της θεμελιωνόταν πάνω σ' αυτή τή σχέση. Κοινωνιολογικά, ή διαφορά ανάμεσα στην έργατική και τή μεσαία τάξη ήταν ή διαφορά ανάμεσα σέ έργοδότες ύπηρετών και δυνάμει ύπηρετές. Πράγματι, έτσι τή χρησιμοποίησε ό Σήμπωμ Ράουντρη στην πρωτοποριακή κοινωνιολογική έρευνα πού έκανε στην Ύόρκη στό τέλος του αιώνα. Οί ύπηρετές ήταν σέ όλο και μεγαλύτερο ποσοστό γυναίκες (ανάμεσα στό 1841 και τό 1881 τό ποσοστό των άντρών οικιακών βοηθών και προσωπικών ύπηρετών μειώθηκε στη Βρετανία από περίπου 20% σέ περίπου 12%), έτσι ώστε ή σύνθεση του ιδανικού άστικού νοικοκυριού ήταν ένας άντρας έπικεφαλής μιáς ιεραρχίας από γυναίκες. Και αυτό γιατί τά άρσενικά παιδιά έτειναν νά φεύγουν από τό πατρικό τους όταν ένηλικιώνονταν ή ακόμα και (στις ανώτερες τάξεις τής βρετανικής κοινωνίας) μόλις έφταναν σέ ήλικία νά μπούν σέ οίκοτροφεϊό.

Άλλά ή ύπηρετρια (ή, σπανιότερα, ό ύπηρετής), παρόλο πού άμειβόταν και έπομένως ήταν ένα οικιακό αντίστοιχο του έργάτη, ή άπασχόληση του όποιου όριζε τή θέση του άστού στην οίκονομία, στην ουσία διέφερε πολύ από αυτόν, γιατί ό βασικός δεσμός της με τούς έργοδότες της δέν ήταν χρηματικός, αλλά προσωπικός και πρακτικά σήμαινε τήν πλήρη έξάρτησή της. Καθετί πού άφορούσε τή ζωή της ακολουθούσε άυστηρές προδιαγραφές και, επειδή ή ύπηρετρια ζούσε σέ κάποια φτωχικά έπιπλωμένη σοφίτα του σπιτιού, μπορούσε εύκολα νά έλεγχθει. Από τήν ποδιά ή τή στολή πού φορούσε ως τό πιστοποιητικό καλής διαγωγής, χωρίς τό όποιο δέν μπορούσε νά βρεί άλλο δουλειά, καθετί γύρω της συμβόλιζε μιá σχέση έξουσίας και ύποταγής. Αυτό δέν απέκλειε τις στενές, έστω και άνισες, προσωπικές σχέσεις, όπως άλλωστε δέν τις απέκλειε ούτε στις δουλοκτητικές κοινωνίες. Είναι πολύ πιθανό, μάλιστα, ότι τις ενθάρρυνε, αν και δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνάμε ότι σέ κάθε νταντά ή κηπουρό πού περνούσε όλη τή ζωή του στην ύπηρεσία μιáς οίκογένειας άντιστοιχοϋσαν ένατό χωριατοπούλες πού, έπειτα από μιá σύντομη θητεία στό νοικοκυριό, έμεναν έγκυες, παντρεύονταν ή έβρισκαν άλλη δουλειά: αυτές άντιμετωπίζονταν άπλώς ως πρόσθετη πτυχή του «προβλήμα-

τος με τις ύπηρετρίες», πού άποτελούσε προσφιλέσ θέμα συζήτησης στις κοινωνικές συναναστροφές των κυριών τους. Τό βασικό είναι ότι ή δομή τής άστικής οίκογένειας βρισκόταν σέ κατάφωρη αντίφαση με τή δομή τής άστικής κοινωνίας. Μέσα στους κόλπους της δέν κυριαρχούσαν ή έλευθερία, ή αξιοποίηση τής εύκαιρίας, ή χρηματική σχέση ή ή έπίδιώξη του άτομικού κέρδους.

Θά μπορούσε κανείς νά ύποστηρίξει ότι αυτό συνέβαινε επειδή ό άτομικιστικός άναρχισμός του Χόμπς, πού άποτελούσε τό θεωρητικό πρότυπο τής άστικής οίκονομίας, δέν μπορούσε νά άποτελέσει τή βάση κανενός είδους κοινωνικής οργάνωσης, έπομένως ούτε οίκογενειακής. Και πράγματι, από μιá άποψη ή οίκογένεια ήταν μιá σκόπιμη αντίστιξη στον έξω κόσμο, μιá όαση ειρήνης μέσα σ' έναν έμπόλεμο κόσμο, ή «ανάπαυση του πολεμιστή».

«Όπως ξέρεις [έγραφε ή γυναίκα ενός γάλλου βιομήχανου στον γιό της τό 1856], ζούμε σ' έναν αιώνα όπου οί άνθρωποι άποκτούν άξία μόνο χάρη στις δικές τους προσπάθειες. Καθημερινά κάποιο άφεντικό, χωρίς άρκετή ένεργητικότητα ή σοβαρότητα, άναγκάζεται νά κατεβεί από κοινωνικές βαθμίδες πού τις νόμιζε παντοτινά δικές του, και κάποιος έξυπνος και τολμηρός υπάλληλος παίρνει τή θέση του.»

«Τί μάχη!» έγραφε ό άντρας της, στριμωγμένος από τόν άνταγωνισμό των βρετανών βιομηχάνων ύφασμάτων. «Πολλοί θά πέσουν στον άγώνα, ακόμα περισσότεροι θά τραυματιστούν βαριά.»¹⁶ Η παρομοίωση του πολέμου έρχόταν έξίσου φυσικά στα χείλη ανθρώπων πού συζητούσαν για τόν «άγώνα υπέρ τής ύπαρξης» ή για τήν «έπιβίωση των ίκανοτέρων» όσο και ή παρομοίωση τής ειρήνης όταν περιέγραφαν τό σπιτικό τους: «ή κατοικία τής χαράς», τό μέρος όπου «άγαλλιοϋσε ή ίκανοποιημένη φιλοδοξία τής καρδιάς», έτσι όπως δέν θά μπορούσε ποτέ νά άγαλλιάσει άλλοϋ, άφού δέν μπορούσε ποτέ νά ίκανοποιηθεί ή νά έπιτρέψει στον έαυτό της νά παραδεχτεί ότι είναι ίκανοποιημένη.¹⁷

Άλλά μπορεί νά δοθεί και μιá άλλη εξήγηση: στην άστική οίκογένεια έβρισκε τήν άπαραίτητη έκφρασή της ή θεμελιακή άνισότητα στην όποια στηριζόταν ό καπιταλισμός. Άκριβώς επειδή ή έξάρτηση δέν βασιζόταν σέ συλλαγικές, θεσμοθετημένες, παραδοσιακές άνισότητες, έπρεπε νά είναι μιá άτομική σχέση. Επειδή ή ύπεροχή ήταν τόσο άβέβαιη για τό άτομο, έπρεπε νά έχει μιá μορφή πού νά είναι

μόνιμη και ασφαλής. Ἐπειδὴ ἡ βασικὴ ἔκφρασή της ἦταν τὸ χρῆμα, ποὺ ἐκφράζει μόνο τὴ σχέση ἀνταλλαγῆς, ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ ἄλλες ἐκφραστικὲς μορφές, ποὺ νὰ καταδήλωναν τὴν κυριαρχία ἀνθρώπων πάνω σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Φυσικά, δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καινούριο σὲ μιὰ πατριαρχικὴ οἰκογενειακὴ δομὴ βασισμένη στὴν ὑποταγὴ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν. Ἀλλὰ ἐνῶ θὰ περιμέναμε, λογικά, ὅτι ἡ ἀστικὴ κοινωνία θὰ τὴν κατέλυε ἢ θὰ τὴ μετασχημάτιζε (ὅπως πράγματι τὴν ἀποσύνθεσε ἀργότερα), ἡ κλασικὴ φάση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τὴν ἐνίσχυσε καὶ τῆς ἔδωσε ἀκραία μορφή.

Κατὰ πόσο αὐτὴ ἡ «ιδανικὴ» ἀστικὴ πατριαρχία ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητά εἶναι ἐντελῶς ἄλλο ζήτημα. Μιὰ παρατηρήτρια περιέγραψε συνοπτικὰ τὸν τυπικὸ ἀστὸ τῆς Λίλλης ὡς ἕναν ἄντρα ποὺ «φοβᾶται τὸν Θεό, ἀλλὰ προπαντὸς τὴ γυναίκα του, καὶ διαβάζει τὴν *Ἥχώ τοῦ Βορρᾶ*».¹⁸ Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀστικῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς εἶναι τουλάχιστον ἐξίσου πιθανὴ μὲ τὴν (ἀντρικῆς προέλευσης) θεωρία τῆς γυναικειᾶς ἀνημπόριας καὶ ἐξάρτησης, θεωρία ποὺ μερικὲς φορές (κατὰ κανόνα στὴ φαντασία τοῦ ἄντρα, σποραδικὰ ὅμως καὶ στὴν πραγματικότητά) ὀδηγεῖ στὴν παθολογικὴ ἰδέα τῆς γυναικίας-παιδιοῦ, ποὺ ἐπιλέγεται καὶ πλάθεται ἀπὸ τὸν μελλοντικὸ σύζυγό της. Ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ καὶ μάλιστα ἡ ἐνίσχυση τῆς ἰδανικῆς ἀστικῆς οἰκογένειας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἔχει σημασία. Ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεση ἐνὸς συστηματικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος ἀνάμεσα στὶς γυναικὲς τῆς μεσαιᾶς τάξης, τουλάχιστον στὶς ἀγγλοσαξονικὲς ἢ τίς προτεσταντικὲς χώρες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἀστικὸ νοικοκυριό, ὅμως, ἦταν ἀπλῶς ὁ πυρήνας ἐνὸς εὐρύτερου οἰκογενειακοῦ πλέγματος, μέσα στὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε τὸ ἄτομο: «τῶν Ρότσιλδ», «τῶν Κρούπ» ἢ, ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, «τῶν Φόρσαϊτ», ποὺ κάνουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ 19ου αἰῶνα οὐσιαστικὰ δυναστικὴ ὑπόθεση. Ἀλλά, παρόλο ποὺ τὸν περασμένο αἰῶνα συγκεντρώθηκε τεράστιο ὕλικό γιὰ τέτοιες οἰκογένειες, αὐτὲς οἱ κοινωνικοὶ ἀνθρωπολόγοι οὔτε οἱ συγγραφεῖς γενεαλογικῶν ἐγχειριδίων (μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἀπασχόληση) ἐνδιαφέρθηκαν ἀρκετὰ γι' αὐτὲς ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλο νὰ βγάλουμε κάποια ἀσφαλὴ γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τέτοιες «δυναστείες».

Σὲ ποῖο ποσοστὸ εἶχαν ἀναδυθεῖ πρόσφατα ἀπὸ κατώτερα κοινωνία

νικὰ στρώματα; Ὅχι σὲ πολὺ μεγάλο, φαίνεται, ἂν καὶ θεωρητικὰ τίποτα δὲν ἐμπόδιζε τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο. Τὸ 1865, τὸ 89% τῶν βρετανῶν βιομηχάνων χάλυβα κατάγονταν ἀπὸ τὴ μεσαιᾶ τάξη, τὸ 7% ἀπὸ τὴ μικρομεσαία (στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνουμε μικροκαταστηματάρχες, ἀνεξάρτητους τεχνίτες κ.λπ.) καὶ μόνο τὸ 4% ἀπὸ ἐργάτες, εἰδικευμένους ἢ —πιὸ ἀπίθανο— ἀνειδίκευτους.¹⁹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὁ κύριος ὄγκος τῶν βιομηχάνων ὑφασμάτων στὴ βόρεια Γαλλία προερχόταν ἀπὸ στρώματα ποὺ μπορούσαν ἤδη νὰ θεωρηθοῦν μεσαιᾶ· παρόμοια καταγωγὴ εἶχε, στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν καλτσοβιομηχάνων τοῦ Νότιγγχαμ, τὰ δύο τρίτα τῶν ὁποίων μάλιστα προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο κλάδο. Οἱ πρωτεργάτες τῆς καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης στὴ νοτιοδυτικὴ Γερμανία δὲν ἦταν πάντα πλούσιοι, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ εἶχαν μακρόχρονη οἰκογενειακὴ πείρα στὶς ἐπιχειρήσεις, συχνὰ μάλιστα στοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτύξουν, εἶναι σημαντικός: ἐλβετοαλσατοὶ προτεστάντες ὅπως οἱ Κεκλέν, Γκάιγκυ ἢ Σαρραζέν, Ἑβραῖοι ποὺ εἶχαν μεγαλώσει στὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες κάποιων πριγκιπισκῶν, ἦταν συχνότεροι σ' αὐτὸν τὸ χῶρο ἀπὸ ὅσο οἱ τεχνολογικά καινοτόμοι βιοτέχνες. Μορφωμένοι ἄντρες —κυρίως γιοὶ προτεσταντῶν παστόρων ἢ δημοσίων ὑπαλλήλων— τροποποίησαν, ἀλλὰ δὲν ἄλλαξαν χάρη στὴν καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση τίς κοινωνικὲς συντεταγμένες τους, ποὺ τοὺς τοποθετοῦσαν σταθερὰ στὴ μεσαιᾶ τάξη.²⁰ Ὁ ἀστικὸς κόσμος ἦταν πράγματι ἀνοιχτὸς στὰ ταλέντα, ἀλλὰ ἡ οἰκογένεια ποὺ εἶχε κάποια μόρφωση, περιουσία καὶ κοινωνικὲς διασυνδέσεις ἀρχίζε ἀναμφίβολα τὴ σταδιοδρομία της μὲ ἕνα συγκριτικὰ τεράστιο πλεονέκτημα ἀπέναντι στὶς ἄλλες τῆς μεσαιᾶς τάξης: πράγμα κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντο, μπορούσε νὰ «συμπεθεριάσει» μὲ ἄλλες οἰκογένειες τῆς ἴδιας κοινωνικῆς σειρᾶς, στὸν ἴδιο ἐπιχειρηματικὸ κλάδο ἢ μὲ πόρους ποὺ μπορούσαν νὰ συνδυαστοῦν μὲ τοὺς δικούς της.

Τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα μιᾶς μεγάλης οἰκογένειας ἢ ἐνὸς πλέγματος οἰκογενειῶν ποὺ συγγένευαν μὲ «συμπεθεριᾶ» ἐξακολουθοῦσαν, φυσικά, νὰ εἶναι σημαντικά. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιχείρησης, τέτοιοι δεσμοὶ σήμαιναν ἐγγυημένο κεφάλαιο, ἴσως χρήσιμες ἐπιχειρηματικὲς ἐπαφές καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, φερέγγυους διαχειριστές. Τὸ 1851 οἱ Λεφέβρ τῆς Λίλλης χρηματοδότησαν τὴν ἐπιχειρηματικὴ ἐπιχείρηση ἐνὸς γαμπροῦ τους, τοῦ Ἀμεδαίου Προυβό. Οἱ Ζῆμενς καὶ

Χάλασε, που ίδρυσαν το 1847 την περίφημη εταιρεία ηλεκτρικών ειδών, πήραν το πρώτο κεφάλαιό τους από έναν εξάδελφο· ένας αδελφός ήταν ο πρώτος έμμισθος υπάλληλος της επιχείρησης και τίποτα δεν ήταν φυσικότερο από το να αναλάβουν οι τρεις αδελφοί Βέρνερ, Κάρολος και Γουλιέλμος τα παραρτήματα του Βερολίνου, της Αγίας Πετρούπολης και του Λονδίνου αντίστοιχα. Τα περίφημα προτεσταντικά σόγια της Μυλούζης αλληλοϋποστηρίζονταν: ο Ανδρέας Κεκλέν, γαμπρός του Ντολφός που ίδρυσε τη Ντολφός-Μήγκ (τόσο ο ίδιος όσο και ο πατέρας του είχαν πάρει γυναίκα από το σόι των Μήγκ), ανέλαβε την εταιρεία ώσπου οι τέσσερις κουνιάδοι του να φτάσουν σε κατάλληλη ηλικία για να τη διαχειριστούν, ενώ ο θεϊός του Νικολά διεύθυνε την οικογενειακή επιχείρηση των Κεκλέν, «στην οποία έκανε αποκλειστικούς συνεταίρους τους αδελφούς και τους γαμπρούς του, καθώς και τον γέρο πατέρα του».²¹ Στο μεταξύ ένας άλλος Ντολφός, δισεγγονος του ιδρυτή της επιχείρησης, μπήκε σε μια άλλη τοπική οικογενειακή εταιρεία, τη Σλουμπερζέ και Σία. Η ιστορία των επιχειρήσεων του 19ου αιώνα είναι γεμάτη από τέτοιες οικογενειακές συμμαχίες και αλληλοδιεισδύσεις. Προϋπέθεταν βέβαια ένα μεγάλο πλήθος γιων και θυγατέρων, αλλά εδώ δεν υπήρχε έλλειψη και επομένως —σε αντίθεση με τη γαλλική αγροτιά, που ήθελε έναν και μοναδικό κληρονόμο για να αναλάβει τον οικογενειακό κληρο— δεν υπήρχε ισχυρό κίνητρο για έλεγχο των γεννήσεων, αν εξαιρέσουμε τις φτωχές και τις μικρομεσαίες οικογένειες, που ιτάλευαν για να ανέβουν κοινωνικά.

Αλλά πώς ήταν οργανωμένα αυτά τα σόγια; Πώς λειτουργούσαν; Σε ποιό σημείο έπαυαν να αντιπροσωπεύουν οικογενειακές ομάδες και μετατρέπονταν σε συνεκτική κοινωνική ομάδα, μια τοπική αστική τάξη ή ακόμα και (όπως ίσως στην περίπτωση των προτεσταντών και εβραίων τραπεζιτών) ένα ευρύτερο δίκτυο, του οποίου οι οικογενειακές συμμαχίες αποτελούσαν απλώς μια πτυχή; Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα.

III

Τί έννοούμε, με άλλα λόγια, όταν μιλάμε για αστική τάξη σ' αυτή την περίοδο; Οι οικονομικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί όρισμοί της

διέφεραν κάπως, αλλά είχαν αρκετή συνάφεια μεταξύ τους ώστε να μην προκαλούν σοβαρές δυσκολίες.

Έτσι, από οικονομική σκοπιά, ο κατεξοχήν αστός ήταν ένας «καπιταλιστής» (δηλαδή είτε κεφαλαιούχος, είτε καρπωτής εισοδήματος που προερχόταν από τέτοια πηγή, είτε επιχειρηματίας, είτε όλα αυτά μαζί). Και, πραγματικά, λίγοι από τους χαρακτηριστικούς «αστούς» ή μέλη της μεσαίας τάξης στην περίοδο που μας απασχολεί δεν ανήκαν στη μία ή την άλλη από αυτές τις κατηγορίες. Το 1848 οι κορυφαίες 150 οικογένειες του Μπορντώ περιλάμβαναν ενενήντα επιχειρηματίες (εμπόρους, τραπεζίτες, καταστηματάρχες κ.λπ., αλλά εκείνο τον καιρό λίγους βιομήχανους), σαράντα πέντε κατόχους ακινήτων και εισοδηματίες, και τέλος δεκαπέντε ελεύθερους επαγγελματίες, που εκείνες τις μέρες αντιπροσώπευαν, φυσικά, διάφορες παραλλαγές της ιδιωτικής επιχείρησης. Απουσίαζαν ολότελα τα ανώτερα και (τουλάχιστον κατ' όνομα) έμμισθα στελέχη επιχειρήσεων, που αποτελούσαν το 1960 τη μεγαλύτερη ομάδα ανάμεσα στις 450 κορυφαίες οικογένειες της ίδιας πόλης.²² Θα προσθέταμε ότι, αν και η πρόσοδος από έγγεια ιδιοκτησία ή, συχνότερα, από αστικά ακίνητα παρέμενε μια σημαντική πηγή εισοδήματος της αστικής τάξης, ιδιαίτερα των μεσοαστών και μικροαστών σε περιοχές όπου η έκβιομηχάνιση καθυστέρουσε, η σημασία της είχε ήδη αρχίσει να μειώνεται κάπως. Ακόμα και στο μη βιομηχανικό Μπορντώ αποτελούσε, το 1873, μόνο το 40% του συνολικού πλούτου που κληροδοτήθηκε εκείνη τη χρονιά (το 23% των μεγαλύτερων περιουσιών), ενώ την ίδια εποχή στη βιομηχανική Λίλλη αποτελούσε μόνο το 31%.²³

Το προσωπικό της αστικής πολιτικής ήταν, φυσικά, κάπως διαφορετικό, έστω και μόνο για το λόγο ότι η πολιτική είναι μια εξειδικευμένη και χρονοβόρα δραστηριότητα, που δεν τους έλκυε όλους εξίσου ή για την οποία δεν είναι όλοι εξίσου κατάλληλοι. Όστόσο, στην περίοδο που εξετάζουμε, η έκταση στην οποία η αστική πολιτική ασκούσανταν πραγματικά από «έν ενεργεία» ή «έν αποστρατεία» αστούς ήταν εξαιρετικά έντυπωσιακή. Έτσι, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, το 25-40% των μελών του Όμοσπονδιακού Συμβουλίου της Ελβετίας ήταν επιχειρηματίες και εισοδηματίες (20-30% των μελών ήταν οι «όμοσπονδιακοί βαρόνοι» που διοικούσαν τράπεζες, σιδηροδρομικές εταιρείες και βιομηχανίες), ποσοστά μάλλον υψηλό-

τερο από όσο στον 20^ο αιώνα. Άλλο ένα 15-25% άσκούσε ελεύθερο επάγγελμα, ήταν δηλαδή δικηγόροι — αν και το 50% όλων των μελών είχαν κατώτερους τίτλους σπουδών: αυτά ήταν, στις περισσότερες χώρες, τα τυπικά εκπαιδευτικά προσόντα που προϋπέθετε ή σταδιοδρομία στον δημόσιο βίο και στον κρατικό μηχανισμό. Άλλο ένα 20-30% ήταν έξ επαγγέλματος «δημόσια πρόσωπα» (νομάρχες, επαρχιακοί δικαστές και άλλοι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών).²⁴ Οι βουλευτές των Φιλελευθέρων στο βελγικό κοινοβούλιο των μέσων του αιώνα ήταν κατά 83% άστοί: 16% επιχειρηματίες, 16% εκμισθωτές ακινήτων, 15% εισοδηματίες, 18% επαγγελματικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης, 42% ελεύθεροι επαγγελματίες, δηλαδή δικηγόροι και λίγοι γιατροί.²⁵ Ήξισου ή ίσως και περισσότερο εκδηλο ήταν αυτό στην τοπική αυτοδιοίκηση των μεγάλων πόλεων, όπου φυσικά κυριαρχούσαν οι άστοί πρόκριτοι (κατά κανόνα μέλη του Φιλελευθέρου Κόμματος). Άν τα άνωτερα κλιμάκια της εξουσίας κατέχονταν κυρίως από αρχαιότερες ομάδες, που είχαν έδραιωθεί εκεί από παλιά, ή άστική τάξη, από το 1830 στη Γαλλία και από το 1848 στη Γερμανία, «έξαπέλυσε έφοδο και κατέκτησε τις κατώτερες βαθμίδες της πολιτικής εξουσίας», όπως τα δημοτικά συμβούλια, το άξιωμα του δημάρχου, τα νομαρχιακά συμβούλια κτλ., διατηρώντας τις υπό τον έλεγχο της ως την άνάπτυξη της μαζικής πολιτικής τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Άπό το 1830 τη Λίλλη τη διοικούσαν δήμαρχοι που ήταν έπιφανείς επιχειρηματίες.²⁶ Είναι πασίγνωστο ότι στη Βρετανία οι μεγάλες πόλεις βρίσκονταν στα χέρια της ολιγαρχίας των τοπικών επιχειρηματιών.

Άπό κοινωνική άποψη οι όρισμοί δεν ήταν τόσο σαφείς, αν και ή «μεσαία τάξη» συμπεριλάμβανε προφανώς όλες τις παραπάνω ομάδες, με την προϋπόθεση ότι ήταν άρκετά εύπορες και καταξιωμένες: επιχειρηματίες, ιδιοκτήτες ακινήτων, ελεύθερους επαγγελματίες και τα άνωτερα στελέχη της δημόσιας διαίκτησης, που φυσικά αποτελούσαν μια μικρή ομάδα έξξ από την πρωτεύουσα. Η δυσκολία ήταν άφενός πώς να καθοριστούν τα «άνωτερα» και «κατώτερα» όρια του στρώματος με κριτήρια κοινωνικής περιωπής και άφετέρου πώς να συμβιβάζονται αυτά τα όρια με την εκδηλη άνομοιογένεια του στρώματος: υπήρχε πάντα, τουλάχιστον, μια παραδεκτή έσωτερική διαστρωμάτωση σε μεγαλοαστική, μεσοαστική και μικροαστική τάξη,

με την τελευταία να διαβαθμίζεται ως και σε στρώματα που, ουσιαστικά, δεν ανήκαν στην άστική τάξη.

Στην κορυφή της, ή άστική τάξη ξεχώριζε λίγο πολύ από την άριστοκρατία (άνωτερη ή κατώτερη), άνάλογα με τη νομική και κοινωνική άποκλειστικότητα της τελευταίας ή με τη δική της ταξική συνείδηση. Κανένας άστος δεν μπορούσε να γίνει άληθινός άριστοκράτης στη Ρωσία, ως πούμε, ή στην Πρωσία, ενώ ακόμα και εκεί όπου μοιράζονταν άπλόχερα τίτλοι κατώτερων εύγενών, όπως στην αυτοκρατορία των Άψβούργων, κανένας κόμης Χότεκ ή Άουερσπεργκ, όσο πρόθυμος και αν ήταν να συμμετάσχει στο διοικητικό συμβούλιο μιας έπιχείρησης, δεν θα θεωρούσε έναν βαρόνο Φόν Βέρτχάιμσταϊν κάτι περισσότερο από άστο τραπεζίτη και Έβραίο. Η Βρετανία ήταν σχεδόν ή μόνη χώρα όπου ή άριστοκρατία άπορροφούσε συστηματικά (αν και, αυτή την περίοδο, σε μικρό ακόμα βαθμό) επιχειρηματίες — περισσότερο τραπεζίτες και χρηματιστές παρά βιομηχάνους.

Άπό την άλλη μεριά, ως το 1870, και άργότερα μάλιστα, υπήρχαν γερμανοί βιομήχανοι που δεν επέτρεπαν στους άνιψιούς τους να γίνουν έφεδροι άξιωματικοί, με το σκεπτικό ότι αυτό δεν ταίριαζε σε νέους της τάξης τους, ή των οποίων οι γιοι έπέμεναν να ύπηρέτησουν τη στρατιωτική τους θητεία στο πεζικό ή στο μηχανικό και όχι στά, κοινωνικά κλειστά, ίππικά. Άλλά πρέπει να προσθέσουμε ότι, καθώς συνέρρεαν τα κέρδη, που ήταν πολύ σημαντικά στην περίοδό μας, οι πλούσιοι δεν άντιστέκονταν και τόσο συχνά στον πειρασμό των παρασήμων, των τίτλων, του συμπεθεριού με την άριστοκρατία και γενικά του άριστοκρατικού τρόπου ζωής. Στην Άγγλία πολλοί άντικομφορμιστές έργοστασιάρχες μεταπήδησαν στην Έκκλησία της Άγγλίας, και στη βόρεια Γαλλία ο «μόλις συγκαλυμμένος βολταιρισμός» της πρό του 1850 περιόδου άρχισε να μετατρέπεται μετά το 1870 σε έναν έλο και πιο ένθερμο καθολικισμό.²⁷

Στο κατώτερο όριο ή διαχωριστική γραμμή, ήταν πολύ πιο ξεκάθαρα οικονομική, αν και παλλαί επιχειρηματίες (τουλάχιστον στη Βρετανία) έκαναν άυστηρό ποιατικό διαχωρισμό άνάμεσα στους έαυτούς τους και τους «άπόβλητους της κοινωνίας» που πουλούσαν κατευθείαν άγαθά στο κοινό, όπως οι καταστηματαρχές τουλάχιστον ως τη στιγμή που το λιανικό έμπόριο άπέδειξε ότι μπορούσε και αύ-

τὸ νὰ κάνει ἑκατομμυριούχους ὅσους τὸ ἀσκοῦσαν. Ὁ ἀνεξάρτητος τεχνίτης καὶ ὁ μικροκαταστηματάρχης ἀνῆκαν σαφῶς σὲ μιὰ μικρομεσαία τάξη (Mittelstand) ποὺ δὲν εἶχε παρὰ λίγα κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν ἀστική τάξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποκτήσει τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς. Ὁ πλούσιος ἀγρότης δὲν ἦταν ἀστός, ὅπως δὲν ἦταν οὔτε καὶ ὁ ὑπάλληλος. Ὡστόσο, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὑπῆρχαν ἀκόμα τόσοι ἐκπρόσωποι παλιότερων κοινωνικῶν τύπων, ὅπως ὁ οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητος μικροπαραγωγὸς ἢ μικροπωλητὴς, ἀκόμα καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες καὶ ἐργοδηγοὶ (ποὺ συχνὰ ἔπαιρναν τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ τεχνοκρατικοῦ στελέχους), ὥστε ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἦταν ἀσαφής: μερικὰ μέλη αὐτῶν τῶν ομάδων εὐημεροῦσαν καί, τουλάχιστον στὸν τόπο ὅπου ζοῦσαν, ἀναγνωρίζονταν ὡς ἀστοί.

Γιατὶ τὸ κύριο γνώρισμα τῆς ἀστικῆς τάξης ὡς τάξης ἦταν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα σῶμα ἀτόμων μὲ δύναμη καὶ ἐπιρροή, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἐξασφάλιζαν ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ νομικὴ θέση. Γιὰ νὰ ἀνήκει κανεὶς σ' αὐτήν, ἔπρεπε νὰ εἶναι «κάποιος»: νὰ εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ μετροῦσε ὡς ἄτομο, χάρη στὰ πλούτη, τὴν ἰκανότητά του νὰ διαφεντεύει ἄλλους ἢ νὰ τοὺς ἐπηρεάζει μὲ ἄλλον τρόπο. Γι' αὐτὸ ἡ κλασικὴ μορφή τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ἦταν, ὅπως εἶδαμε, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μαζικὴ πολιτικὴ τῶν κατώτερων στρωμάτων, ἀκόμα καὶ τῆς μικροαστικῆς τάξης. Ἡ κλασικὴ οἰέξοδος γιὰ τὸν ἀστό ποὺ εἶχε σκοτοῦρες ἢ παράπονα ἦταν νὰ ἀσκεῖ ἢ νὰ ἐπιζητεῖ προσωπικὴ ἐπιρροή: νὰ λέει δυὸ λόγια στὸν δήμαρχο, στὸν βουλευτὴ, στὸν ὑπουργό, στὸν παλιὸ συμμαθητὴ ἢ συμφοιτητὴ του, στὸν συγγενὴ ἢ στὴν ἐπαγγελματικὴ γνωριμία του. Ἡ ἀστικὴ Εὐρώπη ἦταν γεμάτη ἢ γέμισε ἀπὸ λίγο πολὺ ἄτυπα συστήματα προστασίας ἢ ἀμοιβαίας προώθησης, δίκτυα προσωπικῶν σχέσεων ἢ κλίκες («φίλοι τῶν φίλων»), ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἐκεῖνες ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν κοινὴ φοίτηση σὲ ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ἦταν φυσικὰ πολὺ σημαντικῆς, ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἴδρύματα, ποὺ δημιουργοῦσαν περισσότερο ἔθνικα παρὰ τοπικὰ κυκλώματα.* Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κυκλώματα, ὁ ἐλευθεροτεκτονισμὸς, ἐξυπηρετοῦσε ἓναν ἀκόμα σημαντικότερο σκοπὸ σὲ ὀρισμένες χώρες,

* Στὴ Βρετανία, ὡστόσο, τὰ λεγόμενα «public schools», ποὺ ἀναπτύχθηκαν γοργὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, ἔκαναν τοὺς γόνους τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ διάφορα τμήματα

κυρίως τὶς ρωμαιοκαθολικὲς καὶ συγχρόνως λατινικῆς, γιατί μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ἰδεολογικὸ συγκολλητικὸ τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης στὴν πολιτικὴ τῆς διάσταση ἢ, ὅπως στὴν Ἰταλία, ὡς οὐσιαστικὰ ἡ μόνη σταθερὴ καὶ πανεθνικὴ ὀργάνωση τῆς τάξης.²⁸ Ὁ ἀστός ποὺ αἰσθανόταν χρέος τοῦ νὰ κάνει κάποιον σχόλιο γιὰ τὰ κοινὰ ἤξερε ὅτι ἓνα γράμμα τοῦ πρὸς τοὺς *Times* ἢ τὴ *Neue Freie Presse* ὄχι μόνον θὰ διαβαζόταν ἀπὸ ἓνα εὐρὺ ἀστικὸ κοινὸ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἰθύνοντες, ἀλλὰ, πράγμα σημαντικότερο, ὅτι θὰ δημοσιευόταν ἐπειδὴ ὁ ἐπιστολογράφος ἔγραφε στὴν ἐφημερίδα ὡς ἄτομο. Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ὀργάνωνε μαζικὰ κινήματα, ἀλλὰ ομάδες πίεσης. Τὸ πρότυπό τῆς στὴν πολιτικὴ δὲν ἦταν ὁ Χαρτισμὸς, ἀλλὰ ὁ Σύνδεσμος κατὰ τῶν Νόμων περὶ Σιτηρῶν.

Φυσικὰ, ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο ὁ ἀστός ἦταν «ἐπιφανής» παρουσίαζε τεράστια ποικιλία, ἀπὸ τὸν μεγαλοαστό, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀκτίνα δράσης ἦταν πανεθνικὴ ἢ καὶ διεθνῆς, ὡς τὶς μικρότερες προσωπικότητες, ποὺ εἶχαν κύρος στὸ Ἄουσιχ ἢ στὸ Γκρόνινγκεν. Ὁ Κρούπ ἤθελε νὰ τὸν ὑπολογίζου, καὶ πράγματι τὸν ὑπολόγιζαν περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὸν Τέοντορ Μπαίνινγκερ τοῦ Ντούισμπουργε, τὸν ὁποῖο ἡ τοπικὴ διοίκηση πρότεινε ἀπλῶς γιὰ τὸν τίτλο τοῦ Ἐμπορικοῦ Συμβούλου (Kommerzienrat), ἐπειδὴ ἦταν πλούσιος, ἰκανὸς βιομήχανος, δραστήριος στὴ δημόσια καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ εἶχε ὑποστηρίξει τὴν κυβέρνησή τόσο στὶς ἐκλογές ὅσο καὶ στὸ δημοτικὸ καὶ περιφερειακὸ συμβούλιο. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο, καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ἦταν ἄνθρωποι «ποὺ μετροῦσαν». Ἄν ὁ σνομπισμὸς χῶριζε τοὺς ἑκατομμυριούχους ἀπὸ τοὺς πλούσιους καὶ αὐτοὺς μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ τοὺς ἀπλῶς εὐκατάστατους (πράγμα ἀρκετὰ φυσικὸ σὲ μιὰ τάξη τῆς ὁποίας ἡ ἴδια ἡ οὐσία ἦταν ἡ φιλοδοξία νὰ σκαρφαλώνει κανεὶς ὄλο καὶ ψηλότερα, μὲ ἀτομικὴ προσπάθεια), δὲν κατέστρεφε ὡστόσο ἐκείνη τὴν αἴσθησι τῆς συλλογικῆς συνείδησης ποὺ μετέτρεψε τὰ «μεσαία στρώματα» τῆς κοινωνίας σὲ «μεσαία τάξη» ἢ «ἀστικὴ τάξη».

Αὐτὴ ἡ αἴσθησι βασιζόταν σὲ κοινὲς παραδοχές, κοινὲς πεποιθήσεις, κοινὲς μορφὲς δράσης. Ἡ ἀστικὴ τάξη στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῆς «φιλελεύθερης»,

τῆς χώρας νὰ συνδέονται μεταξύ τους σὲ ἀκόμα μικρότερη ἡλικία. Στὴ Γαλλία μπορεῖ μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα λύκεια τοῦ Παρισιῦ νὰ ἐξυπηρετοῦσαν παρόμοιο σκοπὸ, τουλάχιστον γιὰ τοὺς διανοούμενους.

δχι απαραίτητα με την κομματική έννοια (αν και, όπως είδαμε, τα φιλελεύθερα κόμματα επικρατούσαν), αλλά περισσότερο με την ιδεολογική έννοια. Οι άστοι πίστευαν στον καπιταλισμό, στην ανταγωνιστική ιδιωτική επιχείρηση, στην τεχνολογία, στην επιστήμη και στον όρθο λόγο. Πίστευαν στην πρόοδο, στην ως ένα βαθμό αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, σε κάποια πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες, αρκεί να συμβιβάζονταν με την κυριαρχία του Νόμου και της Τάξης, που έκανε τους φτωχούς να «κάθονται στ' άβγά τους». Πίστευαν μάλλον στον πολιτισμό παρά στη θρησκεία, σε άκραιες περιπτώσεις μάλιστα υποκαθιστούσαν τον εκκλησιασμό με την τελετουργική παρακολούθηση μιᾶς όπερας, μιᾶς θεατρικής παράστασης ή μιᾶς συναυλίας. Πίστευαν σε μιᾶ σταδιοδρομία ανοιχτή στο επιχειρηματικό πνεῦμα και στο ταλέντο, όπως επίσης πίστευαν ότι ἡ ζωή τους ήταν απόδειξη τῆς ἀξίας τους. "Όπως είδαμε, εκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ παραδοσιακὴ καὶ συχνὰ πουριτανικὴ πίστη στὴν ἐγκράτεια καὶ τὴ μετριοπάθεια δυσκολευόταν ἤδη νὰ ἀντισταθεῖ στὴν πραγματικότητα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἀστικές κατακτήσεις, ἀλλὰ πολλοὶ θλίβονταν γι' αὐτό. "Αν ποτὲ ἡ γερμανικὴ κοινωνία κατέρρευε, ἔγραφε κάποιος τὸ 1855, θὰ ἦταν ἐπειδὴ οἱ μεσαῖες τάξεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπιζητοῦν τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση καὶ τὴν πολυτέλεια, κχωρὶς νὰ ἐπιδιώκουν νὰ τὴν ἀντισταθμίσουν με τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἐργατικότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀστοῦ (Buergersinn), με τὸ σεβασμὸ γιὰ τὶς πνευματικὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς, με τὴν προσπάθεια νὰ ταυτίσουν τὴν ἐπιστήμη, τὶς ιδέες καὶ τὸ ταλέντο με τὴν προοδευτικὴ ἀνέλιξη τῆς Τρίτης Τάξης». ²⁹ "Ίσως αὐτὴ ἡ διάχυτὴ αἴσθησις ἐνὸς ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς, μιᾶς φυσικῆς ἐπιλογῆς ὅπου, στὸ κάτω κάτω, ἡ νίκη ἢ ἔστω ἡ ἐπιβίωση ἀποδείκνυε τὴν ἰκανότητα, ἀλλὰ καὶ τὶς οὐσιαστικὰ ἠθικὲς ἀρετὲς ποὺ τὴ θεμελιώναν, ἀντανανωλᾶ μιὰ προσαρμογὴ τοῦ παλιοῦ ἀστικοῦ ἤθους στὴ νέα κατάστασις. "Ο δαρβινισμὸς, κοινωνικὸς ἢ ὁποῖος ἄλλος, δὲν ἦταν ἀπλῶς ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἰδεολογία, ἀκόμα καὶ πρὶν διατυπωθεῖ με τὴ συγκεκριμένη μορφή του. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀστὸς δὲν σήμαινε ἀπλῶς ὅτι ἦταν ἀνώτερος, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι εἶχε φανερώσει ἠθικὰ προσόντα ἰσότιμα με τὰ παλιὰ πουριτανικά.

Ἄλλὰ περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο σήμαινε ὑπεροχή. "Ο ἀστὸς δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀνεξάρτητος, κάποιος στὸν ὁποῖον κανένας (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κράτος καὶ τὸν Θεὸ) δὲν ἔδινε διαταγές, ἀλλὰ κάποιος

ποὺ διέταζε ὁ ἴδιος. Δὲν ἦταν ἀπλῶς ἐργοδότης, ἐπιχειρηματίας ἢ καπιταλιστὴς, ἀλλὰ «κύριος» (master), «ἀφεντικὸς» (Fabrikherr), «παίτριον» ἢ «chef». Τὸ μονοπάτιο τῶν διαταγῶν —στὸ σπίτι του, στὸ γραφεῖο του, στὸ ἐργοστάσιό του— εἶχε καίρια σημασία γιὰ τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ του καὶ οἱ ἰθύνοντες τῆς βιομηχανίας δὲν ἔπαυαν νὰ τὸ διαδηλώνουν ἐκείνη τὴν περίοδο: «Ἄλλὰ εἶμαι ἐπίσης ὁ Διευθυντὴς τῶν Ὀρυχείων, δηλαδὴ ὁ ἀρχηγὸς [chef] ἐνὸς μεγάλου πλήθους ἐργατῶν... Ἄντιπροσωπεύω τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας καὶ ἔχω χρέος νὰ τὴν κάνω σεβαστὴ στὸ πρόσωπό μου: αὐτὸς ὑπῆρξε πάντα ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν σχέσεών μου με τὴν ἐργατικὴ τάξη». ³⁰ Μόνον ὁ ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας ἢ ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ διανοούμενος, ποὺ δὲν ἦταν οὐσιαστικὰ ἐργοδότες καὶ δὲν εἶχαν ὑφισταμένους, δὲν ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα «ἀφεντικά». Ἀκόμα κι ἐδῶ, ὅμως, ἡ «ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας» δὲν ἀπουσίαζε καθόλου ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ παραδοσιακοῦ καθηγητῆ πανεπιστημίου (στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη), τοῦ αὐταρχικοῦ γιαιτροῦ, τοῦ διευθυντῆ ὀρχήστρας ἢ τοῦ ἰδιοτρόπου ζωγράφου. "Αν ὁ Κροῦπ διοικοῦσε τὶς στρατιὲς τῶν ἐργατῶν του, ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ ἀπαιτοῦσε πλήρη ὑποταγὴ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του.

Ἡ ποδηγέτησις προϋποθέτει τὴ μειονεξία. Ἄλλὰ ἡ ἀστικὴ τάξις τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν διχασμένη σχετικὰ με τὴ φύσις αὐτῆς τῆς μειονεξίας τῶν κατώτερων τάξεων, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχαν οὐσιαστικὲς διαφωνίες, ἂν καὶ ἔπρεπε νὰ γίνονται προσπάθειες γιὰ νὰ διακρίνονται, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὑποδεέστερης μάζας, ἐκεῖνοι ποὺμποροῦσαν νὰ ἐξυψωθοῦν τουλάχιστον ὡς τὴν εὐυπόληπτη μικρομεσαία τάξις ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν εἶχαν ἐλπίδες σωτηρίας. Ἄφοῦ ἡ ἐπιτυχία ὀφειλόταν στὴν προσωπικὴ ἀξία, ἡ ἀποτυχία ὀφειλόταν προφανῶς στὴν ἔλλειψη προσωπικῆς ἀξίας. Ἡ παραδοσιακὴ ἠστικὴ ἠθικὴ, πουριτανικὴ ἢ κοσμικὴ, ἀπέδιδε τὴν ἀποτυχία μάλλον σὲ ἠθικὴ ἢ ψυχικὴ ἀδυναμία παρά στὴν ἔλλειψη εὐφυΐας, γιὰτὶ ἦταν φανερό ὅτι δὲν χρειαζόταν καὶ πολὺ μυαλὸ γιὰ νὰ πετύχει κανεὶς ἐπιχειρηματικὰ καὶ, ἀντίστροφα, ὅτι τὸ μυαλὸ ἀπὸ μόνου του δὲν ἐγγυόταν τὰ πλούτη, πολὺ περισσότερο τὶς «ὕγιεις» ἀπόψεις. Αὐτὸ δὲν σήμαινε ἀπαραιτήτως ἀντιδιανοητισμὸ, ἂν καὶ ὁ ἀντιδιανοητισμὸς ἦταν διάχυτος στὴ Βρετανία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἐπειδὴ οἱ ἐπιχειρηματικοὶ θρίαμβοὶ ὀφείλονταν κατὰ κανόνα σὲ ἀνθρώπους με χαμηλὴ μόρφωσις, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὸν κοινὸ

νοῦ. Ἀκόμα καὶ ὁ Ράσκιν ἀπηχοῦσε τὴν κοινὴν πεποίθηση, ὅταν ὑποστήριζε ὅτι «οἱ ματαιόσχολοι μεταφυσικοὶ μπερδεύουν πάντα τοὺς καλοὺς καὶ δραστήριους ἀνθρώπους καὶ ὑφαίνουν ἰστοὺς ἀράχνης ἀνάμεσα στὰ λεπτότερα γρανάζια τῆς παγκόσμιας ἐπιχειρήσεως». Ὁ Σαμουήλ Σμάιλς τὰ εἶπε πιὸ ἀπλά: «Ἡ πείρα ποὺ συγκεντρώνει κανεὶς ἀπὸ τὰ βιβλία, ἂν καὶ συχνὰ πολὺτιμη, ἔχει χαρακτῆρα μάθησης· ἐνῶ ἡ πείρα ποὺ ἀποκτᾶ κανεὶς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ ἔχει χαρακτῆρα σοφίας· καὶ μιὰ μικρὴ ποσότης ἀπὸ τὴ δευτέρη ἀξίζει ἀπειρώς περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἓνα μεγάλο ἀπόθεμα ἀπὸ τὴν πρώτη». ³¹

Ἄλλὰ ἦταν φανερό ὅτι ἡ ἀπλὴ ταξινόμηση σὲ ἠθικὰ ἀνώτερους καὶ ἠθικὰ κατώτερους, ἂν καὶ ἐπαρκῆς γιὰ νὰ ἀντιδιαστέλλονται οἱ «εὐπόληπτοι» ἀπὸ τὴ μέθυση καὶ ἀκόλαστη μάζα τῶν ἐργαζομένων, γενικὰ δὲν ἐπαρκοῦσε πιά, ἐκτὸς γιὰ τὴ μικρομεσαία τάξη ποὺ ἀγωνιζόταν γιὰ νὰ ἀνυψωθεῖ κοινωνικὰ. Δὲν ἐπαρκοῦσε ἔστω καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ παλιὲς ἀρετὲς δὲν ἦταν πιά τόσο ὁρατὲς στοὺς πετυχημένους καὶ πλούσιους ἀστοὺς. Ἡ ἠθικὴ τῆς ἐγκράτειας καὶ τοῦ μόχθου πολὺ δύσκολα μποροῦσε νὰ ἀνιχνευθεῖ στοὺς πετυχημένους ἀμερικανοὺς ἑκατομμυριούχους τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ τοῦ 1870, ἢ ἀκόμα καὶ στὸν πλούσιο ἐργοστασιάρχη ποὺ εἶχε ἀποσυρθεῖ στὴν ὕπαιθρο γιὰ νὰ ζήσει στὴ σχόλη, καὶ ἀκόμα δυσκολότερα στοὺς εἰσοδηματίες συγγενεῖς τοῦ τελευταίου —δηλαδὴ σὲ ὄλους ἐκείνους ποὺ τὸ ἰδανικὸ τους ἦταν, μὲ τὰ λόγια τοῦ Ράσκιν: «νὰ περάσουν [τὴ ζωὴ τους] σ' ἓναν εὐχάριστο κυματιστὸ κόσμον μὲ σίδηρο καὶ κάρβουνο παντοῦ ἀπὸ κάτω του. Σὲ κάθε τερπνὴ πλαγιὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα ὄμορφο ἀρχοντικό... ἓνα μετρίου μεγέθους πάρκο· ἓνας μεγάλος κήπος καὶ θερμοκήπια· καὶ μιὰ ἀνετὴ ἀμαξα νὰ διαβαίνει ἀνάμεσα στοὺς θάμνους. Σ' αὐτὸ τὸ ἀρχοντικό θὰ ζήσουν... ὁ ἄγγλος τζέντλεμαν μὲ τὴν εὐγενικὴ γυναίκα του καὶ τὴν ὄμορφη οἰκογένειά του· αὐτὸς πάντα ἱκανὸς νὰ ἐξασφαλίζει τὸ μπουντουάρ καὶ τὰ χρυσασφικά γιὰ τὴ γυναίκα του, ὄμορφες βραδινὲς τουαλέτες γιὰ τίς κόρες του, κунηγετικὰ ἄλογα γιὰ τοὺς γιούς του καὶ ἓναν ἰδιωτικὸ κунηγότοπο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του στὴν ὄρεινὴ Σκοτία». ³²

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία τῶν ἐναλλακτικῶν θεωριῶν ποὺ μιλοῦσαν γιὰ βιολογικὴ ταξικὴ ὑπεροχὴ καὶ διαποτίζον ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον (Weltanschauung) τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἀνωτερότητα ἦταν ἀποτέλεσμα φυσι-

κῆς ἐπιλογῆς, μεταβιβαζόταν γενετικὰ (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'). Ὁ ἀστὸς ἦταν, ἂν ὄχι ἓνα διαφοροτικὸ εἶδος, πάντως μέλος μιᾶς ἀνώτερης φυλῆς, ἀντιπροσώπευε ἓνα ἀνώτερο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ἀντίθετα μὲ τίς κατώτερες τάξεις, ποὺ παρέμεναν στὸ ἱστορικὸ ἢ πολιτισμικὸ ἰσοδύναμο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἢ, τὸ πολὺ πολὺ, τῆς ἐφηβείας.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἀφεντικὸ ὡς τὴ φυλὴ τῶν ἀφεντικῶν ἡ ἀπόσταση δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μικρὸ βῆμα. Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦ ἀστοῦ νὰ ἐξουσιάζει, ἢ ἀναμφισβήτητῃ ὑπεροχὴ του ὡς εἶδους, δὲν συνεπαγόταν μόνον τὴν κατωτερότητα τῶν ἄλλων, ἀλλὰ, στὴν ἰδανικὴ περίπτωση, τὴν πρόθυμη ἀποδοχὴ τῆς κατωτερότητας, ὅπως στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα (ποὺ καὶ πάλι περιέχει πολλοὺς συμβολισμοὺς γιὰ τὸ κοσμοεἶδωλο τοῦ ἀστοῦ). Οἱ ἐργάτες, ὅπως καὶ οἱ γυναῖκες, ὀφείλαν νὰ εἶναι ὑπάκουοι καὶ εὐχαριστημένοι. Ἄν παρ' ἐλπίδα δὲν ἦταν, ἡ αἰτία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκείνη ἡ κρίσιμη μορφή στὸ κοινωνικὸ σύμπαν τῆς ἀστικῆς τάξης, ὁ «ἐξωτερικὸς ὑποκινητής». Παρόλο ποὺ τίποτα δὲν ἦταν περισσότερο ἐξόφθαλμο ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ μέλη τῶν ἐργατικῶν σωματείων ἦταν κατὰ κανόνα οἱ καλύτεροι, οἱ εὐφυέστεροι, οἱ ἐπιδεξιότεροι ἐργάτες, ὁ μύθος τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑποκινητῆ, ποὺ μισοῦσε τὴ δουλειὰ καὶ ἐκμεταλλεῖτο ἀφελεῖς ἀλλὰ εὐρωστούς ἐργάτες, ἦταν ἀκατάλυτος. «Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀξιοθρήνητη», ἔγραφε ἓνας γάλλος διευθυντὴς ὀρυχείων τὸ 1869, καθὼς ἐτοιμαζόταν νὰ καταστείλει ἄγρια μιὰ ἀπεργία σὰν αὐτὲς γιὰ τίς ὁποῖες τὸ Ζερμινάλ τοῦ Ζολὰ μᾶς ἔδωσε μιὰ ζωηρὴ εἰκόνα, «ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶναι τυφλὰ ὄργανα ταραχοποιῶν». ³³ Γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε: ὁ μαχητικὸς ἐργάτης ἢ ὁ δυνητικὸς ἡγέτης τῶν ἐργατῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ «ταραχοποιός», γιὰτὶ δὲν ταίριαζε στὸ στερεότυπο τῆς ὑπακοῆς, τῆς ἀμβλύνοιας καὶ τῆς ἠλιθιότητος. Ὅταν, τὸ 1859, ἐννιά ἀπὸ τοὺς χρηστότερους ἀνθρακωρύχους τοῦ Σῆτον Ντέλαβαλ —«ὄλοι ἐχθροὶ τῶν οἰνοπνευματωδῶν, ἐξὶ ἀπὸ αὐτοὺς Πρωτόγονοι Μεθοδιστὲς καὶ δύο ἀπὸ τοὺς ἐξὶ τοπικοὶ ἱεροκῆρυκες»— στάλθηκαν γιὰ δύο μῆνες στὴ φυλακὴ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀπεργία στὴν ὁποία εἶχαν ἀντιταχθεῖ, ὁ διευθυντὴς τῶν ὀρυχείων ἦταν σαφέστατος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. «Ἐῆρω ὅτι εἶναι εὐπόληπτοι καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοὺς ἐκλείσα στὴ φυλακὴ. Εἶναι ἀνώφελο νὰ φυλακίζεις τοὺς ἀνάισθητους.» ³⁴

Μια στάση σαν αυτή αντανακλούσε τη σταθερή απόφαση να αποκεφαλίζονται οι κατώτερες τάξεις, όσο δεν απέβαλλαν αυθόρμητα τους δυνητικούς ηγέτες τους αφήνοντάς τους να απορροφηθούν από τη μικρομεσαία τάξη. 'Αλλά αντανακλούσε, επίσης, έναν σημαντικό βαθμό αυτοπεποίθησης. 'Απέχουμε πολύ από τους εργοστασιάρχες της δεκαετίας του 1830, που φοβόντουσαν συνεχώς κάτι σαν εξεγέρσεις δούλων (βλ. *'Η εποχή των επαναστάσεων, παράθεμα στην αρχή του Κεφαλαίου ΙΑ'*). "Όταν οι εργοστασιάρχες μιλούσαν τώρα για τον κίνδυνο του κομμουνισμού, που ενέδρευε πίσω από κάθε περιστολή του απόλυτου δικαιώματος των εργοδοτών να προσλαμβάνουν και να απολύουν κατά βούληση, δεν έννοούσαν κοινωνική επανάσταση, παρά απλώς ότι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και το δικαίωμα της κυριαρχίας ήταν αδιαίρετα και ότι μια αστική κοινωνία θα πήγαινε κατά διαβόλου από τη στιγμή που θα περιόριζε τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας.³⁵ Γι' αυτό η αντίδραση του φόβου και του μίσους πήρε διαστάσεις ύστερίας, όταν το φάσμα της κοινωνικής επανάστασης τάραξε και πάλι την αυτοπεποίθηση του καπιταλιστικού κόσμου. Οι σφαγές των Κομουνάρων του Παρισιού (βλ. Κεφάλαιο Θ') μαρτυρούν την έντασή της.

IV

Μια τάξη αφεντικών; Ναι. Μια άρχουσα τάξη; 'Εδώ η απάντηση είναι πιό σύνθετη. Προφανώς η αστική τάξη δεν ήταν άρχουσα τάξη με την έννοια που ήταν ο παλαιού τύπου μεγαλογαιοκτήμονας, στον οποίο η θέση του έδινε ουσιαστικά, de jure ή de facto, την κρατική εξουσία πάνω στους κατοίκους της περιοχής του. 'Ο άστος δρούσε κατά κανόνα μέσα σε ένα πλαίσιο κρατικής εξουσίας και οργάνωσης που δεν ήταν δικό του, τουλάχιστον έξω από τα κτίρια όπου κυριαρχούσε αυτός (από σπίτι μου είναι το κάστρο μου)). Μόνο σε περιοχές πολύ απομακρυσμένες από αυτή την εξουσία, όπως π.χ. σε απομονωμένους οικισμούς ανθρακωρύχων, ή εκεί όπου το ίδιο το κράτος ήταν αδύναμο, όπως στις 'Ηνωμένες Πολιτείες, μπορούσαν τα «αφεντικά» να κυβερνήσουν άμεσα, είτε ελέγχοντας τις τοπικές αρχές, είτε χάρη σε ιδιωτικούς στρατούς όπως ήταν οι άνδρες του Πίνκερτον, είτε με το να συσπειρώνονται σε ένοπλες ομάδες «επαγρύπνησης» για να

περιφρουρήσουν την «τάξη». 'Εξάλλου, στην περίοδό μας, η περίπτωση κρατών όπου η αστική τάξη είχε αποκτήσει και τυπικά τον πολιτικό έλεγχο, ή δεν ήταν αναγκασμένη να τον μοιράζεται με άλλες πολιτικές έλίτ, αποτελούσε ακόμα την εξαίρεση. Στις περισσότερες χώρες η αστική τάξη, όπως και αν οριζόταν, ούτε έλεγχε ούτε άσκούσε την πολιτική εξουσία, εκτός ίσως στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης.

'Εκείνο που πράγματι άσκούσε ήταν η ήγEMONία, και εκείνο που σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό καθόριζε ήταν η κρατική πολιτική. Δεν υπήρχε εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό ως μέθοδο οικονομικής ανάπτυξης, και εκείνη την περίοδο αυτό συνεπαγόταν τόσο την πραγματοποίηση του οικονομικού και θεσμικού προγράμματος της φιλελεύθερης αστικής τάξης (με τοπικές παραλλαγές), όσο και τη ζωτική θέση της ίδιας της αστικής τάξης στο κράτος. 'Ακόμα και για τους σοσιαλιστές ο δρόμος προς το θρίαμβο του προλεταριάτου περνούσε μέσα από έναν πλήρως ανεπτυγμένο καπιταλισμό. Πριν από το 1848 είχε φανεύει για μια στιγμή ότι η κρίση της μεταβατικής φάσης του (βλ. *'Η εποχή των επαναστάσεων, σ. 426*) ίσως αποδεικνυόταν και η τελειωτική κρίση του, τουλάχιστον στην 'Αγγλία. 'Αλλά στη δεκαετία του 1850 έγινε αντίληπτο ότι μόλις τότε άρχιζε η κυρίως περίοδος της άκμης του. 'Ηταν ακλόνητος στο προπύργιό του, τη Βρετανία, ενώ στις άλλες χώρες φαινόταν ότι, παραδόξως, οι προοπτικές της κοινωνικής επανάστασης εξαρτώνταν περισσότερο παρά ποτέ από την προοπτική της αστικής τάξης, έγχώριας ή ξένης, να οδηγήσει σε θρίαμβο τον καπιταλισμό, ο οποίος θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την ίδια την ανατροπή του. 'Από μια άποψη, τόσο ο Μάρξ, που χαιρέτησε τη βρετανική κατάκτηση της 'Ινδίας και την αμερικανική κατάκτηση του μισού Μεξικού ως ιστορικά προοδευτικές εξελίξεις εκείνη την εποχή, όσο και τα προοδευτικά στοιχεία στο Μεξικό ή την 'Ινδία, που επιδίωκαν τη συμμαχία με τις 'Ηνωμένες Πολιτείες ή με τη βρετανική διοίκηση έναντι των αντιδραστικών δυνάμεων της πατρίδας τους (βλ. Κεφάλαιο Ζ'), αναγνώριζαν την ίδια παγκόσμια κατάσταση. "Όσο για τους Ιθύνοντες των συντηρητικών, αντικατασκευών και αντιφιλελεύθερων καθεστώτων της Εύρώπης, είτε στη Βιέννη, είτε στο Βερολίνο, είτε στην 'Αγία Πετρούπολη, αναγνώριζαν, έστω και απρόθυμα, ότι η εναλλακτική λύση στην καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη ήταν η όπισθοδρομικότητα

και η συνακόλουθη καχεξία. Τò πρόβλημά τους ήταν πώς να υποθάλψουν τόν καπιταλισμό και μαζί του τήν αστική τάξη χωρίς να αποκτήσουν αστικοφιλελεύθερα καθεστώτα. Ἡ ἀπλή ἀπόρριψη τῆς ἀστικής κοινωνίας και τῶν ιδεῶν της δὲν ἀποτελοῦσε πιά βιώσιμη λύση. Ἡ μόνη ὀργάνωση πού ἐπιχείρησε ἀνοιχτὰ και χωρίς διακρίσεις να ἀντισταθεῖ σ' αὐτὴ τήν κοινωνία, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, δὲν κατόρθωσε παρά να ἀπομονωθεῖ. Ὁ Σύλλαβος Πλανῶν τοῦ 1864 (βλ. σ. 165) και ἡ Σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ ἔδειξαν, ἀπορρίπτοντας καθετὶ πού χαρακτήριζε τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅτι βρίσκονταν ὀλοκληρωτικά σὲ ἄμυνα.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 αὐτὸ τὸ οὐσιαστικὸ μονοπώλιο τοῦ ἀστικοῦ προγράμματος (στὶς «φιλελεύθερες» μορφές του) ἄρχισε να κλονίζεται. Ἀλλὰ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ἀντιμετώπιζε σχεδὸν καμιά πρόκληση. Στὶς οἰκονομικὲς ὑποθέσεις, ἀκόμα και οἱ ἀπολυταρχικοὶ ἡγεμόνες τῆς κεντρικῆς και ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀναγκάστηκαν να καταργήσουν τὴ δουλοπαροικία και να διαλύσουν τὸν παραδοσιακὸ μηχανισμό τοῦ κρατικοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου και τῶν συντεχνιακῶν προνομίων. Στὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις ἀναγκάστηκαν να ζητήσουν σάνίδα σωτηρίας ἢ τουλάχιστον να συμβιβαστοῦν με τοὺς πιὸ μετριοπαθεῖς ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς και, ἔστω εἰκονικά, τοὺς ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς πού ἤθελε ἡ φιλελεύθερη ἀστική τάξη. Πολιτισμικά, τὸ ἀστικὸ ὕφος ζωῆς ἐπικράτησε πάνω στὸ ἀριστοκρατικὸ, ἀν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ ἡ παλιὰ ἀριστοκρατία ἀποσύρθηκε σχεδὸν γενικὰ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς κουλτούρας (ὅπως ἐννοοῦσαν τὰρᾶ αὐτὸ τὸν ὄρο): οἱ ἀριστοκράτες ἔγιναν, ἀν δὲν ἦταν ἤδη, οἱ «βάρβαροι» τοῦ Ματθαίου Ἄρνολντ (1822-1888). Μετὰ τὸ 1850, δύσκολα θὰ βροῦμε βασιλιάδες πού να ἦταν μεγάλοι προστάτες τῶν τεχνῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τρελοὺς ὅπως ὁ Λουδοβίκος Β' τῆς Βαυαρίας (1864-86), ἡ εὐγενεῖς πού να ἦταν μεγάλοι συλλέκτες ἔργων τέχνης, ἐκτὸς ἀπὸ μερικούς ἐκκεντρικούς.* Πρᾶν ἀπὸ τὸ 1848, οἱ βεβαιότητες τῆς ἀστικῆς τάξης μετριάζονταν ἀπὸ τὸ φόβο τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Μετὰ τὸ 1870, ὑπονομεύτηκαν και πάλι, και ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικούς λόγους ἦταν ὁ φόβος τῶν ἀνα-

* Τὸ ρωσικὸ αὐτοκρατορικὸ μπαλέτο εἶναι ἴσως μιὰ ἐξαιρεση· ἀλλὰ, κατὰ παράδοση, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη τῶν δυναστειῶν και τοὺς χορευτὲς ἢ χορευτρίες τοὺς δὲν περιορίζονταν στὸ χῶρο τῆς τέχνης.

πτυσσόμενων κινήματων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀλλὰ στὴν ἐνδιάμεση περίοδο ὁ θρίαμβος τῆς ἀστικῆς τάξης φαινόταν ἀναμφισβήτητος και ὀλοσχερής. Ἡ ἐποχὴ, ὅπως ἔκρινε ὁ Βίσμαρκ (πού δὲν ἔτρεφε καμιά συμπάθεια γιὰ τήν ἀστική κοινωνία), ἦταν μιὰ ἐποχὴ «ὕλικῶν συμφερόντων». Τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα ἦταν μιὰ «στοιχειακὴ δύναμη». «Πιστεύω ὅτι ἡ ἐνίσχυση τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα στὴν ἐγχώρια ἀνάπτυξη προχωρεῖ και δὲν μπορεῖ να ἀνακοπεῖ.»³⁶ Ἀλλὰ τί ἀντιπροσώπευε αὐτὴ ἡ στοιχειακὴ δύναμη ἐκείνη τὴν περίοδο, ἀν ὄχι τὸν καπιταλισμὸ και τὸν κόσμο πού φτιάχτηκε ἀπὸ και γιὰ τὴν ἀστική τάξη;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ'

ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἀριστοκρατία μας εἶναι πῶς ὁμορφη (πῶς δύσμορφη σύμφωνα με τὸν Κινέζο ἢ τὸν Νέγρο) ἀπὸ τὶς μεσαῖες τάξεις, ἐπειδὴ ἔχει τὶς ἐκλεκτότερες γυναῖκες· ἀλλὰ ὦ, τί αἶσχος πὺ εἶναι τὰ πρωτοτόκια, ἀφοῦ καταστρέφουν τὴ Φυσικὴ Ἐπιλογή.

ΚΑΡΟΛΟΣ ΔΑΡΒΙΝΟΣ, 1864¹

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ δείξουν πόσο ἔξυπνοι νομίζουν πὺς εἶναι μὲ τὸ βαθμὸ χειραφέτησής τους ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ τὴν Κατήχηση.

F. SCHAUBACH, ἀναφερόμενος στὴ δημόδη λογοτεχνία, 1863²

Ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μιλ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ φτάσει ὡς τὸ σημεῖο νὰ ζητήσει δικαίωμα ψήφου γιὰ τὸν Νέγρο — καὶ τὴ γυναῖκα. Τέτοια συμπεράσματα εἶναι τὰ ἀναπόφευκτα ἀποτελέσματα τῶν ἀξιωματῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκίνησε... [καὶ ἡ] εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή [τους].

Anthropological Review, 1866³

I

Ἡ ἀστική κοινωνία στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν γεμάτη αὐτοπεποίθηση καὶ περηφάνια γιὰ τὶς κατακτήσεις της. Σὲ κανένα πεδίο τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας δὲν ἦταν αὐτὸ περισσότερο ἔντονο ἀπὸ ὅσα στὴν προαγωγή τῆς γνώσης, στὴν «ἐπιστήμη». Οἱ μορφωμένοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ἦταν ἀπλῶς περήφανοι γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τους, ἀλλὰ καὶ ἔτοιμοι νὰ ὑποτάξουν σ' αὐτὲς ὅλες τὶς ἄλλες μορφὲς πνευματικῆς δραστηριότητος. Τὸ 1861 ὁ στατιστικολόγος καὶ οἰκονομολόγος Κουρνὸ παρατήρησε ὅτι «ἡ πίστη στὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια ἔχει ἀτονήσει σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε οὔτε τὸ κοινὸ οὔτε οἱ ἀκαδημίες ἔχουν πιά διάθεση νὰ παραλάβουν ἢ νὰ καλωσορίσουν ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἐκτὸς ὡς προϊόντα καθαρῆς ἐλλογιμότητος ἢ ἱστορικῆς φιλοπεριέργειας». ⁴ Καὶ πράγματι, δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ περίστος γιὰ τοὺς φιλοσόφους. Ἀκόμα καὶ στὸ παραδοσιακὸ φυτώριό τους,

τὴ Γερμανία, δὲν ὑπῆρχε κανένας ἄξιος νὰ διαδεχτεῖ τὶς μεγάλες μορφὲς τοῦ παρελθόντος. Ὡς καὶ ὁ Χέγκελ, τὸν ὁποῖο ὁ γάλλος πρῶην θαυμαστής του Ἰππόλυτος Ταῖν (1828-1893) θεωροῦσε πιά ἕνα ἀπὸ τὰ «ζεφουσκωμένα ἀερόστατα» τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ἔγινε παλιομοδίτικος στὴν ἴδια τὴν πατρίδα του, καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἀντιμετώπιζαν «οἱ πληκτικοί, ἐπηρμένοι καὶ ἀσήμαντοι ἐπίγονοι πὺ δίνουν τὸν τόνο στὸ μορφωμένο γερμανικὸ κοινὸ» παρακίνησε στὴ δεκαετία τοῦ 1860 τὸν Μάρξ νὰ δηλώσει δημόσια ὅτι εἶναι μαθητὴς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου στοχαστή.⁵ Οἱ δύο κυρίαρχες τάσεις στὴ φιλοσοφία ὑποτάσσονταν ἐκούσια στὴν ἐπιστήμη: ὁ γαλλικὸς θετικισμὸς, συνυφασμένος μὲ τὴ σχολὴ τοῦ περιέργου Αὐγούστου Κόντ, καὶ ἡ βρετανικὴ ἐμπειριοκρατία, συνδεδεμένη μὲ τὸν Τζὼν Στιούαρτ Μιλ, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε ἐκεῖνο τὸν μέτριο στοχαστή, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιρροή ἦταν τότε μεγαλύτερη ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλου σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο: τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ (1820-1903). Ἡ διπλὴ βάση τῆς «θετικῆς φιλοσοφίας» τοῦ Κόντ ἦταν τὸ ἀμετάβλητο τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τὸ ἀνέφικτο τῆς ἀπειρης καὶ ἀπόλυτης γνώσης. Στὸ βαθμὸ πὺ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς «θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος» τοῦ Κόντ (μιᾶς μᾶλλον ἐκκεντρικῆς αἴρεσης), ὁ θετικισμὸς κατέληξε νὰ μὴν εἶναι σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ φιλοσοφικὴ δικαιολόγησις τῆς καθιερωμένης μεθόδου τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν. Παρομοίως, γιὰ τοὺς περισσότερους συγχρόνους ὁ Μιλ ἦταν, πάλι μὲ τὰ λόγια τοῦ Ταῖν, ὁ ἄνθρωπος πὺ ξανάνοιξε «τὸν παλιὸ καλὸ δρόμο τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τοῦ πειράματος». Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀποψη ὑπονοοῦσε, ἢ μᾶλλον προϋπέθετε ρητὰ στὴν περίπτωσις τοῦ Κόντ καὶ τοῦ Σπένσερ, μιᾶ ἱστορικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ πρόοδο. Ἡ θετικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἦταν (ἢ ἐπρόκειτο νὰ εἶναι) ὁ θρίαμβος τοῦ τελευταίου τῶν σταδίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ περάσει ἡ ἀνθρωπότητα — μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ Κόντ, τὸ θεολογικὸ, τὸ μεταφυσικὸ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ. Τὸ στάδιο αὐτὸ, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα, εἶχε τοὺς δικούς του θεσμούς, τῶν ὁποῖων ἡ κατάλληλη ἔκφρασις, ὅπως τουλάχιστον συμφωνοῦσαν ὁ Μιλ καὶ ὁ Σπένσερ, ἦταν ὁ φιλελευθερισμὸς (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια). Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ χωρὶς νὰ ὑπερβάλλει ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἔκανε τὴ φιλοσοφία περιττὴ ἢ τὴν ὑποβίβαζε σὲ ἕνα εἶδος θεωρητικῶν ἐργαστηρίου, ἐπικουρικῶν γιὰ τὸν ἐπιστήμονα.

Ἐξάλλου, μὲ τὴν τόση ἐμπιστοσύνη ποὺ ὑπῆρχε γιὰ τὶς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης, δὲν προξενεῖ κατάπληξη τὸ γεγονός ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι ἐντυπωσιάζονταν ἀφάνταστα ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τῆς. Μερικὲς φορές μάλιστα ἔτειναν νὰ πιστέψουν ὅτι αὐτὲς οἱ κατακτήσεις δὲν ἦταν μόνον ἐντυπωσιακές, ἀλλὰ καὶ ὀριστικές. Ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον ἢ Λόρδος Κέλβιν, ὁ διάσημος φυσικός, πίστευε ὅτι ὅλα τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς εἶχαν λυθεῖ καὶ ἀπέμενε νὰ διευθετηθοῦν μόνο κάποια δευτερεύοντα προβλήματα. Ὅπως ξέρουμε σήμερα, βρισκόταν σὲ τεράστια πλάνη.

Ὡστόσο, ἂν αὐτὸ τὸ λάθος ἦταν σημαντικό, ἦταν καὶ κατανοητό. Στὴν ἐπιστήμη, ὅπως καὶ στὴν κοινωνία, ὑπάρχουν ἐπαναστατικές καὶ μὴ ἐπαναστατικές περίοδοι καὶ, ἐνῶ ὁ 20ὸς αἰώνας εἶναι ἐπαναστατικός καὶ στοὺς δύο τομεῖς, σὲ βαθμὸ μάλιστα ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπὸ ὅσο ἡ «ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων» (1789-1848), ἡ περίοδος μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸ τὸ βιβλίο δὲν ἦταν ἐπαναστατικὴ σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο (μὲ ὀρισμένες ἐξαιρέσεις). Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ εὐφυεῖς καὶ ἱκανοὶ ἄνθρωποι ποὺ ἐμφοροῦνταν ἀπὸ συμβατικὲς ἰδέες πίστευαν ὅτι ἡ κοινωνία ἢ ἡ ἐπιστήμη εἶχαν λύσει ὅλα τὰ προβλήματα, ἂν καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, ὅπως π.χ. σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ βασικὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας καὶ τὴ βασικὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους θεωροῦσαν ὅτι ὅλα τὰ σημαντικότερα εἶχαν λυθεῖ. Σημαίνει, ὅμως, ὅτι τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν εἶχαν σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ποῦ κατευθύνονταν ἢ ἔπρεπε νὰ κατευθυνθοῦν, οὔτε γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἢ πρακτικὲς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες θὰ ἔφταναν ἐκεῖ. Κανένας δὲν ἀμφισβητοῦσε ὅτι ἡ πρόοδος, ὕλικὴ καὶ πνευματικὴ, ἦταν γεγονός, ἀφοῦ ἦταν τόσο ὀφθαλμοφανὲς ὥστε κανένας νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ. Ἡ πρόοδος ἦταν ἡ κυρίαρχη ἔννοια τῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ ὑπῆρχε μιὰ ἀρκετὰ θεμελιακὴ διάσταση ἀνάμεσα σὲ ὄσους πίστευαν ὅτι θὰ ἦταν λίγο πολὺ συνεχῆς καὶ γραμμικὴ καὶ ἐκείνους ποὺ ἤξεραν (ὅπως ὁ Μάρξ) ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ εἶναι ἀσυνεχῆς καὶ ἀντιφατικὴ. Ἀμφιβολίες μποροῦσαν νὰ προκύψουν μόνο γιὰ ζητήματα γούστου, θὰ λέγαμε, ὅπως ἡ καλὴ συμπεριφορὰ καὶ ἡ ἠθικὴ, ὅπου ἡ ἀπλὴ ποσοτικὴ συσσώρευση δὲν ἀποτελοῦσε πυξίδα. Δὲν γεννιόταν ἀμφιβολία ὅτι τὸ 1860 οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν περισσότερα παρὰ ποτὲ πρὶν, ἀλλὰ τὸ κατὰ πόσο ἦταν «καλύτεροι» δὲν μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Αὐτὰ τὰ ζητήματα, ὅμως, ἀπα-

σχολοῦσαν τοὺς θεολόγους (τῶν ὁποίων τὸ πνευματικὸ κύρος δὲν ἦταν μεγάλο), τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς καλλιτέχνες (οἱ ὅποιοι ἔχαιραν θαυμασμοῦ, ἀλλὰ κάπως μὲ τὸν τρόπο ποὺ οἱ πλούσιοι θαυμάζουν τὰ διαμάντια ποὺ μποροῦν νὰ ἀγοράσουν στὶς γυναῖκες τους) καὶ ὄσους ἀσκοῦσαν κοινωνικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ἢ τὰ δεξιὰ, γιὰτὶ δὲν τοὺς ἄρεσε ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν ἢ πρὸς τὴν ὁποία τοὺς ἔσπρωχναν. Τὸ 1860 ὅλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν μειονότητα μεταξὺ τῶν μορφωμένων ποὺ ἐξέφραζαν δημόσια τὴ γνώμη τους.

Παρόλο ποὺ ἡ μαζικὴ πρόοδος ἦταν ὀρατὴ σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ, ἔμοιαζε ἀδιαμφισβήτητο ὅτι μερικοὶ ἦταν πιὸ προχωρημένοι, μερικοὶ πιὸ ὀλοκληρωμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι, ἡ φυσικὴ ἔδειχνε πιὸ ὄριμη ἀπὸ τὴ χημεία καὶ εἶχε ἤδη ἀφήσει πίσω τῆς τὸ στάδιο τῆς ὀρμητικῆς, ἐκρηκτικῆς προόδου, στὸ ὁποῖο ὀλοφάνερα βρισκόταν ἀκόμα ἡ τελευταία. Ἡ χημεία μὲ τὴ σειρά τῆς, ἀκόμα καὶ ἡ «ὀργανικὴ χημεία», ἦταν σημαντικὰ πιὸ προηγμένη ἀπὸ τὶς ἐπιστήμες τῆς ζωῆς, ποὺ μόλις τώρα ἔδειχναν νὰ ἐξορμοῦν γιὰ θεαματικὲς κατακτήσεις. Πράγματι, ἂν κάποια ἐπιστημονικὴ θεωρία ἀντιπροσώπευε τὶς προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴν περιόδὸ μας καὶ ἀναγνωρίζονταν ὡς ζωτικὴ, ἦταν ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, καὶ ἂν κάποια μορφή κυριαρχοῦσε στὴν εἰκόνα τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἦταν ἡ τραχιὰ καὶ κάπως πιθηκοειδῆς φυσιογνωμία τοῦ Κάρολου Δαρβίνου (1809-1882). Ὁ παράξενος, ἀφηρημένος καὶ λογικὰ ἐξωπραγματικὸς κόσμος τῶν μαθηματικῶν φαινόταν κάπως ἀπομονωμένος, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πλατὺ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ, ἴσως περισσότερο ἀπομονωμένος ἀπὸ ἄλλοτε, ἀφοῦ ὁ κύριος σύνδεσμός του μὲ τὸν «ἔξω κόσμον», ἡ φυσικὴ (μέσω τῆς τεχνολογίας), ἔδειχνε σ' αὐτὴ τὴ φάση νὰ ἔχει μικρότερη σχέση μὲ τὶς πιὸ προχωρημένες καὶ τολμηρὲς ἀφαιρέσεις τοῦ ἀπὸ ὅσο στὶς μεγάλες μέρες τῆς κατασκευῆς μιᾶς οὐράνιας μηχανικῆς. Ὁ μαθηματικὸς λογισμὸς, χωρὶς τὸν ὁποῖο θὰ ἦταν ἀδιανόητες οἱ ἐπιτεύξεις τῆς μηχανολογίας καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, βρισκόταν ἀκόμα πολὺ πιὸ πίσω ἀπὸ τὰ προωθημένα μαθηματικά. Ἴσως ὁ χαρακτηριστικότερος ἀντιπρόσωπος τῶν τελευταίων ἦταν ὁ μεγαλύτερος μαθηματικὸς τῆς περιόδου, ὁ Γκέοργκ Μπέρνχαρντ Ρήμαν (1826-1866). Ἡ διατριβὴ του ἐπὶ καθηγεσία *Περὶ τῶν ὑποθέσεων στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ γεωμετρία* (γράφτηκε τὸ 1854, δημοσιεύτηκε τὸ

1868) δὲν μπορεῖ νὰ παραλειφθεῖ ἀπὸ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως δὲν μποροῦν νὰ παραλειφθοῦν οἱ Ἀρχές τοῦ Νεύτωνα ἀπὸ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ 17ου αἰώνα. Ἐβαλε τὰ θεμέλια τῆς τοπολογίας, τῆς διαφορικῆς γεωμετρίας τῶν πολυφύλλων ἐπιφανειῶν, τῆς θεωρίας τοῦ χωρῶχρονου καὶ τῆς βαρύτητας. Ὁ Ρήμαν ὀραματίστηκε ἀκόμα καὶ μιὰ θεωρία τῆς φυσικῆς συμβιβάσιμη μὲ τὴ σημερινὴ κβαντικὴ θεωρία. Ὡστόσο, αὐτὲς καθὼς καὶ ἄλλες ἐξαιρετικὰ πρωτότυπες μαθηματικὲς ἀνακαλύψεις δὲν ἀξιοποιήθηκαν ὥσπου νὰ ἀρχίσει, στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ἡ νέα ἐπαναστατικὴ περίοδος τῆς φυσικῆς.

Ἄλλὰ σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες δὲν φαινόταν νὰ ὑπάρχει σοβαρὴ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ γενικὴ κατεύθυνση τῶν γνώσεων ἢ γιὰ τὸ βασικὸ ἐννοιολογικὸ ἢ μεθοδολογικὸ πλαίσιο τῆς προόδου τους. Οἱ ἀνακαλύψεις ἦταν ἄφθονες, οἱ θεωρίες μερικὲς φορές νεωτεριστικὲς, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, ὄχι ἀπροσδόκητες. Ἀκόμα καὶ ἡ δαρβίνεια θεωρία τῆς ἐξέλιξης ἦταν ἐντυπωσιακὴ ὄχι ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης ἦταν καινούρια —στὴν πραγματικότητα ἦταν οἰκεία ἀπὸ δεκαετίες— ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔδινε γιὰ πρώτη φορά ἕνα ικανοποιητικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα γιὰ τὴν καταγωγή τῶν εἰδῶν, καὶ τὸ ἔκανε μὲ ὅρους ποὺ ἦταν πέρα γιὰ πέρα οἰκεῖοι ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς μὴ ἐπιστήμονες, ἀφοῦ ἀπηχοῦσαν τὴν πιὸ γνώριμη ἔννοια τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας: τὸν ἀνταγωνισμό. Μάλιστα, πολλοὶ κορυφαῖοι ἐπιστήμονες χρησιμοποιοῦσαν μιὰ ὀρολογία ποὺ διευκόλυνε —μερικὲς φορές σὲ ὑπέροτρο βαθμὸ— τὴν ἐκλαίκευσή τους: ὁ Δαρβίνος, ὁ Παστέρ, οἱ φυσιολόγοι Κλώντ Μπερνάρ (1813-1878) καὶ Ροῦντολφ Φίρχοφ (1821-1902), ὁ Χέλμχολτς (1821-1894) (βλ. σ. 269), γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε φυσικοὺς ὅπως ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον (Λόρδος Κέλβιν). Τὰ βασικὰ μοντέλα ἢ «ὑποδείγματα» τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν φαίνονταν πάγια, ἂν καὶ μερικοὶ μεγάλοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Τζέιμς Κλάρκ Μάξγουελ (1831-1879), διατύπωσαν τὶς δικὲς τους παραλλαγὲς μὲ μιὰ ἐνστικτώδη περίσκεψη ποὺ τὶς ἔκανε συμβιβάσιμες μὲ μεταγενέστερες θεωρίες, βασισμένες σὲ πολὺ διαφορετικὰ μοντέλα.

Στὸ χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σπάνιζαν οἱ παθιασμένες καὶ μπερδεμένες διαμάχες ποὺ ξεσποῦν ὅταν ὑπάρχει σύγκρουση ὄχι διαφορετικῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ διαφορετικῶν τρόπων ἀντιμετώπισης τοῦ ἴδιου προβλήματος, π.χ. ὅταν ἡ μία πλευρὰ προτείνει ὄχι ἀπλῶς

μιὰ διαφορετικὴ ἀπάντηση, ἀλλὰ μιὰ ἀπάντηση ποὺ ἡ ἄλλη πλευρὰ θεωρεῖ ἀνεπίτρεπτη ἢ «ἀδιανόητη». Μιὰ τέτοια σύγκρουση ξέσπασε στὸν ἀπόμακρο μικρόκοσμο τῶν μαθηματικῶν, ὅταν ὁ Λ. Κρόνεκερ (1823-1891) ἐπιτέθηκε ἄγρια στοὺς Κ. Βάιερστρας (1815-1897), Ρ. Ντέντεκιντ (1831-1916) καὶ Γ. Κάντορ (1845-1918) πάνω στὸ ζήτημα τῶν μαθηματικῶν τοῦ ἀπείρου. Τέτοιες μεθοδολογικὲς διαμάχες (Methodenstreite) δὶχαζαν τὸν κόσμο τῶν κοινωνιολόγων, ἀλλὰ ὅταν ἐπεκτείνονταν στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες —ἀκόμα καὶ στὶς βιολογικὲς, γύρω ἀπὸ τὸ εὐαίσθητο θέμα τῆς ἐξέλιξης— ἀντανακλοῦσαν μᾶλλον τὴν παρεῖσφρηση ἰδεολογικῶν προτιμήσεων παρὰ ἕναν ἐπαγγελματικὸ διάλογο. Δὲν ὑπάρχει πειστικὸς ἐπιστημονικὸς λόγος γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχαν τέτοιες διαμάχες. Ἔτσι, ὁ τυπικότερος μεσοβικτωριανὸς ἐπιστήμονας, ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον ἢ Λόρδος Κέλβιν (τυπικὸς ἐπειδὴ συνδύαζε μεγάλῃ, ἂν καὶ συμβατικῇ, θεωρητικὴ δύναμη, ἀπίστευτη τεχνολογικὴ γονιμότητα* καὶ συνακόλουθη ἐπιχειρηματικὴ ἐπιτυχία), σίγουρα δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὰ μαθηματικὰ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κλάρκ Μάξγουελ στὴν ἠλεκτρομαγνητικὴ θεωρία τοῦ φωτός, τὴν ὁποία πολλοὶ θεωροῦν ἀφετηρία τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Ὡστόσο, καθὼς νόμιζε (λανθασμένα) ὅτι μποροῦσε νὰ τὰ μεταφράσει στὰ δικά του ἐφαρμοσμένα μαθηματικά, δὲν στράφηκε ἐναντίον τους. Ὁ Τόμσον πάλι ἔδειξε πρὸς ἰκανοποίησή του ὅτι, μὲ βάση τοὺς γνωστοὺς φυσικοὺς νόμους, ὁ ἥλιος δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ἡλικία μεγαλύτερη ἀπὸ πεντακόσια ἑκατομμύρια χρόνια καί, συνεπῶς, τὰ χρονικὰ περιθώρια ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ γεωλογικὴ καὶ βιολογικὴ ἐξέλιξη πάνω στὴ γῆ ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξαν. (Σὰν καλὸς χριστιανὸς ποὺ ἦταν, μὲ τὴ συμβατικὴ ἔννοια, χαίρετισε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.) Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ 1864, εἶχε δίκιο: μόνον ἡ ἀνακάλυψη ἄγνωστων τότε πηγῶν πυρηνικῆς ἐνέργειας ἐπέτρεψε στοὺς φυσικοὺς νὰ ὑποθέσουν μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ἡλικία γιὰ τὸν ἥλιο καί, ἐπομένως, γιὰ τὴ γῆ. Ἄλλὰ ὁ Τόμσον δὲν ἀναρωτήθηκε μήπως ἡ φυσικὴ του ἦταν ἀτελής, ἀφοῦ ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν παραδεκτὴ γεωλογία, καὶ οἱ γεωλόγοι ἀπλῶς συνέχισαν τὸ ἔργο τους, χωρὶς νὰ δῶ-

* Ὁ δρ. S. Zienau μοῦ ὑπεθυμίζει ὅτι «δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ἠλεκτρικὸ ὄργανο μέτρησης στὴν προηλεκτρονικὴ ἐποχὴ, στὴν τηλεγραφία, στὴν αἰθηροδρομικὴ σηματοδότηση, στὰ ταχυδρομεῖα καὶ στοὺς σταθμοὺς παραγωγῆς ἐνέργειας, ποὺ νὰ μὴ ὀφείλει κάτι στὸν Τόμσον».

σουν σημασία στη φυσική. Ἡ διαμάχη θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ μὴν εἶχε ὑπάρξει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παραπέρα ἐξέλιξη καὶ τῶν δύο ἐπιστημῶν.

Ἔτσι λοιπὸν, ἡ ἐπιστήμη προχωροῦσε πάνω στὶς δικές της πνευματικές σιδηροτροχιές, καὶ ὅλα ἔδειχναν ὅτι ἡ παραπέρα πρόοδος της, ὅπως ἡ πρόοδος τῶν ἴδιων τῶν σιδηροδρόμων, ἀνοίγει τὴν προοπτικὴ νὰ ἐγκατασταθοῦν περισσότερες σιδηροδρομικὲς γραμμὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ νέα ἐδάφη. Οἱ οὐρανοὶ φαίνονταν νὰ μὴν περιέχουν παρὰ λίγα πράγματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκπλήξουν τοὺς παλιότερους ἀστρονόμους, ἂν ἐξαίρεσουμε ἓνα πλῆθος ἀπὸ νέες παρατηρήσεις, ποὺ ἔγιναν ἐφικτὲς χάρις σὲ ἰσχυρότερα τηλεσκόπια καὶ ὄργανα μέτρησης (καὶ τὰ δύο κυρίως γερμανικὲς ἐφευρέσεις),* ἀλλὰ καὶ τὴ χρήση τῆς νέας τεχνικῆς τῆς φωτογραφίας, καθὼς καὶ τῆς φασματοσκοπικῆς ἀνάλυσης· ἡ τελευταία ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς τῶν ἀστρῶν τὸ 1861 καὶ ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ ἓνα τρομερὰ ἀποτελεσματικὸ ἐρευνητικὸ ἐργαλεῖο.

Ἡ φυσικὴ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ραγδαῖα τὸν προηγούμενο μισὸ αἰῶνα, ὅταν φαινόμενα ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνόμοια, ὅπως ἡ θερμότητα καὶ ἡ ἐνέργεια, ἐνοποιήθηκαν χάρις στοὺς νόμους τῆς θερμοδυναμικῆς, ἐνῶ ὁ ἠλεκτρισμὸς, ὁ μαγνητισμὸς, ἀκόμα καὶ τὸ φῶς, συνέκλιναν πρὸς ἓνα ἐνιαῖο ἀναλυτικὸ μοντέλο. Ἡ θερμοδυναμικὴ δὲν σημείωσε σημαντικὴ πρόοδος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, ἂν καὶ ὁ Τόμσον ὀλοκλήρωσε, τὸ 1851, τὴ διαδικασίαν συμφιλίωσης τῶν νέων θεωρητικῶν ἀρχῶν τῆς θερμότητας μὲ τὶς παλιότερες τῆς μηχανικῆς (Τὸ δυναμικὸ ἰσοδύναμο τῆς θερμότητας). Τὸ ἀξιοσημείωτο μαθηματικὸ μοντέλο τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς θεωρίας τοῦ φωτός, ποὺ διατυπώθηκε τὸ 1862 ἀπὸ τὸν πρόδρομο τῆς σημερινῆς θεωρητικῆς φυσικῆς, τὸν Τζέιμς Κλάρκ Μάξγουελ, ἦταν βαθὺ στὴ σύλληψη ἀλλὰ καὶ πρόσφορο σὲ μετεξέλιξη. Ἄφηνε ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνακάλυψη

* Ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1890, τὸ τηλεσκόπιο τοῦ Ἰωσήφ Φράουνχοφερ (1787-1826) ἦταν τὸ πρότυπο τῶν γιγάντιων διοπτρῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τότε τὰ ἀμερικανικὰ ἀστεροσκοπεῖα. Ἡ βρετανικὴ ἀστρονομία ὑστεροῦσε πλέον ποιοτικὰ ἀπέναντι σ' ἐκείνη τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα αὐτὸ τὸ ἀντιστάθμιζε ἡ ὑπάρξη μιᾶς μακρόχρονης καὶ ἀδιάλειπτης σειρᾶς πειρατηρήσεων. «Τὸ Γκρήνουιτς θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ μιὰ πατροπαράδοτη ἐπιχείρηση, ποὺ λειτουργεῖ μὲ συντηρητικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ ἔχει σταθερὴ φήμη καὶ ἐγγυημένη πελατεία, ὀηλαὸὶ ὅλη τὴν παγίόσμια ναυσιπλοΐαν» (S. Zienau).

τοῦ ἠλεκτρονίου. Ἀλλὰ ὁ Μάξγουελ, ἴσως ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε πατὲρ νὰ ἐκθέσει μὲ ἱκανοποιητικὸ τρόπο τὴ θεωρία του, τὴν ὁποία περιέγραφε ὡς ἀκάπως ἀκομψή» (ἡ ἱκανοποιητικὴ διατύπωσή της δὲν ἐπιτεύχθηκε παρὰ μόλις τὸ 1941!),⁶ δὲν κατόρθωσε νὰ πείσει κορυφαίους συγχρόνους του ὅπως τὸν Τόμσον καὶ τὸν Χέλμχολτς ἢ ἀκόμα καὶ τὸν λαμπρὸ αὐστριακὸ φυσικὸ Λουδοβίκο Μπόλτσμαν (1844-1906), ὁ ὁποῖος μὲ τὸ μνημόνιό του τοῦ 1868 ἐγκαινίασε οὐσιαστικὰ τὴ στατιστικὴ μηχανικὴ ὡς κλάδο τῆς φυσικῆς. Ἡ φυσικὴ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μᾶλλον δὲν ἦταν τόσο θεαματικὴ ὅσο στὴν προηγούμενη καὶ τὴν ἐπόμενη περίοδο, ἀλλὰ οἱ θεωρητικὲς πρόοδοί της ἦταν πολὺ ἐντυπωσιακὲς. Καὶ ὅμως, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ ἠλεκτρομαγνητικὴ θεωρία καὶ οἱ νόμοι τῆς θερμοδυναμικῆς ἔδειχναν, γιὰ νὰ παραθέσουμε τὸν Μπερνάλ, «νὰ ἔχουν κάτι τὸ τελεσίδικον». ⁷ Ὅπως δὲν οἱ βρετανοὶ φυσικοὶ (μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Τόμσον), ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, ποὺ εἶχαν δουλέψει δημιουργικὰ στὴ θερμοδυναμικὴ, ἔμπαιναν στὸν πειρασμὸ νὰ πιστέψουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶχε πιά κατανοήσει ὀριστικὰ τοὺς νόμους τῆς φύσης (ἂν καὶ ἓνας Χέλμχολτς ἢ ἓνας Μπόλτσμαν δυσπιστοῦσαν, μὲ τὸ δίκιο τους). Ἴσως ἡ μεγάλη τεχνολογικὴ γονιμότητα τῆς φυσικῆς ποὺ χρησιμοποιοῦσε μηχανικὰ μοντέλα ἔκανε δελεαστικότερη αὐτὴ τὴν αὐταπάτη τῆς ὀριστικότητας.

Προφανῶς δὲν ὑπῆρχε ἡ ἴδια αἴσθησις ὀριστικότητας στὴ δευτέρη μεγάλη φυσικὴ ἐπιστήμη, ἴσως αὐτὴ ποὺ ἄκμασε περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὸν 19ο αἰῶνα: τὴ χημεία. Ἡ ἀνάπτυξή της ἦταν ραγδαία, ιδιαίτερα στὴ Γερμανία, καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὄχι ἀσήμαντους λόγους γι' αὐτὸ ἦταν οἱ πολυσχιδεῖς βιομηχανικὲς ἐφαρμογές της: ἀπὸ τὰ λευκαντικά, τὶς χρωστικὲς ὕλες καὶ τὰ λιπάσματα ὡς τὰ φαρμακευτικὰ προϊόντα καὶ τὰ ἐκρηκτικὰ. Οἱ χημικοὶ κόντευαν νὰ ἀποτελοῦν περισσότερο ἀπὸ τὸ 50% τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀσχολοῦνταν ἐπαγγελματικὰ μὲ τὴν ἐπιστήμη.⁸ Τὰ θεμέλια τῆς χημείας, ὡς ὄριμης ἐπιστήμης, εἶχαν μπεῖ στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἀπὸ τότε ἡ χημεία προόδευε συνεχῶς καὶ στὴν περιόδὸ μας ἐξακολούθησε νὰ ἀναπτύσσεται, ξεχειλίζοντας ἀπὸ ιδέες καὶ ἀνακαλύψεις.

Οἱ στοιχειώδεις χημικὲς διαδικασίες εἶχαν κατανοηθεῖ καὶ τὰ βασικὰ ἀναλυτικὰ ἐργαλεῖα ἦταν ἤδη διαθέσιμα· ἡ ὑπάρξη ἑνὸς περιορισμένου ἀριθμοῦ χημικῶν στοιχείων, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ διάφορο ἀριθμὸ βασικῶν μονάδων (ἀτόμων), ἡ ὑπάρξη ἐνώσεων τῶν στοιχεί-

ων, που αποτελούνται από βασικές πολυατομικές μονάδες (μόρια), καθώς και κάποια ιδέα για τους νόμους σχηματισμού αυτών των συνδυασμών, όλα αυτά ήταν ήδη κτήμα της χημείας, όπως άλλωστε έπρεπε να είναι για να σημειωθεί τόσο μεγάλη πρόοδος στην κύρια δραστηριότητα των χημικών: την ανάλυση και σύνθεση των διαφόρων ουσιών. Ο ειδικός τομέας της οργανικής χημείας γνώριζε ήδη άνηση, παρόλο που αυτή η άνηση περιοριζόταν προς το παρόν στις ιδιότητες —κατά κύριο λόγο ιδιότητες χρήσιμες για την παραγωγή— υλών που προέρχονταν από άλλοτε έμβιες πηγές, όπως το κάρβουνο. Ήταν ακόμα μακρὸς ὁ δρόμος ὡς τὴ βιοχημεία, δηλαδή τὴν κατανόηση τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖον λειτουργοῦν αὐτὲς οἱ οὐσίες στὸν ζωντανὸ ὄργανισμό. Ὡστόσο, τὰ μοντέλα τῆς χημείας παρέμεναν μᾶλλον ἀτελῆ καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα σημειώθηκε οὐσιαστικὴ πρόοδος στὴν κατανόησή τους. Φώτισαν τὴ δομὴ τῶν χημικῶν ἐνώσεων, τὴν ὁποία οἱ χημικοὶ ἔβλεπαν ὡς τότε μόνο με ποσοτικὸς ὅρους (δηλαδή με τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων σὲ ἓνα μόριο).

Ἡ χημεία κατόρθωσε νὰ προσδιορίσει τοὺς σωστοὺς ἀριθμοὺς ἀτόμων τοῦ κάθε εἴδους σὲ ἓνα μόριο, χάρις στὸν Νόμο τοῦ Ἀβογκάντρο, πού εἶχε διατυπωθεῖ ἤδη τὸ 1811, ἀλλὰ τὸν ἀνέσυρε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια ἓνας πατριώτης ἰταλὸς χημικὸς σὲ ἓνα διεθνὲς ἐπιστημονικὸ συμπόσιο τὸ 1860, τὴ χρονιά πού ἐνοποιήθηκε ἡ Ἰταλία. Ἐπιπλέον —ἄλλο ἓνα γόνιμο δάνειο ἀπὸ τὴ φυσικὴ— ὁ Παστέρ ἀνακάλυψε τὸ 1848 ὅτι εἶναι δυνατόν χημικὰ ταυτόσημες οὐσίες νὰ διαφέρουν ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη, π.χ. νὰ περιστρέφουν ἢ νὰ μὴν περιστρέφουν τὸ ἐπίπεδο τοῦ πολωμένου φωτός. Ἀπὸ αὐτὸ προέκυπτε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὰ μόρια εἶχαν ἓνα σχῆμα στὸν τρισδιάστατο χῶρο, καὶ ὁ λαμπρὸς γερμανὸς χημικὸς Κέκουλε (1829-1896), στὴν πολὺ βικτωριανὴ κατάσταση ἑνὸς ἐπιβάτη καθισμένου στὸν πάνω ὄροφο ἑνὸς λονδρέζικου λεωφορείου τὸ 1865, φαντάστηκε τὸ πρῶτο μοντέλο γιὰ τὴν πολὺπλοκὴ μοριακὴ δομὴ: τὸν περίφημο δακτύλιο βενζολίου, ἀπὸ ἕξι ἄτομα ἀνθρακα, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι προσκολλημένο ἓνα ἄτομο ὕδρογόνου. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἢ μηχανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν χημικὸ τύπο ἀντικατέστησε τὴν ἕως τότε λογιστικὴ ἀντίληψη — C_6H_6 , τὴν ἀπλὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἀτόμων.

Ἴσως ἀκόμα σημαντικότερη ἦταν ἡ μεγάλη γενίκευση πού ἔκανε στὸ χῶρο τῆς χημείας ὁ Μεντελέγιεφ (1834-1907) μετὰ τὸν Περιοδικὸ

Πίνακα τῶν Στοιχείων (1869). Χάρη στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τοῦ ἀτομικοῦ βάρους καὶ τοῦ σθένους (τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δεσμῶν πού ἔχει τὸ ἄτομο ἐνὸς στοιχείου μετὰ ἄλλα ἄτομα), ἡ ἀτομικὴ θεωρία, κάπως παραμελημένη μετὰ τὴν ἀνηση τῆς στίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, ξανάγινε ἐπίκαιρη μετὰ τὸ 1860, καὶ ταυτόχρονα ἡ τεχνολογία, μετὰ τὴ μορφή τοῦ φασματοσκοπίου (1859), ἐπέτρεψε τὴν ἀνακάλυψη διαφόρων νέων στοιχείων. Ἐξάλλου, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν μιὰ μεγάλη περίοδος τυποποίησης καὶ μετρήσεων. (Εἶδε, μεταξὺ ἄλλων, τὴν παγίωση τῶν γνωστῶν μονάδων ἠλεκτρικῆς μέτρησης: βόλτ, ἀμπέρ, βὰτ καὶ ὤμ). Ἐγίναν λοιπὸν διάφορες ἀπόπειρες νὰ ἀναταξινομηθοῦν τὰ χημικὰ στοιχεῖα ἀνάλογα μετὰ τὸ σθένος καὶ τὸ ἀτομικὸ βάρος τους. Αὐτὴ πού ἐπιχείρησαν ὁ Μεντελέγιεφ καὶ ὁ Γερμανὸς Λοθάριος Μάγερ (1830-1895) βασιζόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ ιδιότητες τῶν στοιχείων μεταβάλλονται περιοδικὰ μετὰ τὰ ἀτομικὰ βάρη τους. Ἡ σπουδαιότητά τῆς βρισκόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι, σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἀρχή, ὀρισμένες θέσεις στὸν περιοδικὸ πίνακα τῶν ἐνεμένων δύο στοιχείων ἦταν ἀκόμα κενές, καὶ στὴν πρόβλεψη τῶν ιδιοτήτων τῶν ἄγνωστων ἀκόμα στοιχείων πού θὰ καταλάμβαναν αὐτὲς τίς θέσεις. Μετὰ τὴν πρώτη ματιά, ὁ πίνακας τοῦ Μεντελέγιεφ ἔδειχνε νὰ ἀποπερατώνει τὴ μελέτη τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, βάζοντας ἓνα ὄριο στὴν ὑπαρξὴ θεμελιωδῶν διαφορετικῶν εἰδῶν ὕλης. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἀπέροκετο νὰ βρεῖ τὴν πλήρη ἐρμηνεία του σὲ μιὰ νέα ἀντίληψη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ὕλη δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμετάβλητα ἄτομα, ἀλλὰ ἀπὸ σχετικὰ παροδικοὺς συνδυασμοὺς λίγων θεμελιωδῶν σωματιδίων, πού καὶ τὰ ἴδια ὑπόκεινται σὲ ἀλλαγές καὶ μετασχηματισμοὺς. Ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Μεντελέγιεφ φαινόταν νὰ εἶναι, ὅπως καὶ ὁ Κλάρκ Μάξγουελ, ἡ τελευταία λέξη σὲ μιὰ παλιὰ συζήτηση καὶ ὄχι ἡ πρώτη σὲ μιὰ καινούρια.

Ἡ βιολογία ὑπολειπόταν πολὺ ἀπὸ τίς ἄλλες φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς παράγοντες πού ἀναχαίτιζαν τὴν πρόοδό τῆς ἦταν ὁ συντηρητισμὸς τῶν δύο κυριότερων κατηγοριῶν ἀνθρώπων πού ἀσχολοῦνταν μετὰ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς: τῶν γεωργοκτηνοτρόφων καὶ προπαντὸς τῶν γιατρῶν. Κρίνοντας ἐκ τῶν ὑστέρων, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πρώιμους φυσιολόγους εἶναι ὁ Κλώντ Μπερνάρ, τὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλης τῆς νεότερης φυσιολογίας καὶ βιοχημείας: ὁ Μπερνάρ ἔγραψε, ἐπίσης, μιὰ ἀπὸ τίς

λεπτότερες αναλύσεις τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων πού γράφτηκαν ποτέ, μέ τὸ σύγγραμμά του *Εἰσαγωγή στή μελέτη τῆς πειραματικῆς ἰατρικῆς* (1865). Ὡστόσο, παρά τὴν ἐκτίμηση πού ἀπολάμβανε, ἰδιαίτερα στήν πατρίδα του τὴ Γαλλία, οἱ ἀνακαλύψεις του δὲν εἶχαν ἄμεση ἐφαρμογή καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπιρροή του στοὺς συγχρόνους του ἦταν μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ συμπατριώτη του Λουὶ Παστέρ, πού ἔγινε, μαζί μὲ τὸν Δαρβίνο, ἴσως ὁ γνωστότερος στὸ πλατὺ κοινὸ ἐπιστήμονας τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ Παστέρ κατέληξε στὸ πεδίο τῆς βακτηριολογίας, τοῦ ὁποίου ἔγινε ὁ μεγάλος πρωτοπόρος (μαζί μὲ τὸν Ρόμπερτ Κόχ [1843-1910], ἕναν γερμανὸ ἐπαρχιακὸ γιατρό), μέσω τῆς βιομηχανικῆς χημείας, γιὰ τὴν ἀκρίβεια προσπαθώντας νὰ ἀνακαλύψει γιατί ἡ μπίρα καὶ τὸ ξίδι χαλοῦν μερικὲς φορές, γιὰ λόγους πού δὲν μποροῦσε νὰ ἀνιχνεύσει ἡ χημικὴ ἀνάλυση. Τόσο οἱ τεχνικὲς τῆς βακτηριολογίας —τὸ μικροσκόπιο, ἡ παρασκευὴ καλλιιεργειῶν κτλ.— ὅσο καὶ οἱ ἄμεσες ἐφαρμογές της —ἡ θεραπεία νόσων πού προσβάλλουν τὰ ζῶα καὶ τοὺς ἀνθρώπους— ἔκαναν τὴν νέα ἐπιστῆμη προσιτή, κατανοητὴ καὶ ἐλκυστικὴ. Ἀναπτύχθηκαν τεχνικὲς ὅπως ἡ ἀντισηψία (πού ἐφευρέθηκε γύρω στὸ 1865 ἀπὸ τὸν Λίστερ [1827-1912]), ἡ «παστερίωση» ἢ ἄλλες μέθοδοι γιὰ τὴν προστασία ὀργανικῶν προϊόντων ἀπὸ τὴ μόλυνση μὲ μικρόβια, ὁ ἐμβολιασμός, ἐνῶ τὰ ἐπιχειρήματα ἦταν τόσο πειστικὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τόσο ἀπτά ὥστε ὑπερνίκησαν ἀκόμα καὶ τὴν πάγια ἐχθρότητα τοῦ ἰατρικοῦ κόσμου. Ἡ μελέτη τῶν βακτηρίων ἐμελλε νὰ ἐφοδιάσει τὴ βιολογία μὲ ἐξαιρετικὰ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴ φύση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἔθετε θεωρητικὰ ἐρωτήματα πού νὰ μὴν τὰ ἀναγνώριζε ἀμέσως ἀκόμα καὶ ὁ πιὸ συμβατικὸς ἐπιστήμονας.

Ἡ σημαντικότερη καὶ ἐντυπωσιακότερη πρόοδος στὴ βιολογία εἶχε, ἐκείνη τὴν περίοδο, μόνο περιθωριακὴ σχέση μὲ τὴ μελέτη τῆς φυσικῆς καὶ χημικῆς δομῆς τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ζωῆς. Ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς εἶχε ἐπιπτώσεις πού ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὰ ὄρια τῆς βιολογίας, καὶ σ' αὐτὸ βρίσκεται ἡ σημασία της. Ἐπικύρωσε τὸ θρίαμβο τῆς ἱστορίας πάνω σὲ ὅλες τὲς ἐπιστῆμες, ἀν καὶ κατὰ κανόνα οἱ σύγχρονοι συνέχεαν ἐδῶ τὴν «ἱστορία» μὲ τὴν «πρόοδο». Ἐξάλλου, ἐντάσσοντας καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο στὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη, κατάργησε τὴν αὐστηρὴ διαχωριστικὴ

γραμμὴ ἀνάμεσα στὲς φυσικὲς καὶ τὲς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἢ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ ἐξῆς ὁλόκληρος ὁ κόσμος, ἢ τουλάχιστον ὁλόκληρο τὸ ἡλιακὸ σύστημα, ἔπρεπε νὰ γίνεαι νοητὸ ὡς διαδικασία συνεχοῦς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς. Ὁ ἥλιος καὶ οἱ πλανῆτες βρισκόνταν στὴ μέση μιᾶς τέτοιας πορείας καί, ὅπως εἶχαν ἤδη ἀποδείξει οἱ γεωλόγοι (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΕ'), τὸ ἴδιο συνέβαινε μὲ τὴ γῆ. Τὰ ἔμβια ὄντα συμπεριλαμβάνονταν τώρα σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, παρόλο πού τὸ ζήτημα ἀν ἡ ἴδια ἡ ζωὴ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἄβια ὕλη ἔμενε ἀξεδιάλυτο καί, προπαντὸς γιὰ ἰδεολογικοὺς λόγους, ἐξαιρετικὰ λεπτό. (Ὁ μέγας Παστέρ πίστευε πὼς εἶχε ἀποδείξει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε τέτοια προέλευση.) Ὁ Δαρβίνος δὲν ἐνσωμάτωσε μόνο τὰ ζῶα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἄνθρωπο στὸ σχῆμα τῆς ἐξέλιξης.

Ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ἦταν τόσο νὰ παραδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ἱστοριοποίηση τοῦ σύμπαντος —τίποτα δὲν ἦταν εὐκολότερο σὲ μιὰ ἐποχὴ κατάδηλων καὶ μαζικῶν ἱστορικῶν ἀλλαγῶν— ὅσο τὸ νὰ τὴ συνδυάσει μὲ τὴν ὁμαλή, συνεχῆ καὶ μὴ ἐπαναστατικὴ δρᾶση ἀμετάβλητων φυσικῶν νόμων. Δὲν ἔλειπε ἀπὸ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἐπιστημόνων μιὰ δυσπιστία γιὰ τὲς κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία, ἀφοῦ τὰ ἱερὰ κείμενά της τῆς ὑπαγόρευαν τὴν πίστη στὴν ἀσυνεχῆ ἀλλαγὴ («θαιμουργία») καὶ στὲς διακοπὲς τῆς κανονικῆς πορείας τῆς φύσης («θαύματα»). Ὡστόσο, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἡ ἐπιστῆμη φαινόταν νὰ στηρίζεται στὸ ὁμαλὸ καὶ τὸ ἀμετάβλητο. Ὁ ρεντουξιοτισμὸς (ἀναγωγισμὸς) ἔδειχνε νὰ εἶναι ζωτικὸ στοιχεῖο της. Μόνον ἐπαναστατικοὶ στοχαστές, ὅπως ὁ Μάρξ, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ διανοηθοῦν καταστάσεις ὅπου, ἄς ποῦμε, τὸ 2+2 δὲν ἔκανε πιά 4, ἀλλὰ κάτι ἄλλο ἢ καὶ κάτι ἄλλο.* Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τῶν γεωλόγων ἦταν ὅτι ἔδειξαν μὲ ποῖο τρόπο ἡ δρᾶση τῶν ἰδίων ἀκριβῶς δυνάμεων πού παρατηροῦμε σήμερα μπορεῖ, ἀν δεχτοῦμε ἰκανὰ χρονικὰ περιθώρια, νὰ ἐξηγήσει τὴν τεράστια ποικιλία μορφῶν τῆς ἄβιας ὕλης, ἀλλοτινῶν καὶ σημερινῶν, πάνω στὴ γῆ. Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα

* Στὲς συζητήσεις τῶν μαθηματικῶν γιὰ τὸ ἄπειρο, αὐτὸ τὸ ζήτημα προκелоῦσε σάλο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς δὲν ἔδιναν πιά τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα.

τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ἦταν ὅτι ἐξήγησε τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη ποικιλία ἔμβιων ὄντων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία ἔβαλε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ βάζει, πολλοὺς στοχαστὲς στὸν πειρασμὸ νὰ ἀρνηθοῦν ἢ νὰ ὑποτιμῆσουν τὶς πολὺ διαφορετικὲς καὶ καινοφανεῖς διεργασίες ποὺ κυβερνοῦν τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ καὶ νὰ ἀναγάγουν τὶς κοινωνικὲς μεταβολὲς στοὺς νόμους τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης — μὲ βαρυσήμαντες πολιτικὲς συνέπειες καί, μερικὲς φορές, προθέσεις («κοινωνικὸς δαρβινισμός»). Ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν οἱ δυτικοὶ ἐπιστήμονες — καὶ ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες ἀνῆκαν στὸν δυτικὸ κόσμον, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦσαν στὶς παρυφές του, ὅπως στὴ Ρωσία — συνδύαζε σταθερότητα καὶ ἀλλαγὴ· τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ ἐξελικτικὲς θεωρίες τους.

Αὐτὲς οἱ θεωρίες, ὥστόσο, εἶχαν δραματικὸ ἢ μᾶλλον τραυματικὸ χαρακτήρα, γιὰ τὴν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ συγκρούονταν ἐσκεμμένα καὶ μαχητικὰ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης, τὸν συντηρητισμὸ καὶ προπαντὸς τὴ θρησκεία. Καταργοῦσαν τὴν ἰδιαίτερη θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ σύμπαν, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν ἡ παράδοση. Ἡ βιαιότητα ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἀντίδραση κατὰ τῆς ἐννοίας τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης ἦταν ἰδεολογικὴ. Πῶς μποροῦσε ὁ ἄνθρωπος, πλασμένος κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, νὰ μὴ εἶναι παρὰ μιὰ παραλλαγμένη μαϊμού; Θεωρώντας ὅτι εἶχαν νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στοὺς πιθήκους καὶ τοὺς ἀγγέλους, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Δαρβίνου πῆραν τὸ μέρος τῶν ἀγγέλων. Ἡ σθεναρότητα αὐτῆς τῆς ἀντίστασης φανερώνει τὴ δύναμη τῆς παραδοσιακῆς καὶ τῆς ὀργανωμένης θρησκείας ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ χειραφετημένους καὶ καλλιεργημένους μερίδες τῶν δυτικῶν λαῶν, γιὰ τὴν ἡ συζήτησις περιοριζόταν στοὺς μορφωμένους. Ὡστόσο, ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ προθυμία τῶν ἐξελικτιστῶν νὰ προκαλέσουν δημόσια τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης — καὶ ὁ σχετικὰ γρήγορος θρίαμβός τους. Εἶχαν ὑπάρξει πολλοὶ ἐξελικτιστὲς στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ οἱ βιολόγοι ἀνάμεσά τους εἶχαν χειριστεῖ τὸ ζήτημα μὲ περίσκεψη καὶ κάποιον προσωπικὸ φόβον. Ὁ ἴδιος ὁ Δαρβίνος δίστασε νὰ κοινοποιήσει τὶς ἀπόψεις ποὺ εἶχε ἤδη σχηματίσει.

Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς δὲν ἦταν ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ ζωικὴ καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔγιναν πιά συντριπτικὲς, ἂν καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι συσσωρεύονταν ραγδαῖα στὴ δεκαετία τοῦ 1850. Τὸ πι-

θηκοειδὲς κρανίον τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Νεάντερταλ (1856) δὲν μποροῦσε πιά νὰ καταρριφθεῖ ὡς ἐπιχείρημα. Ἀλλὰ οἱ ἐνδείξεις ἦταν ἤδη ἄρκετὰ ἰσχυρὲς πρὶν ἀπὸ τὸ 1848. Ὁ λόγος ποὺ ἄλλαξαν στάση οἱ ἐπιστήμονες ἦταν ἡ εὐτυχὴς σύμπτωση δύο παραγόντων: τῆς ραγδαίας προόδου μιᾶς φιλελεύθερης καὶ «προοδευτικῆς» ἀστικῆς τάξης καὶ τῆς ἀπουσίας ἐπανάστασης. Ἡ ἀμφισβήτηση τῶν δυνάμεων τῆς παράδοσης ἔγινε ἰσχυρότερη, ἀλλὰ δὲν ἔδειχνε πιά νὰ συνεπάγεται κοινωνικὴ ἀναταραχὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Δαρβίνος ἐξεικονίζει αὐτὸν τὸ συνδυασμὸ. Ἀστὸς, ὁπαδὸς τῆς μετριοπαθοῦς φιλελεύθερης Ἀριστερᾶς καὶ ἀναμφίβολα πρόθυμος νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 (ὄχι ὅμως πρὶν), ἀρνήθηκε εὐγενικὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Κάρλ Μάρξ νὰ τοῦ ἀφιερῶσει τὸν δεῦτερον τόμον τοῦ *Κεφαλαίου*. Στὸ κάτω κάτω, δὲν ἦταν ἐπαναστάτης.

Ἔτσι, ἡ τύχη τοῦ δαρβινισμοῦ δὲν ἐξαρτήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία του νὰ πείσει τὸ ἐπιστημονικὸ κοινόν, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς προφανεῖς ἀρετὲς τῆς *Καταγωγῆς τῶν εἰδῶν*, ὅσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ συγκυρία τοῦ χρόνου καὶ τῆς χώρας. Φυσικὰ, ὁ δαρβινισμὸς υιοθετήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἄκρα Ἀριστερά, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶχε ἤδη νὰ ἐπιδείξει ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴν ἐξελικτικὴ σκέψη. Ὁ Ἄλφρεντ Ράσσελ Οὐάλλας (1823-1913), ποὺ διατύπωσε τὴ θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Δαρβίνο καὶ μοιράστηκε μαζί του τὴ δόξα, προερχόταν ἀπὸ ἐκεῖνη τὴν παράδοση χειροτεχνικῆς ἐπιστήμης καὶ ριζοσπαστισμοῦ ποὺ ἔπαιζε πολὺ σημαντικὸ ρόλον στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ εἶχε ἔμφυτη κλίση πρὸς τὴν «φυσικὴ ἱστορία». Γαλουχημένος στὸ περιβάλλον τοῦ χαρτισμοῦ καὶ τῶν δουνετικῶν «Αἰθουσῶν τῆς Ἐπιστήμης», παρέμεινε ὁπαδὸς τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς καὶ ξανάρχισε πρὸς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του νὰ ὑποστηρίξει μαχητικὰ τὴν ἐθνικοποίησιν τῆς γῆς, ἀκόμα καὶ τὸν σοσιαλισμὸν, ἐνῶ διατήρησε τὴν πίστην του σ' ἐκεῖνες τὶς ἄλλες χαρακτηριστικὲς θεωρίες τῆς ἐτερόδοξης καὶ πληθειακῆς ἰδεολογίας: τὴ φρενολογία καὶ τὸν πνευματισμὸν (βλ. σ. 273). Ὁ Μάρξ χαιρέτισε ἀμέσως τὴν *Καταγωγὴν τῶν εἰδῶν* ὡς «ἔρεισμα τῶν ἀποφεῶν μας στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες»⁹ καὶ ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία ἔγινε σὲ μεγάλο βαθμὸν — ὑπερβολικὰ μεγάλο, μάλιστα, μὲ μερικὸν μαθητὲς τοῦ Μάρξ, ὅπως ὁ Κάουτσκι — δαρβίνεια.

Ἡ προφανής συγγένεια τῶν σοσιαλιστῶν μὲ τὸν βιολογικὸ δαρβινισμό δὲν ἐμπόδισε τὰ δυναμικά, προοδευτικά, φιλελεύθερα στοιχεῖα τῆς μεσαίας τάξης νὰ τὸν χαιρετίσουν, ἀκόμα μάλιστα καὶ νὰ γίνουν ὑπέρμαχοί του. Ὁ δαρβινισμὸς θριάμβευσε γρήγορα στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γερμανία, στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσε ἀτμόσφαιρα αὐτοπεποιθ-θησης καὶ φιλελευθερισμοῦ κατὰ τὴ δεκαετία τῆς ἐνοποίησης. Στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ μεσαία τάξη προτιμοῦσε τὴ σταθερότητα τῆς ναπο-λεόντειας αὐτοκρατορίας καὶ οἱ ἀριστεροὶ διανοούμενοι δὲν αἰσθάνον-ταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐγκλωπθοῦν ἰδέες προερχόμενες ἀπὸ μὴ Γάλλους καὶ ἐπομένως καθυστερημένους ξένους, ὁ δαρβινισμὸς δὲν σημείωσε γοργὴ πρόοδο παρὰ μόνο μετὰ τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἦττα τῆς παρισινῆς Κομῦνας. Στὴν Ἰταλία οἱ ὑποστηρικτὲς του φο-βοῦνταν περισσότερο τὴν κοινωνιοεπαναστατικὴ συνέπειά του παρὰ τοὺς παπικούς κεραυνούς, ἀλλὰ πάντως εἶχαν ἀρκετὴ αὐτοπεποιθῆση. Στὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖς ὄχι μόνο θριάμβευσε γρήγορα, ἀλλὰ ἔγινε πολὺ σύντομα καὶ ἰδεολογία τοῦ μαχητικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντίθεση στὴ δαρβινεὶα ἐξέλιξη, ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστήμονες, προερχόταν ἀπὸ τοὺς κοινωνικὰ συντηρητικούς.

II

Ἡ ἐξέλιξη συνδέει τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὴν ἐπιστῆμη τοῦ ἀν-θρώπου ἢ κοινωνικὴς ἐπιστῆμης, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι ἀνα-χρονιστικός. Ὡστόσο, γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε πραγματικὴ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ εἰδικὴ καὶ γενικὴ ἐπιστῆμη τῆς κοινωνίας (ξεχωρι-στὴ ἀπὸ τοὺς διάφορους εἰδικούς κλάδους ποὺ ἀσχολοῦνταν ἤδη μὲ τὴν ἀνθρώπινες ὑποθέσεις). Ἡ Βρετανικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν Προαγωγή τῆς Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης (1857) εἶχε περιορισμένο στόχο: τὴν ἐ-φαρμογὴ ἐπιστημονικῶν μεθόδων στὴς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἀλλὰ ἡ κοινωνιολογία, ἕνας ὅρος ποὺ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Αὐγουστο Κόντ τὸ 1839 καὶ διαδόθηκε ἀπὸ τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ (ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ 1876 ἕνα πρόωρο βιβλίον γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτῆς, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημῶν), ἦταν ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσε-ων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ εὐρύτερο, ἀλλὰ συγγενικὸ πεδίο τῆς ἀνθρωπολογίας ἐξελισσόταν γοργὰ σὲ αὐτόνομη ἐπιστῆμη, ἀποσπῶν-ταν ἤδη ἀπὸ τὴ νομικὴ, τὴ φιλοσοφία, τὴν ἐθνολογία καὶ τὴν ταξιδι-

ωτικὴ λογοτεχνία, περνώντας ἀπὸ τὸ δημοφιλὲς τότε ἀντικείμενο τῆς «φυσικῆς ἀνθρωπολογίας», ποὺ ὀδήγησε στὴ μόδα τῆς συλλογῆς καὶ μέτρησης κρανίων ἀπὸ διάφορους λαούς. Ὁ πρῶτος ποὺ τὴ δίδα-ξε ἐπίσημα ἦταν μᾶλλον ὁ Κατρεφᾶξ τὸ 1855, στὴν ἔδρα ποὺ ὑπῆρχε γι' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ Παρισιοῦ. Τὴν ἴ-δρυση τῆς παρισινῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας (1859) τὴν ἀκολού-θησε μιὰ ἀξιοσημείωτη ἔξαρση τοῦ ἐνδιαφέροντος στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅταν δημιουργήθηκαν ἀντίστοιχα σωματεῖα στὸ Λονδίνο, τὴ Μαδρίτη, τὴ Μόσχα, τὴ Φλωρεντία καὶ τὸ Βερολίνο. Ἡ ψυχολογία (ἄλλος ἕνας νεολογισμὸς, πλασμένος αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ τὸν Τζῶν Στιούαρτ Μιλ) ἐξακολουθοῦσε νὰ συνδέεται μὲ τὴ φιλοσοφία —τὸ ἔργο τοῦ Α. Μπαίην *Mental and Moral Science* (1868) τὴ συνδύαζε ἀκόμα μὲ τὴν ἠθικὴ— ἀλλὰ ἀποκτοῦσε ὅλο καὶ πιὸ πειραματικὸ προσανατολισμὸ χάρις στὸν Γ. Βούντ (1832-1920), ποὺ εἶχε διατελέ-σει βοηθὸς τοῦ μεγάλου Χέλμχολτς. Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἦταν πιὰ ἀναντίρρητα μιὰ ἀναγνωρισμένη ἐπιστῆμη, τουλάχιστον στὰ γερμανι-κὰ πανεπιστήμια. Εἶχε ἐπίσης προεκτάσεις στὴν κοινωνιολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία, ἐνῶ ἤδη τὸ 1859 δημιουργήθηκε ἕνα εἰδικὸ πε-ριοδικὸ ποὺ τὴ συνέδεε μὲ τὴ γλωσσολογία.¹⁰

Μὲ τὰ κριτήρια τῶν «θετικῶν» καὶ ἰδιαίτερα τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν, οἱ ἐπιδόσεις αὐτῶν τῶν νέων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἦταν ἐντυπωσιακές, ἂν καὶ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς εἶχαν ἤδη νὰ ἐπιδείξουν γνήσια καὶ συστηματικὰ ἐπιτεύγματα, ὡς ἐπιστῆμες, πρὶν ἀπὸ τὸ 1848: ἡ οἰκονομολογία, ἡ στατιστικὴ καὶ ἡ γλωσσολογία (βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, Κεφάλαιο ΙΕ', σελ. 283-7). Ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὴν οἰκονομολογία καὶ τὰ μαθηματικὰ ἔγινε τώρα στενὸς καὶ ἄμεσος (χάρις σὲ δύο Γάλλους, τοὺς Α. Α. Κουρνὸ [1801-1877] καὶ Λ. Βαλρὰ [1834-1910]), καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς στατιστικῆς σὲ κοινωνικὰ φαινόμενα ἦταν ἤδη ἀρκετὰ προχωρημένη ὥστε νὰ ἀποτε-λέσει ἐρέθισμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς καὶ στὴς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποστηρίζουν μερικοὶ ἐπὶ ὄσους μελετοῦν τὴν ἀ-παρχὴ τῆς στατιστικῆς μηχανικῆς, ἐνὸς κλάδου ποὺ ἐγκαίνιασε ὁ Κλάρκ Μάξγουελ. Ὅπως οἰκονομικὴ ἢ κοινωνικὴ στατιστικὴ ἀνθοῦσε ὅσο ποτὲ ἄλλοτε καὶ οἱ εἰδικοί ποὺ τὴν ἀσχοῦσαν ἔβρισκαν ἀφθονὴς εὐ-καιρίες ἀπασχόλησης σὲ δημόσια ἰδρύματα. Ἀπὸ τὸ 1853 ἔρχισαν νὰ ὀργανώνονται κατὰ διαστήματα διεθνῆ συνέδρια στατιστικῆς καὶ τὸ

έπιστημονικό κύρος του αντικειμένου αναγνωρίστηκε με την έκλογή του όνομαστού και αξιοθαύμαστου δόκτορος Ούίλλιαμ Φάρ (1807-1883) ως μέλους της Βασιλικής Έταιρείας. Η γλωσσολογία άκολούθησε, όπως θα δούμε, διαφορετική πορεία.

Όστόσο, στο σύνολό τους, αν εξαιρέσουμε τη μεθοδολογική πλευρά, αυτά τα άποτελέσματα δέν ήταν σπουδαία. Η οικονομολογική σχολή της όριακής ώφέλειας, που άναπτύχθηκε ταυτόχρονα στη Βρετανία, την Αύστρία και τη Γαλλία γύρω στο 1870, ήταν τυπολογικά κομψή και έκλεπτυσμένη, αλλά άναμφίβολα πολύ στενότερη από την παλιά «πολιτική οικονομία» (ή ακόμα και από την «ίστορική οικονομολογική σχολή» των δύστροπων Γερμανών), και από αυτή την άποψη άποτελοϋσε μια λιγότερο ρεαλιστική προσέγγιση των οικονομικών προβλημάτων. Αντίθετα με τις φυσικές έπιστήμες, σε μια φιλελεύθερη κοινωνία οι κοινωνικές έπιστήμες δέν είχαν καν τó έρέθισμα της τεχνολογικής προόδου. Άφοϋ τó βασικό μοντέλο της οικονομίας φαινόταν άπόλυτα ίκανοποιητικό, δέν άφηνε άλλα μεγάλα προβλήματα, όπως εκείνα της ποσοτικής ανάπτυξης, της ένδεχόμενης οικονομικής κατάρρευσης ή της κατανομής των έισοδημάτων. Έφόσον αυτά τα προβλήματα δέν είχαν ήδη έπιλυθεί, οι αυτόματες λειτουργίες της οικονομίας της άγοράς (στις όποιες έπικεντρώθηκε στο έξής ή άνάλυση) θα τα έλυναν, αν βέβαια δέν βρίσκονταν πέρα από τά όρια των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Έν πάση περιπτώσει, τά πράγματα καλύτερευαν όλοφάνερα, ή πρόοδος συνεχιζόταν, και αυτή ή κατάσταση ήταν άπίθανο να έστιάσει την προσοχή των οικονομολόγων στις βαθύτερες πλευρές της έπιστήμης τους.

Οι έπιφυλάξεις που είχαν οι άστοι στοχαστές για τόν κόσμο τους ήταν μάλλον κοινωνικές και πολιτικές παρά οικονομικές, προπαντός εκεί όπου ό κίνδυνος της επανάστασης έμενε ανεξίτηλος στη μνήμη, όπως στη Γαλλία, ή διαγραφόταν στον όρίζοντα με την άνοδο του εργατικού κινήματος, όπως στη Γερμανία. "Αν όμως οι γερμανοί διανοητές, που ποτέ δέν ένστερνίστηκαν την άκραία φιλελεύθερη θεωρία στο σύνολό της, άνησυχούσαν, όπως οι άπανταχοϋ συντηρητικοί, μήπως ή κοινωνία που παρήγε ό φιλελεύθερος καπιταλισμός άποδεικνύοταν επικίνδυνη και άσταθής, δέν είχαν πολλά πράγματα να αντιπροτείνουν, εκτός από προληπτικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Τό βασικό σχήμα που είχε μπροστά στα μάτια του ό κοινωνιολόγος ήταν ή

βιολογικής προέλευσης ιδέα του «κοινωνικού όργανισμού», ή λειτουργική συνεργασία όλων των ομάδων μιας κοινωνίας, τόσο διαφορετική από την ταξική πάλη. Έπρόκειτο για άπαρχαιωμένο συντηρητισμό, που είχε ντυθεί με ρούχα του 19ου αιώνα και, παρεμπιπτόντως, δύσκολα μπορούσε να συμφιλιωθεί με την άλλη βιολογική ιδέα του αιώνα, την ιδέα της «εξέλιξης», που αντιπροσώπευε την άλλαγή και την πρόοδο. Στην πραγματικότητα προσέφερε καλύτερη βάση για την προπαγάνδα παρά για την έπιστήμη.

Έτσι, ό μόνος στοχαστής αυτής της περιόδου που ανέπτυξε μια ολοκληρωμένη θεωρία για την κοινωνική δομή και την κοινωνική άλλαγή, μια θεωρία που έξακολουθεί να έπιβάλλει τó σεβασμό, ήταν ό κοινωνικός επαναστάτης Κάρλ Μάρξ, που άπολαμβάνει τó θαυμασμό ή τουλάχιστον τó σεβασμό οικονομολόγων, ιστορικών και κοινωνιολόγων. Πρόκειται για άξιοσημείωτο έπίτευγμα, γιατί οι σύγχρονοί του (με έξαιρεση μερικούς οικονομολόγους) έχουν πιά λησμονηθεί, ακόμα και από ανθρώπους με μεγάλη μόρφωση, ή πάλι ξεθώριασαν τόσο πολύ στη διάρκεια του αιώνα που μεσολάβησε, ώστε σήμερα οι άρχαιολόγοι του πνεύματος άνακαλύπτουν πάλι ξεχασμένες άρετές στα γραπτά τους. Εκείνο όμως που μας ξαφνιάζει δέν είναι τόσο τó γεγονός ότι ό Αύγουστος Κόντ ή ό Χέρμπερτ Σπένσερ ήταν, στο κάτω κάτω, στοχαστές με όχι εύκαταφρόνητο πνευματικό άνάστημα, όσο τó ότι άνθρωποι που θεωρήθηκαν κάποτε οι Άριστοτέληδες του σύγχρονου κόσμου έπεσαν ουσιαστικά στην άφάνεια. Στην έποχή τους είχαν άσύγκριτα μεγαλύτερη φήμη και έπιρροή από όσο ό Μάρξ, του όποιου τó Κεφάλαιο ένας άνώνυμος γερμανός ειδήμονας τó περιέγραψε, τó 1875, ως έργο ενός αυτοδίδακτου που δέν είχε ιδέα για την πρόοδο των τελευταίων είκοσι πέντε χρόνων.¹¹ Γιατί εκείνη την έποχή, στη Δύση, τόν Μάρξ τόν αντιμετώπιζαν σοβαρά μόνο μέσα στους κόλπους του διεθνούς εργατικού κινήματος και προπαντός του άναπτυσσόμενου σοσιαλιστικού κινήματος της πατρίδας του· αλλά και εκεί, ή πνευματική έπιρροή του ήταν ακόμα μικρή. Όστόσο, οι διανοούμενοι μιας όλο και πιο επαναστατικής Ρωσίας άρχισαν άμέσως να τόν διαβάζουν άχώρταγα. Η πρώτη γερμανική έκδοση του Κεφαλαίου (1867) —χίλια αντίτυπα— χρειάστηκε πέντε χρόνια για να έξαντληθεί, αλλά τó 1872 τά πρώτα χίλια αντίτυπα της ρωσικής έκδοσης πουλήθηκαν σε λιγότερο από δύο μήνες.

Τὸ πρόβλημα πὺ ἔθεσε στὸν ἑαυτό του ὁ Μάρξ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο προσπαθοῦσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν καὶ ἄλλοι κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες: ἡ φύση καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς μετάβασης ἀπὸ μιὰ προκαπιταλιστικὴ σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία, οἱ εἰδικοί τρόποι λειτουργίας καὶ οἱ μελλοντικὲς ἐξελικτικὲς τάσεις τῆς τελευταίας. Ἀφοῦ οἱ ἀπαντήσεις του εἶναι σχετικὰ γνωστές, δὲν χρειάζεται νὰ τὶς ἀνακεφαλαιώσουμε ἐδῶ, ἂν καὶ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ ἀντιστάθηκε στὴν τάση, ὅλο καὶ ἰσχυρότερη σὲ ἄλλους, νὰ διαχωρίζεται ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα ὡδηγοῦσε ὄχι μόνον τοὺς θεωρητικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς πράξης στὸ ἀπώτερο παρελθόν. Γιατί, τόσο στὶς καπιταλιστικὲς χῶρες ὅσο καὶ στὰ σημεῖα ὅπου ἡ ἐπεκτεινόμενη ἀστικὴ κοινωνία συναυτοῦσε —καὶ κατέστρεφε— ἄλλες κοινωνίες, τὸ ζωντανὸ παρελθόν καὶ τὸ ἀναδυόμενον παρὸν ἔρχονταν σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση. Οἱ γερμανοὶ στοχαστὲς ἔβλεπαν τὴν ἱεραρχία τῶν Stände στὴ χώρα τους νὰ ὑποχωρεῖ μπροστὰ σὲ μιὰ κοινωνία ἀλληλοσυγκρουόμενων τάξεων. Οἱ βρετανοὶ νομικοί, ἰδιαιτέρως ὅσοι εἶχαν πείρα ἀπὸ τὴν Ἰνδία, ἐπισήμαιναν τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν παλιὰ κοινωνία τοῦ «status» καὶ τὴν νέα κοινωνία τοῦ «συμβολαίου», καὶ θεωροῦσαν ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη εἶναι ὁ κύριος τύπος ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ρῶσοι συγγραφεῖς ζοῦσαν ταυτόχρονα καὶ στοὺς δύο κόσμους —τὸν ἀρχέγονο κοινοτισμὸ τῶν ἀγροτῶν, τὸν ὁποῖο τόσο πολλοὶ ἀνάμεσά τους γνώριζαν ἀπὸ τὰ μακριὰ καλοκαίρια στὰ τσιφλίκια τους, καὶ τὸν κόσμον τοῦ ἐκδυτικισμένου καὶ πολυταξιδεμένου διανοσόμενου. Γιὰ ἕναν παρατηρητὴ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, ὀλόκληρη ἡ ἱστορία συνυπῆρχε στὴν ἴδια περίοδο, μὲ ἐξαιρεση τοὺς ἀρχαίους πολιτισμούς, πὺ ἦταν (κυριολεκτικὰ) θαμμένοι, περιμένοντας τὴ σκαπάνη τοῦ Ε. Σλήμαν (1822-1890) στὴν Τροία καὶ τὶς Μυκῆνες ἢ τοῦ Φλίντερς Πήτερ (1853-1942) στὴν Αἴγυπτο.

Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιστῆμη πὺ συνδεόταν στενότερα μὲ τὸ παρελθόν θὰ εἶχε ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ ἱστορία, ὡς ἀκαδημαϊκὴ εἰδικότητα, τοὺς πρόσφερε ἐξαιρετικὰ μικρὴ βοήθεια. Οἱ θεράποντες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἀσχολοῦνταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ ἡγεμόνες, μάχες, συνθήκες, πολιτικὰ συμβάντα ἢ πολιτικοноми-

κοὺς θεσμούς, δηλαδὴ μὲ ἀναδρομικὴ πολιτικὴ, ἂν ὄχι μάλιστα μὲ τρέχουσα πολιτικὴ μεταμφιεσμένη σὲ ἱστορία. Τελειοποίησαν τὴ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας, μὲ βάση τὰ ντοκουμέντα πὺ ὑπῆρχαν στὰ τώρα πιά ἀξιοθαύμαστα τακτοποιημένα καὶ διατηρημένα δημόσια ἀρχεῖα, καὶ ἔτειναν ὅλο καὶ περισσότερο (ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Γερμανῶν) νὰ ὀργανώνουν τὶς δημοσιεύσεις τους γύρω ἀπὸ δύο πόλους: τὴν ἐναίσιμη διατριβὴ καὶ τὸ εἰδικὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικό. Τὸ *Historische Zeitschrift* ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1858, τὸ *Revue historique* τὸ 1876, τὸ ἀγγλικὸ *Historical Review* τὸ 1886 καὶ τὸ *American Historical Review* τὸ 1895. Ἀλλὰ αὐτὸ πὺ παρήγαγαν ἦταν στὴν καλύτερη περίπτωση διαρκὴ μνημεῖα πολυμάθειας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξακολουθοῦμε νὰ ἐπωφελοῦμαστε, καὶ στὴ χειρότερη ὑπερμεγέθεις λίβελαι, πὺ σήμερα διαβάζονται, ἂν διαβάζονται, μόνον γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ ἐνδιαφέρον τους. Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἱστορία, παρὰ τὸν μετριοπαθὲ φιλελευθερισμὸ μερικῶν ἀπὸ τοὺς θεράποντες τῆς, εἶχε μιὰ φυσικὴ τάση νὰ θέλει νὰ συντηρήσει τὸ παρελθόν καὶ νὰ βλέπει καχύποπτα τὸ μέλλον, ἂν ὄχι νὰ τὸ ἐλεεινολογεῖ. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες σ' αὐτὸ τὸ στάδιο εἶχαν τὴν ἀντίθετη τάση.

Ἄν ὅμως οἱ ἀκαδημαϊκοὶ ἱστορικοὶ περιορίζονταν στὴ συσσώρευση νεκρῶν γνώσεων, ἡ ἱστορία ἦταν σταθερὰ τὸ κύριο συστατικὸ τῶν νεαρῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸ φαινόταν ἰδιαιτέρως καθαρὰ στὸ ἀπίστευτα ἀνθρώπο —καί, ὅπως τόσοι ἄλλοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, γερμανοκρατούμενο— πεδίο τῆς γλωσσολογίας ἢ μᾶλλον, ὅπως λεγόταν τότε, τῆς φιλολογίας. Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῆς ἦταν νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, οἱ ὁποῖες, ἴσως ἐπειδὴ στὴ Γερμανία ὀνομάζονταν «ἰνδογερμανικὲς», προκαλοῦσαν σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὴν ἐθνικὴ, ἂν ὄχι ἐθνικιστικὴ, προσοχή. Γίνονταν ἐπίσης προσπάθειες νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ πολὺ πλατύτερη ἐξελικτικὴ τυπολογία τῶν γλωσσῶν, δηλαδὴ νὰ ἀνακαλυφθοῦν ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ὀμιλίας καὶ τῆς γλώσσας. Τέτοιες ἀπόπειρες ἔκαναν π.χ. ὁ Χ. Στάινταλ (1823-1899) καὶ ὁ Α. Σλάιχερ (1821-1868). Ἀλλὰ τὰ γενεαλογικὰ δέντρα πὺ κατασκευάστηκαν ἔτσι ἦταν ἐξαιρετικὰ ὑποθετικὰ καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα «γένη» καὶ «εἶδη» πολὺ ἀμφίβολες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὰ ἑβραϊκὰ καὶ τὶς συγγενικὲς σημιτικὲς γλώσσες, πὺ προσέλευσαν τὸ ἐνδιαφέρον Ἑβραίων ἢ μελετητῶν τῆς Βίβλου, καὶ κάποιες μελέτες

γιατί τις φινουγγρικές γλώσσες (που έτυχε να έχουν, με τα ουγγρικά, έναν αντιπρόσωπό τους στην κεντρική Ευρώπη), οι μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες ελάχιστα είχαν μελετηθεί συστηματικά στις χώρες όπου άκμαζε ή φιλολογία στα μέσα του 19ου αιώνα.* Από την άλλη μεριά, οι θεμελιακές ανακαλύψεις του πρώτου μισού του αιώνα εφαρμόζονταν τώρα συστηματικά στην ινδοευρωπαϊκή εξέλικτική γλωσσολογία και αναπτύσσονταν παραπέρα. Οι κανόνες φωνητικών μεταβολών που ανακάλυψε ο Γκρίμ για τα γερμανικά γνώριζαν τώρα στενότερη διερεύνηση και εξειδίκευση, καθιερώθηκαν μέθοδοι για την ανασύσταση παλιότερων άγραφων τύπων των λέξεων και για την κατασκευή γλωσσολογικών «γενεαλογικών δέντρων», προτάθηκαν άλλα μοντέλα εξελικτικής διαφοροποίησης (όπως η «θεωρία των κυμάτων» του Σμίτ) και αναπτύχθηκε η χρήση της αναλογίας —ιδιαίτερα της γραμματικής αναλογίας— γιατί η φιλολογία ήταν αδιανόητη χωρίς τον συγκριτικό χαρακτήρα της. Στη δεκαετία του 1870 η κορυφαία σχολή των Νέων Γραμματικών (Junggrammatiker) πίστευε ότι ήταν πια σε θέση να ανασυστήσει την αρχική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα από την οποία προήλθαν τόσες και τόσες άλλες, από τα σανσκριτικά στην Ανατολή ως τα κελτικά στη δύση, και μάλιστα ο τρομερός Σλάιχερ έγραφε κείμενα σ' αυτή την ανασυστημένη γλώσσα. Η σημερινή γλωσσολογία ακολουθούσε έντελώς διαφορετικό δρόμο, απορρίπτοντας, ίσως με υπερβολική βιαιότητα, τα ιστορικοιστικά και εξελικτικά ενδιαφέροντα των μέσων του 19ου αιώνα, και από αυτή την άποψη η φιλολογία στην περίοδο που εξετάζουμε μάλλον έπεξεργάστηκε γνωστές αρχές παρά προοιωνίστηκε καινούριες. Ήταν όμως μια κοινωνική επιστήμη με τυπικά εξελικτικό χαρακτήρα, και με τα μέτρα της εποχής μια πολύ πετυχημένη επιστήμη, γιατί είχε απήχηση τόσο ανάμεσα στους λογίους όσο και στο πλατύ κοινό. Δυστυχώς, ενθάρρυνε την πίστη του τελευταίου στον ρατσισμό (και ως τον αποτάχθηκαν ειδικοί όπως ο Φ. Μάξ-Μύλλερ [1823-1900] της Οξφόρδης), γιατί όσοι μιλούσαν ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (μια καθαρά γλωσσολογική έννοια) ταυτίστηκαν με την «αρία φυλή».

Ο ρατσισμός έπαιξε κρίσιμο ρόλο σε μια άλλη ραγδαία αναπτυσσόμενη κοινωνική επιστήμη: την ανθρωπολογία, που προήλθε από τη

* Η αμερικανική γλωσσολογική σχολή, που βασίζεται στη μελέτη των γλωσσών των Αμερινδών, δεν είχε αναπτυχθεί ακόμα.

συγχώνευση δύο έντελως χωριστών, αρχικά, επιστημών, της «φυσικής ανθρωπολογίας» (ή όποια εκκινούσε κυρίως από ανατομικά και παρόμοια ενδιαφέροντα) και της «έθνογραφίας», ύληαδὴ της περιγραφής διαφόρων (κατά κανόνα καθυστερημένων ή πρωτόγονων) κοινοτήτων. Και οι δύο αντιμετώπισαν απόφευκτα ένα πρόβλημα, το όποιο και κυριάρχησε σ' αυτές: το πρόβλημα των διαφορών ανάμεσα στις ποικίλες ανθρώπινες ομάδες και (όταν οι δύο κλάδοι προσχώρησαν στον εξελικτισμό) το πρόβλημα της καταγωγής του ανθρώπου και των διαφόρων τύπων κοινωνίας, από τους όποιους ο αστικός κόσμος φαινόταν αναμφισβήτητα ο ανώτερος. Η φυσική ανθρωπολογία όδηγησε αυτόματα στην έννοια της «φυλής», αφού οι φυσικές διαφορές ανάμεσα σε λευκούς, κίτρινους και μαύρους λαούς, Νέγρους, Μογγόλους, Καυκάσιους (ή όποια άλλα ταξινομικά σχήματα εφαρμόζονταν) ήταν αναντίρρητες. Αυτό δεν συνεπαγόταν από μόνο του πίστη στη φυλετική ανισότητα, άνωτερότητα ή κατωτερότητα, αλλά όδηγοῦσε εκεί όταν συνδυαζόταν με τη μελέτη της εξέλιξης του ανθρώπου πάνω στη βάση των απολιθωμένων λειψάνων. Γιατί οι παλαιότεροι προσδιορισμένοι πρόγονοι του ανθρώπου —προπαντός ο άνθρωπος του Νεάντερταλ— ήταν σαφώς πιό πιθηκοειδείς και πολιτισμικά κατώτεροι από τους απογόνους τους. Αν όμως μπορούσε κανείς να δείξει ότι μερικές σημερινές φυλές βρίσκονται πιό κοντά στους πιθήκους από όσο άλλες, αυτό άραγε δεν θα ήταν απόδειξη της κατωτερότητάς τους;

Το επίχειρημα πάσχει, αλλά άσκούσε εύλογη έλξη σε όσους ήθελαν να αποδείξουν τη φυλετική κατωτερότητα, π.χ. των μαύρων απέναντι στους λευκούς —ή ακόμα και όποιασδήποτε άλλης φυλής απέναντι στους λευκούς. (Το προκατειλημμένο μάτι μπορεί να διακρίνει το πιθηκοειδές σχήμα ακόμα και στους Κινέζους και τους Ίάπωνες, όπως μαρτυρούν πολλές γελοιογραφίες.) Αν όμως η δαρβίνεια βιολογική εξέλιξη υπαινισσόταν μια φυλετική ιεραρχία, το ίδιο έκανε και η συγκριτική μέθοδος, όπως εφαρμόζόταν στην «πολιτισμική ανθρωπολογία», της οποίας ο σημαντικότερος σταθμός ήταν το έργο του Ε. Μ. Τάιλορ *Primitive Culture* (1871). Για τον Τάιλορ (1832-1917), όπως και για πολλούς θιασώτες της «προόδου» όταν παρατηρούσαν κοινότητες και πολιτισμούς πού, αντίθετα με τον προϊστορικό άνθρωπο, δεν είχαν εκλείψει, αυτοί οι λαοί δεν ήταν κατώτεροι

ἐκ φύσεως, παρά ζοῦσαν σ' ἓνα πιὸ πρῶμο στάδιο τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὸν σημερινὸ πολιτισμό. Βρίσκονταν σὲ μιὰ φάση ἀνάλογη μὲ τὴ νηπιακὴ ἢ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ὀδήγησε σὲ μιὰ θεωρία σταδίων — ὁ Τάιλορ ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Κόντ — ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο (μὲ τὴ συνηθισμένη περίσκηψη τῶν καθωσπρέπει ἀνθρώπων, ὅταν ἔθιγαν αὐτὸ τὸ ἐκρηκτικὸ ἀκόμα ζήτημα) στὴ θρησκεία. Ἀπὸ τὸν πρωτόγονο «ἀνιμισμὸ» (ὄρος ποὺ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο) ὁ ὁρόμος ὀδηγοῦσε στὶς ἀνώτερες μονοθεϊστικὲς θρησκείες καὶ τελικὰ στὸ θρίαμβο τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία, ἱκανὴ νὰ ἐξηγεῖ ὄλο καὶ μεγαλύτερες περιοχὲς τῆς ἐμπειρίας χωρὶς ἀναφορὰ στὸ πνεῦμα, θὰ ἀντικαθιστᾷ στὸν ἓνα τομέα μετὰ τὸν ἄλλο τὴν ἀνεξάρτητὴ ἐθελούσια ὁράση μὲ τὴ συστηματικὴ λειτουργία νόμων.¹² Στὸ μεταξύ, ὅμως, διακρίνονταν παντοῦ ἱστορικὰ τροποποιημένες «ἐπιβιώσεις» παλαιότερων σταδίων τοῦ πολιτισμῶν, ἀκόμα καὶ στὰ ὀλοφάνερα «καθυστερημένα» τμήματα τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν, π.χ. στὶς δεισιδαιμονίες καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ὑπαίθρου. Ἔτσι, ὁ χωρικὸς ἔγινε ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸν ἄγριο ἄνθρωπο καὶ τὴν πολιτισμένη κοινωνία. Ὁ Τάιλορ, ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι «οὐσιαστικὰ ἡ ἐπιστῆμη ἑνὸς μεταρρυθμιστῆ», δὲν πίστευε φυσικὰ ὅτι αὐτὸ σήμαινε ἀνικανότητα τῶν χωρικῶν νὰ γίνουν ἰσότιμα μέλη τῆς πολιτισμένης κοινωνίας. Ἀλλὰ τί τὸ εὐκολότερο ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ὅσοι ἀντιπροσώπευαν τὸ στάδιο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἢ τῆς ἐφηβείας στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ ἦταν οἱ ἴδιοι κάτι σὰν παιδιὰ καὶ ἔπρεπε νὰ τοὺς μεταχειρίζονται σὰν παιδιὰ οἱ ὄριμοι «γονεῖς» τους; «Ὅπως ὁ τύπος τοῦ Νέγρου [ἔγραφε τὸ *Anthropological Review*] εἶναι ἐμβρυακός, ἔτσι καὶ ὁ τύπος τοῦ Μογγόλου εἶναι νηπιακός. Καὶ σὲ πλήρη συμφωνία μὲ αὐτό, βλέπουμε ὅτι ἡ κυβέρνησις, ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ τέχνη τους εἶναι καὶ αὐτὲς νηπιακὲς. Εἶναι ἀμούστακα παιδιὰ, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ εἶναι καθῆκον καὶ τῶν ὁποίων ἡ κύρια ἀρετὴ συνίσταται στὴν ἄνευ ὄρων ὑπακοή.»¹³ Ἡ, ὅπως τὸ ἔθεσε ὁ πλοίαρχος Ὁσμφορν τὸ 1860 μὲ τὴν τραχιὰ εὐθύτητα ἑνὸς ναυτικοῦ: «Μεταχειριστεῖτε τοὺς σὰν παιδιὰ. Βάλτε τοὺς νὰ κάνουν αὐτὸ ποὺ ξέρουμε πὼς εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τους, καθὼς καὶ γιὰ τὸ δικὸ μας καλὸ, καὶ τότε θὰ τελειώσουν ὄλα τὰ προβλήματα στὴν Κίνα».¹⁴

Οἱ ἄλλες φυλές, λοιπόν, ἦταν «κατώτερες» ἐπειδὴ ἀντιπροσώ-

πευαν ἓνα προγενέστερο στάδιο βιολογικῆς ἢ κοινωνιοπολιτισμικῆς ἐξέλιξης ἢ καὶ τῶν δύο. Καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς τους ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ἡ «ἀνώτερη φυλὴ» ἦταν πράγματι ἀνώτερη μὲ τὰ κριτήρια τῆς δικῆς τους κοινωνίας: τεχνολογικὰ πιὸ προηγμένη, στρατιωτικὰ πιὸ ἰσχυρὴ, πλουσιότερη καὶ πιὸ «πετυχημένη». Τὸ ἐπιχείρημα ἦταν κολακευτικὸ καὶ βολικὸ —τόσο βολικὸ ὥστε ἡ μεσαία τάξη ἐνίωθε τὴν τάση νὰ τὸ δανείζεται ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες (ποὺ ἀπὸ καιρὸ φαντάζονταν ὅτι ἦταν οἱ ἴδιοι μιὰ ἀνώτερη φυλὴ) γιὰ ἐσωτερικοὺς ὅσο καὶ διεθνεῖς σκοπούς: οἱ φτωχοὶ ἦταν φτωχοὶ ἐπειδὴ ἦταν βιολογικὰ κατώτεροι καὶ ἀντίστροφα, ἂν κάποιοι πολῖτες ἀνῆκαν σὲ «κατώτερες» φυλές, δὲν ἦταν παράξενο ποὺ ἔμεναν φτωχοὶ καὶ καθυστερημένοι. Τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶχε ντυθεῖ ἀκόμα μὲ τὰ ρούχα τῆς σημερινῆς γενετικῆς, ποὺ οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα: τὰ πασίγνωστα σήμερα πειράματα μὲ τὰ μπιζέλια, ποὺ ἔκανε τὸ 1865 ὁ μοναχὸς Γρηγόριος Μέντελ (1822-1884) στὸν κῆπο τοῦ μοναστηριοῦ του στὴ Μοραβία, πέρασαν ἐντελῶς ἀπαρατήρητα καὶ ἀνακαλύφθηκαν ξανά γύρω στὸ 1900. Ἀλλὰ πολλοὶ πίστευαν, μὲ πρωτόγονο τρόπο, ὅτι οἱ ἀνώτερες τάξεις ἦταν ἓνας ἀνώτερος τύπος ἀνθρώπου, ποὺ καλλιεργοῦσε τὴν ὑπεροχὴ του μὲ τὴν ἐνδογαμία, ἐνῶ τὸν ἀπειλοῦσε ἡ ἐπιμειξία μὲ τίς κατώτερες τάξεις καὶ, ἀκόμα περισσότερο, ἡ μεγαλύτερη γεννητικὴ τῶν κατώτερων. Ἀντίστροφα, ὅπως ἤθελε νὰ ἀποδείξει ἡ (κυρίως ἰταλικὴ) σχολὴ τῆς «ἐγκληματολογικῆς ἀνθρωπολογίας», οἱ ἐγκληματίες, τὰ ἀντικοινωνικὰ στοιχεῖα, οἱ κοινωνικῶς μὴ προνομιούχοι, ἀνῆκαν σὲ μιὰ ράτσα διαφορετικὴ καὶ κατώτερη ἀπὸ τοὺς «εὐυπόληπτους» καὶ μπορούσαν νὰ ἐντοπισθοῦν μὲ τὴ μέτρηση τοῦ κρανίου τους ἢ ἄλλους ἀπλοὺς τρόπους.

Ὁ ρατσισμὸς διαποτίζει τὴ σκέψη τῆς περιόδου μας σ' ἓνα βαθμὸ ποὺ δύσκολα μπορούμε νὰ ἐκτιμήσουμε σήμερα καὶ δὲν εἶναι πάντα εὐκολο νὰ καταλάβουμε. (Γιατί, λόγου χάρι, ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ τρόμος γιὰ τὴ διασταύρωση λευκῶν μὲ ἐγχρώμους καὶ ἡ σχεδὸν καθολικὴ πεποίθησις τῶν λευκῶν ὅτι οἱ «μιγάδες» κληρονομοῦν ἀκριβῶς τὰ χειρότερα φυλετικὰ γνωρίσματα τῶν γονιῶν τους;) Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν βολικὸ, ἀφοῦ νομιμοποιοῦσε τὴν ἐξουσία τῶν λευκῶν πάνω στοὺς ἐγχρώμους, τῶν πλούσιων πάνω στοὺς φτωχοὺς, ἡ πιθανότερη ἐξήγησις εἶναι ἴσως ὅτι ἀποτελοῦσε ἓναν μηχανισμό μὲ τὸν ὁποῖο μιὰ κοινωνία μὲ βαθιὰς ἀνισότητες, ἀλλὰ βασισμένη σὲ μιὰ βαθιὰ ἰσο-

μιστική ιδεολογία, έκλογίκευε τις ανισότητές της και προσπαθοῦσε νὰ δικαιολογήσει καὶ νὰ ὑπερασπίσει προνόμια ποὺ ἡ δημοκρατικὴ φιλοσοφία τῶν θεσμῶν τῆς ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἀμφισβητήσει. Ὁ φιλελευθερισμὸς δὲν εἶχε λογικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δημοκρατίας. Ὁχυρώθηκε λοιπὸν πίσω ἀπὸ τὴν ἄλογη φιλοσοφία τῆς φυλῆς: ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, τὸ ἀπὸ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μποροῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἴσοι.

Ἀλλὰ, φυσικά, ἡ ἐπιστήμη τῆς περιόδου δὲν ἀποδείκνυε αὐτό, ἂν καὶ ἴσως μερικοὶ ἐπιστήμονες θὰ τὸ ἤθελαν. Ἡ δαρβίνεια ταυτολογία («ἐπιβίωση τῶν ἰκανοτέρων», ὅπου ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰκανότητος εἶναι ἡ ἐπιβίωση) δὲν μποροῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ σκουλήκι, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο εἶδη ἐπιβιώνουν μὲ ἐπιτυχία. Ὅσοι ἤθελαν νὰ συναγάγουν τὴν «ὑπεροχὴν» ἀπὸ τὴν παλαιοντολογία τὸ ἔκαναν ἐξισώνοντας τὴν ἐξελικτικὴ ἱστορία μὲ τὴν «πρόοδο». Καὶ παρόλο ποὺ ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου διέκρινε, πολὺ σωστά, πρόοδο σὲ ὀρισμένους τομεῖς —κυρίως τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία— χωρὶς ὅμως νὰ δίνει προσοχὴ σὲ ἄλλους, δὲν δίδασκε, οὔτε μποροῦσε νὰ διδάξει ὅτι ἡ «καθυστέρηση» εἶναι μόνιμη καὶ ἀνεπανόρθωτη. Γιατὶ βασιζόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι οἱ ἄνθρωποι, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ homo sapiens, εἶναι οἱ ἴδιοι, ἡ συμπεριφορὰ τους ὑπακούει στοὺς ἴδιους ἐνιαίους νόμους, ἂν καὶ σὲ διαφορετικὲς ἱστορικὲς περιστάσεις. Ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα διαφέρει ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἰνδοευρωπαϊκὴ, ὄχι ὅμως ἐπειδὴ οἱ σύγχρονοι Ἀγγλοὶ λειτουργοῦν γλωσσικὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὰ προγονικά τους φύλα, ποὺ ζοῦσαν, ὅπως πιστευόταν τότε, στὴν κεντρικὴ Ἀσία. Τὸ βασικὸ ὑπόδειγμα τοῦ «γενεαλογικοῦ δέντρου», ποὺ ἐμφανίζεται τόσο στὴ φιλολογία ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπολογία, ὑπονοεῖ τὸ ἀντίθετο τῶν γενετικῶν ἢ ἄλλων μόνιμων μορφῶν ἀνισότητος. Τὰ συστήματα αἱματοσυγγένειας τῶν Ἀβοριγίνων τῆς Αὐστραλίας, τῶν νησιωτῶν τοῦ Εἰρηνικοῦ καὶ τῶν Ἰνδιάνων Ἰροκουά, ποὺ ἄρχισαν τώρα νὰ τὰ μελετοῦν σοβαρὰ οἱ πρόδρομοι τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπως ὁ Λιούις Μόργκαν (1818-1881) —ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ ἀντικειμένου ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται πιὸ πολὺ στὴ βιβλιοθήκη παρὰ ἐπιτόπου— θεωροῦνταν «ἐπιβιώσεις» ἀρχαιότερων σταδίων στὴν ἐξέλιξη τῆς πολιτισμένης κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε σημασία εἶναι ὅτι ἦταν συγ-

κρίσιμα: διαφορετικά, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραιτῶς κατώτερα.* Ὁ «κοινωνικὸς δαρβινισμὸς» καὶ ἡ ρατσιστικὴ ἀνθρωπολογία ἢ βιολογία δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπιστῆμη τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλὰ στὴν πολιτικὴ του.

Ἄν κοιτάξουμε ἀναδρομικὰ τὶς φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες τῆς περιόδου, θὰ μᾶς κάνει μεγάλη ἐντύπωση ἡ αὐτοπεποίθησή τους. Ἦταν λιγότερο ἀδικαιολόγητη στὶς φυσικὲς ἀπὸ ὅ,τι στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ ἐξίσου ἐκδηλῆ. Οἱ φυσικοὶ ποὺ αἰσθάνονταν ὅτι δὲν εἶχαν ἀφήσει πολλὴ δουλειὰ στοὺς διαδόχους τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίλυση λίγων δευτερευόντων προβλημάτων ἐξέφραζαν τὴν ἴδια διάθεση ὅπως ὁ Αὐγουστος Σλάιχερ, ποὺ ἦταν βέβαιος ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἄριοι μιλοῦσαν ἀκριβῶς τὴν ὑποθετικὴ γλῶσσα ποὺ εἶχε φτιάξει γι' αὐτούς. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα δὲν βασιζόταν τόσο σὲ ἀποτελέσματα —ἐκεῖνα τῶν ἐξελικτικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἐπιδέχονταν σχεδὸν καθόλου πειραματικὴ διάψευση— ὅσο στὴν πίστη ὅτι ἡ «ἐπιστημονικὴ μέθοδος» εἶναι ἀλάθητη. Ἡ «θετικὴ» ἐπιστήμη, δουλεύοντας μὲ ἀντικειμενικὰ καὶ ἐξακριβωμένα δεδομένα, συναρμολογημένα μὲ αὐστηροὺς δεσμοὺς αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, καὶ διατυπώνοντας ἐνιαίους, ἀμετάβλητους γενικοὺς «νόμους» ποὺ δὲν ἐπιδέχονταν οὔτε ἀμφισβήτηση οὔτε σκόπιμη τροποποίηση, ἦταν τὸ «ἀντικλειδί» γιὰ τὸ σύμπαν, καὶ ὁ 19ος αἰώνας τὸ κατεῖχε. Ἀκόμα περισσότερο: μὲ τὴν ἔλευση τοῦ κόσμου τοῦ 19ου αἰώνα, τὰ πρῶμα καὶ νηπιακὰ στάδια τῆς ἀνθρωπότητος, ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία, τὴ θεολογία καὶ τὴ δοξασία, ἦταν πιά παρελθόν, εἶχε φτάσει τὸ «τρίτο στάδιο» τοῦ Κόντ, τὸ στάδιο τῆς θετικῆς ἐπιστήμης. Σήμερα εἶναι εὐκόλο νὰ περιγελάσουμε αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν καταλληλότητα τῆς μεθόδου καὶ στὴν ἀνοχὴ τῶν θεωρητικῶν μοντέλων, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἦταν ἄτοπη, ὅπως θὰ ἐπιστήμαιναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παλιούς φιλοσόφους, δὲν τὴν ἔκανε λιγότερο ἰσχυρή. Καὶ ἂν οἱ ἐπιστήμονες αἰσθάνονταν ὅτι μποροῦσαν νὰ μιλήσουν μὲ βεβαιότητα, πόσο περισσότερο ἴσχυε αὐτὸ γιὰ τοὺς ὑποδεέστερους πολιτικοὺς ἀρθραγράφους καὶ ἰδεολόγους, ποὺ ἦταν ἀκόμα πιὸ σίγουροι γιὰ τὶς βεβαιότητες τῶν εἰδημόνων ἐπειδὴ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα

* Αὐτό, φυσικά, γινόταν δεκτὸ γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τὰ συστήματα αἱματοσυγγένειας τῶν ὁποίων ἀπέτελεσαν τὴ βάση τῶν πρώτων σπουδῶν γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας: τοῦ ἔργου τοῦ J. J. Bachofen *Das Mutterrecht* (Τὸ μητρικὸ δίκαιο), ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1861.

ἔλεγαν οἱ εἰδήμονες, τουλάχιστον στο βαθμὸ πὸν μπορούσαν ἀκόμα νὰ εἰπωθοῦν χωρὶς τὴ χρῆση ἀνώτερων μαθηματικῶν. Ἀκόμα καὶ στὴ φυσικὴ ἢ τὴ χημεία, τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα φαίνονταν κατανοητὰ γιὰ τὸν «πρακτικὸ ἄνθρωπο» — ἄς ποῦμε, γιὰ ἕναν πολιτικὸ μηχανικὸ. Ἡ Καταγωγὴ τῶν εἰδῶν τοῦ Δαρβίνου ἦταν ἀπόλυτα προσιτὴ γιὰ ἕναν μορφωμένο χωρὶς ἐπιστημονικὴ κατάρτιση. Ποτὲ πιά δὲν ἔμελλε νὰ εἶναι τόσο εὐκόλο γιὰ τὸν νωθρὸ κοινὸ νοῦ, πὸν ἤξερε ἔτσι κι ἄλλιῶς ὅτι ὁ θριαμβευτὴς κόσμος τῆς φιλελεύθερης καπιταλιστικῆς προόδου ἦταν ὁ καλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς κόσμους πὸν μπορούσε νὰ διανοηθεῖ, νὰ ἐπιστρατεύσει τὸ σύμπαν γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὶς προκαταλήψεις του.

Οἱ δημοσιογράφοι, οἱ ἐκλαϊκευτὲς καὶ οἱ ἰδεολόγοι ὑπῆρχαν τώρα σὲ ὁλόκληρο τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ παντοῦ ὅπου ὑπῆρχε μιὰ τοπικὴ ἔλιτ πὸν τὴν ἔλκυε ὁ «ἐκσυγχρονισμός». Οἱ πρωτότυποι ἐπιστῆμονες καὶ λόγιοι — τουλάχιστον αὐτοὶ πὸν ἀπολάμβαναν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπολαμβάνουν φήμη πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς πατρίδας τους — ἦταν κατανεμημένοι πῶς ἄνισα. Οὐσιαστικά, μάλιστα, περιορίζονταν σὲ τμήματα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς.* Ἔργο σημαντικό σὲ ποιότητα καὶ ποσότητα, καὶ μὲ διεθνῆς ἐνδιαφέρον, παραγόταν τώρα στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἰδιαίτερα στὴ Ρωσία, καὶ πιθανότατα αὐτὴ ἦταν ἡ ἐντυπωσιακότερη ἀλλαγὴ πὸν σημειώθηκε τότε στὸν «ἀκαδημαϊκὸν» χάρτη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γραφεῖ καμιὰ ἱστορία τῆς ἐπιστῆμης σ' αὐτὴ τὴν περίοδο χωρὶς νὰ κάνει μνεῖα μερικῶν ἐπιφανῶν Βορειοαμερικανῶν, προπαντὸς τοῦ φυσικοῦ Οὐίλλαρντ Γκίμπς (1839-1903). Ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι γύρω στὸ 1875 αὐτὸ πὸν γινόταν στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Καζάν ἢ τοῦ Κιέβου ἦταν σημαντικότερο ἀπὸ ὅ,τι γινόταν στὸ Γέιλ καὶ τὸ Πρίνστον.

Ἀλλὰ ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀναδείξει τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς στὴν περίοδόν μας: τὴν ἡγεμονία τῶν Γερμανῶν, μὲ ἔρεισμά της τὰ πολυάριθμα γερμανόφωνα πανεπιστήμια (στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονταν τὰ περισσότερα ἐλβετικά, τὰ περισσότερα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων καὶ ἐκεῖνα

τῶν βαλτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ρωσίας) καὶ τὴν ἔντονη ἔλξη πὸν ἀσκοῦσε ἡ γερμανικὴ κουλτούρα στὴ Σκανδιναβία, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Ἐξω ἀπὸ τὸν λατινικὸν κόσμον καὶ τὴ Βρετανία, ὡς ἕνα βαθμὸ μάλιστα ἀκόμα καὶ ἐκεῖ, υἱοθετήθηκε τὸ γερμανικὸ πρότυπο γιὰ τὸ πανεπιστήμιον. Ἡ γερμανικὴ κυριαρχία ἦταν πᾶνω ἀπὸ ὅλα ποσοτικῆ: εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι, στὴν περίοδόν μας, ἐκδόθηκαν περισσότερα νέα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ στὰ γερμανικὰ ἀπὸ ὅσα στὰ γαλλικὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ μαζί. Ἄν ἐξαιρέσουμε ὀρισμένους τομεῖς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ χημεία καὶ πιθανότατα τὰ μαθηματικά, ὅπου οἱ Γερμανοὶ ἐπικρατοῦσαν σαφῶς, οἱ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὲς ποιοτικὲς ἐπιτεύξεις τους ἦταν ἴσως λιγότερο φανερῆς, ἐπειδὴ (σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀπαρχῆς τοῦ 19ου αἰῶνα) δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ τὴν περίοδον μιὰ εἰδικὰ γερμανικὴ φυσικὴ φιλοσοφία. Ἐνῶ οἱ Γάλλοι, μᾶλλον γιὰ ἔθνικιστικούς λόγους, ἔμειναν προσκολλημένοι στὸ δικὸν τους στίλ — μὲ συνέπεια τὴν ἀπομόνωση τῶν γαλλικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ὄχι ὅμως καὶ τῶν μαθηματικῶν) — ἐκτὸς ἀπὸ λίγους ὀνομαστοὺς ἐπιστῆμονες, οἱ Γερμανοὶ δὲν ἔκαναν τὸ ἴδιον. Ἰσως τὸ δικὸν τους στίλ, πὸν ἐπικράτησε στὸν 20ὸ αἰῶνα, δὲν ἐκδηλώθηκε παρὰ μόνον ὅταν οἱ ἐπιστῆμες προχώρησαν στὴ φάση τῆς θεωρίας καὶ τῆς συστηματοποίησης, πὸν (γιὰ λόγους μᾶλλον σκοτεινοὺς) ταιριάζουν θαυμάσια στοὺς Γερμανοὺς. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, οἱ βρετανικὲς φυσικὲς ἐπιστῆμες, πὸν εἶχαν πολὺ στενότερη βάση, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἀπολάμβαναν τὸ πλεονέκτημα ἑνὸς ἐντυπωσιακοῦ κοινοῦ ἀπὸ εἰδικούς, ἀπὸ μορφωμένους ἀστοὺς χωρὶς ἐπιστημονικὴ εἰδικότητα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τεχνίτες, ἐξακολουθοῦσαν νὰ παράγουν ἐπιστῆμονες μὲ τεράστια φήμη, ὅπως ὁ Τόμσον καὶ ὁ Δαρβίνος.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γλωσσολογίαν, δὲν ὑπῆρχε ἡ ἴδια γερμανικὴ κυριαρχία στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ οἰκονομολογία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ βρετανικὴ ὑπόθεση, ἂν καί, ἀναδρομικά, μπορούμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν παραγωγὴ σημαντικοῦ ἀναλυτικοῦ ἔργου στὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αὐστρία. (Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἂν καὶ ἀπὸ μερικὲς πλευρῆς ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ γερμανικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου, ἀκολουθοῦσε πολὺ διαφορετικὴ πνευματικὴ πορεία.) Ἡ κοινωνιολογία, γιὰ τὰ ὅσα λίγα ἀξίζει νὰ μνημονευτεῖ, συνδέεται κυρίως μὲ τὴν Γαλ-

* Στὴν Εὐρώπην, ἡ Ἰβηρικὴ καὶ ἡ Βαλκανικὴ χερσόνησος ἔμειναν μᾶλλον καθυστερημένες ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη.

λία και τῆ Βρετανία καὶ ἔγινε ἐνθουσιωδῶς δεκτὴ στὸν λατινικὸ κόσμο. Στὴν ἀνθρωπολογία, οἱ παγκόσμιες συνδέσεις τῶν Βρετανῶν τοὺς πρόσφεραν σημαντικὸ πλεονέκτημα. Ἡ «ἐξέλιξη» γενικὰ — αὐτὴ ἢ γέφυρα ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες — εἶχε τὸ κέντρο βαρύτητάς της στὴ Βρετανία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἀντανακλοῦσαν τὶς προκαταλήψεις καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴν κλασικὴ μορφή του, ἢ ὁποία δὲν ὑπῆρχε στὴ Γερμανία, γιὰτὶ ἐκεῖ ἡ ἀστικὴ κοινωνία παρεμβλήθηκε στὸν βισμαρκακὸ κόσμο τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν γραφειοκρατῶν. Ὁ πιὸ διακεκριμένος κοινωνικὸς ἐπιστήμονας τῆς περιόδου, ὁ Κάρολ Μάρξ, ἐργαζόταν στὴ Βρετανία, θεμελιώνοντας τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυσή του στὴ μὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη τῶν οἰκονομικῶν καὶ κάνοντας ἐμπειρικὴ βάση τοῦ ἔργου του τὴν «κλασικὴ», ἂν καὶ ὄχι πιὰ ἀπρόσβλητη, μορφή ἀστικῆς κοινωνίας: τῆ βρετανικῆ.

III

Ἡ «ἐπιστήμη» ἦταν ὁ πυρήνας τῆς κοσμικῆς ἰδεολογίας τῆς προόδου, εἴτε φιλελευθερῆς εἴτε (σὲ μικρὸ, ἀλλὰ ἀξαναπόμεινο βαθμὸ) σοσιαλιστικῆς. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀφιερῶσουμε ξεχωριστὴ ἐνότητα σ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογία, ἀφοῦ ἡ γενικὴ φύση της θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἤδη προβάλει καθαρὰ μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Σὲ σύγκριση μὲ τὴν κοσμικὴ ἰδεολογία, ἡ θρησκεία στὴν περιόδὸ μας παρουσιάζει σχετικὰ μικρὸ ἐνδιαφέρον καὶ δὲν ἀξίζει ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη. Ἀξίζει, ὥστόσο, κάποια προσοχή, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἰδίωμα στὸ ὁποῖο σκεφτόταν ἢ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ κοινωνία, παρὰ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐκκοσμίκευσή της, ἀνησυχῶσε φανερὰ γιὰ τὶς ἐνδεχόμενες συνέπειες τῆς ἀποκοτιάς της. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἔγινε σχετικὰ εὐκολο, τουλάχιστον στὸν δυτικὸ κόσμο, νὰ διακηρύσσει κανεὶς δημόσια ὅτι δὲν πιστεύει στὸν Θεό, ἀφοῦ τόσοι καὶ τόσοι ἀπὸ τοὺς ἐπαληθεύσιμους ἰσχυρισμοὺς τῶν ἰουδαιοχριστιανικῶν ἱερῶν κειμένων εἶχαν ὑπονομευθεῖ ἢ καὶ καταρριφθεῖ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς, τὶς κοινωνικὲς καὶ προπαντὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἄν ὁ Λάιελ (1797-1875) καὶ ὁ Δαρβίνος εἶχαν δίκιο, τότε τὸ βιβλίον τῆς Γένεσης εἶχε ἄδικο στὰ κατὰ λέξη νόημά

του καὶ ἦταν φανερὸ ὅτι οἱ πνευματικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Δαρβίνου καὶ τοῦ Λάιελ κατατροπώνονταν. Ἡ ἐλευθεροφροσύνη ἦταν ἀπὸ καιρὸ αἰκεία στὶς ἀνώτερες τάξεις, τουλάχιστον ἀνάμεσα στοὺς εὐπατρίδες. Ὁ ἀθεϊσμός τῆς μεσαιῶς τάξης καὶ τῶν διανοουμένων δὲν ἦταν οὔτε αὐτὸς καινούριον φαινόμενο, καὶ γινόταν μαχητικὸς σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἀξαναπόμεινη πολιτικὴ σημασία τοῦ ἀντικληρικισμοῦ. Ἡ ἐλευθεροφροσύνη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἂν καὶ συνδεόταν ἤδη μὲ ἐπαναστατικὲς ἰδεολογίες, πῆρε εἰδικὴ μορφή, καθὼς οἱ παλαιότερες ἐπαναστατικὲς ἰδεολογίες παράκμασαν, ἀφήνοντας πίσω τοὺς μόνον τὶς λιγότερο πολιτικὲς πλευρὲς τους, καὶ νέες ἰδεολογίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μὲ γερὴ βάση τους μιὰ ὑλιστικὴ φιλοσοφία, κέρδιζαν ἔδαφος. Στὴ Βρετανία τὸ «κοσμικιστικὸν» κίνημα προῆλθε ἄμεσα ἀπὸ τὰ παλιὰ κινήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὸ ριζοσπαστικὸ, τὸ χαρτιστικὸ καὶ τὸ δουεντικὸ, ἀλλὰ ὑπῆρχε τώρα ὡς ἀνεξάρτητο σῶμα, ἰδιαίτερα ἐκλυστικὸ γιὰ ἄντρες καὶ γυναῖκες ποὺ ἀντιδρούσαν στὴν καταπιεστικὴ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγησή τους. Ὁ Θεὸς δὲν κηρύσσεται ἀπλῶς ἐκπτώτος, ἀλλὰ δεχόταν μετωπικὴ ἐπίθεση.

Αὐτὴ ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς θρησκείας συνέπιπτε, ἀλλὰ δὲν ταυτιζόταν ἀκριβῶς, μὲ τὸ ἐξίσου μαχητικὸ κίνημα τοῦ ἀντικληρικισμοῦ, ποὺ ἀγκάλιαζε ὅλα τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα, ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελευθεροὺς ὡς τοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς. Ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, προπαντὸς κατὰ τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας τοῦ κράτους καὶ κατὰ τῆς διεθνοῦς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας — ἡ ὁποία διεκδικοῦσε τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίζει τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ δικαίωμα νὰ μονοπωλεῖ ὀρισμένες λειτουργίες ζωτικὲς γιὰ τοὺς πολίτες (ὅπως ἦταν ὁ γάμος, ἡ κηδεία, ἡ ἐκπαίδευση) — δὲν σήμαινε ἀπὸ μόνη τῆς ἀθεϊσμοῦ. Σὲ χώρες ὅπου ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ θρησκείες, μπορεῖ νὰ ἐξαπολυόταν ἀπὸ τὰ μέλη ἐνὸς θρησκευματοῦ ἐναντίον ἐνὸς ἄλλου. Στὴ Βρετανία προσερχόταν κυρίως ἀπὸ μέλη τῶν ἀντιομοφομιστικῶν αἱρέσεων καὶ στρεφόταν ἐναντίον τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας· στὴ Γερμανία ὁ Βίσμαρκ, ποὺ στὰ 1870-71 μπλέχτηκε σ' ἕναν σκληρὸ ἀγῶνα (Kulturkampf) ἐναντίον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, σίγουρα δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ἢ τὴ θεία φύσιν τοῦ Ἰησοῦ, ἀφοῦ ἦταν δηλωμένος λουθηρανός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, σὲ χώρες ὅπου ἐπικρατοῦσε ἕνα καὶ μοναδικὸ μονολιθικὸ θρησκευτικὸ δόγμα, προπαντὸς στὶς ρωμαιο-

καθολικές, ὁ ἀντικληρικισμὸς συνεπαγόταν κατὰ κανόνα τὴν ἀπόρριψη κάθε θρησκείας. Ὑπῆρχε μέσα στοὺς κόλπους τοῦ καθολικισμοῦ ἕνα ἀδύναμο «φιλελεύθερο» ρεύμα πού ἀντιστεκόταν στὸν ὄλο καὶ πιὸ ἀκαμπτο ὑπερσυντηρητισμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἱεραρχίας, ὅπως αὐτὸς ἐκφράστηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1860 (βλ. σ. 165 γιὰ τὸν *Σύλλαβο Πλανών*) καὶ θριάμβευσε ἐπίσημα τὸ 1870 στὴ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ, διακηρύσσοντας τὸ ἀλάθητο τοῦ Πάπα. Εὐκόλα ὅμως κατατροπώθηκε στὴν Ἐκκλησία, καὶ ἄς τὸ ὑποστήριζαν μερικοὶ κληρικοὶ πού ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὴ σχετικὴ αὐτονομία τῆς ἐθνικῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τους καὶ πού ἦταν ἰσχυρότεροι μᾶλλον στὴ Γαλλία. Ἀλλὰ ὁ «γαλλικανισμὸς» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὰ «φιλελεύθερος» μὲ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ ἔννοια, παρόλο πού ἦταν περισσότερο διατεθειμένος, γιὰ πραγματιστικούς ὅσο καὶ γιὰ ἀντιρωμαϊκοὺς λόγους, νὰ συνδιαλλαγῆ μὲ τὶς σύγχρονες κοσμικὲς καὶ φιλελεύθερες κυβερνήσεις.

Ὁ ἀντικληρικισμὸς ἦταν φανατικὰ κοσμικιστικὸς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἤθελε νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴ θρησκεία κάθε ἐπίσημη θέση στὴν κοινωνία («χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ κράτους»), κάνοντάς τὴν καθαρὰ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση. Ἡ θρησκεία ἔπρεπε νὰ μετατραπῆ σὲ μία ἢ περισσότερες καθαρὰ ἐθελοντικὲς ὀργανώσεις, ἀνάλογες μὲ τοὺς συλλόγους τῶν φιλοτελιστῶν, ἂν καὶ ἀναμφίβολα μεγαλύτερες. Αὐτὸ τὸ αἶτημα, ὅμως, δὲν βασιζόταν τόσο στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ πίστη στὸν Θεὸ ἢ ὅποιαδήποτε παραλλαγή τῆς εἶναι πλάνη, ὅσο στὴν αὐξανόμενη χωρητικότητα τῆς δημόσιας διοίκησης, τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἀκτίνα δράσης καὶ τὶς ὄλο καὶ πλατύτερες φιλοδοξίες τοῦ κοσμικοῦ κράτους —ἀκόμα καὶ στὴν πιὸ φιλελεύθερη μορφή του— πού δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ ἐξοβελίσει τὶς ἰδιωτικὲς ὀργανώσεις ἀπὸ τὸ δικό του (σύμφωνα μὲ τὴ νέα ἀντίληψη) πεδίο ὁράσης. Κατὰ βάση, ὡστόσο, ὁ ἀντικληρικισμὸς εἶχε πολιτικὸ χαρακτήρα, γιὰ τὸ πάθος πού τὸν ὠθοῦσε ἦταν ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κατεστημένες θρησκείες ἦταν ἐχθρικές πρὸς τὴν πρόοδο. Καὶ πράγματι ἦταν, ἀφοῦ τόσο κοινωνιολογικὰ ὅσο καὶ πολιτικὰ ἦταν πολὺ συντηρητικοὶ θεσμοί. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, μάλιστα, ἐχθρευόταν ἔντονα ὅλα ὅσα χαρακτήριζαν τὴν ἐποχὴ. Οἱ αἵρετικοὶ ἢ οἱ ἑτερόδοξοι μπορεῖ νὰ ἦταν φιλελεύθεροι ἢ ἀκόμα καὶ ἐπαναστάτες, οἱ θρησκευτικὲς μειονότητες μπορεῖ νὰ ἐλκύνονταν ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἀνεξίθρησκία, ἀλλὰ δὲν ἴσχυε τὸ ἴδιο γιὰ τὶς κατεστημένες ἐκκλησίες καὶ τὶς ὀρθοδοξίες. Καί, καθὼς οἱ

μάζες —ἰδιαίτερα οἱ ἀγροτικὲς μάζες— ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι στὰ χέρια τοῦ σκοταδισμοῦ, τῆς παραδοσιακῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἀντίδρασης, ἡ δύναμή τους ἔπρεπε νὰ συντριβεῖ, ἀλλιῶς θὰ διακυβεύονταν ἡ πρόοδος. Γι' αὐτὸ, ὅσο πιὸ «καθυστερημένη» ἦταν ἡ χώρα, τόσο μαχητικότερος καὶ φανατικότερος ἦταν ὁ ἀντικληρικισμὸς. Στὴ Γαλλία οἱ πολιτικοὶ φιλονικοῦσαν γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν καθολικῶν σχολείων, ἀλλὰ στὸ Μεξικὸ διακυβεύονταν πολὺ περισσότερα στὸν ἀγῶνα τῶν κοσμικῶν κυβερνήσεων ἐναντίον τῶν παπάδων.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ «πρόοδος», ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀτόμων ἀπὸ τὴν παράδοση, ἔδειχνε νὰ συνεπάγεται τὴ ριζικὴ ρῆξη μὲ τὶς ἀρχαῖες δοξασίες, πράγμα πού ἔβρισκε ζωντὴ ἐκφραση στὴ συμπεριφορὰ τῶν δυναμικότερων στοιχείων τῶν λαϊκῶν κινήσεων, καθὼς καὶ τῶν διανοουμένων τῆς μεσαίας τάξης. Ἐνα βιβλίον μὲ τίτλο *Μουστῆς ἢ Δαρβίνος* ἐμελλε νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς σοσιαλδημοκράτες ἐργάτες περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὰ γραπτὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Ἐπικεφαλῆς τῆς προόδου —ἀκόμα καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς προόδου— ἦταν, στὸ νοῦ τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, οἱ μεγάλοι παιδαγωγοὶ καὶ ἐλευθερωτές, καὶ ἡ ἐπιστήμη (ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε λογικὰ ὁ «ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς») ἦταν τὸ κλειδί γιὰ τὴν πνευματικὴ χειραφέτηση ἀπὸ τὰ δεσμὰ ἐνὸς παρελθόντος ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἐνὸς παρόντος ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ καταπίεση. Οἱ δυτικοευρωπαῖοι ἀναρχικοί, πού ἀντανάκλουσαν μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὰ ἐνστικτα τέτοιων δυναμικῶν στοιχείων, ἦταν φανατικὰ ἀντικληρικοί. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἕνας ριζοσπάστης σιδηρὰς στὴν ἰταλικὴ ἐπαρχία τῆς Ρωμανίας βάρφτισε τὸν γιό του Μπενίτο Μουσολίνι ἀπὸ τὸν ἀντικληρικὸ πρόεδρο τοῦ Μεξικοῦ Μπενίτο Χουάρες.

Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν ἐλευθεροφρόνων, παρέμεινε μιὰ νοσταλγία γιὰ τὴ θρησκεία. Οἱ ἰδεολόγοι τῆς μεσαίας τάξης, ἐκτιμώντας τὸ ρόλο τῆς θρησκείας ὡς θεσμοῦ πού διατηρεῖ τὴν ταπεινοφροσύνη τῶν φτωχῶν καὶ ἐγγυᾶται τὴν τάξη, πειραματίζονταν μερικὲς φορές μὲ «νεοθρησκείες», ὅπως ἡ «θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητας» τοῦ Αὐγούστου Κόντ, ἡ ὁποία ἀντικαθιστοῦσε τὸ πάνθεο ἢ τὸ ἑορτολόγιον τῶν ἁγίων μὲ μιὰ πλειάδα μεγάλων ἀνδρῶν, ἂν καὶ τέτοια πειράματα δὲν ἦταν ἰδιαίτερα πετυχημένα. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μιὰ γνήσια τάση νὰ διαφυλαχθοῦν οἱ παραμυθίες τῆς θρησκείας στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ «Χριστιανικὴ Ἐπιστήμη», μὲ ἰδρυτριά της τὴ Μαίρη

Μπέικερ Έντυ (1821-1910), που δημοσίευσε τις «γραφές» της το 1875, άποτελούσε μια τέτοια προσπάθεια. Στην ίδια αίτια όφείλεται πιθανότατα ή αξιοσημείωτη δημοτικότητα του πνευματισμού, που έγινε για πρώτη φορά μόδα στη δεκαετία του 1850. Πολιτικά και ιδεολογικά ήταν εύνοϊκά διατεθειμένος απέναντι στην πρόοδο, τις μεταρρυθμίσεις και τη ριζοσπαστική Άριστερά, καθώς επίσης και τη χειραφέτηση των γυναικών, ιδιαίτερα στις Ήνωμένες Πολιτείες, που ήταν το κύριο κέντρο διάδοσής του. Ξέχωρα από τα άλλα θέλγητρά του, είχε το σημαντικό πλεονέκτημα να πείθει ότι τοποθετεί τη μεταθανάτια ζωή πάνω στην ύγιη βάση της πειραματικής επιστήμης, ίσως μάλιστα της αντικειμενικής εικόνας (όπως φιλοδοξούσε να αποδείξει ή νέα τέχνη της φωτογραφίας). Όταν τα θαύματα δεν μπορούν πια να γίνουν πιστευτά, ή παραψυχολογία διευρύνει το δυναμικό κοινό της. Μερικές φορές, όμως, μάλλον δεν μαρτυρούσε τίποτα περισσότερο από μια γενική ανθρώπινη δίψα για ύποβλητικές τελετουργίες, δίψα που ή παραδοσιακή θρησκεία κατά κανόνα ξέρει θαυμάσια να σβήνει. Η εποχή γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα είναι γεμάτη από έπινοημένες κοσμικές τελετουργίες, προπαντός στις άγγλοσαξονικές χώρες, όπου τα συνδικάτα έφτιαχναν πολύπλοκα άλληγορικά λάβαρα και πιστοποιητικά, οι Έταιρείες Άμοιβαίας Βοήθειας («Φιλικές Έταιρείες») περιβάλλονταν από έναν μυθολογικό και τελετουργικό διάκοσμο, ενώ τα μέλη της Κου Κλουξ Κλάν, οι Όραγγιστές και άλλα, λιγότερο πολιτικά, «μυστικά» τάγματα επιδεινώναν τα άμφιά τους. Η άρχαιότερη, ή εν πάση περιπτώσει ή σημαντικότερη σε έπιρροή, από αυτές τις μυστικές, τελετουργικές, ιεραρχικές όργανώσεις πρέσβευε πραγματικά την έλευθεροφροσύνη και τον άντικληρικισμό, τουλάχιστον έξω από τις άγγλοσαξονικές χώρες: οι Έλευθεροτέκτονες (Μασόνιοι). Δεν ξέρουμε αν ό αριθμός των μελών της αύξήθηκε σ' αυτή την περίοδο, αλλά είναι πιθανόν: όπωςσδήποτε αύξήθηκε ή πολιτική σημασία της (πρβλ. σ. 366).

Άν όμως ακόμα και οι έλευθερόφρονες νοσταλγούσαν τουλάχιστον μερικές από τις πνευματικές παραμυθίες παραδοσιακού τύπου, έδειχναν ώστόσο να καταδιώκουν έναν έχθρό που βρισκόταν σε ύποχώρηση. Γιατί —όπως μαρτυρούν εύγλωττα τα βικτωριανά κείμενα της δεκαετίας του 1860— οι πιστοί είχαν «άμφιβολίες», προπαντός αν ήταν διανοούμενοι. Η θρησκεία βρισκόταν άναμφισβήτητα σε πα-

ραυμή, όχι μόνον άνάμεσα στους διανοούμενους, αλλά και γενικά στις ραγδαία άναπτυσσόμενες μεγαλουπόλεις, όπου ή φροντίδα για τη θρησκευτική λατρεία, όπως και οι έγκαταστάσεις ύγιεινής, δεν ανταποκρινόταν στην αύξηση του πληθυσμού και οι, έντονες στις μικρότερες κοινότητες, πιέσεις για συμμόρφωση με τη θρησκευτική πρακτική και ήθικη ήταν εδώ άσθενικές.

Όστόσο, οι δεκαετίες των μέσων του 19ου αιώνα δεν είδαν καμιά παρακμή της θρησκευτικότητας των μαζών άνάλογη με τη θεωρητική κατατρόπωση της θεολογίας. Οι άγγλοσάξονες άστοί έξακολούθησαν, στη μεγάλη πλειονότητά τους, να πιστεύουν στον Θεό, οι περισσότεροι μάλιστα ήταν ενεργά μέλη της Έκκλησίας τους ή πάντως ύποκριτές. Από τους μεγάλους άμερικανούς έκατομμυριούχους, μόνον ένας (ό Άντριου Κάρνεγκι) διακήρυσε ότι ήταν άθεος. Ο ρυθμός έξάπλωσης των ανεπίσημων προτεσταντικών αίρέσεων έπιβραδύνθηκε, αλλά —τουλάχιστον στη Βρετανία— ή «άντικομοφορμιστική συνείδηση» την όποία αντιπροσώπευαν απέκτησε πολύ μεγαλύτερη πολιτική έπιρροή, καθώς αυτές οι αίρέσεις συνδέθηκαν στενότερα με τις μεσαίες τάξεις. Η θρησκεία δεν παράκμασε στις νέες υπερόπντιες κοινότητες των μεταναστών: στην Αύστραλία το ποσοστό έκκλησιασμού στα άνω των 15 έτών άτομα αύξήθηκε από 36,5% το 1850 σε σχεδόν 59% το 1870, για να σταθεροποιηθεί γύρω στο 45% τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα.¹⁵ Οι Ήνωμένες Πολιτείες, παρά την παρουσία του συνταγματάρχη Ίνγκερσολ, του διάσημου άθειστή (1833-1899), ήταν μια χώρα πολύ λιγότερο άθεη από τη Γαλλία.

Σε ό,τι άφορά τις μεσαίες τάξεις, είδαμε ότι την παρακμή της θρησκείας δεν την άναχαίτιζαν μόνον ή παράδοση και ή θεαματική άποτυχία του φιλελεύθερου όρθολογισμού να δημιουργήσει ένα κοινωνιακό ύποκατάστατο για τη συλλογική θρησκευτική λατρεία και τελετουργία (έκτός ίσως μέσω της τέχνης —βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'), αλλά και ή άπροθυμία να έγκαταλειφθεί ένας τόσο πολύτιμος, ίσως άναντικατάστατος στυλοβάτης της σταθερότητας, των χρηστών ήθών και της κοινωνικής γαλήνης. Σε ό,τι άφορά τις μάζες, ή έξάπλωση της μπορεί κάλλιστα να όφείλεται κυρίως σε όρισμένους δημογραφικούς παράγοντες, στους όποιους ή Καθολική Έκκλησία άρρασκόταν όλο και περισσότερο να στηρίζεται για να πετύχει τον τελικό θρίαμβό της: τη μαζική μετανάστευση από πιο παραδοσιακά, δηλαδή εύ-

σεβή, περιβάλλοντα σε νέες πόλεις, περιφέρειες και ήπειρους, και τη μεγαλύτερη γεννητικότητα των θεοφοβούμενων φτωχών σε σύγκριση με τους άθεους, που τους διέφθειρε ή πρόοδος (στοιχείο της τελευταίας ήταν και ο έλεγχος των γεννήσεων). Δεν υπάρχουν ένδειξεις ότι οι Ίρλανδοί έγιναν πιο θρησικοί στην περίοδο μας, αντίθετα υπάρχουν μερικές ότι η μετανάστευση εξασθένησε την έπιρροή της θρησκείας στη ζωή τους: αλλά η διασπορά και ο δείκτης γεννήσεων αυτού του λαού έκαναν αναμφίβολα τους Καθολικούς να αυξηθούν σχετικά και απόλυτα στο σύνολο των Χριστιανών. "Αραγε όμως δεν υπήρχαν δυνάμεις μέσα στους κόλπους της θρησκείας για να την αναζωογονήσουν και να τη διαδώσουν;

Όπωςδήποτε, σ' αυτό το στάδιο οι προσπάθειες των χριστιανών ιεραποστόλων δεν στέφονταν από ιδιαίτερη έπιτυχία, είτε έπιχειρούσαν να ξανακερδίσουν το άπολωλός προλεταριάτο στην πατρίδα τους είτε να προσηλυτίσουν τους είδωλολάτρες, ως αφήσουμε πια τους όπαδούς αντίπαλων παγκόσμιων θρησκειών, στο έξωτερό. "Αν σκεφτούμε τις πολύ ύπολογίσιμες δαπάνες —ανάμεσα στο 1871 και το 1877, οι Βρετανοί μόνοι χρηματοδότησαν τις ιεραποστολές με 8 εκατομμύρια στερλίνες¹⁶— τα αποτελέσματα ήταν πενιχρότατα. Ο χριστιανισμός, σε όλες του τις παραλλαγές, απέτυχε να ανταγωνιστεί σοβαρά τη μόνη θρησκεία που εξαπλωνόταν πραγματικά: το Ίσλάμ. Ο Ισλαμισμός εξακολούθησε να διαδίδεται άσυγκράτητα στην ένδοχώρα της Άφρικής και σε τμήματα της Άσίας, χωρίς να υποστηρίζεται από ιεραποστολικές οργανώσεις, χρήματα ή μεγάλες δυνάμεις, συνεπικουρούμενος όμως αναμφίβολα όχι μόνον από την έξισωτική ιδεολογία του, αλλά και από μια συνείδηση υπεροχής απέναντι στις αξίες των ευρωπαϊών κατακτητών. Ποτέ οι ιεραπόστολοι δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν κάποιο θύλακο μέσα σε έναν μωαμεθανικό πληθυσμό. Δημιούργησαν μόνο μικρούς θυλάκους σε μη ισλαμικούς λαούς, αφού σε γενικές γραμμές τους έλειπε ακόμα το κύριο όπλο της χριστιανικής διείσδυσης, δηλαδή η άπροκάλυπτη άποικιακή κατοχή, ή τουλάχιστον ο έπίσημος προσηλυτισμός ήγεμόνων, που συμπάρεσυραν και τους υπηκόους τους, όπως συνέβη στη Μαδαγασκάρη, που αυτοανακηρύχτηκε το 1869 χριστιανικό νησί. Ο χριστιανισμός σημείωσε κάποια πρόοδο στη νότια Ίνδία (κυρίως στα κατώτερα στρώματα του συστήματος των καστών), παρά την έλλει-

ψη ένθουσιασμού από την πλευρά της κυβέρνησης, και στην Ίνδοκίνα μετά τη γαλλική κατάκτηση. Άλλά δεν προόδευσε σημαντικά στην Άφρική, ώσπου ο ίμπεριαλισμός πολλαπλασίασε τον αριθμό των ιεραποστόλων (από ίσως 3.000 προτεστάντες, που υπήρχαν γύρω στο 1885, σε ίσως 18.000 το 1900) και ενίσχυσε ύλικά σε πολύ μεγάλο βαθμό την πνευματική δύναμη του Σωτήρα.¹⁷ Στο μεσοурάνημα του φιλελευθερισμού, ο ιεραποστολικός ζήλος δεν αποκλείεται να έχασε κιόλας ένα μέρος της όρμης του. Σε καθεμιά από τις τρεις δεκαετίες που μεσολάβησαν ανάμεσα στο 1850 και το 1880, μόνο τρεις τέσσερις νέοι ιεραποστολικοί σταθμοί των Ρωμαιοκαθολικών άνοιξαν στην Άφρική, σε σύγκριση με έξι στη δεκαετία του 1840, δεκατέσσερις στη δεκαετία του 1880 και δεκαεπτά στη δεκαετία του 1890.¹⁸ Ο χριστιανισμός ήταν περισσότερο άποτελεσματικός όταν όρισμένα στοιχεία του ένσωμάτωνονταν στην τοπική θρησκευτική ιδεολογία, με τη μορφή «αντιβιστικών» συγκρητιστικών λατρειών. Το κίνημα των Ταϊπίνγκ στην Κίνα (βλ. Κεφάλαιο Ζ') ήταν με άπόσταση το σημαντικότερο σε έξάπλωση και άπήχηση από αυτά τα φαινόμενα.

Όστόσο, υπήρχαν μέσα στους κόλπους του χριστιανισμού σημάδια μιας άντεπίθεσης έναντίον της έκκοσμίκευσης. "Όχι τόσο στον προτεσταντικό κόσμο, όπου η δημιουργία και έξάπλωση νέων άνεπίσημων αίρέσεων φαίνεται ότι έχασε ένα μεγάλο μέρος του δυναμισμού που είχε πριν από το 1848 —με την πιθανή έξαίρεση των μαύρων στην άγγλοσαξονική Άμερική— όσο στον καθολικισμό. Η λατρεία των θαυμάτων στη Λούρδη της Γαλλίας, που άρχισε το 1858 με το όραμα μιας βοσκοπούλας, διαδόθηκε με έπιληκτική ταχύτητα ίσως αθύρμητα στην αρχή, αλλά όπωςδήποτε με την άμεση έκκλησιαστική ύποστήριξη έπειτα από λίγο. Το 1875 είχε ήδη άνοίξει στο Βέλγιο ένα παράρτημα της Λούρδης. Με λιγότερο όραματικό τρόπο, ο άντικληρικισμός προκάλεσε ένα σημαντικό άντικίνημα έπανακήρυξης του Ευαγγελίου ανάμεσα στους πιστούς και μια όχι εύκαταφρόνητη έπανείσχυση της έπιρροής του κλήρου. Στην Λατινική Άμερική ο άγροτικός πληθυσμός ήταν ως τότε σε μεγάλο ποσοστό χριστιανικός χωρίς να έχει ίερείς: ως μετά το 1860 οι περισσότεροι μεξικανοί κληρικοί διέμεναν στα άστικά κέντρα. Άντιδρώντας στον έπίσημο άντικληρικισμό, η Έκκλησία άρχισε συστηματικά να κυριεύει ή να άνοιπροσηλυτίζει την ύπαιθρο. Ύπερ μία έννοια, άντιμετωπίζοντας

τὴν ἀπειλὴν κοσμικῆς μεταρρύθμισης, ἀντέδρασε ὅπως εἶχε ἀντιδράσει τὸν 16ο αἰῶνα μὲ μιὰ ἀντιμεταρρύθμιση. Ὁ καθολικισμὸς, πέρα γιὰ πέρα ἀδιάλλακτος τώρα, ἀρνούμενος κάθε συμβιβασμὸ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς προόδου, τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔγινε μετὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τὸ 1870 μιὰ δύναμη φοβερότερη ἀπὸ πρὶν —ἀλλὰ μὲ κόστος τὴν ἐγκατάλειψη μεγάλων περιοχῶν στοὺς πολέμιους του.

Ἐξω ἀπὸ τὸν χριστιανισμό, οἱ θρησκείες στηρίζονταν κυρίως στὴ δύναμη τῆς παράδοσης γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὴ διαβρωτικὴ δράση τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς καὶ τῆς σύγκρουσης μὲ τὴ Δύση. Οἱ προσπάθειες γιὰ «φιλελευθεροποίησή» τους εἶχαν ἀπήχηση στὴν ἡμιφομοιωμένη ἀστικὴ τάξη (ὅπως ὁ Μεταρρυθμιστικὸς Ἰουδαϊσμός, ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860), ἀλλὰ ἀπορρίπτονταν μὲ βδελυγμία ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους καὶ ἀντιμετωπίζονταν μὲ περιφρόνηση ἀπὸ τοὺς ἀγνωστικιστὲς. Ἡ παράδοση εἶχε ἀκόμα τεράστια δύναμη καὶ συχνὰ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν ἀντίσταση στὴν «πρόοδο» καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἐπεκτατισμὸ. Ὅπως εἶδαμε, ἡ Ἰαπωνία ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα κρατικὴ θρησκεία, τὸν σιντοϊσμὸ, ἐπιστρατεύοντας παραδοσιακὰ στοιχεῖα, σὲ μεγάλο βαθμὸ γιὰ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν Εὐρώπη (βλ. Κεφάλαιο Η'). Ἀκόμα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ οἱ ἐπαναστάτες στὸν Τρίτο Κόσμο ἐπρόκειτο νὰ μάθουν ὅτι ὁ εὐκολότερος τρόπος γιὰ νὰ ἔχει ἓνας πολιτικὸς ἀπήχηση στὶς μάζες ἦταν νὰ ὑποδυθεῖ τὸ ρόλο ἢ τουλάχιστον νὰ ἀποκτήσῃ τὸ γόητρο τοῦ βουδιστῆ μοναχοῦ ἢ τοῦ ἰνδουιστῆ ἀγίου. Ὡστόσο οἱ ἄθρησκοι, παρόλο ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι σχετικὰ λίγοι στὴν περιόδὸ μας (στὸ κάτω κάτω, ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη τὸ γυναικεῖο μισὸ τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς ἔμενε σχεδὸν ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὸν ἀγνωστικισμὸ), κυριαρχοῦσαν σὲ ἓναν κόσμον οὐσιαστικὰ χειραφετημένο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ μόνον ποὺ μπορούσε νὰ κάνει ἡ θρησκεία γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει ἦταν νὰ ἀποσυρθεῖ στὰ, ὁμολογουμένως τεράστια καὶ πανίσχυρα, κάστρα τῆς καὶ νὰ προετοιμαστεῖ γιὰ μιὰ μακρόχρονη πολιορκία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ'

ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

Πρέπει νὰ τὸ βάλουμε καλὰ στὸ μυαλό μας ὅτι τὴν ἱστορία σήμερον τὴ γράφουν τὰ ἴδια ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ δημιούργησαν κάποτε τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἀλλά, ἀφοῦ τὸ κάνουμε αὐτό, ἔχουμε χρέος νὰ ἀνακαλύψουμε τί ἄλλαξε αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄντα τόσο ριζικὰ ὥστε σήμερον νὰ παράγουμε ἀπλῶς βιομηχανικὰ προϊόντα πολυτελείας, ἐνῶ ἐκεῖνοι δημιουργοῦσαν ἔργα τέχνης.

PIXARNT BAKKNEP¹

Γιατί γράφετε στίχους; Κανένας δὲν νοιάζεται γι' αὐτοὺς σήμερον... Στὴν ἐποχὴ μας, ἐποχὴ σκεπτικιστικῆς ὀριμότητος καὶ δημοκρατικῆς ἀνεξαρτησίας, ὁ στίχος εἶναι μιὰ ἀπαρχαιωμένη μορφή. Προτιμοῦμε τὴν πρόζα, ἡ ὁποία, καθὼς ἔχει ἐλευθερία κινήσεων, συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὰ ἔνστικτα τῆς δημοκρατίας.

EUGÈNE PELLETAN, γάλλος βουλευτῆς, γύρω στὸ 1877²

I

Ἄν ὁ θρίαμβος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἔδειχνε νὰ εὐνοεῖ τὴν ἐπιστήμη, ἦταν πολὺ λιγότερο εὐνοϊκὸς γιὰ τὶς τέχνες. Στὶς δημιουργικὲς τέχνες, βέβαια, οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις εἶναι πάντα ἐξαιρετικὰ υποκειμενικὲς, ἀλλὰ πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς διττῆς ἐπανάστασης (1789-1848) εἶχε δεῖ ἀνθρώπους μὲ σπάνια χαρίσματα νὰ σημειώνουν ἐκπληκτικὲς ἐπιδόσεις, καὶ μάλιστα στὶς πιὸ διαφορετικὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα οἱ δεκαετίες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, δὲν προκαλοῦν ἐξίσου συγκλονιστικὴ ἐντύπωση, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς περιπτώσεις μιᾶς δυὸ σχετικὰ καθυστερημένων χωρῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι χωρὶς συζήτηση ἡ Ρωσία. Δὲν ἐννοοῦμε ὅτι οἱ δημιουργίαι αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν μέτριες, ἂν καί, ὅταν ἀπαριθμοῦμε τοὺς δημιουργοὺς ποὺ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἔργου ἢ τῆς ἀπήχησής τους τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πολλοὶ ἦταν ἤδη ὠρι-

μοι και είχαν πίσω τους έντυπωμα παραγωγή πριν από το 1848. Στο κάτω κάτω —για να περιοριστούμε σε τρεις από τους κατά γενική ομολογία μεγαλύτερους— ο Κάρολος Ντίκενς (1812-1870) είχε ήδη δώσει σχεδόν το μισό έργο του, ο Όνορέ Ντωμιέ (1808-1879) είχε αρχίσει τη σταδιοδρομία του στις γραφικές τέχνες τον καιρό της επανάστασης του 1830, ενώ ακόμα και ο Ρίχαρντ Βάγκνερ (1813-1883) είχε κιόλας πίσω του αρκετές όπερες: ο Λόεγκριν ήταν ήδη τελειωμένος το 1848. Όστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πεζογραφία, και ιδιαίτερα το μυθιστόρημα, γνώρισε σημαντική άνθηση, κυρίως χάρη στις συνεχιζόμενες επιτυχίες των γάλλων και των βρετανών συγγραφέων και τις καινοφανείς επιτυχίες των Ρώσων. Στην ιστορία της ζωγραφικής, επρόκειτο για μια περίοδο όχι απλώς αξιολογική, αλλά πραγματικά σπουδαία, σχεδόν εξολοκλήρου χάρη στους Γάλλους. Στη μουσική, η εποχή του Βάγκνερ και του Μπράμς υστερεί μόνο σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή του Μότσαρτ, του Μπετόβεν και του Σούμπερτ.

Και όμως, αν κοιτάξουμε προσεκτικότερα τη συνολική εικόνα των δημιουργικών τεχνών, θα μάς φανεί μια ιδέα λιγότερο πλούσια σε επιτεύγματα αυτή την περίοδο. Αναφέραμε ήδη τον γεωγραφικό κατακερματισμό της. Για τη Ρωσία η εποχή ήταν μια περίοδος εκπληκτικού μεγαλείου, προπαντός στη λογοτεχνία, αλλά και στη μουσική, για να μην αναφέρουμε τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες. Μια δεκαετία όπως αυτή του 1870, που είδε το ταυτόχρονο μεσουράνημα του Ντοστογιέφσκι και του Τολστόι, του Τσαϊκόφσκι (1840-1893), του Μούσοργκκι (1835-1881) και του κλασικού Αυτοκρατορικού Μπαλέτου, δεν έχει να φοβηθεί κανέναν ανταγωνισμό. Η Γαλλία και η Βρετανία διατήρησαν, όπως είδαμε, ένα πολύ ύψηλο επίπεδο, η δεύτερη κυρίως στην πεζογραφία, η πρώτη επίσης στη ζωγραφική και την ποίηση*. Οι Ήνωμένες Πολιτείες, αν και δεν έπαιζαν ακόμα σημαντικό ρόλο στις εικαστικές τέχνες και τη «σοβαρή» μουσική, άρχιζαν να επιβάλλονται ως λογοτεχνική δύναμη με τον Μέλβιλ (1819-1891), τον Χωθορν (1804-1864) και τον Ούιτμαν (1819-

* Στην αγγλική ποίηση οι επιδόσεις του Τέννyson, του Μπράουνινγκ κ.ά. είναι κάπως λιγότερο έντυπωμα από εκείνες των μεγάλων ρομαντικών της εποχής των επαναστάσεων στη Γαλλία δεν ισχύει το ίδιο για τις επιδόσεις του Μπωντλαίρ και του Ρεμπώ.

1891) στα ανατολικά, και με μια νέα φουρνιά λαϊκότροπων συγγραφέων στα δυτικά, οι οποίοι προήλθαν από τη δημοσιογραφία και ο επιφανέστερος ανάμεσά τους επρόκειτο να γίνει ο Μάρκ Τουαίν (1835-1910). Όστόσο, με οίκουμενικά κριτήρια, αυτή η λογοτεχνία ήταν επαρχιακή, από πολλές απόψεις μάλιστα λιγότερο έντυπωμα και με μικρότερη διεθνή απήχηση από όσο το δημιουργικό έργο που παραγόταν τώρα σε μερικά μικρά έθνη, τα οποία σφυρηλατούσαν τη δική τους εθνική ταυτότητα. (Παραδόξως, αρκετοί ελάσσονες αμερικανοί συγγραφείς του πρώτου μισού του αιώνα προκαλούσαν περισσότερη αίσθηση στο εξωτερικό.) Οι μουσικοσυνθέτες των Τσέχων (Α. Ντβόρζακ [1841-1904], Μπ. Σμέτανα [1824-1884]) έβρισκαν ευκολότερα διεθνή αποδοχή από όσο οι συγγραφείς τους, απομονωμένοι εξαιτίας μιας γλώσσας που πολύ λίγοι έξω από τα όρια της χώρας τους μπορούσαν να διαβάσουν ή ενδιαφέρονταν να μάθουν. Οι γλωσσικές δυσκολίες περιόριζαν και τη φήμη συγγραφέων από άλλες περιοχές, μερικοί από τους οποίους κατέχουν περίοπτη θέση στην ιστορία της λογοτεχνίας των λαών τους —π.χ. των Ολλανδών και των Φλαμανδών. Μόνον οι Σκανδιναβοί άρχισαν να κατακτούν ένα πλατύτερο κοινό, ίσως επειδή ο διασημότερος εκπρόσωπός τους —ο Έρρίκος Ίψεν (1828-1906), που έφτασε στην ωριμότητα τη στιγμή ακριβώς που τελειώνει η περιόδός μας— προτίμησε να γράφει θεατρικά έργα.

Από την άλλη μεριά, όμως, διαπιστώνουμε μια σαφή και από μερικές απόψεις θεαματική ποιοτική παρακμή στα κορυφαία έργα δύο μεγάλων κέντρων πνευματικής δημιουργίας: των γερμανόφωνων λαών και των Ιταλών. Μπορεί να υπάρχουν επιφυλάξεις για τη μουσική, αν και στην Ιταλία δύσκολα θα βρούμε άλλον από τον Τζιουζέπε Βέρντι (1813-1901), του οποίου η καλλιτεχνική εξέλιξη είχε ήδη προχωρήσει πριν από το 1848, ενώ στην Αυστρογερμανία από τους αναγνωρισμένους μεγάλους μουσουργούς μόνον ο Μπράμς (1833-1897) και ο Μπρούκνερ (1824-1896) εμφανίστηκαν ουσιαστικά αυτή την περίοδο, αφού ο Βάγκνερ ήταν στην πραγματικότητα ήδη ωριμος. Πάντως, αυτά τα ονόματα είναι αρκετά έντυπωμα, ιδιαίτερα ο Βάγκνερ, πελώρια μεγαλοφυΐα, αν και πολύ δυσάρεστος ως άνθρωπος και ως πολιτισμικό φαινόμενο. Αλλά οι σπουδαίες επιδόσεις αυτών των δύο λαών στις δημιουργικές τέχνες περιορίζονται σχεδόν

ἀποκλειστικά στη μουσική. Δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν σοβαρὲς διαφορίαι γιὰ τὴν κατώτερη ποιότητα τῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν τους σὲ σύγκριση μὲ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 περίοδο.

Ἄν πάρουμε τὶς διάφορες τέχνες μία μία χωριστά, ἡ γενικὴ πτώση τοῦ ἐπιπέδου εἶναι ἐξίσου ἐμφανὴς σὲ μερικές, ἐνῶ ἡ ἀνωτερότητά τους σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνες τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητη σὲ καμιά. Ἡ λογοτεχνία ἄνθησε, ὅπως εἶδαμε, κυρίως χάρις στὸ πρόσφορο μέσο τοῦ μυθιστορήματος. Τὸ μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ μόνο λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ μπόρεσε νὰ προσαρμοστεῖ στὴν ἀστική κοινωνία, τῆς ὁποίας ἡ ἀνοδος καὶ οἱ κρίσεις ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο θέμα του. Ἐχουν γίνεи προσπάθειες νὰ διασωθεῖ ἡ ὑπόληψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ ἀναμφίβολα σημειώθηκαν ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ἄν ὅμως σκεφτοῦμε τὸν οἰκοδομικὸ ὄργανισμὸ ποῦ ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ 1850, μὲ κινητήριον μοχλὸ μὴ εὐπορή ἀστική κοινωνία, οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἐπιδόσεις δὲν εἶναι οὔτε σπουδαῖες οὔτε ἰδιαιτέρα πολυάριθμες. Τὸ ἀνοικοδομημένον Παρίσι τοῦ Ὁσμὰν ἐντυπωσιάζει μὲ τὸ πολεοδομικὸ του σχέδιο, ὅχι ὅμως μὲ τὰ κτίρια ποῦ πλακίσωσαν τὶς νέες πλατεῖες καὶ λεωφόρους του. Ἡ Βιέννη, ποῦ ἀποσκοποῦσε περισσότερο στὴν ἀνέγερση ἀρχιτεκτονικῶν ἀριστουργημάτων, σημείωσε μὴ μᾶλλον ἀμφίβολη ἐπιτυχία. Ἡ Ρώμη τοῦ βασιλιᾶ Βίκτωρα Ἐμμανουήλ, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι συνδέεται μὲ τὴν κακὴ ἀρχιτεκτονικὴ περισσότερο ἀπὸ ὅποιουδήποτε ἄλλου ἡγεμόνα, εἶναι σκέτη συμφορά. Σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀξιοθαύμαστα ἐπιτεύγματα π.χ. τοῦ νεοκλασικισμοῦ —τοῦ τελευταίου ἐνιαίου ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ θρίαμβον τῆς «νεωτερικῆς» ὀρθοδοξίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα— τὰ οἰκοδομήματα ποῦ χτίστηκαν στὸ δεύτερον μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα προκαλοῦν σήμερα μᾶλλον ἀπολογητικὰ αἰσθήματα παρὰ γενικὸ θαυμασμὸ. Αὐτὸ δὲν ἰσχύει, φυσικὰ, γιὰ τὸ ἔργο τῶν λαμπρῶν καὶ εὐφάνταστων πολιτικῶν μηχανικῶν, τὸ ὁποῖον πάντως ἔτεινε ὄλο καὶ πιὸ πολὺ νὰ κρῦβεται πίσω ἀπὸ τὶς «καλλιτεχνικὲς» προσόψεις.

Ἄκόμα καὶ οἱ ἀπολογητὲς δυσκολεύονταν ὡς πρόσφατα νὰ βροῦν σημαντικὰ προτερήματα στὶς περισσότερες ζωγραφικὲς δημιουργίες αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὰ ἔργα ποῦ ἐμελλε νὰ γίνουν μόνιμα ἐκθέματα στὸ φανταστικὸ μουσεῖον τῶν ἀνθρώπων τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔχουν, σχε-

δὸν χωρὶς ἐξαίρεση, γαλλικὴ προέλευση: προέρχονται ἀπὸ καλλιτέχνες ποῦ ἦταν κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς τῶν ἐπαναστάσεων, ὅπως ὁ Ντωμιέ καὶ ὁ Γ. Κουρμπέ (1819-1877), ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Μπαρμιζὸν καὶ τὴν πρωτοπορικὴ ὁμάδα τῶν ἱμπρεσιονιστῶν (ἓνας ὑπερβολικὰ γενικὸς ὄρος, ποῦ δὲν χρειάζεται νὰ τὸν ἀναλύσουμε περισσότερο ἐδῶ), ἡ ὁποία ἐμφανίστηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματα εἶναι πράγματι ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακὰ, καὶ μὴ ἀποδοῦν ποῦ εἶδε τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ε. Μανέ (1832-1883), τοῦ Ε. Ντεγκά (1834-1917) καὶ τοῦ νεαροῦ Π. Σεζὰν (1839-1906) δὲν χρειάζεται νὰ ἀνησυχῇ γιὰ τὴ φήμη της. Ὡστόσο, αὐτοὶ οἱ ζωγράφοι ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἀντιπροσωπευτικοὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ποῦ παραγόταν σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερες ποσότητες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ ἦταν καὶ ἐξαιρετικὰ ὑποπτοὶ γιὰ τὴν «καθωσπρέπει» τέχνη καὶ τὸ κοινὸ γούστο. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσημη ἀκαδημαϊκὴ ἢ τὴ λαϊκὴ τέχνη ποῦ παραγόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ ὅλες τὶς χώρες, τὸ πιὸ πολὺ ποῦ μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι δὲν εἶχε πάντα ὁμοίομορφο χαρακτήρα, ὅτι οἱ τεχνικὲς προδιαγραφές της ἦταν ὑψηλές καὶ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ κάποια ταπεινὰ προτερήματα. Ἀλλὰ τὰ περισσότερα δημιουργήματά της ἦταν καὶ εἶναι φρικτά.

Ἴσως ἡ γλυπτικὴ τῶν μέσων καὶ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, ποῦ διαεινήθη σὲ ἀναριθμητὰ μνημειώδη ἔργα, ἄξιζε κάτι ἐλαφρῶς καλύτερον ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία ποῦ τῆς ἐπιφυλάχτηκε στὸ μέλλον —στὸ κάτω κάτω ἔβγαλε τὸν νεαρὸ Ροντέν (1840-1917). Ὡστόσο, κάθε μαζικὴ συλλογὴ βικτωριανῶν γλυπτῶν, ὅπως αὐτὲς ποῦ βλέπει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ σπίτια εὐπορῶν Βεγγαλέζων, ποῦ ἀγόραζαν ὁλόκληρες καραβιὲς ἀπὸ τέτοιο ἐμπόρευμα, προκαλεῖ ἐντονὴ κατάθλιψη.

II

Ἄπὸ μερικές ἀπόψεις ἦταν μὴ κωμικοτραγικὴ κατάσταση. Λίγες κοινωνίες λάτρεψαν τὰ ἔργα τῆς δημιουργικῆς μεγαλοφυΐας (ἡ ἴδια αὐτὴ ἔννοια ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀστικὴ ἐπινόηση ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο —βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, Κεφάλαιο ΙΔ') περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ ἀστικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰῶνα. Λίγες ἦταν διατεθειμένες νὰ ξοδέψουν τόσο ἀπλόχερα γιὰ τὶς τέχνες καὶ, ἀπὸ καθαρὰ

ποσοτική άποψη, καμιά προγενέστερη κοινωνία δεν αγόραζε ούτε κατά προσέγγιση τόσα παλιά και νέα βιβλία, ύλικά αντικείμενα, πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά, διακοσμητικές δομές τοιχοποιίας και είσιτήρια για συναυλίες ή θεατρικές παραστάσεις (Η αύξηση και μόνον του πληθυσμού θα έκανε αυτή τη θέση άπροσμάχητη.) Πάνω από όλα, και, πράγμα παράδοξο, λίγες κοινωνίες ήταν τόσο πεπεισμένες ότι ζούσαν σε έναν χρυσό αιώνα των δημιουργικών τεχνών.

Το γούστο αυτής της περιόδου στρεφόταν προπαντός προς τα σύγχρονα έργα, όπως ήταν φυσικό για μια γενιά που πίστευε στην παγρόσμια και συνεχή πρόοδο. Ο χέρ Άρενς (1805-1881), ένας βιομήχανος από τη βόρεια Γερμανία που μετεγκαταστάθηκε στο πολιτισμικά πιο εύκρατο κλίμα της Βιέννης και άρχισε να συλλέγει όταν είχε πια περάσει τα πενήντα, αγόραζε περισσότερο μοντέρνους πίνακες παρά παλιούς μαίτρ, και αποτελούσε τυπικό δείγμα του είδους του.³ Ο Μπόλκαου (σίδηρος), ο Χόλλογουαιη (ιδιοσκευάσματα), ο «έξ εμπόρων πρίγκιπας» Μέντελ (βαμβάκι), οι όποιοι με τον ανταγωνισμό τους ανέβαζαν τις τιμές των έλαιογραφιών στη Βρετανία, έκαναν πλούσιους τους ακαδημαϊκούς ζωγράφους της εποχής τους.⁴ Οι δημοσιογράφοι και οι δημοτικοί άρχοντες, όταν περιέγραφαν με καμάρι τα έργαίνα ή ανήγγελλαν έξίσου περήφανα το πλήρες κόστος των κολοσσιαίων δημόσιων κτιρίων που άρχιζαν να παραμορφώνουν τα αστικά τοπία του Βορρά μετά το 1848, χωρίς να κρύβονται όλότελα από την αίθαλομίχλη που τα τύλιγε άμέσως, πίστευαν ειλικρινά ότι ύμνούσαν μια καινούρια Άναγέννηση, που τη στήριζαν οικονομικά επιχειρηματίες πρίγκιπες συγκρίσιμοι με τους Μεδίκους. Άλίμονο, το πιο προφανές συμπέρασμα που μπορούν να βγάλουν οι ιστορικοί από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι ότι οι χρηματικές δαπάνες δεν έγγυώνται από μόνες τους έναν χρυσό αιώνα των τεχνών.

Πάντως, τα χρηματικά ποσά που ξοδεύονταν για τις τέχνες ήταν έντυπωσιακά με όποιοδήποτε κριτήριο, αν έξαιρέσουμε το κριτήριο της πρωτοφανούς παραγωγικότητας του καπιταλισμού. Μόνο που δεν ξοδεύονταν πια από τους ίδιους ανθρώπους. Η αστική επανάσταση ήταν νικηφόρα ακόμα και στο χαρακτηριστικό πεδίο δράσης των ήγεμόνων και των εύγενών. Σε καμιά από τις μεγάλες άνοικοδομήσεις πόλεων που έγιναν άνάμεσα στο 1850 και το 1875 το κυρίαρχο γνώρισμα του αστικού τοπίου δεν είναι πια τα βασιλικά ή

αυτοκρατορικά άνάκτορα, ή έστω ένα συγκρότημα άριστοκρατικών μεγάρων. Εκεί όπου ή αστική τάξη ήταν αδύναμη, όπως στη Ρωσία, ο τσάρος και οι μεγάλοι δούκες μπορεί να ήταν ακόμα οι κύριοι άτομικοί προστάτες των τεχνών, αλλά ακόμα και σε τέτοιες χώρες ο ρόλος τους φαίνεται πολύ λιγότερο ζωτικός από ό,τι ήταν πριν από την Γαλλική Έπανάσταση. Σε άλλα μέρη μπορεί να βρισκόταν κάποιος έκκεντρικός ήγεμονίσκος, όπως ο Λουδοβίκος Β΄ της Βαυαρίας, ή κάποιος σχεδόν έξίσου έκκεντρικός άριστοκράτης, όπως ο μαρκήσιος του Χάρτφορντ, που το πάθος τους ήταν να αγораζούν τέχνη και καλλιτέχνες, αλλά σε γενικές γραμμές τα άλογα, ή χαρτοπαιξία και οι γυναίκες είχαν περισσότερες πιθανότητες να τους βυθίσουν στα χρέη από όσο ή προστασία των τεχνών.

Ποιός πλήρωνε λοιπόν για τις τέχνες; Κυβερνήσεις και άλλοι δημόσιοι φορείς, ή αστική τάξη και —αυτό το σημείο άξίζει ιδιαίτερη προσοχή— μια όλο και μεγαλύτερη μερίδα των «κατώτερων» τάξεων, στις όποιες ή τεχνολογική και βιομηχανική έξέλιξη έκανε τα προϊόντα των δημιουργικών πνευμάτων προσιτά σε όλο και μεγαλύτερες ποσότητες και όλο και χαμηλότερες τιμές.

Οι κοσμικές άρχες ήταν σχεδόν οι μόνοι άναθέτες έργων όπως τα γιάντια, μνημειώδη κτίρια που σκοπός τους ήταν να πιστοποιήσουν τον πλούτο και το μεγαλείο της εποχής γενικότερα και της πόλης ειδικότερα. Σπάνια ο σκοπός τους ήταν ώφελιμιστικός. Στην εποχή του «laissez-faire» τα κυβερνητικά κτίρια δεν ήταν περίβλεπτα, γιατί δεν χρειαζόταν να είναι. Κατά κανόνα τα δημόσια οικοδομήματα δεν ήταν θρησκευτικά, έκτός στις έντονα καθολικές χώρες και όταν κατασκευάζονταν για έσωτερική χρήση από (μειονοτικές) θρησκευτικές ομάδες όπως οι έβραίοι και οι βρετανοί άντικομοφομιστές, που ήθελαν να διαδηλώσουν τον ραγδαία αυξανόμενο πλούτο και τη συνακόλουθη αυτοϊκανοποίησή τους. Το πάθος για «άναστήλωση» και άποπεράτωση των μεγάλων έκκλησιών και καθεδρικών ναών του Μεσαίωνα —πάθος που σάρωνε την Εύρώπη στα μέσα του 19ου αιώνα σαν μεταδοτική άρρώστια— ήταν μάλλον κοσμικό παρά θρησκευτικό. Άκόμα και στις πιο μεγαλοπρεπείς μοναρχίες αυτά τα οικοδομήματα ανήκαν, όλο και περισσότερο, μάλλον στο «κοινό» παρά στην Άύλη: αυτοκρατορικές συλλογές ήταν τώρα μουσειά, όπερες άνοιγαν τα ταμεία τους για τους κοινούς θνητούς. Ήταν, πράγματι, χαρακτηρι-

στικά σύμβολα δόξας και πολιτισμού, γιατί ακόμα και τα τιτάνια δημαρχεία, για την ανέγερση των οποίων συναγωνίζονταν οι δημοτικοί άρχοντες, ήταν πολύ μεγαλύτερα από όσο θα απαιτούσαν οι περιορισμένες ανάγκες της δημοτικής διαχείρισης. Οι προσγειωμένοι επιχειρηματίες του Λήντς απέρριψαν επίτηδες κάθε ωφελιμιστικά υπολογισμό στην κατασκευή του δημαρχείου της πόλης τους. Τί σήμαιναν λίγες χιλιάδες παραπάνω, όταν ο σκοπός ήταν να διατρανωθεί ότι «στον πυρετό των εμπορικών ασχολιών τους οι κάτοικοι του Λήντς δεν παραλείπουν να καλλιεργούν την αίσθηση του ωραίου και την αγάπη για τις καλές τέχνες»; (Πράγματι, το δημαρχείο του Λήντς στοίχισε 122.000 λίρες, δηλαδή περίπου τρεις φορές περισσότερο από τον αρχικό προϋπολογισμό, που δ'ισοδύναμο με τουλάχιστον 1%, και μάλλον περισσότερο, της συνολικής απόδοσης του φόρου εισοδήματος για όλοκληρο το Ένωμένο Βασίλειο τη χρονιά των εγκαινίων του, το 1858.)⁵

Θα δώσουμε ένα παράδειγμα για να δείξουμε τον γενικό χαρακτήρα αυτής της οικοδομικής δραστηριότητας. Η πόλη της Βιέννης κατεδάφισε στη δεκαετία του 1850 τα παλιά όχρωματικά της έργα και γέμισε, στις επόμενες δεκαετίες, τον κενό χώρο που δημιουργήθηκε με ένα λαμπρό κυκλικό βουλευτήριο πλασιωμένο από δημόσια κτίρια. Τί ήταν αυτά τα κτίρια; Ένα αντιπροσώπευε την επιχειρηματική ζωή (το χρηματιστήριο), ένα τη θρησκεία (ή Votivkirche), τρία την ανώτερη εκπαίδευση, τρία τους πολιτειακούς θεσμούς (το δημαρχείο, το δικαστικό μέγαρο και το κοινοβούλιο) και όχι λιγότερα από όχτω τις τέχνες: θέατρα, μουσεία, ακαδημίες κτλ.

Οι απαιτήσεις της αστικής τάξης ήταν ατομικά ταπεινότερες, αλλά συλλογικά πολύ μεγαλύτερες. Η καλλιτεχνική υποστήριξη που πρόσφεραν οι άστοι ως άτομα μάλλον δεν ήταν τόσο σημαντική σ' αυτή την περίοδο όσο επρόκειτο να γίνει στην τελευταία γενιά πριν από το 1914, όταν οι εκατομμυριούχοι των Ένωμένων Πολιτειών ανέβαζαν τις τιμές ορισμένων έργων τέχνης σε ύψη που δεν γνώρισε καμιά προγενέστερη ή μεταγενέστερη εποχή. (Ακόμα και στο τέλος της περιόδου μας οι ληστοβαρόνοι παραήταν απασχολημένοι με τη ληστεία για να άφοσιωθούν ολόψυχα στην επίδειξη του προϊόντος της ληστρικής δραστηριότητάς τους.) * Ωστόσο, ήταν φανερό, προπαντός από το 1860 και έπειτα, ότι υπήρχαν άφθονα διαθέσι-

μία χρήματα. Στη δεκαετία του 1850, μόνον ένα γαλλικό έπιπλο του 18ου αιώνα (τα γαλλικά έπιπλο του 18ου αιώνα ήταν το διεθνές σύμβολο κοινωνικής περιωπής στο έσωτερικό ενός πλουσιόσπιτου) πουλήθηκε σε πλειστηριασμό για περισσότερες από χίλιες λίρες, στη δεκαετία του 1860 όχτω, στη δεκαετία του 1870 δεκατέσσερα, ανάμεσά τους ένα που έφτασε τις 30.000 λίρες· αντίκειμενα όπως τα μεγάλα βάζα Σεβρών (ένα παρόμοιο σύμβολο περιωπής) πουλήθηκαν για χίλιες ή περισσότερες λίρες τρεις φορές στη δεκαετία του 1850, έφτα στη δεκαετία του 1860, έντεκα στη δεκαετία του 1870.⁶ Μια χούφτα «έξ εμπόρων πρίγκιπες» που ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλον άρκει για να πλουτίσουν μια χούφτα ζωγράφοι και έμποροι τέχνης, αλλά ακόμα και ένα εύαριθμο κοινό είναι άρκετο για να συντηρήσει μια άθροια καλλιτεχνική παραγωγή, αν είναι ευκατάστατο. Απόδειξη είναι το θέατρο, και ως ένα βαθμό οι συναυλίες κλασικής μουσικής, γιατί και τα δύο ακμάζουν χάρη σε ένα πολύ μικρό κοινό. (Τότε, όπως και σήμερα, ή όπερα και το κλασικό μπαλέτο βασιζόνταν σε κρατικές επιχορηγήσεις ή στην υποστήριξη πλουσίων που επίζητούσαν γόητρο και δεν άδιαφορούσαν πάντα για την ευκολία πρόσβασης σε όμορφες μπαλαρίνες ή αιδούς.) Το θέατρο ευημερούσε, τουλάχιστον οικονομικά. Το ίδιο και οι εκδότες όγκωδών και ακριβών βιβλίων για μια περιορισμένη αγορά, της οποίας οι διαστάσεις υποδηλώνονται ίσως από την κυκλοφορία των *Times* του Λονδίνου: στις δεκαετίες του 1850 και του 1860 κυμαινόταν ανάμεσα στις 50.000 και 60.000, αν και σε ειδικές περιπτώσεις έφτανε τις 100.000. Ποιός θα παραπονιόταν, όταν το βιβλίο του Λίβινγκστον *Ταξίδια* (1857) πούλησε μέσα σε έξι χρόνια 30.000 αντίτυπα σε μια έκδοση της μιάς γυνιάς;⁷ Και πάντως, οι επιχειρηματικές και οικιακές ανάγκες της αστικής τάξης έκαναν πλούσιους πολλούς αρχιτέκτονες που οικοδομούσαν και ανοικοδομούσαν μεγάλες εκτάσεις των πόλεων για λογαριασμό της.

Η αστική αγορά ήταν καινούριο φαινόμενο μόνον από την άποψη ότι είχε τώρα πρωτοφανές μέγεθος και γινόταν όλο και πιο ισχυρή οικονομικά. Από την άλλη μεριά, όμως, η εποχή αυτή παρήγαγε ένα πραγματικά επαναστατικό φαινόμενο: για πρώτη φορά, χάρη στην τεχνολογία και την επιστήμη, έγινε τεχνικά έφικτο να αναπαράγονται φτηνά, και σε εκπληκτικά μεγάλη κλίμακα, ορισμένα έργα τέχνης. Μόνο μία από αυτές τις μεθόδους ένταγωνίζονταν πραγματικά την

ἴδια τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία: ἡ φωτογραφία, ποὺ ἐνηλικιώθηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1850. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἀντίκτυπός της στὴ ζωγραφικὴ ἦταν ἄμεσος καὶ βαθύς. Οἱ ὑπόλοιπες παρήγαν ἀπλῶς κατῳτρῆς ποιότητας παραλλαγές ἀτομικῶν προϊόντων, ποὺ ἦταν ὅμως προσιτῆς στὸ πλατὺ κοινό: ὅλο καὶ πολλαπλασιάζονταν τὰ φτηνὰ χαρτόδετα βιβλία, πράγμα στὸ ὁποῖο συνέβαλλε ἀποφασιστικὰ ὁ σιδηρόδρομος (οἱ ἐμπορικότερες σειρές ὀνομάζονταν ἐνδεικτικὰ «σιδηροδρομικές» ἢ «ταξιδιωτικές» βιβλιοθήκες), ὅλο καὶ περισσότερο διαδίδονταν οἱ χαλυβογραφίες, χάρη στὴ νέα μέθοδος τῆς ἠλεκτροτυπίας (1845), ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἀναπαραγωγὴ τους σὲ τεράστιες ποσότητες χωρὶς νὰ χάνονται οἱ λεπτομέρειες ἢ ἡ ἐκλέπτυνση. Καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς ἐπαιξαν ζωτικὸ ρόλο ἡ ἀνάπτυξη τῆς δημοσιογραφίας, ἡ δημοσίευση λογοτεχνικῶν ἔργων σὲ συνέχειες, ἡ αὐτομόρφωση μὲ τὴ σταδιακὴ ἀγορὰ ἐγκυκλοπαιδικῶν ἔργων σὲ τεύχη, κτλ.*

Συνήθως ἡ οἰκονομικὴ σημασία αὐτῆς τῆς πρώιμης μαζικῆς ἀγορᾶς ὑποτιμᾶται. Τὰ εἰσοδήματα μερικῶν κορυφαίων ζωγράφων, ἐντυπωσιακὰ ἀκόμα καὶ μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα —ἀπὸ τὸ 1868 ὡς τὸ 1874 ὁ Μιλλαὶ ἔβγαζε κατὰ μέσον ὄρο 20.000-25.000 στερλίνες (ἐκείνης τῆς ἐποχῆς) τὸ χρόνο— προέρχονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ γκραבוῦρες τῶν 2 γκινεῶν σὲ κορνίζες τῶν 5 σελινίων, ἕνα προϊόν ποὺ λανσάρισαν ὁ Γκαμπάρ, ὁ Φλατοῦ καὶ ἄλλοι ἐπιχειρηματίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ πίνακας τοῦ Φρίθ Ὁ σιδηροδρομικὸς σταθμὸς (1860) ἀπέφερε 4.500 στερλίνες ἀπὸ τέτοια δικαιώματα ἀναπαραγωγῆς καὶ ἐπιπλέον 750 στερλίνες γιὰ δικαιώματα ἐκθέσεως.⁸ Τέτοιοι «μάνατζερ» πῆγαιναν τὴ δεσποινίδα Ρόζα Μπονέρ (1822-1899) στὴν ὀρεινὴ Σκοτία γιὰ νὰ τὴν πείσουν νὰ προσθέσει ἐλάφια καὶ κατσάβραχα (ποὺ ὁ Λάντσηρ εἶχε ἀποδείξει ὅτι ἦταν πολὺ ἐμπορικὰ) στὰ ἄλογα καὶ τὰ βοοειδῆ ποὺ τὴν εἶχαν ἤδη κάνει πλοῦσια μὲ τὴν ἀπήχησή τους στὸ φιλόζωο βρετανικὸ κοινό. Καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἐπέστησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Λ. Ἀλμα-Τάντεμα (1836-1912) στὴν ἀρχαία Ρώμη, μὲ τὴν ἱστορικὴ γυμνότητα καὶ τὰ ὄργιά της, πράγμα ποὺ ἀποδείχθηκε ἀμοιβαῖα ἐπικερδές. Πιὸ πρὶν ἀκόμα, τὸ 1853, ὁ Ε. Μπούλγουερ-Λύττον (1803-1873), ἕνας συγγραφέας ποὺ δὲν παραμέλησε

* Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὲς οἱ ἐφευρέσεις εἶχαν τὴν ἀφετηρία τους στὴς δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 δὲν μειώνει τὴ σημασία τῆς ποσοτικῆς διάδοσής τους, ποὺ ἀρχίσε στὴ δεκαετία τοῦ 1850.

ποτὲ τὰ οἰκονομικά, ἐχώρησε στὴ Routledge's Railway Library γιὰ δέκα χρόνια τὰ δικαιώματα τῆς χαρτόδετης ἐκδόσεως τῶν προηγούμενων μυθιστορημάτων τοῦ πρὸς 20.000 στερλίνες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 5.000 ἦταν «ἀμέσως καταβλητέες».⁹ Μὲ ἐξαίρεση τὴν ἀνεπανάληπτη ἐπιτυχία τοῦ μυθιστορήματος τῆς Χάρριετ Μπῆτσερ Στόου Ἡ καλύβα τοῦ μπάριμα Θωμᾶ (1852), ποὺ μέσα σὲ ἕνα χρόνο θὰ πρέπει νὰ πούλησε στὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία γύρω στὸ ἐνάμισι ἑκατομμύριο ἀντίτυπα σὲ σαράντα ἐκδόσεις (οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες πειρατικές), ἡ μαζικὴ ἀγορὰ στὸ χῶρο τῶν τεχνῶν δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ δική μας ἐποχὴ. Ὡστόσο ὑπῆρχε, καὶ ἡ σημασία της ἦταν ἀναμφισβήτητη.

Ἐδῶ πρέπει νὰ κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὑποβαθμίστηκαν ἔντονα τὰ παραδοσιακὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἐπηρέαστηκαν πιὸ ἄμεσα ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς μηχανικῆς ἀναπαραγωγῆς. Μέσα σὲ μιὰ γενιά, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσει, προπαντὸς στὴ Βρετανία, τὴν πατρίδα τῆς ἐκβιομηχάνισης, τὴν πολιτικοἰδεολογικὴ ἀντίδραση τοῦ (σὲ σημαντικὸ βαθμὸ σοσιαλιστικοῦ) κινήματος ποὺ ἤθελε νὰ συγκεράσει τίς καλὲς τέχνες καὶ τὴ χειροτεχνία. Ἄν θέλουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τίς ἀντιβιομηχανικές, ἔμμεσα ἀντικαπιταλιστικὲς ρίζες του, θὰ φτάσουμε, περνώντας ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ διακοσμῆσεων ποὺ ἴδρυσε ὁ Οὐίλλιαμ Μόρρις τὸ 1860, στοὺς προραφαηλίτες ζωγράφους τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Ἡ δευτέρη παρατήρηση ἀφορᾷ τὴ φύση τοῦ κοινοῦ ποὺ ἐπηρέαζε τοὺς καλλιτέχνες. Χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἢ ἀστική πελατεία, ὅπως αὐτὴ ποὺ καθόριζε τὸ περιεχόμενο τῶν θεατρικῶν παραστάσεων στὸ λονδρέζικο Οὐέστ Ἐντ ἢ στὸ παρισινὸ θέατρο τοῦ βουλεβάρτου. Ἦταν ἐπίσης ἕνα μαζικὸ κοινό, ποὺ συμπεριλάμβανε τὴ μικρομεσαία τάξη καὶ ἄλλα στρώματα, ἀνάμεσά τους εἰδικευμένους ἐργάτες ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν εὐποληψία καὶ παιδεία. Οἱ τέχνες στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη λαϊκές, καὶ αὐτὸ τὸ ἔξεραν οἱ νεόκοποι διαφημιστῆς στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν ἀγόραζαν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ θλιβεροὺς καὶ δαπανηροὺς ζωγραφικοὺς πίνακες γιὰ νὰ κολλήσουν πάνω τους τίς ἀφίσες τους.

Οἱ τέχνες εὐημεροῦσαν, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ δημιουργικὰ τάλεντα ποὺ εἶχαν ἀπήχηση στὸ κοινό —καὶ ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν

ήταν όπωσδήποτε τὰ χειρότερα. Εἶναι μύθος ὅτι τὰ μεγάλα ταλέντα τῆς ἐποχῆς φυτοζωοῦσαν ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἀναγνώριζαν οἱ ἀνίδεοι καὶ ἀκαλλιέργητοι. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ ἀνακαλύψουμε δημιουργοὺς πού, γιὰ διάφορους λόγους, ἀντιστέκονταν στὸ ἀστικὸ κοινὸ ἢ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ σοκάρουν, ἢ πού ἀπλῶς δὲν μποροῦσαν νὰ βροῦν ἀγοραστὲς τέτοιες περιπτώσεις ὑπῆρχαν κυρίως στὴ Γαλλία (ὁ Φλωμπέρ [1821-1880], οἱ πρῶμοι συμβολιστές, οἱ ἱμπρεσιονιστές), ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ. Ὡστόσο, στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἄντρες καὶ γυναῖκες τῶν ὁποίων ἡ καλλιτεχνικὴ φήμη ἄντεξε στὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἦταν ἄνθρωποι πού στὴν ἐποχὴ τους εἶχαν ἐξαιρετικὰ μεγάλη ὑπόληψη ἢ καὶ ἀποτελοῦσαν εἰδῶλα, ἐνῶ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴ δουλειά τους ἦταν ἀπὸ ὑπολογίσιμα ὡς μυθώδη. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Τολστόι ἐμελλε νὰ ζήσει ἄνετα ἀπὸ τίς πωλήσεις ἐλάχιστων μυθιστορημάτων, ὅταν ὁ μεγάλος συγγραφέας ἐγκατέλειψε τὰ κτήματά του. Ὁ Κάρολος Ντίκενς, γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ὁποίου συμβαίνει νὰ εἴμαστε πολὺ καλά πληροφορημένοι, μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει σὲ 10.000 στερλίνες ἐτήσιο εἰσόδημα τὰ περισσότερα χρόνια ἀπὸ τὸ 1848 καὶ ἔπειτα, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 τὸ ἐτήσιο εἰσόδημά του αὐξήθηκε, γιὰ νὰ φτάσει τὸ 1868 τίς 33.000 στερλίνες περίπου (τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ προερχόταν ἀπὸ τὸ ἀμερικανικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, πού ἦταν ἤδη μιὰ ἐκπληκτικὰ προσοδοφόρα ἀγορά).¹⁰ Ἐκατὸν πενήντα χιλιάδες δολάρια θὰ ἦταν ἀκόμα καὶ σήμερα ἓνα πολὺ σημαντικὸ εἰσόδημα, ἀλλὰ γύρω στὸ 1870 τοποθετοῦσε τὸν κάτοχό του στὴ χορεία τῶν πολὺ πλούσιων. Σὲ γενικὲς γραμμές, λοιπόν, ὁ καλλιτέχνης εἶχε προσαρμοστῆ στὴν ἀγορά. Ἀκόμα καὶ ὅσοι δὲν ἔγιναν πλούσιοι ἦταν σεβαστοί. Ντίκενς, Ο. Θάκερεϋ (1811-1863), Τζῶρτζ Ἐλιοτ (1819-1880), Τένυσον (1809-1892), Βίκτωρ Οὐγγὸ (1802-1885), Ἐμίλ Ζολὰ (1840-1902), Τολστάι, Νταστογιέφσκι, Τουργκένιεφ, Βάγκνερ, Βέρντι, Μπράμς, Λίστ (1811-1886), Ντβόρζακ, Τσαϊκόφσκι, Μάρκ Τουαίν, Ἐρρίκος Ίψεν: ὅλοι αὗτοι δὲν ἦταν προσωπικότητες πού ὄσο ζοῦσαν τοὺς ἔλειψε ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἀναγνώριση.

III

Ἀκόμα σημαντικότερο εἶναι ὅτι ὁ καλλιτέχνης (καί, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσηα πολὺ σπανιότερα ἀπὸ ὅσο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ

καλλιτέχνηδα) ὄχι μόνον εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκτήσει ὑλικὴ ἀνεση, ἀλλὰ καὶ ἀπολάμβανε ξεχωριστὴ ἐκτίμηση. Στὴ μοναρχικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ κοινωνία, ὁ καλλιτέχνης ἦταν στὴν καλύτερη περίπτωση ἓνας διακοσμητὴς ἢ ἓνα στολίδι τῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ παλατιοῦ, ἓνα πολῦτιμο περιουσιακὸ στοιχεῖο, ἐνῶ στὴ χειρότερη ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀκριβοπληρωμένους καὶ ἴσως ιδιότροπους ἀνθρώπους, ὅπως οἱ κομμωτὲς καὶ οἱ μὸδιστροί, πού παρείχαν δαπανηρὲς ὑπηρεσίες ἢ προμήθευαν εἶδη πολυτελείας, ἀπαραίτητα καὶ τὰ δυὸ γιὰ τὴν κοσμικὴ ζωὴ. Γιὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, ὅμως, ἀντιπροσώπευε τὴ «μεγαλοφυΐα», πού ἦταν μιὰ μὴ οἰκονομικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἀτομικῆς ἐπιχείρησης, τὸ «ιδεῶδες» πού συμπλήρωνε καὶ ἐπέστεφε τὴν ὑλικὴ ἐπιτυχία καί, γενικότερα, τίς πνευματικὲς ἀξίες τῆς ζωῆς.

Δὲν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τίς τέχνες στὸ δεῦτερο μῆρος τοῦ 19ου αἰῶνα χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψη αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ αἴτημα, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ δίνουν πνευματικὸ περιεχόμενο στὸν ὑλιστικότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Σχεδὸν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι πῆραν τὴ θέση τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τῶν μορφωμένων καὶ χειραφετημένων, δηλαδὴ τῶν πετυχημένων ἀσπῶν, συμπληρωμένες βέβαια ἀπὸ τὸ γεμάτο ἐμπνευση θέαμα τῆς «φύσης», δηλαδὴ τοῦ τοπίου. Αὐτὸ ἦταν φανερότερο στοὺς γερμανόφωνους λαοὺς, πού εἶχαν φτάσει στὸ σημεῖο νὰ θεωροῦν τὸν πολιτισμὸ δικό τους μονοπώλια τὸν καιρὸ πού οἱ Βρετανοὶ μονοπωλοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ καὶ οἱ Γάλλοι τὴν πολιτικὴ ἐπιτυχία. Σ' αὐτοὺς τοὺς λαοὺς οἱ ὅπερες καὶ τὰ θεάτρα ἔγιναν ναοί, ὅπου οἱ ἄνθρωποι λάτρευαν τὰ ἔργα τοῦ κλασικοῦ ρεπερτορίου μὲ εὐλάβεια, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὰ ἀπολάμβαναν πάντα, καὶ ὅπου ἡ μύηση τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀρχίζε π.χ. μὲ τὸν Γουλιέλμο Τέλλο τοῦ Σίλλερ γιὰ νὰ προχωρήσει τελικὰ στὰ ὑψηλὰ μυστήρια τοῦ Φάουστ τοῦ Γκαίτε. Ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ, αὐτὴ ἡ δυσάρεστη μεγαλοφυΐα, εἶχε ἀντιληφθεῖ σωστὰ τὴν παραπάνω λειτουργία, ὅταν ἔχτισε τὸν καθεδρικό ναὸ του στὸ Μπαύρουτ (1872-76), ὅπου οἱ προσκυνητὲς συνέρρεαν γιὰ νὰ ἀκούσουν μὲ κατανύξη, ἐπὶ πολλὰς ὥρες καὶ ἀρκετὰς μέρες, τὸ ταυτονικὸ νεοπαγανιστικὸ κήρυγμα τοῦ δασκάλου, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποῦο ὑπαγορευόταν νὰ κάνουν κάτι τόσο βέβηλο ὅπως τὸ νὰ χειραφετήσουν. Τί ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στρατά, μποροῦσε νὰ ἐκφράσει τὴν ἀσύλληπτη ἔννοια τοῦ ἔθνους καλύτερα ἀπὸ ὅσο τὰ σύμβολα τῆς τέ-

χνης —πρωτόγονης, όπως στις σημαίες και τους έθνικούς ύμνους, έκλεπτυσμένης και βαθιάς, όπως στις «έθνικές» σχολές μουσικής, που ταυτίστηκαν τόσο στενά με τὰ έθνη τής περιόδου μας τή στιγμή που αυτά απέκτησαν συλλογική συνείδηση, ανεξαρτησία ή κρατική υπόσταση, όπως φανερώνει ή περίπτωση του Βέρντι για τήν Ιταλική Παλιγγενεσία, του Ντβόρζακ και του Σμέτανα για τους Τσέχους;

Δέν έσπρωξαν όλες οι χώρες τή λατρεία τών τεχνών ως τὸ σημείο όπου έφτασε στήν κεντρική Εὐρώπη, προπαντός ανάμεσα στους άφομοιωμένους έβραίους άστους* —που στο μεγαλύτερο μέρος τής Εὐρώπης και τών Ήνωμένων Πολιτειῶν ήταν πολιτισμικά Γερμανοί ή έκγερμανισμένοι. Σέ γενικές γραμμές, οι καπιταλιστές τής πρώτης γενιάς ήταν άξεστοι, άν και οι γυναίκες τους έκαναν ό,τι μπορούσαν για νά επιδοθούν σέ ύψηλότερες άσχολίες. Ο μόνος μὴ Έβραίος άμερικανός μεγιστάνας που είχε γνήσιο πάθος για τόν πολιτισμό —συνέβαινε επίσης νά είναι ο μόνος αντικληρικός και έλευθερόφρονας— ήταν ο Άντριου Κάρνεγκη, που δέν ξέχασε έντελῶς τήν παράδοση του πατέρα του, ενός άνυπότακτου καλλιεργημένου ύφαντῆ. Έξω από τή Γερμανία, και ίσως ακόμα περισσότερο τήν Αὐστρία, δέν υπήρχαν παρά λίγοι τραπεζίτες που θα ήθελαν νά δούν τους γιούς τους μουσικοσυνθέτες ή διευθυντές όρχήστρας, ίσως επειδή σ' αυτές τις δύο χώρες δέν είχαν τήν έναλλακτική προοπτική νά τους οῦν ύπουργούς ή πρωθυπουργούς. Η αντικατάσταση τής θρησκείας από τήν αυτοκαλλιέργεια και τή συνδυασμένη λατρεία τής φύσης και τών τεχνών χαρακτήριζε μόνον όρισμένες μερίδες τών άστῶν διανοουμένων, όπως αυτές που έπρόκειτο άργότερα νά συγκροτήσουν στήν Άγγλία τήν ομάδα Μπλούμσμπερυ, και ήταν εύκατάστατοι άντρες και γυναίκες με κληρονομημένες περιουσίες, που σπάνια άσχολούνταν οι ίδιοι με έπιχειρήσεις.

Πάντως, ακόμα και στις πιό άξεστες άστικές κοινωνίες, με εξαίρεση ίσως τις Ήνωμένες Πολιτείες, οι τέχνες ένέπνεαν σεβασμό και απολάμβαναν ιδιαίτερη εκτίμηση. Τὸ θέατρο και ή όπερα, σπουδαία σύμβολα συλλογικού γοήτρου, ύψώνονταν στο κέντρο τών πρωτευουσών: ήταν ή έστία του πολεοδομικού σχεδίου, όπως στο Παρίσι

* Είναι άνυπολόγιστο τὸ χρέος τών τεχνών, ιδιαίτερα τής κλασικής μουσικής, στήν ύποστήριξη που τους έδωσε στο δεύτερο μέρος του 19ου αιώνα αυτή ή μικρή, εὔπορη κοινότητα, βαθιά διαποτισμένη από πνευματικές αξίες.

(1860) και στή Βιέννη (1869), περίβλεπτα σαν καθεδρικοί ναοί, όπως στή Δρέσδη (1869), πάντα γιγάντια και με μνημειώδη διακόσμηση, όπως στή Βαρκελώνη (από τὸ 1862) ή τὸ Παλέρμο (από τὸ 1875). Άνεγείρονταν νέα μουσεία και πινακοθήκες ή τὰ παλιά επέκτεινονταν, ανακαινίζονταν και τροποποιούνταν. Τὸ ίδιο συνέβαινε με τις μεγάλες έθνικές βιβλιοθήκες: τὸ άναγνωστήριο του Βρετανικού Μουσείου κατασκευάστηκε στα 1852-57, ή Bibliothéque Nationale ανακαινίστηκε στα 1854-57. Γενικά, ο αριθμός τών μεγάλων βιβλιοθηκῶν (άντίθετα με τόν αριθμό τών πανεπιστημίων) πολλαπλασιάστηκε έκπληκτικά στήν Εὐρώπη, άν και στις «άβρβαρες» Ήνωμένες Πολιτείες ή αύξηση δέν ήταν τόσο έντυπωσιακή αυτή τήν περίοδο. Τὸ 1848 υπήρχαν στήν Εὐρώπη γύρω στις τετρακόσιες τέτοιες βιβλιοθήκες, που είχαν κάπου 17 εκατομμύρια τόμους: τὸ 1880 υπήρχαν σχεδόν δώδεκα φορές περισσότερες με σχεδόν διπλάσιο αριθμό βιβλίων. Η Αὐστρία, ή Ρωσία, ή Ίταλία, τὸ Βέλγιο, ή Όλλανδία υπερδεκαπλασίασαν τόν αριθμό τών βιβλιοθηκῶν τους, σχεδόν τόσο τόν πολλαπλασίασε και ή Βρετανία, ακόμα και ή Ίσπανία και ή Πορτογαλία σχεδόν τόν τετραπλασίασαν, ενώ οι Ήνωμένες Πολιτείες οὔτε καν τόν τριπλασίασαν. (Άπό τήν άλλη μεριά, όμως, οι Ήνωμένες Πολιτείες σχεδόν τετραπλασίασαν τόν αριθμό τών βιβλίων τους, κάτι στο όποιο τις ξεπέρασε μόνον ή Έλβετία.)¹¹

Οι βιβλιοθήκες τών άστικῶν σπιτιῶν γέμισαν με τὰ περίτεχνα δέμένα έργα τών κλασικῶν τής έθνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας. Οι επισκέπτες τών πινακοθηκῶν και τών μουσείων πολλαπλασιάστηκαν: τὸ 1848 ή έκθεση τής Βασιλικῆς Ακαδημίας προσέλυσε γύρω στους 90.000 επισκέπτες, αλλά στο τέλος τής δεκαετίας του 1870 σχεδόν 400.000. Στο μεταξύ οι «ιδιωτικές επισκέψεις» αυτής τής έκθεσης είχαν γίνει κοσμική εκδήλωση για τήν καλή κοινωνία: ήταν ένα σημάδι για τήν άνοδο του κοινωνικού γοήτρου τής ζωγραφικής, εξίσου σίγουρο όσο ή κοινωνική αίγλη τής θεατρικής πρεμιέρας, ένα κοσμικό γεγονός στο όποιο τὸ Λονδίνο άρχισε νά συναγωνίζεται τὸ Παρίσι μετά τὸ 1870 — και στις δύο περιπτώσεις με όλέθριες έπιπτώσεις στις σχετικές τέχνες. Οι άστοι τουρίστες πολὺ δύσκολα μπορούσαν πιά νά αποφύγουν τὸ άτέλειωτο και έξοντωτικό για τὰ πόδια προσκύνημα στις κιβωτούς τών τεχνῶν, μιὰ μυσταγωγική πεζοπορία που έπαναλαμβάνεται ως σήμερα στα σκληρὰ πατώματα

του Λούβρου, των Ουφίτσι και του 'Αγίου Μάρκου. Οί 'ιδιοί οί καλλιτέχνες, ακόμα και οί ἀμφίβολοι ως τότε φήμης ήθοιοί του θεάτρου και τῆς ὄπερας, ἔγιναν σεβαστοί και εὐπόληπτοι, ἄξιοι νὰ χριστοῦν ἱππότες ἢ λόρδοι.* Δὲν ἦταν κὰν ὑποχρεωμένοι νὰ συμμορφώνονται μὲ τὰ ἤθη τῶν κανονικῶν ἀστῶν, ἀρκεῖ οί λαίμοδετες, οί βελούδινοι μπερέδες και οί μανδύες τους νὰ ἦταν ἀπὸ ἀρκετὰ ἀκριβὸ ὕλικό. (Και ἐδῶ ἐπίσης ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ φανέρωσε ἀλάθητο ἐνστικτο γιὰ τὸ ἀστικό κοινό: ἀκόμα και τὰ σκάνδαλά του συνέβαλλαν στὴν καλλιτεχνική φήμη του.) Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὁ Γλάδστων ἔγινε ὁ πρῶτος πρωθυπουργὸς ποὺ προσκαλοῦσε διασημότητες τῶν τεχνῶν και τῶν γραμμάτων στὰ ἐπίσημα δεῖπνα του.

Ἄραγε ἀπολάμβανε τὸ ἀστικό κοινό τις τέχνες ποὺ προστάτευε και ἐνίσχυε μὲ τόση γενναιοδωρία; Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀναχρονιστικό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπῆρχαν ὀρισμένα εἶδη καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ποὺ διατήρησαν ἄμεση σχέση μὲ ἓνα κοινὸ τὸ ὁποῖο ἐπιδίωκαν ἀπλῶς νὰ ψυχαγωγήσουν. Ἡ κυριότερη ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἡ «ἐλαφρὰ μουσική», ἡ ὁποία, μόνη ἴσως ἀνάμεσα σὲ ὅλες τις τέχνες, γνώρισε τὸν χρυσὸ αἰῶνα της στὴν περίοδό μας. Ἡ λέξη «ὀπερέτα» ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά τὸ 1856, και ἡ δεκαετία ἀπὸ τὸ 1865 ὡς τὸ 1875 ἔμελλε νὰ δεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἔργου τοῦ Ζὰκ Ὁφενμπαχ (1819-1880), τοῦ Γιόχαν Στράουζ τοῦ νεότερου (1825-1899) —τὸ βάλς «Ὁ γαλάζιος Δούναβης» χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1867, Ἡ νυχτερίδα ἀπὸ τὸ 1874— τὸ «Ἐλαφρὸ ἱππικό» τοῦ Σουπέ (1820-1895) και τις πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν Γκίλμπερτ και Σάλλιβαν (1836-1911, 1842-1900). Ἀκόμα και ἡ ὄπερα, πρὶν γίνεῖ ἀσήκωτο τὸ βάρος τῆς ὑψηλῆς τέχνης ποὺ ἔπεφτε πάνω της, διατήρησε τὴν σχέση της μὲ ἓνα κοινὸ ποὺ ζητοῦσε ἄμεση ἀπόλαυση (*Ριγκολέττο, Τροβατόρε, Τραβιάτα* —ἀν και πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα δὲν εἶναι πολὺ μετωγενέστερα τοῦ 1848), ἐνῶ τὸ ἐμπορικὸ θέατρο πολλαπλασίασε τὰ καλοστημένα δράματα και τις μπερδεμένες φάρ-

* Στὴ Βρετανία οί ζωγράφοι χρίονταν ἀπὸ καιρὸ ἱππότες, ἀλλὰ ὁ Ξένερτ Ἐρβινγκ, ποὺ ἐδραῖωσε τὴ φήμη του στὴν περίοδό μας, ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ ὁ πρῶτος ἠθοιοὺς ποὺ ἀπέκτησε αὐτὸ τὸν τίτλο, ἐνῶ ὁ Τέννυσον ἦταν ὁ πρῶτος ποιητῆς —και γενικὰ καλλιτέχνης— ποὺ ὀνομάστηκε λόρδος. Ὡστόσο, παρὰ τὴν πολιτικὴν ἐπιρροὴ τοῦ (γερμανοῦ) βασιλικοῦ σύζυγου, τέτοιες τιμὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι σπάνιες στὴν περίοδό μας.

σες, εἶδη ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ τελευταῖο ἄντεξε στὸ χρόνο (Λαμπις [1815-1888], Μεγιὰκ [1831-1897] και Ἄλεβὺ [1834-1908]). Ἀλλὰ τέτοιες μορφές ψυχαγωγίας θεωροῦνταν καλλιτεχνικὰ κατώτερες, ὅπως τὰ διάφορα θεάματα μὲ ὁμορφα κορίτσια, ποὺ λανσάρησε πρῶτο τὸ Παρίσι στὴ δεκαετία τοῦ 1850 και μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν σαφῶς πολλὰ κοινὰ σημεῖα.* Ἡ γνήσια ὑψηλὴ τέχνη δὲν προσφερόταν γιὰ ἀπλὴ ἀπόλαυση ἢ ἔστω γιὰ κάτι ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀπομονωθεῖ ὡς «αἰσθητικὴ ἐκτίμηση».

Ἡ «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» ἦταν ἀκόμα ἓνα περιθωριακὸ φαινόμενο· περιοριζόταν στοὺς ὄψιμους ρομαντικοὺς καλλιτέχνες και ἦταν μιὰ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἐνθερμῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς στράτευσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, ἀντίδραση ἐνισχυμένη ἀπὸ τις πικρὲς ἀπογοητεύσεις τοῦ 1848, τοῦ κινήματος ποὺ εἶχε συμπαράσει τόσα και τόσα δημιουργικὰ πνεύματα. Ὁ αἰσθητισμὸς δὲν ἔγινε ἀστικὴ μόδα παρὰ μόνο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 και στὴ δεκαετία τοῦ 1880. Οἱ δημιουργικοὶ καλλιτέχνες ἦταν σοφοί, προφήτες, δάσκαλοι, ἠθοπλάστες, πηγές τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἐπίπονη προσπάθεια ἦταν τὸ τίμημα ποὺ πλήρωνε γιὰ ἀνταμοιβὴ τους μιὰ ἀστικὴ τάξη μὲ ἐντονη τὴν τάση νὰ πιστεύει ὅτι καθεστὶ ποὺ ἔχει ἀξία (χρηματικὴ ἢ πνευματικὴ) ἀπαιτεῖ, σὲ πρώτη φάση, τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση. Οἱ τέχνες ἦταν μέρος αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας. Ἡ καλλιέργειά τους τὴν ἐπιστέγαζε και τὴ λάμπρυνε.

IV

Ποιὰ ἦταν ἡ φύση αὐτῆς τῆς ἀλήθειας; Ἐδῶ πρέπει νὰ διαχωρίσουμε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τις ἄλλες τέχνες, γιατί τῆς ἔλειπε τὸ θέμα ποὺ ἔδινε σ' ἐκεῖνες μιὰ ἐπίφαση ἐνότητας. Πράγματι, τὸ χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν κοινῶν ἀποδεκτῶν ἠθικο-ιδεολογικο-αισθητικῶν «ρυθμῶν» ποὺ σφράγιζαν πάντοτε τις περυσμένες ἐποχές. Κυριαρχοῦσε ὁ ἐκλεκτικισμὸς. Ὅπως παρατήρησε ἤδη στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ὁ Πιέτρο Σελβάτικο στὸ ἔργο του *Storia dell'arte del disegno*, δὲν ὑπῆρχε μόνον ἓνας ρυθμὸς ἢ μόνον ἓνα πρότυπο γιὰ τὸ Ὄβραϊο. Κάθε ρυθμὸς ἦταν προσαρμοσμέ-

* Οἱ εἰσπράξεις τῶν Φολι Μπερζέρ ὑπεροῦσαν μόνο σὲ σύγκριση μὲ τῆς Ὁπερας και ὑπεροῦσαν κατὰ πολὺ τῆς Κομεντί Φρανσέζ.¹²

νος στο σκοπό του. Έτσι, από τα νεόχτιστα οικοδομήματα της βιεννέζικης Ringstrasse, ή εκκλησία είχε φυσικά γοτθικό ρυθμό, το κοινοβούλιο έλληνικό, το δημαρχείο ήταν ένας συνδυασμός αναγεννησιακού και γοτθικού ρυθμού, το χρηματιστήριο (όπως τα περισσότερα όμοιόδη του κτίρια στην περίοδό μας) αντιπροσώπευε έναν σχετικά λιτό κλασικισμό, τα μουσεία και το πανεπιστήμιο την ύψηλή Αναγέννηση, το Burgtheater και η Όπερα μιὰ τεχνοτροπία που μπορεί να χαρακτηριστεί όπερατικός ρυθμός της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και στην όποια δεσπόζουν εκλεκτικιστικά αναγεννησιακά στοιχεία.

Συνήθως ή απαίτηση για λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια όδηγοῦσε στην έπιλογή του ύψηλου αναγεννησιακού και του όψιμου γοτθικού ρυθμού ως καταλληλότερης έκφρασης. (Τό μπαρόκ και τό ροκοκό αντιμετωπίζονταν με περιφρόνηση ως τόν 20ό αιώνα.) Ό ρυθμός της Αναγέννησης, μιᾶς έποχῆς γεμάτης από «έξ εμπόρων πρίγκιπες», ήταν φυσικά ή πιό ταιριαστή τεχνοτροπία για ανθρώπους που θεωρούσαν τους έαυτούς τους διαδόχους τους, αλλά μπορούσαν να χρησιμοποιηθοῦν έλεύθερα και άλλα στίλ που προκαλοῦσαν κατάλληλους συνειρμούς. Έτσι, οί γαιοκτήμονες ευγενείς της Σιλεσίας, που έγιναν εκατομμυριούχοι καπιταλιστές χάρη στο κάρβουνο τῶν κτημάτων τους, και οί συνάδελφοί τους που είχαν πιό αστική καταγωγή λεηλατοῦσαν σχεδόν όλόκληρη την ιστορία της αρχιτεκτονικῆς. Τό «ανάκτορο» («Schloss») του τραπεζίτη Φόν Αιχμπορν (1857) είναι πρωσοεοκλασικό, ένας ρυθμός που εξακολουθοῦσαν να προτιμοῦν οί περισσότεροι πλούσιοι άστοί στο τέλος της περιόδου μας. Ό γοτθικός ρυθμός, που ύπαινίσσεται συνδυαστικά τό κλέος του μεσαιωνικού κατοίκου της πόλης και τή φήμη του ίππότη, έλιγε περισσότερο τους πιό άριστοκράτες και εὔπορους, όπως στο Κόππιτς (1859) και τό Μήχοβιτς (1858). Η γνωριμία με τό Παρίσι του Ναπολέοντα Γ', όπου γνωστοί σιλεσιανοί μεγιστάνες όπως ό πρίγκιπας Χένκελ φόν Ντόννερσμαρκ είχαν αφήσει τά ίχνη τους (έστω και μόνο χάρη στο γάμο με μιᾶ από τίς κορυφαίες έταίρες της πόλης, τή La Paίνα), ήταν φυσικό να ύπαγορεύσει και άλλα πρότυπα μεγαλοπρέπειας, τουλάχιστον στους πρίγκιπες του Ντόννερσμαρκ, του Χοενλόε και του Πλές. Η Ιταλική, ή όλλανδική και ή βορειογερμανική Αναγέννηση πρόσφεραν έξίσου άποδεκτά πρότυπα στους λιγότερο άρχοντικούς, είτε σε άμιγή μορφή είτε σε κράμα.¹³ Έμφανίζονται ακόμα και τά πιό ανα-

πάντεχα μοτίβα. Έτσι, οί πλούσιοι Έβραίοι της περιόδου μας προτιμοῦσαν έναν μαυριτανικό-ισλαμικό ρυθμό για τίς όλο και πιό φανταχτερές συναγωγές τους, περήφανη έκφραση (που άπτηχείται στα μυθιστορήματα του Ντισραέλι) μιᾶς ανατολικῆς άριστοκρατίας που δέν είχε ανάγκη να ανταγωνιστεί τή δυτική¹⁴ αυτό ήταν, σαφέστατα, τό μόνο παράδειγμα σκόπιμης χρήσης μη δυτικῶν προτύπων στις τέχνες της δυτικῆς αστικῆς τάξης, πριν γίνουν μόδα τά ιαπωνικά μοτίβα στα τέλη της δεκαετίας του 1870 και στη δεκαετία του 1880.

Με λίγα λόγια, ή αρχιτεκτονική δέν εξέφραζε καμιᾶ «άλήθεια», παρά μόνο την έμπιστοσύνη και την αυτοπεποίθηση της κοινωνίας την όποία ύπηρετοῦσε, και αυτή ή αίσθηση της άπέραντης και άκλόνητης πίστης στο αστικό πεπρωμένο είναι που κάνει τά καλύτερα δείγματά της έντυπωσιακά, έστω και μόνο με τόν όγκο τους. Ήταν μιᾶ γλώσσα κοινωνικῶν συμβόλων. Σ' αυτό όφείλεται ή έσκεμμένη απόκρυψη κάθε πλευρᾶς που ήταν πραγματικά πρωτότυπη και ένδιαφέρουσα στην αρχιτεκτονική της έποχῆς: της έξοχης τεχνολογίας και μηχανικῆς, που έδειχναν τό πρόσωπό τους στο κοινό μόνο στις σπάνιες περιπτώσεις όπου ό,τι έπρεπε να συμβολιστεί ήταν ή ἴδια ή τεχνική πρόοδος: στο Κρύσταλ Πάλας του 1851, στη Ροτούντα της έκθεσης της Βιέννης τό 1873, άργότερα στον Πύργο του Αιφελ (1889). Κατά τά άλλα, ακόμα και ή λαμπρή λειτουργικότητα τῶν χρηστικῶν οικοδομημάτων συγκαλυπτόταν όλο και περισσότερο, όπως στην περίπτωση τῶν σιδηροδρομικῶν σταθμῶν —έξωφρενικά εκλεκτικιστικῶν όπως της Γέφυρας του Λονδίνου (1862), έπιβλητικά γοτθικῶν όπως του Αγίου Πατριάρχου του Λονδίνου (1868), αναγεννησιακῶν όπως ό Νότιος Σιδηροδρομικός Σταθμός (Südbahnhof) της Βιέννης (1869-73). (Πάντως, αρκετοί σημαντικοί σταθμοί άντιστάθηκαν εὔτυχῶς στην άγάπη της νέας έποχῆς για τό πληθωρικό.) Μόνον οί γέφυρες διατράνωναν την κατασκευαστική όμορφιά τους —άκόμα και αυτή είχε ἴσως γίνει άρκετά βαριά πιᾶ, χάρη στην άφθονία και τή χαμηλή τιμή του σίδηρου— άν και τό παράξενο φαινόμενο της γοτθικῆς κρεμαστῆς γέφυρας, όπως ή Γέφυρα του Πύργου (Tower Bridge) του Λονδίνου, διαγραφρόταν ἤδη στον όρίζοντα. Όστόσο, στο επίπεδο της τεχνικῆς, πίσω από τίς αναγεννησιακές και άρχοντικές προσόψεις, συνέβαιναν έξαιρετικά τολμηρά, πρωτότυπα, μοντέρνα πράγματα. Η διακόσμηση μιᾶς παρισινῆς πολυκατοικίας

τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας ἄρχιζε ἤδη νὰ κρύβει μιὰ πρωτότυπη καὶ σὲ ἀξιοσημείωτο βαθμὸ τελειοποιημένη ἐφεύρεση: τὸν ἀνελευσθήρα. Ἴσως ἡ μόνη ἔκφραση δικαιολογημένης τεχνικῆς ἔπαρσης στὴν ὁποία σπάνια ἀντιστέκονταν οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀκόμα καὶ σὲ κτίρια μὲ «καλλιτεχνικὴ» ἐμφάνιση, ἦταν ἡ γιγάντια ἀψίδα ἢ θόλος — π.χ. στὶς σκεπαστὲς ἀγορὲς, στὰ ἀναγνωστήρια τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ στὶς τεράστιες ἐμπορικὲς στοῆς, ὅπως ἡ Στοὰ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ στὸ Μιλάνο. Κατὰ τὰ ἄλλα, καμιὰ ἐποχὴ δὲν ἔκρυβε μὲ τὴν ἐπιμονὴν τὰ προτερήματά της.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν εἶχε δική της «ἀλήθεια», γιατί δὲν διέθετε νόημα πού νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ λέξεις. Οἱ ἄλλες τέχνες εἶχαν, γιατί τὸ δικό τους νόημα μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τέτοιον τρόπο. Τίποτα δὲν ἐκπλήσσει περισσότερο τὶς γενιὲς τῶν μέσων τοῦ 20οῦ αἰῶνα, γαλουχημένες μὲ ἓνα πολὺ διαφορετικὸ κριτικὸ δόγμα, ἀπὸ ὅσο ἡ πεποίθησις πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὅτι στὶς τέχνες ἡ μορφή εἶναι ἀσήμαντη, τὸ περιεχόμενον προέχει. Θὰ ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ σήμαινε ἀπλῶς τὴν ὑποταγὴ τῶν ἄλλων τεχνῶν στὴ λογοτεχνία, παρόλο πού οἱ σύγχρονοι πίστευαν ὅτι τὸ περιεχόμενό τους μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ λέξεις, σὲ ἄλλες περιπτώσεις περισσότερο καὶ σὲ ἄλλες λιγότερο ἱκανοποιητικὰ, καὶ παρόλο πού ἡ λογοτεχνία ἦταν ὅπωςδήποτε ἡ ζωτικότερη τέχνη τῆς περιόδου. Ἄν «κάθε εἰκόνα διηγούνταν μιὰ ἱστορία» καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε, μὲ συχνότητα πού ἐκπλήσσει, ἀκόμα καὶ ἡ μουσικὴ — αὐτὴ ἦταν, στὸ κάτω κάτω, ἡ χαρακτηριστικὴ ἐποχὴ τῆς ὄπερας, τῆς μουσικῆς μπαλέτου καὶ τῆς περιγραφικῆς σουίτας* — τότε τὸ ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει ἐξέχουσα σημασία. Θὰ ἦταν σωστότερον νὰ ποῦμε ὅτι οἱ σύγχρονοι πίστευαν πὼς κάθε τέχνη πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴν γλῶσσα τῶν ἄλλων, ἔτσι ὥστε τὸ ἰδανικὸ «ὀλόπλευρον ἔργον τέχνης» (τὸ Gesamtkunstwerk, τοῦ ὁποίου

* Ἡ ἐπίδρασις τῆς λογοτεχνίας στὴ μουσικὴ ἦταν ἐντονὴ. Ὁ Γκαϊτε ἐνέπνευσε τὸν Λίστ, τὸν Γκουνό, τὸν Μπόετο καὶ τὸν Ἀμπρουάξ Τομά, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὸν Μπερλιόζ· ὁ Σίλλερ τὸν Βέρντι· ὁ Σαίξπηρ τὸν Μέντελσον, τὸν Τσαϊκόφσκι, τὸν Μπερλιόζ καὶ τὸν Βέρντι. Ὁ Βάγκνερ, πού ἐπινόησε τὸ δικό του ποιητικὸ δρᾶμα, θεωροῦσε τὴ μουσικὴ του ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτό, ἂν καὶ ὁ πεφυσιωμένος ψευτομεσαιωνικὸς στίχος του εἶναι νεκρὸς χωρὶς τὴ μουσικὴ, πού ἔγινε μέρος τοῦ ρεπερτορίου τῶν συναυλιῶν ἀκόμα καὶ χωρὶς τὸ λιμπρέτο.

ὁ Βάγκνερ αὐτοανακηρύχτηκε, ὡς συνήθως, ἐκπρόσωπος) νὰ τίς ἐνώνει ὅλες. Ὡστόσο, οἱ τέχνες ὅπου τὸ νόημα μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ἀκρίβεια, π.χ. μὲ τὸ λόγο ἢ τὴν ἀναπαραστατικὴν εἰκόνα, πλεονεκτοῦσαν ἀπέναντι στὶς ἄλλες. Ἦταν εὐκολότερον νὰ διασκευαστεῖ μιὰ ἱστορία σὲ ὄπερα (παράδειγμα ἡ *Κάρμεν*) ἢ ἀκόμα καὶ νὰ διασκευαστοῦν εἰκόνες σὲ μουσικὴ σύνθεσις (παράδειγμα οἱ *Εἰκόνες ἀπὸ μιὰ ἔκθεσις* τοῦ Μούσοργσκι, 1874) ἀπὸ ὅσο νὰ μεταφραστεῖ μιὰ μουσικὴ σύνθεσις σὲ εἰκόνες ἢ ἔστω σὲ λυρικὴ ποίησις.

Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα «Γιὰ τί μιλάει αὐτό;» δὲν ἦταν μόνο θεμιτό, ἀλλὰ καὶ θεμελιακὸ γιὰ κάθε κρίσις σχετικὰ μὲ τίς τέχνες τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα. Ἡ ἀπάντησις, σὲ γενικὲς γραμμὰς, ἦταν: γιὰ τὴν «πραγματικότητα» καὶ τὴ «ζωή». Ὁ «ρεαλισμὸς» εἶναι ὁ ὅρος πού ἐρχόταν καὶ ἔρχεται μὲ τὴ μεγαλύτερη φυσικότητα στὰ χεῖλη σύγχρονων καὶ μεταγενέστερων παρατηρητῶν γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τίς εἰκαστικὰς τέχνες. Κανένας ὅρος δὲν εἶναι περισσότερο ἀμφίσημος. Ὑπονοεῖ τὴν προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνη νὰ περιγράψῃ, νὰ ἀναπαραστήσῃ ἢ τουλάχιστον νὰ βρεῖ ἓνα ἀκριβὲς ἰσοδύναμον γιὰ γεγονότα, εἰκόνες, ιδέες, συναισθήματα, πάθη — στὴν ἀκραία περίπτωσιν τὰ εἰδικὰ μουσικὰ *Λάιτμοτιφ* τοῦ Βάγκνερ, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμβόλιζε ἓνα πρόσωπον, μιὰ κατάστασις ἢ μιὰ πράξις, ἢ οἱ ἀπόπειρές του νὰ ἀναπλάσῃ μουσικὰ τὴ σεξουαλικὴ ἔκστασις (ὅπως στὸ *Τριστάνος καὶ Ἰζόλδη* [1865]). Ἀλλὰ ποῖα ἦταν ἡ πραγματικότης πού ἀναπαριστάνονταν ἔτσι, ἡ ζωὴ «σὰν τὴν ὁποῖαν» ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ τέχνη; Ἡ ἀστικὴ τάξις τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα ἦταν ἐσωτερικὰ διχασμένη ἀπὸ ἓνα δίλημμα πού ὁ θρίαμβὸς τῆς τὸ ἔκανε ἀκόμα ὀξύτερον. Ἡ εἰκόνα πού ἤθελε νὰ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸν δὲν μποροῦσε νὰ ἀναπαριστάνει ὀλόκληρην τὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ πραγματικότης σήμαινε ἐπίσης φτώχεια, ἐκμετάλλευσιν καὶ ἀθλιότητα, ὑλισμὸν, πάθη καὶ βλέψεις πού ἀπειλοῦσαν μιὰ σταθερότητα στὴν ὁποῖα ὁ ἀστὸς, παρὰ τὴν αὐτοπεποίθησίν του, αἰσθανόταν ὅτι ἦταν ἐπισημῶν. Γιὰ νὰ παραθέσουμε τὸ δημοσιογραφικὸν σύνθημα τῶν *New York Times*, ὑπῆρχε διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς εἰδήσεις καὶ «ὅλες τίς εἰδήσεις πού ἀξίζει νὰ τυπώνονται». Ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριά, ὅμως, σὲ μιὰ δυναμικὴ καὶ προοδευτικὴ κοινωνία ἢ πραγματικότης δὲν ἦταν στατικὴ. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἄραγε ὁ ρεαλισμὸς νὰ ἀναπαριστάνει, ὄχι τὸ ἀναπόφευκτον ἀτελεὲς παρόν, ἀλλὰ τὴν

καλύτερη κατάσταση προς την οποία απέβλεπαν οι άνθρωποι και η οποία, αναμφισβήτητα, είχε ήδη αρχίσει να δημιουργείται; Η τέχνη είχε μια μελλοντική διάσταση (ο Βάγκνερ ισχυριζόταν, ως συνήθως, ότι αυτός την αντιπροσώπευε). Με λίγα λόγια, οι «πραγματικές» και «αύθεντικές» εικόνες στην τέχνη απέκλιναν όλο και περισσότερο από τις τυποποιημένες και γλυκερά συναισθηματικές. Στην καλύτερη περίπτωση ή αστική έκδοχή του «ρεαλισμού» ήταν μια κοινωνικά βολική επίλογή, όπως στον περίφημο Άγγελο του Ζ. Φ. Μιλλέ (1814-1875), όπου η φτώχεια και η σκληρή δουλειά φαίνονταν αποδεκτές, χάρη στην υπάκουη ευσέβεια των φτωχών· στη χειρότερη, έκφυλιζόταν στη γλυκανάλατη κολακεία του οικογενειακού πορτρέτου.

Στις αναπαραστατικές τέχνες, υπήρχαν τρεις τρόποι να δραπετεύσει κανείς από αυτό το δίλημμα. Ο ένας ήταν να επιμένει να αναπαριστάνει ολόκληρη την πραγματικότητα, ακόμα και τις δυσάρεστες και επικίνδυνες πλευρές της. Ο «ρεαλισμός» μετατράπηκε σε «ανατουραλισμό» ή «βερισμό». Αυτή η στάση υπονοούσε κατά κανόνα τη συνειδητή πολιτική κριτική της αστικής κοινωνίας, όπως συνέβαινε με τον Κουρμπέ στη ζωγραφική, τον Ζολά και τον Φλωμπέρ στη λογοτεχνία. Άλλα ακόμα και έργα που δεν είχαν καμιά πρόθεση τέτοιας κριτικής, όπως το άριστούργημα του Μπιζέ (1838-1875), ή όπερα *Κάρμεν* (1875), εμπνευσμένη από τη ζωή των περιθωριακών, προκαλούσαν την αγανάκτηση κοινού και κριτικών σαν να ήταν πολιτικά. Η εναλλακτική λύση ήταν να εγκαταλείψει κανείς έντελως τη σύγχρονη ή οποιαδήποτε πραγματικότητα, είτε κόβοντας τους δεσμούς ανάμεσα στην τέχνη και τη ζωή, ειδικότερα τη σύγχρονη ζωή («ή τέχνη για την τέχνη»), είτε διαλέγοντας συνειδητά την προσέγγιση του δραματιστή (όπως στο επαναστατικό *Μεθυσμένο καράβι* [1871] του νεαρού Ρεμπώ) ή τις φαντασιώσεις υπεκφυγές εθιμογράφων όπως ο Έντουαρντ Λήαρ (1812-1888) και ο Λιούις Κάρολ (1832-1898) στη Βρετανία, ο Βίλχελμ Μπους (1832-1908) στη Γερμανία. Άλλά, όσο ο καλλιτέχνης δεν υποχωρούσε (ή προχωρούσε) συνειδητά στη φαντασίωση, οι βασικές εικόνες του υποτίθεται ότι ήταν «άληθοφανείς». Και σ' αυτό το σημείο οι εικαστικές τέχνες αντιμετώπισαν μια βαθιά, τραυματική πρόκληση: τον ανταγωνισμό της τεχνολογίας, μέσω της φωτογραφίας.

Η φωτογραφία, που εφευρέθηκε στη δεκαετία του 1820 και στη

Γαλλία άρχισε να ενισχύεται από το Δημόσιο στη δεκαετία του 1830, έγινε στην περίοδό μας ένα μέσο κατάλληλο για τη μαζική αναπαραγωγή της πραγματικότητας. Στη Γαλλία της δεκαετίας του 1850 εξελίχτηκε ραγδαία ως εμπορική επιχείρηση, πράγμα που κατά μεγάλο ποσοστό οφείλεται σε άποτυχημένους μοδερνιστές καλλιτέχνες όπως ο Ναντάρ (1820-1911), για τον οποίο αντικατέστησε την καλλιτεχνική με την οικονομική επιτυχία, και σε κάθε λογής άλλους μικροεπιχειρηματίες, που επιδόθηκαν σε ένα ανοιχτό και σχετικά φτηνό εμπόριο. Η άκροεστη ζήτηση φτηνών πορτρέτων από την αστική και προπαντός τη φιλοδοξη μικροαστική τάξη αποτέλεσε τη βάση της επιτυχίας τους. (Η αγγλική φωτογραφία παρέμεινε για πολύ περισσότερο καιρό στα χέρια ευκατάστατων κυριών και κυριών, που την ασκούσαν για πειραματικούς σκοπούς και ως χόμπι.) Ήταν ολοφάνερο ότι η φωτογραφία κατέλυε το μονοπώλιο του αναπαραστατικού καλλιτέχνη. Ήδη το 1850 ένας συντηρητικός κριτικός παρατήρησε ότι δεν μπορούσε παρά να απειλήσει σοβαρά την ύπαρξη «ολόκληρων κλάδων της τέχνης, όπως οι γραβούρες, ή λιθογραφία, ή ρεπογραφία και η προσωπογραφία».¹⁵ Πώς μπορούσαν αυτές οι τέχνες να ανταγωνιστούν, στην πιστή αναπαρασταση της φύσης (αν εξαιρέσουμε το χρώμα), μια μέθοδο που μετέφραζε «τα αντικειμενικά δεδομένα» σε εικόνα άμεσα και, θα έλεγε κανείς, επιστημονικά; Μήπως η φωτογραφία θα αντικαθιστούσε την τέχνη; Οι νεοκλασικιστές και οι (στο μεταξύ) αντιδραστικοί ρομαντικοί έτειναν να απαντούν καταφατικά και διακήρυσσαν ότι αυτό ήταν ανεπιθύμητο. Ο Ένγκνρ (1780-1867) θεωρούσε ότι η φωτογραφία ήταν μια απαράδεκτη εισβολή της βιομηχανικής προόδου στο βασίλειο της τέχνης. Ο Μπωντλαίρ (1821-1867), από την πολύ διαφορετική σκοπιά του, πίστευε το ίδιο: «Ποιός άνθρωπος, άξιος να λέγεται καλλιτέχνης, ποιός γνήσιος έραστής της τέχνης, μπερδεψε ποτέ τη βιομηχανία με την τέχνη;»¹⁶ Και για τους δύο, η φωτογραφία έπρεπε να παίζει το ρόλο μιας βοηθητικής και ουδέτερης τεχνικής, ανάλογης με την τυπογραφία ή τη στενογραφία στη λογοτεχνία.

Παραδόξως οι ρεαλιστές, τους οποίους η φωτογραφία απειλούσε άμεσότερα, δεν ήταν τόσο όμοθυμα έχθρικοί απέναντί της. Δέχονταν την πρόοδο και την επιστήμη. Όπως παρατήρησε ο Ζολά, μήπως η ζωγραφική του Μανέ, όπως και τα δικά του μυθιστορήματα, δεν έμ-

πνέονταν από την επιστημονική μέθοδο του Κλώντ Μπερνάρ; (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ')¹⁷ 'Όστόσο, ακόμα και όταν υπεράσπιζαν τη φωτογραφία, απέρριπταν την ταύτιση της τέχνης με την ακριβή και νατουραλιστική αναπαραγωγή, την οποία έδειχνε να συνεπάγεται η θεωρία τους. «Όυτε το σχέδιο ούτε το χρώμα ούτε η ακρίβεια της αναπαραστάσης», υποστήριξε ο νατουραλιστής κριτικός Φρανσίς Βέ, «στοιχειοθετούν τον καλλιτέχνη: είναι η *mens divina*, η θεία έμπνευση... Αυτό που κάνει το ζωγράφο δεν είναι το χέρι, αλλά το μυαλό: το χέρι απλώς υπακούει».¹⁸ Η φωτογραφία ήταν χρήσιμη, γιατί μπορούσε να βοηθήσει το ζωγράφο να ύψωθεί πάνω από την άπλη μηχανική αντιγραφή των αντικειμένων. Διχασμένοι ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον ρεαλισμό του αστικού κόσμου, οι ρεαλιστές απέρριπταν και αυτοί τη φωτογραφία, αλλά με κάποια άμηχανία.

Η διαμάχη ήταν σφοδρή, αλλά διευθετήθηκε χάρη στη χαρακτηριστικότερη επινόηση της αστικής κοινωνίας: το δικαίωμα ιδιοκτησίας. Η γαλλική νομοθεσία, που προστάτευε την «καλλιτεχνική ιδιοκτησία» ειδικά έναντι της λογοκλοπίας ή της αντιγραφής χάρη σε ένα νόμο της Μεγάλης Έπανάστασης (1793), άφηνε τα βιομηχανικά προϊόντα στην πολύ πιό άοριστη προστασία του Άρθρου 1382 του Άστικού Κώδικα. Όλοι οι φωτογράφοι υποστήριζαν επίμονα ότι οι ταπεινοί πελάτες που αποκτούσαν τα προϊόντα τους δεν αγόραζαν απλώς φτηνές και αναγνωρίσιμες εικόνες, αλλά και τις πνευματικές αξίες της τέχνης. Ταυτόχρονα, οι φωτογράφοι που δεν γνώριζαν διάσημες προσωπικότητες τόσο καλά ώστε να φτιάξουν τα (έμπορικά-τατα) φωτογραφικά πορτρέτα τους δεν μπορούσαν να αντισταθούν στον πειρασμό να διαθέσουν πειρατικά αντίτυπα τέτοιων φωτογραφιών, πράγμα που σήμαινε ότι οι πρωτότυπες φωτογραφίες δεν προστατεύονταν νομικά ως καλλιτεχνικά προϊόντα. Τα δικαστήρια κλήθηκαν να αποφασίσουν, όταν οι κ.κ. Μάγερ και Πήρσον μήνυσαν μια ανταγωνίστρια εταιρεία για πειρατική αναπαραγωγή των δικών τους φωτογραφιών του Κόμη Καβούρ και του Λόρδου Πάλμερστον. Στη διάρκεια του 1862 η υπόθεση εκδικάστηκε σε όλους τους βαθμούς, φτάνοντας ως το Άκυρωτικό Δικαστήριο, που αποφάσισε ότι η φωτογραφία ήταν, σε τελική ανάλυση, μια τέχνη, αφού αυτός ήταν ο μόνος τρόπος να προστατευτεί αποτελεσματικά η πνευματική ιδιοκτησία της. Όστόσο — τόσο περίπλοκα προβλήματα δημιουργούσε η

τεχνολογία στον κόσμο των τεχνών— μπορούσε άραγε ακόμα και ο ίδιος ο νόμος, με όλο του το μεγαλείο, να αποφανθεί με τόση κατηγορηματικότητα; Τί έπρεπε να γίνει, αν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας συγκρούεται με την ήθική, όπως συνέβη όταν οι φωτογράφοι ανακάλυψαν, αναπόφευκτα, τις έμπορικές δυνατότητες που τους πρόσφερε το γυναικείο σώμα, προπαντός στη μορφή και στο σχήμα του εύχρηστου, φορητού «έπισκεπτηρίου»;

Τό ότι τέτοιες «φωτογραφίες γυμνών γυναικών, σε όρθια ή πρηνή στάση, αλλά προκλητικών για το μάτι με την ολοκληρωτική γυμνότητά τους»¹⁹ ήταν άσεμνες δεν έπιδεχόταν αμφιβολία: έτσι τις είχε κρίνει ένας νόμος της δεκαετίας του 1850. Άλλά, όπως οι πολύ τολμηρότεροι διάδοχοί τους, έτσι και οι φωτογράφοι γυμνών κοριτσιών στα μέσα του 19ου αιώνα μπορούσαν (μάταια εκείνη την εποχή) να αντιτάξουν στα έπιχειρήματα της ήθικης τα έπιχειρήματα της τέχνης: της ριζοσπαστικής τέχνης του ρεαλισμού. Η τεχνολογία, το έμπόριο και η καλλιτεχνική πρωτοπορία συγκρότησαν μια μυστική συμμαχία, που άντανακλούσε την επίσημη συμμαχία του χρήματος και της πνευματικής αξίας. Η επίσημη άποψη ήταν σχεδόν αναπόφευκτο να επικρατήσει. Καταδικάζοντας έναν τέτοιο φωτογράφο, ο εισαγγελέας καταδίκασε επίσης «τη ζωγραφική σχολή που αυτοαποκαλείται ρεαλιστική και καταπνίγει το ώραϊο... που υποκαθιστά τις εύγενικές νύμφες της Ελλάδας και της Ιταλίας με τις νύμφες μιας άγνωστης ως τώρα φυλής, θλιβερά διάσημης στις όχθες του Σηκουάνα».²⁰ Η αγόρευσή του δημοσιεύτηκε στο *Le Moniteur de la Photographie* τό 1863, τη χρονιά που παρουσιάστηκε ο πίνακας του Μανέ *Πρόγευμα στη χλόη*.

Ο ρεαλισμός, έπομένως, ήταν άμφίσημος και μαζί αντιφατικός. Τα προβλήματά του μπορούσε να τα αποφύγει κανείς μόνο με τίμημα την κοινοτοπία, όπως έκανε ο «άκαδημαϊκός» ζωγράφος, που ζωγράφιζε β,τι ήταν παραδεκτό και έμπορικό, χωρίς να νοιάζεται για τις σχέσεις ανάμεσα στην έπιστήμη και τη φαντασία, τη πραγματικό και τό ιδανικό, την πρόοδο και τις αιώνιες αξίες κτλ. Ο σοβαρός καλλιτέχνης, είτε αντιμετώπιζε κριτικά την αστική κοινωνία είτε σκεφτόταν αρκετά «τετράγωνα» ώστε να παίρνει στα σοβαρά τις διακηρύξεις της, βρισκόταν σε δυσκολότερη θέση, και η δεκαετία του 1860 έγκαινίασε μια φάση που έδειξε ότι τό πρόβλημά του δεν ήταν ά-

πλωῶς δύσκολο, ἀλλὰ ἄλυτο. Μὲ τὸν προγραμματικό, δηλαδή νατουραλιστικό, «ρεαλισμό» τοῦ Κουρμπέ, ἡ ἱστορία τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς, σύνθετη ἀλλὰ καὶ συνεκτικὴ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση καὶ ὕστερα, φτάνει στὸ τέλος τῆς. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς τέχνης Χίλντεμπραντ ἔκλεισε τὴ μελέτη του γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ αὐτὸ τὸν καλλιτέχνη καὶ αὐτὴ τὴ δεκαετία. «Ὅ,τι ἦρθε κατόπιν — ἢ μᾶλλον ὅ,τι ἐμφανιζόταν τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τοὺς ἱμπρεσιονιστὲς — δὲν μποροῦσε πιά τόσο εὐκόλα νὰ προσαρτηθεῖ στὸ παρελθόν: προοιωνιζόταν τὸ μέλλον.

Τὸ θεμελιακὸ δίλημμα τοῦ ρεαλισμοῦ ἀφοροῦσε ταυτόχρονα τὴ θεματικὴ καὶ τὴν τεχνικὴ, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Σχετικὰ μὲ τὴ θεματικὴ, τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀπλῶς ἂν ὁ καλλιτέχνης ἔπρεπε νὰ προτιμᾷ τὸ συνηθισμένο καὶ ταπεινὸ ἀπὸ τὸ «εὐγενές» καὶ «ξεχωριστό», τὰ θέματα ποὺ περιφρονοῦσαν οἱ «καθωσπρέπει» καλλιτέχνες ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη ὕλη τῶν ἀκαδημιῶν, ὅπως εἶχαν τὴν τάση νὰ κάνουν οἱ γνήσια πολιτικοποιημένοι καλλιτέχνες τῆς Ἀριστερᾶς — π.χ. ὁ ἐπαναστάτης Κουρμπέ, ποὺ προσχώρησε στὴν Κομούνα.²¹ Τὴν ἴδια τάση εἶχαν, φυσικά, μὲ μιὰ ἔννοια, ὅλοι οἱ καλλιτέχνες ποὺ ἔπαιρναν σοβαρὰ τὸν νατουραλιστικὸ ρεαλισμό, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ζωγραφίζουσαν ὅ,τι μποροῦσε πραγματικὰ νὰ δεῖ τὸ μάτι, δηλαδή ἀντικείμενα ἢ μᾶλλον αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις καὶ ὄχι ἰδέες, ποιοτικὰ γνωρίσματα ἢ ἀξιολογικὲς κρίσεις. Ἦταν φανερό ὅτι ἡ Ὀλυμπία δὲν ἦταν μιὰ ἐξιδανικευμένη Ἀφροδίτη, ἀλλὰ — μὲ τὰ λόγια τοῦ Ζολᾶ — ἀναμφίβολα κάποιον μοντέλο ποὺ ὁ Ἐντουάρ Μανὲ ἀπεικόνισε νηφάλια, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν... στὴ νεανικὴ, ἐλαφρὰ σπλωμένη γυμνότητά της»,²² καὶ ἡ τυπικὴ ὁμοιότητά της μὲ μιὰ διάσημη Ἀφροδίτη τοῦ Τισιανοῦ τὴν ἔκανε νὰ σοκάρει ἀκόμα περισσότερο. Ἀλλὰ ὁ ρεαλιστὴς καλλιτέχνης, εἴτε ἤθελε νὰ μεταδώσει κάποιον πολιτικὸν μῆνυμα εἴτε ὄχι, δὲν μποροῦσε νὰ ζωγραφίσει τὴν Ἀφροδίτη, παρὰ μόνον γυμνὲς κοπέλες, ὅπως ἀκριβῶς δὲν μποροῦσε νὰ ζωγραφίσει τὸ μεγαλεῖο, παρὰ μόνον ἐστεμμένους ἀνθρώπους: νὰ γιατί ὁ Κάουλμπαχ, ἀπεικονίζοντας τὴ στέψη τοῦ Γουλιέλμου Α' ὡς αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας τὸ 1871, δημιούργησε κάτι πολὺ λιγότερο ἐπιβλητικὸ ἀπὸ ὅσο οἱ «εἰκόνες» τοῦ Νταβίντ ἢ τοῦ Ἐνγκνὸ γιὰ τὸν Ναπολέοντα Α'.

Ἀλλὰ ὁ ρεαλισμός, παρόλο ποὺ φαινόταν πολιτικὰ ριζοσπαστικότε-

ρος, γιατί ἦταν πιὸ εὐαίσθητος σὲ σύγχρονα καὶ λαϊκὰ θέματα,* στὴν πραγματικότητά περιόριζε ἢ ἴσως μάλιστα ἔκανε ἀκατόρθωτη τὴν πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ στρατευμένη τέχνη ποὺ εἶχε δεσπόσει στὴν πρὸ τοῦ 1848 περίοδο, γιατί ἡ πολιτικοποιημένη ζωγραφικὴ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς ἰδέες καὶ ἀξιολογικὲς κρίσεις. Ὅπως δὴποτε, σχεδὸν ἐξοβέλιζε ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς σοβαρῆς τέχνης τὴν πιὸ διαδομένη τέχνη πολιτικοποιημένης ζωγραφικῆς στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ αἰῶνα: τὸν ἱστορικὸν πίνακα, ποὺ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἄρχισε νὰ παρακμάζει ραγδαίᾳ. Ὁ νατουραλιστικὸς ρεαλισμὸς τοῦ ἀντιμοναρχικοῦ, δημοκράτη καὶ σοσιαλιστῆ Κουρμπέ δὲν ἐξασφάλιζε προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πολιτικὰ ἐπαναστατικὴ τέχνη, οὔτε κὰν στὴ Ρωσία, ὅπου οἱ Περεντβίζικκοι (Μετακινούμενοι), μαθητὲς τοῦ ἐπαναστάτη θεωρητικοῦ Τσερνισέφσκι, ὑπέτασαν τὴ νατουραλιστικὴ τεχνικὴ στὴν ἀφήγησή. Ἔτσι, κατέληξε νὰ μὴ διακρίνεται παρὰ μόνον θεματικὰ ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ζωγραφικὴ. Σημάδευε τὸ τέλος μιᾶς παράδοσης, ὄχι τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης.

Ἡ ἐπανάσταση στὴν τέχνη, λοιπόν, καὶ ἡ τέχνη τῆς ἐπανάστασης ἄρχισαν νὰ ἀποκλίνουν μεταξύ τους, παρὰ τὶς προσπάθειες θεωρητικῶν καὶ προπαγανδιστῶν ὅπως ὁ Τεοφίλ Τορὲ (1807-1869), ἐκπρόσωπος τῆς «γενιᾶς τοῦ '48», καὶ ὁ ριζοσπάστης Ἐμίλ Ζολᾶ νὰ διατηρήσουν τὴν ἐνότητά τους. Οἱ ἱμπρεσιονιστὲς εἶναι σημαντικοὶ ὄχι γιὰ τὰ λαϊκὰ θέματά τους — κυριακάτικες ἐκδρομὲς, λαϊκοὶ χοροὶ, ἀστικὰ τοπία καὶ σκηνὲς ἀπὸ τοὺς δρόμους τῶν μεγαλουπόλεων, θέατρα, ἵπποδρομίες καὶ οἶκοι ἀνοχῆς — ἀλλὰ γιὰ τὶς καινοτομίες ποὺ εἰσήγαγαν στὴ μέθοδο. Αὐτὲς ὁμῶς ἦταν, ἀπλούστατα, μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξακολουθήσει ὁ καλλιτέχνης νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητος, «αὐτοῦ ποὺ βλέπει τὸ μάτι», χάρις σὲ τεχνικὲς ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῆς φωτογραφίας καὶ τῶν πάντα θαλερῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (καὶ δανεισμένες ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς). Αὐτὸ σήμαινε τὴν ἐγκατάλειψη τῶν συμβατικῶν κωδικῶν τῆς ζωγραφικῆς τοῦ παρελθόντος. Τὶ ἔβλεπε «πραγματικὰ» τὸ μάτι ὅταν τὸ φῶς

* «Ὅταν οἱ ἄλλοι καλλιτέχνες διορθώνουν τὴ φύση ζωγραφίζοντας τὴν Ἀφροδίτη, ψεύδονται. Ὁ Μανὲ ἀναρωτήθηκε γιατί νὰ πεῖ φέματα καὶ ὄχι τὴν ἀλήθεια. Μᾶς γνώρισε τὴν Ὀλυμπία, μιὰ κοπέλα τοῦ καιροῦ μας, ποὺ τὴν ἔχουμε δεῖ στὸ δρόμο νὰ ρίχνει πάνω στοὺς στενοὺς τῆς ὤμους ἕνα φτερό σάλι ἢ ἕνα ξεβαμμένο πλεχτό», καὶ ἄλλα μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα (Ζολᾶ).²³

έπεφτε πάνω στα αντικείμενα; Σίγουρα όχι τα παραδοσιακά κωδικά σήματα με τα οποία απεικονίζονταν ο γαλανός ουρανός, τα άσπρα σύννεφα ή τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Όστόσο, η προσπάθεια να γίνει ο ρεαλισμός πιδ «επιστημονικός» τον απομάκρυνε από τα κριτικά από τον κοινό νοῦ, ὡσπου οί νέες τεχνικές έγιναν και αυτές με τόν καιρό ένας συμβατικός κώδικας. Πράγματι, σήμερα τόν αποκρυπτογραφούμε χωρίς δυσκολία, όταν θαυμάζουμε τόν Μανέ, τόν Ρενουάρ (1841-1919), τόν Ντεγκά, τόν Μονέ (1840-1926) ή τόν Πισσαρό (1830-1903). Στην εποχή τους, όμως, τὰ έργα αὐτῶν τῶν καλλιτεχνῶν ἦταν ἀκατανόητα, «ένας κουβάς μπογιὰ στὰ μούτρα τοῦ κοινου», ὅπως θὰ ἀνέκραζε ὁ Ράσκιν με ἀφορμή τόν Τζέιμς Μακνήλ Οὐίλσον (1834-1903).

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἐμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ παροδικό, ἀλλὰ δυὸ ἄλλες πλευρὲς τῆς νέας τέχνης ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσουν μεγαλύτερες δυσχέρειες. Πρῶτον, αὐτὴ ἡ τέχνη ὀδηγοῦσε τὴ ζωγραφικὴ ὡς τὰ ἀναπόφευκτα ὅρια τοῦ «επιστημονικοῦ» χαρακτήρα της. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἱμπρεσιονισμὸς σήμαινε λογικὰ ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν ἔπρεπε νὰ δημιουργεῖ μεμονωμένους πίνακες, ἀλλὰ μιὰ ἐγχρωμὴ και κατὰ προτίμηση τρισδιάστατη ταινία, ἱκανὴ νὰ ἀποδίδει τὶς συνεχεῖς ἀλλαγές τοῦ φωτὸς πάνω στὰ αντικείμενα. Οἱ σειρὲς εἰκόνων ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Κλώντ Μονέ με θέμα τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ρουένης ἔφταναν ὡς ἐκεῖ ὅπου μποροῦσε νὰ φτάσει κανεὶς με τὸ χρῶμα και τὸν καμβά, δηλαδὴ ὄχι πολὺ μακριά. Ἄν ὅμως ἡ ἐπιδίωξη ἐπιστημονικότητας στὴν τέχνη δὲν μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ συγκεκριμένη λύση, τότε ὅλα ὅσα εἶχαν ἐπιτευχθεῖ ἦταν ἡ καταστροφὴ ἑνὸς συμβατικοῦ και γενικὰ ἀποδεκτοῦ κώδικα ὀπτικῆς ἐπικοινωνίας, ποὺ δὲν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν «πραγματικότητα» ἢ ἀπὸ ἕναν ἄλλο συγκεκριμένο κώδικα, παρὰ ἀπὸ ἕνα πλήθος ἐξίσου δυνατῶν συμβάσεων. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση —ἀλλὰ οἱ δεκαετίες τοῦ 1860 και τοῦ 1870 ἀπείχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα— ἴσως νὰ μὴν ὑπῆρχε τρόπος νὰ διαλέξει κανεὶς ἀνάμεσα στὶς ὑποκειμενικὲς εἰκόνες ποὺ ἔβλεπε κάθε ἄτομο· και ὅταν ὁ καλλιτέχνης θὰ ἔφτανε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ἐπιδίωξή του νὰ κάνει τὴν ὀπτικὴ καταγραφή ἀπόλυτα ἀντικειμενικὴ θὰ γινόταν ὁ θρίαμβος τῆς ἀπόλυτης ὑποκειμενικότητας. Αὐτὴ ἡ προοπτικὴ ἦταν δελεαστικὴ, γιατί ἂν ἡ ἐπιστήμη ἀποτελοῦσε μιὰ βασικὴ ἀξία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὁ ἀτομικισμὸς και ὁ

ἀνταγωνισμὸς ἦταν δυὸ ἄλλες. Τὰ ἴδια τὰ προσύργια τῆς ἀκαδημαϊκῆς παιδείας και τῶν ἀκαδημαϊκῶν προτύπων στὶς τέχνες ὑποκαθιστοῦσαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, μερικὲς φορές ἀσύνειδα, τὰ παλιὰ κριτήρια τῆς «τελειότητας» και τῆς «ἀκρίβειας» με τὸ νέο κριτήριο τῆς «πρωτοτυπίας», ἀνοίγοντας ἐντέλει τὸ δρόμο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν παραγκωνισμό τους.

Δεύτερον, ἂν ἡ τέχνη ἦταν ἀνάλογη με τὴν ἐπιστήμη, τότε μοιραζόταν μαζί της τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς προόδου, ποὺ (με μερικὸς περιορισμὸς) ἐξισώνει τὸ «νέο» ἢ τὸ «μεταγενέστερο» με τὸ «ἀνώτερο». Αὐτὸ δὲν δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐπιστήμη, γιατί ἦταν φανερὸ ὅτι τὸ 1875 ἀκόμα και ὁ μετριοτέρος ἐπιστήμονας ἤξερε περισσότερη φυσικὴ ἀπὸ ὅσο ὁ Νεύτων ἢ ὁ Φαρανταίη. Δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τὶς τέχνες: ὁ Κουρμπέ ἦταν καλύτερος π.χ. ἀπὸ τὸν βαρόνο Γκρό, ὄχι ἐπειδὴ ἤρθε ἀργότερα ἢ ἦταν ρεαλιστής, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν περισσότερο ταλαντοῦχος. Ἐξάλλου, ἡ ἴδια ἡ λέξη πρόοδος ἦταν διφορούμενη, ἀφοῦ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ, και πράγματι ἐφαρμοζόταν, ἀφενὸς σὲ κάθε ἱστορικὰ παρατηρημένη ἀλλαγὴ, ἢ ὅποια σήμαινε (ἢ πιστευόταν ὅτι σήμαινε) βελτίωση, και ἀφετέρου στὶς προσπάθειες νὰ ἐπιφέρει κανεὶς ἐπιθυμητὲς ἀλλαγές στὸ μέλλον. Ἡ πρόοδος μπορεῖ νὰ ἦταν ἢ νὰ μὴν ἦταν γεγονός, ἀλλὰ τὸ «προσδευτικὸς» ἦταν μιὰ δῆλωση πολιτικῶν προθέσεων. Εὐκόλα μποροῦσε νὰ γίνει σύγχυση ἀνάμεσα στὸ καλλιτεχνικὸ ἐπαναστατικὸ και τὸ πολιτικὸ ἐπαναστατικὸ, ἰδιαίτερα σὲ θολὰ μυαλὰ ὅπως ὁ Προυντόν, και ἐξίσου εὐκόλα μποροῦσε νὰ γίνει σύγχυση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο ἔννοιες και κάτι πολὺ διαφορετικὸ, τὸν «νεωτερισμὸ» —μιὰ λέξη ποὺ συναντᾶμε γιὰ πρώτη φορὰ γύρω στὸ 1849.*

Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς «σύγχρονος» με αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν ἀφοροῦσε μόνο τὴ θεματικὴ, ἀλλὰ ἐπέβαλλε ἐπίσης ἀλλαγές και τεχνικὲς καινοτομίες. Γιατί ἂν, ὅπως παρατήρησε διορατικὰ ὁ Μπωνατλαίρ, ἡ εὐχαρίστηση ποὺ δίνει ἡ ἀναπαράσταση τοῦ παρόντος δὲν προέρχεται

* «Συνοψίζοντας, ὁ Κουρμπέ ... εἶναι ἔκφραση τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἔργο του συμπίπτει με τὴ Θετικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀύγουστου Κόντ, τὴ Θετικὴ μεταφυσικὴ τοῦ Βασέρ, με δικὰ μου ἔργα ὅπως τὸ Ἀνθρώπινο δίκαιο ἢ ἡ Ἐνύπαρκτη δικαιοσύνη· με τὸ δίκαιομα στὴν ἐργασία και τὸ δίκιο τοῦ ἐργάτη, ποὺ ἀναγγέλλει τὸ τέλος τοῦ καπιταλισμοῦ και τὴν κυριαρχία τῶν παραγωγῶν με τὴ φρενολογία τοῦ Γκάλλ και τοῦ Σιπούρτσαμ: με τὴ φυσιογνωμικὴ τοῦ Λάβατερ» (Π.-Ι. Προυντόν).²⁴

μόνον από την ένδεχόμενη όμορφιά του, αλλά και από την «ουσία του ως παρόντος», τότε κάθε διάδοχο «παρόν» πρέπει να βρίσκει την ειδική μορφή έκφρασής του, αφού καμιά άλλη δεν θα μπορούσε να το εκφράσει, τουλάχιστον να το εκφράσει κατάλληλα. Αυτό μπορεί να ήταν ή να μην ήταν «πρόοδος» με την έννοια της αντικειμενικής βελτίωσης, αλλά όπωςσδήποτε ήταν «πρόοδος» από την άποψη ότι οι τρόποι αντίληψης ήλων των «παρελθόντων» έπρεπε αναπόφευκτα να παραχωρήσουν τη θέση τους στους τρόπους αντίληψης της δικής μας εποχής, που ήταν καλύτεροι απλώς επειδή ήταν σύγχρονοι. Οι τέχνες έπρεπε να ανανεώνονται συνεχώς. Και στην πορεία αυτής της διαδικασίας κάθε γενιά καινοτόμων θα έκανε αναπόφευκτα —τουλάχιστον προσωρινά— τη μεγάλη μάζα των συντηρητικών, των άξεστων, εκείνων που τους έλειπε ό,τι ο νεαρός Άρθουρος Ρεμπώ (1854-1891) —που περιέγραψε τόσο πολλά από τα γνωρίσματα αυτού του μέλλοντος των τεχνών— αποκαλούσε «τὸ ὄραμα». Με λίγα λόγια, μπαίνουμε σιγά σιγά στον σήμερα πιά οικείο κόσμο της πρωτοπορίας —αν και αυτός ο ὄρος δεν είχε ακόμα διαδοθεῖ. Δεν είναι τυχαίο ότι η αναδρομική γενεαλογία των πρωτοποριακών τεχνών δεν μᾶς πηγαίνει, σύμφωνα με τη γενική εκτίμηση, πιά πίσω από τη Δεύτερη Αυτοκρατορία στη Γαλλία —τόν Μπωντλαίρ και τόν Φλωμπέρ στη λογοτεχνία, τους Ιμπρεσιονιστές στη ζωγραφική. Από ιστορική άποψη είναι σὲ μεγάλο βαθμὸ μύθος, αλλά τὸ χρονικὸ ὄροσημο είναι ένδεικτικό. Σημαδεύει τὴν ἀποτυχία τῆς προσπάθειας νὰ δημιουργηθεῖ μιά τέχνη συνεπῆς πρὸς τὴν ἀστική κοινωνία (ἂν και συχνά με κριτική στάση ἀπέναντί της) —μιά τέχνη που νὰ ἐκφράζει τὴν ὕλική πραγματικότητα τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου, τὴν πρόοδο και τὴν ἐπιστήμη ὅπως τὶς έννοουσε ὁ θετικισμός.

V

Αὐτή ἡ ἀποτυχία ἐπηρέασε λιγότερο τὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ ἀστικού κόσμου και περισσότερο τὰ περιθωριακά στρώματά του: φοιτητές και νεαροὺς διανοουμένους, ἀνήσυχους συγγραφείς και καλλιτέχνες, γενικά τὸς μποέμ που ἀρνοῦνταν (ἔστω και παροδικά) νὰ υιοθετήσουν τὸν «καθωσπρέπει» τρόπο ζωῆς τῆς ἀστικῆς τάξης και συγχρωτίζονταν πρόθυμα με ὅσους δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ζήσουν

ὅπως οἱ ἄστοι ἢ ἔκαναν μιά ζωή που ἀπέκλειε αὐτὴ τὴν ένσωμάτωση. Οἱ ὄλο και πιά καθορισμένες συνοικίες τῶν μεγαλουπόλεων ὅπου συναντοῦνταν ὄλο αὐτοὶ —τὸ Καρτιέ Λατέν ἢ ἡ Μονμάρτη—* ἔγιναν κέντρα τέτοιων «πρωτοποριῶν», πόλοι ἔλξης για ὀργισμένους νέους ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ὅπως ὁ ἔφηβος Ρεμπώ, που διάβαζαν με μανία μικρὰ περιοδικὰ ἢ αἰρετική ποίηση σὲ μέρη ὅπως ἡ Σαρλεβίλ. Αὐτοὶ ἦταν οἱ παραγωγοὶ και ταυτόχρονα οἱ καταναλωτὲς μιᾶς κουλτούρας που, ἔναν αἰῶνα ἀργότερα, θα ὀνομαζόταν «υπόγειο» (underground) ἢ «ἀντικουλτούρα». Ἀποτελοῦσαν μιά ἀγορά κάθε ἄλλο παρὰ εὐκαταφρόνητη, ἂν και ὄχι ἀκόμα ἀρκετὰ σφριγηλὴ ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει στὸν πρωτοποριακὸ καλλιτέχνη τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἡ ὄλο και διακαέστερη ἐπιθυμία τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἀγκαλιάσει τὶς τέχνες πολλαπλασίαζε τὸς ὑποψήφιους για τὸν ἐναγκαλισμὸ της —σπουδαστὲς τῶν καλῶν τεχνῶν, ἐπίδοξους συγγραφείς κλπ. Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἄνρι Μυρζὲ Σικηνὲς ἀπὸ τὴ ζωή τῶν μποέμ (1851) ἐγκαινίασε μιά ξέφρενη μόδα, ἔνα φαινόμενο που μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ἀστικὸ ἀντίστοιχο τῆς «fête champêtre» τοῦ 18ου αἰῶνα στὶς συνθήκες τῆς σύγχρονης πόλης: τὸ νὰ παριστάνει κανεὶς ὅτι ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀστική κοινωνία, σὲ μιά πόλη που ἦταν τώρα ὁ ἐπίγειος παράδεισος τοῦ δυτικοῦ κόσμου και ἔνα καλλιτεχνικὸ κέντρο τὸ ὅποιο ἢ Ἴταλία δὲν μπορούσε πιά νὰ συναγωνιστεῖ. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα ὑπῆρχαν στὸ Παρίσι δέκα ὡς εἴκοσι χιλιάδες ἄνθρωποι που αὐτοαποκαλοῦνταν «καλλιτέχνες».²⁵

* Ἄν και μερικά ἐπαναστατικά κινήματα αὐτῆς τῆς περιόδου περιορίζονταν σχεδὸν ἀποκλειστικά στὸ περιβάλλον τοῦ Καρτιέ Λατέν —π.χ. οἱ μπλανκιστὲς— και μολονότι οἱ ἀναρχικοὶ ἐπρόκειτο νὰ ταυτίσουν τὴν ἀπλή συμμετοχή στὴν ἀντικουλτούρα με τὴν ἐπανάσταση, ἢ πρωτοπορία, ὡς τέτοια, δὲν εἶχε διὰ της πολιτικὸ πιστεῦω ἢ ἴσως δὲν εἶχε κανένα πολιτικὸ πιστεῦω. Ἀπὸ τὸς ζωγράφους, οἱ ἀκροαριστεροὶ Πισσαρό και Μονὲ κατέφυγαν τὸ 1870 στὸ Λονδίνο, για νὰ μὴν πάρουν μέρος στὸν Γαλλοπρωσικὸ Πόλεμο, ἀλλά ὁ Σε-

* Ἡ στροφή πρὸς τὴ ρεαλιστική —δηλαδή τὴν ὑπαίθρια— ζωγραφική παρήγαγε ἐπίσης τὸ παράξενο φαινόμενο τῶν μικρῶν, συχνὰ παροδικῶν ἀποικιῶν ἀπὸ καλλιτέχνες στὰ περίχωρα τοῦ Παρισιοῦ, στὶς ἀκτὲς τῆς Νορμανδίας ἢ —αὐτὸ μᾶλλον ἀργότερα— στὴν Προβηγκία. Φαίνεται ὅτι τέτοιες κοινότητες δὲν δημιουργήθηκαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα.

ζάν, στο έπαρχιακό αναχωρητήριό του, δὲν ἔδειχνε πραγματικό ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ στενοτέρου φίλου του, τοῦ ριζοσπάστη μυθιστοριογράφου Ζολά. Ὁ Μανὲ καὶ ὁ Ντεγκιὰ — ἄστοι μεὶ οικονομικὴ ἀνεξαρτησία — καθὼς καὶ ὁ Ρενουὰρ πῆγαν ἤσυχα ἤσυχα στὸν πόλεμο καὶ ἀπέφυγαν νὰ ἀνακατευτοῦν μετὴν παρισινή Κομόνα· μόνον ὁ Κουρμπὲ συντάχθηκε δημόσια μετὰ αὐτή. Τὸ πάθος γιὰ τὶς γιαπωνέζικες στάμπες — ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα παραπροϊόντα τοῦ ἀνοίγματος τοῦ κόσμου στὸν καπιταλισμὸ — ἔνωσε τοὺς ἱμπρεσιονιστὲς, τὸν φανατικὸ ἀντιμοναρχικὸ Κλεμανσώ — δήμαρχο τῆς Μονμάρτρης τὶς μέρες τῆς Κομόνας — καὶ τοὺς ἀδελφοὺς Γκονκούρ, ποὺ ἦταν ὑστερικὰ ἀντίθετοι μετὴν Κομόνα. Ὅπως καὶ τοὺς ρομαντικοὺς πρὶν ἀπὸ τὸ 1848, τοὺς ἔνωσε μόνον ἡ κοινὴ ἀντιπάθεια γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τὰ πολιτικὰ καθεστῶτα τῆς (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τῆ Δεύτερη Αὐτοκρατορία), γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς μετριότητος, τῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ κέρδους.

Ὡς τὸ 1848 αὐτὰ τὰ πνευματικὰ Καρτιὲ Λατὲν τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἔτρεφαν ἐλπίδες — γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση — ἴσως μάλιστα, παρ' ὅλο τὸ μῖσος τους, καὶ κάποιον ἀνομολόγητο θαυμασμὸ γιὰ τοὺς δυναμικότερους ληστοβαρόνους τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ ἀνοίγαν τὸ δρόμο τους γκρεμίζοντας τοὺς φραγμαῖς τῆς παραδοσιακῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας. Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Φλωμπὲρ *Αἰσθηματικὴ ἀγωγή* (1869) εἶναι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἐλπίδας στὶς καρδιὰς τῆς νεολαίας τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ποὺ ἤθελε νὰ ἀλλάξει τὸν κόσμον, καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς διπλῆς ἀπογοήτευσῆς τῆς, ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1848 καὶ ἀπὸ τὴ μετέπειτα ἐποχὴ, ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξι θριάμβευσε, ἀλλὰ ἐγκαταλείποντας ἀκόμα καὶ τὰ ιδεώδη τῆς δικῆς τῆς ἐπανάστασης, «Ἐλευθερία, Ἰσότης καὶ Ἀδελφοσύνη». Ἀπὸ μιὰ ἀποψη, ὁ ρομαντισμὸς τῆς περιόδου 1830-48 ἦταν τὸ κύριον θύμα αὐτῆς τῆς διάψευσῆς. Ὁ ὄραματικὸς ρεαλισμὸς τοῦ μετατράπηκε στὸν «ἐπιστημονικὸν» ἢ θετικιστικὸν ρεαλισμὸν, διατηρώντας — ἴσως καλλιεργώντας — τὸ στοιχεῖον τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς* ἢ τουλάχιστον τοῦ κοινωνικοῦ σκανδάλου, ἀλλὰ χάνοντας τὸ ὄραμά του. Μετὰ τὴν σειρά του μετατράπηκε καὶ αὐτὸς σὲ «τέχνη

* Ὁ αἰδεσμοτάτος Ντυπανλοῦ παρατήρησε ὅτι κάθε ἐφημέριος ποὺ εἶχε ἐκτελέσει χρέη ἐξομολογητῆ στὴν ἐπαρχία ἀναγνώριζε τὴν ἀριβία τῆς Κυρίας Μποβαρ τοῦ Φλωμπέρ.

γιὰ τὴν τέχνη» ἢ σὲ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόλησιν μετὰ τυπικὰ γνωρίσματα τῆς γλώσσας, τοῦ ὕφους καὶ τῆς τεχνικῆς. «Ὅλοι ἔχουν ἔμπνευσιν», εἶπε ὁ παλαίμαχος ποιητὴς Γκωτιὲ (1811-1872) σὲ ἓνα νεαρό. «Κάθε ἄστος συγκινεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴ δύσιν τοῦ ἡλίου. Ἄλλὰ ὁ ποιητὴς ἔχει τὴ δεξιότητι.»²⁶ Ὅταν θὰ ἐμφανίζοταν μιὰ νέα μορφὴ ὄραματικῆς τέχνης, μετὰ καλλιτέχνες ποὺ τὸ 1848 ἦταν παιδιὰ ἢ ἀγέννητοι — ὁ Ρεμπὼ ἔδωσε τὸ κύριον ἔργον τοῦ στὸ διάστημα 1871-73, ὁ Ἴζιντόρ Ντυκάς ἢ «Κόμης τοῦ Λωτρεαμόν» (1846-1870) δημοσίευσε τὰ *Ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ* τὸ 1869 — ἐμελλε νὰ εἶναι ἐσωτερικὴ, ἀνορθολογικὴ καὶ, ὅποιες προθέσεις καὶ ἂν εἶχαν οἱ δημιουργοὶ τῆς, ἀπολιτικῆ.

Ἔτσι, μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ὀνειροῦ τοῦ 1848 καὶ τὸν ἐρχομὸν τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας στὴ Γαλλία, τῆς Γερμανίας τοῦ Βίσαρκ, τῆς Βρετανίας τοῦ Πάλμερστον καὶ τοῦ Γλάδστονα, τῆς Ἰταλίας τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ, οἱ ἀστικὲς τέχνες τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ποίησιν, διχάστηκαν σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ πλατὺ κοινὸν καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ μιὰ κλειστὴ, περιχαρακωμένη μειοψηφία. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀλήθεια ὅτι ἐξοστρακίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀστικὴν κοινωνίαν, ὅπως θέλει ὁ μῦθος τῶν πρωτοποριακῶν τεχνῶν, ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὰς εἶναι ἀναμφισβήτητος ὅτι οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ποιητὲς ποὺ ὠρίμασαν ἀνάμεσα σὲ 1848 καὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας, καὶ τοὺς ὁποίους ἀκόμα καὶ σήμερον θαυμάζουμε, δὲν εἶχαν ἀπήχησιν στὴν ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς τους, καὶ, ἂν ἦταν διάσημοι, χρωστοῦσαν τὴ φήμη τους στὰ σκάνδαλά τους· αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Κουρμπὲ καὶ τῶν ἱμπρεσιονιστῶν, τοῦ Μπωντλαίρ καὶ τοῦ Ρεμπὼ, τῶν πρώτων προραφαηλιτῶν, τοῦ Α. Κ. Σουίνπερν (1837-1909), τοῦ Ντάντε Γκαμπριέλ Ροσσέτι (1828-1882). Ἄλλὰ σίγουρα δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιον γιὰ ὅλες τὶς τέχνες, οὔτε καὶ γιὰ ὅλες ἐκεῖνες ποὺ ἐξαρτῶνταν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν ἀστικὴν ὑποστήριξιν, μετὰ ἐξαίρεσιν τὸ δράμα, γιὰ τὸ ὅποιο ὅσο λιγότερα ποῦμε τόσο τὸ καλύτερον. Ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται σὲ γεγονὸς ὅτι οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ «ρεαλισμὸς» στὶς εἰκαστικὲς τέχνες ἦταν λιγότερον ἀνυπερβλήτες σὲ μερικὰς ἄλλες.

VI

Οἱ παραπάνω δυσκολίες δὲν ἐπηρέασαν σχεδὸν καθόλου τὴ μουσικὴ, γιὰτὶ σ' αὐτὴ τὴν τέχνην δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ σοβαρὰ ὁ ἀ-

Digitized by Foukts

να παραστατικός ρεαλισμός. Ἡ ἴδια ἢ προσπάθεια νὰ εἰσαχθεῖ ὁ ἀναπαραστατικός ρεαλισμός στὴ μουσικὴ δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἔχει μεταφορικὸ χαρακτήρα ἢ νὰ βασίζεται στὸ λόγο. Ὅταν δὲν ἀφομοιωνόταν ἀπὸ τὸ βαλκανικὸ Gesamtkunstwerk (τὴν ὁλομερῆ τέχνη τῆς ὄπερας τοῦ γερμανοῦ μουσουργοῦ) ἢ ἀπὸ τὸ ἐλαφρὸ τραγούδι, ὁ ρεαλισμὸς στὴ μουσικὴ σήμαινε τὴν ἀναπαράσταση συγκεκριμένων συναισθημάτων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ οἱ συγκινήσεις τοῦ σέξ, ὅπως στὸν *Τριστάνο* (1865) τοῦ Βάγκνερ. Συχνότερα, ὅπως συνέβαινε στὶς ἀνθηρὲς ἐθνικὲς σχολὲς συνθετῶν — τοῦ Σμέτανα καὶ τοῦ Ντβόρζακ στὴ Βοημία, τοῦ Τσαϊκόφσκι, τοῦ Ν. Ρίμσκι-Κόρσακοφ (1844-1908), τοῦ Μούσοργκι καὶ ἄλλων στὴ Ρωσία, τοῦ Ε. Γκρήγκ (1843-1907) στὴ Νορβηγία καὶ, φυσικὰ, τῶν Γερμανῶν (ὄχι ὅμως καὶ τῶν Αὐστριακῶν) — αὐτὰ τὰ συναισθήματα ἀναφέρονταν στὸν ἐθνικισμό, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν κατάλληλα σύμβολα, μὲ τὴ μορφή μοτίβων ἀπὸ τὴ δημοτικὴ μουσικὴ κτλ. Ἀλλά, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, ἡ σοβαρὴ μουσικὴ ἄκμασε ὄχι τόσο ἐπειδὴ ὑπαινισσόταν τὸν πραγματικὸ κόσμον ὅσο ἐπειδὴ ὑπαινισσόταν τὸ αὐλο καὶ ἔτσι χρησίμευε, μετὰ τὸ ἄλλων, ὡς ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας ἄλλωστε ἀποτελοῦσε πάντα ἰσχυρὸ ὄπλο. Ἄν ἤθελε νὰ ἐπιβιώσει, δηλαδὴ νὰ ἐκτελεῖται, ἔπρεπε νὰ ἔχει ἀπήχηση σὲ πλούσιους προστάτες τῶν τεχνῶν ἢ στὴν ἀγορά. Σ' αὐτὸ τὸ βαθμὸ μποροῦσε νὰ ἀντιμάχεται τὸν ἀστικὸν κόσμον μόνον ἐκ τῶν ἔνδον — ἔργο εὐκόλο, ἀφοῦ ἦταν ἀπίθανο νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀστὸς ὅτι ἦταν ἀντικείμενο κριτικῆς. Πιθανότερο ἦταν νὰ αἰσθανθεῖ ὅτι ἐκφράζονταν οἱ δικές του ἀξίες καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἔτσι, ἡ μουσικὴ ἄκμασε, χρησιμοποιοῦντας ἕνα λίγο πολὺ παραδοσιακὸ ρομαντικὸ ἰδίωμα. Ὁ μαχητικότερος ἐκπρόσωπος τῆς μουσικῆς πρωτοπορίας, ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ, ἦταν ἐπίσης ἡ διασημότερη προσωπικότητα στὸ χῶρον τῆς μουσικῆς γιατί κατόρθωσε (ὁμολογουμένως χάρις στὴν ὑποστήριξη τοῦ τρελοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας) νὰ πείσει τοὺς οικονομικὰ ἰσχυρότερους ἰθύνοντες τῆς πολιτισμικῆς ζωῆς καὶ τὰ πιὸ εὐπορα μέλη τοῦ ἀστικοῦ κοινοῦ ὅτι ἀνῆκαν σὲ μιὰ πνευματικὴ ἔλιτ πού ἔστρεφε πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὶς μάξες τῶν ἀνίδεων καὶ μόνον αὐτὴ ἦταν ἀντάξια τῆς τέχνης τοῦ μέλλοντος.

Ἡ πεζογραφία, καὶ ἰδιαίτερα ἡ χαρακτηριστικὴ καλλιτεχνικὴ ἐκφραση τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, τὸ μυθιστόρημα, ἄνθησε ἀκριβῶς γιὰ τὸν

ἀντίθετο λόγο. Οἱ λέξεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς νότες, μποροῦσαν νὰ ἀναπαραστήσουν ὄχι μόνον ἰδέες, ἀλλὰ καὶ τὴν «πραγματικὴν ζωὴ», καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες ἢ τεχνικὴ τους δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ τὴν ἀξίωση νὰ τὴ μιμεῖται. Γι' αὐτὸ ὁ «ρεαλισμὸς» στὸ μυθιστόρημα δὲν ἀντιμετώπιζε ἄμεσες καὶ ἄλυτες ἀντιφάσεις ὅπως αὐτὲς πού ἔφερε ἡ φωτογραφία στὴ ζωγραφικὴ. Μπορεῖ μερικὰ μυθιστορήματα νὰ φιλοδοξοῦσαν περισσότερο ἀπὸ ὅσα τὰ ἄλλα νὰ ἔχουν χαρακτήρα ντοκουμέντου, μπορεῖ μερικὰ νὰ ἤθελαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴ θεματικὴ τους σὲ τομεῖς πού θεωροῦνταν ἀνορθόδοξοι ἢ ἀνάξιοι τῆς προσοχῆς τῶν «καθωσπρέπει» (οἱ γάλλοι νατουραλιστὲς εὐνοοῦσαν καὶ τὶς δύο αὐτὲς τάσεις), ἀλλὰ ποῖος μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἰδιότροποι, οἱ πιὸ ὑποκειμενικοὶ συγγραφεῖς ἔγραφαν ἱστορίες πού ἀναφέρονταν στὸν πραγματικὸν κόσμον, καὶ τὶς περισσότερες φορές στὴ σύγχρονη κοινωνία; Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας μυθιστοριογράφος αὐτῆς τῆς περιόδου πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διασκευαστεῖ σήμερα σὲ τηλεοπτικὸν σίριαλ. Σ' αὐτὸ ὀφειλόταν ἡ δημοτικότητα καὶ ἡ εὐελιξία τοῦ μυθιστορήματος ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους, καθὼς καὶ τὰ ἐκπληκτικὰ ἐπιτεύγματά του. Μὲ σχετικὰ λίγες ἐξαιρέσεις — τὸν Βάγκνερ στὴ μουσικὴ, μερικοὺς γάλλους ζωγράφους καὶ ἴσως μερικοὺς ποιητὲς — οἱ ὑψηλότερες καλλιτεχνικὲς ἐπιδόσεις τῆς περιόδου μας προέρχονται ἀπὸ τοὺς μυθιστοριογράφους: Ρώσους, Ἀγγλοὺς, Γάλλους, ἴσως καὶ Ἀμερικανούς (ἂν συνυπολογίσουμε τὸ *Μόμπυ Ντικ* τοῦ Μέλβιλ). Καὶ (μὲ ἐξαιρέση τὸν Μέλβιλ) τὰ σπουδαιότερα μυθιστορήματα τῶν σπουδαιότερων μυθιστοριογράφων ἔβρισκαν σχεδὸν ἀμέσως ἀναγνώριση, ἂν καὶ ὄχι πάντα κατανόηση.

Οἱ μεγάλες δυνατότητες τοῦ μυθιστορήματος βρισκόνταν στὸ εὖρος του: ὁ μυθιστοριογράφος μποροῦσε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὰ πιὸ κολοσσιαῖα καὶ φιλόδοξα θέματα, ὅπως φανερώνουν τὸ *Πόλεμος καὶ εἰρήνη* (1869) τοῦ Τολστόι, τὸ *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία* (1866) τοῦ Ντοστογιέφσκυ, τὸ *Πατερὰδες καὶ γιοὶ* (1862) τοῦ Τουργκένιεφ. Τὸ μυθιστόρημα ἐπιχειροῦσε νὰ συλλάβει τὴν πραγματικότητα μιᾶς ὁλόκληρης κοινωνίας, ἂν καὶ, πράγμα ἀρκετὰ παράδοξο, οἱ προγραμματισμένες προσπάθειες γιὰ τέτοια πολύπτυχα — σειρὲς ἀλληλένδετων μυθιστορημάτων κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Σκότ καὶ τοῦ Μπαλζάκ — δὲν συγκίνησαν τὰ μεγαλύτερα ταλέντα αὐτῆς τῆς περιόδου: ἀκόμα καὶ ὁ Ζολὰ ἄρχισε τὸ γιγάντιο ἀναδρομικὸ πορτρέτο τῆς Δεύτερης Αὐτο-

κρατορίας (τῆ σειρά Ρουγκόν-Μακάρ) μόνο τὸ 1871, ὁ Πέρες Γκαλντὸς (1843-1920) τὰ *Episodios nacionales* μόνο τὸ 1873, ὁ Γκούσταφ Φράιτακ (1816-1895) —γιὰ νὰ κατεβοῦμε ἀρκετὰ χαμηλότερα— τῆ δική του σειρά *Die Ahnen* (Οἱ πρόγονοι) μόνο τὸ 1872. Ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν τιτάνιων προσπαθειῶν ποίκιλλε ἐξω ἀπὸ τῆ Ρωσία, ὅπου ἦταν σχεδὸν πάντα μεγάλη. Πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι μιὰ ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀνήκουν ὁ ὠριμος Ντίκενς, ὁ Φλωμπέρ, ἡ Τζῶρτζ Ἐλιοτ, ὁ Θάκερεϋ καὶ ὁ Γκότφρητ Κέλλερ (1819-1890) δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίς συγκρίσεις. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ ἔκανε τὴν τυπικὴ μορφή τέχνης τῆς περιόδου μας εἶναι ὅτι οἱ πιὸ φιλόδοξες προσπάθειές του δὲν εὐοδώνονταν χάρι στὸ μῦθο καὶ τὴν τεχνικὴ (ὅπως στὸ *Δαχτυλίδι* τοῦ Βάγκνερ), ἀλλὰ χάρι στὴν πεζὴ περιγραφή τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος. Θὰ λέγαμε ὅτι δὲν ὀρμούσε γιὰ νὰ κυριεύσει ἐξ ἐφόδου τοὺς οὐρανοὺς τῆς δημιουργίας, παρὰ μᾶλλον σκαρφάλωνε σ' αὐτοὺς ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο προσφερόταν ἐπίσης γιὰ μετάφραση, μὲ ἐλάχιστες ἀπώλειες. Τουλάχιστον ἓνας σημαντικὸς μυθιστοριογράφος τῆς περιόδου μας ἔγινε πραγματικὰ διεθνῆς προσωπικότητα: ὁ Κάρολος Ντίκενς.

Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ περιορίσουμε τὴ συζήτηση γιὰ τίς τέχνες τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀστικοῦ θριάμβου σὲ μεγαλοφυῆς καὶ ἀριστουργήματα, ἰδιαιτέρως ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ἀπήχηση μόνο σὲ μιὰ μειοψηφία. Ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μιὰ περίοδος ὅπου ἀνθῆσε ἡ τέχνη γιὰ τίς μάζες, χάρι στὴν τεχνολογία τῆς ἀναπαραγωγῆς, ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἀπεριόριστη ἀνατύπωση ἀκίνητων εἰκόνων, χάρι στὸ πάντρεμα τῆς τεχνολογίας μὲ τίς ἐπικοινωνίες, ποὺ παρήγαγε τὴν ἐφημερίδα καὶ τὸ περιοδικὸ (ἰδιαιτέρως τὸ εἰκονογραφημένο περιοδικὸ) μεγάλῃ κυκλοφορίας, χάρι τέλος στὴ μαζικὴ ἐκπαίδευση, ποὺ ἔκανε ὅλες αὐτὲς τίς κατακτήσεις προσιτὲς σὲ ἓνα καινούριο κοινό. Τὰ ἔργα τέχνης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ποὺ ἦταν γνωστὰ σὲ ἓνα πραγματικὰ πλατὺ κοινὸ —δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὴ μειοψηφία τῶν «κουλτουριάρηδων»— δὲν ἦταν αὐτὰ ποὺ θαυμάζουμε περισσότερο σήμερα, μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πιὸ διακεκριμένη εἶναι πιθανότατα ὁ Ντίκενς.*

* Ἀλλὰ ὁ Ντίκενς ἔγραψε σὰν δημοσιογράφος —τὰ μυθιστορήματά του δημοσιεύονταν σὲ συνέχειες— καὶ συμπεριφερόταν σὰν ἡθοποιός: ἦταν γνωστὸς σὲ χιλιάδες κόσμο χάρι στὴν ιδέα του νὰ διαβάξει ἀπὸ σκηνῆς δραματικὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του.

Ἡ λογοτεχνία ποὺ πουλοῦσε περισσότερο ἦταν ἡ λαϊκὴ ἐφημερίδα, τῆς ὁποίας ἡ κυκλοφορία στὴ Βρετανία καὶ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἔφτανε στὸν πρωτοφανῆ ἀριθμὸ τῶν διακοσίων πενήντα χιλιάδων ἢ καὶ μισοῦ ἑκατομμυρίου φύλλων. Οἱ εἰκόνες ποὺ ἔβλεπε κανεὶς στοὺς τοίχους τῆς καλύβας ἑνὸς ἀμερικανοῦ σκαπανέα ἢ τοῦ φτωχοῦ ἐνὸς εὐρωπαίου βιοπαλαιστή ἦταν ἀντίγραφα τοῦ πίνακα τοῦ Λάντσηρ Ὁ μονάρχης τοῦ Γκλέν (ἢ κάποιου ἐθνικοῦ ἀντίστοιχου), πορτρέτα τοῦ Λίνκολν, τοῦ Γαριβάλδη ἢ τοῦ Γλάδσωνα. Οἱ συνθέσεις «σοβαρῆς μουσικῆς» ποὺ εἰσχωροῦσαν στὴ μαζικὴ συνείδηση ἦταν μελωδίες τοῦ Βέρντι, παιγμένες ἀπὸ τοὺς πανταχοῦ παρόντες ἰταλοὺς ὄργανοπαίχτες, ἢ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Βάγκνερ, ποὺ μποροῦσαν νὰ διασκευαστοῦν σὲ γαμήλια μουσικὴ, ἀλλὰ ὄχι οἱ ἴδιες οἱ ὀπερές του.

Ἀπὸ μόνο του ὅμως αὐτὸ σήμαινε μιὰ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὸ θρίαμβο τῆς πόλης καὶ τῆς βιομηχανίας, ἀρχισε νὰ παρατηρεῖται μιὰ ὄλο καὶ ἐντονότερη διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὶς «ἐκσυγχρονισμένες» μερίδες τῶν μαζῶν, δηλαδὴ τοὺς ἀστικοποιημένους, τοὺς ἐγγράμματους καὶ αὐτοὺς ποὺ ἀποδέχονταν τὸ περιεχόμενὸ τῆς κυρίαρχης κουλτούρας —τῆς ἀστικῆς— καὶ τίς ὄλο καὶ πιὸ κλονισμένες «παραδοσιακὲς» μερίδες. Ἡ διαφοροποίηση ἦταν ὄλο καὶ ἐντονότερη, ἐπειδὴ ἡ κληρονομία τοῦ ἀγροτικοῦ παρελθόντος γινόταν ὄλο καὶ πιὸ ἀδιάφορη γιὰ τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὶς πόλεις: στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870 οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες τῆς Βοημίας ἔπαψαν νὰ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ στράφηκαν πρὸς τὸ ἐπιθεωρησιακὸ τραγούδι, κακότεχνες μπαλάντες μὲ θέμα μιὰ ζωὴ ποὺ δὲν εἶχε διατηρήσει παρὰ πολὺ λίγα καινὰ γνωρίσματα μὲ τὴ ζωὴ τῶν πατεράδων τους. Αὐτὸ τὸ κενὸ ἀρχισαν νὰ τὸ γεμίζουν, γιὰ ὅσους εἶχαν ταπεινὲς πολιτισμικὲς ἀξιώσεις, οἱ πρόδρομοι τῆς σημερινῆς λαϊκῆς μουσικῆς καὶ τῆς ψυχαγωγικῆς βιομηχανίας, ἐνῶ ἡ συλλογικὴ αὐτενέργεια καὶ ὀργάνωση —ἀπὸ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας ὄλο καὶ περισσότερο μέσα ἀπὸ πολιτικὰ κινήματα— γέμιζαν τὸ ἴδιο κενὸ γιὰ τοὺς πιὸ δραστήριους, συνειδητοποιημένους καὶ φιλόδοξους. Στὴ Βρετανία, ἡ ἐποχὴ ποὺ πολλαπλασιάστηκαν τὰ ἐπιθεωρησιακὰ θεάτρα στὶς μεγαλουπόλεις ἦταν ἐπίσης ἡ ἐποχὴ ποὺ πολλαπλασιάστηκαν στὶς βιομηχανικὲς κοινότητες οἱ χορωδιακοὶ σύλλογοι καὶ οἱ ἐργατικὲς ὀρχήστρες, μὲ ρεπερτόριο ἔργα δημοφιλῶν «κλασικῶν» τῆς σοβαρῆς μουσικῆς. Ἀλλὰ εἶναι ἐνδεκτικὸν

ὅτι στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν δεκαετιῶν ἡ ροὴ τῶν πολιτισμικῶν ἐπιδράσεων ἦταν μονόδρομη — ἀπὸ τὴ μεσαία τάξη πρὸς τὰ κάτω — τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη. Ἀκόμα καὶ στὸν τομέα πού ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ ἡ χαρακτηριστικότερη μορφή προλεταριακῆς κουλτούρας, τὰ μαζικὰ ἀθλήματα, τὸν τόνο τὸν ἔδιναν αὐτὴ τὴν περίοδο — ὅπως στὸ ποδόσφαιρο — οἱ νέοι τῆς μεσαίας τάξης, πού ἴδρυν σωματεῖα καὶ ὀργάνωναν πρωταθλήματα ἢ τουρνοῦά. Μόνο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὶς ἀρχές τῆς ἐπόμενης αὐτὰ τὰ ἀθλήματα κατακτήθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ συντηροῦνται ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη.*

Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ παραδοσιακὲς μορφές ἀγροτικῆς κουλτούρας ὑπονομεύτηκαν ὄχι τόσο ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης ὅσο ἐξαιτίας τῆς ἐκπαίδευσης. Γιατὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση γίνεται προσιτὴ στὶς μάζες, ἡ παραδοσιακὴ κουλτούρα παύει ἀναπόφευκτα νὰ εἶναι κυρίως προφορικὴ καὶ νὰ βασίζεται στὴν προσωπικὴ ἐπικοινωνία· διασπᾶται σὲ μιὰ ἀνώτερη ἢ κυρίαρχη κουλτούρα τῶν ἐγγράμματων καὶ μιὰ κατώτερη ἢ ὑπολειπόμενη κουλτούρα τῶν ἀγράμματων. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἐθνικὴ γραφειοκρατία μετέτρεψαν ἀκόμα καὶ τὸ χωριὸ σὲ μιὰ σχιζοφρενικὴ συνάθροιση ἀνθρώπων, διχασμένων ἀνάμεσα στὰ χαϊδευτικὰ καὶ τὰ παρατσούκλια μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστοὶ στοὺς γείτονες καὶ συγγενεῖς τους («ὁ Πακίτο ὁ Κουλόρ») καὶ τὰ ἐπίσημα ὀνόματα μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστοὶ στὸ σχολεῖο καὶ στὶς ἀρχές («Φρανθίσκο Γκονθάλεθ Λόπεθ»). Οἱ νέες γενιές ἔγιναν οὐσιαστικὰ δίγλωσσες. Οἱ ὅλο καὶ περισσότερες προσπάθειες νὰ διασωθεῖ ἡ παλιὰ γλῶσσα στὸν γραπτὸ λόγο μὲ τὴ μορφή τῆς «λογοτεχνίας σὲ διάλεκτο» — ὅπως τὰ βουκολικὰ δράματα τοῦ Λούντβιχ Ἀντσενγκρουμπερ (1839-1889), τὰ ποιήματα τοῦ Οὐίλλιαμ Μπάρνς (1800-1886) στὴ διάλεκτο τοῦ Ντόρσετ, οἱ αὐτοβιογραφικὲς ἱστορίες τοῦ Φρίτς Ρούτερ (1810-1874) στὴν πεδινὴ γερμανικὴ ἢ, λίγο ἀργότερα, ἡ ἀπόπειρα ἀναβίωσης τῆς προβηγκιανῆς λογοτεχνίας μὲ τὸ κίνημα Φελιμπριζ (1854) — ἀπηχοῦσαν τὴ ρομαν-

* Στὴ Βρετανία, τὴν κατεχοχὴν «ἀθλητικὴ χώρα», αὐτὴ ἡ περίοδος εἶδε τὴν παρακμὴ τοῦ καθαρὰ ἐπαγγελματικοῦ πληθειακοῦ ἀθλητισμοῦ πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται νωρίτερα, π.χ. στὸ κριкет. Διάφορες ἐκδηλώσεις πού κατεῖχαν πρὸς ἐξέχουσα θέση, π.χ. ἐπαγγελματικοὶ ἀγῶνες ταχύτητας, βιάδην, κωπηλασίας, ἐξαρνήστηκαν.

τικὴ νοσταλγία τῆς μεσαίας τάξης, ἕναν λαϊκισμό ἢ ἕναν «νατουραλισμό».*

Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, αὐτὴ ἡ παρακμὴ δὲν εἶχε πάρει ἑνὸς μὲν μεγάλες διαστάσεις. Ἦταν ὅμως σημαντικὴ, γιατί ἐμείνα τὰ χρόνια δὲν τὴν ἀντιστάθμιζε ἀκόμα σὲ αἰσθητὸ βαθμὸ αὐτὸ πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε νέα προλεταριακὴ κουλτούρα ἢ ἀντικουλτούρα τῶν πόλεων. (Στὴν ὕπαιθρο δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει ποτὲ τέτοιο φαινόμενο.) Ἡ ἡγεμονία τῆς ἐπίσημης κουλτούρας, ἀναπόφευκτα ταυτισμένης μὲ τὴ θριαμβεύτρια μεσαία τάξη πάνω στὶς κατώτερες τάξεις, ἦταν ἀδιαμφισβήτητη. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἐλάχιστά πράγματα μπορούσαν νὰ μετριάσουν τὴν πολιτισμικὴ ὑποταγὴ τῆς μεγάλης μάζας.

* Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐξαίρεση ἦταν ἡ λαϊκιστικὴ-δημοκρατικὴ ἀντεπίθεση ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς (δηλαδή, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τῆς «ξένης») κουλτούρας ἀπὸ τοὺς εὐθυμογράφους τῶν δυτικῶν καὶ νότιων πολιτειῶν τῶν ΗΠΑ, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν συστηματικὰ τὴν καθομιλουμένη γλῶσσα. Τὸ μεγαλύτερο μνημεῖο τῆς εἶναι ὁ *Χάκλμπερρυ Φίν* (1884) τοῦ Μάρκ Τουάιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣ'

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὅ,τι καὶ νὰ κάνετε, τὴν τελευταία λέξη στὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις τὴν ἔχει τὸ πεπρωμένο. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ τυραννία γιὰ σᾶς. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς Προόδου, τὸ πεπρωμένο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει καταργηθεῖ ἐδῶ καὶ πολὺν καιρὸ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΕΣΤΡΟΥΪ, βιεννέζος κωμωδιογράφος, 1850¹

Ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἄρχισε μὲ μιὰ ἡττημένη ἐπανάσταση καὶ τελείωσε μὲ μιὰ παρατεταμένη οἰκονομικὴ ὕφεση. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἕνα βολικότερο ὀρόσημο ἀπὸ ὅσο ἡ δευτέρα γιὰ νὰ σημαδέψει κανεὶς τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία δὲν ρωτᾷει τοὺς ἱστορικοὺς τί τοὺς βολεῖει περισσότερο, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν τὸ συνειδητοποιοῦν ἄντα. Ἡ δραματικότητα ἴσως ἀπαιτεῖ νὰ κλείσω αὐτὸ τὸ βιβλίον μὲ ἕνα θεαματικὸ γεγονός — ἄς ποῦμε τὴν ἀνακήρυξη τῆς γερμανικῆς ἐνότητας καὶ τὴν παρισινὴ Κομουνὰ τὸ 1871, ἢ ἔστω τὸ μεγάλο χρηματιστηριακὸ κρᾶχ τοῦ 1873— ἀλλὰ, ὅπως συμβαίνει συχνά, οἱ ἀπαιτήσεις τῆς δραματικότητος καὶ τῆς πραγματικότητος δὲν συμπίπτουν. Τὸ μονοπάτι δὲν τελειώνει μὲ τὴν θέα μιᾶς βουνοκορφῆς ἢ ἐνὸς καταρράκτη, ἀλλὰ μὲ τὴν θέα τοῦ λιγότερο εὐπροσδιόριστου τοπίου ἐνὸς ὑδροκρίτη: κάπου ἀνάμεσα στὸ 1871 καὶ τὸ 1879. Ἄν πρέπει νὰ ὀρίσουμε μιὰ χρονολογία, ἄς διαλέξουμε τὸ 1875, ποὺ συμβολίζει «τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870» χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ κάποιο ιδιαίτερον ἐντυπωσιακὸ γεγονός.

Ἡ νέα ἐποχὴ ποὺ διαδέχθηκε τὴ φάση τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἐπρόκειτο νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ. Στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἐπρόκειτο νὰ ἀπομακρυνθεῖ μὲ ταχὺ βῆμα ἀπὸ τὴν χωρὶς φραγμοὺς ἀνταγωνιστικὴ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση, τὸν κυβερνητικὸ μὴ παρεμβατισμὸ καὶ αὐτὸ ποὺ οἱ Γερμανοὶ ἀποκαλοῦσαν *μαντσεστερισμὸ* (τὴν ἀπεριό-

ριστη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου στὴ βικτωριανὴ Βρετανία), γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ μεγάλα βιομηχανικὰ συγκροτήματα (καρτέλ, τράστ, μονοπώλια), σὲ πολὺ σημαντικὲς κυβερνητικὲς παρεμβάσεις, σὲ πολὺ διαφορετικὲς ἀρχές τακτικῆς, ἂν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα οἰκονομικῆς θεωρίας. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀτομικισμοῦ τελείωσε τὸ 1870, παραπονέθηκε ὁ βρετανὸς νομικὸς Α.Β. Ντάισν, ἄρχιζε ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀκολεκτιβισμού» καί, παρόλο ποὺ τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα περιέγραψε ζοφερά ὡς προόδους τοῦ «ἀκολεκτιβισμοῦ» μᾶς φαίνονται ἀσήμαντα, εἶχε δίκιο μὲ μιὰ ἔννοια.

Ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία ἄλλαξε ἀπὸ τέσσερις σημαντικὲς ἀπόψεις. Πρῶτον, μπαίνουμε τώρα σὲ μιὰ νέα τεχνολογικὴ ἐποχὴ, ποὺ δὲν καθορίζεται πιά ἀπὸ τὶς ἐφευρέσεις καὶ τὶς μεθόδους τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης: μιὰ ἐποχὴ νέων πηγῶν ἐνέργειας (ἠλεκτρισμὸς καὶ πετρέλαιον, στρόβιλοι καὶ κινητήρας ἐσωτερικῆς καύσης), νέων μηχανῶν βασισμένων σὲ νέα ὑλικά (ἀτσάλι, κράματα, μὴ σιδηροῦχα μέταλλα), νέων βιομηχανιῶν μὲ ἐπιστημονικὴ βάση, ὅπως ἡ ἀναπτυσσόμενη ὀργανικὴ χημικὴ βιομηχανία. Δεύτερον, περνώμε τώρα σὲ μιὰ οἰκονομία ὅπου ἡ ἀγορὰ προσβλέπει ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν οἰκιακὴ κατανάλωση. Αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, στὴν ὁποία πρωτοστατοῦν οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὴν ὑποθάλλει ὄχι μόνον ἡ ἄνοδος τοῦ εἰσοδήματος τῶν μαζῶν (ἄλλωστε αὐτὸς ὁ παράγοντας δὲν ἔπαιζε ἀκόμα σημαντικὸ ρόλο στὴν Εὐρώπη), ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ δημογραφικὴ αὐξηση στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες. Ἀπὸ τὸ 1870 ὡς τὸ 1910 ὁ πληθυσμὸς τῆς Εὐρώπης αὐξήθηκε ἀπὸ 290 σὲ 435 ἑκατομμύρια, τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀπὸ 38,5 σὲ 92 ἑκατομμύρια. Μὲ ἄλλα λόγια, μπαίνουμε στὴν περίοδο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, μεταξὺ ἄλλων τῆς μαζικῆς παραγωγῆς μερικῶν διαρκῶν καταλωτικῶν ἀγαθῶν.

Τρίτον — καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις αὐτὴ ἦταν ἡ ἀποφασιστικότερη ἐξέλιξη — παρατηρήθηκε μιὰ παράδοξη ἀντιστροφή. Ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ *de facto* διεθνοῦς βιομηχανικοῦ μονοπωλίου τῆς Βρετανίας, ἐνὸς καθεστῶτος στὸ ὁποῖο (μὲ μερικὲς ἀξιοσημείωτες ἐξαιρέσεις) τὰ κέρδη ἐξασφαλιζόνταν χωρὶς μεγάλη δυσκολία, χάρις στὸν ἀνταγωνισμὸ μικρῶν καὶ μεσαίων ἐπιχειρήσεων. Ἡ μεταφιλελεύθερη ἐποχὴ ἦταν μιὰ περίοδος διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα σὲ ἐθνικὲς βιομηχανικὲς οἰκονομίες — τὴ

βρετανική, τὴ γερμανική, τὴ βορειοαμερικανική ἑνὸς ἀνταγωνισμοῦ ποὺ ὀξυνόταν ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπιζαν τώρα οἱ ἑταιρεῖες, μέσα σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς οἰκονομίες, στὴ δημιουργία ἱκανοποιητικῶν κερδῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οἰκονομικῆς ὑφεσης. Ἔτσι, ὁ ἀνταγωνισμὸς ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν οἰκονομικὴ συγκέντρωση, τὸν ἔλεγχο τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸν παρεμβατισμὸ. Παραθέτουμε ἕναν ἐξοχο ἱστορικό:

«Τώρα ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη σήμαινε ἐπίσης οἰκονομικὴ πάλη — πάλη ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὸ διαχωρισμὸ τῶν δυνατῶν ἀπὸ τοὺς ἀδυναμοὺς, τὴν ἀποθάρρυνση μερικῶν καὶ τὴν τόνωση ἄλλων, τὴν ἐνίσχυση τῶν νέων, ἀδηφάγων ἐθνῶν εἰς βάρος τῶν παλιῶν. Ἡ αἰσιοδοξία γιὰ ἕνα μέλλον ἀπεριόριστης προόδου παραχώρησε τὴ θέση της στὴν ἀβεβαιότητα καὶ σὲ μιὰ αἴσθησι ἀγωνίας, μὲ τὴν κλασικὴ σημασία τῆς λέξης. Ὅλα αὐτὰ ὑποδαύλιζαν καὶ ὑποδαυλιζόνταν μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ τὶς ὅλο καὶ ὀξύτερες πολιτικὲς ἀντιζηλιές, μὲ τὶς δύο μορφές ἀνταγωνισμοῦ νὰ συγχωνεύονται τελικὰ στὴ δίψα γιὰ γῆ καὶ στὸ κυνήγι “σφαιρῶν ἐπιρροῆς”, φαινόμενα ποὺ ὀνομάστηκαν Νέος Ἰμπεριαλισμός».²

Ὁ κόσμος μπῆκε στὴν περίοδο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου (ποὺ συμπεριλαμβάνει τὶς ἀλλαγές στὴ δομὴ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, π.χ. τὸν «μονοπωλιακὸ καπιταλισμὸ»), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ στενότερη: μιὰ νέα ἔνταξη τῶν «ὑπανάπτυκτων» χωρῶν, ὡς κτήσεων, σὲ μιὰ παγκόσμια οἰκονομία ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ «ἀνεπτυγμένες» χώρες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν κρατῶν (ποὺ ὀδηγοῦσε τὶς ἰσχυρὲς χώρες στὴ διαίρεση τῆς ὑψηλῆς σὲ τυπικὲς ἢ ἄτυπες σφαιρὲς ἀποκλειστικῆς ὀράσης τῶν ἐπιχειρηματιῶν τους), τῶν ἀγορῶν καὶ τῆς ἐξαγωγῆς κεφαλαίου, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ὀφειλόταν ἐπίσης στὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία πρῶτων ὑλῶν ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὶς περισσότερες ἀνεπτυγμένες χώρες, γιὰ κλιματολογικοὺς καὶ γεωλογικοὺς λόγους. Οἱ νέες τεχνολογικὲς βιομηχανίες ἀπαιτοῦσαν τέτοιες ὕλες: πετρέλαιο, καουτσούκ, μὴ σιδηροῦχα μέταλλα. Στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ Μαλαϊκὴ χερσόνησος εἶχε γίνῃ ἤδη γνωστὸς παραγωγὸς κασσίτερου, ἡ Ρωσία, ἡ Ἰνδία καὶ ἡ Χιλὴ μαγγανίου, ἡ Νέα Καληδονία νικελίου. Ἡ νέα καταναλωτικὴ οἰκονομία ἀπαιτοῦσε ραγδαῖα αὐξανόμενες ποσότητες ὄχι μόνο προϊόντων ποὺ παράγονταν καὶ στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες (π.χ. σιτηρῶν καὶ κρέα-

τος), ἀλλὰ καὶ ἄλλων, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ παραχθοῦν ἐκεῖ (π.χ. τροπικῶν ἢ ὑποτροπικῶν ποτῶν καὶ φρούτων, φυτικῶν ἐλαίων ἀπὸ τὶς ὑπερπόντιες χώρες γιὰ τὴν παρασκευὴ σαπουνιῶν κτλ.). Ἡ «μπανάνια» ἔγινε μέρος τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὴν ἀποικία τοῦ κασσίτερου καὶ τοῦ καουτσούκ ἢ τοῦ κακάο.

Σὲ παγκόσμια κλίμακα, αὐτὴ ἡ διχοτομία ἀνάμεσα σὲ ἀνεπτυγμένες καὶ (θεωρητικὰ συμπληρωματικὲς) ὑπανάπτυκτες περιοχές, ἂν καὶ δὲν ἦταν καινούριο φαινόμενο, ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ μιὰ μορφή ποὺ θυμίζει πιά τὴν σύγχρονη ἐποχὴ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ νέου τύπου ἀνάπτυξης/ἐξάρτησης ἐπρόκειτο νὰ συνεχιστεῖ μὲ σύντομες μόνο διακοπὲς ὡς τὴν οἰκονομικὴ κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 καὶ ἀποτελεῖ τὴν τέταρτη μεγάλη ἀλλαγὴ στὴν παγκόσμια οἰκονομία.

Στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς, τὸ τέλος τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς σήμαινε καὶ κυριολεκτικὰ ὅ,τι δηλώνει αὐτὴ ἡ ἔκφραση. Στὴ Βρετανία οἱ Οὐίγγοι/Φιλελεύθεροι (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια ὅσων δὲν ἦταν Τόρρηδες/Συντηρητικοί) διατήρησαν τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, ἐκτὸς ἀπὸ δύο σύντομα διαλείμματα, σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὸ 1874. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἐπρόκειτο νὰ κυβερνήσουν γιὰ λιγότερο ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια. Στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία οἱ Φιλελεύθεροι ἔπαψαν, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ εἶναι τὸ κύριο κοινοβουλευτικὸ στήριγμα τῶν κυβερνήσεων, ὅσο βέβαια οἱ κυβερνήσεις χρειάζονταν τέτοιο στήριγμα. Ὑπονομεύτηκαν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἦττα τῆς ἰδεολογίας τους, ποὺ συνηγοροῦσε ὑπὲρ τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καὶ τῆς φτηνῆς (δηλαδὴ σχετικὰ ἀδρανοῦς) κυβερνήσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος (βλ. Κεφάλαιο 5), ποὺ διέλυσε τὴν ψευδαἰσθησιὴ ὅτι ἡ πολιτικὴ τους ἀντιπροσώπευε τὶς μάζες. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ὑφεσιὴ ἐνέτεινε τὶς πιέσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ προστατευτισμοῦ, ποὺ ἀσκοῦσαν μερικὲς βιομηχανίες καὶ τὰ ἐθνικὰ ἀγροτικὰ συμφέροντα. Ἡ τάση πρὸς μεγαλύτερη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ἀντιστράφηκε στὴ Ρωσία καὶ τὴν Αὐστρία τὸ 1874-75, στὴν Ἰσπανία τὸ 1877, στὴ Γερμανία τὸ 1879, καὶ σχεδὸν παντοῦ ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βρετανία — ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀκόμα τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο ἄρχισε νὰ βάλλεται στὴ δεκαετία τοῦ 1880. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ αἶτημα τοῦ «λαουτζίκου» γιὰ προστασία ἔναντι τῶν «καπιταλιστῶν», τὸ αἶτημα τῶν ἐργατῶν γιὰ

κοινωνική ασφάλιση, κρατικά μέτρα έναντι της ανεργίας και ελάχιστο ὄριο ἡμερομισθίου, ἀρθρώθηκαν και ἀπέκτησαν πολιτική ἀποτελεσματικότητα. Οἱ «καλύτερες τάξεις», εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ τὴν παλιὰ ἱεραρχικὴ ἀριστοκρατία εἴτε γιὰ τὴν νέα ἀστική τάξη, δὲν μπορούσαν πιά νὰ μιλοῦν γιὰ λογαριασμό τῶν «κατώτερων τάξεων» ἢ, πράγμα οὐσιαστικότερο, νὰ βασίζονται στὴν ἄνευ ὄρων ὑποστήριξή τους.

Ἄρχισε λοιπὸν νὰ διαμορφώνεται ἓνα νέο, ὄλο και ἰσχυρότερο και παρεμβατικότερο κράτος και, μέσα στὰ πλαίσιά του, ἓνας νέος τύπος πολιτικῆς. Οἱ ἀντιδημοκρατικοὶ στοχαστὲς προφήτευαν αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις μὲ κατῆφεια. «Ἡ σύγχρονη ἐκδοχὴ τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου», ἔγραψε τὸ 1870 ὁ ἱστορικὸς Γιάκομπ Μπούρχκχαρντ, «συμπεριλαμβάνει τὸ δικαίωμα στὴ δουλειά και τὴ ζωὴ. Γιατί οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι πιά διατεθειμένοι νὰ ἐναποθέσουν τὰ ζωτικότερα ζητήματα στὴν κοινωνία, ἐπειδὴ θέλουν τὸ ἀνέφικτο και φαντάζονται ὅτι μπορεῖ νὰ τοὺς τὸ ἐξασφαλίσει μόνο τὸ κράτος, μὲ τὸ ζόρι».³ Ἐμεῖνο πού τοὺς ἐνοχλοῦσε δὲν ἦταν μόνο τὸ δῆθεν οὐτοπικὸ αἴτημα τῶν φτωχῶν νὰ τοὺς ἀναγνωριστῆ τὸ δικαίωμα νὰ ζοῦν ἀξιοπρεπῶς, ἀλλὰ και ἡ δυνατότητα τῶν φτωχῶν νὰ τὸ ἐπιβάλουν. «Οἱ μάζες θέλουν τὴν ἡσυχία τους και τὴ χόρτασή τους. Ἄν τοὺς τὶς δώσει μιὰ δημοκρατία ἢ μιὰ μοναρχία, θὰ προσκολληθοῦν στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη. Ἄν ὄχι, θὰ ὑποστηρίξουν χωρὶς πολλοὺς δισταγμοὺς τὸ πρῶτο σύνταγμα πού θὰ τοὺς ὑποσχεθεῖ αὐτὰ πού θέλουν.»⁴ Και τὸ κράτος, χωρὶς πιά νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ αὐτονομία και νομιμότητα πού τοῦ ἔδινε ἡ παράδοση ἢ ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι εἶναι ἀπαράβατοι, θὰ ἐξελισσόταν πρακτικὰ πρὸς ἓναν παντοδύναμο Λεβιάθαν, ἂν και θεωρητικὰ θὰ ἦταν ἀπλῶς ἓνα ἐργαλεῖο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐπιδιώξεων τῶν μαζῶν.

Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, ἡ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου και ἡ αὔξηση τῶν λειτουργιῶν τοῦ κράτους ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ μικρές, ἂν και οἱ δαπάνες του (δηλαδὴ οἱ δραστηριότητές του) εἶχαν αὐξηθεῖ κατὰ κεφαλὴ σχεδὸν παντοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας.* Σὲ μεγάλο βαθμό, αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀλματώδους αὔξεσης πού σημειώσε

* Αὐτὴ ἡ αὔξηση τῶν δαπανῶν ἦταν πολὺ ἐντονότερη στὶς ἀναπτυσσόμενες ὑπερπόντιες χώρες, πού δημιουργοῦσαν τὴν ὑποδομὴ τῆς οἰκονομίας τους μέσω τῆς εἰσαγωγῆς κεφαλαίων: στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὸν Καναδὰ, τὴν Αὐστραλία και τὴν Ἀργεντινὴ.

τὸ δημόσιο χρέος σὲ παγκόσμια κλίμακα (μὲ ἐξαιρέση τὰ προπύργια τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς εἰρήνης και τῆς μὴ ἐπιδοτούμενης ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης: τὴ Βρετανία, τὴν Ὁλλανδία, τὸ Βέλγιο και τὴ Δανία). Ὅπωςδῆποτε οἱ κοινωνικὲς δαπάνες παρέμειναν σχετικὰ ἀμελητέες, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν τομέα τῆς παιδείας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τρεῖς νέες τάσεις προέκυψαν στὴν πολιτικὴ ἀπὸ τὴ σύγχυση και τὴν ἔνταση τῆς νέας περιόδου οἰκονομικῆς ὕφεσης, ἡ ὁποία ἔγινε σχεδὸν παντοῦ μιὰ περίοδος κοινωνικῆς ἀναταραχῆς και δυσαρέσκειας.

Ἡ πρώτη, και πιὸ πρόδηλα καινοφανῆς, ἦταν ἡ ἐμφάνιση ἀνεξάρτητων ἐργατικῶν κομμάτων και κινημάτων, σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ σοσιαλιστικὸ (δηλαδὴ ὄλο και πιὸ μαρξιστικὸ) προσανατολισμό. Τὸ πρῶτο και ἐντυπωσιακότερο παράδειγμα ἦταν τὸ γερμανικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα. Παρόλο πού οἱ κυβερνήσεις και οἱ μεσαῖες τάξεις τῆς ἐποχῆς θεωροῦσαν αὐτὰ τὰ κινήματα ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνα, στὴν πραγματικότητα συμμερίζονταν τὶς ἀξίες και τὶς ἰδέες τοῦ ὀρθολογιστικοῦ διαφωτισμοῦ, στὶς ὁποῖες βασιζόταν ὁ φιλελευθερισμός. Ἡ δευτέρη τάση δὲν συμμερίζονταν αὐτὴ τὴν κληρονομία, και μάλιστα τὴν ἀπέριπτε ἀπερίφραστα. Στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 και τοῦ 1890 προέκυψαν δημαγωγικά, ἀντιφιλελεύθερα και ἀντισοσιαλιστικὰ κόμματα, ἄλλοτε ἐγκαταλείποντας τὶς πρώην φιλελεύθερες θέσεις τους — ὅπως οἱ ἀντισημίτες και παγγερμανιστὲς ἐθνικιστὲς, πού ἔγιναν πρόδρομοι τοῦ χιτλερισμοῦ— και ἄλλοτε ὑπὸ τὴ σκέπη τῆς, ὡς τότε πολιτικὰ ἀδρανούς, Ἐκκλησίας, ὅπως τὸ «Χριστιανοκοινωνικὸ» κίνημα στὴν Αὐστρία.* Ἡ τρίτη τάση ἦταν ἡ χειραφέτηση τῶν μαζικῶν ἐθνικιστικῶν κομμάτων και κινημάτων ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἰδεολογικὴ ταύτισή τους μὲ τὸν φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό. Μερικὰ κινήματα πού ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐθνικὴ αὐτονομία ἢ ἀνεξαρτησία ἔτειναν νὰ μετακινήθοῦν, τουλάχιστον θεωρητικὰ, πρὸς τὸν σοσιαλισμό, προπαντὸς ὅταν ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο στὴ χώρα τους· ἀλλὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἓναν σοσιαλισμὸ περισσότερο

* Γιὰ διάφορους λόγους, ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἦταν ἴσως ἡ ἐσωστρεφῆς, ὑπεραντιδραστικὴ στάση τοῦ Βατικανοῦ ἐπὶ Πίου Θ' (1846-78), ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν μπόρεσε νὰ ἀξιοποιήσει ἀποτελεσματικὰ τὴ μαζικὴ πολιτικὴ τὸ τεράστιο δυναμικὸ τῆς παρὰ σὲ λίγες δυτικὲς χώρες ὅπου ἀποτελοῦσε μειονότητα και ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ὀργανωθεῖ ὡς ὁμάδα πίεσης — ὅπως στὴ Γερμανία, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 και ἔπειτα, μὲ τὸ «Κόμμα τοῦ Κέντρου».

έθνικὸ παρὰ διεθνή (ὅπως στὴν περίπτωση τῶν λεγόμενων Σοσιαλιστῶν τοῦ Τσεχικοῦ Λαοῦ ἢ τοῦ Πολωνικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος) καὶ τὸ ἐθνικὸ στοιχεῖο ἔτεινε νὰ ὑπερισχύει τοῦ σοσιαλιστικοῦ. Ἄλλα κινήματα στράφηκαν πρὸς μιὰ ἰδεολογία βασισμένη στὸ αἷμα, τὴ γῆ, τὴ γλῶσσα, ὅ,τι ἀντιλαμβάνονταν ὡς ἐθνικὴ παράδοση καὶ σχεδὸν τίποτα ἄλλο.

Αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις δὲν ἀνέτρεψαν τὴ βασικὴ πολιτικὴ ἐπιλογὴ τῶν ἀνεπτυγμένων κρατῶν, ὅπως εἶχε διχομορφωθεῖ στὴ δεκαετία τοῦ 1860: μιὰ λίγο πολὺ βαθμιαία καὶ ἀπρόθυμη προσέγγιση πρὸς ἓναν δημοκρατικὸ συναγματισμὸ. Ὡστόσο, ἡ ἐμφάνιση μὴ φιλελεύθερων μαζικῶν κινήματων, ὅσο καὶ ἂν ἦταν θεωρητικὰ ἀποδεκτὴ, τρώμαξε τὶς κυβερνήσεις. Πρὶν μάθουν πῶς νὰ διαχειρίζονται τὸ νέο σύστημα, ἔτειναν μερικῆς φορῆς —ἰδιαίτερα κατὰ τὴ διάρκειά τῆς «Μεγάλης Ὑφησης»— νὰ κυριεύονται ἀπὸ πανικὸ ἢ νὰ ὑποτροπιάζουν στὴν καταστολή. Ἡ Τρίτη Δημοκρατία στὴ Γαλλία δὲν ξαναδέχτηκε στὴν πολιτικὴ ὅσους ἐπέζησαν ἀπὸ τὴ σφαγὴ τῶν Κομμουνάρων παρὰ μόνις στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880. Ὁ Βίσμארκ, πού ἤξερε πῶς νὰ χειραγωγεῖ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, ἀλλὰ ὄχι ἓνα μαζικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα οὔτε ἓνα μαζικὸ καθολικὸ κόμμα, ἔθεσε ἐκτὸς νόμου τοὺς Σοσιαλδημοκράτες τὸ 1879. Ὁ Γλάδστον ἐπανῆλθε στὴ χρῆση βίας στὴν Ἰρλανδία. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο, ὡστόσο, ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ μᾶλλον προσωρινὴ φάση παρὰ μόνιμη τάση. Τὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς (ὅπου ὑπῆρχε) δὲν τανύστηκε ὡς τὸ σημεῖο θραύσης παρὰ μόνον στὸν προχωρημένο 20ὸ αἰώνα.

Πράγματι, παρόλο πὺ ἡ περιόδός μας παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τῆς «Μεγάλης Ὑφησης», θὰ ἦταν παραπλανητικὸ νὰ ζωγραφίσουμε αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη μὲ χρώματα ὑπερβολικὰ μελανά. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἀκόμα καὶ οἱ ἴδιες οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες ἦταν τόσο περίπλοκες καὶ σχετικῆς, ὥστε πολλοὶ ἱστορικοὶ φτάνουν ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀμφιβάλλουν ἂν ὁ ὅρος «ὕφηση» εἶναι δικαιολογημένος, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴν εἰκοσαετία πὺ ἀκολούθησε τὴν περίοδο 1848-75. Ἔχουν ἄδικο, ἀλλὰ οἱ ἀμφιβολίες τους εἶναι ἀρκετῆς γιὰ νὰ μᾶς προειδοποιήσουν νὰ μὴ δραματοποιοῦμε ὑπερβολικὰ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Ἡ δομὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα δὲν κατέρρευσε, οὔτε οἰκονομικὰ οὔτε πολιτικὰ. Πέρασε σὲ μιὰ νέα φάση, ἀλλά, ἀκόμα

καὶ μὲ τὴ μορφή ἐνὸς ἐλαφρὰ τροποποιημένου οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, εἶχε ἀκόμα πολλὰ περιθώρια. Ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ στὶς ἐξαρτημένες, τὶς ὑπανάπτυκτες, τὶς καθυστερημένες καὶ φτωχῆς χώρες ἢ ἐκεῖνες πὺ, ὅπως ἡ Ρωσία, ἀνῆκαν τόσο στὸν κόσμον τῶν νικητῶν ὅσο καὶ στὸν κόσμον τῶν θυμάτων. Ἐκεῖ, ἡ «Μεγάλη Ὑφηση» ἐγκαινίασε μιὰ ἐποχὴ ἐπικείμενης ἐπανάστασης. Ἄλλὰ γιὰ μιὰ δυὸ γενιῆς μετὰ τὸ 1875 ὁ κόσμος τῆς θριαμβεύτριας ἀστικῆς τάξης φαινόταν ἀκόμα ἀρκετὰ σταθερὸς. Ἴσως εἶχε κάπως λιγότερη αὐτοπεποίθηση ἀπὸ ὅσο πρὶν, καὶ γι' αὐτὸ οἱ διακηρύξεις τῆς αὐτοπεποίθησής του γίνονταν σὲ κάπως ὀξύτερους τόνους. Ἴσως ἀνησυχῶσε κάπως περισσότερο γιὰ τὸ μέλλον του. Ἴσως τὸν ἔφερε σὲ μεγαλύτερη ἀμηχανία ἢ κατάρρευση τῶν παλιῶν ἰδεολογικῶν βεβαιότητων του, τὴν ὅποια οἱ στοχαστῆς, οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ ἐπιστήμονες ὑπογράμμιζαν (ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880) μὲ τὰ τολμήματά τους σὲ νέες περιοχῆς τοῦ πνεύματος, ἐνοχλητικῆς γιὰ τὴν παλιὰ κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ἄλλὰ ὅπως ὅποτε ἡ «πρόοδος» συνεχιζόταν, μὲ τὴ μορφή ἀστικῶν, καπιταλιστικῶν καὶ μὲ τὴ γενικότερη ἔννοια φιλελεύθερων κοινωνιῶν. Ἡ «Μεγάλη Ὑφηση» δὲν ἦταν παρὰ μιὰ παρένθεση. Τάχα δὲν ὑπῆρχε οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, τεχνολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πρόοδος, βελτίωση καὶ εἰρήνη; Ὁ 20ὸς αἰώνας δὲν θὰ ἦταν ἄραγε μιὰ λαμπρότερη, πιὸ πετυχημένη εἰσοχὴ τοῦ 19ου;

Σήμερα ξέρουμε ὅτι ἡ ἀπάντηση θὰ ἦταν ἀρνητικὴ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- 1 Βλ. J. Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*, Παρίσι 1963.
- 2 D. A. Wells, *Recent Economic Changes*, Νέα Υόρκη 1889, σ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': Η ΑΝΟΙΞΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ

- 1 P. Goldammer (έκδ.), 1848, *Augenzeugen der Revolution*, 'Ανατολικό Ρε-ρολίνο 1973, σ. 58.
- 2 Goldammer, *ό.π.*, σ. 666.
- 3 K. Kerpen, *Märzbewegung und Maiwahlen des Revolutionsjahres 1848 im Rheinland*, Βόννη 1955, σ. 118.
- 4 *Rinascità, Il 1848, Raccolta di Saggi e Testimonianze*, Ρώμη 1948.
- 5 R. Hoppe και J. Kuczynski, «Eine... Analyse der Märzgefallenen 1848 in Berlin», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1964), IV, σσ. 200-276· D. Cantimori στο F. Fejtö (έκδ.), 1848 — *Opening of an Era*, 1948.
- 6 Roger Ikor, *Insurrection ouvrière de juin 1848*, Παρίσι 1936.
- 7 K. Marx και F. Engels, Λόγος στην Κομμουνιστική Λίγκα (Μάρτιος 1850) (*Werke* VII, σ. 247).
- 8 Paul Gerbod, *La Condition universitaire en France au 19e siècle*, Παρίσι 1965.
- 9 Karl Marx, *Class Struggles in France 1848-1850* (*Werke*, VII, σσ. 30-31).
- 10 Franz Grillparzer, *Werke*, Μόναχο 1960, I, σ. 137.
- 11 Marx, *Class Struggles in France* (*Werke*, VII, σ. 44).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΚΡΗΣΗ

- 1 Παρατίθεται στο *Ideas and Beliefs of the Victorians*, Λονδίνο 1949, σ. 51.
- 2 'Οφείλω την παραπομπή αυτή στον καθηγητή Sanford Elwitt.
- 3 "Philoponos", *The Great Exhibition of 1851; or the Wealth of the World in its Workshops*, Λονδίνο 1850, σ. 120.
- 4 T. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain*, Λονδίνο 1886, σ. 63 και 66.
- 5 Horst Thieme, «Statistische Materialien zur Konzeptionierung der Aktienge-

- sellschaften in Preussen bis 1867», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1960), II, σ. 285.
- 6 J. Bouvier, F. Furet και M. Gilet, *Le Mouvement du profit en France au 19e siècle*, Χάγη 1955, σ. 444.
 - 7 'Ο Ένγκελς στὸν Μάρξ (5 Νοεμβρίου 1857) (*Werke*, XXIX, σ. 211).
 - 8 'Ο Μάρξ στὸν Danielson (10 Ἀπριλίου 1879) (*Werke*, XXXIV, σσ. 370-375).
 - 9 Τὸ ὑπολόγισα βάσει τοῦ Ellison, *δ.π.*, Πίνακας II, χρησιμοποιώντας τὸν πολλαπλασιαστικὴ τῆς σ. 111.
 - 10 F. S. Turner, *British Opium Policy and its Results to India and China*, Λονδίνο 1876, σ. 305.
 - 11 B. R. Mitchell και P. Deane, *Abstract of Historical Statistics*, Cambridge 1962, σσ. 146-7.
 - 12 C. M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth 1969, Πίνακας I, Παράρτημα II, III.
 - 13 F. Zunkel, «Industriebürgertum in Westdeutschland» στὸ H. U. Wehler (ἐκδ.), *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, Κολωνία-Βερολίνο 1966, σ. 323.
 - 14 L. Simonin, *Mines and Miners or Underground Life*, Λονδίνο 1868, σ. 290.
 - 15 Daniel Spitzer, *Gesammelte Schriften*, Μόναχο και Λιψία 1912, II, σ. 60.
 - 16 J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Ἀνατολικὸ Βερολίνο 1961, XII, σ. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Η ΕΝΟΠΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

- 1 K. Marx - F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, Λονδίνο 1848.
- 2 U. S. Grant, Ἐναρκτήριο μήνυμα στὸ Κογκρέσο (1873).
- 3 I. Goncharov, *Oblomov*, 1859.
- 4 J. Laffey, «Racines de l'impérialisme français en Extrême-Orient», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* XVI (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1969), σ. 285.
- 5 Πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ W. S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 τόμοι, Λονδίνο 1876.
- 6 M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics*, Λονδίνο 1892, σ. 495.
- 7 F. X. von Neumann-Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft*, Στουτγάρδη 1880, σ. 336: «Eisenbahnstatistik», *Handwörterbuch der Staatswissenschaftler*, Ἰένα 1900.
- 8 L. de Rosa, *Iniziativa e capitale straniero nell'industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840-1904*, Νεάπολη 1968, σ. 67.
- 9 Sir James Anderson, *Statistics of Telegraphy*, Λονδίνο 1872.
- 10 'Ο Ένγκελς στὸν Μάρξ (24 Αὐγούστου 1852) (*Werke*, XXVIII, σ. 118).
- 11 *Bankers Magazine*, V, Βοστόνη 1850-1, σ. 11.

- 12 *Bankers Magazine*, IX, Λονδίνο 1849, σ. 545.
- 13 *Bankers Magazine*, V, Βοστόνη 1850-1, σ. 11.
- 14 Neumann-Spallart, *δ.π.*, σ. 7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ

- 1 Prince Napoléon Louis Bonaparte, *Fragments historiques, 1688 et 1830*, Παρίσι 1841, σ. 125.
- 2 Ἰούλιος Βέρν, *Ἀπὸ τῆ γῆ στὴ σελήνη*, 1865.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΘΝΩΝ

- 1 Ernest Renan, «What is a Nation», στὸ A. Zimmern (ἐκδ.), *Modern Political Doctrines*, Ὁξφόρδη 1939, σ. 191-2.
- 2 Johann Nestroy, *Hauptling Abendwind*, 1862.
- 3 'Ο Σάτοφ στοὺς Δαιμονισμένους.
- 4 Gustave Flaubert, *Le dictionnaire des idées reçues* (περὶ τὸ 1852).
- 5 Walter Bagehot, *Physics and Politics*, Λονδίνο 1873, σ. 20-21.
- 6 Τὸ παραθέτει ὁ D. Mack Smith, *Il risorgimento italiano*, Bari 1968, σ. 422.
- 7 Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari 1963.
- 8 J. Kořalka, "Social problems in the Czech and Slovak national movements" στὸ: «Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales», *Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires*, Παρίσι 1971, I, σ. 62.
- 9 J. Conrad, «Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichsten Kulturländer», *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (1891), 3η σειρά I, σ. 376 κ.έ.
- 10 Εἶμαι ὑπόχρεος στὸν Dr R. Anderson γιὰ τὰ στοιχεῖα αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

- 1 H. A. Targé, *Les Déficit*, Παρίσι 1868, σ. 25.
- 2 Sir T. Erskine May, *Democracy in Europe*, Λονδίνο 1877, I, σ. lxxi.
- 3 Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (*Werke*, VIII, σ. 198-199).
- 4 G. Procacci, *Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale*, Μιλάνο 1956, σ. 60· W. Gagel, *Die Wahlrechtsfrage in der Geschichte der deutschen Liberalen Parteien 1848-1918*, Düsseldorf 1958, σ. 28.
- 5 J. Ward, *Workmen and Wages at Home and Abroad*, Λονδίνο 1868, σ. 284.
- 6 J. Deutsch, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung*, Βιέννη, 1908, σ. 73-74· Herbert Steiner, «Die internationale Arbeiterassoziation und die österr. Arbeiterbewegung», *Weg und Ziel*, Βιέννη, Sondernummer, Jänner 1965, σσ. 89-90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': ΟΙ ΝΙΚΗΜΕΝΟΙ

- 1 Erskine May, *δ.π.*, I, σ. 29.
- 2 J. W. Kaye, *A History of the Sepoy War in India*, 1870, II, σσ. 402-403.
- 3 Bipan Chandra, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India*, Δελχί 1966, σ. 2.
- 4 Chandra, *δ.π.*
- 5 E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, 'Οξφόρδη 1969, σ. 156.
- 6 Nikki Keddie, *An Islamic Response to Imperialism*, Los Angeles 1968, σ. 18.
- 7 Hu Sheng, *Imperialism and Chinese Politics*, Πεκίνο 1955, σ. 92.
- 8 Jean A. Meyer στο *Annales E.S.C.* 25, 3 (1970), σσ. 796-797.
- 9 Karl Marx, «British Rule in India», *New York Daily Tribune* (25 Ιουνίου 1853) (*Werke*, IX, σ. 129).
- 10 B. M. Bhatia, *Famines in India*, Λονδίνο 1967, σσ. 68-97.
- 11 Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labour Conditions*, US Bureau of Labor Statistics, Washington 1923.
- 12 N. Sanchez Albornoz, «Le Cycle vital annuel en Espagne 1863-1900», *Annales E.S.C.* 24, 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1969)· M. Emerit, «Le Maroc et l'Europe jusqu'en 1885», *Annales E.S.C.* 20, 3 (Μάιος-Ιούνιος 1965).
- 13 P. Leroy-Beaulieu, *L'Algérie et la Tunisie*, Παρίσι 1897, σ. 53.
- 14 *Almanach de Gotha*, 1876.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η': ΟΙ ΝΙΚΗΤΕΣ

- 1 Jacob Burckhardt, *Reflections on History*, Λονδίνο 1943, σ. 170.
- 2 Erskine May, *δ.π.*, I, σ. 25.
- 3 Το παραθέτει ο Henry Nash Smith, *Virgin Land*, Νέα Υόρκη 1957, σ. 191. Μεγάλη είναι η όφειλή μου στην πολύτιμη αυτή μελέτη του αγροτικού-ούτοπικού ρεύματος στις Ήνωμένες Πολιτείες, καθώς και στον Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men*, 'Οξφόρδη 1970.
- 4 Herbert G. Gutman, «Social Status and Social Mobility in Nineteenth Century America: The Industrial City. Paterson, New Jersey» (πολυγραφημένο), 1964.
- 5 Martin J. Primack, «Farm construction as a use of farm labor in the United States 1850-1910», *Journal of Economic History* XXV (1965), σ. 114 κ.έ.
- 6 Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West*, Νέα Υόρκη 1963, σσ. 57-81.
- 7 Joseph G. McCoy, *Historic Sketches of the Cattle Trade of the West and South-west*, Kansas City 1874· Glendale, Καλιφόρνια 1940. 'Ο συγγραφέας ίδρυσε το "Αμπιλντν ως κτηνοτροφικό κέντρο και έγινε δήμαρχός του το 1871.
- 8 Charles Howard Shinn στο *Mining Camps, A Study in American Frontier*

- Government*, έκδ. R. W. Paul, Νέα Υόρκη, Έβανστον και Λονδίνο 1965, Κεφάλαιο XXIV, σ. 45-46.
- 9 Hugh Davis Graham και Ted Curr (έκδ.), *The History of Violence in America*, Νέα Υόρκη 1969, Κεφάλαιο 5, ιδίως σ. 175.
 - 10 W. Miller (έκδ.), *Men in Business*, Cambridge Mass. 1952, σ. 202.
 - 11 'Οφείλω στον Dr William Rubinstein του Johns Hopkins University τις πληροφορίες πάνω στις οποίες βασίζω την υπόθεση αυτή.
 - 12 Herbert G. Gutman, «Work, Culture and Society in Industrializing America 1815-1919», *American Historical Review*, 78, 3 (1973), σ. 569.
 - 13 John Whitney Hall, *Das Japanische Kaiserreich*, Φραγκφούρτη 1968, σ. 282.
 - 14 Nakagawa, Keiichiro και Henry Rosovsky, «The Case of the Dying Kimono», *Business History Review*, XXXVII (1963), σσ. 59-80.
 - 15 V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind*, Λονδίνο 1972, σ. 188.
 - 16 Horace Capron, «Agriculture in Japan» στο *Report of the Commissioner for Agriculture, 1873*, Washington 1874, σσ. 364-374.
 - 17 Kiernan, *δ.π.*, σ. 193.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ': Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ

- 1 Erskine May, *δ.π.*, I, σσ. lxx-lxvi.
- 2 *Journaux des Frères Goncourt*, Παρίσι 1956, II, σ. 753.
- 3 *Werke*, XXXIV, σσ. 510-511.
- 4 *Werke*, XXXII, σ. 669.
- 5 *Werke*, XIX, σ. 296.
- 6 *Werke*, XXXIV, σ. 512.
- 7 H. Pushkin, «The professions and the intelligentsia in nineteenth-century Russia», *University of Birmingham Historical Journal*, XII, I (1969), σ. 72 κ.έ.
- 8 Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1861-1917*, 'Οξφόρδη 1967, σσ. 422-423.
- 9 'Ο A. Ardao, στο «Positivism in Latin America», *Journal of History of Ideas* XXIV, 4 (1963), σ. 519, σημειώνει ότι το Σύνταγμα του Αυγούστου Κόντ επιβλήθηκε στην πολιτεία Ρίο Γκράντε ντό Σουλ (Βραζιλία).
- 10 G. Haupt, «La Commune comme symbole et comme exemple», *Mouvement Social*, 79 ('Απρίλιος-Ιούνιος 1972), σσ. 205-226.
- 11 Samuel Bernstein, *Essays in Political and Intellectual History*, Νέα Υόρκη 1955, Κεφάλαιο XX, «The First International and a New Holy Alliance», ιδίως σσ. 194-195 και 197.
- 12 J. Rougerie, *Paris libre 1871*, Παρίσι 1971, σσ. 256-263.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: Η ΓΗ

- 1 Τò παραθέτει ó Jean Meyer, *Problemas campesinos y revueltas agrarias* (1824-1910), Μεξικό 1973, σ. 93.
- 2 Τò παραθέτει ó R. Giusti, «L'agricoltura e i contadini nel Mantovano (1848-1866)», *Movimento Operaio* VII, 3-4 (1955), σ. 386.
- 3 Neumann-Spallart, *δ.π.*, σ. 65.
- 4 Mitchell and Deane, *δ.π.*, σσ. 356-357.
- 5 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Πράγα 1968, σ. 168.
- 6 «Bauerngut», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2η έκδ.), II, σ. 441 και 444.
- 7 «Agriculture», στο Mulhall, *δ.π.*, σ. 7.
- 8 I. Wellman, «Histoire rurale de la Hongrie», *Annales E.S.C.*, 23, 6 (1968), σ. 1203. Mulhall, *δ.π.*
- 9 E. Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari 1962, σσ. 351-352. Δέν θά έπρεπε νά παραβλέψουμε ούτε τή βιομηχανική άποψίλωση. «Οί μεγάλες ποσότητες καυσίμων πού άπαιτούσαν [οί κλίβανοί τής λίμνης Σουπήριου τών Ήνωμένων Πολιτειών] έχουν ήδη άφήσει τά σημάδια τους στή γύρω δασική έκταση», έγραφε ó H. Bauermann τò 1868 (*A Treatise on the Metallurgy of Iron*, Λονδίνο 1872, σ. 227)· ή ήμερήσια τροφοδότηση ένός μόνο κλιβάνου άπαιτούσε τήν έκχέρσωση ένός άκρ δάσους.
- 10 Ή Elisabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I, 1860-1900*, Berkeley, Los Angeles και Λονδίνο 1972, σσ. 75-85, βλέπει με κριτικό μάτι τίς συνέπειες τής άρδευσης εύρείας κλίμακας στις Ήνωμένες Έπαρχίες.
- 11 Irwin Feller, «Inventive Activity in agriculture, 1837-1900», *Journal of Economic History*, XXII (1962), σ. 576.
- 12 Charles McQueen, *Peruvian Public Finance*, Washington 1926, σσ. 5-6. Τò γουάνο άποτελούσε τò 75% τού συνόλου τών εισοδημάτων τής περουβιανής κυβέρνησης στα 1861-1866 και τò 80% στα 1869-1875. (Heraclio Bonilla, *Guano y burguería en el Perú*, Λίμα 1974, σσ. 138-139, παραθέτοντας τόν Shane Hunt.)
- 13 «Bauerngut», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2η έκδ.), II, σ. 439.
- 14 Βλ. τò διήγημα τού G. Verga «Liberty», πού βασίζεται στην έξέγερση τού Bronte ή όποία αναλύεται μεταξύ άλλων στο D. Mack Smith, «The peasants' revolt in Sicily in 1860», στο *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Μιλάνο 1950, σσ. 201-240.
- 15 E. D. Genovese, *In Red and Black, Marxian Explorations in Southern and Afro-American History*, Harmondsworth 1971, σσ. 131-134.
- 16 Για τήν πιό τεκμηριωμένη έκδοχή αύτης τής άποψης, βλ. R. W. Fogel και S. Engermann, *Time on the Cross*, Βοστώνη και Λονδίνο 1974.

- 17 Th. Brassey, *Works and Wages Practically Illustrated*, Λονδίνο 1872.
- 18 H. Klein, «The Coloured Freedmen in Brazilian Slave Society», *Journal of Social History* 3, 1 (1969), σ. 36· Julio e Riverend, *Historia economica de Cuba*, Άβάνα 1956, σ. 160.
- 19 P. Lyashchenko, *A History of the Russian National Economy*, Νέα Ύόρκη 1949, σ. 365.
- 20 Lyashchenko, *δ.π.*, σ. 440 και 450.
- 21 D. Wells, *Recent Economic Changes*, Νέα Ύόρκη 1889, σ. 100.
- 22 Jaroslav Purš, «Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Länder 1849-1879», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1963), III, σ. 38.
- 23 I. Orosz, «Arbeitskräfte in der ungarischen Landwirtschaft», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1972), II, σ. 199.
- 24 J. Varga, *Typen und Probleme der bäuerlichen Grundbesitzes 1767-1849*, Βουδαπέστη 1965, πού αναφέρεται στο *Annales E.S.C.* 23, 5 (1968), σ. 1165.
- 25 A. Girault και L. Milliot, *Principes de colonisation et de législation coloniale. L'Algérie*, Παρίσι 1938, σ. 383 και 386.
- 26 Raymond Carr, *Spain 1808-1939*, Όξφόρδη 1966, σ. 273.
- 27 José Termes Ardevol, *El Movimiento obrero en España. La Primera Internacional* (1864-1881), Βαρκελώνη 1965, χ. σελ. Παράρτημα: Sociedades Obreras creadas en 1870-1874.
- 28 A. Dubuc, «Les sobriquets dans le Pays de Bray en 1875», *Annales de Normandie* (Αύγουστος 1952), σσ. 281-282.
- 29 Purš, *δ.π.*, σ. 40.
- 30 Franco Venturi, *Les Intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe au XIXe siècle*, Παρίσι 1972, II, σσ. 946-948. Αυτό τò θκυμάσιο βιβλίό, τού όποίου μιá παλαιότερη έκδοση μεταφράστηκε στα άγγλικά (*Roots of Revolution*, Λονδίνο 1960), είναι ή πιό δόκιμη μελέτη πάνω στο θέμα αυτό.
- 31 M. Fleury και P. Valmary, «Les Progrès d'instruction élémentaire de Louis XIV à Napoléon III», *Population* XII (1957), σ. 69 κ.έ.· E. de Laveleye, *L'instruction du Peuple*, Παρίσι 1872, σσ. 188, 196, 227-228 και 481.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

- 1 Scholem Alejchem, *Auf dem nahen Osten*, Βερολίνο 1922.
- 2 F. Mulhauser, *Correspondence of Arthur Hugh Clough*, Όξφόρδη 1957, II, σ. 396.
- 3 I. Ferenczi, έκδ. F. Willcox, *International Migrations*, τόμος I *Statistics*, National Bureau of Economic Research, Νέα Ύόρκη 1929.

Digitized by Foukts

- 4 Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labor Conditions*, United States Bureau of Labor Statistics, Washington 1923, σ. 82.
- 5 S. W. Mintz, «Cuba: Terre et Esclaves», *Études Rurales*, 48 (1972), σ. 143.
- 6 *Bankers Magazine*, V, Βοστώνη 1850-1851, σ. 12.
- 7 R. Mayo Smith, *Emigration and Immigration, A Study in Social Science*, Λονδίνο 1890, σ. 94.
- 8 M.-A. Carron, «Prélude à l'exode rural en France: les migrations anciennes des travailleurs creusois», *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), σ. 320.
- 9 A. F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη 1899, σ. 374.
- 10 Herbert Gutman, «Work, Culture and Society in industrializing America, 1815-1919», *American History Review*, 78 (3 Ιουνίου 1973), σ. 533.
- 11 Barry F. Supple, «A Business Elite: German-Jewish Financiers in Nineteenth Century New York», *Business History Review*, XXXI (1957), σσ. 143-178.
- 12 Mayo Smith, *δ.π.*, σ. 47· C. M. Turnbull, «The European Mercantile Community in Singapore, 1819-1867», *Journal of South East Asian History*, X, I (1969), σ. 33.
- 13 Ferenczi, *έκδ.* Willcox, *δ.π.*, τόμος II, σ. 270 σημείωση.
- 14 K. E. Levi, «Geographical Origin of German Immigration to Wisconsin», *Collections of the State Historical Society of Wisconsin*, XIV (1898), σ. 354.
- 15 Carl F. Wittke, *We who built America*, Νέα Υόρκη 1939, σ. 193.
- 16 Egon Erwin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad*, Ανατολικό Βερολίνο 1968.
- 17 C. T. Bidwell, *The Cost of Living Abroad*, Λονδίνο 1876, Παράρτημα. 'Η Έλβετία ήταν ο βασικός προορισμός αυτής της περιουσίας.
- 18 Bidwell, *δ.π.*, σ. 16.
- 19 Georg von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre*, II, *Bevoelkerungsstatistik*, 2. Lieferung, Τυβίγγη 1922, σ. 176.
- 20 E. G. Ravenstein, «The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), σ. 285.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ': Η ΠΟΛΗ, Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

- 1 J. Purš, «The working class movement in the Czech Lands», *Historica*, X (1965), σ. 70.
- 2 M. May, *Die Arbeitsfrage* (1848): *αναφέρεται από τον* R. Engelsing, «Zur politischen Bildung der deutschen Unterschichte 1789-1863», *Hist. Ztschr.* 206, 2 (Απρίλιος 1968), σ. 356.
- 3 *Letters and Private Papers of W. M. Thackeray*, *έκδ.* Gordon N. Ray, II, 356, Λονδίνο 1945.

- 4 J. Purš, «The industrial revolution in the Czech Lands», *Historica*, II (1960), σ. 210 και 220.
- 5 Το παραθέτουν οι H. J. Dyos και M. Wolff (*έκδ.*), *The Victorian City*, Λονδίνο και Βοστώνη 1973, I, σ. 110.
- 6 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 5.
- 7 A. F. Weber (1898). Το παραθέτουν οι Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 7.
- 8 H. Croon, «Die Versorgung der Staedte des Ruhrgebietes im 19. u. 20. Jahrhundert» (πολυγραφημένο) (International Congress of Economic History 1965), σ. 2.
- 9 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 341.
- 10 K. Henneaux-Depooter, *Misères et Luttes Sociales dans le Hainaut 1860-96*, Βρυξέλλες 1959, σ. 117· Dyos και Wolff, *δ.π.*, σ. 134.
- 11 G. Fr. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik*, Λιψία 1879.
- 12 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 424.
- 13 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 326.
- 14 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 379.
- 15 J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, Cambridge 1932, II, σσ. 116-117.
- 16 Erich Maschke, *Es entsteht ein Konzern*, Τυβίγγη 1969.
- 17 R. Ehrenberg, *Krupp-Studien* (Thünen-Archiv II, 'Ιέννα, 1906-9), σ. 203· C. Fohlen, *The Fontana Economic History of Europe, 4: The Emergence of Industrial Societies*, Λονδίνο 1973, I, σ. 60· J. P. Rioux, *La Révolution industrielle*, Παρίσι 1971, σ. 163.
- 18 G. Neppi Modona, *Sciopero, potere politico e magistratura 1870-1922*, Bari 1969, σ. 51.
- 19 P. J. Proudhon, *Manuel du Spéculateur à la Bourse*, Παρίσι 1857, σ. 429 ..έ.
- 20 B. Gille, *The Fontana Economic History of Europe, 3: The Industrial Revolution*, Λονδίνο 1973, σ. 278.
- 21 J. Kocka, «Industrielles Management: Konzeptionen und Modelle vor 1914», *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 56/3 (Οκτώβριος 1969), σ. 336, *έκτου αναφέρεται απόσπασμα από το* Emminghaus, *Allgemeine Gewerbslehre*.
- 22 P. Pierrard, «Poésie et chanson... à Lille sous le Second Empire», *Revue du Nord*, 46 (1964), σ. 400.
- 23 G. D. H. Cole και Raymond Postgate, *The Common People*, Λονδίνο 1946, σ. 368.
- 24 H. Mottel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, Ανατολικό Βερολίνο 1973, II, σ. 235.
- 25 E. Waugh, *Home Life of the Lancashire Factory Folk during the Cotton Famine*, Λονδίνο 1867, σ. 13.
- 26 M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge 1973, σ. 31.

- 27 O. Handlin (έκδ.) *Immigration as a Factor in American History*, Englewood Cliffs 1959, σσ. 66-67.
- 28 J. Hagan και C. Fisher, «Piece-work and some of its consequences in the printing and coal mining industries in Australia, 1850-1930», *Labour History*, 25 (Νοέμβριος 1973), σ. 26.
- 29 A. Plessis, *De la fête impériale au mur des Fédérés*, Παρίσι 1973, σ. 157.
- 30 E. Schwiedland, *Kleingewerbe und Hausindustrie in Österreich*, Λυβία 1894, II, σσ. 264-265 και 284-285.
- 31 I. Saville και J. Bellamy (έκδ.), *Dictionary of Labour Biography*, I, σ. 17.
- 32 Engelsing, *δ.π.*, σ. 364.
- 33 O Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet im 19. u. 20. Jahrhundert*, Erlench-Zurίχη και Στουτγάρδη 1965, σ. 139, χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν ειδικά για την περίοδό μας. «Ό,τι και να πει κανείς είναι λίγο για τα άνεκτίμητα βιβλία του (βλ. επίσης *Industrialisierung und Volksleben*, 1960).
- 34 *Industrial Remuneration Conference*, Λονδίνο 1885, σ. 27.
- 35 *Industrial Remuneration Conference*, σσ. 89-90.
- 36 Beatrice Webb, *My Apprenticeship*, Harmondsworth 1938, σ. 189 και 195.
- 37 *Industrial Remuneration Conference*, σ. 27 και 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ': Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΟΥ

- 1 Τό αναφέρει ό L. Trénard στο «Un Industriel roubaisien du XIXe siècle», *Revue du Nord*, 50 (1968), σ. 38.
- 2 Martin Tupper, *Proverbial Philosophy*, 1876.
- 3 Βλ. Emania Sachs, *The Terrible Siren*, Νέα Υόρκη 1928, ιδίως σσ. 174-175.
- 4 G. von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre III Sozialstatistik*, Erste Lieferung, Τυβίγγη 1909, σσ. 43-45. Για την άναξιοπιστία τών στατιστικών σχετικά με την πορνεία, στο ίδιο (5. Lieferung), σ. 988. Για την μεγάλη σχέση μεταξύ πορνείας και άφροδισίων νοσημάτων, Gunilla Johansson, «Prostitution in Stockholm in the latter part of the 19th century» (πολυγραφημένο) (1974). Για έκτιμήσεις σχετικά με την επικράτηση της σύφιλης και τη θνησιμότητα από σύφιλη στη Γαλλία, βλ. T. Zeldin, France 1848-1945, Όξφόρδη 1974, I, σσ. 304-306.
- 5 Αυτό ή έλευθερία να επισκέπτεται κανείς νεαρές Άμερικανίδες έπισημαίνεται στο σχετικό μέρος του κεφαλαίου για τους ξένους στο Παρίσι στον ύπεροχο Όδηγό του Παρισίου του 1867 (2 τόμοι).
- 6 Για την Κούβα, Verena Martinez Alier, «Elopement and seduction in 19th century Cuba», *Past and Present*, 55 (Μάιος 1972)· για τον άμερικανικό Νότο E. Genovese, *Roll Jordan Roll*, Νέα Υόρκη 1974, σσ. 413-430, και R. W. Fogel και Stanley Engermann, *δ.π.*

- 7 Άπό τó βιβλίο *Man and Superman* («Maxims for Revolutionists»): «Ένας μετρίως έντιμος άντρας, με μιá μετρίως πιστή σύζυγο, μέτριοι πότες και οι δύο, σε ένα μετρίως ύγιεινό σπιτικό: αυτό είναι ή άληθινή μονάδα της μεσαιάς τάξης».
- 8 Zunkel, *δ.π.*, σ. 320.
- 9 Zunkel, *δ.π.*, σ. 526, No 59.
- 10 Tupper, *δ.π.*: «Of Home», σ. 361.
- 11 Tupper, *δ.π.*, σ. 362.
- 12 John Ruskin, «Fors Clarigera» στο E. T. Cook και A. Wedderburn (έκδ.), *Collected Works*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1903-12, τόμος 27, έπιστολή 34.
- 13 Tupper, *δ.π.*: «Of Marriage», σ. 118.
- 14 H. Bolitho (έκδ.), *Further Letters of Queen Victoria*, Λονδίνο 1938, σ. 49.
- 15 «Η γνώμη μου είναι ότι, άν μιá γυναίκα άναγκάσει να έργαστεί, άμέσως (παρότι μπορεί να είναι χριστιανή και με καλή άνατροφή) χάνει την περιέργη αυτή θέση που συμβατικώς περιγράφεται άπό τη λέξη κυρία» (Έπιστολή στο *Englishwoman's Journal*, VIII (1866), σ. 59).
- 16 Trénard, *δ.π.*, σ. 38 και 42.
- 17 Tupper, *δ.π.*: «Of Joy», σ. 133.
- 18 J. Lambert-Dansette, «Le Patronat du Nord. Sa période triomphante», στο *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaine*, 14, Σειρά 18η (1971), σ. 12.
- 19 Charlotte Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850-1950*, Cambridge 1959.
- 20 H. Kellenbenz, «Unternehmertum in Südwestdeutschland», *Tradition*, 10, 4 (Αύγουστος 1965), σ. 183 κ.έ.
- 21 *Nouvelle biographie générale* (1861): λήμμα Koechlin, σ. 954.
- 22 C. Pucheu, «Les grands Notables de l'agglomération bordelaise du milieu du XIXe siècle à nos jours», *Revue d'histoire économique et sociale*, 45 (1967), σ. 493.
- 23 P. Guillaume, «La Fortune bordelaise au milieu du XIXe siècle», *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), σ. 331, 332 και 351.
- 24 E. Gruner, «Quelques réflexions sur l'élite politique dans la Confédération Helvétique depuis 1848», *Revue d'histoire économique et sociale*, 44 (1966), σ. 145 κ.έ.
- 25 B. Verhaegen, «Le groupe libéral à la Chambre Belge (1847-1852)», *Revue belge de philologie et d'histoire*, 47 (1969), 3-4, σ. 1176 κ.έ.
- 26 Lambert-Dansette, *δ.π.*, σ. 9.
- 27 Lambert-Dansette, *δ.π.*, σ. 8· V. E. Chancellor (έκδ.), *Master and Artisan in Victorian England*, Λονδίνο 1969, σ. 7.
- 28 Serge Hutin, *Les Francs-Maçons*, Παρίσι 1960, σ. 103 κ.έ. και 114 κ.έ.· P. Chevalier, *Histoire de la Francmaçonnerie française*, II, Παρίσι 1974. Για

- τὸν ἰβηρικὸ κόσμον, ἡ κρίσις: «Ὁ Ἐλευθεροτεκτονισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐμείνην δὲν ἦταν παρὰ ἡ παγκόσμια συνωμοσία τῆς ἐπαναστατικῆς μεσαίας τάξης ἐναντίον τῆς φεουδαρχικῆς, μοναρχικῆς καὶ θείας τυραννίας. Ἦταν ἡ Διεθνὴς τῆς τάξης αὐτῆς», παρατίθεται στὸ: Iris M. Zavala, *Masones, Comunes y Carbonarios*, Μαδρίτη 1971, σ. 192.
- 29 T. Mundt, *Die neuen Bestrebungen zu einer Wirtschaftlichen Reform der unteren Volksklassen*, 1855. Τὸ παραθέτει ὁ Zunkel, *δ.π.*, σ. 327.
- 30 Rolande Treppe, «Contribution à l'étude de la psychologie patronale: le comportement des administrateurs de la Société des Mines de Carmaux (1856-1914)», *Mouvement Social*, 43 (1963), σ. 66.
- 31 John Ruskin, *Modern Painters*: τὰ ἀναφέρει ὁ W. E. Houghton στὸ *The Victorian Frame of Mind*, Newhaven 1957, σ. 116. Samuel Smiles, *Self Help*, 1859, Κεφάλαιο 11, σσ. 359-360.
- 32 John Ruskin, «Traffic», *The Crown of Wild Olives*, 1866, *Works* 18, σ. 453.
- 33 Treppe, *δ.π.*, σ. 73.
- 34 W. L. Burn, *The Age of Equipoise*, Λονδίνο 1964, σ. 244 σημ.
- 35 H. Ashworth στὰ 1853-1854: τὸ παραθέτει ὁ Burn, *δ.π.*, σ. 243.
- 36 H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Κολωνία-Βερολίνο 1969, σ. 431.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ': ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΙΔΡΟΛΟΓΙΑ

- 1 Francis Darwin καὶ A. Seward (ἐκδ.), *More Letters of Charles Darwin*, Νέα Ὑόρκη 1903, II, σ. 34.
- 2 Τὸ παραθέτει ὁ Engelsing, *δ.π.*, σ. 361.
- 3 *Anthropological Review*, IV (1866), σ. 115.
- 4 P. Benaerts *et. al.*, *Nationalité et Nationalisme*, Παρίσι 1968, σ. 623.
- 5 Karl Marx, *Capital*, I, ἐπίλογος στὴ δεύτερη ἔκδοση.
- 6 Στὸ ἔργο *Electromagnetic Theory* τοῦ Julius Stratton τοῦ MIT. Ὁ Dr S. Zienau, στὸν ὁποῖο ὀφείλω πολλὰ γιὰ τὶς παραπομπές μου τὶς σχετικὲς μετὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, μοῦ λέει ὅτι αὐτὸ συνέβη σὲ μιὰ εὐτυχῆ στιγμή γιὰ τὴν ἀγγλοσαξονικὴ πολεμικὴ ἔρευνα στὸν τομέα τῶν ραντάρ.
- 7 J. D. Bernal, *Science in History*, Λονδίνο 1969, II, σ. 568.
- 8 Bernal, *δ.π.*
- 9 Ὁ Μάρξ στὸν Ἐνγκελς (19 Δεκεμβρίου 1860) (*Werke*, XXX, σ. 131).
- 10 H. Steinthal καὶ M. Lazarus, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*.
- 11 F. Mehring, *Karl Marx, The Story of his Life*, Λονδίνο 1936, σ. 383.
- 12 E. B. Tylor, «The Religion of Savages», *Fortnightly Review*, VI (1866), σ. 83.
- 13 *Anthropological Review*, IV (1866), σ. 120.

- 14 Kiernan, *δ.π.*, σ. 159.
- 15 W. Philips, «Religious profession and practice in New South Wales 1850-1900», *Historical Studies* (Ὀκτώβριος 1972), σ. 388.
- 16 Haydn's Dictionary of Dates (ἔκδ. 1889): λήμμα Missions.
- 17 Eugene Stock, *A Short Handbook of Missions*, Λονδίνο 1904, σ. 97. Αὐτὸ τὸ μεροληπτικὸ ἀλλὰ ἐγκυρο ἐγχειρίδιο ἔχει πάρει τὶς στατιστικὲς ἀπὸ τὸ J. S. Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Νέα Ὑόρκη καὶ Σικάγο 1902.
- 18 *Catholic Encyclopedia*, λήμματα Missions, Africa.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ': ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

- 1 R. Wagner, «Kunst und Klima», *Gesammelte Schriften*, Λιψία 1907, III, σ. 214.
- 2 Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. Dowden, *Studies in Literature 1789-1877*, Λονδίνο 1892, σ. 404.
- 3 Th. v. Frimmel, *Lexicon der Wiener Gemäldesammlungen* (A-L 1913-14), λήμμα Ahrens.
- 4 G. Reitlinger, *The Economics of Taste*, Λονδίνο 1961, Κεφάλαιο 6. Βασί-στηκα πολὺ σ' αὐτὴ τὴν πολύτιμη ἐργασία, ἡ ὁποία εἰσαγάγει στὴ μελέτη τῆς τέχνης ἕναν θετικὸ, οἰκονομικῆς φύσεως ρεαλισμὸ πού ταιριάζει στὴν περίοδό μας.
- 5 Asa Briggs, *Victorian Cities*, Λονδίνο 1963, σ. 164 καὶ 183.
- 6 Reitlinger, *δ.π.*
- 7 R. D. Altick, *The English Common Reader*, Σικάγο 1963, σ. 355 καὶ 388.
- 8 Reitlinger, *δ.π.*
- 9 F. A. Mumby, *The House of Routledge*, Λονδίνο 1934.
- 10 M. V. Stokes, «Charles Dickens: A Customer of Coutts & Co.», *The Dickensian*, 68 (1972), σσ. 17-30. Ὄφειλω τὴν παραπομπὴ αὐτὴ στὸν Michael Slater.
- 11 Mulhall, *δ.π.*, λήμμα Libraries. Πρέπει νὰ γίνει ἰδιαίτερη μνεία τοῦ βρετανικοῦ κινήματος γιὰ δημόσιες βιβλιοθήκες. Δεκαεννέα πόλεις ἔδρυσαν βιβλιοθήκες μετὰ ἐλεύθερη εἰσοδὸ στὴ δεκαετία τοῦ 1850, ἔντεκα στὴ δεκαετία τοῦ 1860, πενήντα μία στὴ δεκαετία τοῦ 1870 (W. A. Munford, *Edward Edwards*, Λονδίνο 1963).
- 12 T. Zeldin, *France 1848-1945*, Ὁξφόρδη 1974, I, σ. 310.
- 13 G. Grundmann, «Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternheimern in Schlesien», *Tradition* 10, 4 (Αὐγούστος 1965), σσ. 149-162.
- 14 R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Φιλαδέλφεια 1964, Κεφάλαιο X, ἰδίως σσ. 196 καὶ 202-206.
- 15 Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft*, Μόναχο 1968, σ. 92.

- 16 Freund, *δ.π.*, σσ. 94-96.
 17 Τὸ παραθέτει ἡ Linda Nochlin (ἐκδ.), *Realism and Tradition in Art*, Englewood Cliffs 1966, σ. 71 καὶ 74.
 18 Gisèle Freund, *Photographie et Société*, Παρίσι 1974, σ. 77.
 19 Freund, *δ.π.* (1968), σ. 111.
 20 Freund, *δ.π.* (1968), σσ. 112-113.
 21 Γιὰ τὸ θέμα καλλιτέχνες καὶ ἐπανάσταση κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois*, Λονδίνο 1973, καὶ *Image of the People: Gustave Courbet*, Λονδίνο 1973.
 22 Nochlin, *δ.π.*, σ. 77.
 23 Nochlin, *δ.π.*, σ. 77.
 24 Nochlin, *δ.π.*, σ. 53.
 25 Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ τὸ δευτερεύον κέντρο τῶν μποέμ, τὸ Μόναχο, ἡ Münchener Kunstverein εἶχε περίπου 4.500 μέλη στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. P. Drey, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malkunst. Versuch einer Kunstökonomie*, Στουτγάρδη καὶ Βερολίνο 1910.
 26 «Στὴν τέχνη ἡ ἐπιδεξιότητα εἶναι σχεδὸν τὸ πᾶν. Ἡ ἔμπνευση, ναί, ἡ ἔμπνευση εἶναι πολὺ ὠραῖο πράγμα, μὰ λίγο μπανάλ· εἶναι τόσο διαδεδομένη. Ὅλοι οἱ ἄστοι ἐπηρεάζονται λίγο πολὺ ἀπὸ μιὰ αὐγὴ ἢ μιὰ δύση. Ὅλοι ἔχουν κάποια ἔμπνευση». Τὸ παραθέτει ὁ Dowden, *δ.π.*, σ. 405.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣ΄: ΕΠΙΛΟΓΟΣ

- 1 Johann Nestroy, *Sie sollen ihn nicht haben*, 1850.
 2 D. S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge 1969, σσ. 240-241.
 3 Burckhardt, *δ.π.*, σ. 116.
 4 Burckhardt, *δ.π.*, σ. 171.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οἱ ἀκόλουθες σημειώσεις ἀναφέρονται, μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις, μόνο σὲ βιβλία, καὶ μάλιστα σὲ βιβλία στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ καλύτερα καὶ εἶχαμε στὴ διάθεσή μας, ἔν και συχνὰ εἶναι. Κάνουμε ἐδῶ μιὰ παραχώρηση μπροστὰ στὴν ἀγνοία ξένων γλωσσῶν καὶ διακατέχει τοὺς περισσότερους ἀναγνώστες στὸν ἀγγλόφωνο κόσμο.

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι τόσο τεράστια, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει οὔτε κὰν ἀπόπειρα νὰ καλυφθοῦν ὅλες τῆς οἱ πλευρές, ἔστω καὶ ἐπιλεκτικά· ἔτσι, ἡ ἐπιλογή ποὺ προτείνεται εἶναι προσωπικὴ, καὶ μερικὲς φράσεις τυχαία. Ὁδηγοὶ βιβλιογραφίας γιὰ τὰ περισσότερα θέματα περιέχονται στὸν *Guide to Historical Literature* τῆς American Historical Association, ποὺ ἀναθεωρεῖται τακτικά. Ἡ βιβλιογραφία στὸ *Cambridge Economic History of Europe*, τόμος VI, εἶναι εὐρύτερη ἀπ' ὅσο ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ τίτλος τῆς. Μπορεῖ κανεὶς ἐπίσης νὰ συμβουλευτεῖ τὸ J. Roach (ἐκδ.), *A Bibliography of Modern History* (1968), ἀλλὰ μὲ προσοχή. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἀκολουθοῦν περιέχουν βιβλιογραφικὲς παραπομπές, εἴτε σὲ σημειώσεις, εἴτε χωριστά.

Ἀπὸ τὰ γενικὰ ἱστορικὰ ἔργα τὸ W. Langer, *Encyclopedia of World History* δίνει τίς κυριότερες χρονολογίες, ὅπως καὶ τὸ Neville Williams, *Chronology of the Modern World* (1966). Τὸ *Annals of European Civilization 1500-1900* τοῦ Alfred Mayer πραγματεύεται εἰς τέχνες καὶ εἰς ἐπιστήμες. Τὸ *Dictionary of Statistics* (1892) τοῦ M. Mulhall παραμένει ἡ καλύτερη συλλογὴ ἀριθμῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν 19ο αἰῶνα, ἡ ἐνδέκατη ἐκδόσις τῆς *Encyclopaedia Britannica*, ποὺ μπορεῖ ἀκόμη νὰ εἴη βρεῖ κανεὶς σὲ καλὲς φανεπιστημιακὲς βιβλιοθήκες, εἶναι σαφῶς ἀνώτερη τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεών τῆς, ὅπως καὶ ἡ *Encyclopaedia of the Social Sciences* τοῦ 1931 εἶναι —γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ τὴ χρειαζόμαστε— καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν τοῦ 1968. Οἱ βιβλιογραφικὲς ἐπιτομὲς καὶ τὰ ἔργα ἀναφορᾶς σὲ εἰδικὰ θέματα εἶναι τόσο πολυάριθμα ποὺ δὲν γίνεται νὰ ἀναφερθοῦν. Ἀπὸ ἱστορικὸς ἀτλαντες συνιστῶνται οἱ J. Engel *et al.*, *Grosser Historischer Weltatlas* (1957), Rand-McNally, *Atlas of World History* (1957) καὶ *Penguin Historical Atlas* (1974-).

Τὰ ἔργα τῶν G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (1967) [ἑλλ. μτφρ. *Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη ἱστορία*, Ἀθήνα 1985] καὶ C. Morazé, *The Triumph of the Middle Classes* (1966) —τὸ δεύτερο μὲ θαυμάσια σχεδιασμένους χάρτες— εἶναι χρήσιμα ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τοῦ πλανήτη. Τὸ κομψὸ καὶ σοφὸ ἔργον τοῦ V. C. Kiernan *The Lords of Human Kind* (1969, 1972)

ἀποτελεί ἐπισκόπηση τῆς εὐρωπαϊκῆς στάσης ἔναντι τοῦ ἔξω κόσμου. Τόσο τὸ *New Cambridge Modern History*, τόμος X (J. P. T. Bury [ἐπιμ. ἐκδ.], *The Zenith of European Power 1839-1870*) ὅσο καὶ τὰ δύο μέρη τοῦ *Cambridge Economic History*, τόμος VI (*The Industrial Revolutions and After*) ἐκτείνονται καὶ πέρα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Καὶ τὰ δύο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ συμβουλευεταὶ συνεχῶς μὲ μεγάλο ὄφελος. Ὅσο γιὰ αὐστηρότερα εὐρωπαϊκὲς μελέτες, τὰ M. S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914* (1972) καὶ E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, Europe 1879-1848* (1962) [ἐλλ. μτφρ. Ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων 1879-1848, Ἀθήνα MIET, 21992] ξεπερνοῦν τὰ ὄρια τῆς ἡπείρου. Τὸ W. E. Mosse, *Liberal Europe 1848-1875* (1974) καλύπτει τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο μὲ τὸ παρὸν βιβλίον. Τὸ *Political and Social Upheaval 1832-1852* (1969) τοῦ William L. Langer —μὲ χρήσιμη βιβλιογραφία— εἶναι κατὰ πολὺ καλῦτερο ἀπὸ τοὺς σχετικούς μὲ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τόμους τῆς σειρᾶς *The Rise of Modern Europe*, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

Ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα σὲ πῶς εἰδικούς τομεῖς, τὸ C. Cipolla (ἐπιμ. ἐκδ.) *The Fontana Economic History of Europe* (1973, τόμοι 3, 4i καὶ 4ii) εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐχρηστο· ἀλλὰ ἡ καλύτερη εἰσαγωγὴ στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς περιόδου εἶναι τὸ ὑπέροχο *The Unbound Prometheus* (1969) τοῦ D. S. Landes, ποὺ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τῆς συμβολῆς τοῦ συγγραφέα στὸ *Cambridge Economic History*. Οἱ σχετικοὶ τόμοι τῶν C. Singer et al., *A History of Technology*, εἶναι κατάλληλοι γιὰ ἀναφορά. Τὸ *The Culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries* (1963) τοῦ G. L. Mosse εἶναι μιὰ καλὴ εἰσαγωγὴ στὸ θέμα. Τὸ J. D. Bernal, *Science in History* (1965) εἶναι ἔξοχο, ἀλλὰ τὰ μέρη του ποὺ ἀφοροῦν τὴν περίοδόν μας πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν κριτικὰ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ *The Social History of Art* (1952) τοῦ A. Hauser [ἐλλ. μτφρ. *Κοινωνικὴ ἱστορία τῆς τέχνης*, 4 τόμοι, Ἀθήνα 1969-70]. Ἀρκετοὶ τόμοι τοῦ *Penguin History of Art* καλύπτουν τὸν 19ο αἰώνα. Τὸ Peter Stearns, *European Society in Upheaval* (ἐκδ. 1975) ἀποτελεῖ ἀπόπειρα, ἴσως πρόωρη, ἐπισκόπησης τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἡπείρου. Δύο ἔργα τοῦ C. Cipolla, τὸ *The Economic History of World Population* (1962) καὶ τὸ *Literacy and Development in the West* (1969), ἀποτελοῦν χρήσιμες μικρὲς εἰσαγωγές. Τὸ A. F. Weber, *The Growth of Cities in the 19th century* (1899 καὶ ἐπανεκδόσεις), εἶναι, ἀπὸ τὴν πρώτη του κιόλας ἐκδοση, ἀνεκτίμητο.

Δὲν διαθέτουν ὅλες οἱ χῶρες σύγχρονες, βολικοῦ μεγέθους περιεκτικὲς ἐθνικὲς ἱστορίες στὰ ἀγγλικά γιὰ τὴν περίοδόν μας. Ἡ Βρετανία πάντως δὲν διαθέτει, ἂν καὶ τὰ H. Perkin, *The Origin of Modern English Society 1780-1880* (1969) καὶ Geoffrey Best, *Midvictorian Britain 1850-75* (1971) εἶναι καλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία καὶ τὸ J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, II, (1850-1880) (1932) παραμένει ἀξιόλογο. Ἡ καλύτερη ἱστορία τῆς Γαλλίας εἶναι ἡ (ἀμετάφραστη στὰ ἀγγλικά) *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*, τόμοι 8 καὶ 9, τῶν M. Agulhon (*1848 ou l'apprentissage de la République*) καὶ Alain Plessis (*De la fête impériale au mur des fédérés*)

(1973 καὶ τὰ δύο). Τὸ Hajo Holborn, *A History of Modern Germany 1840-1945* (1970) εἶναι καλὸ, ἀλλὰ γιὰ τὴ δική μας περίοδο τὰ *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany 1815-1871* (1958) καὶ *Social Foundations of German Unification* (1969) τοῦ T. S. Hamerow εἶναι ἀπολύτως σχετικὰ. Τὸ *The Hapsburg Empire 1790-1918* (1969) τοῦ C. A. Macartney καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ *Spain 1808-1939* (1966) τοῦ Raymond Carr περιέχουν ὅλα ὅσα χρειάζεται νὰ ξέρουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς γιὰ τὶς χῶρες τους, ἐνῶ τὸ B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720-1865*, σὲ 2 τόμους (1943), περιέχει ἀκόμη περισσότερα. Τὰ ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴ Ρωσία ἀντανακλιοῦν σθεναρῶς ἀπόψεις. Τὸ *Imperial Russia 1801-1917* (1967) τοῦ Hugh Seton Watson εἶναι πλούσιο σὲ πληροφορίες, ὅπως καὶ τὸ *A History of the Russian National Economy* (1949), τοῦ P. Lyashchenko. Τὸ G. Proccaci, *History of the Italian People*, II (1973) εἶναι μιὰ καλὴ, ἀλλὰ πολὺ συνοπτικὴ εἰσαγωγὴ· τὸ D. Mack Smith, *Italy, A Modern History* (1959) εἶναι πρῶμο ἔργο τοῦ κορυφαίου εἰδικοῦ γι' αὐτὴ τὴν περίοδο τῆς ἰταλικῆς ἱστορίας. Τὸ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (1958) εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐπισκόπηση.

Γιὰ τὸν ἐξευρωπαϊκὸ χῶρο, οἱ περισσότεροι ἀναγνώστες θὰ χρειάζονταν ὄχι ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἀλλὰ γενικὲς εἰσαγωγὲς σὲ μὴ οἰκείες περιοχές. Σχετικὰ μὲ τὴν Κίνα, μιὰ τέτοια εἰσαγωγὴ ἀποτελεῖ τὸ *China Readings I*, Franz Schurmann καὶ O. Schell (ἐπιμ. ἐκδ.), *Imperial China* (1967)· γιὰ τὴν Ἰαπωνία, τὸ *The Japan Reader I*, J. Livingston, J. Moore καὶ F. Oldfather (ἐπιμ. ἐκδ.), *Imperial Japan 1800-1945* (1973)· γιὰ τὸν ἰσλαμικὸ κόσμον, τὸ G. von Grunebaum (ἐπιμ. ἐκδ.), *Unity and Variety in the Muslim Civilization* (1955)· γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Lewis Hanke (ἐπιμ. ἐκδ.), *Readings in Latin American History II: Since 1810* (1966)· γιὰ τὴν Ἰνδία, τὸ Elisabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I: The United Provinces under British Rule* (1972)· γιὰ τὴν Αἴγυπτον, τὸ E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914* (1969). Γιὰ τὰ καθοριστικὰ γεγονότα στὶς ἀνίστοιχες χῶρες, ὑπάρχουν τὰ ἔργα M. Frantz, *The Taiping Rebellion* (1966) καὶ W. G. Beasley, *The Meiji Restoration* (1972).

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἱστορία εἶναι ἀπεριόριστη. Οἱ γενικὲς ἱστορίες εἶναι ὅλες κατ'ἀλληλῆς γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν καμιά ἐξοικείωση μὲ τὴν χώρα αὐτή, π.χ. τὸ E. C. Rozwenc, *The Making of American Society, I: to 1877* (1972), ποὺ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ R. B. Morris, *Encyclopaedia of American History* (1965). Ὅλα εἶναι ξεπερασμένα ἀπὸ τὴν πρόοδόν τῆς ἔρευνας.

Τὸ κύριο θέμα τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐνιαίου κόσμου ὑπὸ καπιταλιστικὴ ἡγεμονία. Γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐξέρευνας βλ. J. N. L. Baker, *A History of Geographical Discovery and Exploration* (1931)· γιὰ τὴν κατασκευὴ χαρτῶν, τὸ Cdr L. S. Dawson RN, *Memoirs of Hydrography II* (καλύπτει τὴν περίοδον 1830-80) (ἀνατύπωση 1969)· γιὰ τὶς μεταφορὲς ὑπάρχει ἡ σύντομη εἰσαγωγὴ τοῦ M. Robbins, *The Railway Age* (1962), καὶ τὸ ὀγκώδες καὶ πανηγυρικὸ χρονικὸ τοῦ W. S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 τόμοι

(1876). Ἡ ἐξάπλωση τοῦ ἐποικισμοῦ καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης εἶναι ἀλληλένδετη μετὰ τὴν ἱστορία τῆς μετανάστευσης (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'): βλ. Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954)· γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ, M. Hansen, *The Immigrant in American History* (1940) καὶ C. Erickson, *Invisible Immigrants: The Adaptation of English and Scottish Immigrants in 19th century America* (1972), ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ Hugh Tinker *A New System of Slavery* (1974) ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἐξαγωγή ἐργασίας ἐπὶ συμβάσει. Γιὰ τὶς μετακινήσεις τῶν συνόρων R. A. Billington, *Westward Expansion* (1949) καὶ Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (1963). Γιὰ τὶς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ ἐξωτερικὸ τὸ θαυμάσιο *Bankers and Pashas: International Finance and Modern Imperialism in Egypt* (1958), τοῦ D. S. Landes, καὶ τὰ L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927)· H. Feis, *Europe, The World's Banker* (1930)· A. T. Helps, *The Life and Labours of Mr Brassey* (1872, ἀνατύπωση 1969) καὶ W. Stewart, *Henry Meiggs, A Yankee Pizarro* (1946). Τὰ δύο τελευταῖα ἀσχολοῦνται μετὰ κολοσσοὺς τῶν σιδηροδρομικῶν κατασκευῶν. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ματιὰ στὶς σύγχρονες τάσεις εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Jean Chesneaux, *The Political and Social Ideas of Jules Verne* (1972), γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ *Γύρου τοῦ κόσμου σὲ ὀγδόντα μέρες*.

Μένει νὰ γραφεῖ σωστὰ ἡ ἱστορία τῆς ἀστικῆς τάξης, τῆς τάξης κλειδὶ γιὰ τὴν περίοδόν μας, στὰ ἀγγλικά· ἀσφαλῶς καὶ σὲ γενικῶς προσιτῆ μορφή. Τὸ Asa Briggs, *Victorian People* (1955) εἶναι μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγή, ἀλλὰ ὁ καλύτερος ὁδηγὸς βρίσκεται στὴ σειρά Rougon-Macquart τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Ἐμίλ Ζολά, ὅπου ἀναλύεται ἡ κοινωνία τῆς γαλλικῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας, καὶ μάλιστα βάσει πολλῶν ἀξιόπιστων στοιχείων. Βλ. ἐπίσης τὴν εἰσαγωγή τοῦ Mario Praz στὸ G. S. Métraux καὶ F. Crouzet (ἐπιμ. ἐκδ.), *The Nineteenth-Century World* (1968). Μεταξὺ τῶν μονογραφικῶν πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν: Adeline Dau-mard, *La Bourgeoisie parisienne 1815-1848* (συντομευμένη ἔκδοση 1970)· A. Tudesq, *Les Grands Notables en France*, 2 τόμοι (1964), διαφωτιστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς συνείδησης κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848· καὶ F. Zunkel, «Industriebürgertum in Westdeutschland», στὸ H. U. Wehler (ἐπιμ. ἐκδ.), *Modern Deutsche Sozialgeschichte* (1966). Γιὰ τὶς φιλοδοξίες τῆς κατώτερης μεσαιῶς τάξης, ποὺ θεωροῦνταν κατὰλληλες καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπολοίπους, βλ. Samuel Smiles, *Self Help* (1859 καὶ πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις). Τὸ W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (1964) εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὴ τομὴ τῆς (ἀγγλικῆς) ἀστικῆς κοινωνίας, καὶ τὸ T. Zeldin, *France 1848-1945*, τόμος I (1974) εἶναι ἕνας πολὺ καλὸς ὁδηγὸς γιὰ τὴν γαλλικὴ ἀστικὴ κοινωνία, μετὰ ἀναφορὰς στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ σέξ. Τὸ J. R. Vincent, *The Formation of the British Liberal Party 1857-68* (1972) εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον.

Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἐξαιρετικὰ βιβλία σχετικὰ μετὰ τὶς πόλεις τοῦ 19ου αἰῶνα ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ A. F. Weber (π.χ. Asa Briggs, *Victorian Cities*, 1963, καὶ τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ H. J. Dyos καὶ M. Wolff [ἐπιμ. ἐκδ.], *The Victorian City*, 2 τόμοι, 1973), οἱ γενικοὶ ὁδηγοὶ γιὰ τὸν κόσμον τῶν χειρωνακτικῶν —ξεχωριστοὶ

ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ὀργανώσεών τους— εἶναι εὐάριθμοι. Τὸ *Useful Toil* (1974) τοῦ John Burnett (ἐπιμ. ἐκδ.) ἀποτελεῖ συλλογὴ αὐτοβιογραφικῶν βρετανῶν ἐργατῶν μετὰ διαφωτιστικὲς εἰσαγωγὰς, ἐνῶ τὸ *London Labour and the London Poor*, 4 τόμοι (ἀρχικὴ ἔκδοση 1861-2) τοῦ Henry Mayhew εἶναι ἕνας ἰδιοφυὴς ἀπολογισμὸς γιὰ τὴ μεγαλύτερη πόλη τῆς Δύσης. Τὸ E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (1964) περιέχει ὀρισμένες μελέτες σχετικὲς μετὰ τὴν χειρωνακτικὴ ἐργασία. Πολυάριθμοι εἶναι οἱ πολυτίμες μελέτες γιὰ συγκεκριμένους χώρους, καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ Γαλλία, ποὺ παραμένουν ἀμετάφραστες στὰ ἀγγλικά. Ξεχωρίζουν: Michelle Perrot, *Les Ouvriers en grève, 1871-90*, τόμος 2 (1974)· Rolande Treppe, *Les Mineurs de Carmaux* (1971) καὶ Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet* (1965), τοῦ ὁποῦ ἡ σπουδαιότητα εἶναι σαφῶς μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο ὑποδεικνύει ἡ περιορισμένη τοπικὴ του βάση (ἡ Ἑλβετία). Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, 40 τόμοι (1960-72). Οἱ τόμοι 2, 3 καὶ 18-20 ἀσχολοῦνται μετὰ τοὺς γερμανοὺς ἐργάτες κατὰ τὴν περίοδόν μας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἤδη ἀνέφερα, ἡ γῆ, οἱ καλλιέργειες καὶ ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία μποροῦν νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὰ T. Shanin (ἐπιμ. ἐκδ.), *Peasants and Peasant Societies* (1971), Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (1961), Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932), F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the 19th Century* (1963) καὶ F. A. Shannon, *The Farmer's Last Frontier* (1945). Γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς δουλείας, βλ. Eugene G. Genovese, *The World the Slaveholders made* (1969) καὶ Roll, Jordan Roll: *The World the Slaves made* (1974), καθὼς καὶ τὸ R. W. Fogel καὶ S. Engermann, *Time on the Cross*, 2 τόμοι (1974), ἔργο συζητήσιμο. Γιὰ τὴν λιγότερο γνωστὴ οἰκονομία τῆς ἐργασίας ἐπὶ συμβάσει, βλ. Alan Adamson, *Sugar without Slaves* (1972). Τὸ ἔργο τοῦ Ζολά *La Terre* μεταφέρει, μαζί με ἀκριβεῖς πληροφορίες, τὶς προκαταλήψεις τῶν κατοίκων τῶν πόλεων ἔναντι τῶν ἀγροτῶν. Γιὰ τοὺς ξεριζωμένους χωρικοὺς, βλ. O. Handlin (ἐπιμ. ἐκδ.), *Immigration as a Factor in American History* (1959).

Τὰ ἔργα τῶν A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (1954) καὶ W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848-1871* (1969) εἶναι χρήσιμα ὡς εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν διεθνῶν σχέσεων, ἐνῶ εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν πολέμων ἀποτελοῦν τὰ A. Vagts, *A History of Militarism* (1938), E. A. Pratt, *The Rise of Rail Power in War and Conquest* (1915) καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ H. Nickerson «Nineteenth Century Military Techniques» στὸ *Journal of World History*, IV (1957-8). Τὸ *The Franco-Prussian War* (1962) τοῦ Michael Howard εἶναι ὑποδειγματικὴ μονογραφία.

Γιὰ τὶς σύγχρονες τάσεις σχετικῶς μετὰ τὰ δύο μεγάλα θέματα τῆς ἐθνικῆς καὶ λαϊκῆς κυβέρνησης, βλ. Walter Bagehot, *Physics and Politics* (1873) καὶ *The British Constitution* (1872 καὶ πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις). Ἡ ἱστοριογραφία

καί ἡ πραγμάτευση τοῦ ἐθνικισμοῦ δὲν εἶναι ἱκανοποιητική. Τὸ «What is a Nation?» τοῦ Ἐρνέστου Ρενάν στὸ A. Zimmern (ἐπιμ. ἐκδ.), *Modern Political Doctrines* (1939) εἶναι μιὰ ἀφετηρία. Τὸ καλύτερο βιβλίον εἶναι τοῦ M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Πράγα 1968)· βλ. ἐπίσης Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires au 19e et 20e siècles*, τόμος I (1971). Γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου στὴ Βρετανία τὸ 1867, βλ. Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965), Κεφάλαια III-IV· γιὰ τὴ Γερμανία, G. Mayer, «Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland 1863-70», στὸ *Grünberg's Archiv*, II (1911), σ. 1-67. Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα τῶν J. R. Vincent, T. S. Hamerow καὶ T. Zeldin, *The Political System of Napoleon III* (1958). Γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. V. G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History* (1966), C. A. M. Hennessy, *The Federal Republic in Spain 1868-74* (1962) καί, μέσα στὸ πλῆθος βιβλίων γύρω ἀπὸ τὴν παρισινή Κομούνα, ὅπου ἀνήκει καὶ τὸ περίφημο *Ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Γαλλία τοῦ Μάρξ*, τὸ J. Rougerie, *Paris Libre 1871* (1971). Τὰ W. L. Langer, *Political and Social Upheaval 1832-52* (1969) καὶ Peter Stearns, *The 1848 Revolution* (1974) θὰ εἰσαγάγουν τοὺς ἀναγκῶστες στὴ μεγαλύτερη ἐπανάσταση τῆς περιόδου μας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ ἔγραψε τότε δύο μικρὰ βιβλία (*Ταξικοί ἀγῶνες στὴ Γαλλία καὶ Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*), ὁ Ἐνγκελς ἓνα (*Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στὴ Γερμανία τὸ 1848*) καὶ ὁ Ἀλεξίς ντὲ Τοκβίλ ὀρισμένα ἀξιόλογα ἀποσπάσματα στὰ *Ἀπομνημονεύματά του*. Ὁ μεγαλύτερος ἀγωνιστὴς γιὰ τὴν ἐλευθερία αὐτὴ τὴν περίοδο ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ J. Ridley, *Garibaldi* (1974), ἐνῶ μὲ τὸς ῥώσους ἐπαναστάτες ἀσχολεῖται τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ F. Venturi, *Roots of Revolution* (1960).

Ὁ H. K. Girvetz στὸ *From Wealth to Welfare: The Evolution of Liberalism* (1963) περιγράφει τὶς μεταβολὲς στὴν κρατούσα ἀστική ἰδεολογία· τὸ *Virgin Land* (1957) τοῦ Henry Nash Smith εἶναι ἓνας ἐξαιρετικὸς ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἰδεολογία τοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ὁ ὁποῖος βρῆκε τὴν καθαρότερη ἔκφρασή του στὰ σύνορα. Βλ. ἐπίσης Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* (1970). Τὸ ἔργο τοῦ G. Lichtheim, *The Origins of Socialism* (1969) εἶναι ἡ καλύτερη εἰσαγωγὴ στὸν σοσιαλισμό. Τὸ G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought, II: Marxism and Anarchism 1850-1890* (1954), παραμένει ὁ πιὸ περιεκτικὸς γενικὸς ἀπολογισμὸς. Γιὰ μὴ σοσιαλιστικὴ κριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ σημαντικότερο ἴσως ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἔργα εἶναι τοῦ J. Burekhardt, *Reflections on World History* (1945). Τὸ ἔργο τοῦ E. Roll, *A History of Economic Thought*, εἶναι συνοπτικὸ καὶ ἔξυπνο καὶ σὲ κάθε νέα του ἐκδοσὴ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς ριζοσπαστικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα του. Τὸ W. H. Simon, *European Positivism in the 19th Century* (1963) ἀφορᾷ ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα τῆς περιόδου αὐτῆς. Τὸ *Karl Marx, The Story of His Life* (1936) τοῦ Franz Mehring εἶναι προτιμότερο ἀπὸ μεταγενέστερες εἰσαγωγὲς στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέ-

ψη τοῦ Μάρξ, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας μεταδίδει τί σήμαινε ὁ Μάρξ γιὰ τὴ γενιὰ τῶν ἄμεσων μαθητῶν καὶ ὁπαδῶν του. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ἀξίζει νὰ συμβουλευτεῖ κανεὶς τὸ A. D. White, *A History of the Warfare of Science and Theology* (1896). Γιὰ τὸν δαρβινισμό, βλ. J. Burrow, *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory*, τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἴδιου συγγραφέα στὴν ἔκδοση Penguin τοῦ *The Origin of Species* (1968), τὸ R. Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (1955) καὶ τὸ W. Bagehot, *Physics and Politics* (1873).

Τὸ *A History of European Thought in the 19th Century* (4 τόμοι, 1896-1914) τοῦ J. T. Merz παραμένει οὐσιῶδες γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἐπιστημῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ S. P. Thompson, *The Life of William Thompson* (2 τόμοι, 1910) ἀσχολεῖται μὲ μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα. Τὸ J. D. Bernal, *Science and Industry in the 19th Century* (1953) εἶναι μιὰ λαμπρὴ μονογραφία. Τὸ *Science in History* τοῦ ἴδιου ἔχει ἤδη μνημονευθεῖ παραπάνω. Τὸ A. Findlay, *A Hundred Years of Chemistry* (1948) εἶναι μιὰ εὐχρηστὴ πραγματεία γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἐπιστήμη. Γιὰ τὶς τέχνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ προανέφερα, τὸ G. Reitlinger, *The Economics of Taste I καὶ II* (1961, 1963) ἀναλύει τὴ φύση τῆς ἀγορᾶς τέχνης· τὰ T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois καὶ Image of the People* (1973), τὴν τέχνη καὶ τὴν ἐπανάσταση· τὸ *Realism* (1971) τῆς Linda Nochlin δὲν χρειάζεται ἐπεξήγηση (βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας «The Invention of the Avant-Garde: France 1830-1880» στὸ *Art News Annual* 34), οὔτε καὶ τὸ Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (1968). Τὸ «Paris — Capital of the 19th Century» τοῦ Walter Benjamin (στὸ *New Left Review* 48, 1968) εἶναι σύντομο ἀλλὰ εἰσχωρεῖ σὲ βάθος. Τὸ *Studies in European Realism* (1950) τοῦ G. Lukacs εἶναι ἔργο ἐνδὲς ξεχωριστοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογοτεχνίας, καὶ τὸ Georg Brandes, *Main Currents in Nineteenth Century Literature* (6 τόμοι, 1901-5) μᾶς δίνει τὴν πλησιέστερη πρὸς τὴν ἐν λόγω ἐποχὴ ἀποψη. Τὸ *Aspects of Wagner* (1972) τοῦ Bryan Magee ὑπερασπίζεται ἓναν περίφημο ἀλλὰ ἀντιπαθὴ συνθέτη.

Σχετικὰ μὲ τὴν κρίση ποὺ κλείνει τὴν περιόδὸ μας, βλ. Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (1967) καὶ David Wells, *Recent Economic Changes* (1889).

Ἐν κατακλείδι, ἓνα γενικὸ ἔργο μεγάλου ἐνδιαφέροντος: Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1967, Penguin 1973) [*Κοινωνικὲς ρίζες τῆς δικτατορίας καὶ τῆς δημοκρατίας*, Ἀθήνα 1984].